

Nowość
EDYCJA 2024

ZMIANY
W PODSTAWACH
2024

podręcznik w pełni
dostosowany

Zrozumieć przeszłość

4

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres rozszerzony

nowa era

Robert Śniegocki
Agnieszka Zielińska

Zrozumieć przeszłość

4

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres rozszerzony

nowa era Twoje mocne strony

Zrozumieć przeszłość

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii, na podstawie opinii rzeczoznawców:
dr. hab. Krzysztofa Sychowicza, dr. hab. Rafała Łatki, prof. dr. hab. Józefa Porayskiego-Pomsty.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum
Rok dopuszczenia: 2025

Numer ewidencyjny w wykazie MEN: 642/4/2025

Podręcznik został opracowany na podstawie *Programu nauczania historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum w zakresie rozszerzonym – Zrozumieć przeszłość*.

Autor zadań powtórzeniowych: Robert Śniegocki.

Podręcznik został opracowany z uwzględnieniem zmian w zasadach polskiej ortografii, uchwalonych przez Radę Języka Polskiego w 2024 r. i obowiązujących od 1.01.2026 r.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy o przestrzeganie praw, jakie im przysługują. Zawartość publikacji możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie umieszczaj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, to nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Możesz skopiować część publikacji jedynie na własny użytek.

Szanujmy cudzą własność i prawo. Więcej na **www.legalnakultura.pl**

Wykorzystywanie treści niniejszego Utworu, w jakiejkolwiek formie lub w jakimkolwiek procesie, do celów eksploracji tekstu i danych, uczenia maszynowego, rozwoju i/lub szkolenia i/lub wzbogacania sztucznej inteligencji jakiegokolwiek rodzaju jest surowo zabronione.

© Copyright by Nowa Era Sp. z o.o. 2025
ISBN 978-83-267-5304-6

Koordynacja prac i redakcja merytoryczna: Stefan Horak.
Redakcja językowa: Aleksandra Bednarska, Magdalena Brozis.
Nadzór koncepcyjno-redakcyjny: Grzegorz Grzywiński.
Nadzór artystyczny: Ewa Kaletyn.
Opieka graficzna: Maciej Galiński, Marcin Oleksak.
Projekt okładki: Maciej Galiński, wykorzystano elementy autorstwa Wojtka Urbanka.
Projekt graficzny: Marek Błoszko.
Opracowanie graficzne: Marek Błoszko, Ewa Kaletyn, Krzysztof Mrawiński, Marcin Oleksak, Zuzanna Sri.
Ilustracje: Marta Długokęcka, Krzysztof Mrawiński.
Mapy: Jarosław Jakubiak.
Fotoserwis: Paulina Łukaszewska.
Realizacja projektu graficznego: Tomasz Włodarczyk.

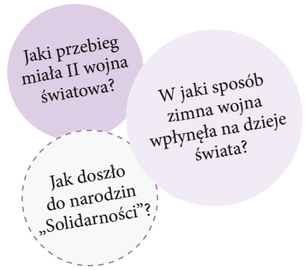
Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, aby odnaleźć posiadaczy praw autorskich do wszystkich utworów zamieszczonych w podręczniku. Pozostałe osoby prosimy o kontakt z Wydawnictwem.

Nowa Era Sp. z o.o.
Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa
www.nowaera.pl, e-mail: nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

Druk i oprawa: Quad/Graphics Europe Sp. z o.o.

O czym jest podręcznik?

W podręczniku *Zrozumieć przeszłość 4* znajdziesz informacje dotyczące współczesności. Omówiono w nim m.in. przebieg i skutki II wojny światowej, losy Polaków podczas tego wyniszczającego konfliktu oraz przemiany, do jakich doszło na świecie w czasach powojennych. Dzięki tym wiadomościom lepiej odpowiesz na wiele pytań dotyczących nieodległej przeszłości.

Czemu służą poszczególne elementy podręcznika?

WAŻNE W TYM TEMACIE

Na początku każdego tematu wyróżniono najważniejsze zagadnienia, które będą omawiane podczas lekcji.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach świata.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

***To budzi* kontrowersje**

Eseje dotyczące różnych koncepcji na temat danego zagadnienia wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

CIEKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom poznasz dodatkowe interesujące informacje związane z lekcją.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Schematyczne i uproszczone przedstawienie związków przyczynowo-skutkowych pomiędzy wydarzeniami omawianymi na lekcji.

SŁOWNICZEK

W słowniczku znajdziesz wyjaśnienie trudniejszych pojęć i terminów, oznaczonych w podręczniku fioletowym kolorem.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Więcej informacji o omawianych zagadnieniach znajdziesz w polecanej literaturze.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz **syntetyczne zestawienie kluczowych wiadomości** z każdego rozdziału.

Sposób na zadania

Szczegółowe wskazówki i podpowiedzi pozwolą Ci wykształcić umiejętność rozwiązywania różnorodnych typów zadań.

Tablice chronologiczne

Tablice chronologiczne z najważniejszymi datami z danego rozdziału pomogą Ci w uporządkowaniu i utrwaleniu omówionych wydarzeń.

Zadania powtórzeniowe

Te **zadania** umożliwią Ci sprawdzenie wiedzy z danego działu oraz wykształcenie umiejętności rozwiązywania różnorodnych typów zadań.

SPIS TREŚCI

Co było wcześniej? ... 6

I. II WOJNA ŚWIATOWA

1. Napaść III Rzeszy i ZSRS na Polskę ... 8
2. Ekspansja Hitlera i Stalina ... 23
3. Atak III Rzeszy na ZSRS ... 33
4. Wojna poza Europą ... 41
5. Polityka okupacyjna III Rzeszy ... 52
6. Holokaust ... 61

To budzi kontrowersje – Postawy wobec Holokaustu ... 72

7. Droga do zwycięstwa ... 74
8. Koniec II wojny światowej ... 84

Podsumowanie ... 94

II. POLACY PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ

1. Pod dwiema okupacjami ... 102
2. Terror niemiecki ... 110
3. Społeczeństwo polskie pod okupacją ... 118
4. Polskie władze na emigracji ... 127
5. Polskie Państwo Podziemne ... 135
6. Plan „Burza" i powstanie warszawskie ... 145

To budzi kontrowersje – Teheran, Jałta, Poczdam – zdrada Polski czy dziejowa konieczność? ... 156

7. Sprawa polska pod koniec wojny ... 158
8. Polacy w koalicji antyhitlerowskiej ... 164

Podsumowanie ... 174

III. ŚWIAT PODCZAS ZIMNEJ WOJNY

1. Powojenny podział świata ... 182
2. Początek zimnej wojny ... 192
3. Blok wschodni po śmierci Stalina ... 206

To budzi kontrowersje – Inwazja wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację ... 214

4. Daleki Wschód po II wojnie światowej ... 216
5. Dekolonizacja Afryki i Azji ... 224
6. Konflikty na Bliskim Wschodzie ... 234
7. Zimna wojna w latach 60. i 70. ... 242
8. USA i Europa Zachodnia podczas zimnej wojny ... 251
9. Przemiany społeczne i kulturowe ... 260

Podsumowanie ... 268

IV. POLSKA POD WŁADZĄ KOMUNISTÓW

1. Początki rządów komunistów ... 276
2. Opór wobec nowej władzy ... 285
3. Powojenna odbudowa kraju ... 293
4. Stalinizm w Polsce ... 303
5. Odwilż i Polski Październik ... 312
6. Rządy Gomułki ... 320
7. Dekada Gierka ... 329
8. Początek opozycji demokratycznej ... 337
9. Powstanie NSZZ „Solidarność" ... 344
10. Stan wojenny ... 353

To budzi kontrowersje – Czy stan wojenny był konieczny? ... 362

Podsumowanie ... 364

V. ŚWIAT NA PRZEŁOMIE XX I XXI W.

1. Blok wschodni i blok zachodni w latach 80. ... 372
2. Jesień Narodów ... 382
3. Rozpad ZSRS ... 390
4. Europa na przełomie XX i XXI w. ... 400
5. Świat u progu XXI w. ... 408
6. Przemiany gospodarcze i cywilizacyjne ... 417

To budzi kontrowersje – Zależność państw rozwijających się od krajów Północy ... 426

Podsumowanie ... 428

VI. POLSKA I POLACY W EPOCE PRZEMIAN

1. Schyłek PRL ... 436
2. Polska droga do wolności ... 446

To budzi kontrowersje – Czy Okrągły Stół był zdradą? ... 454

3. Początki III Rzeczypospolitej ... 456
4. Przemiany gospodarcze i społeczne ... 465
5. Polska w Europie i na świecie ... 472

Podsumowanie ... 482

Słowniczek ... 488

Indeks ... 492

CO BYŁO WCZEŚNIEJ?

Mimo prób odbudowania systemu, jaki panował w Europie przed epoką wojen napoleońskich, zmian zainicjowanych we Francji nie dało się już cofnąć. W XIX w. i na początku XX w. doszło do głębokich przemian cywilizacyjno-społecznych, podczas których na świecie kształtowały się nowe podziały i układy polityczne.

ŚWIAT

Na kongresie wiedeńskim przedstawiciele mocarstw ustalili zasady, na których miał się opierać nowy porządek polityczny w Europie. Powołali też Święte Przymierze w celu tłumienia wszelkich powstań i rewolucji. Mimo to w 1848 r. na całym kontynencie doszło do wystąpień, znanych w historii jako Wiosna Ludów. W 1853 r. wybuchła wojna krymska, która przyniosła ostateczny kres działalności Świętego Przymierza.

Wkrótce zakończyły się procesy zjednoczeniowe Włoch i Niemiec. Wojna rosyjsko-turecka z lat 1877–1878 doprowadziła do nowego podziału politycznego Europy. Narodziny nacjonalizmów w krajach europejskich, rywalizacja mocarstw na płaszczyźnie militarnej, gospodarczej i w koloniach oraz narastające spory na Bałkanach spowodowały wybuch I wojny światowej.

Konflikt zbrojny przyniósł klęskę państwom centralnym. Podczas konferencji pokojowej w Paryżu (18 I 1919 – 21 I 1920 r.) ustanowiono ład wersalski, na którego straży miała stać powołana w tym celu Liga Narodów. W 1917 r. w Rosji wybuchła rewolucja bolszewicka. W kolejnych latach poglądy społeczeństw pokonanych krajów zaczęły się coraz bardziej radykalizować. Na fali rozczarowania demokracją w wielu państwach zapanowały ustroje autorytarne. Władzę w Niemczech objął Adolf Hitler, który wprowadził w kraju ideologię nazistowską.

Wielka Brytania i Francja chciały zachować pokój w Europie za wszelką cenę. Wykorzystał to Hitler, który przeprowadził anszlus Austrii i przejął czeskie Sudety. W sierpniu 1939 r. III Rzesza podpisała z ZSRS porozumienie, zwane paktem Ribbentrop–Mołotow. Nad światem zawisła groźba kolejnej wojny.

POLSKA

Na kongresie wiedeńskim zlikwidowano Księstwo Warszawskie, a w jego miejsce powołano rządzone przez cara Królestwo Polskie. W kolejnych latach Polacy dwukrotnie zbrojnie występowali przeciwko Imperium Rosyjskiemu. Surowe represje po powstaniu styczniowym położyły kres próbom odzyskania niepodległości na drodze walki zbrojnej. Polacy skupili się na pracy organicznej i pracy u podstaw. W tym okresie na ziemiach polskich rozwijał się ruch socjalistyczny, narodowy oraz ludowy.

W styczniu 1905 r. wybuchła rewolucja w Rosji. Do strajków doszło także w Królestwie Polskim. Pod wpływem manifestacji car zezwolił na działalność polskich stowarzyszeń i szkół z wykładowym językiem polskim.

Polacy zostali wciągnięci w I wojnę światową jako obywatele państw zaborczych. Niektórzy widzieli w konflikcie szansę na odzyskanie suwerenności. W styczniu 1918 r. prezydent USA Woodrow Wilson w orędziu do Kongresu przedstawił program pokojowy, którego 13 punkt dotyczył powstania niepodległej Polski z dostępem do morza.

W kolejnych miesiącach ustalano powojenne granice kraju. Polska odzyskała ziemie dawnej Prowincji Poznańskiej, część Górnego Śląska, a także Warmię, Powiśle i Mazury. Z Gdańska utworzono Wolne Miasto. Wschodnia granica Rzeczypospolitej została wyznaczona po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej.

Nieudolna polityka kolejnych rządów II RP oraz dążenia Józefa Piłsudskiego i jego zwolenników do objęcia władzy doprowadziły do zamachu majowego. Rządy przejął obóz sanacyjny na czele z marszałkiem, który wprowadził system autorytarny. W latach 30. napięta sytuacja międzynarodowa sprawiła, że Polska stanęła przed widmem nowej wojny.

▪ *Lądowanie wojsk amerykańskich na plażach Normandii 6 VI 1944 r.*

I
II WOJNA ŚWIATOWA

1 Napaść III Rzeszy i ZSRS na Polskę
2 Ekspansja Hitlera i Stalina
3 Atak III Rzeszy na ZSRS
4 Wojna poza Europą
5 Polityka okupacyjna III Rzeszy
6 Holokaust
7 Droga do zwycięstwa
8 Koniec II wojny światowej

1 NAPAŚĆ III RZESZY I ZSRS NA POLSKĘ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- napaść III Rzeszy na Polskę,
- postawa aliantów i pierwsze tygodnie walk,
- agresja ZSRS i zakończenie walk,
- bilans września 1939 r.

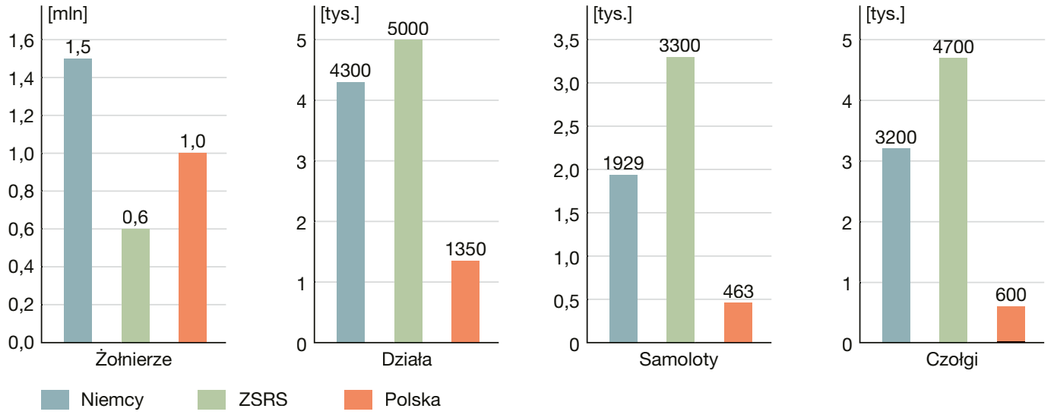
RZECZPOSPOLITA W PRZEDEDNIU WOJNY

W sierpniu 1939 r. sytuacja polityczna w Europie nieubłaganie zmierzała w kierunku wojny. Polska także przygotowywała się do konfliktu zbrojnego, choć zły stan gospodarki nie pozwalał na stworzenie silnej i nowoczesnej armii. Polskie dowództwo zdawało sobie sprawę z przewagi militarnej III Rzeszy. Z tego powodu już w marcu 1939 r. zaczęło opracowywać plan wojny z Niemcami (tzw. plan operacyjny „Zachód"), który uwzględniał walkę przy wsparciu sojuszników – Francji i Wielkiej Brytanii. W pierwszej fazie działań Polacy zakładali utratę części terytorium, ale liczyli na jego odzyskanie dzięki pomocy aliantów.

Z wojskowego punktu widzenia najdogodniejszą linię obrony przed atakiem III Rzeszy stanowiła linia rzek Narew–Bug–Wisła–San. Jednak wycofanie się na te pozycje oznaczałoby oddanie Hitlerowi zachodniej części kraju (tzw. Polski A). Istniała też możliwość, że po zajęciu Pomorza Gdańskiego, Wielkopolski i Górnego Śląska Hitler przerwie walki i zwoła konferencję pokojową jak w 1938 r. w Monachium. Mimo militarnych przeciwwskazań dowództwo zdecydowało się więc na obronę całej linii granicznej. To sprawiło, że polskie siły – i tak słabsze od przeciwnika – zostały znacznie rozproszone. Sytuacja polskich wojsk pogorszyła się jeszcze po zajęciu przez Niemców Czechosłowacji.

W razie niepowodzenia obrony przygranicznej polska armia miała się wycofać za linię rzek Narew–Bug–Wisła–San, gdzie rozegrałaby się druga faza walki. Na wypadek dalszych silnych ataków polskie dowództwo planowało odwrót w kierunku granicy z Rumunią. Tam, na tzw. przedmościu rumuńskim, oczekiwało na ofensywę francusko-brytyjską, a także na zaopatrzenie od tych państw drogą morską poprzez Morze Śródziemne i Morze Czarne. Polskie władze zupełnie nie brały pod uwagę konieczności prowadzenia wojny na dwa fronty. Osłonę granicy wschodniej zapewniało więc zaledwie 10% sił, głównie z Korpusu

Stosunek sił Polski, III Rzeszy i ZSRS (na granicy z Polską w momencie agresji) we wrześniu 1939 r.

ARMIA POLSKA

W przededniu wybuchu II wojny światowej armia polska składała się głównie z piechoty i kawalerii. Do walki została w pełni przygotowana tylko jedna jednostka zmotoryzowana – 10 Brygada Kawalerii. Piechota polska była podobnie uzbrojona jak niemiecka. Brakowało jej jednak środków transportu, przez co miała mniejsze możliwości manewru. Z kolei kawaleria walczyła pieszo, a konie używała przede wszystkim do przemieszczania się. Polska armia dysponowała tylko ok. 130 nowoczesnymi czołgami typu 7TP. Większość broni pancernej stanowiły niewielkie, dwuosobowe czołgi rozpoznawcze zwane tankietkami. Siły lotnicze były wyposażone w gorsze samoloty niż niemiecka Luftwaffe i miały jedynie 36 nowoczesnych bombowców PZL-37 Łoś. Największym problemem polskiej broni pancernej i lotnictwa był jednak rozproszony sposób ich organizacji. Nie formowano z nich odrębnych jednostek, lecz każdej armii przydzielano po kilkadziesiąt sztuk samolotów oraz pojazdów pancernych.

Czołgi 7TP, którymi dysponowała polska armia, należały do najnowocześniejszych pojazdów bojowych w okresie międzywojennym. Nie odegrały jednak znaczącej roli w kampanii wrześniowej ze względu na słabą organizację sił pancernych Rzeczypospolitej.

- *fotografia, Polska, 1939 r.*

? Jakie rodzaje wojsk przeważały w armii polskiej w 1939 r.?

WARTO WIEDZIEĆ

Kampania polska, kampania wrześniowa czy wojna obronna?

Atak III Rzeszy na Polskę był pierwszym etapem II wojny światowej. Określa się go najczęściej mianem kampanii polskiej, kampanii wrześniowej lub wojny obronnej 1939 r. Każdy z tych terminów, choć powszechnie używany, budzi sporo kontrowersji. Najbardziej precyzyjne określenie „kampania polska" wywołuje sprzeciwy części badaczy i miłośników historii, ponieważ jest przyjęte w historiografii niemieckiej – gdzie walki z 1939 r. przedstawia się jako jedną z wielu zwycięskich operacji Wehrmachtu [czyt.: wermachtu]. Nazwę „kampania wrześniowa" uważa się za nieścisłą, ponieważ nie obejmuje walk toczonych w październiku. Często stosowany termin „wojna obronna" może z kolei budzić niejasności – jedna wojna (obronna) stanowiłaby bowiem część innego większego konfliktu (II wojny światowej). Ponadto to określenie pozostaje zgodne z propagandą sowiecką (obecnie rosyjską), która za początek II wojny światowej przyjmuje dopiero atak III Rzeszy na ZSRS w 1941 r. Pomija tym samym niechlubny przedział czasowy między rokiem 1939 a 1941, gdy Sowieci byli sojusznikami Hitlera.

? Które spośród określeń walk toczonych w Polsce w 1939 r. jest Twoim zdaniem najwłaściwsze?

Ochrony Pogranicza (KOP). Problemem było też to, iż dowódcy nie znali szczegółów koncepcji obrony opracowanej przez marsz. Edwarda Rydza-Śmigłego, utrzymywanej w ścisłej tajemnicy. Ponadto pod naciskiem sojuszników, którzy nie chcieli prowokować Hitlera, Polska ogłosiła mobilizację dopiero 31 sierpnia 1939 r.

NIEMIECKIE PLANY WOJNY BŁYSKAWICZNEJ

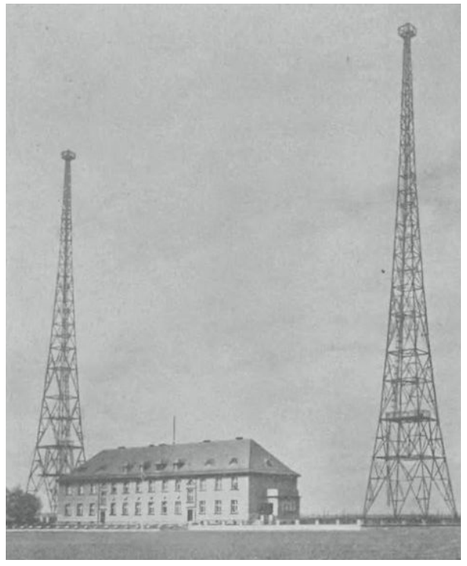
Podczas ataku na Polskę Niemcy chcieli zastosować strategię **wojny błyskawicznej** (niem. ***Blitzkrieg***, czyt.: blickrik). Zakładała ona silne uderzenia skoncentrowanych jednostek pancernych wspieranych przez lotnictwo. Ich zadaniem było rozbicie i okrążenie przeciwnika, którego miały potem zniszczyć piechota i artyleria. Na granicy z Rzecząpospolitą Niemcy skoncentrowali większość swoich wojsk, w tym wszystkie jednostki pancerne i zmotoryzowane oraz połowę lotnictwa. Hitler jako pewnik przyjął to, że mocarstwa zachodnie nie udzielą wsparcia militarnego Polsce. Plan ataku niemieckiego na Polskę nosił kryptonim **„Fall Weiss”** (czyt.: wajs, z niem. ‘wariant biały’). Zgodnie z nim Niemcy zamierzali rozbić polskie siły w ciągu kilku–kilkunastu dni na zachodnim brzegu Wisły.

Natarcie ze Śląska w kierunku Warszawy miała przeprowadzić Grupa Armii „Południe”. Opanowanie Pomorza Gdańskiego oraz atak na Warszawę od północy powierzono natomiast Grupie Armii „Północ”. Hitler liczył na to, że upadek stolicy złamie morale Polaków i zakończy walki. Ponadto dużą rolę w napaści na Rzeczpospolitą Niemcy przypisali siłom dywersyjnym, zorganizowanym przez wywiad wojskowy – **Abwehrę** [czyt.: abwerę]. Dywersanci, wsparci przez mniejszość niemiecką (tzw. V kolumnę), mieli prowadzić działania wywiadowcze i atakami na tyłach wprowadzać zamieszanie oraz panikę wśród Polaków.

WARTO WIEDZIEĆ

Prowokacja gliwicka

Na rozkaz Hitlera wywiad III Rzeszy zorganizował prowokacje, aby wykazać rzekomą agresję Polaków wobec Niemców. To uzasadniałoby napaść III Rzeszy na Rzeczpospolitą. Główna prowokacja została przeprowadzona w niemieckich wówczas Gliwicach. Wieczorem 31 sierpnia 1939 r. grupa esesmanów przebrana za Polaków zaatakowała niemieckie posterunki graniczne i opanowała budynek radiostacji. Omyłkowo zajęła jednak ten, w którym nie było studia radiowego, dlatego nie mogła wezwać polskiej ludności Śląska do antyniemieckiego powstania. Aby uwiarygodnić mistyfikację, Niemcy zostawili na miejscu zwłoki w polskich mundurach i z dokumentami. W większości byli to więźniowie obozów koncentracyjnych, choć znalazł się wśród nich także porwany powstaniec śląski Franciszek Haniok. Niemcy szeroko rozpowszechnili informację o rzekomym napadzie na radiostację i ogłosili, że z powodu polskich ataków musieli przystąpić do wojny. Prawda o prowokacji wyszła na jaw dopiero w 1946 r.

Stara radiostacja gliwicka z wielkimi drewnianymi masztami, którą w ramach prowokacji zajęli niemieccy dywersanci.

- *fotografia, Gliwice, lata 30.*

? W jakim celu Niemcy przeprowadzili prowokację gliwicką?

Niemieckie zmotoryzowane jednostki piechoty wspierały natarcie czołgów, dzięki czemu możliwe było szybkie i skuteczne przełamywanie polskich linii obrony. Transportery opancerzone i ciężarówki zapewniały tym oddziałom większą mobilność i szybkość w działaniu.

- *fotografia, Polska, IX 1939 r.*

WYBUCH WOJNY

O świcie **1 września 1939 r.** wojska III Rzeszy dokonały agresji na Polskę. Tę datę oficjalnie uznaje się za wybuch II wojny światowej. Niemcy zaatakowały Polskę bez formalnego wypowiedzenia wojny, czym złamały konwencję haską z 1907 r. Symbolicznym początkiem niemieckiej napaści było ostrzelanie polskiej placówki wojskowej na **Westerplatte** w Wolnym Mieście Gdańsku przez zacumowany w gdańskim porcie **pancernik Schleswig-Holstein** [czyt.: szlezwiś holsztajn] o **godz. 4.45**. Jednak w rzeczywistości jako pierwsze uderzyło lotnictwo III Rzeszy, które kilka minut wcześniej zbombardowało Wieluń i most w Tczewie. Luftwaffe szybkim atakiem chciała zniszczyć też polskie samoloty na lotniskach, lecz maszyny wcześniej zostały przeniesione na lotniska polowe. Mimo to przewaga ilościowa i jakościowa zapewniła Niemcom panowanie w powietrzu. Luftwaffe skutecznie wspierała własne oddziały, utrudniała polską mobilizację, niszczyła linie kolejowe, mosty oraz sieć łączności. Atakowała też ludność cywilną, aby wywołać wśród Polaków strach i panikę.

Pomimo zaskoczenia polscy żołnierze stawili przeciwnikowi zacięty opór. Na Westerplatte ok. 200 Polaków, dowodzonych przez **mjr. Henryka Sucharskiego**, podjęło nierówną walkę z wrogiem. Zgodnie z założeniami dowództwa placówka miała wytrzymać jedynie kilka godzin. Tymczasem – mimo olbrzymiej przewagi Niemców, użycia przez nich ciężkiej artylerii, okrętów i lotnictwa – jej załoga odpierała ataki przez siedem dni. Wiadomość o obronie Westerplatte podtrzymywała nadzieję Polaków w całym kraju. Ostatecznie 7 września mjr Sucharski podjął decyzję o kapitulacji.

Pancernik Schleswig-Holstein przybył do Gdańska z oficjalną wizytą na zaproszenie władz miasta 25 sierpnia 1939 r. Na pokładzie znajdowała się kompania niemieckiej piechoty, która wzięła udział w ataku na Westerplatte.

- *fotografia, Gdańsk, 1 IX 1939 r.*

OBRONA POCZTY POLSKIEJ

Celem ataków niemieckich w Wolnym Mieście Gdańsku oprócz składnicy wojskowej na Westerplatte stał się także budynek Poczty Polskiej. Przed wybuchem wojny pracowało w nim ok. 100 osób, z których większość przeszła szkolenie z obchodzenia się bronią i była przygotowana na wypadek konieczności obrony. Szturm na Pocztę Polską rozpoczął się wraz z ostrzałem Westerplatte. Obrońcy liczyli na pomoc Wojska Polskiego i odparli kilka ataków, lecz ostatecznie po kilkunastu godzinach walki podjęli decyzję o kapitulacji. Niemcy od początku nie traktowali ich zgodnie z prawem wojennym. Zastrzelili dyrektora poczty niosącego białą flagę i jednego z pracowników. Wziętych do niewoli pozostałych obrońców Poczty Polskiej zamordowali na początku października 1939 r. obok lotniska na gdańskiej Zaspie. Ich grób został odkryty dopiero w latach 90. XX w. podczas prac budowlanych.

Obrońcy Poczty Polskiej w Gdańsku prowadzeni do niewoli pod eskortą niemieckich żołnierzy. Wszyscy zostali postawieni przed niemieckim sądem i skazani na karę śmierci. Wyrok wykonano prawdopodobnie 5 października 1939 r.

▪ *fotografia, Gdańsk, 1 IX 1939 r.*

? Wyszukaj informacje, na jakiej podstawie niemiecki sąd skazał na śmierć wziętych do niewoli obrońców Poczty Polskiej.

BITWA GRANICZNA

Przez pierwsze trzy dni po agresji niemieckiej na Polskę trwała tzw. **bitwa graniczna (1–3 września)**. Na północy Armia „Modlin" początkowo skutecznie broniła się na pozycjach umocnionych pod Mławą. Jednak gdy Niemcy zaczęli je okrążać, Polacy przeprowadzili nieudaną próbę kontrataku. W efekcie Armia „Modlin" została rozbita, a jej resztki wycofały się za linię Wisły, Bugu i Narwi.

Niemieckie uderzenie na Pomorze Gdańskie też zakończyło się sukcesem. Rozciągnięte w Borach Tucholskich siły Armii „Pomorze" zostały rozbite przez wojska pancerne i lotnictwo wroga, który dotarł do Prus Wschodnich. Podczas walk 3 września oddziały niemieckich dywersantów z V kolumny otworzyły ogień w stronę polskich jednostek wycofujących się z Bydgoszczy. Polacy zabili lub rozstrzelali wyrokiem sądów polowych ok. 300 z nich. Niemcy nazwali to wydarzenie krwawą niedzielą. W odwecie po wkroczeniu do Bydgoszczy zamordowali blisko 1,5 tys. Polaków.

Główny atak niemiecki z Dolnego Śląska przyjęła na siebie Armia „Łódź", dowodzona przez gen. Juliusza Rómmla. Już pierwszego dnia wojny Wołyńska Brygada Kawalerii stoczyła **pod Mokrą** ciężki bój z niemieckimi oddziałami pancernymi. Mimo poważnych strat zadanych Niemcom Polacy zostali zmuszeni do odwrotu. Podobnie wyglądała sytuacja na całej szerokości frontu.

Na południu Niemcy zaatakowali Armię „Kraków". Jej centralne pozycje były osłonięte silnymi fortyfikacjami na Górnym Śląsku, dlatego wojska niemieckie uderzyły na skrzydła. Już 2 września przebiły polską linię obrony pod Pszczyną. Dowódca Armii „Kraków" rozpoczął odwrót za linię rzek Nida i Dunajec, aby ocalić swoje oddziały. Ten manewr ułatwiły mu ochotnicze grupy byłych powstańców śląskich oraz harcerzy, które podjęły walkę z Niemcami. Zmagania zakończyły się jednak klęską i krwawymi represjami ze strony okupanta. Ponadto południową granicę II Rzeczypospolitej zaatakowały siły niemieckie wsparte korpusem

ATAK III RZESZY I ZSRS NA POLSKĘ

? 1. Wskaż miejsca głównych walk w pierwszych dniach ataku III Rzeszy na Polskę.

2. Wyjaśnij, dlaczego rozmieszczenie polskich jednostek nie dawało im szans na skuteczną obronę przed niemieckim atakiem.

3. Wskaż miejsca kapitulacji ostatnich polskich jednostek podczas wojny w 1939 r.

słowackim (ok. 50 tys. żołnierzy). Próbowały one obejść polskie pozycje przełęczami karpackimi, ale zostały powstrzymane przez zmotoryzowaną 10 Brygadę Kawalerii płk. Stanisława Maczka. Ostatecznie w bitwie granicznej polskie oddziały poniosły klęskę na wszystkich odcinkach atakowanych przez Niemców.

WALKI W PIERWSZEJ POŁOWIE WRZEŚNIA

W nocy z 5 na 6 września najeźdźcy sforsowali Narew pod Różanem. Wymusili tym odwrót polskich sił na północnym odcinku frontu za linię Bugu. Broniące się w rejonie Wizny nieliczne oddziały **kpt. Władysława Raginisa** zostały zaatakowane przez Niemców 8 września i mimo bohaterskiej postawy (większość żołnierzy zginęła, stąd nazwa **polskie Termopile**) zostały pokonane. Kilkudniowe, zacięte walki trwały też w rejonie Nowogrodu. Jednocześnie główne siły III Rzeszy atakujące w kierunku Warszawy przerwały obronę Armii „Łódź", a także zdezorganizowały mobilizację Armii Odwodowej „Prusy". Fatalnie dowodzone i niewspółpracujące ze sobą oddziały Armii „Łódź" i Armii „Prusy" zostały pokonane. Ich dowódcy opuścili swoje jednostki, a rozbite oddziały rozpoczęły chaotyczny odwrót.

Na południowym odcinku frontu Wojsko Polskie przegrywało wyścig ze zmotoryzowanymi siłami niemieckimi. Ostatecznie 9 września Niemcy przekroczyli San. Druga faza polskiej obrony, czyli zatrzymanie wroga na linii wielkich rzek Bug–Wisła–San, zakończyła się niepowodzeniem.

CIEKAWOSTKA

Z szablami na czołgi – mit czy rzeczywistość?

Podczas walk pod Krojantami na Pomorzu Gdańskim doszło do szarży polskich ułanów, dowodzonych przez płk. Kazimierza Masztalerza, na oddziały piechoty niemieckiej. Wróg odparł atak za pomocą pojazdów pancernych. Po walce na miejsce bitwy przybyli włoscy korespondenci wojenni, którym Niemcy opowiedzieli, jakoby Polacy atakowali szablami ich czołgi. Ta relacja została wykorzystana przez propagandę III Rzeszy, która stworzyła mit o szarżach ułanów z szablami na czołgi. Wizerunek polskich kawalerzystów ruszających z użyciem szabel i lanc na niemieckie wozy bojowe utrwalono w 1941 r. w fabularnym filmie propagandowym. W rzeczywistości polscy kawalerzyści lanc używali tylko na paradach, a dzięki wyposażeniu w broń przeciwpancerną nie byli zmuszeni do przeprowadzania samobójczych ataków.

8 września Niemcy podeszli pod Warszawę. Ośmieleni dotychczasowymi sukcesami próbowali zdobyć miasto z marszu, natychmiastowym atakiem. Jednak Polacy pod wodzą gen. Waleriana Czumy odparli atak niemieckich wojsk pancernych. Niemcy ponieśli też duże straty w walkach ulicznych. Była to dla nich duża porażka, także propagandowa, ponieważ radio berlińskie zdążyło już nadać komunikat o zdobyciu Warszawy. Dotarcie nieprzyjaciela do stolicy odcinało od niej wycofujących się żołnierzy Armii „Poznań" i Armii „Pomorze". Ta pierwsza zachowała pełną siłę bojową, a jej dowódca gen. Kutrzeba kilkukrotnie proponował naczelnemu wodzowi atak na formacje niemieckie walczące z Armią „Łódź". Marsz. Rydz-Śmigły jednak takiej zgody nie wydał. Gdy zmotoryzowane oddziały niemieckie odcięły wojsko Kutrzeby od Warszawy, ten postanowił przebić się do stolicy siłą. W ten sposób 9 września rozpoczęła się **bitwa nad Bzurą** – największe starcie wojny obronnej (przez Niemców nazywane bitwą pod Kutnem). Zaskoczeni Niemcy ponieśli początkowo wiele porażek. Mimo to brak współpracy między polskimi oddziałami sprawił, że nieprzyjaciel zdążył ściągnąć posiłki, w tym jednostki pancerne oraz lotnictwo. Wskutek ich skoncentrowanych ataków armia Kutrzeby zaczęła ponosić olbrzymie straty. Ostatecznie tylko nieliczne polskie oddziały z gen. Kutrzebą dotarły do Warszawy poprzez Puszczę Kampinoską. Reszta, ok. 100 tys. żołnierzy, trafiła do niewoli. Jeszcze podczas walk nad Bzurą, 13 września, naczelny wódz rozkazał wojskom polskim odwrót na linię rzek Stryj i Dniestr, czyli na przedmoście rumuńskie. Rozkaz nie dotarł jednak do dużej części jednostek.

Wielkopolska Brygada Kawalerii podczas bitwy nad Bzurą osłaniała wschodnie skrzydło nacierających wojsk polskich i prowadziła ciężkie walki z nieprzyjacielem. Polscy kawalerzyści potwierdzili swoje znakomite wyszkolenie i wysokie morale.

▪ *fotografia, Polska, IX 1939 r.*

Polski plakat propagandowy z września 1939 r. wzywający Polaków do walki w obronie ojczyzny.

▪ *plakat, 1939 r.*

W połowie września, po kolejnych porażkach na froncie, sytuacja w kraju była bardzo trudna. Niemcy zajęli już niemal 50% terytorium II Rzeczypospolitej. Mimo to nadal walczyło ok. 600 tys. polskich żołnierzy, a ok. 300 tys. z nich zdążało ku przedmościu rumuńskiemu. Istniały szanse na stworzenie z nich silnej obrony za Dniestrem i Stryjem. Tam też zmierzały tysiące rezerwistów, usiłujących wstąpić do armii. Były to tereny tzw. Polski B, słabo rozwiniętej gospodarczo i zamieszkanej przez liczne mniejszości narodowe, głównie Ukraińców. Gdy walki przeniosły się na tamten obszar, miejscowa ludność, nakłaniana przez Niemców, zaczęła występować przeciwko polskim żołnierzom.

POSTAWA ALIANTÓW

Kiedy Niemcy zaatakowały Polskę, premier Wielkiej Brytanii Neville Chamberlain [czyt.: newil **czejm**belen] chciał rozpocząć negocjacje z Hitlerem. Mediatorem podczas tych rozmów miał być Mussolini. Jednak pod naciskiem parlamentu, a zwłaszcza przywódcy opozycji Winstona Churchilla [czyt.: łinstona czerczila], do negocjacji nie doszło. Ostatecznie 3 września 1939 r. rząd Wielkiej Brytanii wypowiedział wojnę Niemcom. Tego samego dnia tak samo postąpiła Francja. Ku zaskoczeniu Hitlera napaść na Polskę wywołała światowy konflikt.

Brytyjscy i francuscy żołnierze na froncie zachodnim podczas dziwnej wojny. Sojusznicy Polski powstrzymali się w tym okresie od działań zbrojnych.

▪ *fotografia, Francja, XII 1939 r.*

Polacy entuzjastycznie zareagowali na wieść o przystąpieniu sojuszników do wojny, lecz szybko się okazało, że poza deklaracjami Londyn i Paryż nie zamierzały udzielić walczącej Warszawie pomocy. Wbrew zapewnieniom nie wysłały do Polski samolotów, a flota brytyjska nie wpłynęła na Bałtyk. **12 września na tajnej konferencji w Abbeville** [czyt.: abe**wij**] Sojusznicza Najwyższa Rada Wojenna podjęła decyzję, by nie atakować III Rzeszy. Brytyjczycy i Francuzi postanowili jedynie przeprowadzać akcje propagandowe, w oczekiwaniu na szybkie załamanie się niemieckiej gospodarki pod ciężarem wojny. O ustaleniach z Abbeville nie poinformowali polskich władz.

W ten sposób na Zachodzie rozpoczęła się tzw. **wojna siedząca** lub też **dziwna wojna**. Mimo oficjalnego stanu wojny i słabości niemieckich sił na Zachodzie alianci nie podjęli walki i ograniczyli swoje działania do patrolowania i zrzucania propagandowych ulotek.

ATAK WOJSK SOWIECKICH

Podczas gdy niemiecka armia przesuwała się w głąb Polski, Stalin zwlekał z atakiem. ZSRS ciągle bowiem pozostawał w stanie wojny z Japonią, a sowiecki dyktator nie chciał uwikłać kraju w walkę na dwóch odległych frontach. Rozejm z Japończykami został zawarty dopiero 15 września 1939 r. Ponadto Stalin czekał, aż Niemcy zdobędą Warszawę, co byłoby symbolem ostatecznego upadku Polski. Jednak mimo niemieckich komunikatów polska stolica nadal się broniła. Jednocześnie wojska niemieckie przekroczyły granicę stref wpływów uzgodnioną w traktacie z 23 sierpnia 1939 r. i posuwały się coraz dalej na wschód. Stalin obawiał się, że Niemcy wbrew wcześniejszym ustaleniom samodzielnie zajmą Polskę, dlatego ostatecznie wydał rozkaz do ataku.

W dniu **17 września 1939 r.** polski ambasador w Moskwie **Wacław Grzybowski** został wezwany na Kreml. Tam poinformowano go, że polskie państwo przestało istnieć, a wszelkie zobowiązania sowieckie, takie jak układ o nieagresji z 1932 r., już nie obowiązują. Przyjęcie prawnej formuły o nieistnieniu państwa polskiego pozwalało Sowietom nie respektować umów międzynarodowych, w tym o jeńcach wojennych.

Armia Czerwona zaatakowała Polskę 17 września 1939 r. o 3.00, całkowicie zaskakując polskich żołnierzy i władze. Wiele jednostek nie wiedziało, jak zareagować. Ponadto Sowieci niekiedy sami sugerowali, że przychodzą pomóc w walce z Niemcami i jednocześnie „roztoczyć

EWAKUACJA WŁADZ

Polscy oficerowie na ulicy rumuńskiego miasta tuż po przekroczeniu granicy. Do Rumunii udało się ok. 50 tys. polskich żołnierzy oraz wielu wyższych oficerów.

▪ *fotografia, Rumunia, IX 1939 r.*

Po wybuchu wojny prezydent Ignacy Mościcki i naczelny wódz marsz. Edward Rydz-Śmigły wezwali Polaków do walki z Niemcami. Mimo postulatów opozycji nie utworzyli koalicyjnego rządu jedności narodowej, a cała władza pozostała w rękach sanacji. Wobec pogarszającej się sytuacji na froncie władze państwowe podjęły decyzję o opuszczeniu Warszawy w nocy z 6 na 7 września. Przemieszczały się stopniowo coraz bardziej na wschód, aż dotarły do Kut, Kołomyi i Zaleszczyk przy granicy z Rumunią. Warszawę opuścił także wódz naczelny, który utracił tym samym kontakt z walczącymi oddziałami. Po kolejnych porażkach na froncie władze zaczęły rozważać możliwość przeniesienia do Francji. Wydarzenia przyspieszyły po agresji wojsk sowieckich. W nocy z 17 na 18 września rozpoczęła się masowa ewakuacja. Granicę z Rumunią przekroczyli prezydent Mościcki, rząd z premierem Felicjanem Sławojem Składkowskim i naczelny wódz ze swoim sztabem. Wyjazd władz cywilnych, zwłaszcza głowy państwa – prezydenta, był w tej sytuacji zrozumiały. Jednak opuszczenie kraju przez naczelnego wodza w chwili, gdy tysiące żołnierzy ciągle walczyło, wywołało oskarżenia o dezercję i do dziś wzbudza liczne kontrowersje.

? Co skłoniło polskie władze do opuszczenia kraju?

TEKST ŹRÓDŁOWY

AGRESJA SOWIECKA NA RZECZPOSPOLITĄ

Podczas wizyty w Ludowym Komisariacie Spraw Zagranicznych ZSRS polski ambasador odmówił przyjęcia przedstawionej mu noty dyplomatycznej. Władze sowieckie (od ros. *sowiet* – rada, stąd też występujący w tekstach źródłowych przymiotnik *radziecki* i skrótowiec *ZSRR*) wysłały ją zatem pocztą. W dokumencie wymieniono przyczyny wkroczenia Armii Czerwonej do Polski.

Wojna polsko-niemiecka ujawniła wewnętrzne bankructwo państwa polskiego. W ciągu dziesięciu dni operacji wojennych Polska utraciła wszystkie swoje regiony przemysłowe i ośrodki kulturalne. Warszawa przestała istnieć jako stolica Polski. Rząd polski rozpadł się i nie przejawia żadnych oznak życia. Oznacza to, iż państwo polskie i jego rząd faktycznie przestały istnieć. Wskutek tego traktaty zawarte między ZSRR a Polską utraciły swą moc. Pozostawiona sobie samej i pozbawiona kierownictwa, Polska stała się wygodnym polem działania dla wszelkich poczynań [...] *mogących zagrozić ZSRR. Dlatego też rząd radziecki, który zachowywał dotąd neutralność, nie może pozostać dłużej neutralnym* [...].

Rząd radziecki nie może również pozostać obojętnym w chwili, gdy bracia tej samej krwi, Ukraińcy i Białorusini, zamieszkujący na terytorium Polski i pozostawieni swemu losowi, znajdują się bez żadnej obrony.

Biorąc pod uwagę tę sytuację, rząd radziecki wydał rozkazy naczelnemu dowództwu Armii Czerwonej, aby jej oddziały przekroczyły granicę i wzięły pod obronę życie i mienie ludności zachodniej Ukrainy i zachodniej Białorusi.

Rząd radziecki zamierza jednocześnie podjąć wszelkie wysiłki, aby uwolnić lud polski od nieszczęsnej wojny, w którą wpędzili go nierozsądni przywódcy, i dać mu możliwość egzystencji w warunkach pokojowych.

Podpisano:
komisarz ludowy spraw zagranicznych
Wiaczesław Mołotow

Odpowiedź ambasadora Polski Wacława Grzybowskiego na notę ministra ZSRS Wiaczesława Mołotowa z 17 września 1939 r.

Żaden z argumentów użytych [...] *dla usprawiedliwienia uczynienia z układów polsko-radzieckich świstków papieru nie wytrzymuje krytyki. Według moich wiadomości głowa państwa i rząd przebywają na terytorium Polski. Suwerenność państwa istnieje, dopóki żołnierze armii regularnej walczą. To, co nota mówi o sytuacji mniejszości narodowych, jest nonsensem. Wielokrotnie* [...] *mówił pan o solidarności słowiańskiej.*

Gdzie się podziała wasza solidarność słowiańska? W czasie I wojny światowej terytoria Serbii i Belgii były okupowane, ale nikomu nie przyszło na myśl uważać z tego powodu zobowiązań wobec nich za nieważne. Napoleon wszedł do Moskwy, ale póki istniała armia Kutuzowa, uważano, że Rosja również istnieje. Warszawa się broni, państwo polskie istnieje.

Źródło: *Historia. Teksty źródłowe do ustnego egzaminu maturalnego*, red. J. Chańko, Warszawa 1997, s. 78–80.

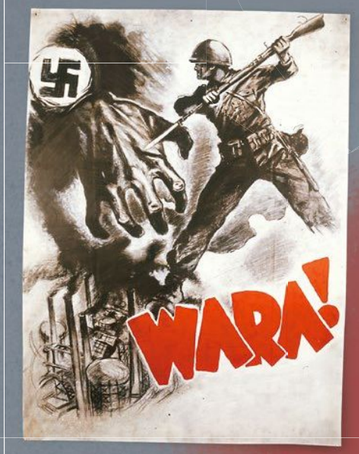
? 1. Wymień argumenty przedstawione przez władze ZSRS, aby uzasadnić atak na Polskę.
2. Wskaż fakty przytoczone przez ambasadora Grzybowskiego, które świadczyły o dalszym prawnym istnieniu państwa polskiego.

BOHATERSKA OBRONA KRAJU

Już pierwsze dni walk we wrześniu 1939 r. pokazały przewagę wojsk niemieckich nie tylko pod względem sprzętu, lecz także organizacji jednostek. Polscy żołnierze oraz ich dowódcy nie byli przygotowani na starcie z nowoczesnymi dywizjami pancernymi i nie potrafili się przeciwstawić taktyce *Blitzkriegu*. Jednak mimo to odważnie bronili swoich pozycji i stawiali bohaterski opór. Nie zaniechali go nawet po napaści Sowietów, chociaż wiele polskich oddziałów znalazło się wówczas w tragicznym położeniu.

Oddział lekkiej artylerii podczas ćwiczeń w 1939 r. Takimi samymi działami dysponowała polska kawaleria, która pod Mokrą przez cały dzień odpierała natarcie niemieckiej dywizji pancernej.

Polski plakat propagandowy z kampanii wrześniowej.

BITWA GRANICZNA (1–3 IX 1939)

OBRONA PRZED NIEMCAMI (4–17 IX 1939)

WALKI Z NIEMCAMI I SOWIETAMI (17 IX–6 X 1939)

1 IX | 2 IX | 3 IX | 4 IX | 5 IX | 6 IX | 7 IX | 8 IX | 9 IX | 10 IX | 11 IX | 12 IX | 13 IX | 14 IX | 15 IX | 16 IX | 17 IX | 18 IX | 19 IX | 20 IX | 21 IX | 22 IX | 23 IX | 24 IX | 25 IX | 26 IX | 27 IX | 28 IX | 29 IX | 30 IX | 1 X | 2 X | 3 X | 4 X | 5 X | 6 X

1 Bitwa pod Krojantami
1 IX 1939 ★ płk. Kazimierz Mastalerz

2 Bitwa pod Mokrą
1 IX 1939 ★ płk. Julian Filipowicz

3 Obrona Westerplatte
1–7 IX 1939 ★ mjr. Henryk Sucharski, kpt. Franciszek Dąbrowski

4 Bitwa o Kępę Oksywską
1–19 IX 1939 ★ płk. Stanisław Dąbek

5 Obrona Wizny
8–10 IX 1939 ★ kpt. Władysław Raginis

6 Bitwa nad Bzurą
9–22 IX 1939 ★ gen. Tadeusz Kutrzeba

7 Obrona Warszawy
8–28 IX 1939 ★ gen. Walerian Adam Czuma

8 Obrona Helu
1 IX–2 X 1939 ★ kadm. Józef Unrug

9 Bitwa pod Tomaszowem Lubelskim
17–20 IX 1939 ★ gen. Tadeusz Piskor

10 Obrona Grodna
20–22 IX 1939 ★ gen. Wacław Jan Przeździecki

11 Bitwa pod Szackiem
28–29 IX 1939 ★ gen. Wilhelm Orlik-Rückemann

12 Bitwa pod Kockiem
2–6 X 1939
★ gen. Franciszek Kleeberg

WARTO WIEDZIEĆ

Obrona Warszawy

Według planów Warszawa miała stanowić centrum dowodzenia polskimi siłami. Po ewakuacji władz państwowych i naczelnego wodza nadzór nad przygotowaniami do obrony przejął prezydent stolicy Stefan Starzyński. Dowództwo nad pozostającymi w mieście oddziałami objął początkowo komendant Straży Granicznej gen. Walerian Czuma. To pod jego zwierzchnictwem Polacy odparli niemiecki atak z 8 września. Żołnierzy masowo wspierała ludność cywilna miasta, a z inicjatywy PPS powstały Robotnicze Bataliony Obrony Warszawy. 10 września dowódcą armii „Warszawa" został gen. Juliusz Rómmel, lecz obroną stolicy nadal kierował gen. Czuma. Rómmel, który miał do dyspozycji ok. 120 tys. żołnierzy, skupił się wyłącznie na obronie i nie pomógł gen. Kutrzebie, który toczył walki nad Bzurą i usiłował przedostać się ze swoją armią do Warszawy. Niemcy po porażce w pierwszym natarciu skoncentrowali się na ostrzale artyleryjskim i bombardowaniach. Ostatecznie, mimo odparcia kilku kolejnych niemieckich ataków, z powodu braku amunicji i zniszczenia stacji filtrów wody stolica musiała się poddać.

Przeciwlotniczy karabin maszynowy ustawiony na skrzyżowaniu ulicy Marszałkowskiej i Alei Jerozolimskich w Warszawie podczas oblężenia miasta.

▪ *fotografia, Warszawa, IX 1939 r.*

? Jakie znaczenie miała obrona Warszawy dla przebiegu walk we wrześniu 1939 r.?

opiekę" nad ludnością ukraińską i białoruską. Zabrakło także jednoznacznej reakcji polskich władz. Naczelny wódz w swoim rozkazie napisał: *z bolszewikami nie walczyć, chyba w razie natarcia z ich strony albo próby rozbrojenia oddziałów.* Jednocześnie nakazał ewakuację do Rumunii i na Węgry. Ta decyzja oraz nieogłoszenie formalnego stanu wojny z ZSRS okazały się błędami o bardzo poważnych skutkach w przyszłości.

Wielka Brytania i Francja nie zareagowały na sowiecką agresję na Polskę. Uznały, że ich zobowiązania sojusznicze dotyczą tylko konfliktu z Niemcami, a wypowiedzenie wojny Stalinowi nie będzie w tej sytuacji rozsądnym posunięciem.

WALKA NA DWA FRONTY

Znacząca przewaga Sowietów nie dawała Polakom większych szans na obronę. Krótkotrwały opór stawiły przygraniczne oddziały KOP oraz improwizowane siły w Wilnie i Grodnie. Bohatersko broniły się m.in. załogi fortyfikacji Rejonu Umocnionego „Sarny". Polacy, w większości rezerwiści, walczyli do ostatniego naboju. Ich opór wywołał wściekłość Sowietów, którzy w odwecie wymordowali całą wziętą do niewoli kompanię (ok. 280 ludzi). Za cenę tych wysokich strat Polacy zdołali jednak opóźnić marsz wroga. Po wycofaniu dołączyli do zgrupowania KOP pod dowództwem gen. Wilhelma Orlika-Rückemanna [czyt.: rikemana]. Wspólnie ruszyli na zachód, gdzie **pod Szackiem** stoczyli największą bitwę z Sowietami, przebijając się przez ich pozycje. W bitwie **pod Wytycznem** formacja KOP uległa jednak wrogowi i została rozproszona.

W Grodnie przed Armią Czerwoną broniły się oddziały Wojska Polskiego i policji oraz cywilni ochotnicy, zwłaszcza harcerze. Skuteczny początkowo opór sprawił, że w odwecie Sowieci jeszcze podczas walk rozstrzelali kilkuset obrońców i mieszkańców miasta, w tym nastoletnich chłopców. Jednocześnie miejscowi komuniści, którzy cieszyli się poparciem mniejszości narodowych, entuzjastycznie witali wkraczających Sowietów kwiatami i czerwonymi flagami.

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN STARZYŃSKI (1893–1939)

Polski żołnierz z czasów I wojny światowej, polityk i publicysta, prezydent Warszawy. Pochodził z rodziny o tradycjach patriotycznych. Po wybuchu I wojny światowej wstąpił do Legionów Polskich, a potem brał udział w walkach z bolszewikami. Po odzyskaniu niepodległości zajął się polityką i działalnością publicystyczną. W 1934 r. został prezydentem Warszawy. We wrześniu 1939 r. pełnił funkcję komisarza cywilnego obrony, a w rzeczywistości był głównym organizatorem oporu. Pozostał w stolicy, aby uspokoić sytuację po ewakuacji władz centralnych. Jego przemówienia radiowe podtrzymywały w żołnierzach i mieszkańcach chęć walki. Po kapitulacji nie zdecydował się opuścić miasta i przejść do konspiracji. Został aresztowany, a następnie zamordowany przez Niemców.

W chwili ataku ZSRS siły polskie wycofywały się na przedmoście rumuńskie. Oddziały na Kępie Oksywskiej, Helu oraz w Warszawie nadal jednak stawiały opór Niemcom. Stolicę, opuszczoną przez władze centralne oraz część wojsk, przygotował do obrony jej prezydent **Stefan Starzyński**.

Sowiecki atak na Polskę zbiegł się z ciężkimi walkami z Niemcami pod **Tomaszowem Lubelskim**. Tam ostatnią próbę obrony podjęły Armia „Lublin" i połączone z nią resztki Armii „Kraków". Zmagania rozpoczęły się w nocy z 17 na 18 września i trwały do 26 września. Niemcy zdołali otoczyć polskie siły i w serii ciężkich bitew całkowicie je rozbić. 22 września 1939 r. skapitulował Lwów – miasto atakowane jednocześnie przez Niemców i Sowietów. Dowódca obrony Lwowa gen. Czesław Langner postanowił poddać się Sowietom, czyli „Słowianom", złudnie uwierzył bowiem w gwarancje poszanowania praw jeńców (wpływ na tę decyzję mogły też mieć niejasne rozkazy wodza naczelnego). 28 września skapitulowała Warszawa, a dzień później Niemcy wkroczyli do Modlina. Na Wybrzeżu, po upadku Gdyni, skutecznie bronił się przed Niemcami polski garnizon na Helu pod dowództwem kontradmirała Józefa Unruga. Ostatecznie 2 października 1939 r. obrońcy podpisali kapitulację, uznając dalszą walkę za bezcelową.

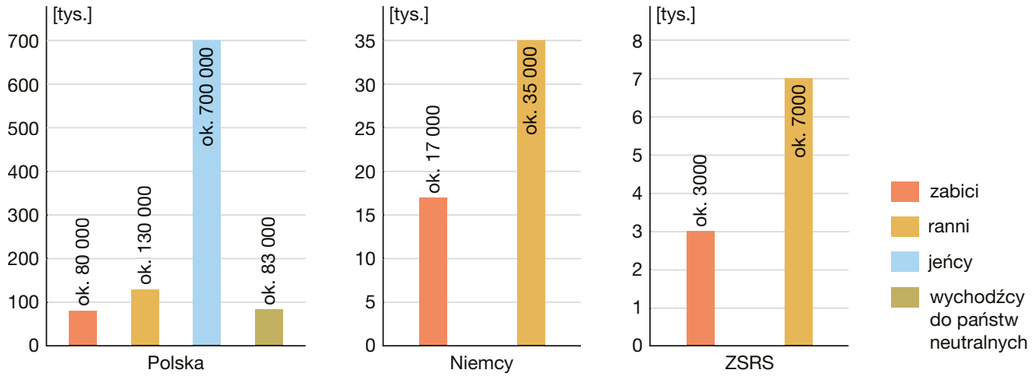
Ostatnim dużym polskim oddziałem była improwizowana Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie" **gen. Franciszka Kleeberga** [czyt.: kleberga], powstała w połowie września. Na początku października stoczyła ona liczne walki z wojskami sowieckimi i niemieckimi. Po nieudanej próbie przebicia się w Góry Świętokrzyskie, gdzie Kleeberg chciał przejść do działań partyzanckich, oddziały musiały skapitulować z powodu braku amunicji. Poddanie się sił gen. Kleeberga **6 października pod Kockiem** uznaje się za koniec walk w Polsce w 1939 r.

Rozstrzelanie polskich cywilów na rynku w Sosnowcu 4 września 1939 r. było elementem terroru, który niemieccy agresorzy stosowali wobec Polaków od pierwszych dni wojny. Fotografia przedstawia jedną z wielu późniejszych egzekucji z 1940 r.

▪ *fotografia, Sosnowiec, 8 VIII 1940 r.*

Straty walczących stron we wrześniu 1939 r.

BILANS WRZEŚNIA

Pomimo informacji polskiego wywiadu o czasie i kierunkach uderzenia niemieckiego wojna obronna we wrześniu 1939 r. zakończyła się klęską Polaków. Do przegranej znacząco przyczyniła się także agresja sowiecka.

Walki we wrześniu 1939 r. miały charakter **wojny totalnej**. W trakcie działań wojennych zginęło ponad 10 tys. polskich cywilów. Niemieckie lotnictwo atakowało też obiekty pozbawione znaczenia militarnego – niszczyło polskie miasta, wsie i osiedla. Tylko podczas bombardowania Wielunia 1 września zginęło niemal 1,2 tys. osób. Cywile byli ponadto celem ostrzału artyleryjskiego oraz ataków Wehrmachtu. Ocenia się, że podczas walk we wrześniu 1939 r. nieprzyjaciel zniszczył ponad 400 polskich wsi. Ponadto na Pomorzu i w Wielkopolsce przedstawiciele niemieckiej mniejszości, zorganizowani w paramilitarne oddziały samoobrony (niem. *Selbstschutz*, czyt.: zelbszuc) we współdziałaniu ze specjalnymi grupami operacyjnymi (niem. *Einsatzgruppen*, czyt.: ajnzacgruppen), mordowali polskich lokalnych polityków, duchownych oraz działaczy gospodarczych i społecznych (więcej zob. s. 110–111). Jeszcze podczas walk obydwaj agresorzy dopuszczali się też mordów na jeńcach wojennych, co było zabronione prawem międzynarodowym.

Szybko przegrana wojna była szokiem dla społeczeństwa. Polacy – zapewniani przez polityków sanacji o potędze państwa – to na nich zrzucili winę za klęskę. Należy jednak pamiętać, że na Polskę napadła armia niemiecka, która w kolejnych latach podbiła niemal całą Europę. Za najważniejsze przyczyny porażki we wrześniu 1939 r. uznaje się przede wszystkim:

- przewagę technologiczną i organizacyjną wojsk niemieckich,
- brak pomocy zachodnich sojuszników,
- uderzenie Armii Czerwonej na zaplecze wojsk polskich (cios w plecy),
- brak łączności polskich oddziałów i utrudniona koordynacja działań.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw niemiecką taktykę wojny błyskawicznej.
2. Wyjaśnij przyczyny sukcesów wojsk niemieckich podczas agresji na Polskę.
3. Wymień argumenty, jakich użył Stalin, aby uzasadnić wkroczenie jego wojsk do Polski.
4. Oceń postawę polskich żołnierzy w walce z Sowietami i Niemcami.
5. Omów przyczyny klęski wojsk polskich w kampanii wrześniowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

L. Moczulski, *Wojna polska 1939*, Warszawa 2009.
S. Skalski, *Czarne krzyże nad Polską*, Warszawa 2021.

2 EKSPANSJA HITLERA I STALINA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- ekspansja ZSRS w latach 1939–1941,
- atak III Rzeszy na Skandynawię,
- klęska Francji,
- bitwa o Anglię.

POLITYKA ZSRS W LATACH 1939–1941

W latach 1939–1941 ZSRS ściśle współpracował z hitlerowskimi Niemcami. Stalin wysyłał do III Rzeszy duże ilości zaopatrzenia, szczególnie ropy naftowej. Jednocześnie prowadził własną politykę ekspansji. Początkowo chciał odzyskać tereny utracone przez Rosję po I wojnie światowej. **28 września 1939 r.**, już po ataku Armii Czerwonej na Polskę, III Rzesza i ZSRS podpisały nowy układ. W jego wyniku granica stref wpływów obu państw została przesunięta na rzekę Bug, bardziej na wschód niż zakładał tajny protokół do paktu Ribbentrop–Mołotow. W zamian za to Niemcy zgodziły się, by ZSRS włączył Litwę do swojego obszaru wpływów.

Po agresji na Polskę Stalin postanowił zająć republiki nadbałtyckie oraz Finlandię. Priorytetem była dla niego rewizja granicy fińskiej, biegnącej ok. 30 km od Leningradu (dawnego Petersburga), drugiego co do znaczenia miasta w ZSRS. Wzdłuż granicy Finowie zbudowali umocnienia zwane **Linią Mannerheima** [czyt.: mannerhejma]. Stalin uznał, że z tego powodu Leningradowi zagraża dalekosiężna fińska artyleria. Finowie odrzucili jednak sowieckie żądania. Byli przekonani, że w razie konfliktu z ZSRS mogą liczyć na pomoc Ligi Narodów oraz krajów skandynawskich.

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna zimowa

Walki fińsko-sowieckie toczyły się w niezwykle trudnych warunkach zimowych. To dawało przewagę Finom, przyzwyczajonym do takiej pogody. Nosili oni ciepłą odzież, na którą nakładali białe stroje maskujące, a do przemieszczania się używali nart. Oddziały narciarzy uzbrojonych w pistolety maszynowe i granaty atakowały znienacka żołnierzy sowieckich, po czym szybko się wycofywały. Finowie – znakomici myśliwi – wykorzystywali też swoje umiejętności jako snajperzy. Ponadto do walki z czołgami sowieckimi używali butelek z benzyną, zwanych koktajlami Mołotowa. Skuteczność armii fińskiej sprawiła, że Sowieci przejęli wiele stosowanych przez nią rozwiązań, m.in. białe stroje maskujące, ciepłe czapki uszatki oraz obuwie z grubego filcu (walonki).

? W jaki sposób Finowie walczyli z potęgą Armii Czerwonej?

Żołnierz fiński w maskującym ubiorze zimowym uzbrojony w pistolet maszynowy Suomi. Po wojnie na wzór tej broni w ZSRS zaczęto produkować słynne PPSz, zwane potocznie pepeszami.

- *fotografia, Finlandia, 1940 r.*

ZAJĘCIE KRAJÓW NADBAŁTYCKICH

Jesienią 1939 r. ZSRS zmusił do zawarcia układów wojskowych Estonię, Litwę i Łotwę. Obiecał im wsparcie, a w zamian otrzymał zgodę na zakładanie baz wojskowych w tych państwach. Gdy w czerwcu 1940 r. światowa opinia publiczna skupiła się na agresji Hitlera na Francję, Stalin poczynił bardziej zdecydowane kroki. Oskarżył przywódców Litwy, Łotwy i Estonii o wystąpienia przeciwko ZSRS, a Armia Czerwona zajęła bez większych walk kraje bałtyckie. Tysiące osób, głównie przedstawiciele inteligencji, zostały deportowane w głąb ZSRS. Nastąpił okres **sowietyzacji**, rusyfikacji i bezwzględnego terroru.

Oddział Armii Czerwonej na ulicach estońskiego miasta po zajęciu tego kraju przez ZSRS.

▪ *fotografia, Estonia, 1940 r.*

? W jaki sposób ZSRS zajął kraje nadbałtyckie?

Pod koniec listopada 1939 r. Sowieci oświadczyli, że ich terytorium zostało ostrzelane przez Finów. W rzeczywistości była to prowokacja, która dała Stalinowi pretekst, by **30 listopada 1939 r.**, bez formalnego wypowiedzenia wojny, zaatakować Finlandię. W ten sposób zaczęła się **wojna zimowa**. Mimo olbrzymiej przewagi Armia Czerwona początkowo ponosiła kompromitujące porażki. Jej oddziały nie mogły się przebić przez Linię Mannerheima. Żołnierze ginęli nie tylko w walce, lecz także z zimna, nieprzystosowani do tak trudnych warunków. Sowiecka kadra dowódcza, osłabiona po stalinowskich czystkach z lat 30., nie była w stanie skutecznie kierować działaniami armii.

Wojna z potężnym sąsiadem zjednoczyła społeczeństwo fińskie. Dzięki znajomości terenu i przystosowaniu do warunków klimatycznych Finowie rozbili w kontratakach wiele oddziałów sowieckich. Bohaterska obrona kraju zyskała im uznanie światowej opinii publicznej. Jednak poza nielicznymi dostawami broni Finlandia nie otrzymała pomocy. Liga Narodów wykluczyła wprawdzie ZSRS z członkostwa w organizacji, lecz to nie zmieniło sytuacji militarnej. Francja i Wielka Brytania obiecały Finom wsparcie, ale operację przełożono, ponieważ Norwegia i Szwecja nie zgadzały się na przemarsz alianckich wojsk przez swoje terytoria.

Ostatecznie Sowieci, mimo olbrzymich strat, na przełomie lutego i marca 1940 r. przebili się przez fińską obronę. Na mocy pokoju z **12 marca 1940 r.** kończącego wojnę zimową ZSRS przesunął granicę na swoją korzyść. Finlandia utraciła 10% terytorium kraju w rejonie Przesmyku Karelskiego, ale zachowała niepodległość.

Po zakończeniu wojny z Finlandią w czerwcu 1940 r. Stalin wysunął żądania wobec Rumunii. Domagał się Besarabii, przed I wojną światową należącej do Rosji. Rumunia uległa naciskom i zrezygnowała ze spornego terytorium, na którym powstała **Mołdawska Socjalistyczna Republika Sowiecka**.

ATAK NIEMIEC NA KRAJE SKANDYNAWSKIE

Po wybuchu II wojny światowej państwa skandynawskie ogłosiły neutralność. Miały one jednak za duże znaczenie dla walczących mocarstw, by udało im się uniknąć zaangażowania w konflikt. Położenie Danii pozwalało kontrolować cieśniny między Morzem Północnym a Bałtykiem. Także usytuowanie Norwegii było istotne ze względów strategicznych. Niemcy

potrzebowali wysokiej jakości rudy żelaza ze Szwecji do produkcji broni, a sprowadzanie tego surowca zimą było możliwe tylko przez port w norweskim Narwiku. Hitler obawiał się, że Wielka Brytania i Francja mogą zablokować te cenne dla III Rzeszy dostawy.

9 kwietnia 1940 r. niemieckie wojska dokonały agresji na Danię i Norwegię. Opanowanie pierwszego z tych krajów zajęło tylko jeden dzień – król i rząd duński podporządkowali się III Rzeszy. Walki w Norwegii trwały dwa miesiące. Dzięki desantowi drogą morską i powietrzną Niemcy początkowo zajęli wszystkie najważniejsze tereny. Było to możliwe także wskutek współpracy z miejscowymi faszystami, na których czele stał **Vidkun Quisling** [czyt.: widkun kyszlin]. Jednak Norwegowie mimo zaskoczenia podjęli walkę. Wsparły ich oddziały brytyjskie, francuskie i polskie (Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich – więcej na ten temat na s. 165). Najcięższe walki rozegrały się w północnej Norwegii o port w Narwiku. Ostatecznie, mimo odebrania portu Niemcom, alianci musieli się ewakuować ze względu na sytuację militarną we Francji. Norweskie władze z królem udały się na emigrację do Londynu.

SYTUACJA W EUROPIE ZACHODNIEJ

Na zachodzie Europy od 3 września 1939 r. toczyła się tzw. **dziwna wojna**. Francuzi i Brytyjczycy nie prowadzili większych działań zbrojnych na lądzie. Nie zdecydowali się też na bombardowania Niemiec – w obawie przed odwetowymi nalotami, np. z wykorzystaniem broni gazowej. Chociaż obydwie strony dysponowały potężnym arsenałem broni chemicznej, z lęku przed rewanżem nie użyły jej na frontach II wojny światowej.

Ponadto, po doświadczeniach Wielkiej Wojny, Francja już od lat 20. XX w. na pograniczu z Niemcami budowała potężne fortyfikacje, zwane od nazwiska francuskiego ministra obrony **Linią Maginota** [czyt.: mażinota]. Na granicy z neutralną Belgią i Luksemburgiem umocnienia były słabsze, a Francuzi zakładali, że to tamtędy ruszy główne uderzenie niemieckie. Po wybuchu wojny oddziały aliantów miały więc wkroczyć do tych państw i tam zatrzymać wojska III Rzeszy. Plany francuskie były mało realne, gdyż zakładały, że Niemcy zaatakują w ten sam sposób jak podczas I wojny światowej.

AGRESJA NIEMIECKA NA FRANCJĘ

Początkowo Hitler zamierzał zaatakować Francję zaraz po pokonaniu Polski. Musiał jednak przesunąć datę napaści, aby uzupełnić

Żołnierze niemieccy pod osłoną czołgu atakują pozycje przeciwnika w trakcie walk w Skandynawii.

▪ *fotografia, Norwegia, 1940 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PLANY ATAKU NA FRANCJĘ

Twórca koncepcji Blitzkriegu gen. Heinz [czyt.: hajnc] Guderian w swoich pamiętnikach opisał przygotowania do niemieckiego ataku na Francję w 1940 r.

Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych, ponaglane przez Hitlera do rozpoczęcia działań zaczepnych, zamierzało znowu wykorzystać stary plan z 1914 r., tzw. plan Schlieffena [czyt.: szlifena]. *Było to wprawdzie najprostsze, ale z pewnością nie miało uroku nowości. Niebawem też zaczęto poszukiwać innego rozwiązania. Pewnego dnia w listopadzie poprosił mnie do siebie Manstein* [czyt.: mansztajn]. *Wyłuszczył mi swój pogląd, który polegał na tym, aby znacznymi siłami pancernymi uderzyć przez Luksemburg i południową Belgię* [...]. *Manstein prosił mnie o przeanalizowanie tego projektu z punktu widzenia specjalisty od wojsk pancernych. Po dokładnym przestudiowaniu mapy, opierając się na własnej znajomości tych terenów z okresu pierwszej wojny światowej, mogłem zapewnić Mansteina, że jego plan jest najzupełniej realny pod jednym wszakże warunkiem – iż do operacji tej użyje się wystarczającej liczby, a najlepiej wszystkich, dywizji pancernych i zmotoryzowanych.* [...] *Rozdrobnienie naszych i tak już słabych sił pancernych byłoby największym błędem, jaki można było popełnić.* [...] *Najsilniejszą armię w zachodniej części kontynentu europejskiego posiadała Francja. I Francja też miała najsilniejszą broń pancerną w Europie Zachodniej. W maju 1940 roku anglo-francuskie siły zbrojne na Zachodzie liczyły około 4800 czołgów, niemieckie zaś siły zbrojne –* [...] *około 2800* [...]. *Staliśmy więc w obliczu przeciwnika mającego nad nami dwukrotną przewagę, którą potęgowało jeszcze i to, że francuskie czołgi pod względem grubości pancerza oraz kalibru dział przewyższały czołgi niemieckie, choć z drugiej strony ustępowały im pod względem techniki dowodzenia i szybkości* [...]. *Mimo posiadania tak potężnych środków walki ruchowej Francja zbudowała sobie linię Maginota* [...]. *Z tego należało wnioskować, że dowództwo francuskie nie rozumiało znaczenia czołgów dla wojny ruchowej – nie zrozumiało lub nie chciało zrozumieć.* [...] *czołgi, reprezentujące siłę ruchomą,* [...] *przydzielono* [...] *do dywizji piechoty. Nieznaczny tylko ułamek ogólnej liczby czołgów przeznaczono do działań operacyjnych.*

Źródło: H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 1991, s. 74–78.

?
1. Omów, jakimi siłami dysponowały Francja i III Rzesza w opinii niemieckiego generała.
2. Wymień błędy popełnione przez francuskich dowódców w 1940 r., które przywołał Guderian w swoich wspomnieniach.

zapasy sprzętu i amunicji. Francuzi i Brytyjczycy wiedzieli o tych opóźnieniach, ponieważ dzięki Polakom odczytywali niemieckie komunikaty nadawane za pomocą maszyn szyfrujących Enigma (więcej zob. s. 30). Wielokrotne zmiany terminu sprawiły jednak, że dowództwo alianckie było nieufne wobec danych uzyskiwanych przez wywiad.

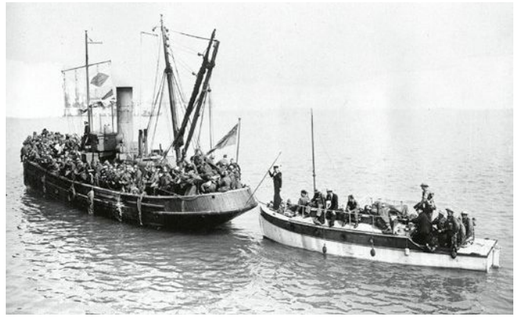
Operacja niemieckiej ofensywy na Francję nosiła kryptonim „Fall Gelb" (z niem. 'wariant żółty'). Zakładała ona ominięcie francuskich fortyfikacji na Linii Maginota i atak sił pancernych przez górzyste, zalesione pasmo Ardenów na południu Belgii. Tego obszaru alianci nie uwzględnili w swoich planach, uznali bowiem, że niemieckie czołgi nie zdołają go pokonać. Niemcy ponownie chcieli zastosować taktykę wojny błyskawicznej, sprawdzoną już w Polsce.

III Rzesza zaatakowała Francję **10 maja 1940 r.** Część sił niemieckich uderzyła na Belgię i Holandię, a w odpowiedzi alianci zgodnie z planem wkroczyli na terytorium Belgii. W tym czasie główne siły niemieckie (dywizje pancerne) przekroczyły słabo bronione Ardeny, sforsowały rzekę Mozę i dotarły do wybrzeża Morza Północnego, gdzie okrążyły aliantów na równinach Flandrii. **Bitwa o Flandrię (10–28 V 1940 r.)**, zakończona pełnym

zwycięstwem wojsk hitlerowskich, okazała się decydująca dla dalszych losów Francji.

Do końca maja poddały się oddziały holenderskie i belgijskie. **Brytyjski Korpus Ekspedycyjny** i towarzyszące mu wojska francuskie musiały się wycofać do portu w Dunkierce. Hitler wstrzymał wówczas natarcie, aby uniknąć strat w sprzęcie, a resztki sił alianckich nakazał rozbić atakami lotniczymi. W odpowiedzi Brytyjczycy przystąpili do operacji „Dynamo", czyli ewakuacji swoich wojsk na Wyspy Brytyjskie. Na polecenie premiera Wielkiej Brytanii do Francji wysłano wszystkie dostępne jednostki pływające, włącznie z kutrami rybackimi i jachtami sportowymi. Dzięki poświęceniu tysięcy marynarzy i lotników osłaniających odwrót zdołali ewakuować z Dunkierki ponad 300 tys. żołnierzy. Porzucili jednak na plażach cały ciężki sprzęt – czołgi, samochody, działa oraz amunicję. Klęska we Flandrii złamała morale armii aliantów. 14 czerwca oddziały Hitlera wkroczyły do pozbawionego obrony Paryża.

W tym czasie **10 czerwca 1940 r.** do wojny przyłączyły się Włochy. Mussolini liczył na zyski w wojnie z Francją, już pokonaną przez Hitlera, jednak oddziały włoskie nie potrafiły się przebić przez francuską obronę. Mimo to nowy rząd Francji, na którego czele stanął

Ewakuacja żołnierzy brytyjskich z plaż Dunkierki udała się przede wszystkim dzięki poświęceniu marynarzy oraz zwykłych Brytyjczyków – posiadaczy łodzi i jachtów.

▪ *fotografia, kanał La Manche* [czyt.: la mansz], *1940 r.*

84-letni **Philippe Pétain** [czyt.: fi**lip** pe**tą**], uznał dalszą walkę za bezcelową. **22 czerwca 1940 r.** Francja podpisała rozejm z Niemcami. Na jego mocy utraciła Alzację i Lotaryngię. Ponadto zachodnie i północne tereny kraju, łącznie z Paryżem, zostały poddane niemieckiej okupacji. Z pozostałego terytorium powstało **Państwo Francuskie** z siedzibą rządu w **Vichy** [czyt.: wi**szi**]. Na jego czele z władzą praktycznie dyktatorską stał Pétain. Nowe władze francuskie w pełni **kolaborowały** z Hitlerem, m.in. wydawały Niemcom swoich obywateli żydowskiego pochodzenia.

Ruiny Rotterdamu, zniszczonego przez dywanowy nalot niemieckich samolotów 14 maja 1940 r. Barbarzyńskie bombardowanie bezbronnego miasta wywołało panikę w całej Holandii oraz skłoniło tamtejszy rząd i władcę do kapitulacji.

▪ *fotografia, Rotterdam, 1940 r.*

Podpisanie rozejmu między Francją a III Rzeszą na wyraźny rozkaz Hitlera odbyło się w tym samym wagonie kolejowym w Compiègne [czyt.: kąpień], gdzie 11 listopada 1918 r. kapitulowały Niemcy w I wojnie światowej.

▪ *fotografia, Francja, 22 VI 1940 r.*

BITWA O ANGLIĘ

Po klęsce Francji Wielka Brytania znalazła się w trudnej sytuacji. Mimo to rząd brytyjski, głównie za sprawą nowego premiera **Winstona Churchilla**, odrzucił niemieckie propozycje pokojowe. Nie chciał bowiem uznać niemieckich podbojów ani zgodzić się na panowanie w Europie zbrodniczego systemu. Stanowisko Churchilla było zdecydowane: *Obronimy naszą Wyspę bez względu na cenę, będziemy walczyć na plażach, na lądzie, na polach i na ulicach, będziemy walczyć na wzgórzach, nigdy się nie poddamy.*

Położenie kraju stanowiło duży atut Wielkiej Brytanii, wzmacniający jej pozycję obronną. Aby zająć Wyspy, Niemcy musieliby wykonać desant morski. Rozpoczęli wprawdzie przygotowania do takiej operacji, jednak flota III Rzeszy nie dorównywała brytyjskiej marynarce wojennej **Royal Navy** [czyt.: rojal nejwi]. Hitler postanowił więc na początek zdobyć przewagę w powietrzu. Po zniszczeniu brytyjskiego lotnictwa **RAF** (skrót od **Royal Air Force**, czyt.: rojal er fors) Niemcy mogliby zatopić brytyjskie okręty, a następnie przeprowadzić desant na Wyspy Brytyjskie.

Do ataków lotniczych na Wielką Brytanię Niemcy skierowali ok. 1,5 tys. średnich bombowców oraz prawie 1 tys. myśliwców. Brytyjczycy mogli wystawić zaledwie ok.

KOMITET WOLNEJ FRANCJI

Pomimo klęski część żołnierzy francuskich chciała kontynuować walkę z Hitlerem. Na ich czele stanął młody gen. Charles de Gaulle [czyt.: szarl de gol]. W odezwie wygłoszonej w brytyjskim radiu BBC jeszcze przed podpisaniem rozejmu wezwał Francuzów do dalszej walki i nieposłuszeństwa wobec nowego rządu. Za te działania sąd marionetkowego Państwa Francuskiego oskarżył go o zdradę stanu i skazał na karę śmierci. Władze Wielkiej Brytanii i jej sojusznicy uznawali de Gaulle'a za przywódcę wszystkich wolnych Francuzów. Stworzył on na emigracji Komitet Wolnej Francji i w 1941 r. rozpoczął formowanie sił zbrojnych. Poparcie dla działań de Gaulle'a nie było jednak zbyt duże, ponieważ większość społeczeństwa francuskiego zaakceptowała nową sytuację polityczną. Ponadto w kraju istniały dość duże wpływy partii komunistycznej, która zaczęła tworzyć własny ruch oporu.

? Poszukaj informacji na temat brytyjskiej operacji zatopienia floty francuskiej podczas II wojny światowej.

Charles de Gaulle w chwili klęski Francji stanął po stronie Wielkiej Brytanii, dzięki czemu ocalił honor swojego kraju.

▪ *fotografia, Francja, lata 40. XX w.*

EUROPA W LATACH 1939–1941

0
500 km
ISLANDIA
(od 1940 r. zajęte przez Wlk. Bryt. od 1941 r. przez St. Zj.)
Morze Norweskie
Ocean Atlantycki
W-y Owcze
NORWEGIA
Trondheim
Bergen
9 IV 1940
Stavanger
OSLO
SZWECJA
SZTOKHOLM
FINLANDIA
Murmańsk
Narwik
IV–VI 1940
30 XI 1939
Wyborg
HELSINKI
Karelia
Leningrad
ESTONIA
(od 1940 r. rep. sow.)
ŁOTWA
(od 1940 r. rep. sow.)
LITWA
(od 1940 r. rep. sow.)
Wilno
Mińsk
MOSKWA
22 VI 1941
Gdańsk
WARSZAWA
17 IX 1939
POLSKA
1 IX 1939
Lwów
Kijów
Dniepr
Kraków
Protekt. Czech i Moraw
SŁOWACJA
1 IX 1939
Wiedeń
Austria
BUDAPESZT
WĘGRY
11 IV 1941
RUMUNIA
22 VI 1941
BUKARESZT
Besarabia
(od 1940 r. rep. sow.)
Dunaj
Morze Czarne
Zagrzeb
BELGRAD
6 IV 1941
JUGOSŁAWIA
BUŁGARIA
19 IV 1941
SOFIA
Stambuł
ANKARA
TURCJA
ATENY
28 X 1940
GRECJA
Albania (wł.)
Dodekanez (wł.)
Cypr (br.)
Kreta
XV 1941
Sycylia
Malta (br.)
Morze Śródziemne
Neapol
RZYM
WŁOCHY
Korsyka (fr.)
Sardynia (wł.)
Baleary
Gibraltar (br.)
Maroko (fr.)
Algieria (fr.)
Tunezja (fr.)
Marsylia
Barcelona
HISZPANIA
LIZBONA
MADRYT
PORTUGALIA
Tag
Mediolan
Lyon
SZWAJCARIA
Vichy
Bordeaux
FRANCJA
PARYŻ
10 V 1940
Sekwana
Dunkierka
BRUKSELA
BELGIA
LUKSEMBURG
Ren
Mozela
Hamburg
BERLIN
HOLANDIA
10 V 1940
1 IX 1939
Monachium
NIEMCY
Odra
Nysa
Hanower
Frankfurt
Norymberga
Stuttgart
Monachium
Drezno
Lipsk
Berlin
Hamburg
Kilonia
Brema
Dortmund
Kolonia
Essen
Duisburg
Düsseldorf

POSTAĆ HISTORYCZNA

WINSTON CHURCHILL (1874–1965)

Był brytyjskim politykiem konserwatywnym i premierem rządu w latach 1940–1945 oraz 1951–1955. Pochodził z arystokratycznej rodziny. Ukończył Królewską Akademię Wojskową w Sandhurst [czyt.: sandherst], potem służył w Sudanie, a jako korespondent wojenny uczestniczył w wojnie burskiej. Po powrocie do kraju został politykiem i wszedł do parlamentu. Gdy w 1911 r. został Pierwszym Lordem Admiralicji, podjął się unowocześnienia Royal Navy. Po wybuchu I wojny światowej nalegał na atak ententy na Dardanele. Po klęsce operacji podał się do dymisji. W okresie międzywojennym był głównym przeciwnikiem polityki appeasementu [czyt.: apismentu]. Po dymisji Chamberlaina został premierem Wielkiej Brytanii. Organizował obronę Wysp i aktywnie współtworzył koalicję antyhitlerowską. Brał udział w obradach Wielkiej Trójki w Teheranie i Jałcie. W 1945 r. przegrał wybory i stracił fotel premiera. Ponownie stanął na czele rządu brytyjskiego w 1951 r. Za swoje wspomnienia z okresu wojny otrzymał w 1953 r. Literacką Nagrodę Nobla.

800 myśliwców. Mieli jednak przewagę ze względu na dobrze zorganizowany system obronny. Ich wywiad zyskał dostęp do rozszyfrowanych niemieckich tajnych depesz nadawanych przez Enigmę. Dzięki temu Brytyjczycy zazwyczaj znali czas i miejsce ataków. Ponadto wzdłuż wybrzeży zbudowali sieć stacji radarowych, które umożliwiały wykrycie nadlatujących samolotów. W całym kraju powstały też setki punktów obserwacyjnych, z których wypatrywano nieprzyjaciela za pomocą lornetek. Wszystkie te dane trafiały do podziemnych stanowisk dowodzenia, skąd z dużą precyzją wysyłano brytyjskie myśliwce przeciwko wrogowi.

Naloty niemieckie na Wielką Brytanię rozpoczęły się **10 lipca 1940 r.** W pierwszej fazie powietrznej **bitwy o Anglię** Niemcy skupili się

WARTO WIEDZIEĆ

Enigma

Już w latach 20. Francja, Wielka Brytania i Polska podjęły próbę złamania niemieckich szyfrów stosowanych w przenośnej maszynie szyfrującej Enigma. Po serii niepowodzeń alianci zachodni uznali, że jest to niemożliwe, i w końcu zaniechali dalszych starań. W Polsce nad tym zagadnieniem pracowali najzdolniejsi kryptolodzy – Marian Rejewski, Henryk Zygalski i Jerzy Różycki. Rejewski złamał szyfr Enigmy w 1932 r. Następnie Polacy opracowali elektromechaniczne urządzenie nazywane bombą kryptologiczną, którego zadaniem było automatyczne łamanie zmienianych przez Niemców szyfrów Enigmy. W 1939 r. polski wywiad podzielił się swoim odkryciem z Francuzami i Anglikami. Na podstawie polskich osiągnięć i rozwiązań w Betchley Park [czyt.: beczlej park] pod Londynem utworzono ośrodek dekryptażu, który przez całą wojnę pracował nad odczytywaniem niemieckich szyfrogramów.

? W jaki sposób złamanie przez Polaków szyfru Enigmy wpłynęło na przebieg II wojny światowej?

WALKI NAD ANGLIĄ

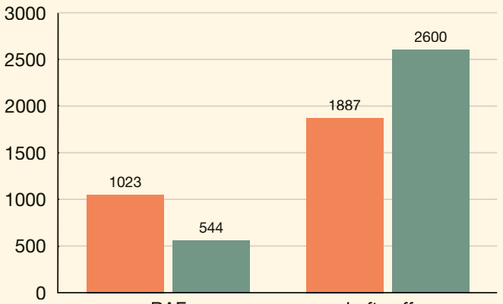
Niemiecka Luftwaffe w bitwie o Anglię dysponowała głównie bombowcami Heinkel He-111 [czyt.: hajnkel] i Dornier Do-17. Niemcom brakowało jednak ciężkich bombowców dalekiego zasięgu o dużym udźwigu bomb. Ponadto myśliwce Messerschmitt Bf-109 [czyt.: meserszmit] zapewniające osłonę podczas nalotów mogły przebywać nad Wielką Brytanią tylko ok. 20 minut, ponieważ na tyle starczało im paliwa. Brytyjczycy korzystali głównie z myśliwców Supermarine Spitfire [czyt.: supermarin spitfajr], które dorównywały osiągiem maszynom niemieckim. Zacięte walki wiązały się ze stratami nie tylko w sprzęcie, lecz także w kadrze pilotów. O ile Anglicy po skoku ze spadochronem mogli szybko wrócić do walki, o tyle Niemcy przeważnie trafiali do niewoli. W ten sposób Luftwaffe straciła niemal 2,5 tys. lotników, których trudno było zastąpić.

Brytyjczyk Eric Lock [czyt.: erik lok] był najskuteczniejszym lotnikiem podczas bitwy o Anglię. Udało mu się zestrzelić co najmniej 21 niemieckich maszyn.

▪ *fotografia, Anglia, 1941 r.*

Straty obydwu stron podczas bitwy o Anglię

? Jakie straty były najbardziej dotkliwe dla Niemców?

na lotniskach i fabrykach samolotów. Ta taktyka mogła im zapewnić sukces. Jednak gdy wydawało się, że naziści całkowicie zniszczą brytyjskie lotnictwo, Hitler skierował całość sił Luftwaffe do ataków na brytyjską stolicę. Przyniosło to liczne ofiary, głównie wśród ludności cywilnej, lecz dało czas na odbudowę zaplecza przez RAF.

Do decydującego starcia doszło **15 września 1940 r.**, gdy lotnicy RAF odparli potężny nalot samolotów niemieckich na Londyn. Klęska Luftwaffe w bitwie o Anglię stanowiła pierwszą poważną porażkę Hitlera. Wpływ na nią miały m.in.:

- determinacja brytyjskiego społeczeństwa do kontynuowania walki,

Myśliwce Supermarine Spitfire podczas lotu patrolowego w okresie bitwy o Anglię. Te jednosilnikowe samoloty swoją zwrotnością i szybkością przewyższały maszyny niemieckie.

▪ *fotografia, Anglia, 1940 r.*

Niemieckie czołgi podczas kampanii bałkańskiej przeciwko Grecji.
- *fotografia, Albania, 1941 r.*

- znakomicie zorganizowana obrona przeciwlotnicza Wysp Brytyjskich,
- lepszy przemysł lotniczy i system naprawy uszkodzonych maszyn niż w III Rzeszy,
- pomoc materialna od neutralnych Stanów Zjednoczonych (części do samolotów, paliwo).

WOJNA NA BAŁKANACH

Niemieckie sukcesy w Polsce, Skandynawii i Francji sprawiły, że **28 października 1940 r.** Włosi bez porozumienia z III Rzeszą zaatakowali Grecję. Uderzyli z terenu Albanii, podbitej przez Mussoliniego jeszcze w 1939 r. Spodziewali się łatwego zwycięstwa, jednak ich wojska poniosły porażkę, a Grecy zajęli nawet część Albanii. W tej sytuacji Hitler postanowił udzielić wsparcia sojusznikowi i zawarł sojusze z Węgrami, Rumunią, Bułgarią oraz Jugosławią. Ich władze uznały, że stawianie oporu Niemcom zakończyłoby się klęską. Węgrzy liczyli ponadto na odtworzenie granic sprzed 1918 r.

W tym czasie na Bałkanach aktywnie działała brytyjska dyplomacja. W marcu 1941 r. w Jugosławii przy wsparciu wywiadu brytyjskiego został przeprowadzony wojskowy zamach stanu. Nowy rząd zerwał porozumienie z III Rzeszą, a Jugosłowianie wspólnie z Grekami i Brytyjczykami zaczęli opracowywać plany wojny.

Już **6 kwietnia 1941 r.** wojska niemieckie, wspierane przez sojuszników, uderzyły na Jugosławię i Grecję. Armie tych państw zostały błyskawicznie rozbite, a posiłki brytyjskie nie zdołały zmienić sytuacji na froncie. Pod kontrolą Niemiec powstało **Niezależne Państwo Chorwackie** na czele z **Ante Paveličem** [czyt.: paweliciem], przywódcą chorwackich nacjonalistów – **ustaszy**. Władze Grecji i Jugosławii udały się na emigrację. Ostatnim etapem walk w tym regionie było zajęcie Krety przez niemieckich spadochroniarzy.

ĆWICZENIA

1. Omów politykę ZSRS wobec Finlandii i państw bałtyckich.
2. Wyjaśnij, dlaczego Hitler zaatakował Norwegię i Danię.
3. Przedstaw przyczyny i skutki klęski Francji w 1940 r.
4. Opisz, jakie znaczenie miała bitwa o Anglię dla losów II wojny światowej.
5. Wyjaśnij, co przesądziło o sukcesach ekspansji III Rzeszy w latach 1939–1941.

DLA ZAINTERESOWANYCH

L. Cloud, S. Olson, *Sprawa honoru. Dywizjon 303 Kościuszkowski. Zapomniani bohaterowie II wojny światowej*, tłum. M. Grabowska, A. Grabowski, Warszawa 2013.
P. Sarjanen, *Biała Śmierć. Najskuteczniejszy snajper w historii wojen – Simo Häyhä*, tłum. B. Kojro, Zakrzewo 2013.

3 ATAK III RZESZY NA ZSRS

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny ataku III Rzeszy na ZSRS,
- wybuch wojny sowiecko-niemieckiej,
- ofensywa na Moskwę i porażka sił niemieckich,
- przełomowa bitwa pod Stalingradem.

GENEZA WOJNY NIEMIECKO-SOWIECKIEJ

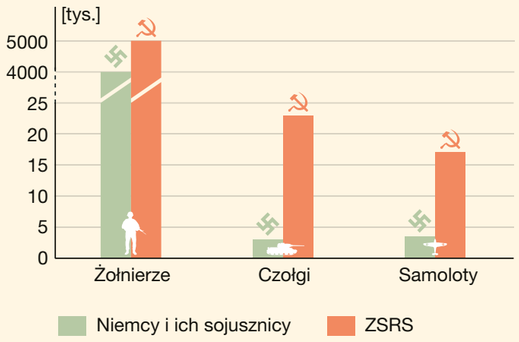
Zarówno Hitler, jak i Stalin uznawali zawarte między sobą traktaty za tymczasowe. Przywódca III Rzeszy już w *Mein Kampf* (czyt.: majn kampf, z niem. 'moja walka') nawoływał do zniszczenia bolszewizmu. Planował też ekspansję na wschód, by zapewnić tzw. rasie aryjskiej (więcej zob. s. 52) **przestrzeń życiową** (niem. ***Lebensraum***; czyt.: libensraum) i dostęp do bogactw naturalnych. Stalin również snuł plany ekspansji – aby zaprowadzić komunizm w Europie. Obydwaj dyktatorzy szykowali się do ataku i czekali jedynie na sprzyjający moment.

W listopadzie 1940 r. w Berlinie doszło do spotkania Ribbentropa i Mołotowa. Niemcy chcieli skierować uwagę Stalina na obszary nad Zatoką Perską i Oceanem Indyjskim. Mieli nadzieję, że doprowadzą tym do konfliktu ZSRS z Wielką Brytanią. Z kolei Sowieci oczekiwali, że Niemcy zgodzą się na utworzenie sowieckich baz wojskowych w Bułgarii i Turcji. To jednak zagrażało Rumunii – głównemu dostawcy ropy dla III Rzeszy. Ponadto Hitler oczekiwał

SIŁY WALCZĄCYCH STRON

Podczas przygotowań do operacji „Barbarossa" Niemcy zgromadzili ponad 3 mln żołnierzy. Były to oddziały doświadczone w walkach w Polsce i na zachodzie Europy, wyposażone w nowoczesne czołgi i samoloty. Hitlerowską armię wspierało ok. 370 tys. żołnierzy rumuńskich, ponad 400 tys. Finów, a także jednostki z innych państw sojuszniczych, takich jak Węgry, Słowacja, Włochy i Chorwacja. Przeciwko tym wojskom Armia Czerwona mogła wystawić na zachodzie kraju ok. 2,7 mln żołnierzy, a po ogłoszeniu mobilizacji – nawet 5 mln żołnierzy. Sowieci dysponowali też większymi siłami pancernymi niż III Rzesza, jednak były one gorzej dowodzone i wyposażone głównie w stare modele czołgów. Podobnie jednostkom lotniczym ZSRS, choć liczniejszym od niemieckich, brakowało nowoczesnych samolotów i doświadczonych pilotów. Dopiero w późniejszej fazie walk Sowieci znacznie poprawili jakość swojego sprzętu.

Potencjał militarny ZSRS i III Rzeszy w czerwcu 1941 r.

? W jaki sposób wojska niemieckie równoważyły przewagę liczebną Armii Czerwonej?

rewizji układów z 1939 r. i włączenia Finlandii do niemieckiej strefy wpływów. Rozbieżności między sojusznikami były na tyle duże, że nie zdołali oni osiągnąć porozumienia.

Do ataku na ZSRS skłoniły Hitlera wzrastające napięcie w relacjach ze Stalinem oraz gromadzenie wojsk sowieckich przy niemieckiej i rumuńskiej granicy. Rozpoczęcie wojny z Sowietami przed podbiciem Wielkiej Brytanii oznaczało jednak walkę na dwóch frontach. I choć Führer [czyt.: firer] (z niem. 'wódz') wcześniej sam głosił, że wojna na kilku frontach przyczyniła się do klęski II Rzeszy, teraz nieoczekiwanie zmienił zdanie.

Decyzja o ataku na ZSRS zapadła w grudniu 1940 r. Operacji nadano kryptonim „**Barbarossa**". Według planów wojska III Rzeszy miały w ciągu kilku miesięcy rozbić Armię Czerwoną i zająć europejskie tereny ZSRS. Hitler nie miał jednak dobrego wywiadu, przez co nie mógł realnie ocenić sił przeciwnika. Zakładał, że wojska sowieckie są źle wyszkolone, uzbrojone w przestarzały sprzęt, a po stalinowskich czystkach z lat 30. brakuje im doświadczonej kadry. Trudności Armii Czerwonej w wojnie zimowej z Finlandią zdawały się potwierdzać tę opinię. Początkowo Niemcy planowały zaatakować ZSRS w połowie maja 1941 r. Ze względu na włączenie się w konflikt na Bałkanach musiały jednak przesunąć termin na czerwiec. Stalin otrzymał ostrzeżenia o nadciągającej agresji, ale zlekceważył te doniesienia. Był przekonany, że dopóki Hitler nie pokona Wielkiej Brytanii, jego wojska nie uderzą na Związek Sowiecki.

WYBUCH WOJNY

Atak III Rzeszy na ZSRS rozpoczął się o świcie **22 czerwca 1941 r.** Wojska sowieckie nie były na to przygotowane i poniosły olbrzymie straty. Lotnicy niemieccy uzyskali przewagę w powietrzu. Na lądzie Grupy Armii „Północ", „Środek" i „Południe" zmierzały w kierunku Leningradu, Moskwy i Kijowa. Najważniejsze zadanie spoczywało na Grupie Armii „Środek", której celem była stolica ZSRS. Stalin był całkowicie zaskoczony atakiem i szybkością, z jaką Niemcy przesuwali się w głąb kraju. Dopiero 3 lipca wystąpił publicznie i w przemówieniu radiowym wezwał ludność do obrony ojczyzny. Nie odwoływał się przy tym do haseł komunistycznych, lecz do uczuć patriotycznych. W ten sposób starcie z hitlerowskimi Niemcami stało się dla mieszkańców ZSRS **wielką wojną ojczyźnianą**.

Początkowo Niemcy i ich sojusznicy odnieśli olbrzymie sukcesy. Armia Czerwona straciła niemal cały sprzęt oraz większość żołnierzy znajdujących się przed wybuchem konfliktu w zachodniej części imperium. Do niewoli trafiło blisko 3,5 mln jeńców, a niemieckie dywizje szybko zajęły terytorium krajów bałtyckich, dawnych ziem II Rzeczypospolitej, Białorusi z Mińskiem oraz większość Ukrainy z Kijowem. Na opanowanym obszarze mieszkało ok. 40% ludności ZSRS i znajdowało się 50% sowieckiego przemysłu.

Latem 1941 r. wydawało się, że potężne państwo Stalina całkowicie ulegnie III Rzeszy. Jednak wkrótce Hitler zaczął popełniać błędy.

Kolumna niemieckich czołgów w Ukrainie latem 1941 r. w trakcie operacji „Barbarossa". Dywizje pancerne oraz piechota zmotoryzowana, podobnie jak we wcześniejszych kampaniach, były głównymi siłami uderzeniowymi III Rzeszy.

▪ *fotografia, Ukraina, 1941 r.*

ATAK III RZESZY NA ZSRS

? 1. Wymień tereny ZSRS, które armia niemiecka zajęła latem 1941 r.
2. Opisz sytuację na froncie wschodnim w 1942 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

OFENSYWA NA MOSKWĘ

Gen. Heinz Guderian, autor koncepcji wojny błyskawicznej, opisał trudności, z jakimi zmagała się armia niemiecka jesienią 1941 r. podczas ataku na Moskwę.

W nocy z 6 na 7 października [1941 r.] *spadł pierwszy śnieg. Chociaż szybko stajał, to jednak – a wiedzieliśmy już, jak mało potrzeba na to czasu – zmienił drogi w nieprzebyte błota, przez które nasze wozy posuwać się mogły tylko w żółwim tempie i przy nadmiernym zużyciu paliwa. Ponowiliśmy prośbę o odzież zimową, na co niestety znów otrzymaliśmy tylko odpowiedź, że nadejdzie ona we właściwym czasie, oraz radę, żebyśmy w przyszłości zaniechali niepotrzebnych monitów.* [...]

Następne tygodnie stały całkowicie pod znakiem roztopów. Pojazdy kołowe mogły poruszać się jedynie wtedy, gdy ciągnęły je pojazdy gąsienicowe, te zaś, przy ich konstrukcji nieobliczonej na tak wielkie obciążenie, ulegały nadmiernemu zużyciu. [...]

W nocy z 3 na 4 listopada chwycił mróz. Ułatwił on wprawdzie ruchy naszych wojsk, jednocześnie powodował jednak odmrożenia, które odtąd zaczęły dawać się we znaki. [...]

14 listopada udałem się przed południem do 167 dywizji piechoty. Rozmawiałem z wieloma oficerami i szeregowymi żołnierzami. Stan zaopatrzenia wojsk był zły. Brakowało białych płaszczy do maskowania żołnierzy na śniegu, nie było tłuszczu do butów, ciepłej bielizny, a przede wszystkim sukiennych spodni. Znaczna część żołnierzy chodziła w drelichowych spodniach – przy 22 stopniach mrozu! Nie mniej pilnie potrzebne były skarpety i buty. Gdy w południe udałem się do 112 dywizji piechoty, zastałem identyczny obraz. Nasi żołnierze przyodziali się w rosyjskie płaszcze i futrzane czapki, tak że tylko po odznakach można było poznać, że są to żołnierze niemieccy. [...]

Gołoledź przysparzała wiele trudności, gdyż nie nadeszły zaczepy do gąsienic. Wskutek zimna potniały przybory optyczne, a maść, która temu zapobiegała, również nie nadeszła. Silniki czołgów trzeba było zapuszczać, podgrzewając je od zewnątrz. Paliwo zamarzało, oliwa gęstniała. [...]

Źródło: H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 1991, s. 187–198.

? **1.** Opisz, jak zmiany pogody wpłynęły na sytuację wojsk niemieckich na froncie wschodnim w 1941 r.
2. Wymień materiały, których według gen. Guderiana najbardziej brakowało niemieckim żołnierzom.

Za najważniejsze z nich uważa się:

- rozproszenie sił na liczącym blisko 5 tys. km froncie, przez co zabrakło rezerw na głównym kierunku ataku, którego celem była Moskwa;
- niewykorzystanie antystalinowskich nastrojów i dążeń odśrodkowych ludności ZSRS (na Ukrainie i w krajach bałtyckich Niemców witano jak wyzwolicieli), uniemożliwienie im z przyczyn ideologicznych utworzenia własnych państw;
- zastąpienie terroru stalinowskiego terrorem hitlerowskim – podążające za Wehrmachtem oddziały SS (niem. Schutzstaffel, czyt.: szucsztafel) dopuszczały się masowych mordów zarówno na Żydach, jak i na Ukraińcach, Rosjanach i Białorusinach, co zmobilizowało ludność ZSRS do walki.

Niemieckie zbrodnie wpłynęły także na postawę sowieckich żołnierzy. Wielu z nich straciło bliskich z rąk hitlerowców. To sprawiło, że nie walczyli już tylko za komunizm czy ZSRS, ale za życie własne i swoich rodzin. Ponadto na tyłach jednostek sowieckich ustawiano grupy zaporowe, które nie pozwalały oddziałom się wycofać. Rodziny dezerterów i żołnierzy wziętych do niewoli podlegały surowym karom, ponieważ w Armii Czerwonej zabroniono składania broni, a jeńców uważano za zdrajców ojczyzny. Z tego powodu sowieccy żołnierze byli wyjątkowo zdeterminowani do walki. Jednocześnie Sowieci rozpoczęli operację przenoszenia fabryk z zachodniej części kraju na tereny za Uralem. Z rezerwistów pospiesznie formowali kolejne jednostki.

WARTO WIEDZIEĆ

Jeńcy sowieccy

Żołnierze sowieccy wzięci do niewoli przez Niemców latem 1941 r. Jeńcy początkowo byli przetrzymywani na wolnym powietrzu, na polach ogrodzonych drutem kolczastym.
▪ *fotografia, ZSRS, 1941 r.*

Po szybkim ataku w ręce oddziałów Hitlera dostały się tysiące jeńców. Zwykle czekał ich tragiczny los, co wynikało z rasistowskich założeń nazizmu. Większość oficerów Niemcy od razu zabijali, a zwykłych żołnierzy więzili bez dostępu do wody i pożywienia. Sowieccy jeńcy byli też zmuszani do morderczych marszów do obozów koncentracyjnych, gdzie poddawano ich bezpośredniej eksterminacji lub wyniszczeniu poprzez pracę. W Auschwitz-Birkenau [czyt.: ałszwic **bir**kenał] kilkuset sowieckich żołnierzy posłużyło do eksperymentu gazowania więźniów cyklonem B. Po wojnie Niemcy tłumaczyli niehumanitarne postępowanie Wehrmachtu tym, że ZSRS nie podpisał konwencji genewskiej o jeńcach wojennych. Nie zwalniało to jednak III Rzeszy, jako sygnatariusza dokumentu, z obowiązku jego przestrzegania.

? Dlaczego Niemcy tak okrutnie traktowali sowieckich jeńców?

Dzięki temu w miejsce dywizji zniszczonych przez hitlerowców pojawiały się wciąż nowe oddziały.

OFENSYWA NA MOSKWĘ

W miarę posuwania się armii hitlerowskiej w głąb ZSRS zaczęło jej brakować zaopatrzenia. Sieć kolejowa na zajętych obszarach była słabo rozwinięta, a infrastruktura drogowa znajdowała się w złym stanie. Warunki klimatyczne stawały się coraz trudniejsze. Deszczowa jesień zamieniła rosyjskie drogi w błotnistą maź nieprzejezdną nawet dla czołgów. Nadejście zimy niemieccy dowódcy przywitali początkowo z ulgą – mrozy miały ułatwić przemarsz wojsk. Jednak wkrótce okazało się, że armia hitlerowska nie jest przygotowana do walk w temperaturze wynoszącej nawet minus

Żołnierze niemieckiej piechoty przy wsparciu czołgu atakują wioskę w ZSRS podczas zimowej ofensywy na Moskwę. Niemcom brakowało zimowych mundurów i białej odzieży maskującej. Nieprzygotowanie hitlerowców do surowych warunków klimatycznych przesądziło o ich klęsce w 1941 r.
▪ *fotografia, ZSRS, XII 1941 r.*

Sowiecki plakat propagandowy nawołujący do walki w wielkiej wojnie ojczyźnianej. Widać na nim zmianę retoryki komunistycznej, w której zaczęto bezpośrednio odwoływać się do rosyjskiego nacjonalizmu. Napis głosi: *Bijmy się zawzięcie, kłujmy zacięcie – wnuki Suworowa, dzieci Czapajewa*.

▪ *plakat, ZSRS, 1941 r.*

40 stopni. Hitler nie przypuszczał, że wojna z ZSRS potrwa tak długo, dlatego żołnierzom brakowało ciepłej odzieży oraz specjalnych zimowych smarów i olejów do sprzętu.

W listopadzie 1941 r. Niemcy skoncentrowali siły pancerne i ruszyli na Moskwę. Mimo zaciętego oporu Sowietów zbliżyli się do stolicy ZSRS na odległość kilkudziesięciu kilometrów. Jednak w tym czasie Stalin wiedział już, że nie grozi mu atak ze strony Japonii – mógł więc wysłać pod Moskwę dywizje z Syberii. Tamtejsi żołnierze, odpowiednio wyposażeni i przyzwyczajeni do ciężkich warunków zimowych, znacząco zmienili sytuację na froncie. 6 grudnia 1941 r. Armia Czerwona, koordynowana przez **gen. Gieorgija Żukowa**, ruszyła do ataku pod sowiecką stolicą. Siły niemieckie zostały odparte spod miasta. Ta klęska rozwścieczyła

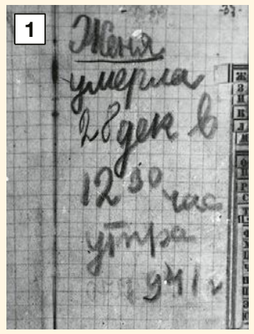
OBLĘŻENIE LENINGRADU

Leningrad był jednym z głównych celów niemieckiej ofensywy. Wojska III Rzeszy nie zdołały od razu podbić tego 3,5-milionowego miasta, ale rozpoczęły jego blokadę. Gdyby Niemcy otrzymali większe wsparcie ze strony Finów, los Leningradu mógł się rozstrzygnąć jeszcze w 1941 r. Tymczasem Finowie po odebraniu ZSRS terytoriów utraconych w 1940 r. wstrzymali dalszą ofensywę. Pomimo licznych ataków, bombardowań i ostrzału artyleryjskiego Niemcy nie byli w stanie zdobyć Leningradu. W mieście zapanował jednak głód. Najwięcej ludności cywilnej (ok. 700 tys.) zmarło zimą na przełomie 1941 i 1942 r. Trwające blisko 900 dni oblężenie skończyło się 18 stycznia 1944 r. odwrotem Niemców. W czasie blokady blisko milion mieszkańców Leningradu poniósł śmierć głodową.

Tania Sawiczewa na początku blokady Leningradu miała 11 lat. Podczas oblężenia prowadziła dziennik, w którym opisała śmierć swoich bliskich. Dziewczynka została ewakuowana z miasta latem 1942 r., lecz zmarła w 1944 r. z powodu ciężkiej choroby będącej efektem głodu.

▪ *fotografia, ZSRS, lata 30.*

Dziennik Tani Sawiczewej liczył jedynie kilka stron. Był to skorowidz, w którym dziewczynka pod konkretnymi literami zapisała lakoniczne informacje o śmierci swoich bliskich. Pod literą „ż” zanotowała: *Żenia umarła 28 grudnia o godz. 12:30 rano 1941 r.* [1], a pod literą „l”: *Lioka umarł 17 marca o godz. 5 rano 1942 r.* [2].

? Poszukaj informacji na temat tego, w jaki sposób Sowieci zdołali przetrzymać blokadę Leningradu.

Hitlera, który oskarżył dowódców o nieudolność i sam postanowił kierować dalszą walką. Przegrana pod Moskwą była pierwszą dużą porażką wojsk niemieckich na lądzie. Od początku ofensywy Niemcy stracili prawie milion żołnierzy i większość użytego w kampanii sprzętu.

BITWA POD STALINGRADEM

Na początku 1942 r. niemieckie dowództwo na rozkaz Hitlera opracowało plan uderzenia na Kaukaz i Baku, gdzie znajdowały się bogate złoża ropy naftowej. W operacji o kryptonimie „Fall Blau” (czyt.: blał, z niem. ‘plan błękitny’) miały uczestniczyć najlepsze niemieckie jednostki. Po zajęciu Kaukazu hitlerowcy liczyli na opanowanie Zatoki Perskiej, w której kierunku nacierały z Afryki Północnej oddziały gen. Erwina Rommla.

Niemieckie natarcie ruszyło w czerwcu 1942 r. Jego kierunek zaskoczył Sowietów, którzy spodziewali się kolejnej ofensywy na Moskwę i tam skoncentrowali najlepsze oddziały. Państwa Osi szybko posuwały się naprzód, jednak wkrótce w dowództwie niemieckim zapanował chaos. Zaczęło brakować zaopatrzenia, a Hitler wielokrotnie sam ingerował

Gieorgij Żukow (1896–1974) był sowieckim dowódcą wojskowym, marszałkiem ZSRS, uczestnikiem rewolucji październikowej i zastępcą naczelnego wodza podczas II wojny światowej. Dowodził m.in. obroną Leningradu i kontrofensywą pod Moskwą, uczestniczył też w opracowywaniu planów kontruderzenia pod Stalingradem.

▪ *fotografia, ZSRS, lata 40.*

w przebieg kampanii. Siły hitlerowskie zostały podzielone na dwie grupy: część miała opanować Kaukaz i ruszyć w kierunku pól naftowych, druga część – zdobyć Stalingrad. Zajęcie tego miasta nad Wołgą było konieczne, aby zapewnić osłonę oddziałom atakującym Kaukaz. Dodatkowo Stalingrad stanowił ważny ośrodek przemysłowy i węzeł komunikacyjny. Hitler postanowił je zdobyć także w celach propagandowych – upadek miasta noszącego imię Stalina uderzyłby w prestiż sowieckiego dyktatora. Z tych samych powodów przywódca

Żołnierze Armii Czerwonej podczas walk ulicznych w zniszczonym Stalingradzie. Zmagania o miasto należały do najcięższych podczas II wojny światowej.

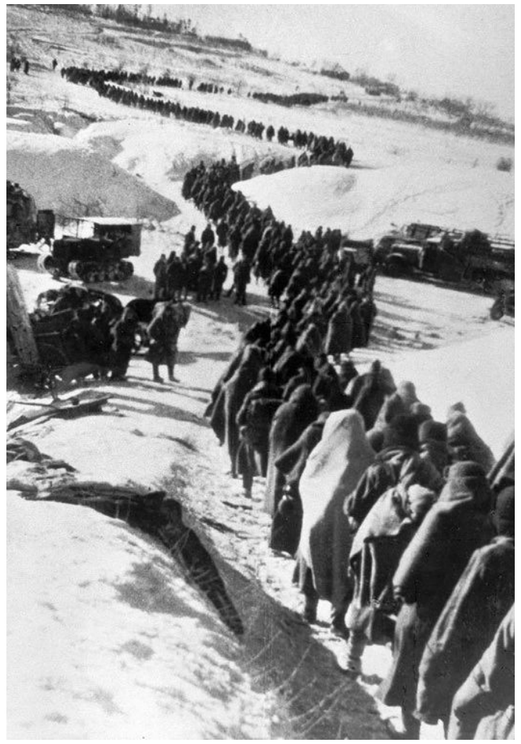
▪ *fotografia, Stalingrad, 1942 r.*

ZSRS nakazał obronę Stalingradu za wszelką cenę. Podczas gdy w walkach ginęło coraz więcej niemieckich żołnierzy, w rejon miasta zaczęły przybywać świeże siły Armii Czerwonej. Jednocześnie Sowieci opracowali plan uderzenia na skrzydła wojsk Osi, których broniły słabsze od Wehrmachtu oddziały Rumunów, Węgrów, Włochów i Słowaków.

Operacja „Uran", czyli potężna ofensywa sowiecka od południa i północy Stalingradu, rozpoczęła się 19 listopada 1942 r. Ponad milion sowieckich żołnierzy wspieranych przez czołgi i artylerię rozbiło oddziały sojuszników Niemców i okrążyło 200-tysięczną niemiecką 6 Armię **gen. Friedricha Paulusa** [czyt.: fridrisia pałlusa]. Generał chciał się wycofać, ale Hitler tego zabronił. Führer obiecał przesłać zaopatrzenie drogą powietrzną i przeprowadzić ofensywę, aby odblokować niemieckie oddziały. Z powodu sowieckich dział przeciwlotniczych i myśliwców oraz zimowej aury Niemcy nie zdołali jednak dostarczyć żywności ani broni uwięzionym żołnierzom. Kontrofensywa mająca przełamać blokadę także zakończyła się porażką, a Sowieci odrzucili wojska hitlerowskie daleko od Stalingradu. Mimo tragicznej sytuacji Hitler nakazał swojej armii bronić się do końca. Ostatecznie **2 lutego 1943 r.** Paulus skapitulował.

Państwa Osi straciły pod Stalingradem ok. 1,5 mln żołnierzy. To znacznie osłabiło wojska hitlerowskie, które ponadto nie zrealizowały głównego celu całej kampanii. Poniesiona w tym samym czasie klęska Osi w Afryce Północnej (więcej zob. s. 43) oznaczała początek upadku państw faszystowskich. Sowieci stracili pod Stalingradem ok. 1,2 mln żołnierzy. Wywołało to olbrzymie osłabienie armii, ale tak duże państwo łatwo mogło ją odbudować. Propaganda sowiecka starannie zresztą ukrywała informacje o liczbie ofiar i szybko okrzyknęła bitwę stalingradzką sukcesem ZSRS.

Kolumna jeńców niemieckich udających się do sowieckiej niewoli po kapitulacji Stalingradu. Z 90 tys. żołnierzy, którzy poddali się Armii Czerwonej, po wojnie do Niemiec wróciło jedynie ok. 5 tys.

▪ *fotografia, Stalingrad, II 1943 r.*

ĆWICZENIA

1. Podaj przyczyny ataku III Rzeszy na ZSRS.
2. Omów przebieg operacji „Barbarossa".
3. Wyjaśnij, dlaczego nie powiódł się niemiecki plan wojny błyskawicznej w 1941 r.
4. Opisz działania wojenne na froncie wschodnim w 1942 r.
5. Przedstaw znaczenie bitwy stalingradzkiej dla losów II wojny światowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H. Guderian, *Achtung Panzer! Uwaga czołgi!*, tłum. K. Fudalej, Warszawa 2012.
A. Reid, *Leningrad. Tragedia oblężonego miasta 1941–1944*, tłum. W. Tyszka, Kraków 2012.

4 WOJNA POZA EUROPĄ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przebieg walk w Afryce Północnej,
- bitwa o Atlantyk i jej znaczenie,
- wybuch wojny na Dalekim Wschodzie,
- atak na Pearl Harbor i ekspansja japońska.

WOJNA W AFRYCE

10 czerwca 1940 r. Włochy wypowiedziały wojnę Francji i przystąpiły do II wojny światowej. Jednak nie przyniosło im to spodziewanych korzyści. Mussolini postanowił więc wykorzystać zaangażowanie Wielkiej Brytanii w obronę przed inwazją niemiecką i zdobyć Egipt, kontrolowany przez Brytyjczyków. We wrześniu 1940 r. armia włoska zaatakowała posiadłości brytyjskie z baz w Libii i we Włoskiej Afryce Wschodniej (Etiopia, Erytrea, Somali Włoskie). Brytyjczycy powstrzymali to uderzenie i w grudniu 1940 r. sami ruszyli do kontrofensywy w Afryce Północnej. Operacja zakończyła się ich pełnym sukcesem. Zajęli wschodnią Libię wraz z ważnym portem w Tobruku i wzięli do niewoli ponad 100 tys. Włochów. Na początku 1941 r. przeszli także do ofensywy w Afryce Wschodniej i wyzwolili Etiopię okupowaną przez Włochów. Było to możliwe dzięki przybyciu posiłków z Australii, Indii i Nowej Zelandii.

Porażki Włochów sprawiły, że Hitler postanowił wesprzeć swojego sojusznika. Na początku 1941 r. do Afryki dotarł niemiecki korpus ekspedycyjny **Afrika Korps** pod dowództwem **gen. Erwina Rommla**. W rejonie Morza Śródziemnego znalazły się również niemieckie

WARTO WIEDZIEĆ

Atak na Tarent

Równolegle do walk lądowych w Afryce toczyły się zmagania na Morzu Śródziemnym. Mimo że Włosi mieli silną flotę (6 pancerników i ok. 120 okrętów podwodnych), zostali zdominowani przez Brytyjczyków. Ich marynarka przewyższała włoską pod względem technicznym, taktycznym oraz wyszkoleniem załóg. Najbardziej spektakularną akcję Brytyjczycy przeprowadzili w nocy z 11 na 12 listopada 1940 r. Brytyjskie samoloty startujące z pokładu lotniskowca zaatakowały wówczas bazę włoskiej marynarki wojennej w Tarencie. Trafiły torpedami aż trzy pancerniki włoskie. Po tym nalocie i porażce włoskiej floty w bitwie u greckiego przylądka Matapan (gdzie dużą rolę odegrały radary posiadane przez Brytyjczyków) Włosi przeszli do defensywy. Doświadczenia z ataku na Tarent wykorzystali później Japończycy, planujący uderzenie na amerykańską bazę na Hawajach.

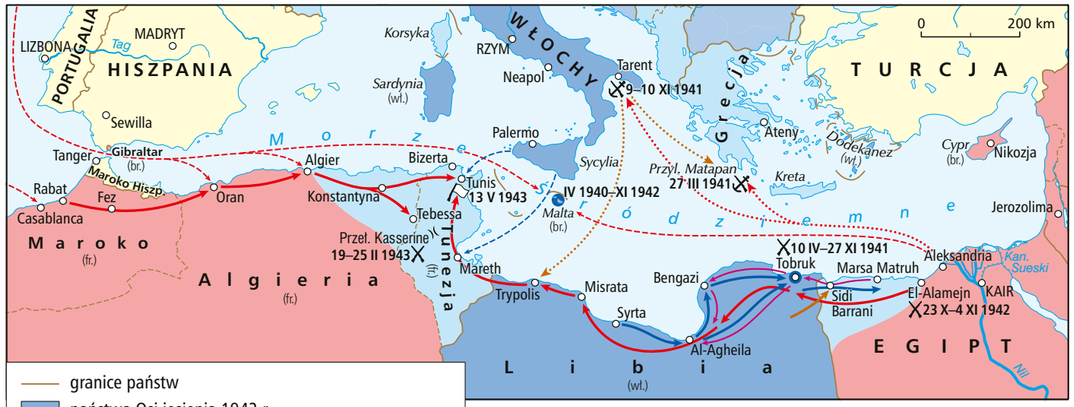
? Z czego wynikała przewaga brytyjskiej marynarki wojennej nad włoską?

Lotniskowiec HMS Illustrious [czyt.: elastrjas], z którego pokładu wystartowały samoloty do ataku na bazę w Tarencie.

▪ *fotografia, 1941 r.*

WALKI W AFRYCE PÓŁNOCNEJ

- granice państw
- państwa Osi jesienią 1942 r.
- obszary okupowane przez państwa Osi jesienią 1942 r.
- obszary pod kontrolą aliantów pod koniec 1942 r.
- państwa neutralne

Działania wojenne:

- wojsk włoskich w 1940 r.
- wojsk niemiecko-włoskich w 1941 r.
- wojsk brytyjskich na przełomie 1940 i 1941 r.
- wojsk alianckich w latach 1942–1943
- floty brytyjskiej
- floty włoskiej
- trasy konwojów brytyjskich i brytyjsko-amerykańskich
- lądowanie wojsk niemieckich w Tunezji w 1942 r.
- ważniejsze bitwy lądowe i morskie
- miejsce kapitulacji wojsk Osi w Afryce Północnej
- oblężenie Malty i Tobruku

samoloty i okręty podwodne. Siły Rommla wyparły Brytyjczyków z zajętych terenów i otoczyły **Tobruk**, skutecznie broniony przez oddziały australijskie i polską Samodzielną Brygadę Strzelców Karpackich (więcej na ten temat na s. 172). Jednak po tej udanej ofensywie państwa Osi znalazły się daleko od swoich baz i zaczęły mieć problemy z zaopatrzeniem (wydłużone linie dostaw). Tę sytuację wykorzystali Brytyjczycy, którzy w kolejnym kontruderzeniu odblokowali twierdzę w Tobruku.

Chwilowe niepowodzenia nie zraziły gen. Rommla, który dzięki swoim licznym sukcesom zyskał przydomek Lisa Pustyni. Nowa niemiecka ofensywa rozpoczęła się w maju 1942 r. i była skoordynowana z działaniami na froncie wschodnim. Wojskom Osi udało się zdobyć Tobruk, lecz ich atak został powstrzymany ok. 100 km od Aleksandrii podczas **I bitwy pod El-Alamejn**.

? 1. Wymień kraje Afryki Północnej, w których toczyły się zmagania podczas II wojny światowej.

2. Wyjaśnij, dlaczego walki na kontynencie afrykańskim rozgrywały się głównie w jego północnej części wzdłuż Morza Śródziemnego.

ZAKOŃCZENIE WALK W AFRYCE

Brytyjska Malta stanowiła duże zagrożenie dla państw Osi, które musiały dostarczać zaopatrzenie swoim wojskom w Afryce. Okręty i samoloty zgromadzone w rejonie wyspy miały bowiem możliwość zatapiania niemieckich transportowców. Z tego powodu Malta przez cały czas była intensywnie bombardowana.

Wojska alianckie, wzmocnione dostawami amerykańskiego sprzętu, przygotowały się do nowej ofensywy. Na czele sił brytyjskich

Gen. Bernard Montgomery był jednym z najważniejszych brytyjskich dowódców podczas II wojny światowej. Zyskał sławę dzięki walkom w Afryce. Później brał też udział w inwazji na Włochy oraz w zmaganiach w Europie Zachodniej.

▪ *fotografia, Afryka Pn., 1940 r.*

w Egipcie stanął **gen. Bernard Montgomery**. Atak rozpoczął się **23 października 1942 r.** W trwającej 12 dni **II bitwie pod El-Alamejn** alianci odnieśli pełny sukces i rozpoczęli pościg za wycofującym się przeciwnikiem.

W listopadzie 1942 r. Amerykanie i Brytyjczycy przeprowadzili pierwszy duży desant swoich wojsk we francuskich koloniach w Afryce, zwany operacją „Torch" (czyt.: torcz, ang. 'pochodnia'). Siłami aliantów dowodził amerykański **gen. Dwight Eisenhower** [czyt.: dłajt **aj**zenhałer]. Jego oddziały zajęły Algierię i Maroko, słabo bronione przez wojska francuskie podległe rządowi Vichy. Postawa Francuzów sprawiła, że w odwecie wojska niemieckie wkroczyły do nieokupowanej części Francji. Z powodu olbrzymiej przewagi aliantów **13 maja 1943 r.** siły niemiecko-włoskie w Afryce Północnej musiały skapitulować.

BITWA O ATLANTYK

W chwili wybuchu wojny brytyjską Royal Navy uznawano za najsilniejszą flotę na świecie. Niemiecka marynarka wojenna Kriegsmarine [czyt.: kriksmarine] nie była w stanie jej dorównać. Niemcy nie mogli stawić czoła Brytyjczykom w otwartej walce na morzu, więc skupili się na przerwaniu morskich dostaw do Wielkiej Brytanii. Od początku wojny statki alianckie, wzorem doświadczeń z I wojny światowej, pływały w konwojach, pod eskortą okrętów wojennych. Jednocześnie brytyjska flota wspierana przez sojuszników blokowała niemieckie porty i dostawy zaopatrzenia dla III Rzeszy.

Niemcom brakowało klasycznych okrętów wojennych oraz samolotów dalekiego zasięgu. Z tego powodu skierowali do walki na Oceanie Atlantyckim okręty podwodne, nazywane

WARTO WIEDZIEĆ

Działania floty nawodnej

Ze względu na przewagę Royal Navy głównym zadaniem niemieckich okrętów wojennych były działania nazywane rajdami. W samotnych wyprawach, aby uniknąć starcia z Brytyjczykami, starały się zatopić jak najwięcej statków handlowych. Hitler wielkie nadzieje wiązał z pancernikami Bismarck [czyt.: bismark] i Tirpitz [czyt.: tirpic]. Pierwszy z nich w maju 1941 r. zdołał wprawdzie zniszczyć brytyjski pancernik Hood [czyt.: hud], ale osaczony przez Royal Navy sam też został zatopiony. Tirpitz stacjonował w Norwegii, skąd miał atakować konwoje płynące do ZSRS. Ze względu na niebezpieczeństwo stwarzane przez tę jednostkę alianci wielokrotnie próbowali ją zatopić, m.in. z udziałem miniaturowych okrętów podwodnych. Ostatecznie w listopadzie 1944 r. brytyjskie bombowce Lancaster [czyt.: **lan**kaster] za pomocą superciężkich bomb posłały pancernik na dno.

Do ataków na szlaki handlowe Niemcy skierowali także krążowniki pomocnicze, ucharakteryzowane na cywilne okręty, z zamaskowanym uzbrojeniem, często płynące pod aliancką lub neutralną banderą. Początkowo wywoływały spore zamieszanie, było ich jednak za mało, aby realnie zagrozić alianckim konwojom.

Pancernik Bismarck był najpotężniejszym okrętem niemieckiej floty. Został zatopiony podczas swojego pierwszego bojowego rejsu po Atlantyku.

▪ *fotografia, Niemcy, 1939 r.*

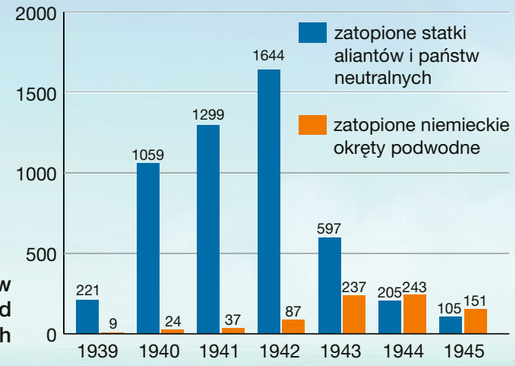
? W jaki sposób Niemcy wykorzystywali swoją flotę nawodną?

BITWA O ATLANTYK

Za symboliczny początek bitwy o Atlantyk, najdłuższego starcia II wojny światowej, uważa się zatopienie przez niemiecki okręt podwodny brytyjskiego statku Athenia [czyt.: asinia]. Walki o ten ważny dla przebiegu wojny obszar globu trwały nieprzerwanie do maja 1945 r. Niemcy używali w nich przede wszystkim okrętów podwodnych. Alianci musieli zaangażować potężne siły morskie i powietrzne, aby nie doszło do przerwania szlaków handlowych, które miały kluczowe znaczenie dla dostaw amerykańskiego sprzętu dla walczącej Europy.

Konwoje

Od samego początku, po doświadczeniach I wojny światowej, alianci zaczęli organizować konwoje dla statków handlowych. Były one łączone w grupy i eskortowane przez okręty wojenne, które miały je chronić przed atakiem wrogich jednostek i lotnictwa.

Straty w żegludze handlowej aliantów i państw neutralnych oraz wśród niemieckich okrętów podwodnych

U-Booty

Niemcy używali różnego rodzaju okrętów podwodnych, które ciągle były ulepszane. Żaden z nich jednak nie mógł ciągle przebywać pod wodą. Musiały wynurzać się na powierzchnię, aby naładować akumulatory do silników elektrycznych stanowiących ich podwodny napęd. Zwiększało to ryzyko wykrycia U-Bootów przez lotnictwo i dawało szansę na ich zatopienie.

U-Boot typu VII wraz z typem IX należał do najważniejszych rodzajów okrętów podwodnych III Rzeszy podczas bitwy o Atlantyk. Do załogi U-Bootów należało od 44 do 56 marynarzy, którzy pełnili służbę w skrajnie trudnych warunkach.

Torpedy G7e, napędzane zasilanym za pomocą baterii silnikiem elektrycznym, służyły do zatapiania okrętów przeciwnika.

zasięg **5 km**
prędkość **44 węzły**

kaliber **533 mm**

Wyrzutnie torped to główna broń okrętów podwodnych. Zazwyczaj wyposażano je w 4 wyrzutnie dziobowe oraz 1 lub 2 rufowe.

Działo oraz kabiny i działka przeciwlotnicze na pokładzie zewnętrznym były używane po wynurzeniu do zatapiania uszkodzonych, bezbronnych okrętów handlowych.

Zbiorniki balastowe były wypełniane wodą podczas zanurzania, a ich opróżnianie umożliwiało wypłynięcie na powierzchnię.

Bomby głębinowe składały się z ładunków wybuchowych umieszczonych w wodoszczelnym metalowym kadłubie. Zrzucane z okrętów, dzięki zapalnikom hydrostatycznym wybuchały na odpowiedniej, zaprogramowanej głębokości.

Jako **napęd** U-Bootów służyły dwa silniki spalinowe i dwa elektryczne.

zasięg bez zanurzenia **15 750 km**
przy prędkości **10 węzłów** (maks. 17,5 węzła)

zasięg z zanurzeniem **150 km**
przy prędkości **4 węzłów** (maks. 7,5 węzła)

Schemat poruszania się konwojów alianckich

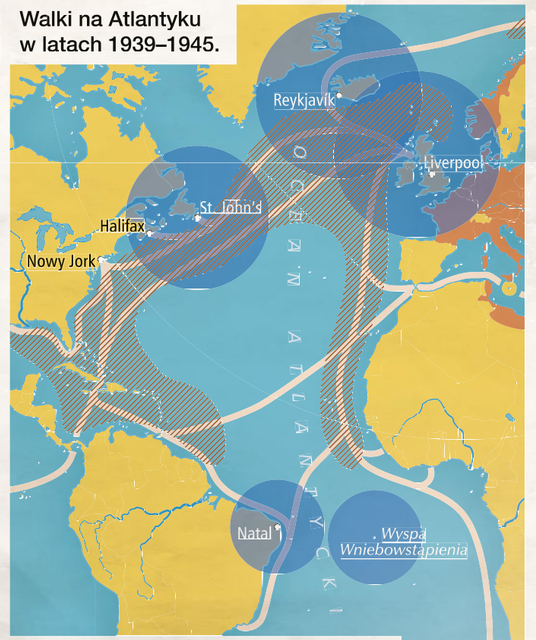

statek eskorty
statek handlowy
kierunek poruszania się konwoju

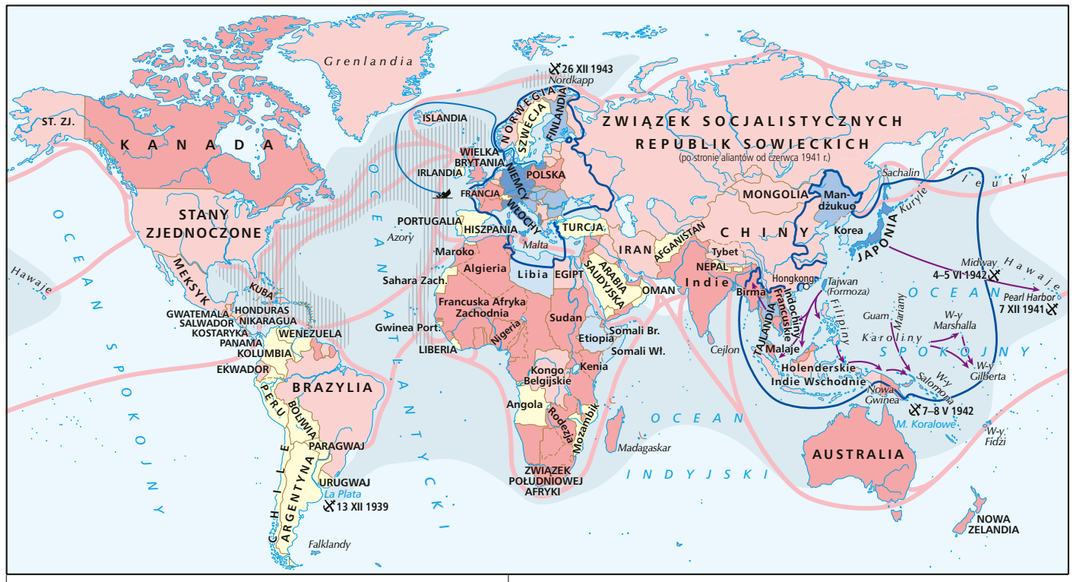
Konwój statków handlowych na Oceanie Atlantyckim eskortowany przez okręty wojenne i samoloty

Walki na Atlantyku w latach 1939–1945.

trasy konwojów alianckich
obszary intensywnej działalności U-Bootów
zasięg działania lotnictwa aliantów

ZMAGANIA NA MORZACH I OCEANACH

- granice państw do września 1939 r.
- państwa Osi
- sojusznicy państw Osi pod koniec 1941 r.
- tereny okupowane przez państwa Osi w 1939 r.
- najdalszy zasięg okupacji państw Osi jesienią 1942 r.
- państwa koalicji (alianci) i ich kolonie we wrześniu 1939 r.
- państwa, które dołączyły do aliantów po 1939 r.
- państwa neutralne podczas II wojny światowej
- obszary działań flot wojennych w czasie II wojny światowej
- obszary intensywnej działalności U-Bootów
- główne szlaki żeglugowe aliantów
- trasa rejsu i miejsce zatopienia pancernika Bismarck
- działania wojsk japońskich w latach 1941–1942
- ważniejsze bitwy morskie

U-Bootami [czyt.: ubotami]. Tych również nie mieli jednak wystarczająco dużo. W sierpniu 1940 r. III Rzesza dysponowała ok. 50 okrętami podwodnymi, tymczasem według niemieckiego dowódcy floty podwodnej adm. Karla Dönitza [czyt.: denica] do zablokowania Wielkiej Brytanii było ich potrzebnych 300. Hitler szykował się jednak do wojny z ZSRS i priorytetowo traktował wojska lądowe oraz lotnictwo. Produkcja okrętów podwodnych na szeroką skalę ruszyła dopiero na początku 1943 r., gdy zaczęto budować 20 okrętów miesięcznie.

Od połowy 1940 r. niemieckie okręty podwodne wyruszały przeciwko aliantom z baz w okupowanej Norwegii i Francji. Stosowały taktykę **wilczych stad**, która polegała

?

1. Wymień rejony świata, w których pływały niemieckie U-Booty.
2. Wyjaśnij, jakim szlakom zagrażały niemieckie okręty stacjonujące w Norwegii.

na atakowaniu konwojów przez grupę kilku lub kilkunastu U-Bootów jednocześnie. To wprowadzało zamieszanie i utrudniało aliantom obronę. Ich flota handlowa ponosiła duże straty. Niemcy zdołali jednak skierować do akcji odpowiednią liczbę okrętów podwodnych dopiero na przełomie 1942 i 1943 r. Do tego czasu alianci zdążyli udoskonalić swój sprzęt i sposoby walki:

- wyposażyli okręty w radary zdolne do wykrywania na powierzchni wody peryskopów okrętów podwodnych;
- zastosowali sonary – urządzenia, które wysyłają pod wodą impulsy dźwiękowe, służące do namierzania U-Bootów;
- skierowali do walki samoloty patrolowe dalekiego zasięgu (np. B-24 Liberator, czyt.: liberejte);
- zbudowali lotniskowce eskortowe, dzięki czemu lotnictwo mogło towarzyszyć konwojom na całej trasie;
- wyposażyli samoloty w radary i bomby głębinowe.

Konwój aliancki osłaniany z powietrza przez wykorzystywaną do zwalczania niemieckich U-Bootów latającą łódź typu Short S.25 Sunderland [czyt.: **sa**ndeland].

▪ *fotografia, Ocean Atlantycki, 1940 r.*

Z powodu tych zmian oraz rozszyfrowywania niemieckich meldunków nadawanych Enigmą system wilczych stad zawiódł. Po użyciu radiostacji przez załogę U-Boota czy wypłynięciu na powierzchnię szybko bowiem następował aliancki atak. Przełomowym momentem wojny na Atlantyku był maj 1943 r., gdy Niemcy stracili aż 41 okrętów podwodnych.

DALEKI WSCHÓD NA POCZĄTKU WOJNY

Japończycy byli zaskoczeni zawarciem układu Ribbentrop–Mołotow. Uznali, że Hitler złamał tym pakt antykominternowski wymierzony w komunizm. Ostatecznie podpisali zawieszenie broni w konflikcie z ZSRS w Mandżurii, jednak w kraju wybuchł spór o kierunek dalszej polityki. Po upadku Francji przeważyły głosy opowiadające się za współpracą z III Rzeszą i kontynuowaniem działań wojennych. We wrześniu 1940 r. Japończycy zawarli z Niemcami i Włochami **pakt trzech** – w którym obiecali sobie pomoc i podzielili świat na strefy wpływów. Wśród japońskich przywódców zarysowały się dwie koncepcje dalszej agresji:

- pierwsza zakładała atak na ZSRS i zdobycie Syberii, zasobnej w złoża gazu i ropy;
- druga uwzględniała uderzenie na południe, głównie na bogate w surowce Holenderskie Indie Wschodnie (dzisiejsza Indonezja).

Przewagę zdobyła druga propozycja. W kwietniu 1941 r. Japonia, nieświadoma planów operacji „Barbarossa" przygotowywanych przez Hitlera, podpisała układ o nieagresji z ZSRS. Wcześniej przejęła kontrolę nad Indochinami, podległymi rządowi Vichy. To zagrażało brytyjskiej bazie w Singapurze oraz Holenderskim Indiom Wschodnim. Ponadto cały czas walczyła z Republiką Chińską, na której czele stał Czang Kaj-szek, przywódca Kuomintangu [czyt.: kłomintangu].

W reakcji na agresywną politykę Japończyków USA wprowadziły sankcje gospodarcze, aby zmusić ich do jej zmiany. Ostatecznie amerykańska strategia – a zwłaszcza coraz większa pomoc dla Chin – doprowadziła do wygranej w Japonii stronnictwa dążącego do wojny. W październiku 1941 r. nowym premierem został **gen. Hideki Tōjō** [czyt.: todżio], który przekonał do swoich wojennych planów **cesarza Hirohito**. Japonia rozpoczęła ekspansję na Pacyfiku, aby zdobyć Holenderskie Indie Wschodnie. Jednocześnie, z uwagi na możliwość wsparcia Holendrów przez Amerykanów i Brytyjczyków, postanowiła zaatakować dalekowschodnie bazy tych państw.

WALKI NA PACYFIKU 1941–1942

- Japonia z terenami przez nią okupowanymi w grudniu 1941 r.
- zdobycze japońskie do sierpnia 1942 r.
- posiadłości brytyjskie
- sojusznicy Japonii
- najdalszy zasięg zdobyczy japońskich w sierpniu 1942 r.
- działania wojsk japońskich
- amerykańskie bazy wojskowe
- japońskie bazy wojenne
- ważniejsze bitwy morskie
- naloty bombowe lotnictwa japońskiego
- miejsca kapitulacji ważniejszych punktów oporu aliantów

? 1. Wymień tereny zaatakowane przez Japończyków po wybuchu wojny na Pacyfiku.
2. Wskaż miejsca największych bitew powietrzno-morskich w 1942 r.

ATAK NA PEARL HARBOR

Dowódca japońskiej floty **adm. Isoroku Yamamoto** [czyt.: jamamoto] zaplanował kilka potężnych uderzeń, aby zmusić przeciwnika do szybkiej kapitulacji. Admirał zdawał sobie sprawę z przewagi ekonomicznej USA i wiedział, że w długotrwałej kampanii to potencjał przemysłowy będzie decydujący. Tylko krótki konflikt mógł dać cesarstwu zwycięstwo. Za główną siłę uderzeniową i najważniejsze okręty marynarki wojennej Yamamoto uznał **lotniskowce**, dotąd traktowane jako jednostki pomocnicze.

W grudniu 1941 r. Japończycy niepostrzeżenie podpłynęli pod najważniejszą amerykańską bazę na Pacyfiku – **Pearl Harbor** [czyt.: perl harber] na Hawajach. Do ataku doszło w niedzielny ranek **7 grudnia 1941 r.** USA spodziewały się wprawdzie japońskiego uderzenia, ale przypuszczały, że zostanie ono skierowane na Filipiny. Podstępny atak i olbrzymia klęska wywołały w Amerykanach wzrost uczuć patriotycznych i chęć rewanżu. Prezydent USA

PEARL HARBOR

Do ataku na amerykańską bazę Pearl Harbor Japończycy skierowali zespół okrętów, w tym 6 lotniskowców, które na pokładach miały ok. 400 samolotów. Głównym celem japońskich lotników były amerykańskie lotniskowce (które akurat przebywały poza bazą) oraz pancerniki. Dzięki całkowitemu zaskoczeniu Japończycy trafili bombami lub torpedami 8 amerykańskich pancerników oraz zniszczyli ok. 260 samolotów stacjonujących na okolicznych lotniskach. Podczas nalotu zginęło blisko 2,4 tys. amerykańskich żołnierzy i marynarzy.

Baza amerykańska w Pearl Harbor sfotografowana z japońskiego samolotu podczas ataku. W głębi, koło Wyspy Forda, widać zacumowane parami pancerniki, które były głównym celem Japończyków.

▪ *fotografia, Pearl Harbor, 7 XII 1941 r.*

? Jakie były skutki japońskiego ataku na Pearl Harbor?

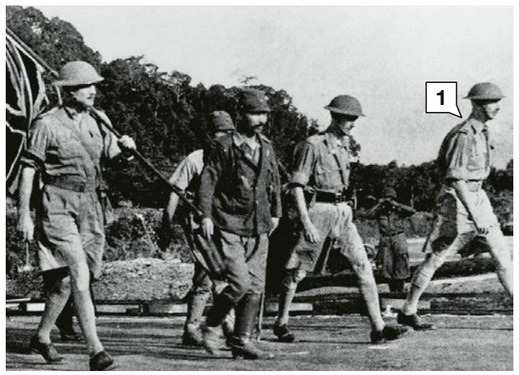
Franklin Delano Roosevelt [czyt.: ruzwelt] niezwłocznie wypowiedział wojnę Japonii. Na wieść o tym Hitler zrobił to samo w stosunku do USA. Liczył, że podobnie zareaguje Japonia, która przystąpi do walki z ZSRS. Tak się jednak nie stało, a decyzja Führera tylko poprawiła sytuację aliantów.

EKSPANSJA JAPOŃSKA

Na początku wojny na Pacyfiku Amerykanie i ich sojusznicy ponieśli wiele porażek. Oprócz ataku na Pearl Harbor Japończycy uderzyli też na inne tereny i w krótkim czasie zajęli:

- Filipiny bronione przez oddziały amerykańsko-filipińskie,
- Malaje i potężną twierdzę brytyjską w Singapurze,
- Holenderskie Indie Wschodnie,
- wyspy Aleuty należące do USA,
- część Nowej Gwinei,
- Birmę.

Ponadto japońskie lotnictwo przeprowadziło naloty na Australię, a armia lądowa dotarła do granic Indii. W ciągu pięciu miesięcy Japonia opanowała terytorium liczące niemal

Gen. Arthur Ernest Percival [czyt.: **per**sefol] 1, dowódca sił brytyjskich na Malajach, w drodze na rozmowy dotyczące kapitulacji. Do niewoli dostało się tam prawie 140 tys. żołnierzy brytyjskich, australijskich i hinduskich.

▪ *fotografia, Singapur, II 1942 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ORĘDZIE PREZYDENTA ROOSEVELTA

Dzień po ataku Japończyków na Pearl Harbor prezydent USA Franklin Delano Roosevelt wygłosił orędzie w Kongresie. Po tym wystąpieniu Kongres niemal jednogłośnie poparł rezolucję o wypowiedzeniu wojny Japonii.

W dniu wczorajszym, 7 grudnia 1941 r. – będzie to zawsze data haniebna – Stany Zjednoczone zostały nagle i zgodnie ze znacznie wcześniej powziętym zamiarem zaatakowane siłami morskimi i powietrznymi Cesarstwa Japonii. Należy zaznaczyć, że oddalenie Hawajów od Japonii nie pozostawia żadnej wątpliwości, że atak był z rozmysłem planowany wiele dni lub nawet tygodni naprzód. W tym samym czasie rząd japoński świadomie wprowadzał w błąd Stany Zjednoczone fałszywymi oświadczeniami i wyrażaniem nadziei na zachowanie pokoju. Zawsze będziemy pamiętali, jaki charakter miał ten napad na nas.

Obojętne jak długo przyjdzie walczyć, ażeby złamać tę przygotowaną wcześniej inwazję, lud amerykański, pełen siły wynikającej z poczucia sprawiedliwości, doprowadzi do absolutnego zwycięstwa. Wierzę, że wyrażam wolę Kongresu oraz narodu, gdy stwierdzam, że nie tylko będziemy się bronić ze wszystkich sił, lecz także musimy zdobyć pewność, że nigdy nie zagrozi nam ponownie podobna forma zdradzieckiego działania... Proszę, ażeby Kongres uchwalił, że od momentu niesprowokowanego i tchórzliwego napadu japońskiego w niedzielę, 7 grudnia, istnieje stan wojny między Stanami Zjednoczonymi i Cesarstwem Japonii.

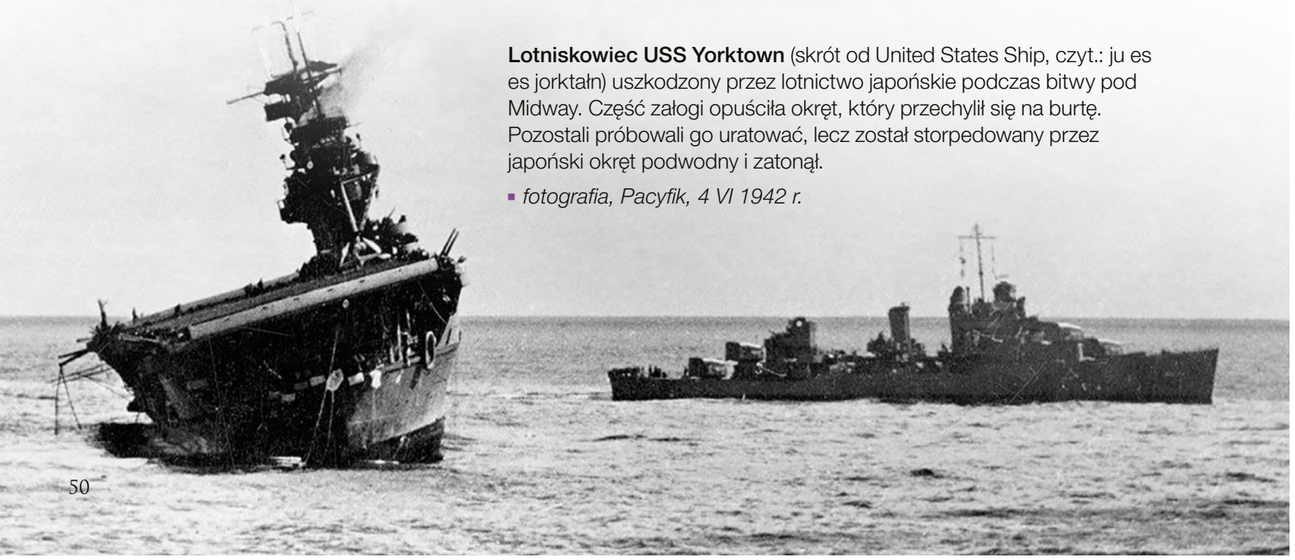
Źródło: *Historia powszechna 1918–1945*, oprac. B. Łyczko-Grodzicka, M. Pułaski, Kraków 1981, s. 223–224.

? **1.** Przedstaw, jak prezydent Roosevelt opisał atak japoński na Pearl Harbor.
2. Wyjaśnij, jakie były konsekwencje napaści Japończyków na amerykańską bazę na Hawajach.

3 mln km^2, zamieszkiwane przez 130 mln ludzi. Były to tereny bogate w surowce i żywność. Japończycy liczyli na to, że swoimi sukcesami militarnymi zmuszą USA do zawarcia pokoju, po którym Amerykanie, Brytyjczycy i Holendrzy wycofają się z Dalekiego Wschodu. Jednak alianci nie zaprzestali walk.

KONIEC JAPOŃSKICH SUKCESÓW

Na przełomie kwietnia i maja 1942 r. Japończycy usiłowali zdobyć miasto Port Moresby [czyt.: **mo**resbi] na Nowej Gwinei. Stamtąd chcieli uderzyć na Australię. Natarcie od strony pokrytych dżunglą górskich przełęczy

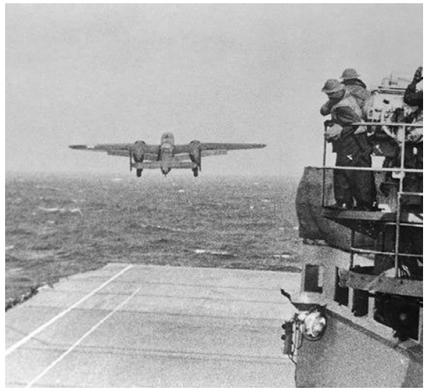
Lotniskowiec USS Yorktown (skrót od United States Ship, czyt.: ju es es jorktałn) uszkodzony przez lotnictwo japońskie podczas bitwy pod Midway. Część załogi opuściła okręt, który przechylił się na burtę. Pozostali próbowali go uratować, lecz został storpedowany przez japoński okręt podwodny i zatonął.
▪ *fotografia, Pacyfik, 4 VI 1942 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Rajd Doolittle'a

Pierwszy nalot amerykański na Japonię, znany jako rajd Doolittle'a [czyt.: dulitla], przeszedł do historii jako symbol woli walki Amerykanów. W kwietniu 1942 r. dwa lotniskowce USA podpłynęły pod Wyspy Japońskie, a następnie 16 dwusilnikowych bombowców B-25 dowodzonych przez płk. Doolittle'a zrzuciło bomby na japońskie miasta, w tym Tokio. Akcja nie wyrządziła istotnych szkód, ale miała duże znaczenie propagandowe. Większość amerykańskich samolotów musiała jednak wylądować przymusowo w Chinach, na co Japończycy w odpowiedzi dopuścili się mordów na tamtejszej ludności za pomoc udzieloną USA.

? Jakie znaczenie miał bombowy atak na Japonię w 1942 r.?

Samoloty B-25 startujące z lotniskowca USS Hornet do ataku na Japonię.
▪ *fotografia, Pacyfik, 18 IV 1942 r.*

zostało jednak zatrzymane przez żołnierzy australijskich. W tej sytuacji Japończycy zaplanowali desant w Port Moresby. Amerykanie złamali japońskie szyfry i wiedzieli o przygotowywanym ataku, dlatego skoncentrowali siły na Morzu Koralowym. W dniach **4–8 maja 1942 r.** doszło tam do pierwszej bitwy morskiej w historii, w której okręty obu flot się nie spotkały, a w walkach uczestniczyły głównie samoloty. Obie strony utraciły po jednym lotniskowcu, ale Amerykanie zdołali udaremnić japoński desant w Port Moresby. Była to pierwsza duża porażka Japonii.

Aby nie dopuścić do przedłużenia walk, adm. Yamamoto chciał ponownie uderzyć na amerykańską bazę. Tym razem planował zaatakować wyspę Midway [czyt.: midłej], ok. 1,6 tys. km na zachód od Hawajów. Liczył na to, że zwabi w ten rejon i całkowicie zniszczy amerykańską flotę, zwłaszcza lotniskowce. Jednak Amerykanie po raz kolejny zdeszyfrowali japońskie meldunki. Dowódca amerykańskiej marynarki adm. Chester Nimitz [czyt.: czester nymic] skierował w miejsce przewidywanego ataku trzy lotniskowce. **4 czerwca 1942 r.** w potężnej **bitwie morskiej pod Midway** Japonia poniosła klęskę. Straciła cztery lotniskowce, a na ich pokładach najlepszych, świetnie wyszkolonych i doświadczonych w walce pilotów oraz mechaników. Porażka ta okazała się dla Japończyków niezwykle bolesna ze względów strategicznych, gdyż uniemożliwiła na pewien czas kontynuowanie działań ofensywnych i dała czas Amerykanom na rozbudowę swojej floty.

ĆWICZENIA

1. Omów przebieg walk w Afryce w latach 1940–1942.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla losów II wojny światowej miała bitwa o Atlantyk.
3. Wymień przyczyny japońskiej ekspansji na Pacyfiku.
4. Opisz zmiany w sposobie prowadzenia wojny morskiej na przykładzie Dalekiego Wschodu w 1942 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Dimbleby, *Bitwa o Atlantyk. Jak alianci wygrali II wojnę światową*, tłum. M. Ronikier, Kraków 2017.
Z. Flisowski, *Burza nad Pacyfikiem*, t. 1, Warszawa 1997.

5 POLITYKA OKUPACYJNA III RZESZY

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- polityka rasowa III Rzeszy,
- Europa pod okupacją niemiecką,
- przypadki kolaboracji,
- ruch oporu w okupowanej Europie.

POLITYKA RASOWA HITLERA

Poglądy Hitlera wywarły decydujący wpływ na politykę III Rzeszy wobec podbitej ludności. Führer już w *Mein Kampf* przekonywał o wyższości Germanów (zwanych Aryjczykami) nad innymi grupami etnicznymi. Swoje zapowiedzi zaczął realizować podczas wojny, zwłaszcza w Europie Wschodniej. Obywatele państw zachodnich zgodnie z planem Hitlera mieli stanowić część powojennego świata. Natomiast Słowian, Żydów oraz Romów – w ideologii nazistowskiej uważanych za **podludzi** – należało eksterminować lub zmusić do niewolniczej pracy na rzecz przedstawicieli **rasy germańskiej** (**nadludzi**).

Niemcy jako grupa uprzywilejowana nie musieli przestrzegać żadnych norm etycznych wobec reprezentantów niższych ras. Nie dotyczyło to jednak wszystkich członków narodu niemieckiego. Jednostki, które nie pasowały do nazistowskiej wizji społeczeństwa, również zaliczano do kategorii podludzi. Były to m.in. osoby niepełnosprawne fizycznie i psychicznie, bezdomni, homoseksualiści oraz świadkowie Jehowy.

Hitlerowska polityka rasowa nie była w pełni realizowana od razu po wybuchu wojny. Kwestie ideologiczne, z wyjątkiem stosunku do Żydów, Niemcy pozostawili uregulować w przyszłości, a poszczególne narody traktowali zależnie od ich stopnia przydatności dla III Rzeszy. Poprawne relacje utrzymywali z Litwinami, Łotyszami i Estończykami. Natomiast wszyscy Słowianie mieli zostać wyniszczeni, skala represji wobec nich wynikała zaś po części ze skali ich oporu. Współpracowano z nacjonalistami ukraińskimi oraz Chorwatami, Słowakami i Słoweńcami, a ciężko represjonowano stawiających opór Polaków, Serbów, Białorusinów, Ukraińców (z obszarów ZSRS) oraz Rosjan.

NOWY PORZĄDEK NA PODBITYCH TERENACH

Strategia Niemców na okupowanych ziemiach zależała od planów Hitlera wobec poszczególnych narodów. Niektóre obszary, jak część Polski i Belgii oraz Wolne Miasto Gdańsk, zostały włączone bezpośrednio do III Rzeszy. Inne, w tym Alzacja i Lotaryngia, Luksemburg, północna Słowenia i okręg białostocki, były stopniowo przygotowywane do inkorporacji. Polegało to przede wszystkim na wprowadzeniu

Plakat zachęcający Francuzów do wstępowania w szeregi dywizji SS Charlemagne [czyt.: szarle**mań**], największej francuskiej jednostki walczącej po stronie Hitlera. Napis głosi: *Wraz ze swoimi europejskimi towarzyszami pod znakiem SS zwyciężysz!*.

- *plakat, Francja, 1944 r.*

EUROPA POD NIEMIECKĄ OKUPACJĄ

?

1. Wymień państwa, w których znajdowało się najwięcej obozów koncentracyjnych. Zastanów się nad przyczyną takiej sytuacji.
2. Wskaż państwa, w których doszło zarówno do kolaboracji z okupantem, jak i utworzenia ruchu oporu.

niemieckiego systemu prawnego oraz przymusowej służby wojskowej, a także unifikacji poczty, kolei i podatków. **Generalne Gubernatorstwo** oraz **Protektorat Czech i Moraw** zostały bezpośrednio podporządkowane III Rzeszy. Miały one wprawdzie autonomiczne władze, ale pozostawały całkowicie zależne od Niemiec. Natomiast tereny na wschodzie (część polskich Kresów Wschodnich, okupowane obszary ZSRS i kraje nadbałtyckie) podlegały **Ministerstwu Rzeszy ds. Okupowanych Ziem Wschodnich**. Ziemie te w przyszłości miały zapewnić **przestrzeń życiową** (niem. ***Lebensraum***) dla niemieckiej „rasy panów”.

Inaczej wyglądała sytuacja w Europie Zachodniej. W Norwegii, Holandii i Belgii (do połowy 1944 r.) funkcjonowały lokalne rządy, nadzorowane przez cywilnych komisarzy

Rzeszy, którzy podlegali samemu Hitlerowi. Mogli oni wydawać dekrety oraz kontrolować miejscowe prawo. Ponadto we wszystkich tych państwach zlikwidowano parlamenty, zniesiono wolność prasy i radia, a policję podporządkowano niemieckim siłom porządkowym. W okupowanej Francji (bez obszarów podległych rządowi w Vichy), na Krecie, w Grecji, Jugosławii oraz Belgii (od połowy 1944 r.) władzę sprawowali natomiast wojskowi komendanci.

Niemcy maksymalnie wyzyskiwali podbite państwa, aby wzmocnić własną gospodarkę. Rabowali surowce, pieniądze, wyposażenie i dobra kultury. Fabryki na zajętych terenach wykorzystywali do produkcji na potrzeby armii lub administracji, a pozostałe zamykali. Te działania prowadzili pod głoszonym przez niemiecką propagandę hasłem **nowego porządku**, który III Rzesza miała ustanowić w Europie. Był to jednak tylko pretekst do rabunkowej eksploatacji podbitych ziem. Niemcy kontrolowali też produkcję rolną na okupowanych terenach. Zmuszali ludność do dostaw żywności lub rekwirowali potrzebne towary. Aby wymóc posłuszeństwo, stosowali terror. Pod koniec 1941 r. niemal w całej Europie wprowadzili prawo, które skazywało cywilów uznanych za wrogów III Rzeszy na **obóz koncentracyjny** lub karę śmierci. Jedną z metod zastraszania było też rozstrzeliwanie zakładników w odwecie za zabicie obywateli niemieckich przez oddziały ruchu oporu.

EUROPA ZACHODNIA I SKANDYNAWIA

Przed wybuchem wojny Hitler nie miał szczegółowego planu dotyczącego Europy Zachodniej i Północnej. Marzył o stworzeniu Wielkiej Tysiącletniej Rzeszy, która podporządkuje sobie wschodnią część kontynentu. Do swojej wizji – o czym wspominał już w *Mein Kampf* – chciał przekonać Brytyjczyków, Francuzów czy Norwegów. Według rasistowskich teorii Hitlera w państwach zachodnich także zamieszkiwały narody germańskie (np. Holendrzy, Flamandowie, Duńczycy, Norwegowie) lub takie, które w przeszłości były związane z Niemcami (Alzatczycy, Luksemburczycy). Społeczeństwa tych krajów nie doświadczyły zatem okrucieństw hitlerowskiej okupacji. Niemieccy żołnierze zachowywali się najczęściej przyjaźnie, a potrzebne towary kupowali, a nie rabowali. Niemiecka propaganda na Zachodzie za głównego wroga uznawała

WARTO WIEDZIEĆ

Kolaboracja Quislinga

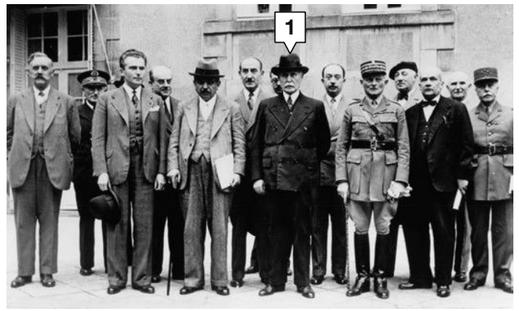
Partia nacjonalistyczna Nasjonal Samling (czyt.: naszonal samling, Narodowa Jedność) założona w 1933 r. przez Vidkuna Quislinga miała program zbliżony do nazizmu. Quisling dążył do powołania Ligi Narodów Nordyckich. Po ataku III Rzeszy obwołał się premierem i wydał odezwę do narodu z wezwaniem do zaprzestania walki. Nie zyskał jednak poparcia Norwegów, którzy pozostali wierni legalnemu rządowi. Podczas okupacji niemieckiej Quisling jako norweski premier ściśle współpracował z hitlerowcami. Prześladował miejscowych Żydów i wysyłał ich do niemieckich obozów koncentracyjnych. Wspólnie z Gestapo zwalczał ruch oporu. Postawa Quislinga sprawiła, że stał się znanym w całej Europie synonimem kolaboracji i zdrady narodowej.

? Poszukaj informacji o innych osobach, które w czasie wojny nazywano quislingami.

Vidkun Quisling w 1945 r. został schwytany przez norweski ruch oporu, a następnie osądzony i rozstrzelany.

▪ *fotografia, Norwegia, 1941 r.*

Rząd Vichy, na którego czele stał Philippe Pétain [1], od początku kolaborował z Niemcami. Władze te bez nacisków ze strony Berlina ogłosiły wprowadzenie antyżydowskich ustaw, a później pomagały w **deportacji** francuskich Żydów do obozów zagłady.

▪ *fotografia, Francja, 1940 r.*

komunistów oraz polityków brytyjskich i amerykańskich, sterowanych rzekomo przez Żydów. Takie działania sprawiły, że w Europie Zachodniej kolaboracja, czyli współpraca z okupantem, nie była zjawiskiem wyjątkowym i przebiegała na wielu płaszczyznach – od politycznej, poprzez wojskową, gospodarczą czy kulturalną, aż po ideologiczną. Niekiedy ludzie podejmowali współpracę z hitlerowcami, ponieważ uznawali to za zgodne z racją stanu. Inni z kolei liczyli na to, że dzięki kolaboracji uzyskają dla siebie jakieś korzyści.

Władzę na podbitych terenach Niemcy często powierzali miejscowym politykom. Symbolami kolaboracji z III Rzeszą byli **Vidkun Quisling** w Norwegii oraz **Philippe Pétain** stojący na czele francuskiego **państwa Vichy**. Dzięki rządom kolaboracyjnym hitlerowcy mogli sprawnie zarządzać okupowanymi ziemiami i je eksploatować. Mimo to w podbitych krajach cały czas stacjonowały wojska III Rzeszy i działała niemiecka tajna policja **Gestapo**.

OKUPACJA EUROPY WSCHODNIEJ

Wielka Tysiącletnia Rzesza, według Hitlera, miała obejmować tereny przedwojennych Niemiec i obszary położone na wschodzie (do ok. 500 km od dotychczasowych granic). Aby uzyskać dla „rasy panów" przestrzeń życiową w Europie Wschodniej, hitlerowcy planowali wymordować lub wysiedlić mieszkającą tam ludność słowiańską – Polaków, Ukraińców, Rosjan i Białorusinów. Z tego powodu nie przestrzegali żadnych zasad i byli nastawieni na wyniszczenie jak największej części społeczeństwa.

Podczas walk w Europie Wschodniej specjalne **grupy operacyjne Einsatzgruppen** podążały za oddziałami frontowymi i mordowały osoby uznane za niepożądane. W Polsce pozbawiały życia przede wszystkim przedstawicieli elit (więcej zob. s. 110). Z kolei po ataku na ZSRS celem Einsatzgruppen stali się głównie Żydzi oraz komuniści. Rządy nazistów w okupowanej wschodniej Europie opierały się na brutalnym terrorze. Najwięcej niemieckich sił i służb policyjnych stacjonowało w Polsce. Kara śmierci groziła nawet za drobne przewinienia, takie jak uchylanie się od obowiązkowej pracy, handel bez pozwolenia czy posiadanie radia. W Polsce, na Ukrainie oraz w Serbii śmiercią karano także udzielanie

Ciała mieszkańców wsi Lidice w Czechach. Niemcy zamordowali ich w odwecie za przeprowadzenie zamachu na szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy Reinharda Heydricha [czyt.: rajnharda hejdrisia]. Wieś została całkowicie zniszczona, mężczyźni zabici, a kobiety i dzieci wysłane do obozów.

▪ *fotografia, Lidice, 10 VI 1942 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

WYZWOLENIE OBOZU AUSCHWITZ-BIRKENAU

Największy niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny Auschwitz-Birkenau, zlokalizowany koło Oświęcimia w okupowanej Polsce, został wyzwolony przez Armię Czerwoną w styczniu 1945 r. Żołnierze sowieccy, mimo wielu lat spędzonych na wojnie, byli zszokowani tym, co ujrzeli na miejscu.

Brama była zamknięta na kłódkę. Padał śnieg, a w powietrzu wyczuwało się zapach spalenizny. Za ogrodzeniem było widać całe rzędy baraków, ale ani jednego człowieka. Nie namyślając się wiele, czerwonoarmiści unieśli swoje karabiny maszynowe i odstrzelili kłódkę. „Widziałem już wiele na tej wojnie – wyznał Anatolij Szapiro, dowódca 1085 Pułku Strzelców. – Widziałem śmierć wielu niewinnych ludzi. Widziałem ludzi powieszonych, widziałem innych – spalonych. Ale mimo to nie byłem gotów na Auschwitz... Kiedy weszliśmy do obozu, zobaczyliśmy rzędy baraków, jeden za drugim. Otworzyłem drzwi do jednego z nich. Smród był nie do wytrzymania. To był barak kobiecy, a w jego środku zamarznięte kałuże krwi i leżące na podłodze martwe ciała. A pomiędzy nimi leżały ciała jeszcze tych żywych, na wpół nagich, ubranych tylko w cienką bieliznę – a to przecież był styczeń!” [...]

„Widzieliśmy ludzi kompletnie wyniszczonych, poddawanych brutalnym torturom – zapamiętał porucznik Iwan Martynuszkin. – Byli cali w łachmanach, przywierali ciasno do siebie. Większość z nich nie potrafiła sama stanąć na nogi. Leżeli tylko na zbitych z desek łóżkach albo siedzieli oparci o ścianę. To był widok absolutnie straszliwy – wizja niczym z głębi czeluści piekielnych”. [...] *„Oni z trudem przypominali ludzi – powiedział Koptiew. – Ich skóra była tak cienka, że widać było pod nią wszystkie żyły, a ich oczy wydawały się wielkie i wyłupiaste, bo tkanka wokół nich całkowicie się zapadła. Kiedy wyciągali ręce, można było dostrzec każdą kość, każdy staw i każde ścięgno. Poczuliśmy, że ogarnia nas rosnące przerażenie. Nikt z nas nie był na to przygotowany”.* [...]

Alimbekow wspominał [...] *„Dotarłem do wielkiej drewnianej szopy, starej i na wpół rozpadającej się. Przeszedłem przez jej przedsionek i znalazłem się w długim ciemnym pomieszczeniu. Z początku myślałem, że jest to jakiś rodzaj magazynu, w którym złożono tobołki z ubraniami. I wtedy w półmroku, dostrzegłem ciała małych dzieci leżące wszędzie dookoła. Niektóre były martwe, inne na wpół żywe – przerażająco chude, odziane w strzępy ubrań. Kiedy tam tak stałem, kilka tych małych zawiniątek zaczęło się poruszać – wić się, pełzać, a przy tym wydawać dziwne bełkotliwe odgłosy. Z każdą chwilą coraz bardziej się do mnie zbliżały. Zamarłem. Małe rączki, lepkie od brudu – a na nich ani odrobiny ciała, tylko same kości – wczepiły się w moje wojskowe buty”.*

Źródło: M. Jones, *Wojna totalna. Armia Czerwona od klęski do zwycięstwa*, Kraków 2013, s. 262–271.

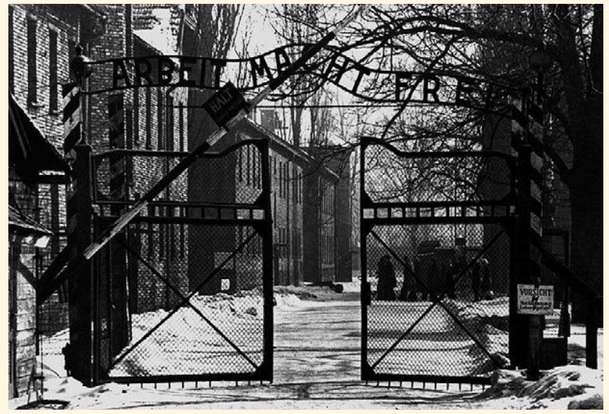
? **1.** Na podstawie tekstu i innych źródeł informacji omów, w jaki sposób hitlerowcy traktowali więźniów obozów koncentracyjnych.

2. Wyjaśnij, jaki obraz obozu Auschwitz-Birkenau wyłania się ze wspomnień żołnierzy Armii Czerwonej.

pomocy Żydom. Ludzie byli masowo wywożeni do III Rzeszy, gdzie kierowano ich do niewolniczej pracy przymusowej w fabrykach lub gospodarstwach rolnych. Codziennością były aresztowania i transporty do niemieckich obozów koncentracyjnych, w których więźniów wyniszczano morderczą pracą. Pod pozorem pacyfikowania partyzantów (czyli tłumienia wystąpień przeciw władzy) hitlerowcy palili całe wsie i miasta, a ich mieszkańców zabijali.

Generalny Plan Wschodni najlepiej opisuje politykę Niemiec wobec Europy Środkowo-Wschodniej. Dokument, opracowany w 1941 r. na zlecenie szefa SS **Heinricha Himmlera** [czyt.: hajnrisia himlera], zakładał wymordowanie wszystkich Żydów i większości Słowian z terenów na zachód od Uralu. Pozostali mieli zostać wysiedleni z Europy lub stać się niewolnikami dla ludności niemieckiej, bez dostępu do edukacji czy opieki społecznej.

NIEMIECKIE NAZISTOWSKIE OBOZY KONCENTRACYJNE

Brama wejściowa do największego niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego i obozu zagłady Auschwitz-Birkenau z niemieckim napisem: *Arbeit macht frei* [czyt.: arbajt macht fraj] – z niem. ‘praca czyni wolnym’. Obecnie brama wraz z częścią dawnego obozu wchodzi w skład Miejsca Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenau, które pielęgnuje pamięć o ofiarach popełnionego tam ludobójstwa.

▪ *fotografia, Oświęcim, lata 40. XX w.*

W lutym 1933 r., tuż po dojściu do władzy, Hitler wydał rozporządzenie o ochronie narodu i państwa. Na jego podstawie w Niemczech utworzono sieć obozów koncentracyjnych. Pierwszy obóz koncentracyjny powstał w Dachau [czyt.: dachał], a wkrótce zaczęto organizować kolejne. Niemcy starannie planowali położenie obozów – musiały one mieć dobre połączenia drogowe i kolejowe oraz być zlokalizowane w pobliżu fabryk lub kopalni, w których zamierzano wykorzystywać niewolniczą pracę więźniów. Trafiały tam osoby bez wyroków sądowych, na nieokreślony czas. W 1934 r. kontrolę nad obozami koncentracyjnymi przejęło SS. Po wybuchu II wojny światowej Niemcy utworzyli ponad 9 tys. takich miejsc. Obozy służyły eksterminacji osadzonych poprzez niewolniczą i wyniszczającą pracę. Kierowano tam zarówno członków podziemia lub osoby z nim związane, jak i przedstawicieli inteligencji, przypadkowe ofiary łapanek oraz jeńców wojennych. W niektórych obozach wykonywano pseudomedyczne doświadczenia, które doprowadziły do śmierci lub kalectwa poddawanych tym badaniom więźniów. W sumie w niemieckich obozach koncentracyjnych przebywało ok. 18 mln ludzi, z czego 11 mln poniosło śmierć.

? W jakim celu Niemcy zakładali obozy koncentracyjne?

KOLABORACJA W EUROPIE WSCHODNIEJ

Mimo brutalnego terroru nie wszystkie państwa Europy Wschodniej odmówiły współpracy z nazistami. Jedynie w Polsce nie doszło do zorganizowanej kolaboracji z okupantem. Narody, które wcześniej znajdowały się pod władzą Stalina, traktowały Niemców przychylnie. Uznawały ich za wyzwolicieli, z którymi warto współpracować. Tak było m.in. w Ukrainie, objętej w latach 30. przymusową **kolektywizacją**. Działacze **Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów** (OUN) – zarówno z frakcji Stepana Bandery OUN-B, jak i Andrija Melnyka OUN-M – liczyli nawet na budowę własnego państwa w porozumieniu z III Rzeszą. Niemcy jednak szybko ostudzili te zapędy i aresztowali zarówno Banderę, jak i Melnyka. Mimo to część Ukraińców nie zaprzestała współpracy z okupantem i służyła w niemieckich formacjach pomocniczych. W 1944 r. po klęskach na froncie wschodnim Niemcy, wbrew oporom ideologicznym (Ukraińcy jako Słowianie byli dla Hitlera podludźmi), zdecydowali się wykorzystać ich do walki z ZSRS. Z nacjonalistycznych ukraińskich ochotników utworzyli wówczas **Dywizję SS Galizien** [czyt.: galicjen], rozbitą przez Armię Czerwoną pod Brodami. Resztki tego oddziału wycofały się na zachód i poddały Amerykanom.

Przegląd ochotników ukraińskich z Dywizji SS Galizien, który przeprowadzili generalny gubernator Hans Frank [1] oraz gubernator dystryktu Galicja Otton von Wächter [czyt.: fon weśter] [2].

▪ *fotografia, Drohobycz, 1943 r.*

W Białorusi także doszło do kolaboracji. Rozwijała się ona powoli – dopiero po zmianie sytuacji na froncie Niemcy postanowili wykorzystać Białorusinów do swoich celów. Nie zdołali jednak stworzyć jednostek militarnych. Ludność obawiała się powrotu władzy sowieckiej i działających tam komunistycznych partyzantów. Ludy północnego Kaukazu, Turkiestanu, Tatarzy nadwołżańscy i Ormianie także sprzyjali Niemcom. Z mieszkańców tych ziem w 1941 r. powstały **Legiony Wschodnie** (niem. *Ostlegionen*), walczące u boku armii niemieckiej. III Rzesza interesowała się również współpracą z Kozakami, których Hitler uważał za Aryjczyków. Nie stworzyli oni własnego państwa, ale powołali korpus kawalerii, który od 1944 r. zwalczał partyzantkę komunistyczną w Jugosławii.

WARTO WIEDZIEĆ

Rosjanie w służbie Hitlera

Przypadki kolaboracji z okupantem zdarzały się także w rosyjskiej części ZSRS. Z inicjatywy ministra Rzeszy ds. okupowanych ziem wschodnich Alfreda Rosenberga [czyt.: rozenberga] powstawały tam regularne jednostki pomocnicze złożone z sowieckich jeńców wojennych i cywilów. Oddziały tzw. hiwisów (od niem. *Hilfswillige* – ‘chętni do pomocy’) mogły liczyć nawet do miliona osób. W 1941 r. Niemcy zezwolili na działalność Rosyjskiej Armii Wyzwolenia Narodowego (RONA – od ros. *Russkaja Oswoboditielnaja Narodnaja Armia*), na której czele stał Bronisław Kamiński. Ta jednostka liczyła od 5 do 10 tys. żołnierzy i była wykorzystywana głównie do walki z partyzantami. W 1944 r. w obliczu nadciągającej Armii Czerwonej Hitler powołał też Rosyjską Armię Wyzwolenia (ROA – od ros. *Russkaja Oswoboditielnaja Armia*), stworzoną przez byłego generała Armii Czerwonej Andrieja Własowa. Oddziały ROA liczące prawie 50 tys. żołnierzy walczyły przeciw wojskom sowieckim. W maju 1945 r. formacje ROA wsparły bunt mieszkańców czeskiej Pragi, a następnie poddały się Amerykanom. Zgodnie z ustaleniami z Jałty żołnierzy Własowa wydano Sowietom – po powrocie do ZSRS zostali rozstrzelani lub trafili do obozów pracy.

Żołnierze armii Andrieja Własowa podczas oficjalnego przeglądu. Udział w walkach wzięli dopiero w ostatnich dniach wojny.

▪ *fotografia, Niemcy, 1944 r.*

? Jak sądzisz, dlaczego niektórzy Rosjanie decydowali się na współpracę z okupantem?

Państwa bałtyckie znalazły się pod okupacją hitlerowską w 1941 r. Ich mieszkańcy przywitali żołnierzy Wehrmachtu jak wyzwolicieli, a Niemcy początkowo pozostawili miejscowym pewne swobody. Dopiero w 1942 r. uruchomili tam obozy koncentracyjne, zaczęły się prześladowania Żydów i wcielenia do pracy przymusowej. Pod niemieckim dowództwem w krajach nadbałtyckich powstały jednostki wojskowe oraz dywizje **Waffen SS**, skierowane do walki na froncie wschodnim. W 1944 r. Niemcy zmobilizowali 20 tys. Estończyków, 30 tys. Litwinów i ponad 150 tys. Łotyszy.

RUCH OPORU W OKUPOWANEJ EUROPIE

Pod wpływem represji stosowanych przez Niemców w podbitych krajach zaczął powstawać ruch oporu. Grupy walczące z okupantem tworzyły się samoistnie lub z inspiracji emigracyjnych rządów. Członkowie podziemia zajmowali się wywiadem, organizowali akcje sabotażowe oraz prowadzili antyniemiecką propagandę wśród ludności. Tę działalność wspierali alianci (siłom demokratycznym udzielali wsparcia Brytyjczycy, komunistom pomagał ZSRS), którzy dostarczali środki łączności, broń oraz przeszkolonych instruktorów.

Ruch oporu zwalczał kolaborację oraz usiłował chronić miejscową ludność. Starał się m.in. zapobiegać masowym wysiedleniom, wysadzał tory kolejowe i mosty, by zatrzymać dostawy zaopatrzenia dla Niemców oraz transporty więźniów do obozów. Ponadto przygotowywał społeczeństwo na walkę z okupantem po wkroczeniu aliantów. W Polsce i Jugosławii ruch oporu miał charakter **masowy**, natomiast w Norwegii czy Holandii był on **elitarny**, mniej powszechny. W Polsce oddziały konspiracyjne zaczęły powstawać tuż po klęsce wrześniowej. Do końca wojny w szeregach powstałej w 1942 r. **Armii Krajowej** znalazło się ponad 400 tys. zaprzysiężonych członków (więcej na ten temat na s. 137). Ruch oporu rozwijał się także we Francji. Francuskie podziemie – **Résistance** [czyt.: rezis**tąs**] – było podporządkowane londyńskiemu Komitetowi Wolnej Francji. Szczególnie aktywnie działało w państwie Vichy. Francuski ruch oporu rozwijał się stopniowo i największą skalę osiągnął po lądowaniu w Europie wojsk alianckich. Wówczas Francuzi masowo zaczęli tworzyć oddziały zbrojne, dzięki którym w 1944 r. samodzielnie wyzwolili Paryż. We Francji działała także partyzantka komunistyczna.

W Jugosławii w komunistycznych oddziałach **Josipa Broza-Tito** służyło kilkadziesiąt tysięcy ludzi. Sprzęt otrzymywali głównie od Brytyjczyków, którzy wspomagali też oddziały czetników wiernych królowi przebywającemu na emigracji. Na ich czele stał **Draża Mihailović** [czyt.: draża mihajlović]. Podziemie w Jugosławii było tak silne, że podczas ofensywy Armii Czerwonej partyzanckie oddziały same oswobodziły swój kraj. Ruch oporu

Żołnierze francuskiego ruchu oporu podczas wyzwalania Paryża w 1944 r. W szeregach Résistance walczyli także Polacy oraz Hiszpanie – dawni żołnierze sił republikańskich.

▪ *fotografia, Paryż, 1944 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Bałkany podczas II wojny światowej

Jugosławia, Albania oraz Grecja były okupowane nie tylko przez wojska III Rzeszy, lecz także przez siły włoskie, węgierskie i bułgarskie. W kwietniu 1941 r. w Jugosławii faszyści chorwaccy (ustasze) założyli marionetkowe Niezależne Państwo Chorwackie związane sojuszem z Hitlerem. Od początku chcieli usunąć ze swojego terytorium przedstawicieli innych narodowości czy religii, głównie Serbów i Żydów, a także Romów. Mordów dopuszczali się m.in. w obozie koncentracyjnym Jasenovac [czyt.: jasenowac]. Ogółem w państwie ustaszy zginęło 350 tys. ludzi, w tym prawie 300 tys. Serbów. W odwecie serbski ruch oporu zabił ok. 260 tys. Chorwatów. Inaczej wyglądała sytuacja w Grecji i Albanii, okupowanych głównie przez wojska włoskie. Nie stosowano tam surowych represji wobec miejscowej ludności, z wyjątkiem Żydów, którzy zostali wymordowani przez hitlerowców. Jednak przerwanie przez Niemców dostaw żywności do Grecji wywołało w tym kraju głód.

Serbowie więzieni w obozie w Jasenovacu przez chorwackich faszystów (ustaszy). Szacuje się, że mogło tam zginąć nawet 100 tys. ludzi – Serbów, Żydów, Romów oraz działaczy **lewicowych**.

▪ *fotografia, Chorwacja, 1943 r.*

? Jak wyglądała okupacja Bałkanów przez wojska państw Osi?

funkcjonował także w okupowanej Grecji, Holandii i Norwegii. We Włoszech działali komuniści, którzy zwalczali zarówno siły niemieckie, jak i funkcjonariuszy faszystowskiej Włoskiej Republiki Socjalnej, utworzonej w 1943 r. i w pełni zależnej od Niemców.

Na okupowanych ziemiach ZSRS również powstawały oddziały partyzanckie. Moskwa wysyłała tam przeszkolonych oficerów i grupy sabotażowe, które walczyły z wojskami niemieckimi i utrudniały im dostawy zaopatrzenia. Oddziały partyzantki sowieckiej działały ściśle na rozkaz Stalina i często zwalczały także inne jednostki uznane za wrogów komunizmu, np. nacjonalistów ukraińskich czy żołnierzy AK.

ĆWICZENIA

1. Omów politykę rasową III Rzeszy.
2. Porównaj postępowanie okupantów niemieckich wobec mieszkańców Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej.
3. Wymień założenia Generalnego Planu Wschodniego.
4. Wyjaśnij, dlaczego niektóre narody Europy Wschodniej decydowały się na kolaborację z hitlerowskimi Niemcami.
5. Opisz, jak rozwijał się ruch oporu w poszczególnych krajach okupowanej Europy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Borejsza, *Śmieszne 100 milionów Słowian. Wokół światopoglądu Adolfa Hitlera*, Gdańsk 2016.
Ch. Ingrao, *Wierzyć i niszczyć. Intelektualiści w machinie wojennej SS*, tłum. M. Kamińska-Maurugeon, Wołowiec 2013.
C. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, Poznań 1984.

6 HOLOKAUST

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- prześladowania ludności żydowskiej,
- „ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej" – Holokaust,
- stosunek Żydów do zagłady,
- postawy wobec Holokaustu.

POCZĄTEK PRZEŚLADOWAŃ LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ

Hitler prześladował Żydów od początku swojej działalności politycznej. Uznawał ich za sprawców wszelkich nieszczęść w historii. Już podczas kampanii wrześniowej żołnierze niemieccy bili i poniżali obywateli polskich żydowskiego pochodzenia. W Będzinie spalili synagogę z 200 zgromadzonymi w niej Żydami. Do 1941 r. naziści nie mieli jednak sprecyzowanych planów dotyczących ludności żydowskiej. Rozważali m.in. utworzenie dla niej specjalnej strefy koło Lublina lub wysiedlenie – na Madagaskar bądź za Ural.

Od początku okupacji Niemcy ustanawiali coraz surowsze prawa dla ludności żydowskiej. W grudniu 1939 r. wszystkim Żydom powyżej 10. roku życia nakazali nosić na ubraniach żółtą gwiazdę Dawida, w celu odróżnienia ich od Polaków. Za brak takiego oznaczenia groziła śmierć. Hitlerowcy konfiskowali żydowski majątek, wprowadzili też brutalnie egzekwowany nakaz pracy dla wszystkich mężczyzn. Następnie zabronili Żydom zmieniać miejsce pobytu i korzystać z komunikacji publicznej. Na przełomie 1939 i 1940 r. nakazali ludności żydowskiej przesiedlić się do specjalnych stref, zwanych **gettami**. Były to zamknięte dzielnice, wydzielone w miastach, w których Żydzi stanowili znaczny odsetek mieszkańców.

W 1940 r. za sprawą sukcesów armii hitlerowskiej pod niemiecką okupacją znalazły się duże grupy Żydów z Francji, Holandii, Belgii i krajów skandynawskich, a rok później – także z Grecji. We wszystkich tych krajach (oprócz Danii) Niemcy dopuszczali się prześladowań. Początkowo jednak pozwalali ludności żydowskiej na wyjazd do krajów neutralnych.

Żydowska rodzina z Holandii z naszytymi gwiazdami Dawida, zatrzymana przez Gestapo i prowadzona do aresztu, skąd została odesłana do obozu.

▪ *fotografia, Holandia, 1941 r.*

Żołnierze niemieccy obcinający brodę Żydowi. Takie działania były jedną z form prześladowania i poniżania ludności żydowskiej w okupowanych krajach.

▪ *fotografia, Polska, 1939 r.*

GETTA

Pierwsze **getto** w Polsce powstało w Piotrkowie Trybunalskim, a największe, w którym skupiono 450 tys. ludzi, utworzono w Warszawie. Funkcje administracyjne w getcie pełniła Rada Żydowska – Judenrat. Działała tam także żydowska policja, którą okupanci wykorzystywali do przeprowadzania rekwizycji i łapanek oraz załadunku do wagonów kolejowych ludzi wywożonych do obozów śmierci. Getta były bardzo zatłoczone, w jednym pomieszczeniu mieszkało nawet od 7 do 13 osób. Mieszkańcom celowo wydzielano niewielkie porcje żywności, znacznie poniżej minimum koniecznego do przeżycia, aby w ten sposób ich zagłodzić. W zamkniętych dzielnicach rozwijały się także choroby zakaźne, m.in. tyfus. Jedynym ratunkiem był przemyt żywności z polskiej (aryjskiej) części miasta. Jednak zarówno za to, jak i za próby opuszczenia getta groziła kara śmierci. Według badaczy w gettach zmarło blisko 20% polskich Żydów. Dzielnice zamknięte dla ludności żydowskiej powstawały też m.in. w ZSRS, Jugosławii, Rumunii czy na Węgrzech.

Dzieci żydowskie na ulicy warszawskiego getta. Osieroceni mali mieszkańcy gett jako pierwsi padali ofiarą głodu i chorób.

▪ *fotografia, Warszawa, 1941 r.*

? W jakim celu hitlerowcy umieszczali ludność żydowską w gettach?

DZIAŁALNOŚĆ EINSATZGRUPPEN

Sytuacja Żydów pogorszyła się po agresji III Rzeszy na ZSRS. Po zajęciu dawnych polskich Kresów Wschodnich i europejskiej części Związku Sowieckiego Niemcy przystąpili do eksterminacji tamtejszej ludności żydowskiej. W ślad za oddziałami Wehrmachtu wkraczały jednostki **Einsatzgruppen**, które aresztowały Żydów, a także rosyjskich komunistów i Romów. Następnie wywoziły ich do pobliskich lasów, żwirowni lub wąwozów, po czym nakazywały im wykopanie rowów i zabijały przy użyciu karabinów maszynowych. W północno-wschodniej Polsce Niemcy podburzali przeciwko Żydom miejscową ludność. Wykorzystywali przy tym jej antysemityzm oraz to, że część społeczności żydowskiej współpracowała wcześniej z sowieckim okupantem. Takie działania hitlerowców doprowadziły do pogromów m.in. w Jedwabnem, Radziłowie czy Wąsoszu. Do podobnych wydarzeń, lecz na większą skalę, dochodziło też w Ukrainie i w krajach nadbałtyckich.

W wyniku działalności Einsatzgruppen na wschodzie zginęło prawie milion Żydów. Do największych masakr doszło w **Ponarach niedaleko Wilna** (gdzie specjalna jednostka litewska zamordowała ok. 60 tys. ludzi), koło **Rygi** (38 tys. ofiar), a także w okolicach **Kowna**, **Mińska** i **Charkowa**. Na południu Europy w mordowaniu Żydów z Mołdawii i Besarabii pomagali Rumuni, uczestniczący m.in. w ludobójstwie w **Kiszyniowie** i **Odessie** (35 tys. ofiar). W centralnej Ukrainie największego mordu członkowie Einsatzgruppen dopuścili się w **Babim Jarze koło Kijowa** (33 tys. ofiar).

Egzekucja Żydów w Ukrainie przez członków Einsatzgruppen. Mordowali oni zarówno mężczyzn, jak i kobiety oraz małe dzieci.

▪ *fotografia, Ukraina, 1942 r.*

ZAGŁADA EUROPEJSKICH ŻYDÓW

? 1. Wskaż miejsca największych mordów dokonanych na ludności żydowskiej przez Einsatzgruppen.

2. Wymień kraje, z których przywożono Żydów do obozu zagłady Auschwitz-Birkenau.

TEKST ŹRÓDŁOWY

OBÓZ ZAGŁADY W TREBLINCE

Informacje na temat obozów zagłady pochodziły najczęściej od nielicznych, którzy przeżyli. Jednym z nich był Samuel (Szmul) Rajzman, uczestnik buntu w Treblince. Po wojnie zeznawał jako świadek w procesach przeciwko niemieckim zbrodniarzom.

Prokurator Smirnow: *Proszę nam powiedzieć, jak długo żył człowiek od chwili przyjazdu do obozu w Treblince?*
Rajzman: *Cała czynność rozbierania się i przejścia do komór gazowych zabierała mężczyznom od 8 do 10 minut, a kobietom mniej więcej 15 minut. U kobiet trwało to 15 minut, ponieważ musiano im ogolić włosy, zanim przeszły do komór gazowych.*
Prokurator Smirnow: *Dlaczego obcinano im włosy?*
Rajzman: *Zgodnie z pomysłem władz włosy te miały zostać użyte do produkcji materacy dla niemieckich kobiet.* [...]
Prokurator Smirnow: *A co się działo z tymi ludźmi później?*
Rajzman: *Tych ludzi prowadzono ulicą Himmelfahr* [czyt.: himmelfar] *prosto do komór gazowych.*
Prokurator Smirnow: *Proszę nam teraz powiedzieć, jak zachowywali się Niemcy, mordując swoje ofiary w Treblince.*
Rajzman: *Jeśli ma pan na myśli właściwe egzekucje, to każdy niemiecki strażnik miał swój własny przydział pracy. Zacytuję tylko jeden przykład. Mieliśmy Scharführera* [stopień podoficerski] *Menza* [czyt.: szarfirera menca], *do którego należało pilnowanie tak zwanego „Lazarettu”* [czyt.: lacaretu]. [...] *Była to część placu ogrodzona drewnianym parkanem. Spędzano tam wszystkie kobiety, starców i dzieci. Przy bramie lazaretu wisiała wielka flaga Czerwonego Krzyża. Menz, który specjalizował się w mordowaniu wszystkich ludzi sprowadzanych do lazaretu, nikomu innemu nie powierzyłby swojej pracy.* [...] *Do tego budynku przyprowadzono z pociągu 10-letnią dziewczynkę z dwuletnią siostrą. Kiedy starsza dziewczynka zobaczyła, że Menz wyciąga rewolwer, aby zastrzelić jej siostrę, rzuciła się do niego z płaczem, pytając, dlaczego chce to zrobić. Nie zabił małej; wrzucił ją żywcem do pieca, a potem zabił starszą. Przyprowadzili do tego budynku jakąś starszą kobietę z córką. Córka była w ostatnich dniach ciąży. Położono* [...] *ją na trawie, i kilku Niemców przyszło przyglądać się, jak rodzi.* [...] *Kiedy dziecko się urodziło, Menz zapytał jego babkę, czyją śmierć chciałaby zobaczyć najpierw. Babka błagała, żeby ją zabił. Ale oczywiście zrobił coś odwrotnego. Nowonarodzone dziecko zostało zamordowane jako pierwsze, potem jego matka, a na końcu babka* [...].

Źródło: N. Davies, *Boże igrzysko*, Kraków 1992, s. 543.

? **1.** Przedstaw obraz ludobójstwa popełnionego przez Niemców na Żydach, jaki wyłania się z zeznań Samuela Rajzmana.

2. Na podstawie tekstu oraz infografiki opisz, co się działo z ludźmi przywiezionymi do Treblinki.

ZAGŁADA

Z upływem czasu szef SS Heinrich Himmler uznał, że działalność Einsatzgruppen i zamykanie Żydów w gettach są zbyt kosztowne i niewystarczająco skuteczne. Ponadto nawet członkowie jednostek specjalnych SS z trudem wytrzymywali masowe mordy na kobietach i dzieciach. **20 stycznia 1942 r.** w podberlińskim **Wannsee** [czyt.: wanzy] z polecenia Hitlera odbyła się konferencja najwyższych niemieckich urzędników państwowych pod przewodnictwem **Reinharda Heydricha**. Jej uczestnicy podjęli decyzję o **„ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”** (niem. *Endlösung*, czyt.: endlusun). To ogólne stwierdzenie w praktyce polegało na wymordowaniu całego narodu żydowskiego. Plan przeprowadzenia ludobójstwa został przygotowany przez biuro ds. rasy i przesiedleń kierowane przez **Adolfa Eichmanna** [czyt.: ajśmana]. Zgromadzeni na konferencji omówili praktyczne aspekty zbrodni, choć w trakcie rozmów nie

powiedzieli wprost, jaki los czeka ludność żydowską. Ustalili, że wszyscy europejscy Żydzi (11 mln) zostaną przesiedleni „na wschód”, ale jednocześnie nie sprecyzowali, co się tam z nimi stanie. Niemcy zadbali też o to, aby nie pozostały żadne dokumenty wskazujące, kto odpowiada za decyzję o wymordowaniu Żydów.

Akcja eksterminacji narodu żydowskiego trwała aż do końca wojny. Działaniami kierował z Berlina Adolf Eichmann, mianowany wówczas szefem sekcji żydowskiej w **Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy**. W celu przeprowadzenia eksterminacji Niemcy stworzyli **obozy zagłady**, w których zabijali ludzi w komorach gazowych. Miejsca te, określane także jako „obozy śmierci” lub „fabryki śmierci”, powstały za pieniądze z budżetu III Rzeszy i były niemieckimi instytucjami państwowymi.

Pierwszy **obóz zagłady** Niemcy uruchomili już w grudniu 1941 r. w **Chełmnie nad Nerem** (niem. Kulmhof). Kolejne utworzyli w **Sobiborze**, **Bełżcu** i **Treblince**, a także w istniejących już wcześniej obozach koncentracyjnych – **Auschwitz-Birkenau** (koło Oświęcimia) i na **Majdanku** (w Lublinie). Żydzi byli tam zwożeni pociągami z całej Europy, a za transporty do obozów zagłady niemiecka kolej otrzymywała dodatki finansowe. W większości obozów Żydów zabijano tuż po przybyciu, jedynie w Auschwitz-Birkenau i na Majdanku odbywała się selekcja. Osoby niezdolne do pracy – dzieci, starców, inwalidów – mordowano, a innych kierowano do pracy, a potem stopniowo uśmiercano. Ciała początkowo zakopywano, a potem zaczęto palić w piecach krematoryjnych. Na obszarze Generalnego Gubernatorstwa akcja zagłady Żydów nosiła kryptonim **akcja „Reinhardt”** [czyt.: rajnhard]. W jej wyniku w ciągu kilkunastu miesięcy zginęło blisko 2 mln obywateli polskich pochodzenia żydowskiego.

W celu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” niemieccy naziści opracowali

WARTO WIEDZIEĆ

Bunty w obozach śmierci

Palenie zwłok Żydów w obozie Auschwitz-Birkenau sfotografowane potajemnie przez jednego z członków Sonderkommando.
▪ *fotografia, Auschwitz, 1944 r.*

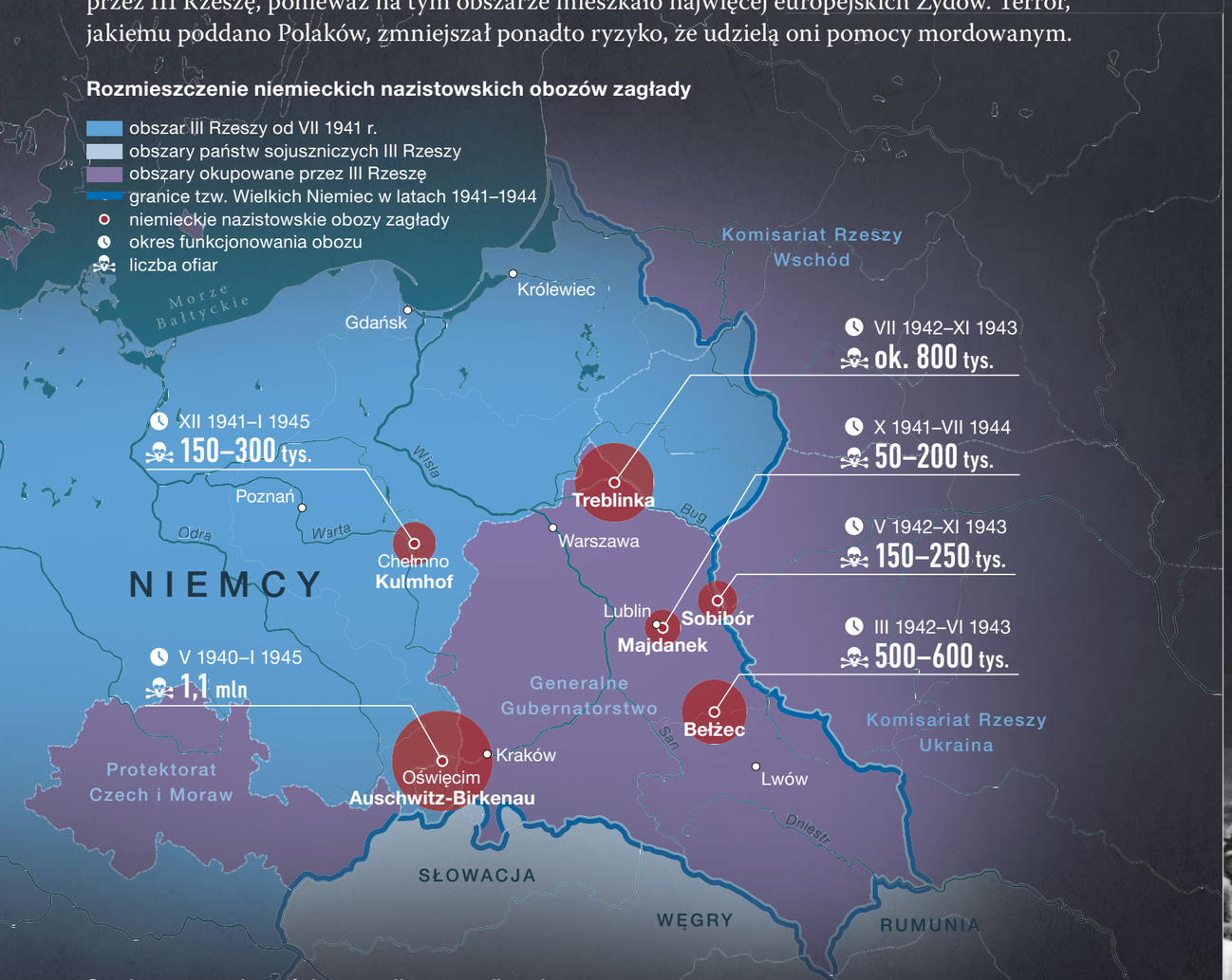
W każdym obozie śmierci Niemcy utrzymywali przy życiu grupę więźniów, tzw. Sonderkommando [czyt.: zonderkomando]. Sortowali oni rzeczy zamordowanych, opróżniali komory gazowe i grzebali lub palili zwłoki. Mimo terroru, jakiemu byli poddawani, wśród nich także dochodziło do buntów. W sierpniu 1943 r. w Treblince więźniowie podjęli walkę ze strażnikami, po której ok. 400 Żydom udało się zbiec z obozu (tylu samo zginęło). Spośród nich jedynie ok. 70 przeżyło wojnę. W Auschwitz-Birkenau w 1944 r. członkowie Sonderkommando wysadzili jedno z krematoriów i podjęli próbę ucieczki. Zakończyła się ona niepowodzeniem i śmiercią wszystkich buntowników. Największe powstanie w obozie zagłady wybuchło 14 października 1943 r. w Sobiborze. Na jego czele stanął oficer Armii Czerwonej Aleksander Peczerski. Więźniowie zabili kilku strażników i po strzelaninie blisko 300 Żydów uciekło do lasu. Prawie 100 zostało schwytanych przez Niemców, a reszta się ukryła – kilkudziesięciu zdołało doczekać końca wojny. Bohaterski wyczyn więźniów stał się inspiracją dla kinematografii – pod koniec lat 80. nakręcono amerykański film *Ucieczka z Sobiboru*, a w 2018 r. powstał rosyjski *Sobibór*.

? Poszukaj informacji na temat powojennych losów Żydów, którzy uciekli z obozów zagłady.

OBOZY ZAGŁADY

W celu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” podczas II wojny światowej Niemcy utworzyli obozy zagłady. Masowego ludobójstwa dokonywano w nich na skalę przemysłową, a przywiezieni tam ludzie ginęli najczęściej kilka godzin po przybyciu, uśmiercani w komorach gazowych. Obozy zostały zlokalizowane przez Niemców na ziemiach polskich okupowanych przez III Rzeszę, ponieważ na tym obszarze mieszkało najwięcej europejskich Żydów. Terror, jakiemu poddano Polaków, zmniejszał ponadto ryzyko, że udzielą oni pomocy mordowanym.

Rozmieszczenie niemieckich nazistowskich obozów zagłady

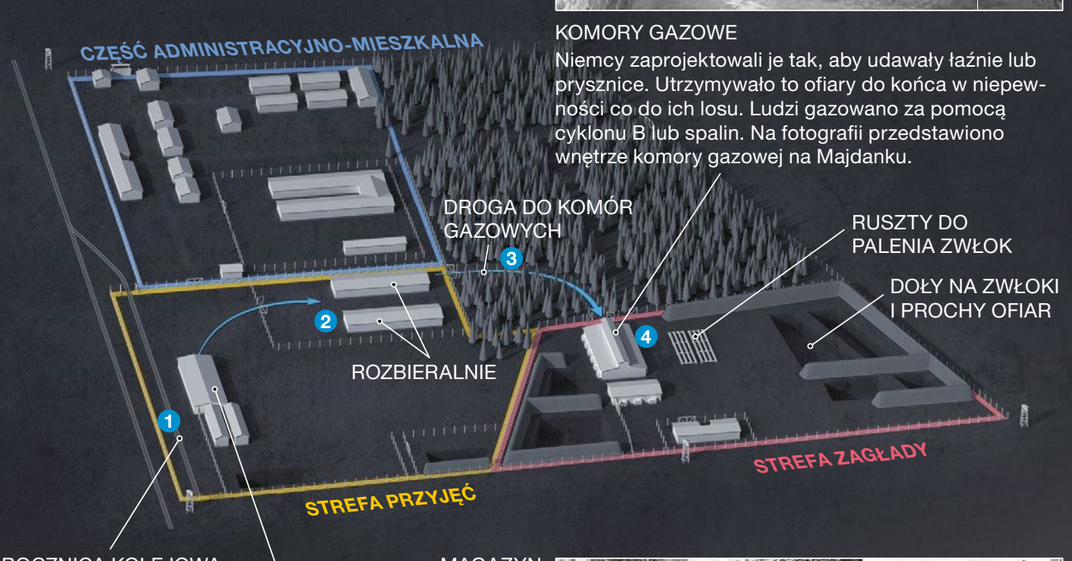

Struktura narodowościowo-polityczna ofiar obozu Auschwitz-Birkenau (badania Franciszka Pipera)

Obóz zagłady w Treblince

Powstał w celu mordowania polskich Żydów przywożonych tam z gett, w tym z getta warszawskiego. Po zakończeniu akcji obóz został zlikwidowany, a ślady ludobójstwa starannie zatarto. Jego wygląd oraz sposób funkcjonowania znamy z relacji nielicznych ocalałych.

BOCZNICA KOLEJOWA

Ludność żydowską przywożono do obozu wagonami towarowymi w nieludzkich warunkach. Po wyjściu z pociągu byli bici, pozbawiani dobytku i pędzeni do rozbieralni. Na zdjęciu przybycie Żydów do obozu zagłady Auschwitz-Birkenau.

MAGAZYN RZECZY OFIAR (przypominający dworzec)

Dobytek osób zamordowanych był przez Niemców skrupulatnie gromadzony. Jego segregowaniem, a także opróżnianiem komór gazowych i paleniem zwłok zajmowali się pozostawieni przy życiu więźniowie.

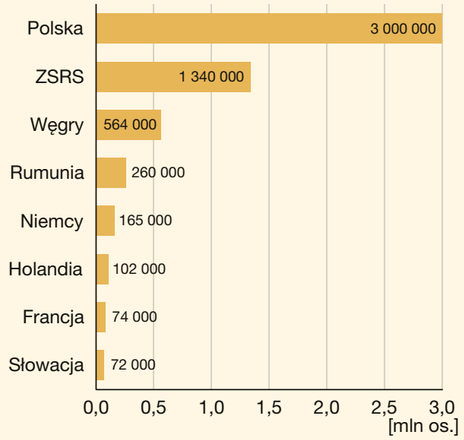
KOMORY GAZOWE

Niemcy zaprojektowali je tak, aby udawały łaźnie lub prysznice. Utrzymywało to ofiary do końca w niepewności co do ich losu. Ludzi gazowano za pomocą cyklonu B lub spalin. Na fotografii przedstawiono wnętrze komory gazowej na Majdanku.

BILANS ZAGŁADY

Szacuje się, że podczas II wojny światowej zginęło blisko 5,9 mln europejskich Żydów, z czego ok. 1–1,5 mln stanowiły dzieci. Niemcy mordowali Żydów aż do ostatnich dni wojny, nawet w obliczu nieuniknionej klęski III Rzeszy. W efekcie Żydzi zniknęli z krajobrazu etnicznego większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Wraz z nimi bezpowrotnie odeszły kultura żydowska i typowa dla tego regionu wielowiekowa symbioza ludności żydowskiej z innymi narodami: Polakami, Ukraińcami, Białorusinami i Litwinami.

Liczba Żydów zamordowanych podczas II wojny światowej według kraju pochodzenia

? Ile osób pochodzenia żydowskiego wymordowali naziści i ich sojusznicy w Europie Wschodniej?

przerażający sposób masowego uśmiercania ludzi i usuwania ich ciał. Na określenie mordu ok. 6 mln europejskich Żydów podczas II wojny światowej, z których 3 mln było obywatelami polskimi, używa się terminu **Holokaust** (gr. – ‘całopalenie, ofiara całopalna’) lub **Szoah** (hebr. – ‘zagłada’). Hitlerowskie fabryki śmierci posłużyły Niemcom też do mordowania Romów, Polaków i jeńców Armii Czerwonej. Obozy zagłady w Treblince, Bełżcu i Sobiborze zostały przez hitlerowców zamknięte w 1943 r. Pozostałe działały niemal do ostatnich dni przed wkroczeniem Armii Czerwonej.

STOSUNEK ŻYDÓW DO ZAGŁADY

Początkowo większość Żydów zachowała posłuszeństwo wobec okupanta. Liczyli na to, że represje – jak już bywało w historii – nie potrwają długo, a oni sami, ze względu na przydatność do pracy, zdołają zachować życie. Ponadto wielu Żydów różniło się pod względem języka, ubioru i zwyczajów od pozostałych narodów Europy Środkowo-Wschodniej. To utrudniało im skuteczne ukrycie się przed niemieckimi prześladowcami. Pod wpływem informacji o masowych mordach Żydzi, mimo

Ludność żydowska wypędzona z domów podczas likwidacji getta warszawskiego. Ostatni mieszkańcy dzielnicy żydowskiej zostali wymordowani na miejscu lub wywiezieni do Treblinki albo innych obozów zagłady.

▪ *fotografia, Warszawa, 1943 r.*

braku wsparcia i trudnych warunków panujących w gettach i obozach, zaczęli jednak stawiać opór.

Największe żydowskie powstanie wybuchło w getcie warszawskim. W tym najliczniejszym skupisku Żydów na ziemiach polskich działały różne organizacje konspiracyjne. Były to m.in. lewicowa Żydowska Organizacja Bojowa (ŻOB), na której czele stał Mordechaj Anielewicz, a jednym z działaczy był Marek Edelman, oraz prawicowy Żydowski Związek Wojskowy (ŻZW) kierowany przez Pawła Frenkla. Członkowie organizacji gromadzili broń oraz budowali podziemne bunkry i tunele, w których zamierzali stawić opór hitlerowcom. Nawiązali także kontakt z polskim podziemiem. Gdy 19 kwietnia 1943 r. oddziały SS wkroczyły do getta, by je nieodwracalnie zlikwidować, żydowscy bojownicy rozpoczęli walkę. Ostatecznie Niemcy wymordowali większość walczących i zlikwidowali getto. Do zbrojnych zrywów przeciw hitlerowcom doszło także w getcie w Białymstoku oraz innych mniejszych ośrodkach. Żydzi występowali przeciwko Niemcom również w obozach zagłady.

POSTAWY WOBEC HOLOKAUSTU

Żydzi byli prześladowani we wszystkich krajach podbitych przez III Rzeszę. Mieszkańcy wielu z nich współpracowali z okupantem. Administracja francuskiego państwa Vichy oraz rządu Norwegii wspierała Niemców w deportacjach ludności żydowskiej do obozów koncentracyjnych i zagłady. Z kolei faszyści chorwaccy sami zaczęli mordować tamtejszych Żydów. Odmiennie postąpili Duńczycy, którzy – mimo współpracy z III Rzeszą – umożliwili swoim obywatelom pochodzenia żydowskiego ucieczkę do neutralnej Szwecji. Ze względu

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie w getcie warszawskim

Prawda o losie Żydów rzekomo wysiedlanych na wschód stopniowo docierała do mieszkańców gett. Te informacje z jednej strony wywołały przerażenie, a z drugiej – bunt. Warszawscy Żydzi zaczęli tworzyć struktury konspiracyjne. Nawiązali kontakty ze stroną aryjską, aby poinformować o sytuacji w getcie i zdobyć broń. W momencie wybuchu powstania w getcie znajdowało się jedynie 50–70 tys. Żydów, ponieważ pozostałych wcześniej wywieziono do obozu zagłady w Treblince. Walki rozpoczęły się 19 kwietnia 1943 r., gdy naziści przystąpili do likwidacji getta. Początkowo byli zaskoczeni oporem żydowskich bojowników. Wówczas dowództwo przejął Jürgen Stroop [czyt.: jurgen sztrup]. Jego oddziały stopniowo zajmowały i podpalały miotaczami ognia poszczególne budynki. Grupa 1–1,5 tys. słabo uzbrojonych powstańców przez niemal miesiąc stawiała opór ponad 2 tys. niemieckich żołnierzy i policjantów, wyposażonych w wozy pancerne i armaty. Ostatecznie w połowie maja 1943 r. powstanie upadło. Niemcy wymordowali większość walczących, pozostałych przy życiu mieszkańców wysłali do Treblinki, a teren getta zrównali z ziemią. Tylko nieliczni bojownicy zdołali pod koniec walk przejść kanałami na aryjską stronę. Symbolem zdławienia powstania stało się wysadzenie Wielkiej Synagogi 16 maja 1943 r., które osobiście przeprowadził Stroop.

Żydzi schwytani przez Niemców podczas tłumienia powstania w getcie warszawskim. Zdjęcie pochodzi z oficjalnych niemieckich akt nazywanych raportem Stroopa. Pod fotografią widniał podpis: *Ci bandyci stawiali zbrojny opór.*

▪ *fotografia, Warszawa, 1943 r.*

? Jakie szanse mieli bojownicy żydowscy, którzy wywołali powstanie w getcie warszawskim?

SPRAWIEDLIWI WŚRÓD NARODÓW ŚWIATA

W 1963 r. władze Izraela ustanowiły wyróżnienie Sprawiedliwy wśród Narodów Świata – najwyższe cywilne odznaczenie nadawane nie-Żydom. Jest ono przyznawane przez Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu Yad Vashem [czyt.: jad wa**szem**] tym, którzy podczas II wojny światowej z narażeniem własnego życia ratowali Żydów. Prawo do składania wniosków o nadanie odznaczenia mają sami uratowani oraz ich bliscy. Osoby, które zostaną uznane za Sprawiedliwych, otrzymują specjalne medale z pochodzącym z Talmudu napisem *Kto ratuje jedno życie – ratuje cały świat*, honorowe dyplomy oraz przywilej wpisania ich nazwisk na Murze Honorowym w Ogrodzie Sprawiedliwych w Yad Vashem. Do stycznia 2020 r. odznaczenie nadano 27 712 osobom, z czego najwięcej pochodziło z Polski (7112), Holandii (5851) oraz Francji (4130).

? Poszukaj informacji o instytucjach i miastach uhonorowanych odznaczeniem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata.

Medal i dyplom Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, przyznany pośmiertnie Antoninie i Stefanowi Piechota za ocalenie podczas wojny dwóch żydowskich dziewcząt w miejscowości Sarny koło Pińska.

▪ *fotografia, Gdańsk, 30 VIII 2018 r.*

na łagodniejszy charakter okupacji Europy Zachodniej swoją dezaprobatę przeciwko deportacjom jawnie wyrażali Holendrzy i Belgowie. Pierwsi zorganizowali w Amsterdamie strajk jako wyraz sprzeciwu wobec niemieckich działań. Z kolei w Belgii na znak solidarności z prześladowanymi członek rodziny królewskiej nałożył opaskę z gwiazdą Dawida.

Wśród sojuszników III Rzeszy władze słowackie oraz rumuńskie podjęły pełną współpracę w eksterminacji ludności żydowskiej. Rumuni brali też udział w pogromach na terenie Besarabii i Bukowiny. Bułgarzy pod naciskiem Berlina wysłali do Auschwitz-Birkenau Żydów z okupowanej przez siebie Tracji i Macedonii, ale odmówili wydania własnych obywateli pochodzenia żydowskiego. Węgrzy początkowo opierali się wymordowaniu tamtejszych Żydów. Jednak gdy w marcu 1944 r. kraj został zajęty przez wojska niemieckie, na rozkaz Eichmanna ruszyły deportacje węgierskich Żydów do Auschwitz. Mussolini odmówił współpracy w eksterminacji Żydów, choć wprowadził urzędową dyskryminację ludności żydowskiej. Dopiero po wkroczeniu Niemców do Włoch rozpoczęły się tam prześladowania, których ofiarą padło ok. 20% włoskich Żydów.

Mimo wielu przypadków antysemityzmu nie zabrakło także ludzi, którzy nieśli ratunek Żydom. Wymagało to szczególnej odwagi w Polsce i Ukrainie, gdzie za najmniejszą pomoc ludności żydowskiej groziła śmierć. W strukturach Polskiego Państwa Podziemnego powstała **Rada Pomocy Żydom „Żegota”** pod kierownictwem **Juliana Grobelnego**. Działała w niej m.in. **Irena Sendlerowa**, która wydostała z getta ok. 2,5 tys. dzieci żydowskich, umieszczonych następnie, z fałszywymi dokumentami, w zakonnych sierocińcach lub polskich rodzinach. W pomoc Żydom byli zaangażowani także polscy duchowni, zakonnicy i zakonnice. Ich działania wspierał m.in. metropolita krakowski arcybiskup **książę Adam Sapieha**. Ludności żydowskiej pomagali też z narażeniem życia zwykli Polacy, tacy jak **Jan i Antonina Żabińscy**, którzy w warszawskim zoo ukrywali uciekinierów z getta. Niektórzy tę pomoc przypłacili życiem, jak **rodzina Ulmów** ze wsi Markowa

na Podkarpaciu (więcej o postawie Polaków wobec Holokaustu na s. 124–126).

Wiele żydowskich dzieci znajdowało schronienie w zakonach i sierocińcach prowadzonych przez Kościoły chrześcijańskie. Organizacje pomocowe ułatwiały Żydom wyjazd do państw neutralnych lub płaciły okup za uwolnienie. Tysiące węgierskich Żydów zawdzięczały ocalenie szwedzkiemu dyplomacie **Raoulowi Wallenbergowi** [czyt.: raulowi walenbergowi], który wystawiał im paszporty swojego kraju i znajdował bezpieczne kryjówki. Na Węgrzech obywateli polskich żydowskiego pochodzenia ratował też przedstawiciel polskiego rządu na uchodźstwie **Henryk Sławik**. Na Litwie działał konsul japoński **Chiune** [czyt.: cjune] (**Sempo**) **Sugihara**, który wbrew stanowisku swojego rządu wystawiał Żydom wizy, by umożliwić im wyjazd do innych państw. Zdarzało się, że ludności żydowskiej pomagali także Niemcy. Najsłynniejszym był przedsiębiorca i członek Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (NSDAP) **Oskar Schindler** [czyt.: szindler], który w swojej fabryce pod Krakowem ocalił od zagłady blisko tysiąc Żydów.

Przedstawiciele Kościoła rzymskokatolickiego nieśli ratunek Żydom, chociaż papież Pius XII nie zajął oficjalnego stanowiska w sprawie zagłady. Mimo to sam udzielał wsparcia ludności żydowskiej, m.in. pomagał w pozyskiwaniu wiz do krajów neutralnych. Księża wystawiali fałszywe świadectwa chrztu, zakonnicy ukrywali w klasztorach żydowskie dzieci. Jednak i w Kościele znalazły się osoby wspierające Holokaust, szczególnie w Słowacji i Chorwacji.

WARTO WIEDZIEĆ

Porajmos – zagłada Romów i Sinti

Do całkowitej likwidacji Niemcy przeznaczyli, oprócz Żydów, także Romów oraz pokrewnych im Sinti. Przed wojną ta prowadząca koczowniczy tryb życia społeczność liczyła w Europie blisko milion osób. Niemcy prześladowali ich już od lat 30., a podczas wojny zaczęli wywozić do gett i obozów na terenie Polski. Wraz z „ostatecznym rozwiązaniem kwestii żydowskiej” naziści przystąpili do masowych mordów na ludności romskiej. Szacuje się, że w wyniku ludobójstwa popełnionego przez hitlerowców (a także w mniejszym stopniu Rumunów i Węgrów) zginęło prawie 220 tys. europejskich Romów i Sinti. Tragicznego losu uniknęli tylko ci, którzy zamieszkiwali Skandynawię, Bułgarię i Grecję.

Romowie oczekujący na śmierć w komorach gazowych w obozie zagłady w Bełżcu.

▪ *fotografia, Bełżec, lata 40. XX w.*

? Dlaczego naziści dążyli do ludobójstwa Romów?

ĆWICZENIA

1. Omów, jak narastały prześladowania ludności żydowskiej przez hitlerowców w okupowanych krajach.
2. Przedstaw, jak Niemcy realizowali plan „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”.
3. Opisz próby buntu przeciwko Niemcom podjęte przez Żydów.
4. Scharakteryzuj postawy ludności nieżydowskiej wobec Holokaustu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie… Polacy i Żydzi 1939–1945*, Warszawa 2009.
M. Phayer, *Kościół katolicki wobec Holokaustu 1930–1965*, tłum. J. Lang, Poznań 2011.

Postawy wobec Holokaustu

Reakcje rządów i społeczeństw na zagładę Żydów podczas II wojny światowej do dziś są przedmiotem gorących dyskusji. W ostatnich latach w naszym kraju coraz częściej mówi się nie tylko o bohaterstwie Polaków ratujących Żydów, lecz także o konfliktach polsko-żydowskich, widocznych już w okresie międzywojennym, oraz haniebnych wydarzeniach z udziałem ludności polskiej, takich jak pogromy na Podlasiu, w Jedwabnem czy Radziłowie. Wszystkie te postawy świadków zagłady składają się na złożony obraz wielkiej tragedii narodu żydowskiego.

Polityka państw europejskich i USA

Od początku wojny polskie władze ostro potępiały zachowanie Niemców w stosunku do ludności żydowskiej. Przedstawiciele Polskiego Państwa Podziemnego informowali rząd na uchodźstwie o zbrodniach popełnianych przez okupantów. Premier Władysław Sikorski nawoływał kraje koalicji antyhitlerowskiej do interwencji, lecz jego apel zignorowano. Także relacje naocznych świadków zbrodni często traktowano jako wyolbrzymione, czego przykładem była misja podjęta przez emisariusza Jana Karskiego. W 1942 r. Karski przedostał się z Polski do Wielkiej Brytanii, gdzie przekazał aliantom i międzynarodowej opinii publicznej mikrofilmy oraz własne świadectwo o zagładzie. W 1943 r. rozmawiał na ten temat z prezydentem USA Franklinem Delano Rooseveltem. Ten jednak również nie podjął żadnych konkretnych działań w celu ratowania Żydów. Władze państw okupowanych lub kolaborujących z Niemcami zgadzały się na wykonywanie ich zarządzeń. Francuski rząd Vichy wprowadził antysemickie przepisy, a w 1942 r. rozpoczął masowe zatrzymania i transporty Żydów do obozów zagłady. Podobnie wyglądała sytuacja w Holandii, gdzie zezwolono na deportacje do Auschwitz, Sobiboru i Bergen-Belsen. Także Słowacja prowadziła politykę antysemicką od początku wojny, a wiosną 1942 r. rozpoczęła wywózki do obozów koncentracyjnych. Rząd Bułgarii, pod naciskiem III Rzeszy, wydał ok. 11 tys. Żydów, których przetransportowano do Treblinki i zamordowano. W Rumunii również dochodziło do pogromów, masowych egzekucji oraz deportacji. Na Węgrzech największe prześladowania połączone z wywiezieniem do Auschwitz-Birkenau ponad 400 tys. Żydów nastąpiły w 1944 r., kiedy terytorium kraju zajęła III Rzesza. Na Białorusi podczas wojny zginęło blisko 250 tys. Żydów, na Litwie – gdzie Holokaust był popierany przez rząd kolaborantów – ok. 200 tys.

Francuscy policjanci eskortujący Żydów do pociągów, które Niemcy wysyłali do obozów zagłady. Rada Państwa dopiero w 2009 r. uznała odpowiedzialność Francji za deportacje ludności żydowskiej.

- *fotografia, Francja, 1943 r.*

Postawy ludności

W wielu krajach okupowanej Europy znaleźli się ludzie, którzy z narażeniem życia ratowali przedstawicieli prześladowanej mniejszości. Duński ruch oporu, dzięki pomocy policji, przetransportował do neutralnej Szwecji ponad 7 tys. Żydów. W Holandii, na przekór działaniom policji i administracji, społeczeństwo zorganizowało strajk generalny i stanęło w obronie swoich żydowskich sąsiadów. Również w Niemczech były osoby sprzeciwiające się antysemickiej polityce III Rzeszy. W Polsce za pomoc Żydom groziła kara śmierci. Mimo to wielu polskich obywateli pospieszyło na ratunek ludności żydowskiej. Przykładem była działaczka „Żegoty" Irena Sendlerowa. Uratowała ona z warszawskiego getta ok. 2,5 tys. dzieci żydowskich, które następnie przewiozła do polskich domów i klasztorów. Nie wszyscy jednak chcieli ryzykować życie swoje i swoich rodzin. Niektórzy, przytłoczeni grozą wojny i własnymi problemami, przejawiali obojętność na krzywdę drugiego człowieka. Inni decydowali się donosić na Żydów i osoby ich ukrywające lub wyłudzać od Żydów pieniądze pod groźbą wydania Niemcom (szmalcownicy).

To budzi **kontrowersje**

Anne Frank była żydowską dziewczynką, która wraz z rodziną przez ponad dwa lata ukrywała się w Amsterdamie. W 1944 r. ich kryjówkę wydał holenderski donosiciel i rodzina trafiła do obozu koncentracyjnego Bergen-Belsen. Tam najpierw zmarła jej matka i siostra, a w marcu 1945 r. także ona sama. Podczas ukrywania się dziewczynka prowadziła dziennik, w którym zapisywała swoje przemyślenia, obserwacje i marzenia. Po raz pierwszy został on wydany w 1947 r. w Amsterdamie, a pięć lat później zyskał światową sławę po przetłumaczeniu na język angielski. W 2009 r. *Dziennik Anne Frank* trafił na Listę Pamięci Świata UNESCO, zbierającą najbardziej wartościowe świadectwa i dokumenty w historii.

- *fotografia, Holandia, 1940 r.*

Reakcja Kościoła katolickiego

Do dziś wiele emocji budzi postawa Kościoła katolickiego wobec Holokaustu. Choć wielu duchownych, księży i zakonników postępowało w sposób godny naśladowania, papież Pius XII zachował milczenie w kwestii zagłady Żydów. Historycy zwracają uwagę, iż zwierzchnik Kościoła: *Nie nałożył ekskomuniki na dopuszczających się zbrodni, odmówił także wystąpienia przeciwko antysemickiemu prawu we Francji Vichy, mimo że taki krok uczynili lokalni biskupi. Papież nie zdecydował się także na otwarty protest w październiku 1943 roku, w momencie deportacji włoskich Żydów do obozów śmierci, jakkolwiek część z nich znalazła schronienie w różnych instytucjach kościelnych, a nawet samym Watykanie. Na negatywny stosunek do polityki Stolicy Apostolskiej wpływa fakt, że od 1944 roku niektórzy z konserwatywnych duchownych udzielali pomocy w ucieczce do Ameryki Południowej nazistom i ich współpracownikom* (J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *Historia powszechna. Wiek XX*, Warszawa 2012, s. 444). Niektórzy badacze uważają, że ta bierna postawa miała, według papieża, ochronić Kościół przed kolejnymi represjami ze strony nazistów. Otwarta krytyka Hitlera mogła bowiem tylko pogorszyć sytuację: *Następca Piusa XII* [Paweł VI] *stwierdza, że pełniąc obowiązki Sekretarza Stanu, dobrze znał osobowość i myśli papieża, jego zatroskanie o prześladowanych. Potępienia i protesty przeciw deportacjom i masakrom Żydów, dodaje kardynał Montini, byłyby nie tylko nieskuteczne, lecz także szkodliwe. Ich skutkiem byłyby ogromne represje i zniszczenia* (G. Ignatowski, *Papieże wobec kwestii żydowskiej. Pius XII, Jan XXIII, Paweł VI, Jan Paweł II, Benedykt XVI*, Katowice 2007, s. 28). Mimo różnie ocenianej postawy najwyższych władz Kościoła katolickiego, Żydzi przez całą wojnę znajdowali schronienie w zakonach i klasztornych sierocińcach, a organizacje religijne pomagały ludności żydowskiej w ucieczkach do krajów neutralnych.

Oskar Schindler, niemiecki przedsiębiorca, który w swojej fabryce pod Krakowem zatrudniał Żydów, dzięki czemu uratował ich od śmierci w Auschwitz. W 1993 r. został uhonorowany przez Instytut Yad Vashem tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata.

- *fotografia, Niemcy, 1963 r.*

7 DROGA DO ZWYCIĘSTWA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- powstanie wielkiej koalicji antyhitlerowskiej,
- spotkanie Wielkiej Trójki w Teheranie,
- walki na froncie wschodnim w latach 1943–1944,
- utworzenie drugiego frontu w Europie.

WIELKA KOALICJA ANTYHITLEROWSKA

Po klęsce Francji w 1940 r. Wielka Brytania pozostała jedynym przeciwnikiem państw Osi w Europie. Dzięki wytrwałym działaniom premiera Churchilla i króla **Jerzego VII** Brytyjczycy nie zaprzestali walki. Usiłowali przekonać Stany Zjednoczone do udziału w wojnie, jednak w tamtejszym społeczeństwie przeważały nastroje izolacjonistyczne. Mimo to prezydent USA **Franklin Delano Roosevelt** wspierał Wielką Brytanię. Amerykańskie samoloty i okręty pomagały w eskorcie alianckich konwojów, a żołnierze amerykańscy zajęli Islandię i Grenlandię, by utworzyć tam morskie i powietrzne bazy wojskowe potrzebne do walki z U-Bootami. W marcu 1941 r. Kongres przyjął ustawę o pożyczce i dzierżawie, czyli **Lend-Lease Act** [czyt.: lend lis akt]. Na jej mocy prezydent otrzymał prawo do sprzedaży, przenoszenia własności, wymiany czy wypożyczenia sprzętu wojennego państwom, których wsparcie uzna za ważne dla interesów USA. To umożliwiło Wielkiej Brytanii, będącej na skraju bankructwa, zakup broni czy surowców. Według słów Roosevelta Stany Zjednoczone stały się w ten sposób **„arsenałem demokracji”**.

Atak Niemiec na ZSRS 22 czerwca 1941 r. Brytyjczycy przyjęli z entuzjazmem. Oznaczało to bowiem, że wysiłek wojenny III Rzeszy zostanie skierowany na inny front, a Londyn zyska w walce z Hitlerem potężnego sojusznika. Churchill, mimo swoich antykomunistycznych przekonań, obiecał Stalinowi wsparcie. Podobnie uczyniły USA, które rozszerzyły Lend-Lease Act także na ZSRS.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANKLIN DELANO ROOSEVELT (1882–1945)

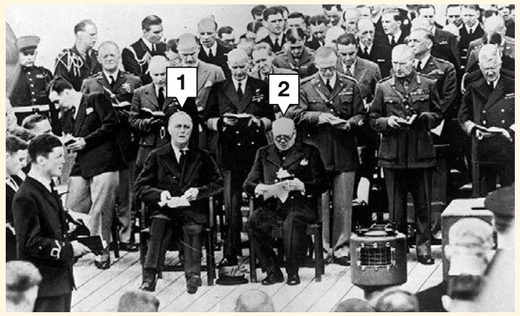
Prezydent Stanów Zjednoczonych, który jako jedyny w historii pełnił tę funkcję czterokrotnie, w latach 1933–1945. Związany z Partią Demokratyczną. W 1932 r. zdobył nominację demokratów na ubieganie się o fotel prezydenta. Wygrał wybory za sprawą haseł o konieczności interwencjonizmu państwowego i walki ze skutkami Wielkiego Kryzysu. Po objęciu urzędu realizował politykę Nowego Ładu (*New Deal*), dzięki czemu wyprowadził kraj z zapaści ekonomicznej. Po drugiej kadencji Roosevelt zaczął się ubiegać o kolejną, na co nie zdecydował się żaden z jego poprzedników. W przededniu II wojny światowej stopniowo odchodził od polityki izolacjonizmu. Wspierał walczącą z Hitlerem Wielką Brytanię, a po przystąpieniu USA do wojny współpracował ze Stalinem. Wielu historyków zarzuca mu zbytnią uległość wobec sowieckiego dyktatora. Franklin D. Roosevelt zmarł 12 kwietnia 1945 r., po 82 dniach czwartej kadencji prezydenckiej, tuż przed zakończeniem wojny.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KARTA ATLANTYCKA

Deklaracja podpisana 14 sierpnia 1941 r. gwarantowała, że wszelkie zmiany granic oraz wybory rządów w powojennej Europie będą miały charakter demokratyczny.

Deklaracja wspólna Prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki i Premiera p. Churchilla, reprezentującego Rząd Jego Królewskiej Mości w Zjednoczonym Królestwie [...]. *Po pierwsze, ich kraje nie dążą do żadnego rozrostu ani pod względem terytorialnym, ani pod żadnym innym względem; Po wtóre, nie pragną oni zrealizowania żadnych zmian terytorialnych* [...]; *Po trzecie, szanują oni prawo wszystkich ludów do wybrania sobie rządu, pod jakim chcą żyć* [...]; *Po czwarte* [...] *będą oni usiłowali ułatwiać wszystkim państwom wielkim i małym, zwycięzcom i zwyciężonym, korzystanie z dostępu, na stopie równości, dla handlu i surowców świata* [...]; *Po piąte, pragną oni doprowadzić do skutku jak najściślejszą współpracę pomiędzy wszystkimi narodami w dziedzinie gospodarczej* [...]; *Po szóste, spodziewają się oni, że po ostatecznym złamaniu tyranii narodowosocjalistycznej zapanuje pokój, który da wszystkim narodom możność przebywania bezpiecznie w swych granicach* [...]; *Po siódme, pokój taki powinien umożliwić wszystkim ludziom przepływanie bez przeszkód morza pełnego i oceanów; Po ósme, wierzą oni, że wszystkie narody* [...] *muszą dojść do wyrzeczenia się stosowania przemocy.* [...] *Sądzą oni, że zanim nie zostanie zaprowadzony stały i na szerszą skalę system ogólnego bezpieczeństwa, rozbrojenie* [...] *narodów jest sprawą zasadniczą. Będą oni również popierali i zachęcali wprowadzenie wszelkich innych praktycznych środków, mogących ująć ludom miłującym pokój przygniatającego brzemienia zbrojeń.*

Prezydent USA 1 i premier Wielkiej Brytanii 2 podczas nabożeństwa na pokładzie pancernika Prince of Wales, przed podpisaniem Karty atlantyckiej.

- *fotografia, Nowa Fundlandia, 14 VIII 1941 r.*

Źródło: *Zbiór dokumentów*, z. 3–4, red. J. Makowski, Warszawa 1945, s. 75–78.

? 1. Przedstaw wizję powojennego świata zarysowaną w Karcie atlantyckiej.
2. Na podstawie własnej wiedzy oceń, czy po wojnie udało się zrealizować założenia dokumentu.

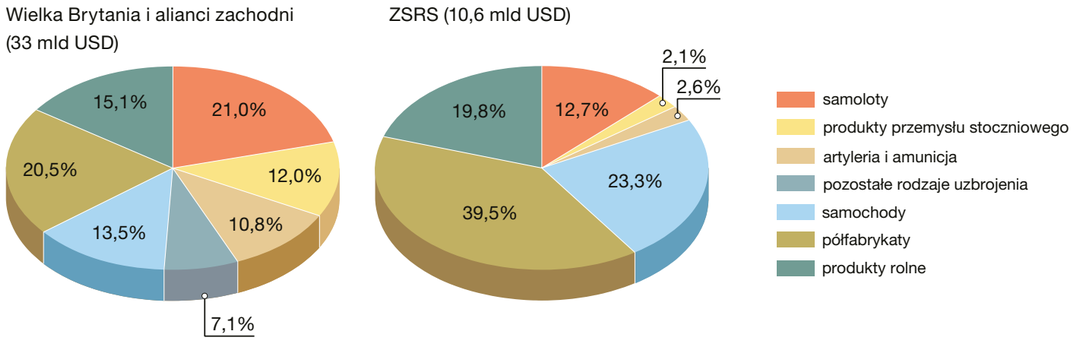
Przywódcy Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii ściśle współpracowali ze sobą i zaczęli planować przyszły porządek polityczny na świecie. **14 sierpnia 1941 r.** na pokładzie brytyjskiego pancernika **Prince of Wales** [czyt.: prins of łejs] u brzegów Nowej Fundlandii na Atlantyku Roosevelt i Churchill podpisali ośmiopunktową deklarację, nazwaną później **Kartą atlantycką**. W dokumencie nakreślili koncepcję działań zbrojnych przeciwko III Rzeszy i przedstawili wizję powojennego świata. Podczas II wojny światowej Kartę atlantycką podpisało 46 państw, w tym Polska i ZSRS.

Japoński atak na bazę Pearl Harbor 7 grudnia 1941 r. położył kres polityce amerykańskiego izolacjonizmu. Wspólny wróg sprawił, że Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i ZSRS utworzyły potężny blok sojuszniczy, zwany wielką koalicją.

KONFERENCJA W TEHERANIE

W **styczniu 1943 r.** Churchill i Roosevelt spotkali się ponownie, tym razem w **Casablance** [czyt.: kasablance] (Maroko). Ustalili, że będą prowadzić działania wojenne aż do bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy i jej sojuszników. To oznaczało odrzucenie jakichkolwiek

Pomoc materialna USA dla państw sprzymierzonych

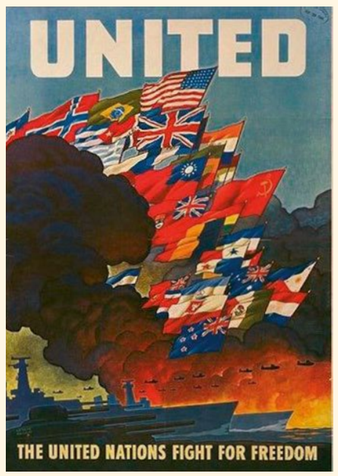
rokowań z państwami Osi. Ponadto sojusznicy podjęli decyzję o desancie zgrupowanych w Afryce wojsk na Sycylię i Włochy. Na spotkanie w Casablance zaprosili także Stalina, ten jednak odmówił ze względu na konieczność obserwacji wydarzeń w Stalingradzie. W rzeczywistości sowiecki dyktator chciał się spotkać z przywódcami zachodnich mocarstw dopiero wtedy, gdy Armia Czerwona zacznie odnosić zdecydowane zwycięstwa nad wojskami III Rzeszy. Chciał bowiem żądać od sojuszników, by zaakceptowali sowieckie nabytki terytorialne z lat 1939–1940 oraz natychmiast utworzyli w Europie Zachodniej drugi front.

Do pierwszej **konferencji Wielkiej Trójki**, czyli **Churchilla, Roosevelta i Stalina**, doszło w dniach **28 listopada–1 grudnia 1943 r.** w stolicy Iranu **Teheranie**, okupowanym przez wojska brytyjsko-sowieckie. Gdy Niemcy wysłali specjalną jednostkę, aby zabić przywódców koalicji antyhitlerowskiej, Stalin zaproponował Rooseveltowi zatrzymanie się w sowieckiej ambasadzie. Zyskał tym przychylność amerykańskiego prezydenta, który wierzył w możliwość porozumienia. Jednocześnie Roosevelt odnosił się z rezerwą do Churchilla. Uważał, że brytyjski premier to imperialista, który usiłuje jedynie zachować potęgę swojego mocarstwa.

DEKLARACJA NARODÓW ZJEDNOCZONYCH

Deklaracja Narodów Zjednoczonych została ogłoszona 1 stycznia 1942 r. na podstawie Karty atlantyckiej, z inicjatywy USA i Wielkiej Brytanii. Dokument podpisało początkowo 26 państw koalicji antyhitlerowskiej, a do końca wojny – 51. Sygnatariusze wyrzekali się ekspansji terytorialnych i przemocy w stosunkach międzynarodowych. Głosili też, że nie będą akceptować zmian terytorialnych i ustrojowych bez zgody zainteresowanych narodów. Deklaracja była dokumentem o znaczeniu głównie propagandowym. W praktyce o losach innych narodów miały decydować cztery mocarstwa – USA, Wielka Brytania, ZSRS i Chiny.

? Jakie postulaty zawierała Deklaracja Narodów Zjednoczonych?

Amerykański plakat propagandowy z okresu II wojny światowej odnoszący się do wspólnej walki przeciwko państwom Osi. Napis na nim brzmi: *Walka Narodów Zjednoczonych o wolność*.

▪ *plakat, 1943 r.*

Uczestnicy konferencji w Teheranie ustalili miejsce lądowania sił amerykańsko-brytyjskich na kontynencie. Churchill już w Casablance proponował, żeby utworzyć drugi front na Bałkanach. Wprawdzie tamtejszy górzysty teren był trudniejszy do prowadzenia działań wojennych, jednak rekompensowały to korzyści polityczne. Alianci mogli liczyć na wsparcie silnej partyzantki jugosłowiańskiej i greckiej. Ponadto prowadzone tajne negocjacje z władzami Bułgarii, Rumunii i Węgier dawały nadzieję, że zmienią one front i poprą aliantów. Atak odciąłby też Hitlera od złóż rumuńskiej ropy. Po opanowaniu Bałkanów wojska amerykańsko-brytyjskie ruszyłyby w kierunku północnym i poprzez Czechosłowację dotarły do Polski oraz Niemiec. Strategia Churchilla stanowiła także wyraz sprzeciwu wobec rozszerzania się strefy wpływów ZSRS. Stalin rozumiał jednak znaczenie bałkańskiego planu. Nakłonił zatem Roosevelta do uderzenia na północną Francję. Inwazja miała nastąpić w maju 1944 r. Przyjęcie planu lądowania we Francji oznaczało, że zachodnia Europa zostanie zajęta przez wojska amerykańsko-brytyjskie, a wschodnia – przez Armię Czerwoną. Orientacyjną linię podziału wyznaczała rzeka Łaba. Według wstępnych ustaleń granice powojennej Polski miały zostać przesunięte na zachód, co jednak utrzymano w tajemnicy.

W Teheranie przywódcy Wielkiej Trójki uzgodnili ponadto, że Austria po wojnie odzyska niepodległość. Nie przesądzili jednak o dalszych losach Niemiec. III Rzesza miała stracić ziemie zajęte przez Hitlera, ale rozstrzygnięcia nie były jeszcze ostateczne. Politycy omówili także sytuację Jugosławii i postanowili udzielić pomocy partyzantom Tito. W listopadzie 1943 r. w Kairze odbyła się też inna ważna konferencja z udziałem Churchilla, Roosevelta, przywódcy Chin **Czang Kaj-szeka** i gen. de Gaulle'a. Jej uczestnicy ustalili, że Chiny po wojnie odzyskają Mandżurię, Tajwan i Peskadory, a Korea stanie się niepodległa.

Wielka Trójka na konferencji w Teheranie: Józef Stalin [1], Franklin Delano Roosevelt [2] oraz Winston Churchill [3].

▪ *fotografia, Teheran, 1 XII 1943 r.*

FRONT WSCHODNI 1943–1944

W 1943 r. Hitler postanowił doprowadzić do decydującej bitwy na froncie wschodnim. Ciężar walk w **operacji „Cytadela"** powierzył wojskom pancernym, wyposażonym w najnowsze modele czołgów typu Tygrys i Pantera. Niemcy zaplanowali uderzenie w okolicy miasta Kursk. Jednak Sowieci, dzięki danym zebranym przez wywiad własny i brytyjski, znali cel i termin ataku – mogli zatem przygotować się na szturm. **Bitwa na Łuku Kurskim**, stoczona

Sowieckie wyrzutnie rakietowe potocznie nazywane „katiuszami" (od ros. zdrobnienia imienia Katarzyna) należały do wyposażenia Armii Czerwonej. Stały się podstawowym elementem przygotowania artyleryjskiego przed każdą ofensywą. Pomimo małej celności ich ostrzał był efektywny.

▪ *fotografia, ZSRS, 1943 r.*

BITWA NA ŁUKU KURSKIM

Szeroko zakrojona ofensywa na Łuku Kurskim o kryptonimie „Cytadela” miała rozstrzygnąć sytuację na froncie wschodnim. Niemcy zamierzali przeprowadzić potężny atak wojsk pancernych ze skrzydeł, który pozwoliłby na okrążenie i zniszczenie sił Armii Czerwonej. Wywiad ZSRS zdobył jednak plany przeciwnika, dzięki czemu Sowieci mogli przygotować się na uderzenie.

Stosunek sił

	NIEMCY	ZSRS
ŻOŁNIERZE	900 000	1 337 000
CZOŁGI (I linia)	2700	3500
CZOŁGI (rezerwy)	150	3300
SAMOLOTY	2050	2650
ARTYLERIA	10 000	19 000

Panzerkampfwagen V Panther
[czyt.: pancerkampfwagen fał panter]

Załoga: 5 osób
Pancerz czołowy: 100 mm
Uzbrojenie: armata kal. 75 mm, 2 karabiny maszynowe

Fazy bitwy

Faza I: Dwie godziny przed niemieckim atakiem 5 lipca 1943 r. sowiecka artyleria celowo ostrzelała pozycje nieprzyjaciela. Spowodowany tym chaos opóźnił rozpoczęcie ofensywy. Hitlerowskie oddziały napotkały silny opór i do 12 lipca przełamały linię sowieckiej obrony jedynie na kilkanaście kilometrów.

Faza II: Kontruderzenie oddziałów Armii Czerwonej rozpoczęte 12 lipca doprowadziło do bitwy pancernej pod Prochorowką. Straty poniesione przez Niemców sprawiły, że nie byli w stanie kontynuować ofensywy. Do ataku w kierunku na Orzeł i Charków ruszyli Sowieci.

T-34

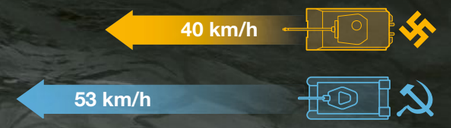
Załoga: 4 osoby
Pancerz czołowy: 45 mm
Uzbrojenie: armata kal. 76,2 mm, 2 karabiny maszynowe

Bitwa pod Prochorowką rozegrana 12 lipca 1943 r. była największą bitwą pancerną w historii. Każda ze stron skierowała do walki najlepsze jednostki pancerne. Niemcy używali głównie starszych czołgów Panzerkampfwagen III i IV oraz najnowszych typu Tygrys i Pantera. W oddziałach sowieckich dominowały T-34. Sporo było też lekkich T-70/60 i ciężkich KW-1.

Charakterystyczne cechy czołgów

Pantery górowały nad pojazdami przeciwnika zasięgiem swoich armat.

Czołgi T-34, słabiej opancerzone niż niemieckie, nadrabiały prędkością i przewagą liczebną.

Czołgi typu Tygrys były uzbrojone w armatę 88 mm, a ich gruby pancerz zapewniał skuteczną ochronę przed większością przeciwpancernych pocisków nieprzyjaciela. Jednak ciężar tych wozów bojowych oraz ich mała zwrotność sprawiały problem w trudnych warunkach terenowych.

▪ *fotografia, ZSRS, 1943 r.*

między 5 lipca a 23 sierpnia 1943 r., zakończyła się zwycięstwem Armii Czerwonej. Sowieci powstrzymali ofensywę nieprzyjaciela i dzięki potężnym uderzeniom oddziałów rezerwowych odrzucili wojska Hitlera na zachód.

Od klęski pod Kurskiem Niemcy znaleźli się w ciągłym odwrocie. Inicjatywę strategiczną na froncie wschodnim przejęli Sowieci, którzy w lipcu 1944 r. rozpoczęli kolejną wielką ofensywę – **operację „Bagration”** [czyt.: bagra**tjon**]. Niemcy spodziewali się uderzenia na północną Ukrainę, tymczasem Armia Czerwona przypuściła główny atak od strony lesistej i bagnistej Białorusi. Równocześnie silne oddziały partyzanckie działające na tyłach całkowicie sparaliżowały transport kolejowy, przez co Niemcy nie mogli przerzucić posiłków. Wojska III Rzeszy na centralnym odcinku frontu zostały rozbite, a oddziały Armii Czerwonej zatrzymały się dopiero na linii Wisły.

Następnie Sowieci rozpoczęli operacje na obu skrzydłach olbrzymiego frontu. Na północy, w obliczu nieuchronnej porażki, we wrześniu 1944 r. do zawarcia rozejmu została zmuszona Finlandia. Niedługo potem Finowie pod naciskiem Moskwy rozpoczęli działania przeciwko wojskom niemieckim w tym rejonie.

BOMBARDOWANIA STRATEGICZNE

Zgodnie z przyjętą doktryną **strategicznych nalotów** w maju 1940 r. Brytyjczycy rozpoczęli bombardowania Zagłębia Ruhry oraz Berlina. Ze względu na silną niemiecką obronę przeciwlotniczą naloty przeprowadzali nocą, aby zmniejszyć własne straty. Odbijało się to jednak na dokładności zrzutów. Od czerwca 1942 r. na czele brytyjskiego lotnictwa bombowego stał marsz. Arthur Harris [czyt.: ase haris], zwolennik masowych ataków lotniczych na miasta niemieckie. W tym samym roku do ataków bombowych na III Rzeszę dołączyli Amerykanie. Samoloty USAF (skrót od United States Air Forces, czyt.: junajted stejts er forsys) korzystały z baz w Wielkiej Brytanii (od 1943 r. także we Włoszech). Amerykanie atakowali w dzień, aby zwiększyć precyzję nalotów. Połączona amerykańsko-brytyjska ofensywa powietrzna ruszyła wiosną 1943 r. i miała na celu zniszczenie przemysłu wroga i zastraszenie społeczeństwa. Zmusiła ona Niemców do zdecentralizowania produkcji i przeniesienia jej do mniejszych, podziemnych fabryk. Alianci kontynuowali przeprowadzanie nalotów do końca wojny.

Samoloty B-17 Flying Fortress [czyt.: flajin fortres] (ang. ‘latające fortece’) były ciężkimi bombowcami, z których korzystali Amerykanie podczas nalotów na Niemcy.

▪ *fotografia, Europa, 1944 r.*

? W jakim celu alianci zachodni prowadzili bombardowania strategiczne III Rzeszy?

WALKI W EUROPIE W LATACH 1943–1944

Na południu Armia Czerwona wkroczyła na Bałkany, po czym w sierpniu 1944 r. zmusiła do zmiany frontu Rumunię i Bułgarię. W tym czasie Jugosławia została opanowana przez oddziały komunistycznej partyzantki Josipa Broza-Tito. W październiku Niemcy, zagrożeni odcięciem, ewakuowali swoje siły z Grecji i Albanii.

? 1. Wskaż miejsca, gdzie doszło do desantu wojsk aliantów zachodnich w Europie.
2. Wymień państwa, które w 1944 r. przeszły na stronę aliantów.
3. Omów, jak przebiegały linie frontów pod koniec 1944 r.

Także Węgrzy zrozumieli, że sojusz z Hitlerem był pomyłką, i chcieli zmienić front. Niemcy przewidzieli ten ruch i w marcu 1944 r. wkroczyli zbrojnie na ich terytorium. Z kolei Słowacy zorganizowali w sierpniu 1944 r. antyfaszystowskie powstanie, jednak zakończyło się ono ich klęską.

LĄDOWANIE ALIANTÓW WE WŁOSZECH

10 lipca 1943 r. zgodnie z ustaleniami z Casablanki wojska amerykańsko-brytyjskie przeprowadziły desant na Sycylię. We Włoszech, pod wpływem klęsk na froncie oraz alianckich nalotów bombowych, doszło do przewrotu politycznego. Mussolini został obalony i aresztowany. Wyznaczony przez króla Wiktora Emanuela III nowy premier **gen. Pietro Badoglio** [czyt.: badoljo] 3 września 1943 r. podpisał zawieszenie broni z aliantami. W tym samym czasie wojska alianckie uderzyły na Półwysep Apeniński. Na wieść o odsunięciu Mussoliniego Hitler zareagował błyskawicznie. Wojska niemieckie wkroczyły do Włoch i uwolniły dyktatora, który stanął na czele faszystowskiej **Włoskiej Republiki Socjalnej** ze stolicą w Salò [czyt.: sa**lo**]. Państwo to było całkowicie zależne od Niemiec.

Amerykanie i Brytyjczycy traktowali front we Włoszech jako drugorzędny, a wysiłki skupili na przygotowaniu lądowania we Francji. Z tego powodu alianckie siły w Italii nie miały wystarczającej przewagi nad wojskami niemieckimi. Hitlerowcy zatrzymali przeciwnika w dogodnym do obrony, górzystym terenie. Do najcięższych walk doszło w rejonie fortyfikacji zwanych **Linią Gustawa**. Dopiero w **maju 1944 r.** polskie jednostki 2 Korpusu Polskich Sił Zbrojnych (PSZ) zdobyły kluczową pozycję niemieckich umocnień – **Wzgórze Monte Cassino** (czyt.: kasino, więcej zob. s. 166), co pozwoliło aliantom **4 czerwca 1944 r.** zająć **Rzym**. W ciężkich walkach wojska sprzymierzonych stopniowo posuwały się na północ Włoch.

UTWORZENIE DRUGIEGO FRONTU

Po zwycięskiej bitwie o Atlantyk alianci mogli bez trudu przerzucać do Europy żołnierzy i sprzęt z USA. Niemcy spodziewali się desantu wojsk alianckich we Francji, dlatego wzdłuż wybrzeża zbudowali potężny pas umocnień, zwany **Wałem Atlantyckim**. Hitler sądził, że do ataku dojdzie w okolicach Calais [czyt.: ka**le**], czyli najwęższym miejscu kanału La Manche. W tym przekonaniu utwierdzali go m.in. niemieccy agenci działający w Wielkiej Brytanii. Führer nie wiedział jednak, że kontrwywiad brytyjski MI5 [czyt.: em aj fajw] wykorzystywał ich do przekazywania fałszywych danych.

Wojska aliantów zachodnich wylądowały w Normandii **6 czerwca 1944 r.** Dzień ten przeszedł do historii jako **D-Day** [czyt.: di dej], a cała operacja nosiła kryptonim **„Overlord”** [czyt.: ołwerlord]. Siłami sojuszniczymi, głównie amerykańskimi, brytyjskimi i kanadyjskimi, dowodził amerykański **gen. Dwight Eisenhower**. Niemieccy dowódcy i sam Hitler byli całkowicie zaskoczeni miejscem lądowania. Mimo poważnych strat alianci przełamali nadbrzeżne fortyfikacje i zdobyli duży przyczółek, który systematycznie powiększali.

Ze względu na panowanie aliantów w powietrzu Niemcy nie mogli szybko przerzucić posiłków w rejon zmagań. Do ciężkich walk doszło dopiero w lipcu **pod Falaise** [czyt.: fa**lez**], gdzie wojska amerykańsko-brytyjskie zniszczyły dużą część niemieckich jednostek pancernych. Na wieść o sukcesach aliantów 19 sierpnia w Paryżu wybuchło powstanie i Francuzi sami wyzwolili swoją stolicę. Władzę w kraju przejął Francuski Komitet Wyzwolenia Narodowego gen. Charles’a de Gaulle’a, który w czerwcu przyjął nazwę Rządu Tymczasowego. Szybkie postępy aliantów we Francji doprowadziły do problemów z zaopatrzeniem, dostarczanym z Wielkiej Brytanii i USA. Dzięki temu wojska III Rzeszy zdołały powstrzymać ofensywę przed Renem. Aby przełamać niemiecką obronę, brytyjski marsz. Bernard Montgomery zaplanował **operację „Market-Garden”**, rozpoczętą **17 września 1944 r.** Główną rolę powierzył wojskom powietrznodesantowym, które miały utrzymać kluczowe mosty do momentu nadejścia oddziałów lądowych. W akcji uczestniczyli spadochroniarze amerykańscy, brytyjscy i polscy (z 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej gen. Stanisława Sosabowskiego – więcej na ten temat na s. 173). Operacja zakończyła się porażką aliantów, którzy nie zdołali zdobyć kluczowego mostu na Renie w Arnhem [czyt.: arnem].

WARTO WIEDZIEĆ

Lądowanie w Normandii

Sprzymierzeni dysponowali ponad 11 tys. samolotów myśliwskich i bombowych, a w skład alianckiej floty wchodziło ponad 6 tys. jednostek – okrętów wojennych, łodzi desantowych i statków transportowych. Ogółem w ekspedycji wzięło udział prawie 3 mln żołnierzy i marynarzy. Inwazję od strony morza poprzedził desant trzech dywizji spadochronowych, zrzuconych na terytorium wroga w nocy przed głównym atakiem. Jednocześnie na otrzymany sygnał francuscy dywersanci z ruchu oporu przystąpili do niszczenia komunikacji i łączności, co sparaliżowało działania Niemców.

? Wyszukaj tytuły filmów fabularnych dotyczących lądowania aliantów w Normandii.

Wyładunek sprzętu i żołnierzy na plażach Normandii po zdobyciu przyczółków i przełamaniu linii obronnych nieprzyjaciela.

▪ *fotografia, Normandia, 1944 r.*

Zrzut jednostek spadochronowych w Holandii podczas operacji „Market-Garden”. Mimo zaangażowania ogromnych środków alianci ponieśli olbrzymie straty i nie zdołali zająć mostów na Renie.

▪ *fotografia, Holandia, IX 1944 r.*

ĆWICZENIA

1. Opisz etapy tworzenia wielkiej koalicji antyhitlerowskiej.
2. Omów, jakie były postanowienia konferencji Wielkiej Trójki w Teheranie w 1943 r.
3. Wyjaśnij znaczenie bitwy na Łuku Kurskim dla losów II wojny światowej.
4. Wymień skutki lądowania wojsk aliantów zachodnich w Normandii w czerwcu 1944 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S.E. Ambrose, *Kompania braci*, tłum. L. Erenfeicht, Warszawa 2018.
N. Nikulin, *Sołdat. Od Leningradu do Berlina. Frontowa prawda w opowieści szeregowego żołnierza Armii Czerwonej*, tłum. A. Knyt, Warszawa 2013.

8 KONIEC II WOJNY ŚWIATOWEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- ład jałtański,
- zakończenie walk w Europie,
- walki na Pacyfiku i użycie broni atomowej,
- kapitulacja Japonii.

KONFERENCJA JAŁTAŃSKA

Druga konferencja Wielkiej Trójki odbyła się w **Jałcie** na Krymie **od 4 do 11 lutego 1945 r.** Decydujący głos ponownie mieli Roosevelt i Stalin. Uczestnicy przede wszystkim podjęli decyzje w sprawie Niemiec. Po bezwarunkowej kapitulacji kraj miał zostać czasowo podzielony na cztery strefy okupacyjne. Początkowo planowano tylko trzy strefy – sowiecką, amerykańską i brytyjską – ale ostatecznie USA i Wielka Brytania ze swoich części wydzieliły obszar dla Francji. Przywódcy ustalili również, że Niemcy zapłacą reparacje wojenne (20 mld USD), a hitlerowscy zbrodniarze zostaną postawieni przed sądem i ukarani.

Uczestnicy konferencji jałtańskiej zdecydowali ponadto, że polskie przedwojenne Kresy Wschodnie przypadną ZSRS. W zamian Polska miała otrzymać nabytki terytorialne kosztem III Rzeszy, które jednak nie zostały w konkretny sposób określone (więcej zob. s. 276–277). Zadowolony z tych ustaleń Stalin zgodził się przystąpić do wojny przeciwko Japonii w dwa miesiące po zakończeniu walk w Europie. Koalicjanci obiecali mu południowy Sachalin, Kuryle oraz Port Arthur, leżące na Dalekim Wschodzie. Podział świata dokonany w Jałcie przeszedł do historii jako **porządek jałtański**, który obowiązywał blisko pół wieku.

KONIEC WOJNY W EUROPIE

Na początku 1945 r. fronty chwilowo się ustabilizowały – wschodni na linii Wisły, a zachodni na Renie. Armia niemiecka po wcieleniu kolejnych roczników (w tym szesnastolatków) nadal była liczna, ale brakowało jej broni, amunicji oraz paliwa. Mimo to Hitler nie chciał się poddać. Liczył na konflikty między USA, Wielką Brytanią a ZSRS. Na przełomie 1944 i 1945 r. Niemcy zaplanowali kontratak na froncie zachodnim. Oczekiwali, że niezaprawione w boju wojska amerykańsko-brytyjskie poniosą duże straty, przez które społeczeństwa tych państw zmuszą władze do rokowań pokojowych. W tajemnicy skoncentrowali więc w rejonie Ardenów znaczne siły, w tym oddziały pancerne SS.

Amerykańscy żołnierze 101 Dywizji Powietrznodesantowej w miasteczku Bastogne [czyt.: bast**oń**]. Jego udana obrona przez aliantów w grudniu 1944 r. była jednym z najważniejszych starć ofensywy niemieckiej w Ardenach. Walki o Bastogne zostały przedstawione m.in. w serialu *Kompania braci*.

- *fotografia, Bastogne, XII 1944 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POSTANOWIENIA JAŁTAŃSKIE WOBEC NIEMIEC

W sprawozdaniu z konferencji jałtańskiej zostały opisane m.in. decyzje Wielkiej Trójki dotyczące powojennych Niemiec.

II. Okupacja i kontrola Niemiec. [...]
Stosownie do uzgodnionego planu siły każdego z trzech mocarstw będą okupowały oddzielne strefy Niemiec. Zgodnie z tym planem przewidziano utworzenie skoordynowanej administracji i kontroli za pośrednictwem Centralnej Komisji Kontroli, złożonej z naczelnych dowódców trzech mocarstw z siedzibą w Berlinie. Uzgodniono, że Francja, jeżeli tego zapragnie, będzie zaproszona do objęcia jednej strefy okupacyjnej i do wzięcia udziału w Komisji Kontroli jako czwarty jej członek. Granice strefy francuskiej będą ustalone przez cztery zainteresowane rządy za pośrednictwem ich przedstawicieli zasiadających w Europejskiej Komisji Doradczej. [...]

Jesteśmy zdecydowani rozbroić i rozwiązać wszystkie niemieckie siły zbrojne; raz na zawsze zniszczyć niemiecki sztab generalny, który wielokrotnie doprowadzał do wskrzeszenia militaryzmu niemieckiego; usunąć lub zniszczyć wszelkie niemieckie urządzenia wojskowe; znieść lub poddać kontroli wszelkiego rodzaju przemysł niemiecki, który mógłby być użyty do produkcji wojennej; ukarać sprawiedliwie i szybko wszystkich zbrodniarzy wojennych oraz wyegzekwować odszkodowania w naturze za zniszczenia dokonane przez Niemców; unicestwić narodowosocjalistyczną partię, narodowosocjalistyczne ustawy, organizacje i instytucje; usunąć wszelkie wpływy narodowosocjalistyczne i militarystyczne z urzędów publicznych i z życia kulturalnego i gospodarczego narodu niemieckiego oraz podjąć wspólnie w Niemczech inne tego rodzaju środki, jakie mogłyby okazać się konieczne dla przyszłego pokoju i bezpieczeństwa całego świata. Nie leży w naszym zamiarze zniszczenie narodu niemieckiego, jednak wtedy tylko będzie nadzieja na stworzenie warunków przyzwoitego życia dla Niemców i danie im miejsca w społeczności narodów, jeżeli zostaną wykorzenione narodowy socjalizm i militaryzm.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 308–309.

Wielka Trójka podczas konferencji w Jałcie wraz z ministrami spraw zagranicznych: Wielkiej Brytanii – Anthonym Edenem [czyt.: antonym idenem] 1, USA – Edwardem Stettiniusem 2 i ZSRS – Wiaczesławem Mołotowem 3.

- *fotografia, Jałta, II 1945 r.*

? **1.** Powiedz, w jaki sposób alianci chcieli uniknąć niemieckiej agresji w przyszłości.
2. Wyjaśnij, na czym miała polegać powojenna okupacja Niemiec.

Niemiecka **kontrofensywa w Ardenach** rozpoczęła się **16 grudnia 1944 r.** Początkowo hitlerowcy odnieśli wiele sukcesów. Jednak alianci, dzięki zmotoryzowaniu swoich oddziałów, błyskawicznie ściągnęli posiłki. Poza tym Niemcom wkrótce zabrakło paliwa, a wskutek poprawy pogody Amerykanie i Brytyjczycy mogli wykorzystać swoją przewagę w lotnictwie. Ostatecznie alianci zdołali powstrzymać atak III Rzeszy.

W tym samym czasie **12 stycznia 1945 r.** rozpoczęła się kolejna ofensywa Armii Czerwonej. Sowieci i wspierające ich jednostki

ZAKOŃCZENIE WALK W EUROPIE

- Polska 31 VIII 1939 r.
- państwa Osi i obszary do nich włączone pod koniec 1944 r.
- sojusznicy państw Osi
- obszary okupowane przez państwa Osi pod koniec 1944 r.
- obszary pod kontrolą aliantów pod koniec 1944 r.
- państwa neutralne
- Włoska Republika Socjalna
- obszary zajmowane przez wojska niemieckie w dniu kapitulacji 8 V 1945 r.
- linia spotkania wojsk sprzymierzonych

Działania wojenne:
- wojsk sowieckich w 1945 r.
- wojsk alianckich w 1945 r.
- partyzantów jugosłowiańskich w 1945 r.

Linie frontów:
- sowieckiego na przełomie 1944 i 1945 r.
- sowieckiego 15 IV 1945 r.
- wojsk alianckich na przełomie 1944 i 1945 r.
- miasta bombardowane przez lotnictwo alianckie
- powstania przygotowane przez zbrojne podziemie
- ważniejsze bitwy

? 1. Wymień tereny zajmowane przez wojska niemieckie w momencie podpisania kapitulacji 8 maja 1945 r.
2. Wskaż państwa zajęte przez wojska sowieckie.

Wojska Polskiego (1 Armia WP utworzona w ZSRS) sforsowali Wisłę i szybkim marszem dotarli do Odry, gdzie zdobyli przyczółki na zachodnim brzegu. W kolejnej fazie walk zajęli Prusy Wschodnie i przełamali potężną linię obrony nieprzyjaciela zwaną **Wałem Pomorskim**. Na wschód od Wisły Niemcy zachowali jedynie odcięte garnizony w Królewcu, Wrocławiu oraz na Półwyspie Kurlandzkim.

W lutym 1945 r. wojska alianckie na zachodzie ponownie zaatakowały. Zajęły Nadrenię,

Żołnierze amerykańscy i sowieccy na zniszczonym moście na rzece Elbie w Torgau [czyt.: torgał] w Turyngii. Region ten, zajęty przez zachodnich aliantów, przekazano potem ZSRS. To zaaranżowane zdjęcie wykonano dwa dni po rzeczywistym spotkaniu obu armii.

▪ *fotografia, Torgau, 27 IV 1945 r.*

sforsowały Ren i uderzyły na przemysłowe serce III Rzeszy – Zagłębie Ruhry. Po jego zdobyciu rozpoczęły marsz przez terytorium Niemiec w kierunku Łaby. Do przełamania frontu doszło także we Włoszech, gdzie oddziały sojusznicze wkroczyły na północ kraju. Mussolini próbował uciec do Szwajcarii, został jednak schwytany przez komunistyczną partyzantkę i rozstrzelany.

Ostatecznym ciosem dla III Rzeszy była kolejna wielka ofensywa na froncie wschodnim rozpoczęta **16 kwietnia 1945 r.** Armia Czerwona przekroczyła Odrę i okrążyła Berlin. Walki o stolicę Niemiec trwały od 26 kwietnia do 2 maja. Gdy Sowieci zbliżyli się do kwatery głównej wodza III Rzeszy, **30 kwietnia 1945 r.** Hitler popełnił samobójstwo. Działania wojenne trwały do **8 maja**. W tym czasie wojska amerykańskie dotarły do Czech i na przedmieścia Pragi. Jednak oddziały gen. Pattona zostały wycofane, ponieważ zgodnie z ustaleniami ten obszar należał do sowieckiej strefy wpływów.

Szef Sztabu Dowództwa Wehrmachtu **gen. Alfred Jodl** 7 maja skapitulował przed wojskami brytyjskimi i amerykańskimi. Na kategoryczne żądanie ZSRS wieczorem **8 maja 1945 r.** w berlińskiej kwaterze marsz. Żukowa akt kapitulacji został podpisany powtórnie. Był to oficjalny koniec II wojny światowej w Europie.

KAPITULACJA III RZESZY

Bezwarunkowa kapitulacja wszystkich niemieckich sił zbrojnych została podpisana 8 maja 1945 r. Oprócz marsz. Żukowa byli obecni amerykański gen. Carl Spaatz [czyt.: kal spats], brytyjski marsz. lotnictwa Arthur Tedder [czyt.: ase teder] i francuski gen. Jean de Lattre de Tassigny [czyt.: żan de latr de tasi**ni**], który zagroził samobójstwem, gdyby odmówiono mu prawa złożenia podpisu pod aktem kapitulacji i wywieszenia francuskiej flagi. W ten sposób Francuzi dołączyli do grona zwycięzców. Ze strony niemieckiej dokumenty podpisał szef Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu feldmarsz. Wilhelm Keitel [czyt.: kajtel]. W chwili podpisania kapitulacji III Rzeszy w Moskwie – leżącej w innej strefie czasowej – było już po północy. Z tego powodu w ZSRS i podległych mu krajach obchodzono Dzień Zwycięstwa 9 maja, na Zachodzie natomiast świętowano dzień wcześniej.

Feldmarsz. Wilhelm Keitel [1] podpisuje kapitulację III Rzeszy w głównej kwaterze marsz. Żukowa, która mieściła się w gmachu szkoły saperów w berlińskiej dzielnicy Karlshorst.

▪ *fotografia, Berlin, 8 V 1945 r.*

? Wyjaśnij, dlaczego feldmarsz. Wilhelm Keitel stwierdził, że przedstawiciel Francji powinien złożyć podpis zarówno po stronie pokonanych, jak i zwycięzców.

WALKI NA PACYFIKU 1943–1945

Po klęsce Japończyków w bitwie pod Midway wojska japońskie musiały przejść do defensywy. Pod koniec 1942 r. doszło do zaciętych walk na Wyspach Salomona na południowo-wschodnim Pacyfiku. Na wyspie **Guadalcanal** [czyt.: gładalka**nal**] Japończycy rozpoczęli budowę lotniska. Startujące z niego samoloty mogły zagrozić szlakom morskim, którymi dostarczano zaopatrzenie dla oddziałów w Australii. Amerykanie postanowili więc odbić wyspę. **7 sierpnia 1942 r.** przeprowadzili desant piechoty morskiej, co zapoczątkowało krwawe walki, zakończone dopiero w lutym 1943 r. Mimo desperackich prób odbicia wyspy przez Japończyków Amerykanie utrzymali pozycje i zmusili wroga do ewakuacji. Było to pierwsze duże zwycięstwo Amerykanów w walkach lądowych w rejonie Pacyfiku.

Ciężkie walki o Guadalcanal uświadomiły Amerykanom i ich sojusznikom determinację japońskich żołnierzy. Zdobycie wszystkich wysp zajętych przez Japończyków trwałoby lata i przyniosło olbrzymie straty. Ponadto Roosevelt priorytet w dostawach zaopatrzenia przyznał

Żołnierze amerykańskiej piechoty morskiej obok zwłok poległych Japończyków podczas walk na Guadalcanal w okolicach strumienia Aligator Creek [czyt.: aligejte krik]. Armia japońska wielokrotnie podejmowała frontalne ataki w celu przełamania pozycji Amerykanów.

▪ *fotografia, Guadalcanal, 1942 r.*

oddziałom walczącym w Europie. Alianci opracowali zatem nową strategię, nazwaną **taktyką żabich skoków**. Polegała ona na atakowaniu jedynie wybranych, słabiej bronionych i dogodnie położonych wysp, które następnie przekształcano w bazy do kolejnych inwazji. Pozostałe wyspy Amerykanie odcinali od dostaw zaopatrzenia i niszczyli za pomocą samolotów. Oddziały japońskie, pozbawione amunicji, żywności i lekarstw, przetrwały na niektórych ufortyfikowanych wyspach aż do końca wojny.

WARTO WIEDZIEĆ

Internowanie Japończyków w USA

Atak Japończyków na Pearl Harbor był dużym szokiem dla Amerykanów. W kraju zapanowała atmosfera wrogości, której ofiarą padli obywatele USA pochodzenia japońskiego. Rząd chciał pokazać społeczeństwu, że kontroluje sytuację, dlatego postanowił ich internować. Na podstawie rozkazu wykonawczego nr 9066 zostały wyznaczone strefy zmilitaryzowane, z których ludność przesiedlono do specjalnych obozów. Umieszczono w nich ok. 120 tys. osób. W obozach panowały trudne warunki mieszkaniowe i sanitarne, co wywołało liczne choroby, które doprowadziły do śmierci 1862 osób (w tym 7 samobójstw). Rząd USA dopiero w 1988 r. oficjalnie przeprosił za **internowania** i wypłacił rekompensaty poszkodowanym.

Przesiedlanie obywateli amerykańskich japońskiego pochodzenia do obozów internowania po ataku na Pearl Harbor często odbywało się pod nadzorem wojska.

▪ *fotografia, USA, 1942 r.*

? Dlaczego społeczeństwo amerykańskie obawiało się obywateli pochodzenia japońskiego?

ZMAGANIA NA DALEKIM WSCHODZIE

? 1. Wymień wyspy zajęte przez wojska amerykańskie w 1944 r.
2. Wskaż tereny, które znajdowały się pod kontrolą Japończyków w momencie ich kapitulacji.

Ofensywa sił amerykańskich na Pacyfiku, wspomaganych przez oddziały australijskie, przebiegała w dwóch kierunkach. Przez środek oceanu atakowały flota i piechota morska na czele z **adm. Chesterem Nimitzem** [czyt.: czesterem nimicem]. Z kolei walkami na południowo-wschodnim Pacyfiku dowodził **gen. Douglas MacArthur** [czyt.: daglas makartur], którego siły przesuwały się stopniowo na zachód w stronę Filipin. Walki na Pacyfiku – ze względu na olbrzymi obszar i konieczność zdobywania licznych wysp – zmieniły całkowicie dotychczasową strategię wojen morskich. Zamiast potężnych pancerników zaczęto używać lotniskowców. Zapewniały one większe możliwości operacyjne dzięki obecnym na pokładach samolotom, które mogły atakować cele odległe od macierzystych baz.

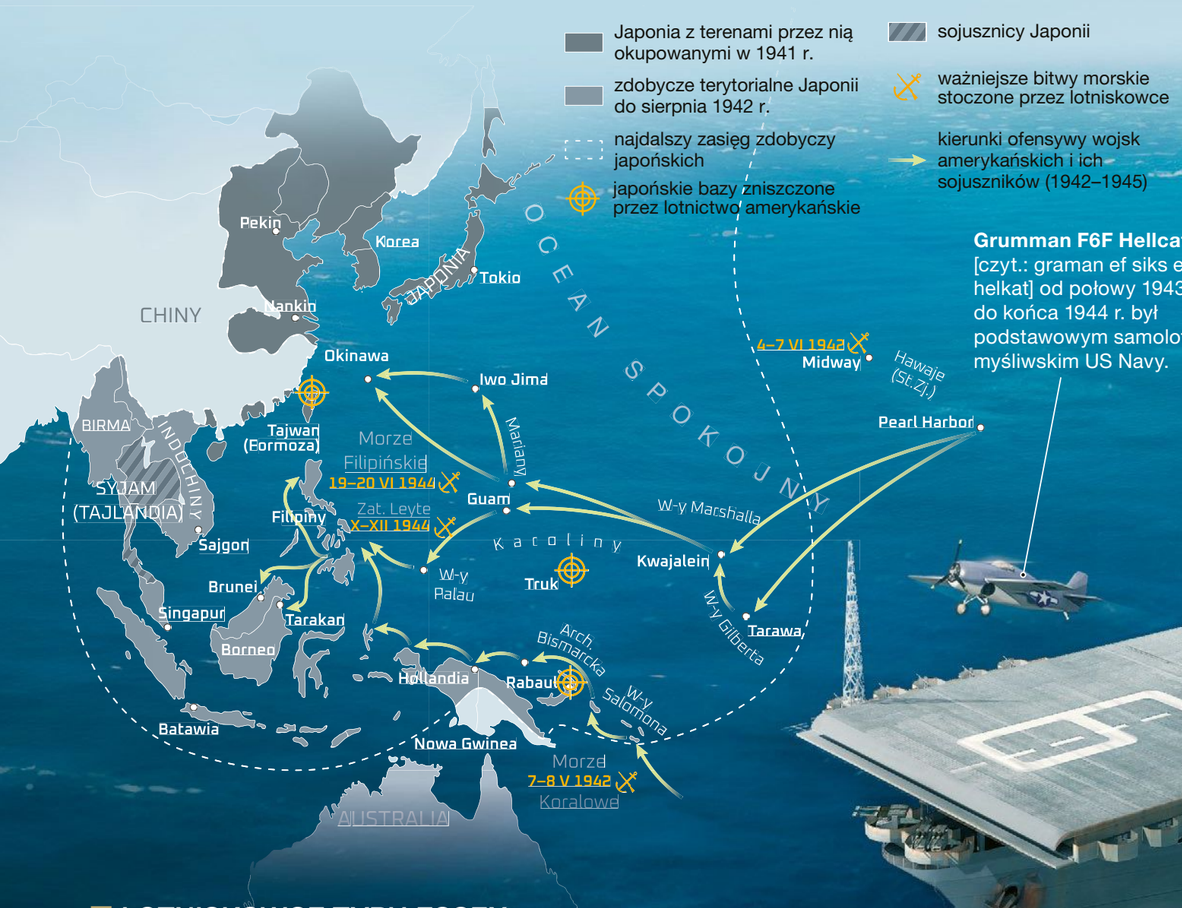
W czerwcu 1944 r. Amerykanie rozpoczęli desant na wyspę Saipan [czyt.: sajpa] w archipelagu Mariany, stanowiącym zewnętrzny pierścień obrony Wysp Japońskich. Planowali

WALKI NA PACYFIKU

Ze względu na olbrzymi obszar i konieczność zdobywania wielu wysp walki na Pacyfiku zmieniły całkowicie dotychczasową strategię prowadzenia wojen morskich. Miejsce potężnych pancerników zajęły lotniskowce, których samoloty pozwalały na zapewnienie większych możliwości operacyjnych. Główną siłą uderzeniową Amerykanów stała się Szybka Grupa Uderzeniowa Lotniskowców, która wspierała desanty morskie i zwalczała flotę przeciwnika. Dzięki wykorzystaniu lotniskowców możliwe było stosowanie taktyki żabich skoków i atakowanie za pomocą samolotów celów odległych od macierzystych baz.

TAKTYKA ŻABICH SKOKÓW

Polegała na opanowaniu wybranych wysp w kolejnych archipelagach, na których budowano lotniska i bazy wykorzystywane potem przy skokach na kolejne cele. W strategii tej omijano niektóre bazy wroga, które neutralizowano potężnymi uderzeniami lotnictwa.

LOTNISKOWCE TYPU ESSEX

USS Essex był pierwszym z serii dużych lotniskowców amerykańskiej floty, które stanowiły podstawę sił USA na Pacyfiku. W czasie wojny zbudowano 24 takie okręty.

SAMOBÓJCZE ATAKI KAMIKADZE

Wobec przewagi amerykańskiej w 1944 r. Japończycy utworzyli specjalną jednostkę wykonującą samobójcze ataki lotnicze na okręty wroga. Pilotów nazwano kamikadze (jap. ‘boski wiatr’), tak jak tajfun, który w średniowieczu zniszczył flotę mongolską i uratował Japonię przed nieprzyjacielską inwazją.

Skuteczność ataków kamikadze

WALKI O IWO JIMĘ I OKINAWĘ

W lutym 1945 r. Amerykanie przeprowadzili desant na silnie ufortyfikowanej wyspie Iwo Jima [czyt.: iło dżima], będącej częścią wewnętrznego pasa obronnego Wysp Japońskich. Wojska amerykańskie zwyciężyły w bitwie, chociaż większość z 20 tys. japońskich żołnierzy odmówiła kapitulacji i walczyła do końca. Do jeszcze cięższych walk doszło na Okinawie, gdzie wojska amerykańskie wylądowały 1 kwietnia 1945 r. Japończycy stracili ponad 100 tys. ludzi i ok. 8 tys. samolotów, jednak Amerykanie również znacznie ucierpieli. W walkach na wyspie zginęło ok. 50 tys. żołnierzy USA, a ok. 40 tys. zostało rannych. Amerykanie stracili ponadto 750 samolotów i 400 okrętów uszkodzonych lub zatopionych przez kamikadze. Zginęło także blisko 140 tys. japońskich cywilów, którzy ulegli propagandzie i uwierzyli, że dostanie się do niewoli jest gorsze niż śmierć.

? Jaki był wynik walk o Okinawę i Iwo Jimę?

Sztandar nad Iwo Jimą to jedna z najsłynniejszych fotografii II wojny światowej, wykonana przez Joe Rosenthala [czyt.: dżo rozentala]. Przedstawia ona amerykańskich żołnierzy wywieszających flagę na pierwszej zdobytej wyspie japońskiej. W 1945 r. zdjęcie ukazało się na plakatach, które w całych Stanach Zjednoczonych zachęcały do zakupu obligacji państwowych mających sfinansować dalsze działania wojenne.

▪ *fotografia, Iwo Jima, 1945 r.*

tam zbudować bazy dla ciężkich bombowców B-29 Superfortress [czyt.: sjupefortres] (‘superfortece’), które wykorzystaliby do nalotów na japońskie miasta. Japończycy, świadomi zagrożenia, wysłali przeciwko siłom desantowym całą swoją flotę. Ponieśli jednak klęskę i nie zadali przeciwnikowi większych strat. Ostatecznie Amerykanie opanowali Mariany i w listopadzie 1944 r. rozpoczęli naloty bombowe na Japonię. W październiku ich wojska wylądowały na Filipinach. Tuż po desancie w dniach **23–26 października 1944 r.** rozegrała się **powietrzno-morska bitwa w zatoce Leyte** [czyt.: lejte]. Walki zakończyły się przegraną Japonii. Japończycy po raz pierwszy użyli wówczas w walce samolotów pilotowanych przez samobójców – **kamikadze**. Mieli oni uderzać swoimi maszynami w okręty wroga, aby je zatopić (i samemu przy tym zginąć). Zadali tym pewne straty Amerykanom, ale nie byli w stanie ich zatrzymać.

KAPITULACJA JAPONII

Z powodu ciężkich strat w walkach na lądzie Amerykanie nasilili bombardowania strategiczne Japonii. Z setek samolotów B-29 zrzucali tony bomb na japońskie miasta, które – ze względu na drewnianą zabudowę – błyskawicznie stawały w ogniu. Władze w Tokio nie zamierzały jednak kapitulować. Plan obrony przed Amerykanami opierał się głównie na samobójczych atakach. Ponadto na lądzie do walki miały stanąć miliony Japończyków wyposażonych w bambusowe włócznie, granaty i ładunki wybuchowe.

Amerykanie oszacowali, że przy tak olbrzymiej determinacji Japończyków walki potrwają jeszcze kilka lat, a śmierć poniesie ok. 500 tys. amerykańskich żołnierzy. Postanowili więc zmusić Japonię do kapitulacji w inny sposób. Początkowo planowali wykorzystać bomby chemiczne. Ostatecznie jednak podjęli decyzję o użyciu nowej broni – **bomb atomowych**.

WARTO WIEDZIEĆ

Projekt „Manhattan”

W 1942 r. na polecenie prezydenta Roosevelta zainicjowano amerykański program budowy bomby atomowej, nazwany projektem „Manhattan”. Jego kierownikiem został wybitny fizyk Robert Oppenheimer [czyt.: openhajmer]. W projekt zaangażowało się wielu czołowych naukowców, w tym aż 20 laureatów Nagrody Nobla. Do skonstruowania bomby atomowej wykorzystali oni prowadzone przed wojną prace, które dotyczyły użycia napędu atomowego na amerykańskich okrętach. Przygotowania przebiegały w szybkim tempie. Pierwszy próbny wybuch został przeprowadzony 16 lipca 1945 r. na poligonie w Nowym Meksyku. Już trzy tygodnie po tym wydarzeniu amerykański bombowiec zrzucił bombę atomową na Hiroszimę. Projekt „Manhattan” był jedną z najpilniej strzeżonych amerykańskich tajemnic. Mimo to agenci sowieccy zdołali wykraść istotne szczegóły projektu, dzięki czemu kilka lat później ZSRS stworzył własną broń atomową.

Ruiny Hiroszimy po zrzuceniu na miasto bomby atomowej. Jej wybuch nastąpił na wysokości ponad 500 m i zabił natychmiast ponad 70 tys. ludzi, a dalsze 40 tys. ranił.

▪ *fotografia, Hiroszima, 1945 r.*

? Poszukaj informacji na temat pochodzących z Polski naukowców biorących udział w projekcie „Manhattan”.

Pierwszą z nich amerykański prezydent **Harry Truman** nakazał zrzucić **6 sierpnia 1945 r.** na miasto **Hiroszima**, drugą – ponieważ Japończycy nadal nie chcieli skapitulować – **9 sierpnia** na **Nagasaki**. W atakach przeprowadzonych przez pojedyncze maszyny zrzucające po jednym ładunku zginęło łącznie ok. 150 tys. ludzi. Japończycy nie wiedzieli, że USA nie mają przygotowanych kolejnych bomb, i uznali, że dalsza walka nie ma szans. Na tę decyzję wpłynęła także informacja o ataku ZSRS na Mandżurię. Zgodnie z ustaleniami z Jałty Armia Czerwona uderzyła bowiem na Japończyków, szybko rozbiła przeciwnika i zajęła Koreę Północną oraz wyspę Sachalin. Ostatecznie **2 września 1945 r.** na **pancerniku Missouri** [czyt.: mizuri] w Zatoce Tokijskiej Japonia podpisała kapitulację. Był to koniec II wojny światowej.

ĆWICZENIA

1. Omów decyzje w sprawie powojennych losów Niemiec, które zapadły w Jałcie.
2. Przedstaw przebieg walk w Europie w 1945 r.
3. Scharakteryzuj specyfikę walk na Dalekim Wschodzie.
4. Wyjaśnij, dlaczego amerykańskie władze postanowiły użyć broni atomowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Z. Flisowski, *Burza nad Pacyfikiem*, t. 2, Warszawa 1997.
E.B. Sledge, *Ze starą wiarą na Peleliu i Okinawie*, tłum. T. Stramel, Gdańsk 2002.
Z. Stąpor, *Berlin 1945*, Warszawa 2005.

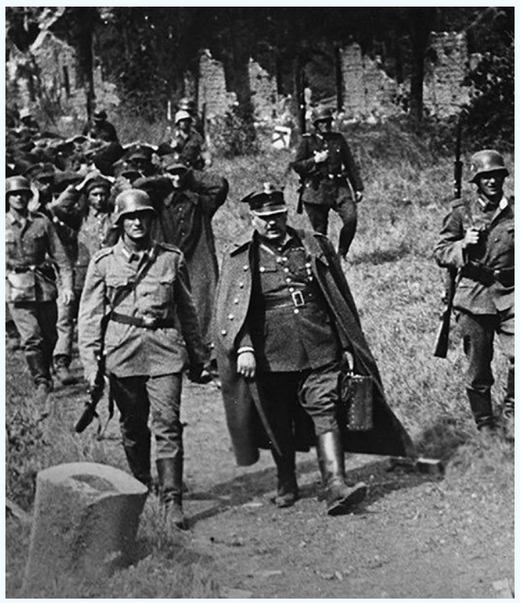
Podsumowanie rozdziału I
II wojna światowa

1 Napaść III Rzeszy i ZSRS na Polskę

1. Wojna rozpoczęła się 1 września 1939 r. od niemieckiego ostrzału polskiej placówki wojskowej na Westerplatte. Wojska III Rzeszy miały przewagę ilościową i jakościową nad Polakami, a stosowana przez nich taktyka *Blitzkriegu* uniemożliwiła realizację polskiego planu obrony.
2. W dniach 1–3 września trwała bitwa graniczna. Wkrótce utracono linię wielkich rzek. Największa bitwa kampanii rozegrała się 9–22 września nad Bzurą.
3. Francja i Wielka Brytania wypowiedziały wojnę Niemcom 3 września, jednak nie podjęły działań zbrojnych. Na Zachodzie rozpoczęła się tzw. dziwna wojna.
4. Zgodnie z ustaleniami paktu Ribbentrop–Mołotow 17 września 1939 r. Armia Czerwona dokonała agresji na Polskę, zaskakując całkowicie władze RP. Dzięki przewadze liczebnej szybko zajęła polskie Kresy Wschodnie.
5. 28 września poddała się Warszawa, a 2 października skapitulowała polska załoga na Helu. Najdłużej (do 6 października) walki z Niemcami i Sowietami prowadziła SGO „Polesie” dowodzona przez gen. Kleeberga.

2 Ekspansja Hitlera i Stalina

1. W 1939 r. ZSRS zaatakował Finlandię, co dało początek wojnie zimowej. Mimo znacznej przewagi liczebnej Sowieci ponieśli dotkliwe straty. W 1940 r. zawarto pokój, na mocy którego Finowie stracili ok. 10% terytorium kraju. W tym samym roku ZSRS zajął Litwę, Łotwę i Estonię.
2. W kwietniu 1940 r. Hitler dokonał inwazji na Danię i Norwegię, a 10 maja przez terytorium Belgii i Holandii uderzył na Francję. Alianci zostali rozbici przez wojska pancerne III Rzeszy. Brytyjczycy ewakuowali się z plaż Dunkierki, jednak zostawili na kontynencie cały sprzęt.
3. 22 czerwca Philippe Pétain podpisał zawieszenie broni z III Rzeszą. Zachodnia i północna część Francji z Paryżem znalazły się pod okupacją. Z pozostałego terytorium powstało kolaborujące z Niemcami państwo Vichy.
4. W lipcu 1940 r. rozpoczęła się powietrzna bitwa o Anglię. Klęska Luftwaffe uniemożliwiła Hitlerowi planowaną inwazję na Wyspy Brytyjskie.
5. Na Bałkanach III Rzesza zawarła sojusze z Bułgarią, Węgrami, Rumunią oraz podporządkowała sobie Jugosławię i Grecję.

Obrońcy Westerplatte po złożeniu kapitulacji prowadzeni do niewoli przez żołnierzy niemieckich.

▪ *fotografia, Westerplatte, 7 IX 1939 r.*

3 Atak III Rzeszy na ZSRS

1. Hitler uważał komunizm za główne zagrożenie dla swojego reżimu. Z tego powodu – mimo porażki w walce z Wielką Brytanią – zaatakował ZSRS i rozpoczął wojnę na dwóch frontach.
2. Wojska III Rzeszy i jej sojuszników wkroczyły do ZSRS 22 czerwca 1941 r. Dzięki zaskoczeniu i przewadze pod względem jakości sprzętu i wyszkolenia Niemcy odnieśli początkowo liczne sukcesy.
3. Z powodu rozproszenia sił, problemów z zaopatrzeniem i nieprzygotowania do warunków rosyjskiej zimy wojska hitlerowskie zostały powstrzymane pod Moskwą i odrzucone na zachód w wyniku sowieckiej kontrofensywy.
4. Dzięki olbrzymim rezerwom ludzkim i przeniesieniu zakładów zbrojeniowych za Ural Sowietom udało się wzmocnić siły. W 1942 r. podjęli próby odbicia zajętych ziem.
5. Kolejna ofensywa niemiecka została skierowana na Kaukaz. Do decydujących walk doszło jesienią i zimą 1942 r. pod Stalingradem. Armia Czerwona okrążyła siły nieprzyjaciela i po zaciętych bojach całkowicie je unicestwiła.

4 Wojna poza Europą

1. W 1940 r. armia włoska próbowała podbić Egipt. W ramach pomocy sojusznikowi Niemcy wysłali w ten region znaczne siły pod dowództwem gen. Erwina Rommla.
2. Armia niemiecka odnosiła liczne sukcesy, jednak została zatrzymana pod El-Alamejn. Lądowanie aliantów w zachodniej Afryce oraz problemy z zaopatrzeniem zmusiły państwa Osi do kapitulacji 13 maja 1943 r.
3. W latach 1939–1945 trwała bitwa o Atlantyk, najdłuższe starcie podczas II wojny światowej. Ze względu na przewagę floty wojennej aliantów Niemcy skupili się na atakowaniu konwojów z zaopatrzeniem, głównie z wykorzystaniem okrętów podwodnych U-Bootów.
4. 7 grudnia 1941 r. Japonia zaatakowała amerykańską bazę Pearl Harbor. Olbrzymi sukces umożliwił Japończykom ekspansję w rejonie Pacyfiku. Wojnę USA wypowiedziała także III Rzesza, będąca sojusznikiem Japonii.
5. Japonia zajęła brytyjskie tereny kolonialne oraz Holenderskie Indie Wschodnie. Pasmo sukcesów przerwała klęska w bitwie pod Midway 4 czerwca 1942 r., gdzie Japończycy stracili cztery lotniskowce oraz wielu doświadczonych marynarzy i lotników. Poważny cios zadany cesarskiej flocie zmusił Japonię do zmiany strategii i przejścia do działań defensywnych.

5 Polityka okupacyjna III Rzeszy

1. W okupowanych krajach III Rzesza prowadziła rabunkową politykę, która miała wzmocnić niemiecki potencjał wojenny. Stosowano również represje wobec ludności na tle rasowym.
2. Kraje Europy Zachodniej znajdowały się pod ścisłą kontrolą Hitlera. Niekiedy podejmowały otwartą kolaborację z Niemcami, której symbolami zostali Philippe Pétain i Vidkun Quisling.
3. Ludność Europy Wschodniej naziści uznawali za podludzi. Niemcy stosowali terror, przesiedlenia, pracę przymusową, stworzyli też sieć obozów koncentracyjnych i zagłady.
4. Narody podległe Sowietom często postrzegały III Rzeszę jako wyzwolicieli. Kolaborowali z nią m.in. ukraińscy nacjonaliści, a ochotnicy z Ukrainy służyli w niemieckich oddziałach. Podobnie wyglądała sytuacja w państwach nadbałtyckich.
5. W podbitych krajach zaczął działać ruch oporu. Miał on masowy charakter w Polsce i Jugosławii, natomiast we Francji, w Norwegii i Holandii jego zasięg i skala były dużo mniejsze. Działalność ruchu oporu wpłynęła na osłabienie potęgi hitlerowskiej w okupowanej Europie.

6 Holokaust

1. Żydów, uważanych przez Hitlera za głównego wroga, prześladowano od początku wojny. Nakazano im nosić na ubraniu żółte gwiazdy Dawida i zamykano w gettach, gdzie byli głodzeni i wyniszczani niewolniczą pracą. Po ataku na ZSRS specjalne jednostki Einsatzgruppen rozpoczęły eksterminację ludności żydowskiej.
2. 20 stycznia 1942 r. Niemcy podjęli decyzję o „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”. Za przygotowanie planu eksterminacji był odpowiedzialny Adolf Eichmann. Na ziemiach polskich powstały niemieckie nazistowskie obozy zagłady, w których mordowano Żydów z całej Europy.
3. W czasie II wojny światowej zginęło ok. 6 mln Żydów. Na określenie zagłady ludności żydowskiej dokonanej przez Niemców używa się terminu „Holokaust” lub „Szoah”.
4. Na ziemiach polskich zaczęły działać żydowskie organizacje konspiracyjne (m.in. ŻOB). W 1943 r. w getcie warszawskim wybuchło powstanie, zdarzały się także bunty w obozach zagłady.
5. Polityka eksterminacji Żydów wywołała różne reakcje państw Europy. Nie wszędzie władze wyrażały zgodę na deportację swoich obywateli pochodzenia żydowskiego do obozów zagłady. W Polsce, mimo przypadków antysemityzmu i kary śmierci za udzielenie pomocy, udało się uratować ok. 100 tys. Żydów.

Ruiny getta warszawskiego w okresie powojennym obserwowane przez małą dziewczynkę z dachu jednego z ocalałych budynków po tzw. stronie aryjskiej.

▪ *fotografia, Warszawa, 1946 r.*

7 Droga do zwycięstwa

1. W 1941 r. USA wprowadziły Lend-Lease Act, który umożliwiał udzielenie pomocy materialnej aliantom, zwłaszcza Wielkiej Brytanii, a po agresji niemieckiej – także ZSRS.
2. W 1941 r. Roosevelt i Churchill podpisali Kartę atlantycką, a w 1942 r. powstała Deklaracja Narodów Zjednoczonych, która zakładała wyrzeczenie się ekspansji terytorialnej w czasie wojny.
3. W trakcie konferencji Wielkiej Trójki w Teheranie w 1943 r. przywódcy Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i ZSRS podzielili Europę na strefy wpływów. Zapadły także decyzje o utworzeniu drugiego frontu we Francji.
4. Podczas bitwy na Łuku Kurskim latem 1943 r. wojska sowieckie powstrzymały potężne natarcie amii niemieckiej. Od tej klęski siły III Rzeszy na froncie wschodnim znalazły się w odwrocie.
5. W lipcu 1943 r. wojska aliantów wylądowały na Sycylii, a później we Włoszech. Po ciężkich walkach alianci 4 czerwca 1944 r. zajęli Rzym.
6. 6 czerwca 1944 r. alianci otworzyli drugi front w Normandii, a w sierpniu zajęli Paryż. Klęska operacji „Market-Garden” i silny opór niemiecki uniemożliwiły jednak szybkie zakończenie wojny.

8 Koniec II wojny światowej

1. Podczas konferencji Wielkiej Trójki w Jałcie w lutym 1945 r. ustalono m.in. podział Niemiec na strefy okupacyjne, nowe granice powojennej Polski oraz przystąpienie ZSRS do wojny z Japonią po klęsce III Rzeszy.
2. W grudniu 1944 r. Niemcy podjęli ostatnią próbę odmienienia losów wojny. Ich ofensywa na froncie zachodnim w Ardenach została jednak powstrzymana przez aliantów, którzy wiosną 1945 r. przekroczyli Ren i zaczęli się przesuwać w głąb Niemiec.
3. W styczniu 1945 r. znad Wisły ruszyła potężna ofensywa Armii Czerwonej i wspierających ją oddziałów polskich. Sowieckie wojska dotarły do Odry, a po przełamaniu umocnień Wału Pomorskiego opanowały Pomorze.
4. 16 kwietnia 1945 r. rozpoczął się atak na Berlin. Stolica III Rzeszy została otoczona i opanowana przez Armię Czerwoną. Adolf Hitler popełnił samobójstwo 30 kwietnia, a 8 maja 1945 r. III Rzesza podpisała kapitulację.
5. Mimo sukcesów aliantów na Pacyfiku i zmasowanych nalotów amerykańskich Japonia nie chciała złożyć broni. 6 i 9 sierpnia Amerykanie zrzucili bomby atomowe na Hiroszimę i Nagasaki. Równocześnie armia sowiecka zaatakowała Mandżurię. W tej sytuacji 2 września 1945 r. Japonia podpisała kapitulację.

Data	Wydarzenie
1 IX 1939 r.	atak III Rzeszy na Polskę
3 IX 1939 r.	wypowiedzenie wojny III Rzeszy przez Anglię i Francję
9–22 IX 1939 r.	bitwa nad Bzurą
17 IX 1939 r.	wkroczenie wojsk ZSRS do Polski
28 IX 1939 r.	kapitulacja Warszawy
6 X 1939 r.	koniec wojny obronnej
30 XI 1939–12 III 1940 r.	wojna zimowa
9 IV 1940 r.	agresja niemiecka na Danię i Norwegię
10 V–22 VI 1940 r.	podbój Francji przez III Rzeszę
10 VII 1940 r.	początek bitwy o Anglię
III 1941 r.	przyjęcie Lend-Lease Act przez Kongres USA
22 VI 1941 r.	atak III Rzeszy i jej sojuszników na ZSRS
14 VIII 1941 r.	podpisanie Karty atlantyckiej
7 XII 1941 r.	japoński atak na Pearl Harbor
1 I 1942 r.	ogłoszenie Deklaracji Narodów Zjednoczonych
20 I 1942 r.	konferencja w Wannsee
4 VI 1942 r.	bitwa pod Midway
23 VIII 1942–2 II 1943 r.	bitwa stalingradzka
XI 1942 r.	operacja „Torch”
I 1943 r.	konferencja w Casablance
5 VII–23 VIII 1943 r.	bitwa na Łuku Kurskim
10 VII 1943 r.	desant aliantów na Sycylię
28 XI–1 XII 1943 r.	konferencja Wielkiej Trójki w Teheranie
6 VI 1944 r.	desant aliantów w Normandii
17 IX 1944 r.	początek operacji „Market-Garden”
4–11 II 1945 r.	konferencja Wielkiej Trójki w Jałcie
16 IV–2 V 1945 r.	bitwa o Berlin
7/8 V 1945 r.	kapitulacja Niemiec, koniec wojny w Europie
6 i 9 VIII 1945 r.	zrzucenie przez USA bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki
2 IX 1945 r.	kapitulacja Japonii

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Karykatura z 1939 r.

Postać po lewej: *Zakała tego świata, jak sądzę*.
Postać po prawej: *Krwawy zabójca robotników, jak mniemam?*

Wyjaśnij główne przesłanie karykatury, interpretując jej elementy graficzne i uwzględniając kontekst historyczny.

Wskazówki:

a) Zapoznaj się dokładnie z poleceniem. Musisz uwzględnić przesłanie ulotki, czyli opinię autora na temat ówczesnych wydarzeń. W odpowiedzi powinno się znaleźć odwołanie do elementów graficznych ukazanych na ilustracji. W ostatnim etapie należy się odnieść do wydarzeń historycznych, do których nawiązuje treść źródła.
b) Najpierw zapoznaj się z datą w opisie oraz elementami graficznymi karykatury. Ważna jest informacja, że rysunek powstał w 1939 r. Na ilustracji widać dwie stojące postaci – na podstawie wyglądu można rozpoznać w nich Adolfa Hitlera i Józefa Stalina, którzy wymieniają pozorne uprzejmości. Leżąca martwa postać symbolizuje pokonaną Polskę.
c) Zastanów się nad przekazem ilustracji. Mimo że obaj dyktatorzy kłaniają się sobie, w ich wypowiedziach zawarte są zawoalowane obelgi. Ulotka ma więc charakter prześmiewczy, krytyczny wobec podjętych przez nich działań. Na podstawie wiedzy własnej możesz ustalić, że ideologie ZSRS i III Rzeszy były sobie wrogie. Ich współpraca polegała na wspólnej napaści na Polskę, która leży powalona u ich stóp. Wydarzenia te rozegrały się w 1939 r., czyli w tym samym roku, w którym powstała karykatura.

Odpowiedź:

Głównym przesłaniem ulotki jest ironiczne ukazanie współpracy Hitlera i Stalina we wrześniu 1939 r. Mimo że przed podpisaniem układu Ribbentrop–Mołotow oba kraje zwalczały się propagandowo, we wrześniu 1939 r. współpracowały ze sobą w celu pokonania Polski i podziału między siebie jej ziem. Świadczy o tym wzajemna wymiana uprzejmości między dyktatorami oraz leżący między nimi trup – symbol pokonanej Polski.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Fragment opinii płk. Stanisława Kopańskiego

Plan zachodni rodził się szybko, w pewnej improwizacji, pod wpływem nagłych wydarzeń politycznych. Zawierał on właściwie jedynie: zadania dla poszczególnych armii, zwięzłe wskazówki wykonawcze, ogólne *Ordre de Bataille*[1] [czyt.: ordr de ba**taj**] armii. Plan ten nie obejmował wówczas żadnych wytycznych użycia odwodów Naczelnego Wodza. [...] Koncepcja dalszych działań wojennych, poza okresem wstępnym, ujętym w wytycznych dla dowódców armii, jeśli istniała w umyśle przyszłego Wodza Naczelnego i znana była jego najbliższym współpracownikom (szefowi Sztabu i jego zastępcy), to na pewno nie była ujawniona Oddziałowi Operacyjnemu. Nie była więc przepracowana przez Sztab ani też przygotowana w terenie.

[1] (fr.) schemat organizacyjny wojsk

Źródło: P. Wieczorkiewicz, *Kampania 1939 roku*, Warszawa 2001, s. 17.

a) Podaj nazwisko osoby, która pełniła funkcję naczelnego wodza podczas wydarzeń opisanych w źródle.

b) Wymień zarzuty, jakie autor tekstu stawiał naczelnemu wodzowi.

2 Źródło. Fragment Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie

Oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Wszystkie wspomniane na tablicy bitwy rozegrały się po agresji sowieckiej na Polskę.	P	F
Wśród starć wymieniono bitwę, w której dowódcą sił polskich był gen. Tadeusz Kutrzeba.	P	F
Na tablicy znalazła się informacja o ostatnich walkach rozegranych przez Samodzielną Grupę Operacyjną „Polesie”.	P	F

3 Źródło. Fragmenty współczesnego opracowania

Fragment 1.
W Finlandii marszałek Carl Gustaf Mannerheim [...] ponownie objął naczelne dowództwo fińskich wojsk. Finowie, niespełna sto pięćdziesiąt tysięcy żołnierzy, z których wielu było rezerwistami albo nastolatkami, stawili opór ponadmilionowej Armii Czerwonej. Ich umocnienia polowe na Przesmyku Karelskim [...], znane jako Linia Mannerheima, składały się głównie z okopów, drewnianych schronów i nielicznych betonowych bunkrów.

Fragment 2.
Wczesnym wieczorem 5 czerwca Francuzi na falach rozgłośni BBC nadali cykl haseł stanowiących sygnał dla ruchu oporu, aby przystąpił do akcji. [...] Setki samolotów transportowych przewożących spadochroniarzy i holujących szybowce zatoczyło nad La Manche wielki łuk, aby nie przelatywać nad flotą inwazyjną i nie ryzykować, że dojdzie do tragicznej pomyłki, jaka wydarzyła się wcześniej podczas desantu na Sycylię [...].

Fragment 3.
Francuscy generałowie, żyjący wspomnieniami wielkiego zwycięstwa z roku 1918, zostali całkowicie zaskoczeni przez błyskawiczny rozwój wypadków. Gamelin [czyt.: game**lę**] [...] wciąż uważał, że główne niemieckie uderzenie nastąpi przez obszar Belgii. Dopiero wieczorem przekonał się, że Niemcy przekroczyli już Mozę. Rozkazał wtedy 2 Armii Huntzigera [czyt.: huntcigera] przeprowadzenie przeciwnatarcia [...]. Zresztą generał Huntziger i tak całkowicie błędnie odczytał zamiary Guderiana. Przypuszczał, że Niemcom po przełamaniu frontu chodziło o [...] wejście na tyły Linii Maginota.

Źródło: A. Beevor, *Druga wojna światowa*, Kraków 2013, s. 64, 120, 726.

a) Rozstrzygnij, które z opisywanych wydarzeń było chronologicznie ostatnie. Odpowiedź uzasadnij.

b) Podaj stosowaną w historiografii nazwę konfliktu wspomnianego we fragmencie 1.

4 Źródło. Karykatura

rezerwy

Wyjaśnij główne przesłanie karykatury, interpretując jej elementy graficzne i uwzględniając kontekst historyczny.

5 **Źródło. Wydatki głównych mocarstw na zbrojenia według cen z 1944 r. w mld USD**

Państwo	1940	1941	1943
Japonia	1,0	2,0	4,5
ZSRS	5,0	8,5	13,9
Stany Zjednoczone	1,5	4,5	37,5
Niemcy	6,0	6,0	13,8
Wielka Brytania	3,5	6,5	11,1
Włochy	0,75	1,0	–

Na podstawie: A. Czubiński, *Historia powszechna XX w.*, Poznań 2009, s. 430.

Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

W latach uwzględnionych w tabeli wśród państw Osi najwięcej na zbrojenia wydawały Niemcy.	P	F
W 1940 r. spośród państw alianckich walczących z Niemcami najwięcej na zbrojenia przeznaczył ZSRS.	P	F
Największa dynamika przyrostu wydatków zbrojeniowych w latach 1940–1943 wystąpiła w Stanach Zjednoczonych.	P	F

6 **Źródło. Fragment dokumentu**

Szefowie rządów trzech Wielkich Mocarstw, a mianowicie Związku Radzieckiego, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, doszli do porozumienia, że dwa lub trzy miesiące po kapitulacji Niemiec i ukończeniu wojny w Europie Związek Radziecki przystąpi do wojny u boku państw sprzymierzonych pod następującymi warunkami:

1. Będzie utrzymane *status quo* [czyt.: kło] w Mongolii Zewnętrznej (Mongolskiej Republice Ludowej);
2. Będą przywrócone dawne prawa Rosji, pogwałcone na skutek zdradzieckiej napaści japońskiej w r. 1904, a w szczególności:
   a) część południowa Sachalinu oraz wszystkie wyspy przyległe będą zwrócone Związkowi Radzieckiemu;
   b) port handlowy Dairen będzie umiędzynarodowiony [...];
3. Wyspy Kurylskie będą odstąpione Związkowi Radzieckiemu.

Źródło: *Źródła i materiały do nauczania historii*, oprac. S. Sierpowski, Warszawa 1998, s. 274.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę konferencji, na której powstał cytowany dokument.

b) Podaj nazwiska przywódców ZSRS, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, którzy sprawowali władzę w tych państwach w czasie wydania dokumentu cytowanego w źródle.

7 **Wypowiedź argumentacyjna**

a) Sukcesy wojsk III Rzeszy w pierwszych latach II wojny światowej wynikały głównie z ich przewagi technicznej. Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji działania armii niemieckiej przeciwko trzem wybranym państwom.

b) O klęsce III Rzeszy w II wojnie światowej przesądził japoński atak na Pearl Harbor. Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji aspekt polityczny, militarny i gospodarczy.

▪ *Lotnicy Dywizjonu 303 po locie bojowym w trakcie bitwy o Anglię latem 1940 r.*

II
POLACY PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ

1 Pod dwiema okupacjami
2 Terror niemiecki
3 Społeczeństwo polskie pod okupacją
4 Polskie władze na emigracji
5 Polskie Państwo Podziemne
6 Plan „Burza” i powstanie warszawskie
7 Sprawa polska pod koniec wojny
8 Polacy w koalicji antyhitlerowskiej

1 POD DWIEMA OKUPACJAMI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- podział ziem polskich przez okupantów,
- sytuacja na obszarach zajętych przez III Rzeszę,
- represje na terenach okupowanych przez ZSRS,
- zbrodnia katyńska.

PODZIAŁ ZIEM POLSKICH PRZEZ OKUPANTÓW

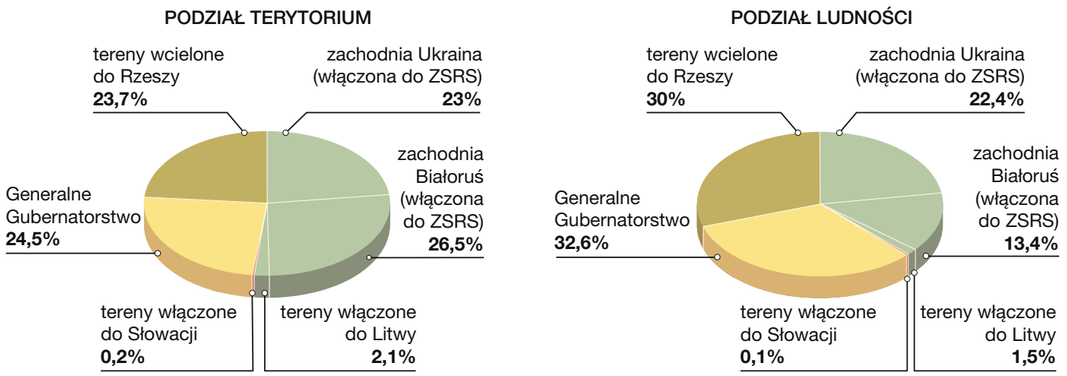
W październiku 1939 r. ziemie Rzeczypospolitej znalazły się pod okupacją III Rzeszy i ZSRS. Okupanci od początku nie przestrzegali prawa międzynarodowego, w tym konwencji haskiej z 1907 r. Zgodnie z nią nie mogli na podbitych terytoriach narzucać swojego prawa, dokonywać aneksji (wcielenia) ani konfiskować mienia. **28 września 1939 r.** Ribbentrop i Mołotow podpisali **traktat o granicach i przyjaźni**. Na jego mocy granica między Niemcami a ZSRS została przesunięta **z Wisły na Bug**, a większość ziem etnicznie polskich przypadła III Rzeszy. Nowa linia graniczna przebiegała wzdłuż rzek Pisa–Narew–Bug–San i różniła się od podziału zawartego w pakcie Ribbentrop–Mołotow. Hitler i Stalin zgodnie uznali, że nie należy pozostawić jakiejkolwiek, nawet cząstkowej formy państwa polskiego. Podpisali też tajny protokół o wspólnym zwalczaniu konspiracji. Odtąd obie policje polityczne NKWD i **Gestapo** ściśle współpracowały w likwidowaniu polskiego ruchu oporu.

Według ustaleń między III Rzeszą a ZSRS **Litwa** znalazła się w sowieckiej strefie wpływów. Nakłoniona przez Stalina przejęła Wilno i okolice, a w zamian zgodziła się na sojusz z Moskwą i stacjonowanie Armii Czerwonej na swoim terytorium. Z kolei **Słowacja** w listopadzie 1939 r. otrzymała od Hitlera niewielki fragment pogranicznych ziem polskich – północną część Orawy i Spiszu. Agresorzy uważali upadek Polski za ostateczny.

ZIEMIE OKUPOWANE PRZEZ III RZESZĘ

Hitler zaatakował Polskę, aby zdobyć dla Niemców **przestrzeń życiową** na wschodzie. Wolne Miasto Gdańsk i polskie tereny zachodnie (Pomorze, Wielkopolska, Górny Śląsk) – jako „prastare ziemie niemieckie" – postanowił włączyć bezpośrednio do III Rzeszy. Początkowo Führer nie miał jednak sprecyzowanych

Podział obszaru i ludności Polski pomiędzy okupantów w 1939 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Defilada agresorów

W 1939 r. żołnierze niemieckiego XIX Korpusu Pancernego gen. Guderiana zdobyli twierdzę w Brześciu. Zgodnie z ustaleniami miasto miało przypaść Sowietom, dlatego Niemcy zamierzali się wycofać przed wkraczającymi oddziałami kombryg. Kriwoszeina. Nim to nastąpiło, 22 września 1939 r. w Brześciu odbyła się wspólna parada zwycięstwa Wehrmachtu i Armii Czerwonej. Żołnierze defilowali przed trybunami ozdobionymi swastykami i czerwonymi gwiazdami. Sowiecki dowódca życzył III Rzeszy szybkiego zwycięstwa nad Wielką Brytanią, po czym zaprosił Niemców do ZSRS. Nie przypuszczał zapewne, że w 1941 r. jego żołnierze rzeczywiście spotkają oddziały Guderiana pod Moskwą – tym razem jednak stając do walki po przeciwnych stronach.

? Dlaczego oddziały niemieckie wycofały się z Brześcia nad Bugiem?

Wspólna defilada żołnierzy Wehrmachtu i Armii Czerwonej w Brześciu nad Bugiem przed trybuną, na której stoją gen. Heinz Guderian i kombryg. (skrót od: *komandir brygady*, co oznacza dowódcę brygady) Siemion Kriwoszein.

- *fotografia, Brześć nad Bugiem, 22 IX 1939 r.*

planów dotyczących pozostałych terytoriów okupowanej Polski. Rozważał utworzenie marionetkowego państwa polskiego, by zyskać przychylność ludności, a także ułatwić negocjacje pokojowe z Francją i Wielką Brytanią. Ostatecznie jednak z tego zrezygnował, ponieważ Brytyjczycy i Francuzi nie chcieli dopuścić do podobnej sytuacji jak w 1938 r. w Monachium wobec Czechosłowacji. W październiku 1939 r. Hitler podzielił ziemie polskie pod okupacją niemiecką na dwie części: jedną wcielił do III Rzeszy, a z pozostałej utworzył Generalne Gubernatorstwo (GG).

Ziemie włączone do Niemiec weszły w skład istniejących prowincji lub dwóch nowo utworzonych: **Kraj Warty** i **Gdańsk-Prusy Zachodnie**. Na czele administracji każdego okręgu stał namiestnik (niem. *Gauleiter*, czyt.: gałlajter), będący jednocześnie przywódcą NSDAP. Niemcy zamierzali poddać te obszary pełnej **germanizacji** w ciągu 10 lat, a wobec miejscowej ludności od pierwszych dni okupacji stosowali terror. Polaków, którzy zamieszkali tam w okresie międzywojennym, przesiedlili do Generalnego Gubernatorstwa. Propaganda niemiecka usprawiedliwiała to wyrównaniem krzywd, jakich rzekomo dopuścili się Polacy na Niemcach. Szczególnie nagłaśniała krwawą niedzielę w Bydgoszczy z września 1939 r. Według nazistów Polacy zamordowali wówczas kilkadziesiąt tysięcy osób pochodzenia niemieckiego. W rzeczywistości polscy żołnierze rozstrzelali tam ok. 300 Niemców oskarżonych o szpiegostwo lub dywersję.

Ziemie polskie, które nie zostały wcielone do III Rzeszy, Niemcy określali początkowo jako: **Generalne Gubernatorstwo dla okupowanych ziem polskich**, co później skrócili do nazwy: **Generalne Gubernatorstwo (GG).** Po usunięciu terminu „okupowanych" naziści uznali, że nie muszą przestrzegać konwencji haskich i genewskich. Rezygnacja z przymiotnika „polskich" świadczyła ponadto o tym, że Hitler odrzucił możliwość odrodzenia się państwa polskiego w jakiejkolwiek formie w przyszłości. GG zachowywało odrębność od III Rzeszy, ale – podobnie jak Protektorat Czech i Moraw – pozostawało całkowicie zależne od Berlina. Formalnie było oddzielone od Niemiec granicą celną i dewizową (walutową).

Kobiety ciągnące wóz z dobytkiem podczas wysiedlania Polaków z Kraju Warty. Wywózki rozpoczęły się w grudniu 1939 r. Do końca 1940 r. objęły ponad 250 tys. ludzi.

▪ *fotografia, Wielkopolska, 1940 r.*

Początkowo GG składało się z czterech dystryktów. W 1941 r. z części ziem polskich zajętych wcześniej przez ZSRS powstał piąty dystrykt – galicyjski. Władzę zwierzchnią sprawował tu generalny gubernator **Hans Frank**. Na swoją siedzibę wybrał Kraków, aby w ten sposób sprowadzić Warszawę do roli miasta prowincjonalnego.

OKUPACJA SOWIECKA

Tereny Rzeczypospolitej zajęte przez Armię Czerwoną miały podobną powierzchnię do obszarów okupowanych przez III Rzeszę. Różniły się jednak od nich gęstością zaludnienia i składem etnicznym ludności. Wśród 13 mln mieszkańców zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainy, jak komunistyczna propaganda nazywała polskie Kresy Wschodnie, było tylko 5 mln etnicznych Polaków. Resztę stanowili Ukraińcy, Białorusini oraz Żydzi. **22 października 1939 r.** na okupowanych ziemiach Sowieci przeprowadzili wybory do **Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi** i **Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy**. Chcieli zalegalizować włączenie tych ziem do ZSRS, wbrew prawu międzynarodowemu. W sfałszowanych wyborach głos można było oddać tylko na kandydatów wskazanych przez NKWD. Sowieci zlikwidowali też wszystkie partie polityczne oprócz **WKP(b)**, czyli **Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)**. Wyłonione w ten sposób Zgromadzenia Ludowe we Lwowie i w Białymstoku poprosiły władze sowieckie o wcielenie zajętych terytoriów do Ukraińskiej SRS i Białoruskiej SRS. Doszło do tego na początku listopada 1939 r.

Na okupowanych terenach komuniści zajęli większość wyższych stanowisk w administracji, gospodarce czy szkolnictwie. Nadali mieszkańcom obywatelstwo sowieckie i sowieckie dowody tożsamości, zwane

Mieszkańcy wsi na Białorusi witają żołnierzy Armii Czerwonej wkraczających na polskie Kresy Wschodnie.

▪ *fotografia, Białoruś, IX 1939 r.*

POD DWIEMA OKUPACJAMI

? 1. Wyjaśnij, co przesądziło o włączeniu zachodnich ziem Polski bezpośrednio do III Rzeszy.

2. Wymień miejsca, w których doszło do masowych mordów Polaków na początku II wojny światowej.

paszportami. Nałożyli też na nich obowiązek służby wojskowej w Armii Czerwonej oraz obowiązek pracy. Za naruszenie dyscypliny i sabotaż groziły surowe kary. Władze sowieckie, inaczej niż niemieckie, nie odwoływały się do idei nacjonalistycznych, lecz haseł walki klasowej. Już podczas

wrześniowej agresji na Polskę twierdziły, że ZSRS wspiera chłopów i robotników, którzy rzekomo zbuntowali się przeciwko polskim panom. Jednocześnie komunistyczna propaganda podkreślała, że ZSRS uznaje głoszone przez Lenina prawo do samostanowienia narodów. Sowieckie władze wprowadziły obowiązkową naukę języka rosyjskiego (jako języka wspólnego), lecz nie zabraniały porozumiewania się językami etnicznymi. Zezwoliły też na wydawanie dzieł literackich czy świętowanie ważnych dla Polaków wydarzeń kulturalnych, jak obchodzona w listopadzie 1940 r. 85. rocznica śmierci Adama Mickiewicza.

Sowieci wyrazili zgodę na działalność Uniwersytetu Lwowskiego (przemianowanego na Uniwersytet im. Iwana Franki) i Politechniki Lwowskiej. Stopniowo zwiększali jednak liczbę zajęć w języku ukraińskim. Przeorganizowali też system szkolnictwa. Pozostawili wprawdzie w niektórych klasach nauczanie w języku polskim, ale wprowadzili nowe podręczniki, tłumaczone z rosyjskiego, i przeprowadzili czystkę wśród nauczycieli. Z klas usuwali polskie symbole narodowe, zastąpione portretami Stalina i czerwonymi gwiazdami. Otwierali też w szkołach organizacje komsomolskie i pionierskie.

Na okupowanych terenach funkcjonowały polskojęzyczne kina i teatry, choć wystawiano w nich głównie dzieła propagandowe. W podobnej sytuacji znalazła się lokalna prasa, na czele z wydawanym we Lwowie **„Czerwonym Sztandarem”**.

SOWIECKIE REPRESJE

Władze ZSRS dążyły do **sowietyzacji**, czyli narzucenia na podbitych obszarach ideologii komunistycznej. Zamierzały to osiągnąć m.in. przez **indoktrynację** w szkołach i mediach. Polacy mieli zostać jedną z wielu mniejszości narodowych w państwie sowieckim. Władze

DEPORTACJE W GŁĄB ZSRS

Pierwsze wywózki Polaków odbyły się jesienią 1939 r., kiedy na wschód została przeniesiona ludność uciekająca spod okupacji niemieckiej. Właściwe wywózki ruszyły 10 lutego 1940 r., kolejne – między 13 a 14 kwietnia, a dalsze na przełomie czerwca i lipca. Deportacje miały rozbić struktury społeczne, by władzom łatwiej sprawowało się kontrolę nad okupowanym terytorium. Ostatnie transporty z ludnością polską zostały wysłane w głąb ZSRS w maju i czerwcu 1941 r., tuż przed napaścią III Rzeszy. Sowieci często wysiedlali jednocześnie całe osady. Wkraczali do mieszkań zwykle nocą i dawali niewiele czasu na spakowanie niezbędnych rzeczy. Sugerowali przy tym, że przesiedleńcy otrzymają wszystko na miejscu. Podczas transportów ludzie masowo umierali – z powodu pragnienia, głodu, mrozów czy upałów. Przesiedleńcy byli wywożeni głównie do Kazachstanu i na Syberię, gdzie musieli zamieszkać w skrajnie trudnych warunkach. Łącznie w czterech fazach Sowieci deportowali minimum 400 tys. osób (liczba ta może sięgać jednak nawet 1 mln), z czego ok. 70% stanowili Polacy, niemal 20% – Żydzi, a ok. 10% pozostałe narodowości (Białorusini, Ukraińcy).

Polacy deportowani w kwietniu 1940 r. z okolic Lwowa do Kazachstanu.

▪ *fotografia, Kazachstan, 1940 r.*

? Jaki był cel masowych deportacji ludności polskiej w głąb ZSRS w latach 1940–1941?

OBOZY POLSKICH JEŃCÓW W ZSRS

? 1. Wymień miejsca masowych egzekucji przeprowadzonych przez NKWD na polskich oficerach.

2. Wskaż miejscowości, w których w latach 1939–1940 znajdowały się obozy dla polskich oficerów.

poddały silnym represjom warstwy przywódcze – ziemiaństwo, burżuazję, przedstawicieli wolnych zawodów, duchowieństwo oraz inteligencję. Prześladowały też wiernych wszystkich wyznań. Świątynie obciążały wysokimi podatkami, kościoły, cerkwie i synagogi zamieniały na magazyny, nakazały niszczyć krzyże i przydrożne kapliczki.

Sowieci zapoczątkowali nacjonalizację własności prywatnej i kolektywizację rolnictwa. Pod pretekstem walki z „uciskiem kapitalistycznym” przejmowali majątki ziemskie, fabryki, banki i kamienice. Zastosowali też wymianę pieniądza na ruble po niekorzystnym dla Polaków kursie. Ponadto zarekwirowali większość środków na kontach bankowych. Na zajętych terytoriach wprowadzali **gospodarkę nakazowo-rozdzielczą**, typową dla systemu komunistycznego.

Na okupowanych terenach został wdrożony sowiecki system administracyjny i prawny. Nowe władze usuwały Polaków z urzędów publicznych. Wielu mieszkańców oskarżyły o „służenie państwu polskiemu”, czyli zdradę interesów klasowych, co karano wieloletnimi wyrokami, głównie w obozach pracy – **łagrach**. W sowieckich łagrach, m.in. na Półwyspie Kolskim, w Workucie czy w rejonie Władywostoku, więźniowie pracowali w kopalniach i przy wyrębie lasu. Panowały tam ekstremalne warunki atmosferyczne (silne mrozy), brakowało ciepłej odzieży i żywności. Osadzeni byli też bestialsko traktowani przez strażników i więźniów kryminalnych, co często prowadziło do śmierci. Z łagrów, położonych w odludnych terenach w surowym klimacie tajgi i tundry, praktycznie nie dało się uciec. Ponadto okoliczna ludność zwykle wydawała zbiegów NKWD.

Władze sowieckie wcieliły do Armii Czerwonej ok. 200 tys. Polaków. Jako osoby podejrzane politycznie przeważnie trafiali oni do batalionów budowlanych, gdzie wznosili fortyfikacje oraz obiekty na potrzeby wojska. Inną formą terroru były **deportacje** polskiej ludności w głąb ZSRS. Represje sowieckie objęły w sumie **ok. miliona Polaków**, z których znaczna część (prawie 25%) została zamordowana lub zmarła wskutek skrajnie trudnych warunków bytowych.

ZBRODNIA KATYŃSKA

ZSRS nie uznawał konwencji genewskich, które zabraniają m.in. prześladowania jeńców wojennych, przekazywania ich policji czy zmuszania do pracy. Z tego powodu jeńcy wzięci do niewoli przez Armię Czerwoną trafili w ręce NKWD. Większość została zwolniona lub deportowana, oprócz oficerów, których osadzono w trzech obozach: w **Ostaszkowie, Starobielsku i Kozielsku**. W pierwszym znaleźli się także polscy policjanci oraz żołnierze KOP. Początkowo Sowieci nie mieli sprecyzowanych planów co do dalszego losu prawie 15 tys. zatrzymanych. Próbowali nakłonić polskich oficerów do kolaboracji, jednak większość zdecydowanie odmówiła i deklarowała chęć wyjazdu z ZSRS.

5 marca 1940 r. Biuro Polityczne WKP(b) podjęło uchwałę o rozstrzelaniu polskich oficerów. Zbrodni dokonano w kwietniu i maju 1940 r. w **Katyniu** koło Smoleńska, **Piatichatkach** koło Charkowa i **Miednoje** koło Kalinina (obecnie Twer). Aby uniknąć buntu, NKWD mówiła więźniom, że przewożą ich w inne rejony, dzielili na małe grupy, w piwnicach więzień pozbawiali życia strzałem w tył głowy, a następnie grzebali w masowych grobach. Oprócz jeńców zginęło także ponad 7 tys. polskich cywilów więzionych w ZSRS. Komuniści uznali, że wymordowanie oficerów i polskich elit na Kresach Wschodnich ułatwi im kierowanie polskim społeczeństwem. **Zbrodni katyńskiej** dokonali w głębokiej tajemnicy, a rodziny zamordowanych deportowali w głąb ZSRS.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DECYZJA O WYMORDOWANIU POLSKICH OFICERÓW

5 marca 1940 r. szef NKWD Ławrientij Beria napisał do Józefa Stalina notatkę z rekomendacją rozstrzelania polskich jeńców.

Towarzysz Stalin

W obozach NKWD ZSRS dla jeńców wojennych i w więzieniach zachodnich obwodów Ukrainy i Białorusi w chwili obecnej przetrzymywana jest wielka liczba byłych oficerów armii polskiej, byłych pracowników polskiej policji i organów wywiadu, członków polskich nacjonalistycznych k[ontr]r[ewolucyjnych] partii, członków ujawnionych k[ontr]r[ewolucyjnych] organizacji powstańczych, uciekinierów i in. Wszyscy oni są zawziętymi wrogami władzy sowieckiej, pełnymi nienawiści do ustroju sowieckiego.

W obozach dla jeńców wojennych przetrzymywanych jest ogółem (nie licząc szeregowców i kadry podoficerskiej) – 14 736 byłych oficerów, urzędników, obszarników, policjantów, żandarmów, służby więziennej, osadników i agentów wywiadu – według narodowości: ponad 97 proc. Polaków. [...]

Biorąc pod uwagę, że wszyscy oni są zatwardziałymi, nierokującymi poprawy wrogami władzy radzieckiej, NKWD ZSRS uważa za niezbędne:

Polecić NKWD ZSRS:

1) Sprawy znajdujących się w obozach dla jeńców wojennych 14 700 osób, byłych polskich oficerów, urzędników, obszarników, policjantów, agentów wywiadu, żandarmów, osadników i służby więziennej,

2) jak też sprawy aresztowanych i znajdujących się w więzieniach w zachodnich obwodach Ukrainy i Białorusi 11 000 osób, członków różnorakich k[ontr]r[ewolucyjnych] organizacji byłych obszarników, fabrykantów, byłych polskich oficerów, urzędników i uciekinierów – rozpatrzyć w trybie specjalnym, z zastosowaniem wobec nich najwyższego wymiaru kary – rozstrzelanie.

Sprawy rozpatrzyć bez wzywania aresztowanych i bez przedstawiania zarzutów, decyzji o zakończeniu śledztwa i aktu oskarżenia [...].

Źródło: *Zbrodnia katyńska. Materiały dla ucznia*, Kraków–Warszawa 2014, s. 34.

? **1.** Opisz, jak szef NKWD uzasadniał represje wobec polskich jeńców.
2. Wyjaśnij, kogo oprócz oficerów prześladowały władze sowieckie.

Komisja Międzynarodowego Czerwonego Krzyża obok masowych grobów oficerów polskich zamordowanych w Katyniu. Ekshumacja została przeprowadzona przez Niemców.

▪ *fotografia, Katyń, 1943 r.*

Polski Cmentarz Wojenny w Katyniu powstał z inicjatywy Federacji Rodzin Katyńskich i został uroczyście odsłonięty w 2000 r. Spoczywa na nim ok. 4,4 tys. oficerów zamordowanych w 1940 r. przez NKWD.

▪ *fotografia współczesna, Katyń*

POSTAWY WOBEC OKUPANTA SOWIECKIEGO

Część mieszkańców okupowanych ziem, zwłaszcza spośród mniejszości narodowych, podjęła współpracę z komunistami. Jedni uczynili to z pobudek ideologicznych, inni – aby uniknąć represji. Niektórzy decydowali się na współpracę w nadziei na korzyści, takie jak stanowiska czy pensje.

Ludność żydowska z warstw biedoty entuzjastycznie witała nową władzę. Żydowska inteligencja odnosiła się natomiast z niechęcią do Sowietów i była przez nich traktowana jak wróg klasowy. Także **ludność ukraińska** o poglądach nacjonalistycznych uznała wkroczenie Armii Czerwonej za klęskę. Kilkadziesiąt tysięcy Ukraińców uciekło pod niemiecką okupację w nadziei, że Niemcy poprą ideę utworzenia niepodległego państwa ukraińskiego.

Od połowy 1940 r. władze ZSRS zmagały się z ukraińskimi nacjonalistami, którzy współdziałali z Niemcami. Stalin postanowił wówczas złagodzić terror na okupowanych ziemiach. Współpracę z NKWD podjęła część Polaków, pragnąca uniknąć represji, a także kilkunastu polskich oficerów, na czele z **ppłk. Zygmuntem Berlingiem**. Dzięki podpisaniu deklaracji lojalności uniknęli oni śmierci i trafili do specjalnego obozu w Małachowce pod Moskwą. Mieli tam opracować plany utworzenia u boku ZSRS armii złożonej z Polaków.

ĆWICZENIA

1. Omów podział ziem polskich ustanowiony przez okupantów jesienią 1939 r.
2. Opisz sytuację Polaków na terenach zajętych przez III Rzeszę.
3. Wyjaśnij, jak władze sowieckie zalegalizowały wcielenie Kresów Wschodnich do ZSRS.
4. Podaj główny cel polityki sowieckiej na okupowanych ziemiach i omów sposoby jego realizacji.
5. Przedstaw okoliczności zbrodni katyńskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003.
T.A. Kisielewski, *Katyń. Zbrodnia i kłamstwo*, Poznań 2008.

2 TERROR NIEMIECKI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- represje niemieckie na początku okupacji,
- sytuacja na ziemiach wcielonych do III Rzeszy,
- terror w Generalnym Gubernatorstwie,
- niemiecki Generalny Plan Wschodni.

POCZĄTEK REPRESJI

Przed wojną Hitler traktował Słowian lekceważąco, jako niezdolnych do samodzielnych rządów. Uważał, że rolą Polaków oraz innych ludów słowiańskich wschodniej Europy jest niewolnicza praca na rzecz niemieckich panów. Zamierzał też wysiedlić mieszkańców wschodniej części kontynentu, aby zapewnić Niemcom przestrzeń życiową. Führer chciał osłabić naród polski, dlatego nakazał traktować Polaków niezwykle brutalnie. Postanowił też wyeliminować elitę polskiego społeczeństwa. Jeszcze przed wojną powstała lista osób, które mogłyby prowadzić działalność konspiracyjną. Wśród nich byli głównie przedstawiciele władz państwowych i samorządowcy, a także ziemianie, żołnierze, duchowni, nauczyciele, powstańcy śląscy i wielkopolscy, harcerze oraz ludzie kultury i nauki. Wszyscy, których nazwiska znalazły się na liście, mieli zostać zamordowani.

Polacy zmuszeni przez Niemców do wykopania sobie grobów. Egzekucje w Piaśnicy rozpoczęły się pod koniec października 1939 r. i trwały do kwietnia 1940 r. Zginęło tam ok. 12–14 tys. osób. Miejsce z czasem nazwano kaszubską Golgotą lub pomorskim Katyniem.

- *fotografia, Piaśnica, 1939–1940*

Prześladowania ludności polskiej rozpoczęły się we wrześniu 1939 r. Za jednostkami Wehrmachtu do Polski wkraczały grupy operacyjne **Einsatzgruppen**, wydzielone z policji i służby bezpieczeństwa. Ich członkowie, korzystając z przygotowanych wcześniej list oraz pomocy przedstawicieli mniejszości niemieckiej, aresztowali i zabijali osoby podejrzane o działalność antyniemiecką. W ramach **operacji „Tannenberg”** (niemiecka nazwa bitwy pod Grunwaldem z 1410 r.) wymierzonej w polską inteligencję do końca października 1939 r. Niemcy zamordowali prawie 50 tys. Polaków. Liczyli na to, że eksterminacja lokalnych elit osłabi opór ludności na ziemiach bezpośrednio włączonych do III Rzeszy. Na Pomorzu miejscem kaźni były m.in. **Lasy Piaśnickie** koło Wejherowa, **obóz koncentracyjny Stutthof** [czyt.: sztuthof] w pobliżu Gdańska oraz Las Szpęgawski koło Starogardu Gdańskiego. Do zbrodni doszło także w Barbarce pod Toruniem i w **Forcie VII w Poznaniu**. W ramach operacji „Tannenberg” hitlerowcy prowadzili też regionalne Intelligenzaktion [czyt.: inteligencak**cjon**], a jej odpowiednikiem w Generalnym Gubernatorstwie (GG) była **akcja AB**.

Symbolicznym początkiem prześladowań polskich elit w GG stała się **Akcja Specjalna Kraków** (**Sonderaktion Krakau**, czyt.: zonderak**cjon** krakał) zorganizowana w listopadzie 1939 r. Niemcy aresztowali wówczas 183 pracowników naukowych krakowskich wyższych uczelni, zaproszonych wcześniej na wykład. Z krakowskiego więzienia **Gestapo** przy ul. Montelupich przewieźli ich do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen [czyt.: zaksenhałzen]. W lutym 1940 r. po interwencji Mussoliniego hitlerowcy zwolnili 101 osób, a pozostałych skierowali do Dachau, skąd stopniowo ich wypuszczali. Prawie 20 uwięzionych nie przeżyło jednak pobytu w obozie. Podobną akcję Niemcy przeprowadzili w Lublinie, gdzie aresztowali 14 profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL).

AKCJA AB

Wiosną 1940 r. w GG oraz na ziemiach wcielonych do III Rzeszy Niemcy przeprowadzili nadzwyczajną akcję pacyfikacyjną, zwaną **akcją AB** (skrót od niem. *Ausserordentliche Befriedungsaktion*, czyt.: ałserordentlisie bifridungsak**cjon**). W jej wyniku w podwarszawskich **Palmirach** rozstrzelali 3,5 tys. działaczy politycznych i społecznych. Wśród nich znaleźli się m.in. marszałek sejmu Maciej Rataj, polityk socjalistyczny Mieczysław Niedziałkowski czy olimpijczyk Janusz Kusociński. Niemcy próbowali ukryć tę zbrodnię – aresztowanych rozstrzeliwali w ustronnych miejscach, a ciała chowali w masowych grobach, które później maskowali. Nie można wykluczyć, że te działania były skoordynowane z mordem katyńskim przeprowadzonym przez Sowietów, również wymierzonym w polskie elity (więcej na ten temat na s. 108–109). Po wybuchu wojny z ZSRS Niemcy kontynuowali akcję AB na wschodnich terenach dawnej II Rzeczypospolitej. Rozstrzelali wówczas m.in. część kadry naukowej z wyższych uczelni lwowskich, w tym Tadeusza Boya-Żeleńskiego.

Kobiety prowadzone na egzekucję w pobliżu wsi Palmiry położonej koło Puszczy Kampinoskiej. Skazańcy byli przywożeni na miejsce zbrodni ciężarówkami. Aby wzbudzić w aresztowanych przekonanie, że jadą do obozu koncentracyjnego, Niemcy kazali im zabrać ze sobą rzeczy osobiste i żywność.

- *fotografia, Palmiry, 1940 r.*

? Jaki był cel akcji AB?

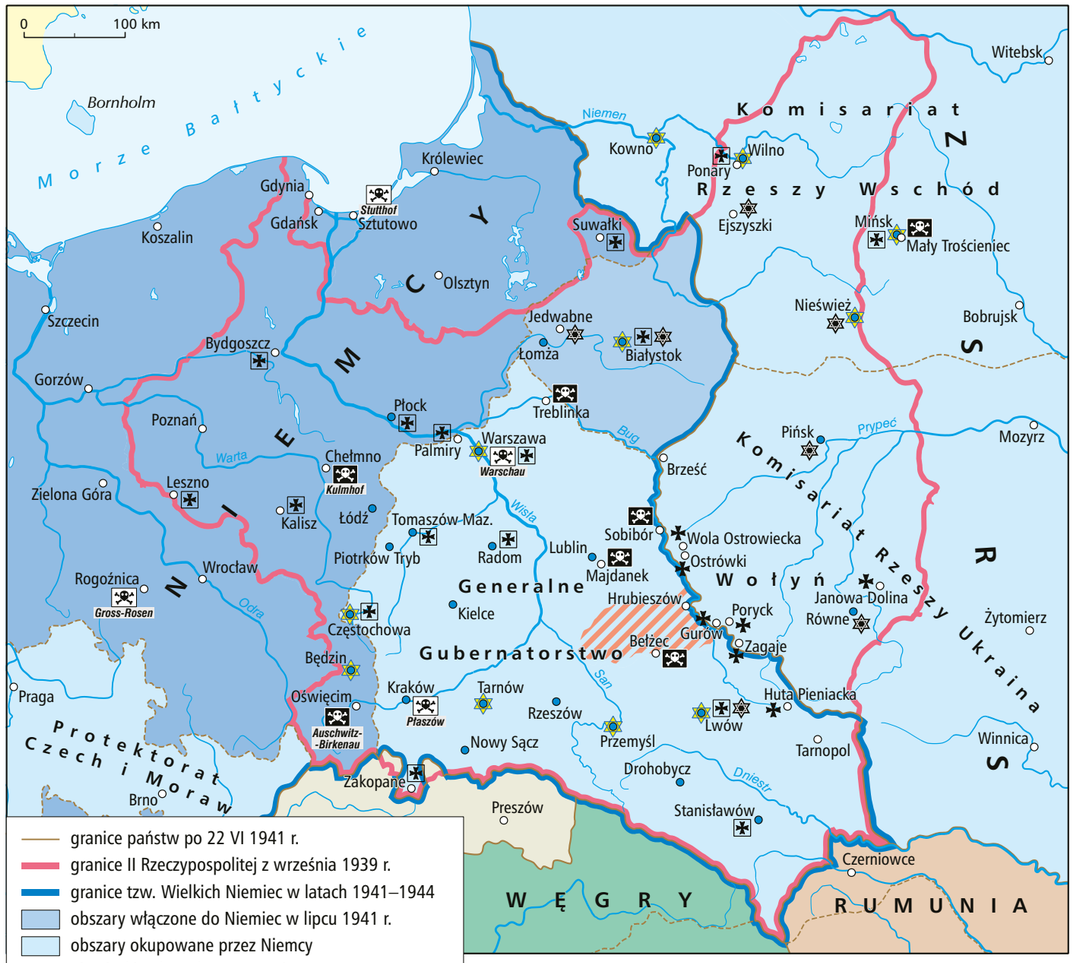
OKUPACJA ZIEM WCIELONYCH DO III RZESZY

Cele polityki niemieckiej na ziemiach włączonych do Rzeszy wyraźnie określił namiestnik Kraju Warty Arthur Greiser [czyt.: artur grajzer]: *Wszystkie wpływy polskie, czy to w dziedzinie politycznej, czy kulturalnej, czy gospodarczej, zostaną raz na zawsze zlikwidowane. My, Niemcy, przybyliśmy tutaj jako panowie, a Polacy będą naszymi sługami.*

Zgodnie z tymi wytycznymi Niemcy zakazali Polakom działalności sportowej i kulturalnej. Zamknęli polskie szkoły, a językiem urzędowym stał się wyłącznie język niemiecki. Wprowadzili też nowe niemieckie nazwy miejscowości i ulic, np. Gotenhafen (Gdynia), czy Litzmannstadt (czyt.: licmansztat; Łódź), a na terenach dawnego zaboru pruskiego powrócili do używanych już wcześniej Posen (czyt.: pozen; Poznań), Bromberg (Bydgoszcz). Wysiedlili setki tysięcy Polaków i Żydów, a w ich miejsce sprowadzili rodziny niemieckie z krajów bałtyckich lub nadwołżańskich, zgodnie z porozumieniem zawartym ze Stalinem.

Ludność polska, która nie została przesiedlona, także miała ograniczone prawa. Nie mogła zmieniać miejsca pobytu oraz mieć i używać radioodbiorników. Zgodnie z rozporządzeniem Polacy musieli kłaniać się Niemcom na ulicy i ustępować im pierwszeństwa. Za nieposłuszeństwo, nawet w drobnych sprawach, byli bici i więzieni.

OKUPACJA NIEMIECKA ZIEM POLSKICH

?

1. Wskaż miejsca na ziemiach polskich, gdzie okupanci założyli obozy koncentracyjne.
2. Wymień zmiany, do jakich doszło w administracji okupacyjnej ziem polskich po wybuchu wojny III Rzeszy z ZSRS.

Mieszkańcy ziem wcielonych do III Rzeszy zostali poddani intensywnej germanizacji. W marcu 1941 r. władze wprowadziły tam **niemiecką listę narodowościową** (niem. **Deutsche Volksliste – DVL**, czyt.: dojcze folksliste, pol. **folkslista**), która dzieliła społeczeństwo na grupy. Od przynależności do określonej kategorii zależały liczne przywileje, jak np. wysokość racji żywnościowych, ale także obowiązki, m.in. służba w Wehrmachcie. W Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku Polacy byli wpisywani na listę masowo, często bez ich zgody. Ogółem na DVL znalazło się prawie milion Ślązaków, Kaszubów i Opolan. Z jednej strony było to wynikiem presji okupanta, który potrzebował siły roboczej w kopalniach czy hutach oraz poborowych do armii. Z drugiej strony – biskupi, w uzgodnieniu z rządem RP na uchodźstwie, niejednokrotnie sami namawiali ludność do zgłaszania się na listę, aby uniknąć represji. Do takich sytuacji dochodziło np. na Kaszubach. W efekcie wśród Polaków z innych regionów rozpowszechnił się stereotyp Górnoślązaków i Kaszubów jako środowisk kolaborujących z Niemcami. W Kraju Warty władze dbały natomiast o przeprowadzenie ścisłego podziału rasowego między Polakami a Niemcami, a wpisywanie się na DVL było dobrowolne. Taką decyzję podjęło tylko 2% mieszkańców Wielkopolski.

Hitlerowcy próbowali różnymi sposobami zmniejszyć populację Polaków. Na ziemiach wcielonych do Rzeszy Polacy nie mogli zawierać związków małżeńskich przed ukończeniem 25 lat (kobiety) lub 28 lat (mężczyźni). Ludność polska miała ponadto utrudniony dostęp do pomocy lekarskiej, z wyjątkiem zabiegu aborcji, do której Polki były zachęcane przez władze.

Brutalne represje dotknęły Kościół katolicki, uznawany za ostoję polskości. Niemcy aresztowali biskupów i wywieźli ich do obozów koncentracyjnych bądź deportowali do GG. Represjonowano też księży, spośród których ok. 1900 zamordowano. W Kraju Warty z ponad 600 kościołów pozostawili otwartych jedynie 30.

GENERALNE GUBERNATORSTWO

Wkrótce po utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa w październiku 1939 r. Hitler oświadczył: *Generalne Gubernatorstwo należy traktować jako przytułek dla Polaków, Żydów i innej hołoty z dawnych i nowych obszarów Rzeszy* [...], *musimy zapobiegać odradzaniu się inteligencji, jako warstwy przywódczej. W kraju należy utrzymywać niski poziom życia. My chcemy stamtąd czerpać tylko siłę roboczą.* Zgodnie z tą polityką Niemcy planowali uczynić z Polaków niewolników poddawanych ekonomicznej eksploatacji. Zlikwidowali

WARTO WIEDZIEĆ

Zgodnie z niemiecką listą narodowościową społeczeństwo było podzielone na cztery grupy. Najwyższe, najbardziej uprzywilejowane miejsce zajmowali Reichsdeutsche (czyt.: rajśsdojcze, Niemcy mieszkający w Rzeszy), niżej znajdowali się Volksdeutche (folksdojcze – Niemcy niemieszkający w Rzeszy), następnie Nichtdeutsche (czyt.: nyśtdojcze, nie-Niemcy, np. Polacy), a na końcu Juden (Żydzi). Grupę folksdojczów podzielono na cztery kategorie:

- kategoria 1 – osoby narodowości niemieckiej, aktywne politycznie, działające na rzecz III Rzeszy w okresie międzywojennym;
- kategoria 2 – osoby przyznające się do narodowości niemieckiej, zachowujące się biernie;
- kategoria 3 – osoby **autochtoniczne**, uważane przez Niemców za częściowo spolonizowane (Górnoślązacy, Kaszubi, Mazurzy), oraz Polacy niemieckiego pochodzenia (osoby pozostające w związkach małżeńskich z Niemcami);
- kategoria 4 – spolonizowane osoby pochodzenia niemieckiego, które w okresie międzywojennym czynnie współpracowały z polskimi władzami.

Folksdojcze przywiezieni z Wołynia do Łodzi w ramach wymiany ludności między III Rzeszą a ZSRS.
▪ *fotografia, Łódź, 1940 r.*

? Na jakie kategorie podzielono folksdojczów?

TEKST ŹRÓDŁOWY

SYTUACJA POLAKÓW W OKUPOWANYM KRAJU

W styczniu 1940 r. gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz wysłał na zachód do gen. Kazimierza Sosnkowskiego raport. Przedstawił w nim sytuację Polaków na ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie.

[...] *Na ziemiach wcielonych panuje bezwzględny terror wobec ludności polskiej. Wywierane są bezwzględne represje w postaci rozstrzeliwania „winowajców" rzekomego terroru wobec mniejszości niemieckiej w okresie przedwojennym.* [...] *Tam, gdzie nie można wykryć „sprawców bezpośrednich", rozstrzeliwuje się „odpowiedzialnych moralnie": wybitniejszych obywateli danej miejscowości, przywódców stronnictw politycznych, polskich działaczy społecznych itp., pobranych zakładników. Terror w mniejszych miastach jest ostrzejszy* [...].

Na ziemiach „wcielonych" do Rzeszy masowe aresztowania są na porządku dziennym. Szczególnie ostre represje stosowane są wobec duchowieństwa i nauczycielstwa [...], *ten sam los* [...] *jest udziałem korpusu polskiego sądownictwa, polskich działaczy zawodowych. Niemcy wywierają bezwzględną zemstę na działaczach Związku Zachodniego i na powstańcach wielkopolskich* [...]. *W stosunku do ogółu ludności polskiej jest – na wielką skalę zakrojona – akcja wysiedlania, mająca na celu bardzo daleko idące osłabienie żywiołu polskiego drogą usunięcia bardziej czynnych społecznie i gospodarczo jednostek. Wobec wydalonych przymusowo stosuje się coraz ostrzejsze rygory* [...]. *Cały pozostawiony przez wysiedleńców majątek podlega konfiskacie. Na miejsce wysiedlonego żywiołu polskiego sprowadzają okupanci Niemców z państw bałtyckich, którzy opuszczają miejsce swojego dotychczasowego pobytu na mocy umowy z rządami tych państw* [...]. *Przybysze otrzymali mieszkania i warsztaty pracy po wysiedlonych Polakach. Niemców bałtyckich osiedla się przeważnie w miastach.*

Źródło: D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 1, Gdańsk 1999, s. 234–235.

? **1.** Określ, które warstwy ludności polskiej były szczególnie narażone na prześladowania ze strony niemieckiego okupanta, i wyjaśnij dlaczego.

2. Opisz represje, jakim poddawano Polaków na ziemiach wcielonych do III Rzeszy.

większość polskich instytucji administracyjnych, gospodarczych i sądowniczych. Pozostawili lokalne władze, jednak pod hitlerowskim nadzorem. Nadal funkcjonowały polskie sądy powszechne, ale ich kompetencje zostały ograniczone do spraw cywilnych, oraz policja, zwana od koloru mundurów **granatową**. Poza tym działalność prowadziły Polski Czerwony Krzyż i Rada Główna Opiekuńcza, zajmująca się pomocą społeczną. Niemcy zachowali też polskich pracowników na kolei, poczcie oraz w urzędach skarbowych.

W październiku 1939 r. Hans Frank wydał rozporządzenie, które wprowadzało karę śmierci za jakiekolwiek przewinienia wobec okupacyjnych władz. W sądach policyjnych zasiadali zwykli funkcjonariusze policji, w rozprawie nie uczestniczyli sędzia, oskarżyciel ani obrońca, a blankiet wyroku był jednocześnie protokołem egzekucji. Śmierć groziła nie tylko za napad na Niemców czy posiadanie broni (nawet brzytwy lub scyzoryka), lecz także za wszelkie odstępstwa od wydanych zarządzeń. Takie surowe kary miały wprowadzić atmosferę grozy i wymusić na ludności całkowite posłuszeństwo. Między 10 a 11 listopada 1939 r. Niemcy przeprowadzili w stolicy masowe aresztowania przedstawicieli inteligencji. Ponadto Frank, aby zastraszyć Polaków, zagroził rozstrzelaniem po jednym mieszkańcu z każdego budynku, na którym zawiśnie polska flaga.

Symbolem terroru w Generalnym Gubernatorstwie stały się wydarzenia w miejscowości **Wawer** pod Warszawą. 27 grudnia 1939 r.,

w odwecie za śmierć dwóch Niemców, hitlerowcy rozstrzelali tam 106 przypadkowych osób, wyciągniętych z domów, a nawet z zatrzymanego pociągu. Okupanci wyraźnie pokazali, że od tej pory nie obowiązują żadne reguły – śmierć groziła wszystkim Polakom z samego powodu ich przynależności narodowej.

PAŃSTWO TERRORU

W 1940 r. na ziemiach polskich zaczęły powstawać **obozy koncentracyjne**. Podlegały one Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy, kierowanemu przez **Heinricha Himmlera** [czyt.: hajnrisia himlera]. Niemcy chcieli w ten sposób zastraszyć ludność, a jednocześnie zyskać darmową siłę roboczą. Ze względu na wykańczającą pracę fizyczną, głodowe racje żywnościowe i bestialstwo strażników więźniowie masowo umierali. Największym obozem koncentracyjnym na ziemiach polskich był obóz w **Auschwitz** (Oświęcimiu), założony wiosną 1940 r. Dwa lata później w okolicy powstał kolejny obóz – **Birkenau** (Brzezinka). W czasie wojny w Auschwitz-Birkenau [czyt.: ałszfic-**bir**kenał] Niemcy zamordowali ponad milion osób, głównie Żydów, a także 75 tys. Polaków oraz 20 tys. Romów.

Uliczne łapanki również służyły zastraszaniu społeczeństwa. Niemcy nieoczekiwanie otaczali wyznaczony teren i zatrzymywali znajdujących się tam ludzi. Wszystkim sprawdzali dokumenty, a podejrzanych – aresztowali. Budzącymi postrach symbolami okupacji stały się areszt w **Alei Szucha** i więzienie **Pawiak** w Warszawie czy więzienie przy ul. **Montelupich** w Krakowie. Trafiły tam tysiące Polaków, z których większość była przesłuchiwana i torturowana przez Gestapo, bez względu na wiek i płeć. Część więźniów hitlerowcy zamordowali, innych wysłali do obozów koncentracyjnych lub na przymusowe roboty do Niemiec w rolnictwie czy przemyśle. Inną formą hitlerowskiego terroru były **publiczne egzekucje zakładników**. W odwecie za działania polskiego podziemia Niemcy wieszali lub rozstrzeliwali przypadkowe osoby na ulicach i placach polskich miast.

GENERALNY PLAN WSCHODNI

Po agresji III Rzeszy na ZSRS Niemcy wcielili do Generalnego Gubernatorstwa Galicję ze Lwowem – jako kolejny, piąty dystrykt. Białystok i Grodno (okręg białostocki) włączyli

WARTO WIEDZIEĆ

Aparat terroru

Na czele aparatu terroru w III Rzeszy stał Reichsführer SS [czyt.: rajśs-firer] i szef policji – Heinrich Himmler. Przy pomocy podlegających mu dowódców z poszczególnych dystryktów koordynował on działalność policji bezpieczeństwa (Sipo i SD) oraz policji porządkowej (Orpo). Policja bezpieczeństwa zajmowała się inwigilowaniem polskiego społeczeństwa, a także infiltracją i zwalczaniem nielegalnych organizacji. Jej funkcjonariusze korzystali z usług donosicieli, aresztowanych zaś poddawali torturom lub szantażowali. Sipo składało się z policji kryminalnej (Kripo) oraz osławionej tajnej policji politycznej (Gestapo). Służba bezpieczeństwa (SD) była natomiast wywiadem politycznym NSDAP. W skład policji porządkowej wchodziły oddziały ochronne, żandarmeria, polska policja w GG (tzw. granatowa policja), pomocnicza policja ukraińska, białoruska i żydowska. W zwalczaniu ruchu oporu brały udział również jednostki Wehrmachtu, w tym wywiad wojskowy – Abwehra.

? Które jednostki niemieckie odpowiadały za zwalczanie polskiego podziemia?

Max Daume [czyt.: maks dałme], wysoki oficer hitlerowskiej policji odpowiedzialny za masakrę w Wawrze, przed procesem w Warszawie.

▪ *fotografia, Warszawa, 1946 r.*

OBÓZ AUSCHWITZ-BIRKENAU

Czesława Kwoka była 15-letnią Polką wysiedloną wraz z rodziną z Zamojszczyzny. W KL Auschwitz, gdzie otrzymała numer obozowy 26 947, została zabita zastrzykiem z fenolu.

▪ *fotografia, Auschwitz, 1942 r.*

Obóz koncentracyjny w Oświęcimiu (niem. Konzentrationslager Auschwitz, czyt.: koncentra-**cjon**slager ałszfic, w skrócie: KL Auschwitz) powstał na ziemiach polskich włączonych bezpośrednio do Rzeszy, w dawnych koszarach wojskowych. Pierwszym komendantem obozu był Rudolf Höss [czyt.: hess]. Początkowo trafiali tam tylko Polacy – działacze podziemia, przedstawiciele inteligencji i duchowieństwa, harcerze oraz osoby schwytane podczas prób przedostania się do Francji. Stanowiska funkcyjne pełnili niemieccy więźniowie kryminalni (tzw. kapo), którzy podobnie jak strażnicy znęcali się nad osadzonymi. W obozie panowały straszne warunki bytowe, więźniowie byli głodzeni i zmuszani do ciężkiej pracy. W 1941 r. Niemcy zaczęli wysyłać do KL Auschwitz jeńców sowieckich, Żydów, homoseksualistów oraz tzw. więźniów aspołecznych (m.in. prostytutki, osoby bezdomne, chorych psychicznie). Najgorzej traktowali żołnierzy Armii Czerwonej, których kierowali do najcięższych prac, pozbawiali pożywienia, a wielu zagazowali podczas prób zastosowania cyklonu B. W 1942 r. Niemcy włączyli obóz Auschwitz do programu *Endlösung* i w pobliskiej wsi Brzezinka (niem. Birkenau) utworzyli jego filię – KL Auschwitz II. Obóz w Birkenau stał się największym ośrodkiem zagłady europejskich Żydów. Oprócz Żydów w Auschwitz-Birkenau zginęło także ok. 75 tys. Polaków (ze 150 tys. osadzonych). Był wśród nich franciszkanin, ojciec **Maksymilian Maria Kolbe**, który 29 lipca 1941 r. dobrowolnie wybrał śmierć głodową, aby ocalić skazanego na nią współwięźnia Franciszka Gajowniczka.

Wartownia i brama główna obozu zagłady Auschwitz II (Birkenau) widziane od strony wewnętrznej rampy. To tu przybywały transporty Żydów. Obiekt jest dziś częścią Miejsca Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenau.

▪ *fotografia, Auschwitz, 1945 r.*

? W jakim celu powstał niemiecki nazistowski obóz Auschwitz-Birkenau?

Wysiedlanie ludności z Zamojszczyzny rozpoczęło się w listopadzie 1942 r. Niemcy wyrzucali z domów mieszkańców wsi i poddawali ich selekcji. Ponad 20% trafiło do obozów, gdzie zostali zamordowani. Ich miejsce mieli zająć niemieccy koloniści.

▪ *fotografia, Zamojszczyzna, 1943 r.*

zaś bezpośrednio do Niemiec. Pozostała część Kresów Wschodnich weszła w skład **Komisariatu Rzeszy Wschód** i **Komisariatu Rzeszy Ukraina**.

Pod wpływem sukcesów na froncie Niemcy przystąpili do realizacji **Generalnego Planu Wschodniego**. Plan został opracowany w 1941 r. w Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy w Berlinie na zlecenie Himmlera. Zgodnie z założeniami dokumentu hitlerowcy rozpoczęli proces masowego mordowania Żydów, a wkrótce też Romów (więcej na ten temat na s. 71). Zaostrzyli politykę również wobec Polaków w GG. W przyszłości zamierzali większość z nich eksterminować lub przesiedlić za Ural. Pozostałych przeznaczyli do wykonywania niewolniczej pracy na rzecz osiedlonych w Polsce 10 mln niemieckich kolonistów. Polacy jako naród mieli przestać istnieć.

Gubernator Hans Frank opowiadał się za maksymalną eksploatacją gospodarczą GG. Stopniowo tracił jednak wpływy na rzecz Himmlera oraz innych zwolenników bezwzględnego terroru i wyniszczenia narodu polskiego. W listopadzie 1942 r. rozporządzeniem Himmlera Niemcy rozpoczęli na **Zamojszczyźnie** akcję wysiedleńczą, którą zamierzali rozszerzyć na pozostałe ziemie GG. Tym razem jednak społeczeństwo polskie stawiło opór. Partyzanci z **Batalionów Chłopskich** i **Armii Krajowej** atakowali niemieckie jednostki policji i wojska, niemieckich kolonistów, a także chłopów ukraińskich uprzywilejowanych wobec ludności polskiej. Polacy odnieśli nawet lokalne sukcesy w bitwach pod Wojdą i Zaboreczynem. Pod wpływem tych wydarzeń, nazwanych przez Niemców **powstaniem zamojskim**, wiosną 1943 r. hitlerowcy musieli przerwać operację wysiedleńczą. Coraz silniejszy zbrojny ruch oporu skłonił Himmlera do ogłoszenia całego GG i okręgu białostockiego „obszarami bandyckimi". W takich rejonach każdy oficer niemiecki miał prawo rozstrzelać, bez postępowania dowodowego, od 50 do 100 Polaków za każdego zabitego Niemca.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw represje niemieckie wobec Polaków podczas okupacji.
2. Scharakteryzuj sytuację ludności polskiej na ziemiach włączonych do III Rzeszy.
3. Opisz politykę okupacyjną hitlerowców w Generalnym Gubernatorstwie.
4. Omów, jak zmienił się stosunek władz niemieckich do Polaków po wdrożeniu Generalnego Planu Wschodniego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*, Warszawa 1970.
Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2019.

3 SPOŁECZEŃSTWO POLSKIE POD OKUPACJĄ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- zwalczanie przejawów polskości,
- wpływ okupacji na życie codzienne Polaków,
- opór cywilny polskiej ludności,
- postawy społeczeństwa wobec Holokaustu.

WALKA Z POLSKOŚCIĄ

Hitler i Stalin ustalili, że państwo polskie nie powinno dłużej istnieć. Okupanci zaciekle zwalczali więc wszelkie przejawy polskości. Usuwali pomniki bohaterów narodowych, m.in. Mickiewicza, Kościuszki i Chopina, oraz zmieniali nazwy ulic czy placów. Konfiskowali i niszczyli archiwa oraz zbiory biblioteczne. Zrabowali też wiele cennych dzieł sztuki, w tym ołtarz Wita Stwosza z krakowskiego Kościoła Mariackiego czy obraz *Dama z łasiczką* Leonarda da Vinci. Dzięki zaangażowaniu polskiego społeczeństwa udało się ukryć *Bitwę pod Grunwaldem* i *Hołd pruski* Jana Matejki.

Władze okupacyjne stosowały też represje wobec Kościoła katolickiego, uznanego za ostoję „polskiego szowinizmu". Prześladowały księży oraz nakazały usunąć ze świątyń rzeźby, tablice i obrazy zawierające treści narodowe. Zabroniły śpiewania pieśni religijno-patriotycznych i modlitw, których treść odnosiła się do państwa polskiego. Ponadto Niemcy uznali, że Polacy – których przyszłością miała być niewolnicza praca dla III Rzeszy – nie potrzebują dostępu do wyższej edukacji. W GG mogły funkcjonować tylko szkoły podstawowe i zawodowe. Z programów nauczania usunięto historię, geografię ziem polskich oraz polską literaturę. Szkoły miały uczyć praktycznych umiejętności, niezbędnych do wykonywania prostych prac fizycznych. Według słów Hansa Franka szczytem kariery dla Polaka miało być co najwyżej stanowisko majstra. Niemcy pozbawili też ludność polską dostępu do wyższej kultury. Teatry i inne placówki kulturalne zostały zamknięte, a kina wyświetlały jedynie podrzędny repertuar.

Polska prasa w Generalnym Gubernatorstwie, nazywana **prasą gadzinową**, pozostawała pod całkowitą kontrolą okupanta. Do najbardziej znanych tytułów należały **„Nowy Kurier Warszawski"** (określany „kurwarem") i **„Goniec Krakowski"**. Polacy nie mogli też mieć radioodbiorników. Do obwieszczania zarządzeń oraz informacji z frontu, często nieprawdziwych, służyły głośniki (**szczekaczki**) zainstalowane na ulicach miast. Władze zakazały również uprawiania sportu i zlikwidowały polskie kluby sportowe.

WARTO WIEDZIEĆ

Kradzież dzieci

Hitler planował szybko zwiększyć liczebność niemieckiej populacji, m.in. poprzez germanizację dzieci z terenów okupowanych. Niemcy wywieźli do III Rzeszy ok. 200 tys. polskich dzieci, najczęściej sierot, których rodzice zginęli z rąk nazistów. Fałszowali metryki urodzeń, nadawali uprowadzonym nowe imiona i nazwiska, a następnie przekazywali do adopcji niemieckim rodzinom. Dzieci, które nie spełniały kryteriów rasowych, trafiały do obozów koncentracyjnych, gdzie zostały poddane eksterminacji lub pseudonaukowym eksperymentom medycznym. Po wojnie jedynie nieznaczną część uprowadzonych udało się odnaleźć i sprowadzić do Polski.

Obóz dla dzieci założony przez Niemców w Łodzi. Naziści sprawdzali, czy mali więźniowie spełniają kryteria rasowe. Dzieci uznane za „wartościowe rasowo" były następnie poddawane germanizacji.

- *fotografia, Polska, 1942 r.*

? Dlaczego Niemcy germanizowali polskie dzieci?

ZMIANY W ŻYCIU CODZIENNYM

Prawa Polaków w Generalnym Gubernatorstwie zostały mocno ograniczone. Musieli oni schodzić przed Niemcami z chodników na ulicę, a w restauracjach i transporcie publicznym zajmować gorsze miejsca. Hitlerowcy wprowadzili też obowiązek pracy dla wszystkich Polaków w wieku od 18 do 60 lat. Wkrótce dolną granicę obniżyli do 14 lat. Dzień pracy trwał 10 godzin, bez możliwości urlopu. Niskie płace nie wystarczały na zakup żywności oraz innych potrzebnych artykułów. Niemcy zorganizowali również nabór do pracy w III Rzeszy, głównie w rolnictwie i przemyśle. Panowały tam trudne warunki, poza tym racje wyżywienia były głodowe. Ponieważ brakowało ochotników do wyjazdów, władze przeprowadzały masowe **łapanki**.

Społeczeństwo stawało się coraz biedniejsze z powodu wywłaszczeń i konfiskat mienia. Ludzie utracili też oszczędności na skutek niekorzystnej wymiany pieniędzy (w obiegu pojawiły się banknoty, tzw. **młynarki**). Ponadto władze okupacyjne zarządziły w miastach **racjonowanie żywności**, a przydział na kartki był niemal trzykrotnie niższy, niż wynosiły normy kaloryczne. Podstawę jadłospisu przeciętnej rodziny stanowiły marmolada, margaryna oraz czarny chleb. Prowadziło to do niedożywienia, spadku liczby urodzeń i szerzenia się wielu chorób.

Anglio! Twoje dzieło! to niemiecki plakat propagandowy z początku okupacji. Słowa wyrzutu kieruje do premiera Wielkiej Brytanii Neville'a Chamberleina ranny polski żołnierz, który wskazuje na ciała poległych i zniszczenia. Miała to być przestroga dla Polaków odrzucających współpracę z III Rzeszą i przypomnienie, że Polska została porzucona przez sojuszników.

- *plakat, 1939 r.*

Mieszkańcy wsi zostali zmuszeni do dostaw towarów (**kontyngentów**) po cenach wielokrotnie niższych niż rynkowe. Za niedopełnienie tego obowiązku groziła kara śmierci. W Polsce rozkwitł **czarny rynek**, na którym sprzedawano żywność nielegalnie przewożoną – **szmuglowaną** – ze wsi. Taką działalność Niemcy również karali śmiercią.

Mieszkańcy Warszawy zatrzymani podczas ulicznej łapanki.

- *fotografia, Warszawa, 1941 r.*

ŻYCIE CODZIENNE W OKUPOWANYM MIEŚCIE

Społeczeństwo polskie zajęło bezkompromisową postawę wobec niemieckich okupantów. W rezultacie spotkały je masowe represje, które wpisały się na stałe w życie Polaków czasu wojny. Na porządku dziennym były łapanki, aresztowania oraz egzekucje schwytanych zakładników. Ponadto Niemcy wprowadzili reglamentację żywności, zamknęli szkoły średnie i uczelnie oraz ograniczyli dostęp do kin i teatrów.

Targowiska

Niedobór przydziałów żywności sprawił, że potrzebne artykuły kupowano na targowiskach w bardzo wysokich cenach. Kwitł tam czarny rynek, na którym sprzedawano szmuglowaną (przemycaną) ze wsi żywność oraz artykuły odkupione od niemieckich żołnierzy.

140 ZŁ
MIN. PŁACA PRACOWNIKA UMYSŁOWEGO

2000 ZŁ
SKÓRZANE PÓŁBUTY

Dzienne zapotrzebowanie osoby pracującej to ok. 2400 kalorii. W latach 1941–1943 Niemcy przydzielali racje mające 400–600 kalorii osobom dorosłym i 350–550 kalorii dzieciom.

TYGODNIOWY PRZYDZIAŁ DLA DOROSŁYCH ZAWIERAŁ NASTĘPUJĄCĄ ILOŚĆ PRODUKTÓW:

MIĘSO, CUKIER	MĄKA	CHLEB	ZIEMNIAKI
5–10 dkg	10 dkg	1 kg	2 kg

Łapanki

W ich trakcie blokowano całkowicie fragment ulicy i zatrzymywano wszystkie znajdujące się tam osoby. Uwięzionych kierowano do obozów koncentracyjnych lub na przymusowe niewolnicze roboty w Niemczech.

1,3 MLN
SCHWYTANYCH POLAKÓW WYWIEZIONO NA ROBOTY PRZYMUSOWE

Tajne komplety

Po likwidacji przez Niemców polskiego szkolnictwa wyższego i średniego nauczyciele, którzy utworzyli Tajną Organizację Nauczycielską (TON) w prywatnych mieszkaniach, prowadzili tajne nauczanie na poziomie przedwojennych gimnazjów i uczelni wyższych.

W ROKU SZKOLNYM 1943/44 W TAJNYCH KOMPLETACH BRAŁO UDZIAŁ:

1,3 TYS.
NAUCZYCIELI

90 TYS.
UCZNIÓW I STUDENTÓW

Konspiracja

Jeszcze podczas walk we wrześniu 1939 r. zaczęto tworzyć sieć tzw. dywersji pozafrontowej. Szkoleniem konspiratorów na ziemiach polskich pod okupacją zajmowali się głównie oficerowie oraz nieliczni cichociemni – polscy żołnierze sił specjalnych z Wielkiej Brytanii, zrzucani na spadochronach w kraju.

316
CICHOCIEMNYCH PRZERZUCONO DO KRAJU

Przestrzeń publiczna

Niektóre środki transportu publicznego (np. tramwaje), a także parki, kawiarnie, kina i teatry były dostępne tylko dla Niemców, o czym informowały napisy: *Nur für Deutsche* (czyt.: nur fir dojcze, pol. ‘Tylko dla Niemców’).

Policja granatowa

Funkcjonariusze policji granatowej, nazywani tak od koloru mundurów, rekrutowali się spośród przedwojennych policjantów. Zajmowali się patrolowaniem ulic, kierowaniem ruchem oraz nadzorem sanitarnym i meldunkowym.

Walka cywilna

Harcerze Szarych Szeregów oraz cywile prowadzili akcje zwane małym sabotażem, które polegały np. na malowaniu na murach haseł zagrzewających do walki i ośmieszających Niemców lub wybijaniu szyb w lokalach osób sprzyjających okupantom.

Żydzi

Ludność żydowska stanowiła przed wojną ok. 10% mieszkańców Rzeczypospolitej. Po wkroczeniu Niemcy zmusili Żydów do noszenia opasek z gwiazdą Dawida. Później zamknęli ich w gettach i zabronili opuszczania tych stref bez specjalnych przepustek.

HARCERZE POD OKUPACJĄ

Związek Harcerstwa Polskiego od września 1939 r. działał w konspiracji pod kryptonimem Szare Szeregi. Kilkanaście tysięcy harcerzy i harcerek podzielono na grupy według kategorii wiekowych. Zawiszacy (12–16 lat) zajmowali się łącznością, Bojowe Szkoły (16–18 lat) małym sabotażem, a Grupy Szturmowe, GS (powyżej 18. roku życia) – walką zbrojną. Z harcerskich GS powstały słynne powstańcze bataliony „Zośka" i „Parasol".

Jan Bytnar, ps. Rudy 1, **Tadeusz Zawadzki, ps. Zośka** 2, **i Maciej Aleksy Dawidowski, ps. Alek** 3, byli harcerzami z Grup Szturmowych Szarych Szeregów. Ich losy zostały opisane w książce Aleksandra Kamińskiego *Kamienie na szaniec*.

- *fotografie, lata 40. XX w.*

? Jak było zorganizowane polskie harcerstwo podczas okupacji?

Odznaka batalionu „Parasol" AK, złożonego głównie z harcerzy Szarych Szeregów.

OPÓR CZY KOLABORACJA

Pomimo brutalnego terroru stosowanego przez hitlerowców niewielu Polaków podjęło współpracę z okupantem. Nie poparł jej żaden ze znaczących polskich polityków – ani przetrzymywany w domowym areszcie lider PSL Wincenty Witos, ani nazywany „księciem niezłomnym" arcybiskup krakowski Adam Sapieha, uważany za głowę Kościoła katolickiego w GG. Wyjątkiem był znany przedwojenny germanofil **Władysław Studnicki**, który liczył na porozumienie z Niemcami. Jego nadzieje rozwiały się jednak po spotkaniu z ministrem propagandy III Rzeszy Josephem Goebbelsem [czyt.: jozefem gebelsem], a sam Studnicki został internowany. Z kolei **Wacław Krzeptowski** wysunął ideę **Goralenvolku** (czyt.: goralenfolku, narodu góralskiego), popieraną przez Hansa Franka. Na współpracę przystało jednak tylko ok. 2 tys. mieszkańców Podhala. Zdecydowana większość górali potępiła działania Krzeptowskiego.

Żołnierz AK maluje na murze w okupowanej Warszawie swastykę powieszoną na szubienicy.

- *fotografia, Polska, lata 1940–1944*

Polacy nie akceptowali kolaboracji z okupantem. Za taką uznawali nie tylko wpisanie się na folkslistę, lecz także pracę w niemieckiej administracji bądź udział w imprezach kulturalnych organizowanych przez okupanta. Negatywnie oceniali również służbę w granatowej policji, powołanej w grudniu 1939 r. rozporządzeniem Hansa Franka. Pod groźbą kary śmierci zostali do niej wcieleni przedwojenni polscy policjanci, w sumie kilkanaście tysięcy osób. Większość z nich ograniczała wymuszoną współpracę z okupantem, a wielu utrzymywało kontakty z podziemiem. Z tego powodu Niemcy nie ufali polskim funkcjonariuszom.

Polskie społeczeństwo negatywnie oceniało też uczęszczanie do kin, w których przed seansami pokazywano niemieckie propagandowe kroniki wojenne, czy na przedstawienia teatralne wystawiane za zgodą okupanta. Popularne stało się hasło: ***Tylko świnie siedzą w kinie, a te bogatsze w teatrze***. Odwiedzający kina czy teatry musieli się liczyć z ryzykiem pocięcia ubrań w szatni czy wrzucenia śmierdzących gazów do sal kinowych w ramach małego sabotażu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZASADY WALKI CYWILNEJ

W 1942 r. Kierownictwo Walki Cywilnej opublikowało kodeks moralności obywatelskiej, nazywany dekalogiem walki cywilnej.

10 przykazań walki cywilnej
1) Polska walczy z wrogiem nie tylko poza granicami Kraju, ale i na swoich obecnie okupowanych ziemiach.
2) Do chwili rozpoczęcia rozprawy zbrojnej – wyrazem wojny na ziemiach polskich jest walka cywilna.
3) Udział w walce cywilnej jest obowiązkiem każdego obywatela polskiego.
4) Podstawowym nakazem i obowiązkiem jest poszanowanie prawowitych władz polskich na emigracji oraz posłuch wobec zarządzeń Czynników Miarodajnych w Kraju.
5) Nakazem walki cywilnej w stosunku do okupanta jest bojkot jego zarządzeń i wezwań, utrudnianie mu wszelkiej akcji – w granicach nakreślonych przez Kierownictwo życia polskiego oraz absolutny bojkot w stosunkach handlowych, kulturalnych i towarzyskich.
6) Obowiązuje konieczność solidarności społeczeństwa, wspieranie bliźniego Polaka wszędzie, gdzie grozi mu zguba lub nędza.
7) Utrzymywać należy na najwyższym poziomie poczucie honoru narodowego i zgodnie z tym honorem postępować.
8) Należy przeciwdziałać w spotykanych wypadkach odstępstwa Polaka od obowiązujących go zasad postępowania, a to drogą perswazji, napomnień, bojkotu towarzyskiego, wreszcie rejestrowania występnych faktów i przekazania ich odpowiednim czynnikom polskim.
9) Wobec odstępców i zaprzańców obowiązuje bojkot, jak wobec wroga, oraz rejestrowanie ich jako zdrajców.
10) Powinnością każdego Polaka jest troska o ocalenie i zachowanie polskości we wszelkiej postaci, a więc ludzkiej, kulturalnej i materialnej jako sił potrzebnych do wywalczenia wolności i odbudowania Ojczyzny.
Polacy! Stopień podporządkowania się powyższym zasadom i nakazom będzie sprawdzianem naszej wartości obywatelskiej wobec przyszłych pokoleń. Pamiętajcie, że w dniach wolności wszyscy będziemy musieli zdać rachunek z naszego obecnego stanowiska i naszych czynów.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2005, s. 258–259.

? **1.** Wyjaśnij, na czym polegała walka cywilna.
2. Opisz wzorzec zachowania Polaka podczas niemieckiej okupacji.

Współpraca z okupantem była karana, zwykle wybiciem szyb w oknach lub chłostą. Niekiedy podziemne sądy skazywały kolaborantów na śmierć. Przykładem był znany aktor **Igo Sym**, zastrzelony przez członków Związku Walki Zbrojnej w marcu 1941 r. Został ukarany za udział w filmie ukazującym rzekome zbrodnie na mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej.

WALKA CYWILNA

Opór wobec okupanta przybierał różne formy. Oprócz walki zbrojnej Polacy podejmowali też **walkę cywilną**. Polegała ona na przeciwstawianiu się Niemcom w różnych obszarach życia społecznego, odmawianiu współpracy z okupacyjnymi władzami i bojkotowaniu ich rozporządzeń. W walkę cywilną mogli się włączyć wszyscy obywatele. Księża wystawiali metryki chrztu dla działaczy konspiracji i Żydów. Lekarze wydawali fałszywe zaświadczenia o chorobach lub niezdolności do pracy. Nadzór nad tymi działaniami sprawowało **Kierownictwo Walki Cywilnej** (KWC) na czele ze Stefanem Korbońskim, podległe Delegaturze Rządu na Kraj (więcej na ten temat na s. 139).

Mały sabotaż był szczególnie popularnym rodzajem walki cywilnej. Za jego prekursorkę uważa się studentkę **Elżbietę Zahorską**, która

KONSPIRACJA W KL AUSCHWITZ

Witold Pilecki w ubraniu obozowym w KL Auschwitz.
▪ *fotografia, Auschwitz, 1941 r.*

Witold Pilecki specjalnie dał się złapać w ulicznej łapance, aby trafić do Auschwitz. Jako więzień o numerze 4859 zorganizował w obozie konspiracyjny **Związek Organizacji Wojskowej**, do którego wstąpiło kilkaset osób. Zbierali oni dane na temat hitlerowskich zbrodni, a sprawozdania przesyłali przez pralnię na zewnątrz obozu, skąd kurierzy przemycali je na Zachód. ZOW wspierał współwięźniów żywnością, lekami i odzieżą. Początkowo Pilecki planował wywołać powstanie i zorganizować masową ucieczkę. Okazało się jednak, że obóz jest pilnie strzeżony przez kilka tysięcy esesmanów, a więźniowie są zbyt osłabieni, by wziąć udział w takiej akcji. Padły propozycje, by alianci zbombardowali linie kolejowe prowadzące do Auschwitz, krematoria i komory gazowe. Amerykanie i Brytyjczycy jednak odmówili w obawie, że bomby mogą pomyłkowo zabić również więźniów. Pilecki przebywał w obozie od września 1940 do kwietnia 1943 r., kiedy wraz z dwoma współwięźniami zdołał uciec. Jego raporty z działalności ruchu oporu w obozie są ważnym źródłem na temat Holokaustu. Za swoją misję został awansowany do stopnia rotmistrza.

? Dlaczego Witold Pilecki dał się zesłać do Auschwitz?

w listopadzie 1940 r. została rozstrzelana za zrywanie niemieckich plakatów. Mały sabotaż miał znaczenie głównie propagandowe – akcje nie wyrządzały bowiem fizycznej krzywdy i nie powodowały znaczących strat materialnych. Działacze rozdawali antyniemieckie ulotki, malowali na murach napisy skierowane przeciwko okupantowi i zdejmowali hitlerowskie flagi, wieszając w ich miejsce polskie. Częste były hasła wzywające do odwetu za zbrodnie na polskiej ludności w Wawrze czy Palmirach. Wizerunek żółwia czy slogan *Polaku, pracuj powoli* zachęcały z kolei do sabotażu, aby zmniejszyć produkcję III Rzeszy. Od marca 1942 r. popularność zyskał znak **Polski Walczącej**. Była to łatwa do namalowania **kotwica** (symbol nadziei), powstała ze splecionych liter P i W (skrót od: Polska Walcząca). Jego autorką była prawdopodobnie harcerka **Anna Smoleńska**, aresztowana przez Gestapo i torturowana na Pawiaku, a następnie wysłana do Auschwitz, gdzie zmarła.

Polacy ze względu na swoją bezkompromisową postawę należeli do czołówki narodów walczących z niemieckim agresorem. Centrum oporu było Generalne Gubernatorstwo. Silne tradycje niepodległościowe oraz niewielka liczba osiedlonych tam Niemców i kolaborantów ułatwiały tworzenie siatki konspiracyjnej. Masowe represje ze strony okupanta jedynie wzmacniały w Polakach wolę walki.

POLACY WOBEC HOLOKAUSTU

W okupowanej Polsce za udzielenie Żydom choćby najmniejszej pomocy groziła kara śmierci. Z tego powodu duża część społeczeństwa bała się nieść ratunek ludności żydowskiej. Poza tym pod wpływem wszechobecnego terroru wiele osób stało się obojętnych na krzywdy i śmierć innych. Znaleźli się jednak ludzie, którzy mimo grożącego im niebezpieczeństwa zaangażowali się w ratowanie Żydów. Zorganizowaną pomocą koordynował **Tymczasowy Komitet Pomocy Żydom** pod kierownictwem pisarki **Zofii Kossak-Szczuckiej**, utworzony we wrześniu 1942 r. Później został on przekształcony w **Radę Pomocy Żydom „Żegota”**. Podlegała ona Polskiemu Państwu Podziemnemu, a na jej czele stanął polityk Polskiej Partii Socjalistycznej – Wolność, Równość, Niepodległość (PPS-WRN) **Julian Grobelny**. Działacze „Żegoty” dostarczali mieszkańcom gett żywność, ubrania i lekarstwa. Pomagali też organizować ucieczki – pozyskiwali dla uciekinierów kryjówki oraz fałszywe dokumenty. Największe szanse na ratunek mieli przedstawiciele zasymilowanej inteligencji oraz dzieci. W działalność Rady byli zaangażowani m.in. **Władysław Bartoszewski** oraz **Irena Sendlerowa**.

W pomoc Żydom włączyło się także wielu zwyczajnych ludzi. Rzemieślnik ze Stanisławowa **Staszek Jackowski** przechowywał Żydów za piecem i w podziemnych bunkrach. We Lwowie **Leopold Socha** ukrywał kilkanaście osób w kanałach. **Jan i Antonina Żabińscy** zapewnili schronienie zbiegom z getta w warszawskim ogrodzie zoologicznym (m.in. w klatkach zwierząt, na zapleczu lwiarni i w kanałach). Wiele osób ratujących Żydów przypłaciło to życiem, jak rodzina **Józefa i Wiktorii Ulmów** z Markowej w Rzeszowskiem.

W społeczeństwie polskim występowały także postawy nieprzychylne Żydom. Hitlerowcy nie zdołali jednak namówić Polaków do masowego udziału w antysemickich pogromach. Wyjątkiem były przypadki zabijania przez ludność polską żydowskich sąsiadów, m.in. w Radziłowie, Wąsoszu i Jedwabnem.

Józef i Wiktoria Ulmowie z dziećmi. W swoim domu ukrywali dwie żydowskie rodziny: Saula Goldmana z czterema synami oraz Gołdę Grunfeld i Leę Didner z małą córeczką – łącznie ośmioro osób. Po donosie do domu Ulmów przybyli niemieccy żandarmi wraz z granatowymi policjantami. Najpierw zamordowali ukrywających się Żydów, a później małżeństwo Ulmów (Wiktoria była w zaawansowanej ciąży) i ich dzieci.
▪ *fotografia, Markowa, 1944 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

IRENA SENDLEROWA (1910–2008)

Przedwojenna działaczka społeczna, która w czasie wojny uratowała od zagłady ok. 2,5 tys. żydowskich dzieci. Pochodziła z rodziny o tradycjach socjalistycznych, jej ojciec należał do PPS i brał udział w rewolucji w 1905 r. Młodość spędziła w Otwocku, gdzie nauczyła się języka jidysz w trakcie zabaw z rówieśnikami. Już przed wojną, jako działaczka PPS, protestowała przeciwko antysemickim akcjom organizowanym przez Obóz Narodowo-Radykalny (ONR). Podczas okupacji zaangażowała się w ratowanie żydowskich dzieci. Początkowo działała samodzielnie, a od listopada 1942 r. w „Żegocie”. Pomagała w ucieczkach dzieci z gett (wykorzystując m.in. tramwaje, wozy strażackie czy kanały), którym następnie organizowano fałszywe dokumenty i umieszczano w zakładach opiekuńczych. W 1943 r. została aresztowana przez Gestapo, ale dzięki wpłaceniu wysokiej łapówki udało się ją uwolnić z Pawiaka. W 1965 r. otrzymała tytuł Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Sama przez wiele lat nie wypowiadała się o swojej działalności. Zawsze też podkreślała, że w czasie wojny można było ocalić więcej Żydów.

WARTO WIEDZIEĆ

Historia Władysława Szpilmana

Władysław Szpilman pochodził z rodziny żydowskiej mieszkającej w Warszawie. Od dzieciństwa grał na pianinie, w czasie studiów zaczął też komponować. Przed wojną pracował jako pianista w Polskim Radiu. W 1940 r. został przesiedlony do getta warszawskiego. Jako jedyny z całej rodziny uniknął deportacji do obozu zagłady w Treblince. Do połowy 1944 r. ukrywał się w stolicy po aryjskiej stronie, m.in. przy pomocy Ireny Sendlerowej i organizacji „Żegota". Po powstaniu warszawskim schronił się w ruinach, gdzie znalazł go niemiecki kapitan. Niemiec nie wydał jednak Szpilmana, lecz dostarczył mu jedzenie. Po wojnie artysta powrócił do pracy w Polskim Radiu, koncertował, a także komponował piosenki. Swoje okupacyjne wspomnienia opisał w książce *Śmierć miasta*, która posłużyła za scenariusz do filmu Romana Polańskiego *Pianista*. Reżyser otrzymał za niego trzy Oscary oraz Złotą Palmę na festiwalu w Cannes [czyt.: kan].

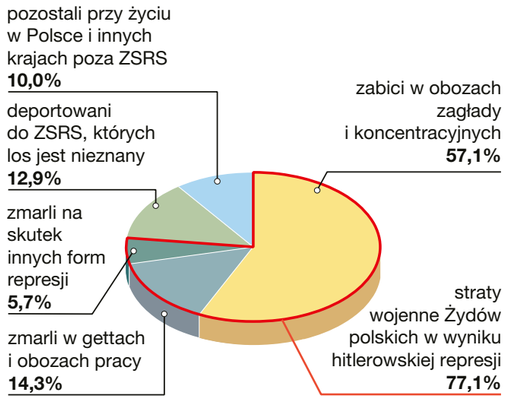
Władysław Szpilman po wojnie w czasie pracy w Polskim Radiu.
- *fotografia, Warszawa, 1946 r.*

? Jakie były wojenne losy kompozytora Władysława Szpilmana?

W tym ostatnim, jak wynika z badań, Niemcy podburzyli mieszkańców, którzy 10 lipca 1941 r. zapędzili do stodoły kilkuset okolicznych Żydów oskarżonych o współpracę z Sowietami, a następnie podpalili budynek. W Polsce, jak w wielu innych krajach, znaleźli się też tacy, którzy wydawali okupantom ukrywających się Żydów. Czynili to z pragnienia zysku lub niechęci do ludności żydowskiej. Niektórzy szantażowali ukrywających się Żydów i wymuszali na nich płacenie okupu. Osoby takie, nazywane **szmalcownikami**, były karane przez Polskie Państwo Podziemne śmiercią.

Polskie podziemie starało się przekazać światu informacje o Holokauście. Witold Pilecki celowo trafił do Auschwitz, a po ucieczce zdał polskim władzom raport z sytuacji w obozie. Z kolei Jan Karski dwukrotnie przedstawiał relację z getta warszawskiego władzom Wielkiej Brytanii i USA. Te działania nie wywołały jednak reakcji aliantów.

Straty Żydów polskich w II wojnie światowej

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sposoby walki z polskością stosowane przez niemieckiego okupanta.
2. Porównaj politykę okupacyjną III Rzeszy i ZSRS wobec Polaków.
3. Wyjaśnij, na czym polegała walka cywilna.
4. Przedstaw postawy społeczeństwa polskiego wobec Holokaustu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Wedecki, *Czarne rondo*, Warszawa 2006.
Zagłada Żydów na polskiej prowincji, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012.

4 POLSKIE WŁADZE NA EMIGRACJI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- okoliczności powstania rządu na emigracji,
- rząd Władysława Sikorskiego,
- układ Sikorski–Majski i jego następstwa,
- sprawa katyńska.

POWSTANIE RZĄDU NA EMIGRACJI

Na wieść o zbliżających się oddziałach sowieckich 17 września 1939 r. władze II Rzeczypospolitej podjęły decyzję o emigracji. Polskę opuścili **prezydent Ignacy Mościcki**, rząd z **premierem Felicjanem Sławojem Składkowskim** oraz naczelny wódz **Edward Rydz-Śmigły**. Przez Rumunię zamierzali się dostać do Francji i tam kontynuować walkę u boku sojuszników. Wyjazd władz politycznych był konieczny, aby zachować ciągłość prawną państwa – w przeciwnym razie Hitler mógłby wymusić na nich kapitulację. Jednak dla wielu Polaków opuszczenie kraju przez rządzących stanowiło poważny cios. Kontrowersje wzbudzał zwłaszcza wyjazd naczelnego wodza, który jako żołnierz powinien zostać w Polsce.

Rumunia od 1921 r. pozostawała w wojskowym sojuszu z II RP. Na jego mocy była zobowiązana przyjść Polsce z pomocą w razie sowieckiej agresji. Ze względu na krytyczną sytuację militarną minister spraw zagranicznych Józef Beck zwolnił władze w Bukareszcie z koalicyjnych powinności. W zamian Polska otrzymała gwarancję tranzytu rządu i wojska przez terytorium sojusznika. Wkrótce Rumunia znalazła się jednak pod naciskami III Rzeszy i ZSRS, domagających się uwięzienia polskich władz. Podobną presję wywierała także Francja, która – niechętna sanacyjnej II RP – planowała powołać nowy rząd polski, zależny od Paryża. Kiedy polscy przywódcy wydali odezwę do rodaków już z terytorium Rumunii, tamtejsze władze uznały to za naruszenie neutralności ich kraju. Prezydent, członkowie

WARTO WIEDZIEĆ

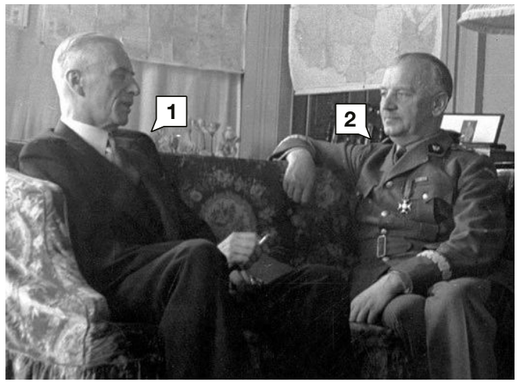
Ewakuacja polskiego złota

Podstawą finansowania polskich władz na uchodźstwie były m.in. środki z Funduszu Obrony Narodowej i złoto Banku Polskiego, wywiezione z kraju przez płk. Ignacego Matuszewskiego. Operacja rozpoczęła się w chwili opuszczenia Warszawy przez władze państwowe. Początkowo kruszec ważący prawie 80 t został zebrany w Śniatyniu koło granicy z Rumunią, skąd pociągiem przewieziono go do portu w Konstancy [czyt.: **kon**sztansy]. Tam zgodnie z umową z Brytyjczykami czekał statek, który zabrał je do Stambułu. Następnie złoto zostało ponownie załadowane na pociąg, przewiezione do Bejrutu w Libanie, po czym trzema okrętami francuskimi dostarczone do portu w Tulonie. Akcja zakończyła się 5 października 1939 r., gdy złoto spoczęło w skarbcu oddziału Banku Francji w Nevers [czyt.: ne**wer**].

? Dlaczego wywiezienie polskiego złota z kraju miało tak duże znaczenie?

Ignacy Matuszewski był pesymistycznie nastawiony do polskich możliwości obronnych we wrześniu 1939 r.
- *fotografia, lata 40. XX w.*

Prezydent Władysław Raczkiewicz 1 i **premier Władysław Sikorski** 2 podczas spotkania w Londynie. Obaj politycy przed wojną nie byli związani z obozem sanacji, choć piastowali ważne urzędy państwowe.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, lata 1940–1943*

rządu i naczelny wódz zostali **internowani**, czyli umieszczeni w ośrodkach odosobnienia.

Prezydent Ignacy Mościcki skorzystał z konstytucyjnych uprawnień i wyznaczył na swojego następcę Bolesława Wieniawę-Długoszowskiego, ambasadora RP we Włoszech. Nominacja osoby z kręgu sanacji (Wieniawa był wcześniej m.in. adiutantem Piłsudskiego) nie spodobała się Francuzom. Zażądali oni powołania innego kandydata, ingerując tym samym w wewnętrzne sprawy Polski. Ostatecznie nowym prezydentem **rządu RP na uchodźstwie** został były marszałek senatu **Władysław Raczkiewicz**, niezwiązany tak ściśle z sanacją. Złożył on przysięgę prezydencką **30 września 1939 r.** i tego samego dnia na stanowisko premiera powołał **gen. Władysława Sikorskiego**. Ten przeciwnik Piłsudskiego miał rozległe kontakty z politykami francuskimi. To Francuzi umożliwili mu ewakuację z kraju, a następnie objęcie urzędu premiera i naczelnego wodza. Ponadto pod naciskiem Paryża w październiku 1939 r. na mocy **umowy paryskiej** Raczkiewicz przekazał Sikorskiemu część swoich uprawnień. Zobowiązał się też do podejmowania działań tylko we współpracy z premierem. Było to wyraźne złamanie konstytucji kwietniowej z 1935 r. Od tej chwili Sikorski stał się najważniejszym politykiem emigracyjnym. Wkrótce rozpoczął czystki w środowisku polityków i oficerów sanacyjnych. Oskarżano ich o klęskę we wrześniu 1939 r., odmawiano prawa służby w wojsku, a niektórych osadzono w obozie odosobnienia Rothesay [czyt.: rofsy] na szkockiej wyspie Bute [czyt.: bjut].

WŁADZE POLSKIE WE FRANCJI

W grudniu 1939 r. prezydent Raczkiewicz powołał Radę Narodową Rzeczypospolitej Polskiej. Miała ona pełnić funkcję organu doradczego rządu. W Radzie zasiedli politycy różnych ugrupowań. Na ich czele stanął Ignacy Jan Paderewski, ze względu na sędziwy wiek zwykle zastępowany przez **Stanisława Mikołajczyka** z SL. Organ miał odgrywać rolę namiastki polskiego parlamentu. Siedzibą polskich władz był początkowo Paryż, później miejscowość **Angers** [czyt.: ąże].

Rząd Sikorskiego został natychmiast uznany przez Francję i Wielką Brytanię, a następnie przez większość państw, oprócz Niemiec, ich sojuszników i ZSRS. W grudniu 1939 r. polskie władze wydały deklarację. Zapowiadały w niej konieczność walki z hitlerowską okupacją i wyzwolenia kraju, a także rewindykacji (odzyskania) ziem zagarniętych przez Sowietów. Rząd uznał, że mimo braku formalnego stanu wojny z ZSRS taka sytuacja – na skutek agresji sowieckiej – faktycznie występuje. Polscy sojusznicy nie wypowiedzieli jednak wojny ZSRS. Ponadto Brytyjczycy i Francuzi sygnalizowali, że Polska nie może liczyć na przywrócenie przedwojennej granicy na wschodzie. Przypominali, że już podczas wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. Wielka Brytania proponowała wyznaczenie granicy na linii Curzona [czyt.: ker-zona]. Ponadto władze w Londynie i Paryżu nie chciały konfliktu z Sowietami, których słusznie uznawały za przyszłych sojuszników w walce z Hitlerem.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW SIKORSKI (1881–1943)

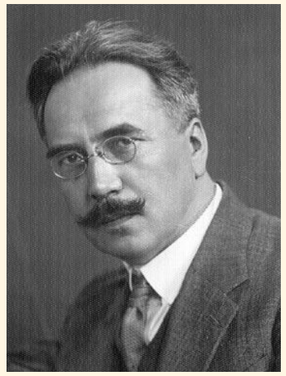

Polski generał i polityk, premier rządu na uchodźstwie oraz naczelny wódz Polskich Sił Zbrojnych. Od młodości był związany z ruchem niepodległościowym. W trakcie I wojny światowej popadł w konflikt z Piłsudskim, ponieważ popierał niemieckie plany zwiększenia polskiej armii u boku państw centralnych. Marszałek, mimo niechęci do Sikorskiego, podczas wojny z bolszewikami powierzał mu odpowiedzialne stanowiska, jednak po zakończeniu walk antagonizmy między politykami odżyły. Na początku lat 20. Sikorski jako minister spraw wojskowych pozbywał się z armii ludzi Piłsudskiego, a po zamachu majowym sam został odsunięty od służby. Związał się wówczas z opozycyjnym Frontem Morges [czyt.: morż]. Podczas kampanii wrześniowej władze sanacyjne nie powierzyły mu dowództwa nad żadnym oddziałem. Po ewakuacji do Francji został naczelnym wodzem i premierem rządu na uchodźstwie. W lipcu 1943 r. zginął w katastrofie lotniczej na Gibraltarze.

RZĄD SIKORSKIEGO

Po objęciu funkcji premiera Sikorski powołał rząd koalicyjny. Weszli do niego politycy Stronnictwa Narodowego (SN), Stronnictwa Ludowego (SL), Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS) oraz chadeckiej Partii Pracy (PP). Od władzy odsunięto polityków sanacji, którym przypisywano winę za klęskę wrześniową. Najważniejsze resorty objęli August Zaleski jako minister spraw zagranicznych i Adam Koc – minister skarbu. Dużą rolę odgrywał też minister bez teki Stanisław Kot, najbliższy współpracownik Sikorskiego. Skład rządu nie był przypadkowy – o obsadzeniu stanowisk decydowała przede wszystkim znajomość z Sikorskim i przynależność do przedwojennego, antysanacyjnego Frontu Morges.

? Na jakich zasadach był formowany rząd gen. Sikorskiego?

Stanisław Kot prywatnie był przyjacielem gen. Sikorskiego. Uznawano go za skłonnego do intryg i powszechnie zwano „ministrem wojny domowej". Sprzeciwiał się działalności Związku Walki Zbrojnej, który chciał poddać kontroli politycznej.

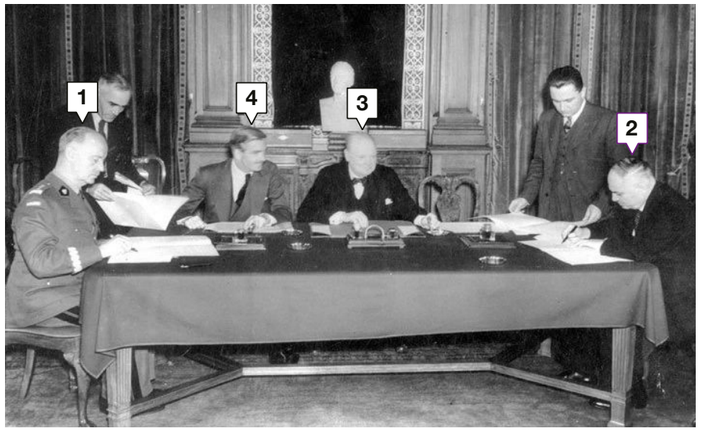
▪ *fotografia, lata 40. XX w.*

UKŁAD SIKORSKI–MAJSKI

Od 17 września 1939 r. Polska i ZSRS były w stanie wojny, chociaż formalnie nie została ona wypowiedziana. Sowieci, podobnie jak państwa Osi i ich sojusznicy, nie uznali rządu RP na uchodźstwie. Sytuacja zmieniła się w czerwcu 1941 r. po niemieckiej agresji na ZSRS. Wielka Brytania ogłosiła się wówczas sojusznikiem Stalina. Churchill, choć przeciwny komunizmowi, zaczął naciskać na polski rząd emigracyjny, aby nawiązał relacje z ZSRS. Pod wpływem Brytyjczyków premier Sikorski oraz sowiecki ambasador w Londynie Iwan Majski **30 lipca 1941 r.** zawarli porozumienie, znane jako **układ Sikorski–Majski**. Dotyczyło ono:

- nawiązania stosunków dyplomatycznych między RP a ZSRS,
- udzielania sobie wzajemnej pomocy w walce z hitlerowskimi Niemcami,
- utworzenia polskiej armii w ZSRS – podległej rządowi na uchodźstwie i złożonej z Polaków przebywających na terytorium sowieckim,
- udzielenia przez ZSRS amnestii polskim zesłańcom i więźniom,
- anulowania traktatów sowiecko-niemieckich z 1939 r. dotyczących Polski.

Podpisanie układu Sikorski–Majski, a zwłaszcza zapisy dotyczące amnestii i unieważnienia

Podpisanie układu Sikorski–Majski 30 lipca 1941 r. miało duże znaczenie dla Wielkiej Brytanii, która chciała zachować dobre stosunki z ZSRS. O randze, jaką Londyn przywiązywał do tego wydarzenia, świadczy to, że w uroczystości uczestniczyli – oprócz gen. Władysława Sikorskiego [1] i ambasadora sowieckiego Iwana Majskiego [2] – premier Winston Churchill [3] i minister spraw zagranicznych Anthony Eden [4].

▪ *fotografia, Londyn, 30 VII 1940 r.*

paktów Ribbentrop–Mołotow wzbudziły kontrowersje wśród części polityków emigracyjnych. Domagali się oni, aby Sowieci publicznie oświadczyli, że Polacy zwalniani z więzień i łagrów nie popełnili żadnego przestępstwa. Użycie terminu „amnestia" sugerowało bowiem, iż władze na uchodźstwie uznały ich rzekome przewinienia. Polscy politycy oczekiwali również, że ZSRS zaakceptuje przebieg wschodniej granicy Rzeczypospolitej zgodnie z traktatem ryskim z 1921 r. Do tego jednak nie doszło. Sikorski podpisał układ, ponieważ uważał, że nawiązanie stosunków dyplomatycznych z ZSRS jest konieczne i racjonalne z politycznego punktu widzenia. Liczył także na poprawę bytu Polaków w ZSRS. Zawarcie układu Sikorski–Majski wywołało kryzys w rządzie na uchodźstwie. Jego podpisania nie zaaprobował prezydent Raczkiewicz, a z rządu w ramach protestu ustąpili m.in. wicepremier Kazimierz Sosnkowski i minister spraw zagranicznych August Zaleski.

SPÓR O ARMIĘ POLSKĄ W ZSRS

Związek Sowiecki, mimo zawarcia sojuszu z emigracyjnym rządem RP, utrudniał formowanie armii polskiej na swoim terytorium. Do punktów poboru zgłaszały się tysiące osób szukających ochrony przed stalinowskim terrorem, w tym kobiety i dzieci. Sowieci oświadczyli jednak, że ze względu na trudną sytuację zapewnią zaopatrzenie tylko dla żołnierzy, a nie cywilów. Brakowało żywności, lekarstw i ubrań, a głód i choroby dziesiątkowały Polaków. Oprócz tego pojawiły się trudności

Szkoła dla polskich dzieci, najczęściej sierot, które również znalazły się w obozach, gdzie organizowane były jednostki wojskowe. Żołnierze otoczyli je opieką, organizując szpitale, sierocińce i punkty nauczania. Generał Anders nakazał przyjmowanie wszystkich zgłaszających się bez względu na wiek, aby ułatwić im opuszczenie ZSRS.

▪ *fotografia, Tockoje, 1942 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

UKŁAD POLSKO-SOWIECKI

Sikorski wiedział, że musi nawiązać stosunki dyplomatyczne z ZSRS. Podpisał więc układ, mimo że nie gwarantował on utrzymania polskiej granicy na wschodzie w przedwojennym kształcie.

Rząd Rzeczypospolitej Polskiej i Rząd ZSRR postanowiły zawrzeć niniejszą umowę i postanawiają, co następuje:
Art. 1 Rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad uznaje, że traktaty sowiecko-niemieckie z 1939 roku, dotyczące zmian terytorialnych w Polsce, utraciły swoją moc. Rząd Rzeczypospolitej Polskiej oświadcza, że Polska nie jest związana z jakimkolwiek trzecim państwem żadnym układem zwróconym przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Rad.
Art. 2 Stosunki dyplomatyczne między obu rządami będą przywrócone po podpisaniu niniejszego układu i nastąpi niezwłocznie wymiana ambasadorów.
Art. 3 Oba rządy zobowiązują się wzajemnie do udzielenia sobie wszelkiego rodzaju pomocy i poparcia w obecnej wojnie przeciwko hitlerowskim Niemcom.
Art. 4 Rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad oświadcza swą zgodę na tworzenie na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad Armii Polskiej, której dowódca będzie mianowany przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej w porozumieniu z rządem Związku Socjalistycznych Republik Rad. Armia Polska na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad będzie podlegać w sprawach operacyjnych Naczelnemu Dowództwu Związku Socjalistycznych Republik Rad, w składzie którego będzie się znajdować przedstawiciel Armii Polskiej. Wszystkie szczegóły dotyczące organizacji dowództwa i użycia Armii będą ustalone dalszym układem.
Art. 5 Układ niniejszy wchodzi w życie natychmiast po jego podpisaniu i nie podlega ratyfikacji. Układ niniejszy sporządzony jest w dwóch egzemplarzach, każdy w języku polskim i rosyjskim. Oba teksty mają jednakową moc.
Protokół I
1. Różne roszczenia o charakterze tak publicznym, jak prywatnym będą rozpatrywane w dalszych rokowaniach między obu rządami. [...]
Protokół II
1. Z chwilą przywrócenia stosunków dyplomatycznych rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad udzieli amnestii wszystkim obywatelom polskim, którzy są obecnie pozbawieni swobody na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad bądź jako jeńcy wojenni, bądź z innych odpowiednich powodów.
2. Protokół niniejszy wchodzi w życie równocześnie z układem z 30 lipca 1941 roku.

Źródło: *Historia. Teksty źródłowe do ustnego egzaminu maturalnego*, red. J. Chańko, Warszawa 1997, s. 80–81.

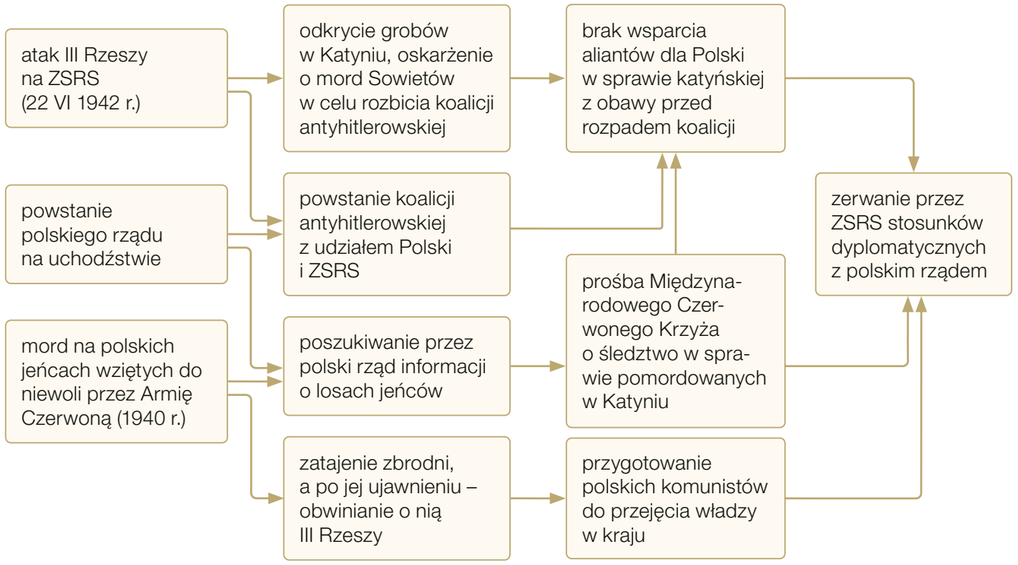
? **1.** Wymień polityczne i militarne ustalenia układu Sikorski–Majski.
2. Wyjaśnij, które punkty zawartego porozumienia mogły budzić kontrowersje.

z dostawami sprzętu wojskowego. Ponadto Sowieci planowali wysyłać Polaków na front w małych oddziałach, bez odpowiedniego wyszkolenia i uzbrojenia. Sprzeciwił się temu dowódca tworzącej się armii **gen. Władysław Anders**, zwolniony ze stalinowskiego więzienia na Łubiance w Moskwie. Domagał się czasu niezbędnego na zorganizowanie wojska i poprawę zaopatrzenia. W negocjacjach ze Stalinem pośredniczył Sikorski, który w grudniu 1941 r. przybył do ZSRS. Premier poruszył również kwestię zaginionych polskich oficerów, pojmanych przez Sowietów w 1939 r., którzy nie zgłosili się do armii Andersa. Stalin oświadczył, że w momencie wybuchu wojny polscy jeńcy zbiegli do Mandżurii. Sikorski nie uwierzył w te zapewnienia, ale nie nagłośnił sprawy na forum międzynarodowym.

Sowiecko-polski konflikt wokół armii Andersa stopniowo narastał. Wówczas Brytyjczycy, którym brakowało żołnierzy do ochrony bogatych w ropę Iraku i Iranu, zaproponowali,

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny zerwania stosunków dyplomatycznych między ZSRS a rządem na uchodźstwie?

Niemiecki plakat propagandowy z 1943 r., na którym przedstawiono Sowietów mordujących polskich oficerów w Katyniu. Była to próba ukazania wojny z ZSRS jako antykomunistycznej krucjaty w obronie cywilizacji europejskiej.

▪ *plakat, III Rzesza, 1943 r.*

by wysłać tam wojska polskie. W zamian mieli zapewnić im uzbrojenie i zaopatrzenie. Stalin wyraził na to zgodę i armia Andersa została ewakuowana z ZSRS na Bliski Wschód.

SPRAWA KATYŃSKA

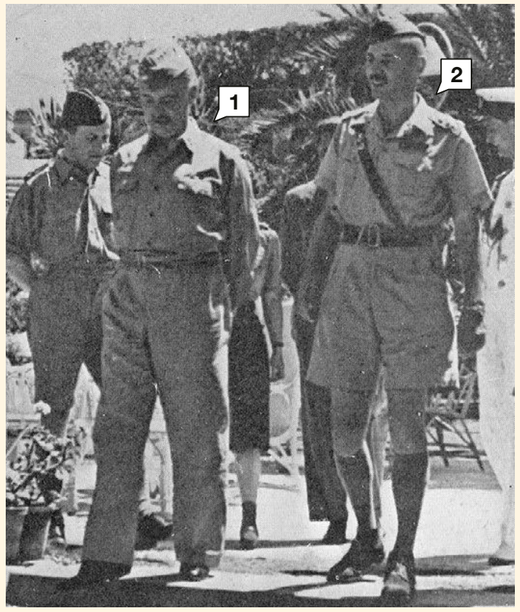
Sowieci starannie ukrywali, że pozbawili życia polskich oficerów w 1940 r. (więcej na ten temat na s. 108–109). Jednak masowe groby w Katyniu zostały odnalezione przez Niemców. Gdy ich sytuacja na froncie wschodnim zaczęła się pogarszać, postanowili ujawnić sowiecką zbrodnię. W lutym 1943 r. rozpoczęli ekshumacje w Lesie Katyńskim, a **13 kwietnia 1943 r.** informację o odnalezieniu grobów polskich oficerów podało niemieckie radio. Hitlerowcy chcieli sprowokować konflikt między swoimi przeciwnikami. Sądzili, że zachodnia opinia publiczna wymusi na władzach zerwanie sojuszu ze Stalinem. Aby uwiarygodnić doniesienia, do prac przy ekshumacji Niemcy zaprosili międzynarodową komisję, złożoną m.in. z alianckich jeńców. Na miejsce przybyła także delegacja Polskiego Czerwonego Krzyża

i duchowieństwa. Badania jednoznacznie wykazały, że mordu dokonano wiosną 1940 r. Władze sowieckie natychmiast temu zaprzeczyły. Poinformowały, że polscy jeńcy wpadli w 1941 r. w ręce Niemców, którzy ich zabili. Polski rząd na uchodźstwie znalazł się w trudnej sytuacji. Nie mógł liczyć na poparcie aliantów zachodnich, zainteresowanych budowaniem ze Stalinem koalicji antyhitlerowskiej. Poprosił więc o zbadanie sprawy Międzynarodowy Czerwony Krzyż (MCK), z siedzibą w neutralnej Szwajcarii. Wówczas jednak Stalin oskarżył Polaków o współpracę z nazistami. Także Churchill i Eden przekonywali Sikorskiego, aby odpowiedzialnością za mord katyński obciążyć Hitlera. Międzynarodowy Czerwony Krzyż nie podjął się dochodzenia.

25 kwietnia 1943 r. ZSRS zerwał stosunki dyplomatyczne z polskim rządem emigracyjnym, mimo że ten wycofał się z propozycji śledztwa przez MCK. Ujawnienie zbrodni katyńskiej okazało się dla Stalina korzystne. Sukces pod Stalingradem pokazał potęgę sowieckiej armii – było mało prawdopodobne, aby USA i Wielka Brytania zerwały sojusz z Sowietami w obronie Polaków. W rezultacie Amerykanie i Brytyjczycy wyciszyli sprawę katyńską w mediach, a polskie władze przedstawili jako nieodpowiedzialne i ulegające wpływom niemieckiej propagandy.

ŚMIERĆ SIKORSKIEGO

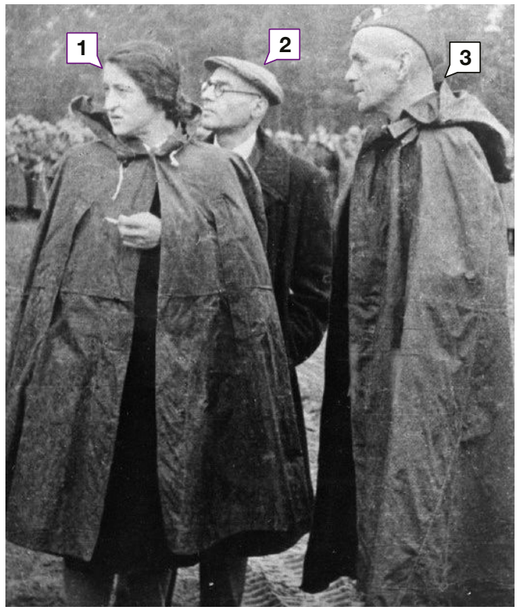
Stanowisko polskich władz wobec polityki ZSRS i sprawy katyńskiej pogorszyło relacje aliantów zachodnich ze Stalinem. Brytyjczycy nalegali na Sikorskiego na uznanie zmian granicy wschodniej. Wśród polskich polityków narastał jednak sprzeciw wobec działań premiera, uważanych za zbyt ugodowe. Złe nastroje panowały też w armii gen. Andersa stacjonującej na Bliskim Wschodzie. W tej sytuacji Sikorski postanowił odwiedzić tamtejszych żołnierzy. W drodze powrotnej, **4 lipca 1943 r.**, tuż po starcie z brytyjskiej bazy na Gibraltarze, samolot z polskim premierem na pokładzie wpadł do morza. W katastrofie gibraltarskiej zginęli wszyscy pasażerowie, oprócz czeskiego pilota w służbie RAF Eduarda Prchala. Oficjalne dochodzenie wykazało, że był to wypadek, chociaż sprawa do dziś budzi kontrowersje. Wiele osób uważało, że Sikorski zginął w zamachu. Jego śmierć mogła przynieść korzyści nie tylko władzom ZSRS, lecz także aliantom (m.in. Brytyjczykom), którym postawa premiera utrudniała współpracę ze Stalinem. Nigdy jednak tego nie udowodniono. Śmierć Sikorskiego obniżyła autorytet rządu na uchodźstwie. Nowym premierem został mało znany działacz Stronnictwa Ludowego Stanisław Mikołajczyk, a wodzem naczelnym gen. Kazimierz Sosnkowski, zwolennik twardych rozmów z Sowietami. Obaj politycy nie darzyli się sympatią, co dodatkowo pogłębiało słabość polskich władz.

Gen. Sikorski 1 w towarzystwie gen. Andersa 2 podczas inspekcji polskich jednostek wojskowych.

▪ *fotografia, Bliski Wschód, 1943 r.*

? Poszukaj informacji na temat ostatnich badań dotyczących katastrofy gibraltarskiej.

Główni działacze Związku Patriotów Polskich podczas inspekcji polskich oddziałów formowanych w Związku Sowieckim: Wanda Wasilewska [1], Alfred Lampe [2] oraz gen. Zygmunt Berling [3].

- *fotografia, ZSRS, 1943 r.*

DZIAŁALNOŚĆ POLSKICH KOMUNISTÓW

Gdy Stalin zerwał stosunki dyplomatyczne z rządem Sikorskiego, miał już plan przejęcia władzy w Polsce przez podporządkowanych mu komunistów. W ZSRS powstała grupa inicjatywna, która miała utworzyć struktury komunistyczne w Polsce. Do tego grona należeli m.in. Paweł Finder, Bolesław Mołojec i Marceli Nowotko. W grudniu 1941 r. zostali przerzuceni do okupowanej Warszawy. Tam nawiązali kontakty z miejscowymi komunistami, m.in. Władysławem Gomułką i Marianem Spychalskim, i w **styczniu 1942 r.** utworzyli **Polską Partię Robotniczą** (PPR). Głównym zadaniem PPR było zorganizowanie masowej partyzantki, która dezorganizowałaby zaopatrzenie Niemców na froncie wschodnim. Działacze, świadomi niechęci Polaków do komunizmu, unikali haseł rewolucyjnych czy stalinowskich. W zamian wzywali do stworzenia szerokiego frontu ludowego przeciwko nazistom, dopuszczającego **pluralizm** polityczny i światopoglądowy.

Zbrojnym ramieniem PPR była **Gwardia Ludowa**, licząca kilkanaście tysięcy bojowników. Organizacja, wspierana zrzutami broni przez Sowietów, szybko przystąpiła do akcji militarnych. Komuniści nie zdołali jednak porozumieć się z liderami Polskiego Państwa Podziemnego, które powołało Społeczny Komitet Antykomunistyczny (Antyk). Miał on obserwować działania PPR i zwalczać ją propagandowo (np. skrót PPR odczytywano jako „Płatne Pachołki Rosji").

W ZSRS od marca 1943 r. działał także **Związek Patriotów Polskich** (ZPP). Zajął się on organizowaniem walki Polaków u boku Armii Czerwonej. Na jego czele stanęła działaczka komunistyczna i pisarka **Wanda Wasilewska**, a także Alfred Lampe i Aleksander Zawadzki. Członkowie ZPP unikali skojarzeń z ideologią komunistyczną i akcentowali potrzebę walki o niepodległość Polski w sojuszu z ZSRS.

ĆWICZENIA

1. Omów, jak powstał rząd polski na uchodźstwie w 1939 r.
2. Wymień przyczyny i skutki zawarcia układu Sikorski–Majski.
3. Przedstaw proces formowania polskiej armii w ZSRS i przyczyny jej ewakuacji.
4. Oceń, jak ujawnienie przez Niemców zbrodni katyńskiej wpłynęło na sytuację rządu RP na uchodźstwie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Adamska, *Las Katyński w latach 1940–1943*, Warszawa 2021.
J. Majka, *Generał Władysław Sikorski*, Rzeszów 2007.

5 POLSKIE PAŃSTWO PODZIEMNE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- początki ruchu oporu w Polsce,
- powstanie podziemia zbrojnego,
- struktura Polskiego Państwa Podziemnego,
- rzeź wołyńska.

RUCH OPORU W POLSCE

Organizacje konspiracyjne zaczęły działać na ziemiach polskich już od początku okupacji. Szybko okazało się bowiem, że celem Hitlera jest masowa eksterminacja obywateli polskich. Krwawy terror Niemców przynosił jednak skutek odwrotny do zamierzonego – rosła jedynie determinacja i narodowa jedność Polaków. W zajętej przez III Rzeszę Polsce kolaboracja niemal nie występowała. Prężnie natomiast rozwijała się konspiracja, w którą była zaangażowana duża część społeczeństwa. Zwłaszcza młodzi ludzie, wychowani w niepodległej II RP, nie zamierzali poddać się okupantowi i masowo wstępowali w szeregi podziemia.

W latach 1939–1945 na okupowanych przez Niemców ziemiach II Rzeczypospolitej powstały rozbudowane struktury konspiracyjne, podległe rządowi na uchodźstwie. Nazywamy je **Polskim Państwem Podziemnym**. Obejmowało ono niemal wszystkie dziedziny życia i składało się z dwóch głównych pionów – **zbrojnego** i **cywilnego**.

POWSTANIE ZBROJNEGO PODZIEMIA

Pierwsze oddziały partyzanckie zawiązały się już we wrześniu 1939 r. Najbardziej znany był oddział **mjr. Henryka Dobrzańskiego, ps. Hubal**, działający na Kielecczyźnie. Szacuje się, że w początkowym okresie okupacji

WARTO WIEDZIEĆ

Hubalczycy

Po kapitulacji Warszawy mjr Henryk Dobrzański nie rozwiązał swojego oddziału i pod pseudonimem Hubal stanął na czele grupy partyzantów. Początkowo żołnierze Hubala, działający w mundurach armii polskiej, mogli liczyć na wsparcie cywilów. Odnieśli nawet kilka zwycięstw, m.in. pod Wolą Chodkowską i Huciskiem. Wkrótce jednak Niemcy zaczęli zwalczać partyzantkę, a ludność pomagającą hubalczykom poddawali brutalnym represjom. Dowództwo tworzącego się Polskiego Państwa Podziemnego nie akceptowało działań Hubala i nakazało mu rozwiązać oddział. Ostatecznie, w kwietniu 1940 r., Hubal zginął w potyczce z Niemcami w lesie niedaleko Anielina, a jego oddział się rozpadł.

? Dlaczego władze podziemia sprzeciwiały się działalności Hubala?

Oddział Hubala w trakcie postoju we wsi Gałki. Dowódca stoi pośrodku między swoimi żołnierzami w charakterystycznym jasnym szaliku.

- *fotografia, Gałki, III 1940 r.*

Najważniejsze polskie partie polityczne oraz ich struktury militarne

Partia	Przywódcy	Formacje zbrojne
PPS (X 1939–V 1944 r. PPS Wolność, Równość, Niepodległość)	Kazimierz Pużak, Mieczysław Niedziałkowski	Gwardia Ludowa WRN, od V 1944 r. Oddziały Wojskowego Pogotowia Powstańczego Socjalistów
Stronnictwo Ludowe	Maciej Rataj, Stefan Korboński	Bataliony Chłopskie
Stronnictwo Narodowe	Mieczysław Trajdos, Aleksander Dębski	Narodowa Organizacja Wojskowa
Stronnictwo Pracy	Cyryl Ratajski, Jan Stanisław Jankowski	Organizacja Wojskowa Unii
Organizacja Polska, kryptonim „Szaniec” (działacze ONR A.B.C.)	Tadeusz Salski	Związek Jaszczurczy
Konfederacja Narodu (działacze ONR Falanga)	Bolesław Piasecki	Uderzeniowe Bataliony Kadrowe
Polska Partia Robotnicza	Marceli Nowotko, Władysław Gomułka	Gwardia Ludowa, od 1944 r. Armia Ludowa

na ziemiach polskich powstało ok. 300 organizacji konspiracyjnych, zarówno na terenach zajętych przez Niemców, jak i przez Sowietów. Większość tych spontanicznie utworzonych grup miała charakter lokalny i – nieprzygotowana do tajnej działalności – została szybko wykryta, a następnie zlikwidowana przez Gestapo lub NKWD.

Służba Zwycięstwu Polski (**SZP**) powstała w Warszawie **27 września 1939 r.**, dzień przed kapitulacją polskiej stolicy. Stało się to z rozkazu przebywającego w Rumunii naczelnego wodza, marsz. Edwarda Rydza-Śmigłego, przy wsparciu komisarza cywilnego Stefana Starzyńskiego. SZP była pierwszą tajną ogólnokrajową organizacją polityczno-wojskową. Kierownictwo nad nią objął **gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz, ps. Torwid**. Do zadań SZP należało prowadzenie działań konspiracyjnych, przygotowanie powstania i wyzwolenie kraju. Starzyński przekazał SZP fundusze z budżetu stolicy oraz formularze dowodów osobistych, dzięki czemu konspiratorzy mogli wystawiać fałszywe dokumenty. Jedną z pierwszych akcji SZP był nieudana próba zamachu na Hitlera, przeprowadzona 5 października 1939 r. podczas defilady zwycięstwa w Warszawie.

Gdy władzę na emigracji przejął gen. Władysław Sikorski, odsunął on działaczy sanacji od działań konspiracyjnych i rozwiązał SZP. Zamiast niej w **listopadzie 1939 r.** powołał **Związek Walki Zbrojnej** (**ZWZ**). Była to organizacja wojskowa podporządkowana rządowi RP na uchodźstwie, która miała prowadzić działania wywiadowcze, propagandowe i dywersyjno-sabotażowe. Te ostatnie jednak ograniczano z obawy przed represjami wobec ludności cywilnej – naziści bowiem często za śmierć swoich żołnierzy lub funkcjonariuszy rozstrzeliwali przypadkowe ofiary. Na czele ZWZ stanął gen. Kazimierz Sosnkowski, przebywający we Francji. Z powodu problemów z łącznością w rzeczywistości kierownictwo ZWZ spoczywało w rękach oficerów w kraju. Terenami

Gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz został aresztowany przez NKWD pod fałszywym nazwiskiem Tadeusz Mirowy. Nierozpoznany trafił najpierw do łagrów, a dopiero po jego zidentyfikowaniu do więzienia w Moskwie. Wydostał się z ZSRS z armią gen. Andersa.

▪ *fotografia, ok. 1950 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZWIĄZEK WALKI ZBROJNEJ

W związku z powołaniem Związku Walki Zbrojnej gen. Kazimierz Sosnkowski wysłał z Paryża do płk. Stefana Roweckiego, ps. Grot, szczegółowe informacje dotyczące działania nowej organizacji.

Na podstawie decyzji Rządu na terenach okupowanych Kraju powstaje tajna organizacja wojskowa pod nazwą „Związek Walki Zbrojnej” [...].
Cel organizacji:
a) Przez skupienie w związkach konspiracyjnych jednostek najstaranniej dobranych stworzyć ośrodki czynnego oporu narodowego, przeciwdziałającego załamaniu się sił moralnych polskiego społeczeństwa.
b) Współdziałać w odbudowie Państwa na drodze walki orężnej. Z chwilą wkroczenia do Kraju Wojsk Polskich organizacja ulega rozwiązaniu i wstępuje do szeregów armii regularnej. [...]
Drogi i formy działania:
Współdziałanie w informowaniu społeczeństwa o istotnej sytuacji politycznej i militarnej oraz w walce z niemiecką i bolszewicką propagandą. Podtrzymywanie uczuć nienawiści do okupanta i żądzy wzięcia odwetu.
W ramach dyrektyw, zdefiniowanych przez Rząd Polski, stosowanie represji względem osób podtrzymujących z okupantami stosunki towarzyskie, organizacyjne i polityczne, aż do karania [śmiercią] *w wypadku jawnej i oczywistej zdrady. Prowadzenie w okresie trwania okupacji akcji bojowo-dywersyjnej na terenie Kraju* [...].
Szkolenie wojskowe kadr oddziałów wojskowych; gromadzenie środków walki zbrojnej; przygotowanie powstania zbrojnego na tyłach armii okupacyjnych, które nastąpi z chwilą wkroczenia regularnych wojsk polskich do Kraju. [...]
Zasady struktury organizacyjnej:
Członkiem ZWZ może być każdy Polak (każda Polka) nieposzlakowanej czci, poczynając od wieku lat 17-u, który cele organizacji przyjmie za swoje, podda się bez zastrzeżeń jej regulaminowi oraz złoży przepisaną przysięgę [...].
Tworzy się oddziały męskie i żeńskie. Oddziały żeńskie będą zatrudnione przede wszystkim w zakresie propagandy, kolportażu, łączności, transportów i służby sanitarnej [...].

Źródło: A. Bullock, *Studium tyranii*, s. 163, [w]: W. Pronobis, *Polska i świat w XX wieku*, Warszawa 1990, s. 262.

? **1.** Przedstaw cele, jakie miał realizować Związek Walki Zbrojnej w okupowanej Polsce.
2. Wymień cechy idealnego kandydata na członka ZWZ.

pod okupacją niemiecką zarządzał **płk Stefan Rowecki, ps. Grot**. Konspiracją antysowiecką miał dowodzić gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz, który jednak już w marcu 1940 r. został aresztowany przez NKWD. W tej sytuacji premier Sikorski całość kierownictwa nad krajową konspiracją powierzył Roweckiemu, awansowanemu do stopnia generała i mianowanemu Komendantem Głównym ZWZ.

14 lutego 1942 r. ZWZ zmienił nazwę na **Armia Krajowa** (**AK**). W ramach akcji scaleniowej AK podporządkowała sobie większość tajnych organizacji i grup partyzanckich. Pod dowództwo AK przeszły m.in. **Bataliony Chłopskie** (BCh) zawiązane przez SL i **Narodowa Organizacja Wojskowa** (NOW) – formacja SN. Akcji scaleniowej nie podporządkowały się Narodowe Siły Zbrojne. Latem 1944 r., w szczytowym okresie swojej działalności, AK skupiała **ok. 400 tys. osób**, w tym blisko 100 tys. w oddziałach partyzanckich.

STRUKTURY CYWILNE PODZIEMIA

Wbrew zakazom hitlerowców polskie partie polityczne nie zaprzestały działalności. Do najbardziej aktywnych należały Stronnictwo Narodowe, Stronnictwo Ludowe, PPS oraz Stronnictwo Demokratyczne. W lutym 1940 r. powstał Polityczny Komitet Porozumiewawczy (PKP), konspiracyjny ośrodek polityczny, który

STRUKTURA POLSKIEGO PAŃSTWA PODZIEMNEGO

Polskie Państwo Podziemne, podległe rządowi RP na uchodźstwie, funkcjonowało na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1945. Obejmowało zarówno organizacje wojskowe, jak i cywilne. Jego głównym zadaniem było przygotowanie powstania oraz stworzenie struktur państwowych, gotowych przejąć władzę w kraju po wyzwoleniu. Tak zaawansowana organizacyjnie siatka konspiracyjna stanowiła wyjątek w skali Europy i nie występowała w żadnym innym okupowanym państwie.

Cyryl Ratajski

Jan Piekałkiewicz

Jan Stanisław Jankowski

WŁADZE POLSKIE NA UCHODŹSTWIE

RZĄD RP NA UCHODŹSTWIE
Utworzony we wrześniu 1939 r. w Paryżu, w 1940 r. ewakuowany do Londynu. Był oficjalnie uznawany przez aliantów. To jemu formalnie podlegały struktury Polskiego Państwa Podziemnego. Do głównych zadań rządu należało tworzenie polskich sił zbrojnych u boku koalicji antyhitlerowskiej. Urząd premiera sprawowali Władysław Sikorski (30 IX 1939 do 4 VII 1943), Stanisław Mikołajczyk (14 VII 1943 do 24 XI 1944) i Tomasz Arciszewski (29 XI 1944 do 5 VII 1945).

NACZELNY WÓDZ
Podczas II wojny światowej urząd naczelnego wodza najdłużej pełnił gen. Władysław Sikorski (7 XI 1939 do 4 VII 1943), który był jednocześnie premierem. Po jego śmierci stanowisko wodza zajmowali Kazimierz Sosnkowski (8 VII 1943 do 30 IX 1944) i Tadeusz Komorowski, ps. Bór (30 IX 1944 do 8 XI 1946).

RADA NARODOWA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
Zawiązana w grudniu 1939 r. Rada stanowiła namiastkę polskiego parlamentu. Pełniła funkcje doradcze wobec prezydenta i rządu na uchodźstwie. W jej skład wchodziło od 12 do 24 członków.

PREZYDENT RP
W czasie II wojny światowej urząd prezydenta objął Władysław Raczkiewicz. Zrezygnował on z części swoich uprawnień na rzecz rządu i premiera.

POLSKIE PAŃSTWO PODZIEMNE

PION WOJSKOWY

DOWÓDCA AK
Zastępca naczelnego wodza na terytorium okupowanej Polski. Kierował całością działań wojskowych. Funkcję piastowali kolejno Stefan Rowecki, ps. Grot, (18 VI 1940 do 30 VI 1943), Tadeusz Komorowski, ps. Bór (VII 1943 do 2 X 1944), i Leopold Okulicki, ps. Niedźwiadek (3 X 1944 do 17 I 1945).

RADA JEDNOŚCI NARODOWEJ
Ten podziemny parlament skupiał najważniejsze siły polityczne II RP, m.in. SL, PPS, SN i SP. Był ciałem doradczym wobec Delegata Rządu RP na Kraj.

DZIAŁALNOŚĆ PROPAGANDOWA
- prasa
- książki
- ulotki

SĄDOWNICTWO
- sądy cywilne
- sądy specjalne (wydające wyroki śmierci za szpiegostwo i współpracę z okupantem)

AKCJE SABOTAŻOWE

DZIAŁALNOŚĆ PARTYZANCKA ODDZIAŁÓW AK

AKCJE DYWERSYJNE

PION CYWILNY

DELEGAT RZĄDU RP NA KRAJ
Najwyższy przedstawiciel władz cywilnych w okupowanej Polsce, był równocześnie wicepremierem w rządzie na uchodźstwie. Funkcję tę pełnili m.in. Cyryl Ratajski (3 XII 1940 do 5 VIII 1942), Jan Piekałkiewicz (5 VIII 1942 do 19 II 1943) i Jan Stanisław Jankowski (19 II 1943 do 27 III 1945).

ADMINISTRACJA PODZIEMNA
- 16 okręgowych delegatur (obejmujących 17 województw)
- 231 delegatur powiatowych i miejskich

? Z czego składał się pion cywilny Polskiego Państwa Podziemnego?

reprezentował główne stronnictwa polityczne. PKP został uznany przez władze RP na uchodźstwie za polityczną reprezentację kraju. W styczniu 1944 r. Komitet przekształcił się w **Radę Jedności Narodowej**. Ten podziemny parlament pod przewodnictwem **Kazimierza Pużaka** uchwalił deklarację ***O co walczy naród polski***. Zawierała ona wizję przyszłej Polski jako kraju demokracji parlamentarnej i autonomii dla mniejszości narodowych. Autorzy dokumentu postulowali przyłączenie do Polski m.in. Gdańska, Prus Wschodnich i Śląska Opolskiego oraz powrót do wschodnich granic Rzeczypospolitej ustalonych w traktacie ryskim z 1921 r. Zapowiadali także reformę rolną – parcelację (podział) majątków ziemskich o powierzchni ponad 50 ha i nadanie ziemi chłopom.

W grudniu 1940 r. premier Sikorski powołał **Delegaturę Rządu RP na Kraj**, czyli podziemną administrację państwową. W 1944 r. delegat Jan Stanisław Jankowski wraz ze swoimi zastępcami utworzyli **Krajową Radę Ministrów**, podporządkowaną rządowi RP na uchodźstwie.

Delegaturze Rządu RP na Kraj podlegały departamenty (ministerstwa) i administracja terenowa. **Departament Informacji** odpowiadał za prasę podziemną. Podczas wojny w kraju ukazywało się ok. 1,7 tys. tytułów, powielanych w tysiącach egzemplarzy. Do najważniejszych zalicza się „Biuletyn Informacyjny" i „Rzeczpospolitą Polską". Prasa przekazywała wieści z frontu, wzywała także do stawiania oporu okupantom. W obiegu pojawiały się również plakaty i ulotki oraz pisma literackie, artystyczne i satyryczne. Taka działalność była niezwykle ryzykowna, o czym świadczą losy redaktorów miesięcznika literackiego „Sztuka i Naród". Wszyscy zginęli, a tradycją pisma stało się, że każdy kolejny redaktor zostawiał następcy swój nekrolog.

W ramach **Departamentu Oświaty i Kultury** działała **Tajna Organizacja Nauczycielska**. Dzięki niej Polacy zorganizowali konspiracyjny system szkolnictwa gimnazjalnego i akademickiego, obejmujący także egzaminy

CICHOCIEMNI

Krajowa konspiracja potrzebowała specjalistów z zakresu sabotażu, łączności i dywersji. W tym celu władze emigracyjne rozpoczęły szkolenie żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w ośrodkach w Wielkiej Brytanii. Do kraju cichociemni (nazywani tak od sposobu działania – *po cichu i w ciemności*) byli przerzucani drogą lotniczą, a następnie skakali na spadochronach. Do Polski trafiło w sumie 316 cichociemnych. Jako doświadczeni żołnierze mogli dowodzić oddziałami, pełnić służbę w sztabach, a także szkolić członków AK. Spośród nich 102 zginęło w czasie wojny. Po 1945 r. część cichociemnych zdołała opuścić kraj w obawie przed represjami komunistów. Pozostali byli prześladowani przez Sowietów i polskie władze komunistyczne – podczas śledztw i w wyniku wydanych wyroków zginęło dziewięciu z nich.

? Jakie zadania wypełniali cichociemni w okupowanej Polsce?

Elżbieta Zawacka była jedyną kobietą, która przeszła pomyślnie szkolenie i została zrzucona do kraju jako cichociemna.

▪ *fotografia, lata 40. XX w.*

maturalne i magisterskie. Wedle szacunków na obszarze GG nielegalne nauczanie – **tajne komplety** – prowadziło ok. 1,3 tys. szkół średnich oraz kilka uniwersytetów.

W 1942 r. przy Delegaturze Rządu RP na Kraj utworzono **Radę Pomocy Żydom**, noszącą kryptonim **„Żegota”** (więcej zob. s. 124–125).

DZIAŁALNOŚĆ ZWZ/AK

Działania sabotażowe polskiego podziemia, przeprowadzane zwykle bez użycia broni, polegały na zakłócaniu pracy przedsiębiorstw i instytucji znajdujących się pod kontrolą Niemców. Rzadsze od sabotażu były zbrojne **akcje dywersyjne** z udziałem małych grup konspiratorów, noszących cywilne ubrania i posługujących się sfałszowanymi dokumentami. Działaniami sabotażowo-dywersyjnymi kierował Związek Odwetu, a od stycznia 1943 r. – **Kierownictwo Dywersji Kedyw**. Kedyw odpowiadał m.in. za takie obszary, jak:

- wysadzanie i niszczenie torów oraz infrastruktury kolejowej;
- sabotaż w przemyśle;
- terror w stosunku do Niemców, folksdojczów i Polaków współpracujących z okupantem;
- odwet za działania niemieckie, takie jak wysiedlenia, łapanki, egzekucje i represje;
- samoobrona (uwalnianie aresztowanych);
- działalność oddziałów leśnych (partyzantów).

Żołnierze 3 Wileńskiej Brygady AK podczas działań w okolicach wsi Turgiele. Dowódcą tej jednostki od początku jej powstania był porucznik, a potem kapitan Gracjan Fróg, ps. Szczerbiec. Brygada powstała w 1943 r. i w szczytowym okresie, podczas operacji „Ostra Brama” w lipcu 1944 r., liczyła ok. 800 żołnierzy.

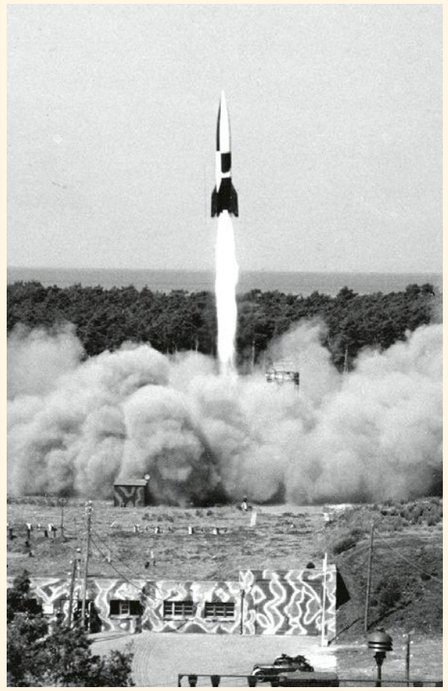
▪ *fotografia, Turgiele, 1943 r.*

AKCJE WYWIADOWCZE

Władze ZWZ/AK dużą wagę przywiązywały do akcji wywiadowczych. Polskie siatki szpiegowskie dostarczały aliantom danych o niemieckiej produkcji zbrojeniowej, transportach kolejowych czy przemieszczaniu się wojsk. Do największych osiągnięć wywiadu Polskiego Państwa Podziemnego należało dokładne zlokalizowanie ośrodka badawczo-produkcyjnego nowych broni III Rzeszy (pocisków odrzutowych V-1 i rakiet V-2) w **Peenemünde** [czyt.: pinemunde] **na Wyspie Uznam** na Bałtyku. Cenne informacje pochodziły głównie od przymusowych polskich robotników zatrudnionych w tych zakładach. Dzięki temu Brytyjczycy mogli w sierpniu 1943 r. zbombardować ośrodek, co opóźniło o pół roku prace nad nowymi rodzajami niemieckiej broni. W maju 1944 r. w rejonie Bugu Polacy przejęli też niewybuch rakiety V-2. Po jej zbadaniu najważniejsze części wysłali do Wielkiej Brytanii – podczas operacji „Most III” na polowe lądowisko osłaniane przez kilkuset partyzantów AK przyleciał po nie samolot brytyjski.

? Jakich informacji dostarczał aliantom polski wywiad?

Start rakiety V-2 z ośrodka badawczego III Rzeszy na Wyspie Uznam.

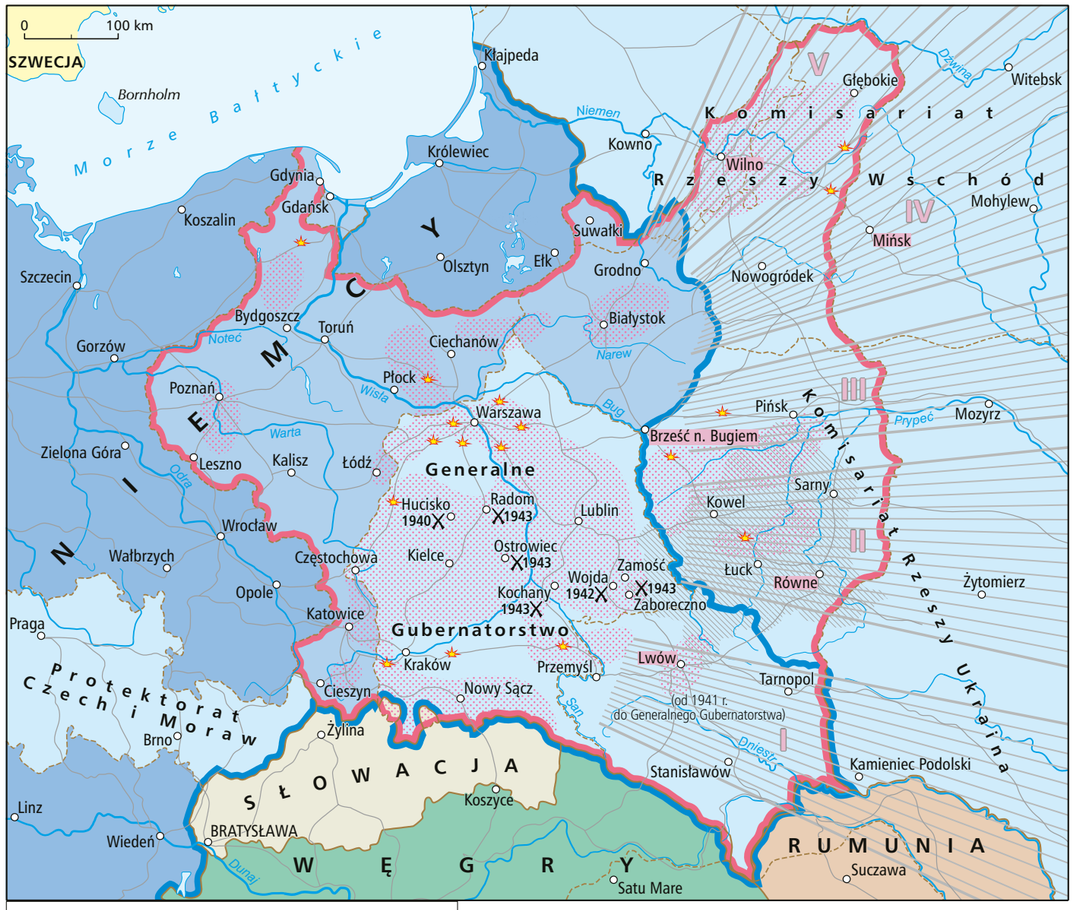
▪ *fotografia, Peenemünde, 1944 r.*

Głównym celem były linie kolejowe – przez Polskę przechodziło bowiem zaopatrzenie dla wojsk Wehrmachtu na front wschodni. Według danych niemieckich od połowy 1942 r. do końca 1944 r. polska konspiracja zorganizowała ponad 3,2 tys. akcji dywersyjno-sabotażowych na linie kolejowe, pociągi, mosty i dworce. Jedną z nich była akcja o kryptonimie **„Wieniec”**, przeprowadzona w nocy **z 7 na 8 października 1942 r.** Próba wysadzenia wszystkich linii kolejowych wokół Warszawy na kilka godzin wstrzymała ruch na tym ważnym węźle komunikacyjnym.

Duże znaczenie psychologiczne miały próby odbijania więźniów. W styczniu 1943 r. z więzienia w Pińsku udało się uwolnić oficerów grupy dywersyjnej „Wachlarz”. Podczas legendarnej **akcji pod Arsenałem** (kryptonim **„Meksyk II”**) 26 marca 1943 r. Grupy Szturmowe Szarych Szeregów odbiły z rąk Gestapo Janka Bytnara, ps. Rudy. Ciężko pobity przez hitlerowców Rudy zmarł kilka dni po oswobodzeniu.

ZWZ, a następnie AK przeprowadzały także działania odwetowe na hitlerowcach skazanych przez sądy Polskiego Państwa Podziemnego. W maju 1943 r. w warszawskim lokalu „Adria” Jan Kryst zastrzelił w samobójczym ataku trzech gestapowców, bestialsko znęcających się nad więźniami. Najsłynniejszą akcją był zorganizowany **1 lutego 1944 r.** udany zamach na generała SS i policji dystryktu warszawskiego **Franza Kutscherę** [czyt.: franca kuczerę], odpowiedzialnego za masowe rozstrzeliwania Polaków. W akcji uczestniczył oddział Kedywu „Pegaz” (późniejszy „Parasol”), dowodzony przez Bronisława Pietraszewicza, ps. Lot. W odwecie Niemcy rozstrzelali kilkuset Polaków. Były to jednak ostatnie publiczne egzekucje przed wybuchem powstania warszawskiego.

WALKA Z OKUPANTEM

- granice Rzeczypospolitej z 31 VIII 1939 r
- granice państw z 1943 r.
- obszary włączone do Niemiec
- obszary okupowane przez Niemcy
- granice tzw. Wielkich Niemiec od 1941 r.
- obszary działania polskiej partyzantki
- X ważniejsze bitwy partyzanckie
- dywersja na liniach kolejowych
- zasięg akcji „Wachlarz" w latach 1941–1943 z podziałem na odcinki
- Równe siedziby dowództw odcinków akcji „Wachlarz"
- obszary walk polsko-ukraińskich w latach 1943–1944

?

1. Wymień tereny objęte działaniami partyzantów i wskaż miejsca najważniejszych bitew z ich udziałem.
2. Wskaż obszar, na którym doszło do walk polsko-ukraińskich.

PARTYZANTKA

Od przełomu 1942 i 1943 r. w Polsce powstawało coraz więcej oddziałów partyzanckich. W Górach Świętokrzyskich funkcjonował oddział cichociemnego, por. **Jana Piwnika, ps. Ponury**. Partyzanci prowadzili akcje dywersyjne, likwidowali donosicieli i zwalczali lokalne bandy. W odwecie za rzekomą pomoc partyzantom Niemcy spalili wieś Michniów i zamordowali kilkuset jej mieszkańców, oskarżonych o pomoc partyzantom. Urządzali ponadto obławy na leśne oddziały. Ugrupowania partyzanckie zaczęły powstawać również na innych obszarach, np. na Lubelszczyźnie i Wileńszczyźnie. W potyczkach z siłami niemieckimi uczestniczyli zarówno żołnierze Armii Krajowej, jak i pozostałych organizacji, a także partyzantka sowiecka.

PLAN POWSTANIA I AKCJA „WACHLARZ"

ZWZ/AK planowały także wybuch **powstania powszechnego**. W tym celu konspiracyjne oddziały gromadziły broń i prowadziły akcje wywiadowcze. Początkowo polskie dowództwo zakładało walkę z obydwoma okupantami – III Rzeszą i ZSRS, od 1941 r. powstanie miało być wyłącznie antyniemieckie. Polacy chcieli zaatakować Niemców, gdy ci będą wycofywać się po klęsce na froncie wschodnim. Powstanie miała poprzedzić **akcja „Wachlarz"**. W jej trakcie polscy konspiratorzy zamierzali zniszczyć linie komunikacyjne wroga na wschód od przedwojennej granicy polsko-sowieckiej. Chodziło o to, by osłabić Niemców i opóźnić wkroczenie Armii Czerwonej do Polski. W tym czasie miało wybuchnąć powstanie, a zdobyta w nim broń posłużyłaby do wyposażenia wojska stworzonego z oddziałów partyzanckich AK i konspiratorów. Jednocześnie w kraju miały wylądować polskie dywizjony lotnicze i 1 Brygada Spadochronowa. Polacy chcieli szybko zorganizować administrację i armię, aby wobec wkraczającej Armii Czerwonej wystąpić w roli „gospodarza terenu".

? W jakim celu władze polskiego podziemia zamierzały wywołać ogólnopolskie powstanie?

RZEŹ WOŁYŃSKA

Próba powołania przez Ukraińców własnego państwa zakończyła się fiaskiem. Z tego powodu latem 1941 r. związani z Banderą nacjonaliści ukraińscy utworzyli **Ukraińską Powstańczą Armię** (UPA). Na jej czele stanął Roman Szuchewycz. UPA chciała walczyć o niepodległe państwo ukraińskie. Przyłączyły się do niej również formacje wcześniej kolaborujące z Niemcami, w tym policjanci ukraińscy. Banderowcy (nazywani tak od nazwiska ich lidera) unikali starć z hitlerowcami, a niekiedy nawet z nimi współpracowali. Czasami w zamian za obietnicę walki z partyzantką sowiecką otrzymywali od Niemców broń i amunicję. Jednocześnie działacze UPA dążyli do usunięcia innych narodowości z terenów uznawanych przez nich za ukraińskie.

W lutym 1943 r. na **Wołyniu** oddziały UPA zaczęły przeprowadzać czystki etniczne wśród Polaków. Początkowo atakowały pojedyncze osoby. Chciały w ten sposób skłonić pozostałych do ucieczki za rzekę San, uważaną przez liderów UPA za zachodnią granicę Ukrainy. Ponieważ Polacy nie zamierzali jednak dobrowolnie się wycofać, Ukraińcy zaczęli pacyfikować całe osady. Otaczali daną miejscowość, mordowali mieszkańców oraz palili zabudowania. Do kulminacji ataków doszło latem 1943 r. podczas **rzezi wołyńskiej**. W **„krwawą niedzielę" 11 lipca 1943 r.** działacze UPA wymordowali ludność ok. 100 polskich wsi. Zabijali wszystkich – starców, kobiety, dzieci – a śmierć często zadawali w niezwykle okrutny sposób. Zbrodnie popełniane przez nacjonalistów ukraińskich na terenie województwa wołyńskiego określa się mianem ludobójstwa. W reakcji na działania UPA Polacy zaczęli tworzyć oddziały samoobrony, które w odwecie także napadały na wsie ukraińskie.

Rodziny poszukują ciał bliskich we wsi Lipniki w powiecie kostopolskim na Wołyniu. Mieszkańcy zginęli z rąk UPA i ukraińskich chłopów. Napastnicy zamordowali tam 182 osoby, w tym kobiety i dzieci.

▪ *fotografia, Wołyń, 1943 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Stosunki polsko-litewskie

Gdy w październiku 1939 r. ZSRS przekazał Wileńszczyznę Litwie, władze litewskie rozpoczęły proces lituanizacji tamtejszego społeczeństwa. Zmieniano nazwy miejscowości, ulic i nazwiska. Zamknięto Uniwersytet im. Stefana Batorego, rozwiązano liczne polskie organizacje, a wielu polskich działaczy i duchownych poddawano represjom. Mimo to sytuacja Polaków w regionie nie była zła. W lipcu 1940 r. Litwa znalazła się pod okupacją sowiecką, a rok później – hitlerowską. Niemcom zależało na podsycaniu konfliktów polsko-litewskich. Przy ich boku powstały jednostki litewskie, m.in. tzw. strzelcy ponarscy (biorący udział w mordach w Ponarach) oraz batalion gen. Povilasa Plechavičiusa [czyt.: powilasa plechawiciusa]. Brały one udział w zwalczaniu polskiej partyzantki, a do najintensywniejszych walk doszło w lipcu 1944 r. Wysiłki na rzecz porozumienia z Litwinami podejmowane przez gen. Aleksandra Krzyżanowskiego, ps. Wilk, okazały się daremne.

Żołnierze 3 Wileńskiej Brygady AK często uczestniczyli w walkach z oddziałami litewskimi wspierającymi Niemców.

- *fotografia, Wileńszczyzna, 1944 r.*

? Dlaczego władze litewskie prowadziły lituanizację Wileńszczyzny?

Walki polsko-ukraińskie trwały wiele tygodni. Rok później UPA powtórzyła akcję w Galicji Wschodniej. Do najtragiczniejszych wydarzeń doszło w lutym 1944 r. w **Hucie Pieniackiej**.

Ogółem na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej z rąk ukraińskich nacjonalistów **zginęło ok. 100–120 tys. Polaków**, a blisko 300 tys. zostało zmuszonych do ucieczki. Polacy w odwecie zabili kilkanaście tysięcy Ukraińców. Wielu Ukraińców zostało też zamordowanych przez UPA za pomoc udzieloną polskim sąsiadom lub odmowę uczestnictwa w pogromach.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego polski ruch oporu z okresu II wojny światowej nazwano Polskim Państwem Podziemnym.
2. Omów proces formowania polskiego podziemia zbrojnego.
3. Przedstaw struktury cywilne państwa polskiego w konspiracji.
4. Wymień najważniejsze akcje przeprowadzone przez ZWZ/AK.
5. Wyjaśnij okoliczności, w jakich doszło do rzezi wołyńskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Borodziej, A. Chmielarz, A. Friszke, A. Kunert, *Polska Podziemna 1939–1945*, Warszawa 1991.
Drogi cichociemnych, praca zbiorowa, Warszawa 2010.
K. Minczykowska, *Cichociemna. Generał Elżbieta Zawacka Zo (1909–2009)*, K. Minczykowska, Warszawa, 2014.
G. Motyka, *Wołyń '43*, Kraków 2016.

6 AKCJA „BURZA" I POWSTANIE WARSZAWSKIE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny i przebieg akcji „Burza",
- okoliczności wybuchu powstania warszawskiego,
- 63 dni walki w stolicy,
- skutki powstania warszawskiego.

AKCJA „BURZA"

Klęski Niemców na froncie wschodnim wbrew nadziejom polskiego podziemia nie wywołały w ich szeregach paniki i chaosu. W takiej sytuacji zarzucono pomysł wywołania ogólnonarodowego powstania w całym kraju. Na przełomie 1943 i 1944 r. opracowano plan nowej akcji – o kryptonimie **„Burza"**. Polegał na tym, aby walki z nieprzyjacielem zaczynać od wschodu, wraz z przybliżaniem się Armii Czerwonej. Oddziały AK miały uczestniczyć w wyzwalaniu Polski we współpracy z Sowietami. Na opanowanych terenach planowano dekonspirować struktury Polskiego Państwa Podziemnego, które wobec Sowietów występowałyby w roli gospodarza tych ziem. Władze polskie na emigracji nie znały ustaleń konferencji teherańskiej, dlatego wierzyły, że działania zbrojne AK pozwolą utrzymać wschodnią granicę Polski w przedwojennym kształcie. Akcja „Burza" militarnie uderzała zatem w Niemców, ale jednocześnie miała chronić przed rozszerzaniem wpływów politycznych Sowietów. Sygnałem do rozpoczęcia przez AK realizacji akcji „Burza" było wkroczenie Armii Czerwonej w granice II Rzeczypospolitej. W obawie przed niemieckimi represjami działań zbrojnych nie zamierzano prowadzić w Warszawie.

Na wypadek, gdyby Armia Czerwona okazała się jednak wroga Polakom, powstała silnie zakonspirowana organizacja **„Nie"** (**„Niepodległość"**). Jej twórcą był gen. August Emil Fieldorf [czyt.: fildorf], ps. Nil. Działacze „Nie" zostali wyłączeni z udziału w akcji „Burza", aby nie ulec dekonspiracji. Po zajęciu polskiego terytorium przez siły sowieckie mieli w dalszym ciągu pozostać w podziemiu.

Patrol żołnierzy AK i Armii Czerwonej na ulicach Wilna tuż po wspólnym wyzwoleniu miasta w ramach operacji „Ostra Brama".

- *fotografia, Wilno, VII 1944 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ROZPOCZĘCIE AKCJI „BURZA”

Rozkaz rozpoczęcia akcji „Burza” został wydany 20 listopada 1943 r. przez Komendanta Głównego AK, gen. Tadeusza Komorowskiego, ps. Bór.

Odznaka AK przyznawana żołnierzom za udział w akcji „Burza”.
▪ *fotografia, odznaka*

Gwałtowny rozwój działań na wschodzie zwiększa prawdopodobieństwo bliskiego załamania się Niemiec, a szczególnie frontu wschodniego. Związana z tym możliwość głębokiego odwrotu wojsk niemieckich może już w niedługim czasie wytworzyć na ziemiach naszych położenie, w którym AK wzmoże swe działania z bronią. W związku z powyższym, na podstawie instrukcji rządu dla kraju przesłanej mi przez Naczelnego Wodza, rozkazuję:
I. Wszystkie nasze przygotowania wojenne zmierzają do działań zbrojnych przeciw Niemcom. W żadnym wypadku nie może dojść do działań zbrojnych przeciw Rosjanom wkraczającym na ziemie nasze w ślad za ustępującymi pod ich naporem Niemcami, poza koniecznymi atakami samoobrony, co jest naturalnym prawem każdego człowieka,
II. Działania zbrojne przeciw Niemcom mogą mieć formę:
a) powszechnego i równoczesnego powstania [...],
b) „wzmożonej akcji dywersyjnej” na wszystkich ziemiach Rzeczypospolitej. [...]
IV. Zarządzenia do „wzmożonej akcji dywersyjnej” wydaję następujące:
1) „Wzmożona akcja dywersyjna” otrzymuje kryptonim „Burza”.
2) Cel i zadania „Burzy”: podkreślenie naszej woli bicia Niemców i to nawet w wypadku niekorzystnego dla nas stosunku sił, czyli wśród okoliczności niezezwalających na podjęcie powstania powszechnego oraz samoobrona przed wyniszczeniem nas przez wycofujących się Niemców.
[...] *Działania będą polegały na zaciętym nękaniu cofających się straży tylnych niemieckich* [...], *na silnej dywersji na całej głębokości terenu, w szczególności na komunikację.*
V. Stosunek do Rosjan.
1) Znajdującym się na ziemiach naszych sowieckim oddziałom partyzanckim nie należy w żadnym wypadku utrudniać prowadzenia walki z Niemcami. Unikać obecnie zatargów z oddziałami sowieckimi. [...]
3) Wobec wkraczającej na ziemie nasze regularnej armii rosyjskiej wystąpić w roli gospodarza. Należy dążyć do tego, aby naprzeciw wkraczającym oddziałom sowieckim wyszedł polski dowódca, mający za sobą bój z Niemcami i wskutek tego najlepsze prawo gospodarza.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2005, s. 263–265.

? **1.** Przedstaw militarny aspekt akcji „Burza”.
2. Określ polityczny cel akcji „Burza” i sposób, w jaki planowano go zrealizować.

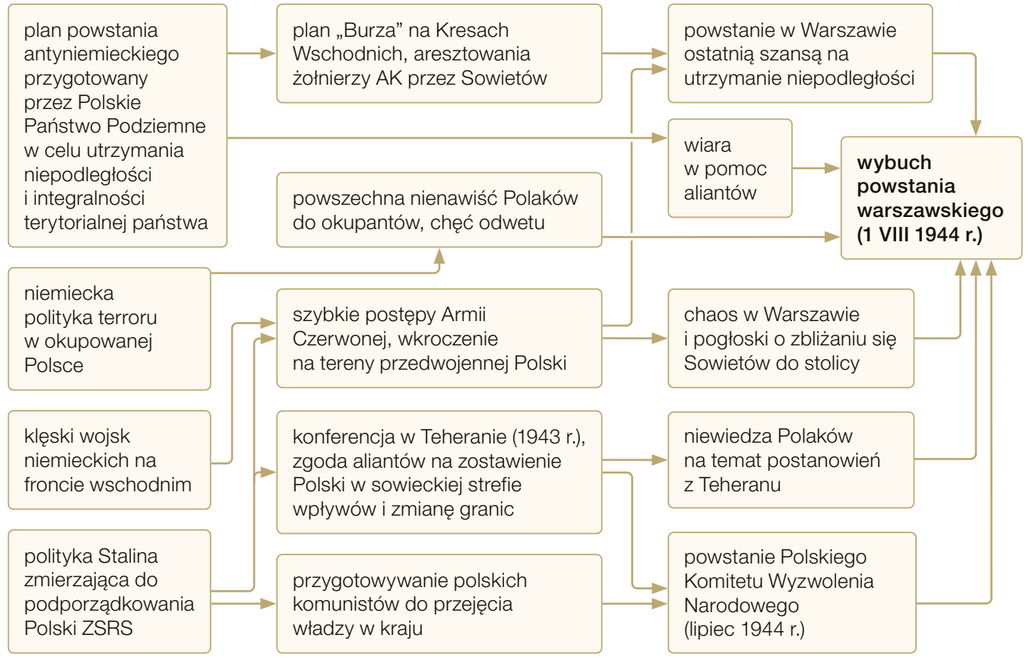
PRZEBIEG AKCJI „BURZA”

Gdy Sowieci wkroczyli na terytorium przedwojennej Polski, do walki jako pierwsze ruszyły oddziały na Wołyniu i w Galicji Wschodniej. Na początku 1944 r. powstała **27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK**, licząca ok. 6 tys. żołnierzy, dowodzona przez **ppłk. Wojciecha Kiwerskiego, ps. Oliwa**. U boku Armii Czerwonej walczyła ona z UPA i Niemcami. Dywizja poniosła duże straty, a jej resztki zostały otoczone przez Sowietów w lipcu 1944 r. Mimo wcześniejszej współpracy polskich oficerów uwięziono, żołnierzy wcielono do armii Berlinga, opornych zaś rozstrzelano lub zesłano do łagrów.

W **lipcu 1944 r.** w ramach akcji „Burza” AK przeprowadziła w okręgach wileńskim i nowogródzkim operację o kryptonimie **„Ostra Brama”**. Polscy żołnierze, w liczbie ok. 9 tys., pod dowództwem ppłk. Aleksandra

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny wybuchu powstania warszawskiego?

Krzyżanowskiego, ps. Wilk, przy współudziale Armii Czerwonej zdobyli Wilno. Jednak Sowieci ponownie aresztowali polskich oficerów i rozbroili żołnierzy. Uratowała się tylko część oddziałów, które nieufne wobec decyzji Stalina nie przystąpiły do akcji „Burza”. Podobnie zakończyła się akcja we **Lwowie**. Żołnierze AK pod dowództwem płk. Władysława Filipkowskiego, ps. Janka, przy współpracy z wojskami sowieckimi oswobodzili Lwów, po czym – gdy złożyli broń i Filipkowski udał się na rozmowy z dowództwem Armii Czerwonej – oficerów aresztowano, a żołnierzy wysłano do łagrów. Łącznie NKWD aresztowało ok. 50 tys. żołnierzy AK. Władze sowieckie rozpoczęły brutalną rusyfikację, ateizację i sowietyzację polskiego społeczeństwa Kresów Wschodnich. Symbolicznym końcem walk stała się śmierć ppłk. Macieja Kalenkiewicza, ps. Kotwicz, hubalczyka i cichociemnego, który zginął 21 sierpnia 1944 r. pod Surkontami zaatakowany przez batalion NKWD.

PRZYCZYNY WYBUCHU POWSTANIA

Fiasko akcji „Burza” ukazało przywódcom Polskiego Państwa Podziemnego powagę sytuacji. Kresy Wschodnie zostały utracone na rzecz ZSRS, a niepodległość Polski była zagrożona, ponieważ Stalin zaczął tworzyć w Lublinie ośrodek władzy komunistycznej zależny od Moskwy (więcej zob. s. 158–159). W tych okolicznościach pod koniec lipca 1944 r. dowództwo AK podjęło decyzję o wywołaniu powstania w Warszawie. Oddziały AK miały opanować miasto, po czym planowano ujawnienie się cywilnych władz podziemnych. Przywódcy AK sądzili, że Stalin nie zdecyduje się na brutalną rozprawę z AK w stolicy kraju, gdyż negatywnie wpłynęłoby to na wizerunek ZSRS wśród aliantów. Żywili złudzenia, iż postawiony przed faktem dokonanym sowiecki dyktator byłby zmuszony uznać rząd emigracyjny.

Na decyzję o wybuchu powstania wpłynęły także apele polskojęzycznej rozgłośni Związku

Patriotów Polskich, nadawane pod koniec lipca z Moskwy. Nawoływały one mieszkańców stolicy do spontanicznego chwycenia za broń. Władze podziemia obawiały się, że w atmosferze nienawiści do okupanta naród może posłuchać tego wezwania. Gdyby natomiast powstanie rozpoczęły oddziały polskich komunistów, wówczas Stalin użyłby tego jako argumentu, że tylko oni walczyli z Niemcami. Poza tym dowództwo AK brało pod uwagę nastroje panujące wśród żołnierzy, gdzie dominowała chęć odwetu za lata terroru.

Z wojskowego punktu widzenia AK nie była jednak przygotowana do zorganizowania powstania w Warszawie. W pobliżu stolicy znajdowało się wprawdzie ok. 50 tys. żołnierzy, ale nie dysponowali oni wystarczającą ilością broni, ponieważ wcześniej odesłano ją na wschód. Plan powstania, opracowywany w pośpiechu, zawierał dużo poważnych błędów taktycznych.

DECYZJA

O terminie wybuchu powstania w Warszawie miał zdecydować **Komendant Główny AK gen. Komorowski, ps. Bór**, z upoważnienia premiera Mikołajczyka. Działacze przebywający na miejscu, w stolicy, mieli największe szanse wyznaczyć odpowiednią datę. Zbyt wczesne rozpoczęcie walk groziło stłumieniem powstania przez Niemców, zbyt późne – wejściem Sowietów do miasta, nim zdążą je opanować żołnierze AK. Premier Mikołajczyk, zwolennik powstania, udał się do Moskwy na spotkanie ze Stalinem. Miał nadzieję, że walki w stolicy pokażą siłę i determinację polskich powstańców, co skłoni dyktatora do zmiany polityki. Naczelny wódz, gen. Sosnkowski, był natomiast przeciwnikiem powstania, nie wierzył bowiem w możliwość zwycięstwa i wsparcia Polaków przez Sowietów.

Na bezpośrednią decyzję o wybuchu powstania wpłynęły zbliżanie się frontu oraz ewakuacja niemieckiej administracji z Warszawy. 27 lipca 1944 r. Niemcy wydali nakaz stawienia się 100 tys. mężczyzn do prac przy budowie fortyfikacji nad Wisłą. Dowództwo AK podejrzewało, że może to być początek masowej eksterminacji Polaków i zarządziło alarm w oddziałach konspiracyjnych.

30 lipca 1943 r. do Warszawy dotarł wysłannik rządu emigracyjnego, **por. Zdzisław Jeziorański, ps. Jan Nowak**, który przekazał, że powstańcy nie mogą liczyć na duże zrzuty broni i wsparcie brygady spadochronowej z Wielkiej Brytanii. Zdaniem Brytyjczyków takich akcji nie można było przeprowadzić ze względu na silną obronę przeciwlotniczą III Rzeszy. Przywódcy Polskiego Państwa Podziemnego zlekceważyli jednak te informacje.

31 lipca do gen. Komorowskiego dotarła wiadomość (jak później stwierdzono – fałszywa) o pojawieniu się sowieckich czołgów w prawobrzeżnej Warszawie. Zastępca komendanta, **gen. Leopold Okulicki, ps. Niedźwiadek**, coraz bardziej nalegał na rozpoczęcie walk. Ostatecznie Komorowski wydał rozkaz rozpoczęcia powstania w Warszawie w dniu

Elitarna jednostka Kedywu okręgu warszawskiego AK nazywana Kolegium „A”.
- *fotografia, Warszawa, 1944 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

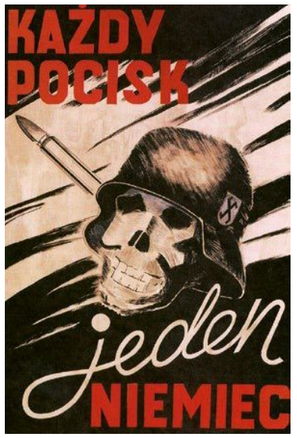
Każdy pocisk, jeden Niemiec

Największym problemem walczących Polaków był brak broni i amunicji. Szacuje się, że w momencie wybuchu powstania do dyspozycji AK pozostawało zaledwie 2500 pistoletów, 1475 karabinów, 420 pistoletów maszynowych, 94 ręczne karabiny maszynowe i 20 ciężkich karabinów maszynowych. Część broni wyprodukowano we własnym zakresie, np. miotacze ognia, butelki zapalające, pistolety maszynowe typu Błyskawica czy granaty Sidolówki i Filipinki. Taka ilość amunicji mogła wystarczyć jedynie na kilka dni walk, o czym dobitnie przekonano się już w pierwszych godzinach powstania.

Pistolet maszynowy Błyskawica był produkowany w warunkach konspiracji.
- *fotografia współczesna*

? Jakim uzbrojeniem dysponowali powstańcy?

Każdy pocisk, jeden Niemiec to plakat z okresu powstania warszawskiego, wzywający walczących do oszczędnego używania amunicji, której brakowało powstańcom.
- *plakat, 1944 r.*

1 sierpnia 1944 r., o godzinie 17.00 (godzina W). Bezpośrednim dowódcą powstania mianował **płk. Antoniego Chruściela, ps. Monter**.

WYBUCH WALK

Wybuch powstania w stolicy nie zaskoczył Niemców, którzy od dawna spodziewali się takiego wystąpienia. Mimo to okupantów zdziwiła skala zrywu i determinacja Polaków. Choć w Warszawie znajdowało się kilkanaście tysięcy niemieckich żołnierzy, przez pierwsze dni inicjatywa należała do powstańców. Oddziały AK oraz jednostki innych organizacji konspiracyjnych (w tym Armii Ludowej, AL, i Narodowych Sił Zbrojnych, NSZ) opanowały znaczną część miasta, ale Niemcy utrzymali silnie ufortyfikowane punkty oporu, koszary, mosty i lotniska.

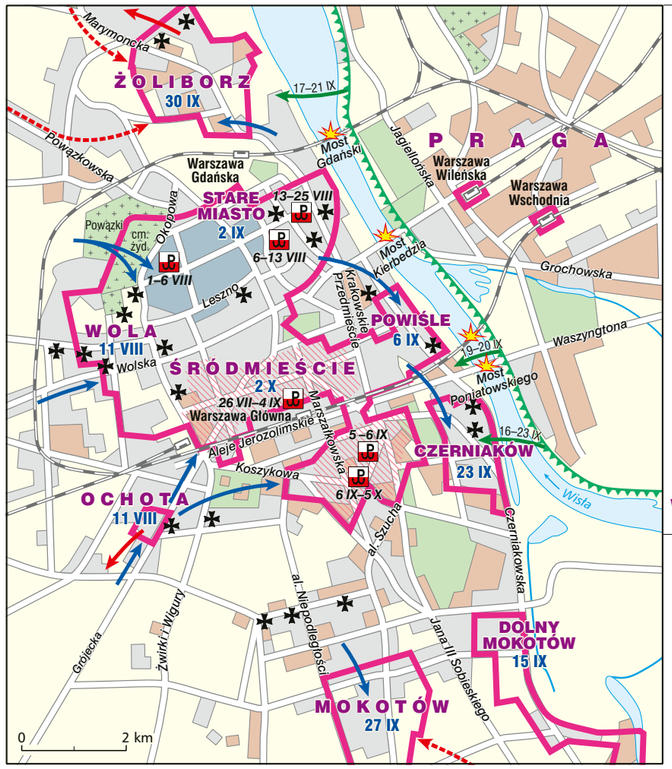
W pierwszych dniach powstańcy zajęli dużą część Śródmieścia, Stare Miasto, Powiśle, Żoliborz, Wolę i część Mokotowa. Jednak te dzielnice pozostawały odseparowane od siebie, a kontakt utrzymywano tylko dzięki specjalnym łącznikom, poruszającym się m.in. kanałami. Ponadto tuż po wybuchu walk od działań bojowych wstrzymała się Armia Czerwona, która znajdowała się w pobliżu stolicy. Sowieckie lotnictwo, które dotąd panowało nad Warszawą, wycofało się, co umożliwiło Niemcom ataki z powietrza na pozycje powstańców.

Mieszkańcy Warszawy w pierwszych dniach walk z entuzjazmem przyjęli wybuch powstania – wywieszali polskie flagi, budowali barykady, a do oddziałów masowo zgłaszali się ochotnicy. Po raz pierwszy od początku wojny w mieście mogły legalnie działać polskie instytucje. Zaczęto wydawać gazety, organizowano pokazy powstańczej kroniki filmowej i spektakle teatralne. Powstańcza radiostacja nadawała swój program aż do momentu kapitulacji.

WALKI POWSTAŃCZE

Po początkowym zaskoczeniu Niemcy szybko przystąpili do działania. Hitler rozkazał całkowicie zniszczyć polską stolicę i wymordować jej mieszkańców. Do miasta ściągnięto ok. 50 tys. żołnierzy SS i policji. Dowódcą sił niemieckich został gen. SS Erich von dem Bach-Zelewski [czyt.: iryś fon dem bach celewski). Niemcy, przy wsparciu lotnictwa, czołgów

WALKI PODCZAS POWSTANIA

- zasięg powstania 4 VIII 1944 r.
- obszary kontrolowane przez powstańców w dniu kapitulacji (2 X 1944 r.)
- ruiny getta, zburzonego w 1943 r.
- zabudowa zniszczona w czasie powstania i po jego upadku jesienią 1944 r.
- pozostała zabudowa
- tereny zielone
- kierunki natarcia wojsk niemieckich
- kierunki dostarczania pomocy przez oddziały leśne AK
- desanty 1 Armii Wojska Polskiego
- kierunki wycofywania się powstańców
- kolejne siedziby Komendy Głównej AK
- mosty wysadzone przez Niemców 13 IX 1944 r.
- linia frontu po zdobyciu Pragi przez wojska sowieckie 15 IX 1944 r.
- miejsca przeprowadzonych przez Niemców i oddziały RONA masowych egzekucji ludności cywilnej, rannych i więźniów
- WOLA 11 VIII — dzielnice miasta i daty ich kapitulacji

?

1. Wymień dzielnice opanowane przez powstańców.
2. Wskaż główne kierunki natarcia oddziałów niemieckich.

i artylerii, najpierw przebili się przez ciągi komunikacyjne blokowane przez powstańców, a następnie zdobywali dzielnicę po dzielnicy. Pierwsza została zajęta Wola, tuż po niej – Ochota. Silny opór hitlerowcom stawiło tam zgrupowanie Kedywu ppłk. Jana Mazurkiewicza, ps. Radosław. Była to najlepiej wyszkolona i uzbrojona formacja powstańcza, złożona m.in. z harcerskich batalionów „Zośka" i „Parasol". W odwecie za opór stawiany przez powstańców hitlerowcy **wymordowali od 40 do 70 tys. mieszkańców tych dzielnic**. Wykorzystywali także cywilów jako żywe tarcze podczas ataków na pozycje powstańców, palili szpitale i rozstrzeliwali jeńców. Po krwawych walkach na Woli Niemcy zmienili taktykę. Zaczęli wykorzystywać swoją przewagę techniczną. Najpierw do akcji wkraczało niemieckie lotnictwo oraz artyleria, które burzyły barykady i budynki. Następnie pod osłoną ognia z pojazdów pancernych do działania przystępowały jednostki specjalnie wyszkolone do walk ulicznych, wyposażone m.in. w miotacze ognia. W połowie sierpnia Niemcy rozpoczęli atak na **Stare Miasto**, które po ciężkich walkach zdobyli 2 września. Powstańcy ewakuowali się kanałami do Śródmieścia i na Żoliborz, a hitlerowcy **zamordowali ok. 7 tys. rannych i 35 tys. ludności cywilnej**. Ich kolejnymi celami stały się Powiśle, Czerniaków i Żoliborz, które chcieli przejąć, aby odciąć powstańców od Wisły i ewentualnej pomocy Sowietów.

Krzysztof Kamil Baczyński (1921–1944) był poetą, a także żołnierzem AK i harcmistrzem Szarych Szeregów. Uważany jest za jednego z przedstawicieli tzw. pokolenia Kolumbów – ludzi urodzonych na początku lat 20., których wejście w dorosłość przypadło na czas wojny. Zginął w powstaniu warszawskim.

▪ *fotografia, lata 40.*

Mali ochotnicy z biało-czerwonymi opaskami, którzy podczas powstania zajmowali się dostarczaniem wody do szpitala na Solcu.

▪ *fotografia, Warszawa, VIII 1944 r.*

MOCARSTWA WOBEC POWSTANIA

Władze ZSRS nie wsparły powstania, ponieważ nie chciały oddać władzy w Polsce rządowi na uchodźstwie. Na rozkaz Stalina wojska sowieckie wstrzymały więc na kilka tygodni działania w rejonie Warszawy. Pretekstem były kłopoty logistyczne i wzrastający opór sił niemieckich. Dopiero w połowie września opanowano Pragę, czyli prawobrzeżną dzielnicę Warszawy. Niemcy zdołali jednak wcześniej wysadzić wszystkie mosty. Choć oddziały **1 Armii Wojska Polskiego** pod dowództwem **gen. Zygmunta Berlinga** próbowały przeprawić się przez Wisłę, to bez sowieckiego wsparcia artyleryjskiego i lotniczego zostały odparte. Na Czerniakowie i Żoliborzu zginęło ok. 3,5 tys. żołnierzy Berlinga.

Rozmowy Mikołajczyka ze Stalinem w Moskwie, mimo działań brytyjskiej dyplomacji, nie przyniosły rezultatów. Stalin żądał uznania linii Curzona za wschodnią granicę Polski oraz zaakceptowania legalności Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) i Krajowej Rady Narodowej (KRN) (zob. też s. 159–160). Proponował wprawdzie Mikołajczykowi urząd premiera, ale z Bolesławem Bierutem jako prezydentem i przewagą komunistów w rządzie. Na takie ustępstwa Mikołajczyk nie chciał się zgodzić.

Warszawskich powstańców wsparła Wielka Brytania, która organizowała **zrzuty lotnicze broni i amunicji**. Z kolei Roosevelt, zainteresowany przystąpieniem ZSRS do wojny z Japonią, nie naciskał na Stalina w sprawie powstania. Wsparciem okazanym przez rządy USA i Wielkiej Brytanii było publiczne uznanie 30 sierpnia 1944 r. polskich powstańców za część sił alianckich, co zmusiło Niemców do stosowania wobec Polaków konwencji genewskiej. Ponadto gen. Bach-Zelewski uznał, że masowe represje odnoszą skutek odwrotny do zamierzonego i jedynie wzmacniają determinację obrońców. Próbował nakłonić powstańców do kapitulacji poprzez bardziej humanitarne traktowanie.

KONIEC WALK

Gen. Komorowski podjął decyzję o kapitulacji 9 września 1944 r. Jednak w tym czasie Stalin wznowił działania Armii Czerwonej, która 14 września zajęła prawobrzeżną Pragę, Amerykanie zaś przeprowadzili masowe zrzuty lotnicze. Na wieść o tym polski dowódca przerwał rokowania z Niemcami. Ostatnim bastionem

Listonoszki Harcerskiej Poczty Polowej, działającej w Warszawie podczas powstania. Korespondencja przenoszona przez harcerzy z Szarych Szeregów była ograniczona do 25 słów i podlegała cenzurze.

▪ *fotografia, Warszawa, VIII 1944 r.*

63 DNI WALKI

Wybuch powstania warszawskiego został przyjęty przez większość mieszkańców stolicy z wielkim entuzjazmem i nadzieją. Powstańcy mimo braków w uzbrojeniu odnieśli kilka sukcesów i opanowali część miasta. Jednak w miarę upływu czasu rosła liczba ofiar, szczególnie wśród cywilów, którzy byli bezlitośnie mordowani przez oddziały niemieckie. Choć Armia Czerwona nie ruszyła powstańcom na pomoc, Polacy przez 63 dni bohatersko stawiali opór siłom hitlerowców, płacąc za to najwyższą cenę.

1 VIII 1944

Godz. 17.00 (godzina W) wybuch powstania warszawskiego. Do walki ruszyło ponad 35 tys. żołnierzy AK.

2–3 VIII 1944

Zdobycie przez powstańców Poczty Głównej, Elektrowni Warszawskiej, Dworca Pocztowego, Polskiej Wytwórni Papierów Wartościowych oraz Arsenału.

Oddział powstańców uzbrojony w pistolet maszynowy Błyskawica i pistolet ręczny ostrzeliwuje Niemców. W chwili wybuchu walk jedynie **10%** żołnierzy podziemia posiadało broń.

11 VIII 1944

Zajęcie przez Niemców Woli i Ochoty.

Walki w ruinach Warszawy, która była nieustannie ostrzeliwana przez Niemców. Najcięższe pociski ważyły nawet **2 tony**.

20 VIII 1944

Zdobycie przez powstańców gmachu Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej (PAST-y).

1–2 IX 1944

Ewakuacja powstańców ze Starego Miasta do Śródmieścia i na Żoliborz.

2 IX 1944

Kapitulacja Starego Miasta.

6 IX 1944

Ostatnie walki na Powiślu.

13 IX 1944

Wysadzenie przez Niemców wszystkich warszawskich mostów.

15 IX 1944

Lądowanie na Czerniakowie oddziałów 1 Dywizji Piechoty Wojska Polskiego.

22 IX 1944

Zlikwidowanie przez Niemców przyczółka czerniakowskiego.

27 IX 1944

Kapitulacja Mokotowa.

30 IX 1944

Mianowanie gen. Tadeusza Komorowskiego, ps. Bór, naczelnym wodzem przez prezydenta RP.

2/3 X 1944

Podpisanie nocą w Ożarowie przez przedstawicieli KG AK układu z Niemcami o zaprzestaniu działań wojennych w Warszawie.

Dowódcy powstania

Bór
Gen. Tadeusz Komorowski
Dowódca AK i naczelny wódz

Niedźwiadek
Gen. Leopold Okulicki
Szef sztabu KG AK

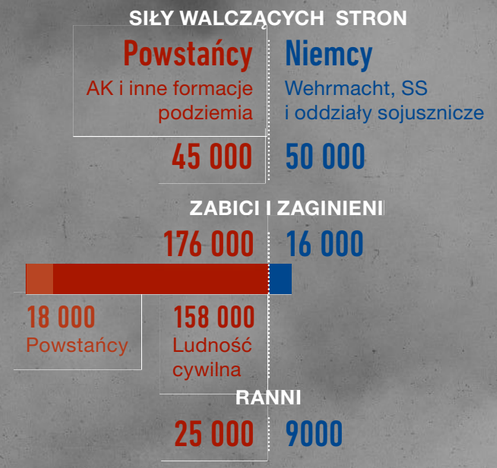

Grzegorz
Gen. Tadeusz Pełczyński
Szef sztabu KG ZWZ/AK

Monter
Płk Antoni Chruściel
Dowódca całości sił powstańczych

Siły i straty walczących stron

Zniszczenia w Warszawie

Powstańcy wzięci do niewoli niemieckiej po kapitulacji stolicy. Po klęsce powstania do niewoli dostało się **15 tys.** żołnierzy podziemia, a Niemcy wypędzili z Warszawy ponad **600 tys.** mieszkańców.

WARTO WIEDZIEĆ

Pomoc aliantów

Pierwsze zrzuty alianckie z pomocą powstańcy otrzymali w nocy z 4 na 5 sierpnia. Samoloty pilotowane przez Polaków, Brytyjczyków, Kanadyjczyków, Australijczyków oraz obywateli Unii Południowej Afryki startowały z baz we Włoszech z okolic Brindisi [czyt.: **brin**dizi]. Nocne loty nad obszarami opanowanymi przez Niemców wiązały się z dużymi stratami, ponadto samoloty latające na tak długich trasach musiały zabierać sporo paliwa zamiast ładunku. Celność zrzutów wykonywanych w ciemności pod niemieckim ostrzałem też nie była duża. W rezultacie udzielone wsparcie nie zmieniło znacząco sytuacji powstańców. Stalin, mimo próśb Churchilla oraz Roosevelta, nie zgodził się początkowo, aby samoloty alianckie lądowały na terenach opanowanych przez Armię Czerwoną. Zmienił zdanie dopiero w połowie września, dzięki czemu 18 września 1944 r. ponad 100 amerykańskich samolotów B-17 doleciało nad Warszawę z zaopatrzeniem. Był to największy zrzut dla walczącej stolicy, ale wówczas powstanie już dogorywało. Powstańcy kontrolowali tylko niewielkie obszary miasta i większość ładunku dostała się w ręce Niemców.

Replika samolotu B-24 Liberator znajdująca się w Muzeum Powstania Warszawskiego jest wyrazem hołdu dla wszystkich lotników alianckich, którzy w 1944 r. przeprowadzali zrzuty dla walczącej stolicy.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

? Dlaczego zrzuty lotnicze okazały się niedostatecznym wsparciem dla powstańców?

powstańców pozostawało **Śródmieście**. Z powodu braku pomocy oraz wyczerpania amunicji, żywności i leków w nocy **z 2 na 3 października 1944 r., po 63 dniach** walki, Polacy podpisali układ o zaprzestaniu działań wojennych w Warszawie. Z powodu uznania AK za armię sojuszniczą przez zachodnich aliantów Niemcy musieli potraktować powstańców jak jeńców wojennych. Wysiedlili jednak całą ludność stolicy, następnie specjalne jednostki saperów przystąpiły do palenia i burzenia miasta, w tym także zabytków. Władze cywilne Polskiego Państwa Podziemnego po kapitulacji opuściły stolicę i pozostały w konspiracji, a gen. Komorowski trafił do niemieckiej niewoli. Nowym Komendantem Głównym AK mianowano gen. Leopolda Okulickiego.

Powstanie warszawskie było wydarzeniem bezprecedensowym w dziejach II wojny światowej. Słabo uzbrojeni powstańcy przez ponad dwa miesiące bronili się przed jedną z najpotężniejszych armii świata. Mimo to straty zarówno wśród walczących, jak i ludności cywilnej były ogromne. Powstańcy nie osiągnęli również zakładanych celów politycznych i militarnych.

Powstańcy podczas walki na barykadach w Warszawie. Największym problemem walczących była niewystarczająca ilość broni, dlatego niektórzy musieli używać np. pistoletów, mających bardzo mały zasięg ognia.

▪ *fotografia, Warszawa, VIII 1944 r.*

Ruiny Warszawy po zakończeniu powstania. Na pierwszym planie widać zgliszcza dzielnicy żydowskiej zrównanej z ziemią przez Niemców w 1943 r.

▪ *fotografia, Warszawa, 1945 r.*

SPÓR O POWSTANIE

Argumenty zwolenników i przeciwników decyzji o rozpoczęciu powstania są przedmiotem burzliwych debat, a mimo klęski mit powstania warszawskiego jest wciąż żywy. Zwolennicy powstania podkreślają, że:

- niepodjęcie walki potwierdziłoby argument sowieckiej propagandy, że Armia Krajowa *stoi z bronią u nogi*;
- bierność mogła być odczytana na Zachodzie jako zgoda na podporządkowanie Sowietom;
- przywódcy podziemia uważali, że działania zbrojne będą elementem udziału Polski w koalicji antyhitlerowskiej i pozwolą na utrzymanie wschodniej granicy w przedwojennym kształcie (nie znali ustaleń z Teheranu);
- postawa powstańców pokazała Stalinowi, że nie podporządkuje on Polski tak łatwo i zmusiła dyktatora do rezygnacji z planów uczynienia z niej sowieckiej republiki;
- atmosfera panująca w stolicy (chęć odwetu na okupantach) była tak napięta, że do wybuchu walk mogło dojść spontanicznie.

Krytykami powstania od samego początku byli polscy wojskowi, m.in. gen. Sosnkowski i gen. Anders. Decyzji o powstaniu sprzeciwiała się także część oficerów Komendy Głównej AK, którzy zarzucali gen. Komorowskiemu złą ocenę sytuacji. Krytycy powstania najczęściej wskazują, że:

- alianci zachodni już wcześniej zapowiedzieli, że nie wesprą powstania i nakazali Polakom w tej sprawie porozumieć się ze Stalinem;
- oczekiwanie pomocy od Armii Czerwonej okazało się polityczną naiwnością, ponieważ już akcja „Burza" pokazała nastawienie Sowietów do polskiego podziemia;
- dowódcy podziemia przyjęli wykluczające się założenia – sukces powstania, które miało zniweczyć plany Stalina, zależał od wsparcia Armii Czerwonej, podległej dyktatorowi;
- powstanie nie wybuchłoby spontanicznie, a zdyscyplinowani żołnierze AK nie ruszyliby do walki bez rozkazu;
- zryw był źle przygotowany militarnie, a większość żołnierzy nie miała broni;
- zniszczenie Armii Krajowej i Warszawy przez Niemców było na rękę Stalinowi.

Pomimo toczonych dyskusji nie ma jednak wątpliwości, że powstańcy wykazali wielkie bohaterstwo i oddanie ojczyźnie. Zryw ten stał się symbolem polskiego męczeństwa narodowego, a w okresie powojennym – także walk Polaków o niepodległość, do której dążyli przez blisko kolejne pół wieku.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, główne założenia i cele akcji „Burza".
2. Omów przebieg akcji „Burza" i jej skutki.
3. Wymień przyczyny wybuchu powstania warszawskiego.
4. Przedstaw przebieg walk w stolicy w 1944 r.
5. Wymień skutki powstania warszawskiego dla stolicy oraz całego kraju.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J.M. Ciechanowski, *Powstanie Warszawskie*, Warszawa 2009.
N. Davis, *Powstanie '44*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 2004.

Teheran, Jałta, Poczdam – zdrada Polski czy dziejowa konieczność?

Sprawa polska od początku wojny sprawiała zachodnim mocarstwom problem. Kiedy Hitler zaatakował Polskę we wrześniu 1939 r., Wielka Brytania i Francja zgodnie z ustaleniami wypowiedziały wprawdzie wojnę III Rzeszy, jednak powstrzymały się od działań zbrojnych. Po agresji Niemiec na ZSRS alianci zaczęli traktować Stalina jako głównego sojusznika i odsunęli polską rację stanu na dalszy plan.

Sprawa polska w Teheranie

Kwestia stosunków polsko-sowieckich i powojennej wschodniej granicy Polski była poruszana przez Wielką Trójkę jeszcze przed konferencją w Teheranie. *Roosevelt i Churchill porozumieli się w marcu 1943 roku i ustalili, że Polska będzie musiała uwzględnić roszczenia ZSRR wobec swych ziem wschodnich oraz że „ostatecznie rzeczą wielkich mocarstw będzie rozstrzygnąć, co Polska ma mieć"* [...]. *Tymczasem w prasie brytyjskiej wysuwano już ideę podziałów sfer wpływów w Europie między Anglię i ZSRR wzdłuż Odry. Cenę zgody w obozie alianckim miała zapłacić swą niepodległością Polska* (W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2015*, Warszawa 2017, s. 136). *Zarówno prezydent Roosevelt, jak i premier Churchill uważali, że w warunkach rozszerzenia się konfliktu światowego (Japonia) nie można iść na żadne ryzyko rozluźnienia więzów współpracy wojskowej z ZSRS. Pojawiła się teza o możliwości separatystycznego pokoju sowiecko-niemieckiego, w czym miałoby pośredniczyć Tokio, związane z Moskwą paktem o nieagresji. W tym kontekście kwestia polska stawała się dla Anglosasów mało znacząca, a popieranie polskich postulatów groziło nadwyrężeniem stosunków z Sowietami* (W. Materski, *Dyplomacja RP 1939–1945,* [w:] *Między pokojem a wojną. Szkice o dyplomacji polskiej lat 1918–1945*, red. M. Kornat, W. Materski, Warszawa 2015, s. 63–64).

Pierwsza konferencja Wielkiej Trójki odbyła się w Teheranie między 28 listopada a 1 grudnia 1943 r. Uczestnicy odrzucili brytyjski projekt utworzenia frontu południowego (na Bałkanach) i ataku od Adriatyku w kierunku Wiednia, co mogłoby powstrzymać Stalina przed zagarnięciem terytoriów wyzwolonych przez Armię Czerwoną. Polacy nie zostali dopuszczeni do obrad. Churchill i Roosevelt w chwili przystąpienia do rozmów zdawali sobie sprawę ze znaczenia potęgi ZSRS dla wygrania wojny. Uzgodniono, że wschodnia granica Polski będzie przebiegać na linii z traktatu sowiecko-niemieckiego, zwanej linią Curzona, a granica z Niemcami zostanie przesunięta na zachód. Do Polski miały też zostać przyłączone Prusy Wschodnie i prowincja opolska. Stalin z kolei upomniał się o porty na Bałtyku: Królewiec i Kłajpedę wraz z częścią Prus Wschodnich.

Prezydent USA Franklin D. Roosevelt 1 **i premier rządu RP na uchodźstwie Stanisław Mikołajczyk** 1 podczas spotkania w Waszyngtonie 14 czerwca 1944 r. Mikołajczyk próbował interweniować w sprawie postanowień z Teheranu, jednak Roosevelt pozostawał nieugięty i nie zamierzał podejmować żadnych działań w celu obrony polskich interesów.

▪ *fotografia, Waszyngton, 14 VI 1944 r.*

To budzi **kontrowersje**

Józef Stalin 1 **i Franklin D. Roosevelt** 2 podczas konferencji w Jałcie. Po przyłączeniu się Stanów Zjednoczonych do wojny pozycja Roosevelta na arenie międzynarodowej była bardzo silna. Wiara pokładana przez niego w możliwość porozumienia z sowieckim dyktatorem w sprawie powojennego porządku i pokojowego podziału wpływów okazała się jednak zbyt naiwna. Swoją ugodową polityką umożliwił Stalinowi ekspansję w Europie Środkowo-Wschodniej i zdobycie dominacji nad tym terenem.

▪ *fotografia, Jałta, II 1945 r.*

Już podczas obrad w Teheranie został wstępnie przesądzony powojenny los Polski. Stalin umiejętnie wykorzystał sytuację międzynarodową i nadzieje aliantów na jego pomoc w pokonaniu Hitlera, by zdobyć wszystko, na czym mu zależało. Uzyskanie zgody na ustanowienie granicy Polski na linii Curzona było bowiem pośrednim przyzwoleniem na podział Europy na dwie strefy wpływów. Dyktator podjął też działania w celu ustanowienia w Polsce władzy pozostającej pod jego całkowitą kontrolą. Zachód zdawał sobie sprawę z przewagi Stalina i jego decydującego wpływu na losy świata. Jesienią 1944 r. trwały jeszcze negocjacje polsko-brytyjskie. Klimat tych rozmów najlepiej oddają słowa wypowiedziane przez Churchilla do Mikołajczyka, sprzeciwiającego się ustaleniom dotyczącym granicy wschodniej: *Nie macie poczucia odpowiedzialności* [...]. *Nie myślicie o przyszłości Europy, macie na myśli tylko swój własny, pożałowania godny interes.*

Ostateczne rozstrzygnięcia

Konferencja w Jałcie rozpoczęła się 4 lutego 1945 r. Historycy różnie oceniają to wydarzenie. Rosyjscy badacze podkreślają zazwyczaj, że spotkanie przyczyniło się do budowy światowego pokoju. Krytycy Jałty stają natomiast w obronie potraktowanych wówczas przedmiotowo krajów. Pojawiają się też głosy, że alianci walczyli wprawdzie o lepsze warunki dla Polski, lecz sytuacja była trudna i dlatego ich działania nie przyniosły rezultatu. *W naszym przekonaniu warto zaproponować jeszcze inną interpretację. Otóż u podstaw Jałty legła fałszywa wizja kształtowania pokoju* (Peacemaking). *Błąd ów powstał z wiary w to, że z krajem, który stosuje nieludzkie metody rządzenia na swoim terytorium, można stworzyć uczciwy i trwały pokój. Z tego właśnie powodu zakończenie II wojny światowej było dla Zachodu „Klęską w zwycięstwie"* (M. Kornat, *Jałta – fałszywa wizja pokoju światowego*, [w:] *Jałta. Rzeczywistość, mit i pamięć*, red. S. Łukasiewicz, Warszawa 2019, s. 17).

11 lutego ogłoszono końcowe ustalenia Wielkiej Trójki. Przedstawiciele mocarstw zadecydowali nie tylko o odebraniu Polsce ziem wschodnich, lecz także o powołaniu Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN), złożonego głównie z komunistów. Wybory parlamentarne w powojennej Polsce miały się odbyć pod dyktando Stalina. Taka postawa aliantów, a także nieugięte stanowisko sowieckiego dyktatora wywołały wśród Polaków poczucie klęski i zdrady ich interesów. Protesty oraz apele w tej sprawie nie przyniosły jednak oczekiwanego efektu.

W kwietniu 1945 r. Armia Czerwona rozpoczęła ofensywę berlińską. Stalin coraz mniej liczył się z sojusznikami oraz ich próbami interwencji w sprawie Polski. Wcześniejsze ustalenia mocarstw zostały potwierdzone latem 1945 r. podczas konferencji w Poczdamie. Przebieg powojennych granic naszego kraju był zgodny z propozycjami Stalina. Polska stopniowo traciła suwerenność i stawała się jedynie częścią sowieckiego imperium. TRJN został uznany za legalny. Konferencja w Poczdamie przypieczętowała nowy podział świata, a jej postanowienia pozbawiły zachodnie mocarstwa wpływu na losy dużej części Europy.

7 SPRAWA POLSKA POD KONIEC WOJNY

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- postanowienia wobec Polski na konferencji w Teheranie,
- powstanie Polski lubelskiej,
- postanowienia konferencji jałtańskiej,
- powołanie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej.

SPRAWA POLSKA W TEHERANIE

Na konferencję teherańską zaplanowaną między 28 listopada a 1 grudnia 1943 r. Churchill chciał zaprosić przedstawicieli polskich władz na uchodźstwie, ale sprzeciwili się temu Stalin i Roosevelt. Stalin nadal uznawał polski rząd za wrogi wobec ZSRS. Roosevelt z kolei, wbrew głoszonym publicznie deklaracjom, zawartym m.in. w Karcie atlantyckiej, uważał, że o losach świata powinny decydować mocarstwa. Jednocześnie w oficjalnych rozmowach z Polakami zapewniał o całkowitym poparciu sprawy polskiej. W okresie poprzedzającym konferencję Churchill starał się nakłonić polski rząd do rezygnacji z roszczeń do Kresów Wschodnich. Liczył, że to umożliwi ponowne nawiązanie stosunków dyplomatycznych między RP a ZSRS i ewentualnie ułatwi utrzymanie niepodległości Polski po zakończeniu wojny. Premier Mikołajczyk jednak, mimo silnego nacisku Brytyjczyków, nie zgodził się na takie ustępstwa terytorialne.

Premier rządu RP na uchodźstwie gen. Władysław Sikorski [1] podczas swojej trzeciej wizyty w Stanach Zjednoczonych na spotkaniu z prezydentem USA Franklinem D. Rooseveltem [2]. Głównym tematem rozmów była kwestia powojennych granic Polski, jednak Amerykanie nie złożyli żadnej deklaracji w tej sprawie.

- *fotografia, Waszyngton, XII 1942 r.*

Podczas pierwszej konferencji Wielkiej Trójki wielokrotnie poruszano sprawę Polski. Politycy brytyjscy i amerykańscy potrzebowali Sowietów w walce z III Rzeszą. Obawiali się bowiem, że Stalin po wyparciu nazistów z ziem ZSRS przystąpi do własnych rokowań z Hitlerem. Przyjęli zatem argumenty sowieckiego dyktatora, który dowodził konieczności zerwania stosunków dyplomatycznych z polskim rządem z powodu przyłączenia się Polaków do oszczerczej niemieckiej propagandy wobec ZSRS. Zgodzili się także na przesunięcie granic przyszłego państwa polskiego na zachód, **między linię Curzona na wschodzie a Odrę**. Polska miała się znaleźć w strefie wpływów Stalina. Decyzje te były całkowicie sprzeczne z postanowieniami Karty atlantyckiej, głoszącymi niezmienność granic oraz prawo narodów do wybierania własnych rządów. Decyzje podjęte w Teheranie w sprawie polskiej początkowo trzymano w tajemnicy. Roosevelt potrzebował głosów Polonii w zbliżających się wyborach, a Churchillowi zależało na lojalności Polskich Sił Zbrojnych.

POLSKA LUBELSKA

Od stycznia 1942 r. w Warszawie działała utworzona przez komunistów Polska Partia Robotnicza (PPR). Na jej czele, bez aprobaty

TEKST ŹRÓDŁOWY

UTRATA KRESÓW WSCHODNICH

Przemówienie premiera Wielkiej Brytanii Winstona Churchilla dotyczące Polski, wygłoszone 22 lutego 1944 r. w Izbie Gmin, opisał w swoich wspomnieniach Jan Nowak-Jeziorański.

Wreszcie Churchill zaczyna mówić o Polsce. [...] *Po kilku nic nieznaczących frazesach sławiących polskie męstwo, po przypomnieniu, że Anglia weszła do wojny w obronie Polski, przychodzi kolej na sprawę granic. Churchill deklaruje pełne poparcie dla sowieckiej aneksji ziem polskich aż po linię Curzona. Polska – mówi – nigdy nie miała do nich prawa, zagarnęła siłą Wilno, czego Anglia nie aprobowała. Już w 1919 roku Anglia stała na stanowisku linii Curzona. O tym, że granica „ryska" była oficjalnie uznana po wojnie przez wszystkie rządy angielskie – nie wspomniał Churchill ani słowa. Rosja – ciągnął, która dwa razy została zaatakowana przez Niemców maszerujących przez Polskę, ma prawo do zabezpieczenia swojej wschodniej granicy. Osiągnie to – oznajmia Premier wobec parlamentu i całego świata – nie samą tylko siłą wojskową, lecz za zgodą i sankcją Narodów Zjednoczonych. Rząd brytyjski dopomoże jej do osiągnięcia tego celu. Polska dostanie rekompensatę na zachodzie. Słuchając tej argumentacji, czułem, że ogarnia mnie trudna do opanowania wściekłość.* [...] *Churchill powtórzył z aprobatą, że Stalin kilka razy zapewnił go w Teheranie, iż pragnie „przywrócenia niezależnego państwa polskiego jako jednego z przodujących w Europie". „Jestem przekonany – oświadczył Premier z powagą z głosie – że ta deklaracja reprezentuje ustaloną politykę Związku Sowieckiego".*

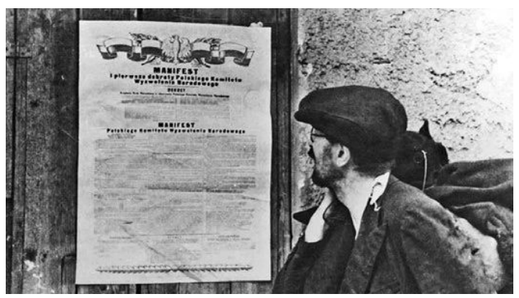
Źródło: J. Nowak-Jeziorański, *Kurier z Warszawy*, Kraków 2005, s. 244–245.

? **1.** Przedstaw stanowisko brytyjskiego premiera wobec wschodnich granic Polski po zakończeniu II wojny światowej.

2. Na podstawie wiedzy pozaźródłowej określ prawdziwe pobudki działań Winstona Churchilla oraz Józefa Stalina w kwestii wschodniej granicy Polski.

Stalina, stanął **Władysław Gomułka**, ps. Wiesław. Z jego inicjatywy w nocy **z 31 grudnia 1943 r. na 1 stycznia 1944 r.** powstała **Krajowa Rada Narodowa** (KRN) – formalnie jako wielopartyjna reprezentacja polskiego społeczeństwa, w rzeczywistości złożona wyłącznie z komunistów. Rada podważała legalność działania rządu na uchodźstwie i Polskiego Państwa Podziemnego. Przewodniczącym KRN wybrano **Bolesława Bieruta, ps. Tomasz**, działacza komunistycznego i przedwojennego sowieckiego agenta. Ponadto Gwardię Ludową przemianowano na **Armię Ludową**.

Na początku 1944 r. Armia Czerwona w trakcie walk z Niemcami przekroczyła przedwojenne granice II Rzeczypospolitej. Jednak władze sowieckie dopiero po przejściu przez ich wojska rzeki Bug zaczęły ogłaszać, że wyzwalają polskie tereny. W tym samym czasie w Moskwie działacze Związku Patriotów Polskich oraz członkowie Krajowej Rady Narodowej utworzyli **Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego** (PKWN). O swoim istnieniu komitet poinformował Polaków w Manifeście ogłoszonym 22 lipca 1944 r. na antenie komunistycznego Radia Moskwa. Ze względów propagandowych polscy komuniści utrzymywali,

MANIFEST
I tymczasowy dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego
MANIFEST
Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego

Manifest PKWN oficjalnie ogłoszono 22 lipca 1944 r. w Chełmie, choć został przygotowany i zatwierdzony przez Stalina dwa dni wcześniej w Moskwie.

- *fotografia, Lublin, 1944 r.*

że dokument upubliczniono w Chełmie. PKWN obwołał się jedynym legalnym rządem w Polsce. Komuniści za obowiązującą uznali konstytucję marcową z 1921 r. Oznaczało to, że PKWN nie uznawał polskiego rządu na uchodźstwie, powstałego na mocy konstytucji kwietniowej z 1935 r. Formalnie PKWN skupiał przedstawicieli różnych partii, ale faktycznie pozostawał pod całkowitą kontrolą komunistów. Na czele PKWN stanął **Edward Osóbka-Morawski**, działacz socjalistyczny, a wicepremierami zostali Wanda Wasilewska i Andrzej Witos (brat Wincentego, przedwojennego premiera Polski). Manifest PKWN był rozpowszechniany na polskich ziemiach zajętych przez Armię Czerwoną. Komuniści starali się nie zniechęcić Polaków, w większości wrogich komunizmowi, do nowej władzy. Nie posługiwali się wprost hasłami kojarzonymi z tą ideologią i próbowali zachować pozory niezależności od ZSRS. PKWN zaakceptował linię Curzona jako wschodnią granicę Polski w zamian za zmiany terytorialne na zachodzie. Siedzibą PKWN stał się Lublin, a tereny, którymi administrował, nazwano Polską lubelską. Władza na tym „wyzwolonym" przez Sowietów obszarze należała do generała NKWD Iwana Sierowa.

KONFERENCJA W JAŁCIE

Nieudzielenie wsparcia walczącej Warszawie przez aliantów spowodowało, że gen. Sosnkowski oskarżył ich o opuszczenie polskiego sojusznika. Jednocześnie protestował przeciwko jakimkolwiek terytorialnym czy politycznym ustępstwom wobec Sowietów. Ostrzegał, że grozi to buntem polskiego wojska. Premier Mikołajczyk, który próbował mimo wszystko porozumieć się ze Stalinem, nakłonił prezydenta Raczkiewicza, by ten usunął Sosnkowskiego ze stanowiska naczelnego wodza. Jego miejsce zajął **gen. Tadeusz Komorowski, ps. Bór**, lecz nie mógł wypełniać swoich zadań, ponieważ trafił do niemieckiej niewoli.

Premier był gotowy na ustępstwa terytorialne na wschodzie, uznanie PPR i włączenie jej do rządzącej koalicji, liczył bowiem w zamian na zachowanie suwerenności Polski. Kiedy jednak toczone w październiku 1944 r. rokowania polsko-sowieckie nie przyniosły rezultatów, a na jaw wyszły decyzje teherańskie, Mikołajczyk podał się do dymisji. Nowym premierem został lider emigracyjnego PPS **Tomasz Arciszewski**, nastawiony antysowiecko. Jego rząd nie zyskał poparcia zachodnich aliantów, co wykorzystał Stalin, który nakazał w tym czasie przekształcenie PKWN w Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej.

Podczas spotkania Stalina z Churchillem i Rooseveltem w **Jałcie** (**4–11 lutego 1945 r.**) sprawa polska stanowiła jeden z głównych tematów rozmów. Pod naciskiem dyktatora ZSRS podjęto decyzję, że w Polsce powstanie **Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej** (**TRJN**), do którego wejdą komuniści z Rządu Tymczasowego oraz przedstawiciele „przywódców demokratycznych" z Polski i zagranicy. Na żądanie Stalina nie użyto nawet określenia „rząd na uchodźstwie". Ponadto

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROTEST PRZECIWKO DECYZJOM Z JAŁTY

13 lutego 1945 r., po upublicznieniu ustaleń konferencji jałtańskiej, Rada Ministrów rządu RP wydała uchwałę, w której potępiła decyzje podjęte przez Wielką Trójkę.

W memorandum złożonym przed konferencją [jałtańską] *rządom W. Brytanii i Stanów Zjednoczonych AP rząd polski wyraził przekonanie, że nie wezmą one udziału w żadnych decyzjach dotyczących sprzymierzonego państwa polskiego bez konsultowania i zgody państwa polskiego* [...]. *Pomimo to decyzje Konferencji Trzech zostały przygotowane i powzięte nie tylko bez udziału i upoważnienia rządu polskiego, ale i bez jego wiedzy.*

Metoda ta w stosunku do Polski jest nie tylko zaprzeczeniem elementarnych zasad, które obowiązują sojuszników, ale stanowi niewątpliwie porzucenie litery i ducha Karty atlantyckiej oraz prawa każdego narodu do występowania w obronie własnych interesów.

Rząd polski oświadcza, że decyzje Konferencji Trzech dotyczące Polski nie mogą być uznane przez rząd polski i nie mogą obowiązywać narodu polskiego.

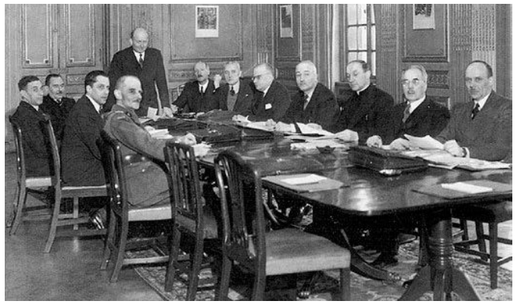
Oderwanie od Polski wschodniej połowy jej terytorium przez narzucenie tzw. Linii Curzona jako granicy polsko-sowieckiej naród polski przyjmie jako nowy rozbiór Polski, tym razem dokonany przez sojuszników Polski.

Zamiar trzech mocarstw utworzenia „tymczasowego rządu polskiego jedności narodowej" za pomocą uzupełnienia narzuconego komitetu lubelskiego, przez bliżej nieokreślonych przedstawicieli demokratycznych partii politycznych polskich i osobistości z emigracji, doprowadzić może jedynie do zalegalizowania mieszania się Sowietów w wewnętrzne sprawy Polski [...].

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2005, s. 280.

? **1.** Wymień polityczne i terytorialne decyzje konferencji jałtańskiej.

2. Przedstaw argumenty rządu RP na uchodźstwie protestującego przeciwko ustaleniom Wielkiej Trójki.

Gabinet premiera rządu RP na uchodźstwie Stanisława Mikołajczyka.

▪ *fotografia, Londyn, 1943 r.*

POCZDAM

Trzecia konferencja Wielkiej Trójki rozpoczęła się **17 lipca 1945 r. w Poczdamie**. Głównym celem zgromadzonych było podjęcie decyzji dotyczących Niemiec, ale omawiano tam również sprawę polską. Tym razem na obrady zaproszono delegację TRJN. W Poczdamie ostatecznie określono przebieg polskiej granicy zachodniej. Decyzją zwycięskich mocarstw do Polski przyłączono odebrane Niemcom Śląsk, Pomorze z Gdańskiem oraz Warmię i Mazury. Koncepcję poszerzenia terytorium państwa polskiego na zachód forsował Stalin, który liczył, że Polska w obawie przed niemieckim rewanżem poszuka sojusznika w ZSRS. Obszary te, z wyjątkiem Pomorza Gdańskiego i Warmii, od stuleci nie były związane z państwem polskim. Tylko na części z nich wśród autochtonów dominowali dotąd Polacy. Ziemie na zachodzie, w propagandzie komunistycznej określane jako **Ziemie Odzyskane**, choć zniszczone przez działania wojenne i rabunkową politykę sowiecką, miały duży potencjał gospodarczy i uznano je za rekompensatę za polskie straty wojenne. Korzystne dla Polski było też uzyskanie szerokiego dostępu do morza. Status Ziem Odzyskanych miał zostać uregulowany przez układ pokojowy z Niemcami.

Komunistyczny plakat propagandowy sławiący zwycięstwo oraz przyłączenie do Polski Ziem Północnych i Zachodnich.

▪ *plakat, Polska, 1945 r.*

? Jakie decyzje w sprawie Polski zapadły na konferencji w Poczdamie?

POSTAĆ HISTORYCZNA

LEOPOLD OKULICKI (1898–1946)

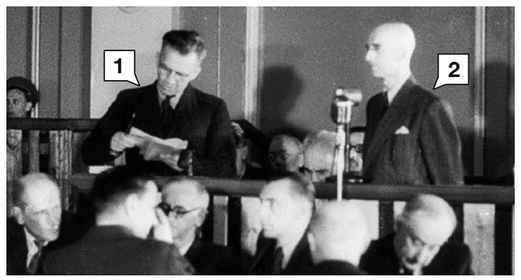
Polski generał. W wieku 15 lat wstąpił do Związku Strzeleckiego, a następnie trafił do Legionów Polskich Józefa Piłsudskiego. Jako członek POW rozbrajał Niemców w 1918 r., później walczył też w wojnie polsko-bolszewickiej. W 1939 r. uczestniczył w obronie Warszawy, po czym przeszedł do konspiracji. W 1940 r. został komendantem ZWZ na obszarze okupacji sowieckiej. Aresztowany przez NKWD. Wskutek tortur zadanych mu podczas przesłuchań cierpiał na choroby serca i oczu. Na mocy układu Sikorski–Majski wyszedł na wolność i został szefem sztabu w armii Andersa. W maju 1944 r. przerzucony do kraju, gdzie pełnił funkcję zastępcy szefa sztabu Komendy Głównej AK. Naciskał na wybuch powstania warszawskiego. Po jego upadku pozostał w konspiracji. W marcu 1945 r. podstępnie zatrzymany podczas spotkania z przedstawicielami NKWD i wywieziony do Moskwy. W wyniku tzw. procesu szesnastu skazany na 10 lat łagrów. Został rozstrzelany najprawdopodobniej w Wigilię 1946 r.

po zakończeniu wojny zamierzano przeprowadzić demokratyczne wybory, ale bez międzynarodowej kontroli. Ostatecznie ustalono, że polska granica wschodnia będzie przebiegać wzdłuż **linii Curzona**. Poza tym zapadły decyzje dotyczące północnej i zachodniej granicy Polski, które miały być przesunięte tak, aby zapewnić jej „znaczny przyrost terytorialny". Jałtańskie decyzje Wielkiej Trójki, w odróżnieniu od postanowień z Teheranu, zostały publicznie ogłoszone. Znaczna część polskiego społeczeństwa była rozczarowana – przekreślały one bowiem nadzieje na niepodległe państwo. Rząd RP na uchodźstwie uznał ustalenia z Jałty za zdradę Polski i złamanie zapisów Karty atlantyckiej. Zaakceptowanie linii Curzona nazwano nowym rozbiorem kraju. Jednocześnie wezwano żołnierzy PSZ do dochowania wierności zachodnim sojusznikom. Mimo ogromnego rozczarowania postawą aliantów jednostki wojska zachowały dyscyplinę.

REPRESJE WOBEC POLSKIEGO PODZIEMIA

W styczniu 1945 r. rozpoczęła się wielka ofensywa Sowietów znad Wisły. Po kilku tygodniach walk ich oddziały dotarły do Odry. Terytorium Polski zostało w całości opanowane przez Armię Czerwoną. Wielomilionowe wojska sowieckie skoncentrowane na polskich ziemiach wraz z siłami bezpieczeństwa rozbudowywanymi przez lokalnych komunistów zaczęły zwalczać podziemie niepodległościowe. W tej sytuacji **19 stycznia 1945 r.** Komendant Główny AK gen. Okulicki uznał dalsze funkcjonowanie Armii Krajowej za bezzasadne i **rozwiązał AK**. Decyzja ta miała uchronić żołnierzy podziemia przed represjami ze strony nowych okupantów. Nie zaniechano jednak dalszej działalności – część dawnego dowództwa AK weszła w struktury ściślej zakonspirowanej organizacji **„Nie"** (**„Niepodległość"**).

Pod naciskiem Brytyjczyków przywódcy Polskiego Państwa Podziemnego podjęli próbę porozumienia z komunistycznym Rządem

Leopold Okulicki 1 i **Jan Stanisław Jankowski** 2 podczas procesu w Moskwie. Pierwszy z nich został skazany na 10, a drugi na 8 lat pozbawienia wolności. Obydwaj nie doczekali końca wyroku, ponieważ zostali zamordowani na polecenie władz sowieckich w trakcie odbywania kary.

▪ *fotografia, Moskwa, VI 1945 r.*

Tymczasowym i stojącymi za nim władzami sowieckimi. **Gen. Leopold Okulicki**, Delegat Rządu RP na Kraj **Jan Stanisław Jankowski** oraz przewodniczący Rady Jedności Narodowej **Kazimierz Pużak** otrzymali listowne zaproszenia do rozmów z rezydentem NKWD na ziemiach polskich gen. **Iwanem Sierowem**. Kiedy udali się na spotkanie do Pruszkowa, mimo gwarancji bezpieczeństwa, zostali aresztowani i wywiezieni do Moskwy. Tam oskarżono ich o szpiegostwo, dywersję i działalność przeciwko interesom bezpieczeństwa ZSRS, a następnie postawiono przed sowieckim sądem. W czerwcu 1945 r. w tzw. **procesie szesnastu** (od liczby oskarżonych) skazano ich na wieloletnie kary więzienia. Niektórzy, złamani śledztwem, ujawnili Sowietom struktury i działalność AK oraz „Nie". Najwyższy wyrok, 10 lat więzienia, otrzymał gen. Okulicki. Wielu skazanych, mimo dość krótkich wyroków, nigdy już nie wyszło na wolność. Aresztowanie i proces szesnastu spowodowały rozbicie sił podziemia. Mocarstwa zachodnie nie zareagowały na to bezprawne działanie, ponieważ uznały Polskę za strefę wpływów ZSRS.

TYMCZASOWY RZĄD JEDNOŚCI NARODOWEJ

W **czerwcu 1945 r.** w Moskwie odbyły się także obrady przedstawicieli mocarstw alianckich z udziałem reprezentantów Rządu Tymczasowego oraz grupy polskich niekomunistycznych polityków i z emigracji, i z kraju. Wśród nich był Stanisław Mikołajczyk, który jako zwolennik kompromisu z polskimi komunistami, pod koniec 1944 r. złożył dymisję z urzędu premiera rządu RP na uchodźstwie. Działania Mikołajczyka krytycznie oceniali pozostali politycy emigracyjni – uznali, że swoją postawą dawał on moralne przyzwolenie na funkcjonowanie systemu komunistycznego w Polsce.

Członkowie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej: premier Edward Osóbka-Morawski 1, wicepremier i minister rolnictwa Stanisław Mikołajczyk 2 oraz minister informacji i propagandy Stefan Matuszewski 3.

▪ *fotografia, Warszawa, VI 1945 r.*

Podczas rozmów w Moskwie ustalono ostateczny skład Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN). Premierem został Osóbka-Morawski, a wicepremierami mianowano Gomułkę oraz Mikołajczyka. W ciągu kilku najbliższych miesięcy TRJN został uznany przez większość państw świata, w tym ZSRS, USA i Wielką Brytanię, co było równoznaczne z delegalizacją rządu RP na uchodźstwie. Polski rząd emigracyjny protestował, ale w ówczesnej sytuacji politycznej nie miało to już wpływu na rozwój wydarzeń.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw decyzje podjęte w sprawie Polski na konferencji w Teheranie.
2. Omów postawę rządów Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych wobec Polski w okresie II wojny światowej.
3. Wyjaśnij, dlaczego zachodni alianci odwrócili się od rządu RP na uchodźstwie.
4. Scharakteryzuj proces ustanawiania komunistycznych władz w wyzwolonej Polsce.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Z.A. Derwiński, *W okowach Wielkiej Trójki. Polityka zagraniczna rządu Rzeczypospolitej Polskiej na obczyźnie pod kierownictwem Stanisława Mikołajczyka (14 lipca 1943–28 listopada 1944)*, Oświęcim 2015.

8 POLACY W KOALICJI ANTYHITLEROWSKIEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- powstanie polskiej armii we Francji,
- powołanie Polskich Sił Zbrojnych u boku aliantów zachodnich,
- szlak bojowy armii Andersa,
- ustanowienie polskich jednostek wojskowych u boku ZSRS.

POLSKA ARMIA WE FRANCJI

Gen. Władysław Sikorski, premier rządu RP na uchodźstwie, za najważniejsze zadanie nowych władz uważał odbudowę polskiej armii. Na mocy umów z aliantami powstały **Polskie Siły Zbrojne** (PSZ), liczące ok. 80 tys. żołnierzy. Było to możliwe dzięki Sikorskiemu, który zabiegał o odpowiednie wyposażenie polskich jednostek, mimo niechętnej niekiedy postawy Francji. Do PSZ wstępowali przedstawiciele francuskiej Polonii oraz Polacy, którzy wyjechali z okupowanego kraju, głównie przez Węgry i Rumunię. Ludność tych państw chętnie przyjmowała polskich uciekinierów, a władze milcząco zezwalały na ich ucieczki z obozów internowania. W 1940 r. polskie oddziały uczestniczyły w walkach z Niemcami w Norwegii i we Francji, szybko zostały jednak rozbite.

U boku sojuszników zachodnich funkcjonowała także Polska Marynarka Wojenna. Jeszcze przed wybuchem wojny do portów brytyjskich zawinęły trzy niszczyciele: Burza, Grom i Błyskawica, a później dołączyły do nich dwa okręty podwodne – Orzeł i Wilk.

WARTO WIEDZIEĆ

Okręt Rzeczypospolitej Polskiej (ORP) Orzeł

Ten duży i nowoczesny okręt podwodny został zbudowany w stoczni holenderskiej. Środki na jego zakup pochodziły częściowo ze zbiórki na Fundusz Obrony Morskiej. Na początku wojny okręt służył do osłaniania Helu przed ewentualnym niemieckim desantem, a następnie zawinął do portu w Tallinnie, gdzie został internowany przez Estończyków. Polscy marynarze zdołali jednak opanować okręt i uciec. Pomimo braku map oraz pogoni niemieckiej i sowieckiej w październiku 1939 r. udało się im dotrzeć do Wielkiej Brytanii. W czasie walk o Norwegię Orzeł zatopił niemiecki statek transportowy Rio de Janeiro [czyt.: rijo de żanejro]. Wkrótce zaginął podczas patrolu i do dziś nie zlokalizowano miejsca, w którym trafił na dno.

Okręt podwodny ORP Orzeł zaginął w czasie działań patrolowych. Jego wraku nie udało się odnaleźć.
- *fotografia, lata 40. XX w.*

? Poszukaj informacji na temat lokalizowania wraku ORP Orzeł.

KAMPANIA NORWESKA

Żołnierze Samodzielnej Brygady Strzelców Podhalańskich podczas walk o port w Narwiku.
- *fotografia, Norwegia, V 1940 r.*

Kiedy w listopadzie 1939 r. rozpoczęła się wojna zimowa, alianci postanowili pomóc Finlandii m.in. poprzez wysłanie tam polskich oddziałów. W tym celu powołano **Samodzielną Brygadę Strzelców Podhalańskich** pod dowództwem **gen. Zygmunta Szyszko-Bohusza**. Jednostka liczyła ok. 5 tys. żołnierzy. Ostatecznie operacji w Finlandii nie przeprowadzono, a w **maju 1940 r.** żołnierze zostali skierowani na pomoc Norwegii, w rejon strategicznie ważnego portu w **Narwiku**, o który trwały zacięte walki z siłami III Rzeszy. Było to pierwsze zbrojne starcie polskich żołnierzy z wojskami niemieckimi po wrześniu 1939 r. Brygada gen. Szyszko-Bohusza odbiła wprawdzie port z rąk Niemców, ale ponieważ alianci przegrali kampanię norweską, Polaków ewakuowano drogą morską do Francji. W walkach w Norwegii brały także udział polskie okręty i statki. Zaginął wówczas okręt podwodny ORP Orzeł, a niemiecka Luftwaffe zatopiła w Narwiku niszczyciel ORP Grom.

? Dlaczego polscy żołnierze wzięli udział w walkach w Norwegii?

Klęska Francji była całkowitym zaskoczeniem dla gen. Sikorskiego. Bezkrytyczna wiara w potęgę tego państwa sprawiła, że premier zbyt późno wydał rozkaz ewakuacji. W rezultacie udało się przetransportować na Wyspy Brytyjskie tylko kilkanaście tysięcy polskich żołnierzy. Sam Sikorski został ewakuowany na pokładzie brytyjskiego samolotu, przysłanego na specjalny rozkaz Churchilla. Polaków w Wielkiej Brytanii witano entuzjastycznie, jako najwierniejszych sojuszników. Nową siedzibą polskiego rządu na wiele lat stał się Londyn, z tego powodu rząd RP na uchodźstwie nazywano niekiedy rządem londyńskim.

ODBUDOWA WOJSK W WIELKIEJ BRYTANII

Po ewakuacji do Wielkiej Brytanii polskie władze natychmiast przystąpiły do odbudowy polskiej armii. Wkrótce powstały dywizjony lotnicze, które wsławiły się podczas bitwy o Anglię (zob. s. 167). W walkach na morzach i oceanach uczestniczyła polska marynarka, rozbudowana dzięki okrętom i statkom handlowym wypożyczonym od Brytyjczyków. Polskie okręty brały udział w bitwie o Atlantyk, gdzie osłaniały konwoje i zwalczały niemieckie okręty podwodne. W maju 1942 r. niszczyciel **ORP Piorun** wziął udział w pościgu za niemieckim pancernikiem Bismarck. W konwojach wsławił się także **ORP Błyskawica**,

Niszczyciel ORP Błyskawica walczył po stronie aliantów od września 1939 r. Po wojnie wrócił do Polski, a obecnie okręt, na którym znajduje się muzeum, jest zacumowany przy nabrzeżu w Gdyni.
- *fotografia, lata 40. XX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

DYWIZJON 303

Jan Zumbach, jeden z czołowych pilotów 303 Dywizjonu Myśliwskiego Warszawskiego im. Tadeusza Kościuszki, w swojej autobiografii zamieścił opisy walk z niemieckimi Messerschmittami podczas powietrznej bitwy o Anglię w 1940 r.

Była piękna pogoda, bez najmniejszej nawet chmurki na niebie. Eskadra A znajdowała się od pół godziny w stanie gotowości bojowej, co oznaczało, że każdy z jej pilotów siedział w kabinie swego samolotu z radiostacją włączoną na odbiór, do samolotów dołączone były baterie rozruchowe uruchamiające silniki na pierwszy sygnał. Rozbrzmiał on niemal równocześnie z momentem wystrzelenia w niebo czerwonych rakiet, zabraniających na lotnisku wykonywania jakichkolwiek ruchów innych niż start samolotów. Dziesięć sekund później nasze Hurricane [czyt.: harikejn] *toczyły się z dużą prędkością za samolotem dowódcy dywizjonu* [...].

Chłopcy nasi zaatakowali od słońca, uderzając w tylną straż nieprzyjacielskich myśliwców. Sytuacja była tym korzystniejsza, że uwaga Niemców była całkowicie zaabsorbowana dywizjonem Spitfirów, który zabierał się właśnie do zaatakowania bombowców. Zanim otrząsnęli się z zaskoczenia, trzy płonące Messerschmitty spadały już na ziemię [...]. *Gdy chłopcy znaleźli się nad lotniskiem, kręcili beczki zwycięstwa, rozpierała nas duma. Dywizjon 303 otworzył wspaniałą listę zestrzałów: nasz angielski dowódca, major R. G. Kellett i nasi rodacy, porucznik Zdzisław Henneberg i sierżant Stanisław Karubin, zestrzelili po jednym Messerschmitcie, podczas gdy Kazimierz Wünsche* [czyt.: winsze] *i Eugeniusz Szaposznikow osiągnęli po jednym zestrzale prawdopodobnym. Najważniejszym jednak osiągnięciem dywizjonu było to, że wraz ze Spitfire'ami innych dywizjonów zdołał uniemożliwić wykonania przez armadę Luftwaffe bombardowania Londynu, bohaterskiego miasta, od tygodni nękanego nalotami niemieckimi.*

Następnego dnia napłynęły na lotnisko oficjalne gratulacje. Brytyjczycy przekonali się nareszcie o naszej wartości bojowej [...].

Źródło: J. Zumbach, *Ostatnia walka: moje życie jako lotnika, przemytnika i poszukiwacza przygód*, Warszawa 2007, s. 140–151.

? **1.** Oceń skuteczność bojową Dywizjonu 303.
2. Opisz postawę Brytyjczyków wobec polskich lotników.

nazywany *lucky ship* (z ang. 'szczęśliwy okręt'), ponieważ z wszystkich zagrożeń wychodził niemal bez szwanku. Polskie okręty działały też na Morzu Śródziemnym.

Polskie wojska lądowe były stosunkowo nieliczne, do tego złożone głównie z kadry oficerskiej, dlatego próbowano zwiększyć ich siły poprzez nowoczesne uzbrojenie. W Wielkiej Brytanii powstał **1 Korpus PSZ**. Powstała tam **1 Dywizja Pancerna**, której dowódcą był gen. Stanisław Maczek. W tym okresie na Wyspach Brytyjskich utworzono też **1 Samodzielną Brygadę Spadochronową płk. Stanisława Sosabowskiego**. Polacy liczyli, że po wybuchu powstania w kraju to właśnie spadochroniarze jako pierwsi ruszą na pomoc okupowanej ojczyźnie.

POLACY NA FRONCIE ZACHODNIM

Podczas gdy 1 Korpus PSZ stacjonował w Wielkiej Brytanii, **2 Korpus** został utworzony na Bliskim Wschodzie – z połączenia armii **gen. Władysława Andersa** ewakuowanej z ZSRS z innymi jednostkami stacjonującymi na tym terenie, m.in. Samodzielną Brygadą Strzelców Karpackich. W 1944 r. 2 Korpus, liczący ok. 50 tys. żołnierzy, przerzucono do Włoch, gdzie uczestniczył w walkach z Niemcami. Chrzest bojowy polscy żołnierze przeszli podczas walk o klasztor na **Monte Cassino** [czyt.: kassino]. Gen. Anders był świadomy trudności, jakie może sprawić szturm na tak dobrze broniony rejon, jednak liczył, że ewentualne zwycięstwo Polaków przyniesie

WARTO WIEDZIEĆ

Polacy w bitwie o Anglię

W czasie lotniczej bitwy o Anglię w 1940 r. działały dwa polskie dywizjony myśliwskie (302 i 303) oraz dwa bombowe (301 i 300). Samoloty myśliwskie pilotowane przez świetnie wyszkolonych polskich lotników, doświadczonych już w powietrznych starciach, osłaniały m.in. Londyn, który był głównym celem ataków nazistów. Piloci bombowców przeprowadzali zaś nocne naloty na niemieckie porty. Szczególną sławę zyskał 303 Dywizjon Myśliwski Warszawski im. Tadeusza Kościuszki, uznawany za najskuteczniejszą jednostkę lotniczą podczas bitwy o Anglię. Polscy piloci stosowali taktykę nieznaną Brytyjczykom – do bombowców i myśliwców nieprzyjaciela podchodzili bardzo blisko, tak jakby chcieli się z nimi zderzyć. Ogień prowadzony z karabinów maszynowych był wówczas bardzo skuteczny. Zestrzelili ponad 200 niemieckich maszyn, co stanowiło ponad 10% strat poniesionych przez Luftwaffe. Ponadto kilkudziesięciu polskich pilotów służyło także w dywizjonach brytyjskich. Polscy lotnicy swoimi umiejętnościami i wolą walki zyskali szacunek Brytyjczyków, którzy początkowo podchodzili do nich z dużą nieufnością.

Asy myśliwskie Dywizjonu 303 w bitwie o Anglię

Josef František [czyt.: frantiszek] 17 zestrzeleń

Witold Urbanowicz 15 zestrzeleń

Samoloty należące do 303 Dywizjonu Myśliwskiego Warszawskiego im. Tadeusza Kościuszki podczas bitwy o Anglię.
▪ *fotografia, Wielka Brytania, 1940 r.*

? W jaki sposób Polacy przyczynili się do zwycięstwa Brytyjczyków podczas bitwy o Anglię?

Żołnierze 1 Dywizji Pancernej podczas ćwiczeń w Szkocji przed inwazją aliantów na kontynent. Na wyposażeniu jednostki znajdowały się amerykańskie czołgi typu Sherman [czyt.: szerman] oraz widoczne na zdjęciu brytyjskie Cromwell VII [czyt.: kromłel sewen].
▪ *fotografia, Szkocja, 1944 r.*

im korzyści polityczne. Miało to też udowodnić odwagę polskich żołnierzy, pomawianych przez Sowietów o tchórzostwo. Ostatecznie **18 maja 1944 r.** 2 Korpus opanował klasztor, co otworzyło aliantom drogę na Rzym. Bitwa o Monte Cassino nie zapewniła jednak Polakom oczekiwanych korzyści. Opinia publiczna na Zachodzie była skupiona na wydarzeniach w Normandii. W kolejnych miesiącach 2 Korpus PSZ uczestniczył w wyzwalaniu północnych Włoch, m.in. Ankony i Bolonii.

1 Korpus PSZ wszedł do walki po otwarciu drugiego frontu we Francji. W **sierpniu 1944 r.** 1 Dywizja Pancerna pod dowództwem gen. Stanisława Maczka wzięła udział w **bitwie pod Falaise** [czyt.: fa**lez**], podczas której przyczyniła się do okrążenia i zniszczenia niemieckich jednostek w Normandii.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW ANDERS (1892–1970)

Generał, polityk. W czasie I wojny światowej służył w rosyjskiej armii. W powstaniu wielkopolskim pełnił funkcję szefa sztabu, a podczas wojny polsko-bolszewickiej – dowódcy 15 Pułku Ułanów Poznańskich. Mimo że nie poparł zamachu majowego przeprowadzonego przez Piłsudskiego, nie złamało to jego kariery wojskowej. W 1939 r. dowodził Nowogródzką Brygadą Kawalerii, a w czasie próby przebicia się na Węgry, raniony przez bojówki ukraińskie, trafił do sowieckiej niewoli. Zwolniony z więzienia po podpisaniu układu Sikorski–Majski. Stanął na czele armii polskiej w ZSRS, z którą później ewakuował się na Bliski Wschód. Jako dowódca 2 Korpusu PSZ zdobył m.in. Monte Cassino. Ostro krytykował decyzję o zorganizowaniu powstania w Warszawie i postanowienia konferencji w Jałcie. Po wojnie pozostał na emigracji, a komunistyczne władze Polski pozbawiły go stopnia wojskowego i obywatelstwa. Zmarł w Londynie i został pochowany na cmentarzu wojskowym pod Monte Cassino.

Później jej żołnierze wyzwalali północną Belgię i Holandię, po czym dotarli do Niemiec, gdzie zajęli główną bazę niemieckiej marynarki w Wilhelmshaven [czyt.: wilhelmshafn].

W Europie Zachodniej walczyła też **1 Samodzielna Brygada Spadochronowa**. Jej żołnierze, wbrew swoim oczekiwaniom, nie zostali jednak przerzuceni do Polski, aby pomóc powstańcom warszawskim. Brytyjczycy uznali, że przetransportowanie tak dużej jednostki wraz z wyposażeniem na odległość przekraczającą 1000 km jest nierealne. Sosabowski powstrzymał bunt narastający wśród żołnierzy, a brygadę skierowano do udziału w operacji

W WALKACH NA PUSTYNI

W 1939 r. w kontrolowanej przez Francuzów Syrii powstała polska brygada piechoty. Po klęsce Francji jednostka przeszła na tereny Palestyny kontrolowanej przez Brytyjczyków. Oddział ten, jako **Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich** pod dowództwem gen. **Stanisława Kopańskiego**, brał udział w licznych walkach w Afryce Północnej. Do najważniejszych należy wielomiesięczna obrona **Tobruku w 1941 r.** przed atakami niemiecko-włoskimi (więcej zob. s. 42). Niemiecka propaganda nazywała pogardliwie obrońców tego ważnego libijskiego portu „szczurami Tobruku", co z czasem stało się określeniem zaszczytnym. W grudniu 1941 r. SBSK walczyła w bitwie pod Gazalą. Było to pierwsze pełne polskie zwycięstwo na lądzie podczas II wojny światowej.

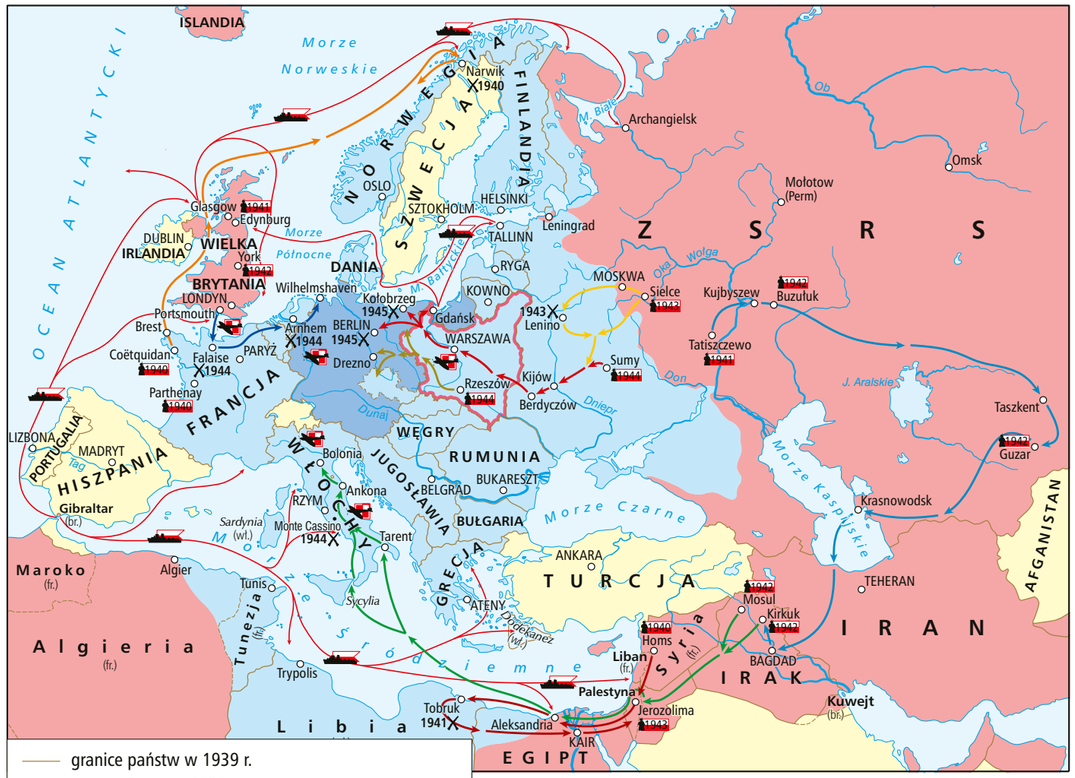
? Poszukaj informacji na temat dalszych losów SBSK.

Stanowisko moździerza obsługiwane przez żołnierzy z Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich.

▪ *fotografia, Tobruk, 1941 r.*

POLACY W WALCE Z III RZESZĄ

? 1. Wymień państwa, w których powstawały jednostki wojsk polskich.

2. Wskaż na mapie trasę ewakuacji armii gen. Andersa.

powietrznodesantowej „Market Garden" (więcej zob. na s. 83). We wrześniu 1944 r. Polacy zostali zrzuceni pod **Arnhem** [czyt.: arnem] w Holandii, gdzie ponieśli duże straty. Ponieważ Sosabowski wcześniej krytykował plan całej operacji, Brytyjczycy oskarżyli Polaków o spowodowanie klęski. W walkach na froncie zachodnim uczestniczyły również polskie dywizjony lotnictwa oraz silna marynarka wojenna i handlowa.

Mimo ponoszonych strat liczebność polskiego wojska stale wzrastała. Do oddziałów wcielano bowiem polskich robotników przymusowych z wyzwalanych terenów czy polskich jeńców z Wehrmachtu. Pod koniec wojny Polskie Siły Zbrojne, podporządkowane rządowi RP na uchodźstwie, liczyły ok. 200 tys. żołnierzy. Po zakończeniu walk większość z nich pozostała na emigracji, gdzie często żyła w biedzie i zapomnieniu. Polskich żołnierzy, walczących z olbrzymim poświęceniem u boku aliantów, nie zaproszono też na paradę zwycięstwa, która odbyła się 8 czerwca 1946 r. w Londynie.

SZLAK ARMII ANDERSA

Możliwość utworzenia w ZSRS Polskich Sił Zbrojnych dała nadzieję na powrót do ojczyzny tysiącom Polaków zesłanych w głąb tego kraju. Z tego powodu do miejsc werbunku, mimo trudności ze strony władz sowieckich, przybywali nie tylko mężczyźni zdatni do służby wojskowej, lecz także osoby starsze, kobiety oraz dzieci. W 1942 r., gdy Stalin wydał zgodę na ewakuację armii Andersa z ZSRS, wszyscy oni wspólnie rozpoczęli wędrówkę przez Azję i Afrykę do Europy.

Gen. Władysław Anders dostał się do sowieckiej niewoli 29 września 1939 r. NKWD przetrzymywało go prawie dwa lata, m.in. w więzieniu na moskiewskiej Łubiance. Na czele polskiej armii w ZSRS stanął 10 sierpnia 1941 r.

1 UTWORZENIE ARMII ANDERSA I JEJ EWAKUACJA

Oddziały polskiej armii w ZSRS zaczęto formować już w sierpniu 1941 r. Pod koniec września Polacy otrzymali pierwsze dostawy sprzętu bojowego – karabiny, działa, broń przeciwlotniczą i moździerze. Od razu przystąpili do intensywnych szkoleń. W lutym 1942 r. polskie jednostki przeniesiono do Azji Środkowej. Fatalne warunki klimatyczne sprawiły, że ponad 10 tys. Polaków zmarło tam na tyfus. Z powodu pogorszenia stosunków między rządem polskim w Londynie a Moskwą wiosną 1942 r. część polskich oddziałów rozpoczęła ewakuację z ZSRS do Iranu. Ostatecznie na mocy porozumienia Stalina z Churchillem trafiła tam cała polska armia.

Polscy żołnierze w ZSRS podczas ćwiczeń strzeleckich. Intensywne szkolenia oddziałów odbywały się w trudnych warunkach rosyjskiej zimy.

2 POLACY NA BLISKIM WSCHODZIE

Z Iranu polskie oddziały wojskowe przeniesiono do Iraku, gdzie po połączeniu z Samodzielną Brygadą Strzelców Karpackich sformowano z nich 2 Korpus PSZ. Z kolei cywilów, w tym wiele osieroconych dzieci, po kilku miesiącach wysłano do innych krajów, m.in. do Palestyny, Indii, Nowej Zelandii, Kenii, Tanganiki, Południowej Afryki, a nawet Meksyku.

Polscy cywile ewakuowani z ZSRS przebywali w Iranie jedynie kilka miesięcy ze względu na Sowietów, okupujących część tego kraju, oraz zagrożenie niemiecką ofensywą na Kaukaz.

3 KAMPANIA WŁOSKA

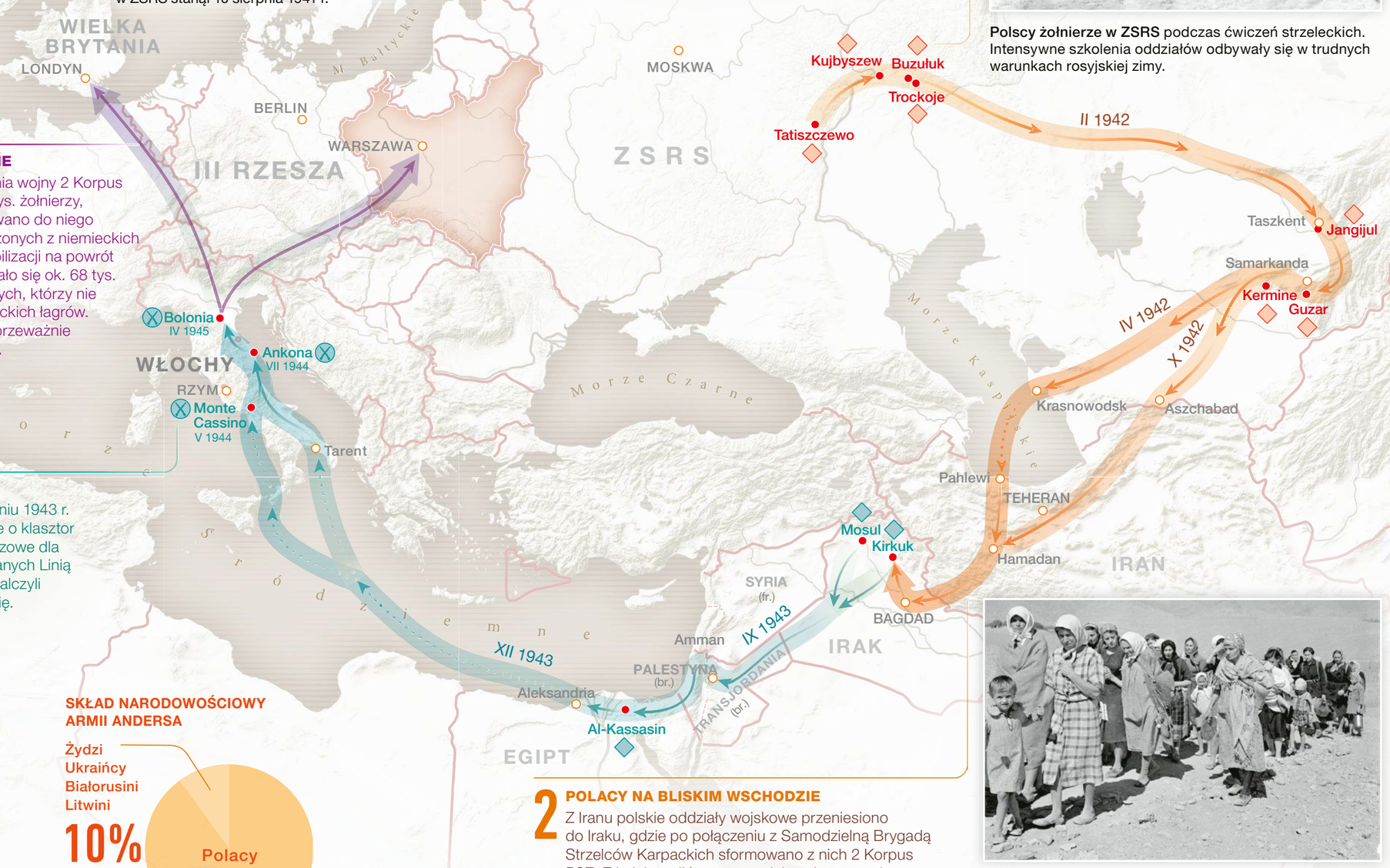
Po reorganizacji 2 Korpus PSZ trafił w grudniu 1943 r. na front włoski. Polacy wzięli udział w bitwie o klasztor Monte Cassino, którego zdobycie było kluczowe dla przełamania niemieckich umocnień nazywanych Linią Gustawa. Później żołnierze gen. Andersa walczyli pod Ankoną i wzięli udział w bitwie o Bolonię.

Odznaka bojowa 2 Korpusu PSZ

4 LOSY POWOJENNE

W chwili zakończenia wojny 2 Korpus PSZ liczył ok. 113 tys. żołnierzy, ponieważ przyjmowano do niego Polaków oswobodzonych z niemieckich obozów. Po demobilizacji na powrót do kraju zdecydowało się ok. 68 tys. żołnierzy, głównie tych, którzy nie doświadczyli sowieckich łagrów. Pozostali udali się przeważnie do Wielkiej Brytanii.

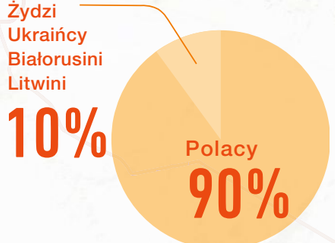
- trasa ewakuacji armii polskiej gen. Andersa z ZSRS
- kierunki przemieszczania się i działań 2 Korpusu Polskiego (1943–1945)
- powojenne kierunki migracji żołnierzy 2 Korpusu Polskiego
- ważniejsze bitwy 2 Korpusu Polskiego
- miejsca formowania wojsk polskich w ZSRS
- miejsca formowania 2 Korpusu Polskiego

WĘDRÓWKA ARMII ANDERSA W LICZBACH:

- **115 742** osoby
- **12 500** kilometrów
- **1334** dni

SKŁAD NARODOWOŚCIOWY ARMII ANDERSA

Żołnierze polscy
na pozycjach przed atakiem na Widmo, jedno ze wzgórz otaczających klasztor na Monte Cassino.

▪ *fotografia, Monte Cassino, maj 1944 r.*

POLSKA ARMIA U BOKU ZSRS

W ZSRS od marca 1943 r. działał **Związek Patriotów Polskich** (ZPP), który zajmował się organizowaniem sił polskich u boku Armii Czerwonej. W Sielcach nad Oką została sformowana **1 Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki**. Moskiewskie władze, dla celów propagandowych, starały się zachować odrębność narodową tej formacji. Żołnierze otrzymali polskie mundury z symbolami orła, chociaż o innym wzorze niż przed wojną i bez korony. Sowieci zezwolili też polskim jednostkom na udział w nabożeństwach i pełnienie obowiązków przez duchownych – kapelanów wojskowych.

W skład formacji utworzonej w ZSRS wchodzili Polacy wywiezieni z Kresów Wschodnich, często więźniowie łagrów, którzy nie zdołali dołączyć do armii Andersa. Do wojska wstępowały również kobiety (utworzono z nich odrębny batalion). Kadrę oficerską stanowili w większości oficerowie sowieccy, choć niektórzy o dalekich polskich korzeniach, zwani potocznie „popami" („pełniący obowiązki Polaka"). Dowódcą polskiej armii został **Zygmunt Berling**, przedwojenny polski oficer awansowany przez Sowietów do rangi generała, który uniknął śmierci w Katyniu, ponieważ przystał na współpracę z NKWD. Dywizję Berlinga po krótkim przeszkoleniu wojskowym

Żołnierze 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki
podczas natarcia na nieprzyjaciela. Chrzest bojowy tej jednostki pod Lenino pokazał wysoką wartość bojową polskich żołnierzy, którzy – choć byli słabo wyszkoleni i niedoświadczeni – przedarli się przez pierwszą linię nieprzyjaciela.

▪ *fotografia, Lenino, 1943 r.*

POLACY NA FRONCIE WSCHODNIM

Czołgi i piechota z jednostek 1 Armii WP podczas natarcia na froncie wschodnim. Najcięższe walki Polacy toczyli o przełamanie Wału Pomorskiego – linii fortyfikacji wzniesionych na wschodniej granicy III Rzeszy już w latach 30. XX w.

▪ *fotografia, Pomorze, 1945 r.*

Po nieudanej próbie przyjścia z pomocą walczącej Warszawie i błędach operacyjnych popełnionych podczas walk w pobliżu stolicy gen. Berling został odwołany ze stanowiska dowódcy polskiej armii. Na czele 1 Armii WP stanął wówczas gen. Stanisław Popławski (właściwie: Siergiej Grochow). Jednostka ponownie weszła do akcji podczas operacji wiślańsko-odrzańskiej w styczniu 1945 r. Jej żołnierze wzięli udział w wyzwoleniu ruin Warszawy, a później w walkach o Pomorze, gdzie przełamali niemiecką obronę **Wału Pomorskiego**, zajęli **Kołobrzeg** i walczyli pod Gdynią. Po sforsowaniu Odry w kwietniu 1945 r. wydzielone z 1 Armii jednostki, w tym 1 Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki, uczestniczyły w zdobywaniu **Berlina**. W tym okresie **2 Armię WP** skierowano na Łużyce, gdzie – fatalnie dowodzona przez **gen. Karola Świerczewskiego** – poniosła ogromne straty podczas bitwy o Budziszyn. W ostatnich dniach wojny jej żołnierze wyzwalali Czechosłowację.

? O które miejscowości walczyli polscy żołnierze na froncie wschodnim?

wysłano na front, gdzie walczyła w **bitwie pod Lenino** na Białorusi **12–13 października 1943 r.** Polacy ponieśli duże straty – zginęło ok. 25% z 12 tys. żołnierzy. Komunistyczna propaganda przedstawiała jednak to starcie jako znaczący sukces polskiej formacji. Po bitwie pod Lenino jednostkę wycofano z frontu, a następnie po wcieleniu kolejnych ochotników utworzono z niej **1 Armię Wojska Polskiego** pod wodzą Berlinga. W połowie 1944 r. liczyła ona 100 tys. żołnierzy. W tym czasie w ZSRS powstał też batalion specjalny, wyszkolony do działań rozpoznawczo-dywersyjnych. Kilkuset jego żołnierzy przerzucono na spadochronach na tereny okupowane przez Niemców.

Po wejściu Armii Czerwonej na ziemie polskie rozpoczęto masowy pobór Polaków do wojska, skutkiem czego liczebność wojsk podporządkowanych polskim komunistom wzrosła do ok. 400 tys. żołnierzy.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach polscy żołnierze ewakuowali się z Francji w połowie 1940 r.
2. Opisz proces tworzenia polskiej armii w Wielkiej Brytanii.
3. Przedstaw szlak polskich jednostek wojskowych dowodzonych przez gen. Andersa od momentu ich sformowania w ZSRS do udziału w bitwie pod Monte Cassino.
4. Scharakteryzuj polskie jednostki wojskowe powstałe u boku Armii Czerwonej.
5. Wymień formacje polskie, które walczyły na frontach II wojny światowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Dubiel, J. Kozak, *Polacy w II wojnie światowej*, Warszawa 2003.
Polski wysiłek zbrojny w drugiej wojnie światowej, red. T. Panecki, Warszawa 1999.

Podsumowanie rozdziału II
Polacy podczas II wojny światowej

1 Pod dwiema okupacjami

1. 28 września ZSRS i III Rzesza podpisały traktat o granicach i przyjaźni, który dotyczył przesunięcia granic oraz wspólnego zwalczania polskiej konspiracji.
2. Decyzją Hitlera część zachodnich ziem polskich wcielono do III Rzeszy. Te obszary miały ulec całkowitej germanizacji. Z pozostałych terytoriów utworzono Generalne Gubernatorstwo zależne od Berlina. Na czele GG stał Hans Frank.
3. Tereny okupowane na wschodzie zostały wcielone do ZSRS (Białoruskiej i Ukraińskiej SRS). Głównym celem władz była sowietyzacja społeczeństwa. Mieszkańcom nadano obywatelstwo sowieckie, a większość wyższych stanowisk w lokalnej administracji zajęli komuniści.
4. ZSRS przeprowadził kolektywizację oraz nacjonalizację własności prywatnej. Osoby uznane za wrogów komunizmu masowo zsyłano do łagrów.
5. W 1940 r. władze sowieckie dokonały zbrodni katyńskiej. Rozstrzelano wówczas ponad 20 tys. polskich oficerów i przedstawicieli elit.

2 Terror niemiecki

1. Już w pierwszych miesiącach wojny Niemcy rozpoczęli eliminację polskich elit. Masowych zbrodni dopuścili się m.in. w Piaśnicy i Lesie Szpęgawskim. Utworzono też obóz koncentracyjny Stutthof. W GG przeprowadzono Akcję Specjalną Kraków.
2. Na ziemiach wcielonych do Rzeszy rozpoczęto masowe przesiedlenia. Wprowadzono volkslistę, która dzieliła społeczeństwo na grupy z różnym zakresem uprawnień. Poprzez ograniczenia dotyczące m.in. zawierania małżeństw próbowano zmniejszyć liczebność populacji Polaków.
3. W GG pozostawiono władze lokalne i sądy z ograniczonymi kompetencjami. Kara śmierci groziła za najdrobniejsze przewinienia, a za napaść na Niemców stosowano odpowiedzialność zbiorową.
4. Na ziemiach polskich zaczęły powstawać obozy koncentracyjne i zagłady, z których największym był Auschwitz-Birkenau. Aby sterroryzować społeczeństwo, stosowano łapanki i publiczne egzekucje, często przypadkowych osób.
5. Po agresji na ZSRS część ziem wcielono do GG oraz utworzono Komisariaty Rzeszy Wschód i Ukraina. Hitlerowcy przystąpili też do realizacji Generalnego Planu Wschodniego.

3 Społeczeństwo polskie pod okupacją

1. Celem III Rzeszy była eksterminacja części Polaków i sprowadzenie pozostałych do roli niewolników. Z tego powodu od początku okupacji podjęto walkę z wszelkimi przejawami polskości.
2. Okupanci wprowadzili obowiązek pracy dla wszystkich powyżej 18. roku życia (później próg obniżono do 14 lat). Polaków często przymusowo wywożono też na roboty do Niemiec.
3. Na ziemiach polskich nie doszło do szerszej współpracy z okupantem. Kolaboracja była powszechnie potępiana, a osoby, które się na nią decydowały, często spotykała upokarzająca kara lub egzekucja.
4. Wielu Polaków podejmowało walkę cywilną, która miała znaczenie głównie propagandowe. W działalność przeciw Niemcom zaangażowały się wszystkie grupy społeczne.
5. Mimo groźby kary śmierci Polacy nieśli pomoc Żydom. Powstała Rada Pomocy Żydom „Żegota". Próby nagłośnienia zbrodni niemieckich podjęli Jan Karski i Witold Pilecki.

Cokół Pomnika Lotnika na Placu Unii Lubelskiej w Warszawie z namalowanym w 1942 r. przez działaczy Szarych Szeregów znakiem Polski Walczącej.

▪ *fotografia, Warszawa, 1942 r.*

4 Polskie władze na emigracji

1. Po ewakuacji polskich władz prezydent Mościcki zrzekł się urzędu. 30 września prezydentem rządu na uchodźstwie został Władysław Raczkiewicz, a premierem i naczelnym wodzem – gen. Władysław Sikorski.
2. Sikorski dążył do usunięcia z urzędów polityków i oficerów sanacyjnych, obwinianych o klęskę w wojnie obronnej. Namiastkę parlamentu stanowiła Rada Narodowa RP. Celem było wyzwolenie kraju i rewindykacja ziem zagarniętych przez Związek Sowiecki.
3. Po agresji III Rzeszy na ZSRS, 30 lipca 1941 r., podpisano układ Sikorski–Majski. Dotyczył on m.in. nawiązania stosunków dyplomatycznych oraz utworzenia armii polskiej w ZSRS. Armia gen. Władysława Andersa na skutek sporów z władzami sowieckimi została ewakuowana na Bliski Wschód.
4. W 1943 r. Niemcy ujawnili informacje o mordach sowieckich w Katyniu. Doprowadziło to do zerwania przez ZSRS stosunków dyplomatycznych z rządem RP na uchodźstwie.
5. 4 lipca 1943 r. gen. Sikorski zginął w katastrofie gibraltarskiej. Nowym premierem został Stanisław Mikołajczyk, a wodzem naczelnym – gen. Kazimierz Sosnkowski.

5 Polskie Państwo Podziemne

1. Pierwszą ogólnopolską organizacją konspiracyjną była SZP. 13 listopada w jej miejsce powołano ZWZ, przemianowany 14 lutego 1942 r. na AK. Armia Krajowa scaliła dużo mniejszych organizacji konspiracyjnych, a jej celem było przygotowanie powstania.
2. Mimo zakazu okupanta w konspiracji działały najważniejsze polskie organizacje polityczne. W 1940 r. utworzyły PKP, a w 1944 r. RJN, która stanowiła podziemny parlament.
3. W 1940 r. powstała Delegatura Rządu RP na Kraj, której departamenty wydawały podziemną prasę, organizowały tajne nauczanie oraz pomoc Żydom. Funkcjonowało też podziemne sądownictwo.
4. ZWZ/AK zajmowały się prowadzeniem działań sabotażowych i dywersyjnych, którymi od 1943 r. kierował Kedyw. Zakłócano pracę przedsiębiorstw i niszczono linie kolejowe. Podejmowano także akcje odbicia więźniów oraz zamachy na funkcjonariuszy niemieckich.
5. W odpowiedzi na pacyfikację Zamojszczyzny oraz działalność UPA na Wołyniu (gdzie w wyniku ludobójstwa zginęło ok. 100 tys. Polaków) zaczęły powstawać oddziały partyzanckie. Największe bitwy z okupantem partyzanci stoczyli w Lasach Janowskich i Puszczy Solskiej.

6 Akcja „Burza" i powstanie warszawskie

1. Akcja „Burza" zakładała prowadzenie działań bojowych we współdziałaniu z żołnierzami Armii Czerwonej wkraczającymi na ziemie polskie. Mimo początkowej współpracy, jak np. w operacji „Ostra Brama", Sowieci otaczali i rozbrajali jednostki AK.
2. Wobec wrogiej postawy ZSRS podjęto decyzję o wybuchu powstania w Warszawie. Walki rozpoczęły się 1 sierpnia 1944 r. Mimo poważnych braków w uzbrojeniu w ciągu pierwszych dni powstańcy opanowali znaczną część miasta, jednak Niemcy utrzymali strategiczne obiekty.
3. Hitler nakazał całkowite zniszczenie Warszawy i wymordowanie jej mieszkańców. Do pacyfikacji stolicy ściągnięto oddziały złożone z kryminalistów. Hitlerowcy brutalnie i systematycznie niszczyli kolejne dzielnice, co zmuszało powstańców do odwrotu.
4. Stalin celowo rozkazał wstrzymać walki w rejonie Warszawy, a jego wsparcie dla powstańców było jedynie pozorne. Z kolei Brytyjczycy wykonywali nad miastem ograniczone zrzuty broni i amunicji.
5. Powstanie skapitulowało w nocy z 2 na 3 października. Walczącym nie udało się osiągnąć żadnych celów: ani politycznych, ani militarnych.

Walki o budynek Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej trwały od pierwszego dnia powstania i przyczyniły się do znacznych strat po stronie polskiej. Zdobycie PAST-y przez Polaków 20 sierpnia 1944 r. było ważne nie tylko ze względów strategicznych, lecz także pozwoliło wzmocnić ducha walki powstańców.

▪ *fotografia, Warszawa, VIII 1944 r.*

7 Sprawa polska pod koniec wojny

1. W 1943 r. odbyła się konferencja w Teheranie. W celu pozyskania ZSRS jako sojusznika Churchill i Roosevelt wyrazili zgodę na to, by Polska znalazła się w sowieckiej strefie wpływów. Postanowienia konferencji zachowano w tajemnicy.
2. 31 grudnia 1943 r. utworzono KRN pod przewodnictwem Bolesława Bieruta. 22 lipca 1944 r. PKWN ogłosił się w Manifeście jedynym legalnym rządem w Polsce (w rzeczywistości pozostawał zależny od Moskwy). Jego siedzibą był Lublin. W 1945 r. powstał TRJN.
3. W lutym 1945 r. na konferencji w Jałcie Wielka Trójka podjęła decyzję o ustaleniu wschodniej granicy Polski na linii Curzona. W zamian Polska miała otrzymać ziemie na zachodzie. Postanowienia konferencji ogłoszono publicznie.
4. Po wkroczeniu Armii Czerwonej na ziemie polskie członków państwa podziemnego spotykały represje, a najważniejszych z nich skazano w pokazowym procesie szesnastu.
5. 17 lipca 1945 r. na konferencji w Poczdamie zdecydowano, że Polska otrzyma Śląsk, Pomorze z Gdańskiem oraz Warmię i Mazury.

8 Polacy w koalicji antyhitlerowskiej

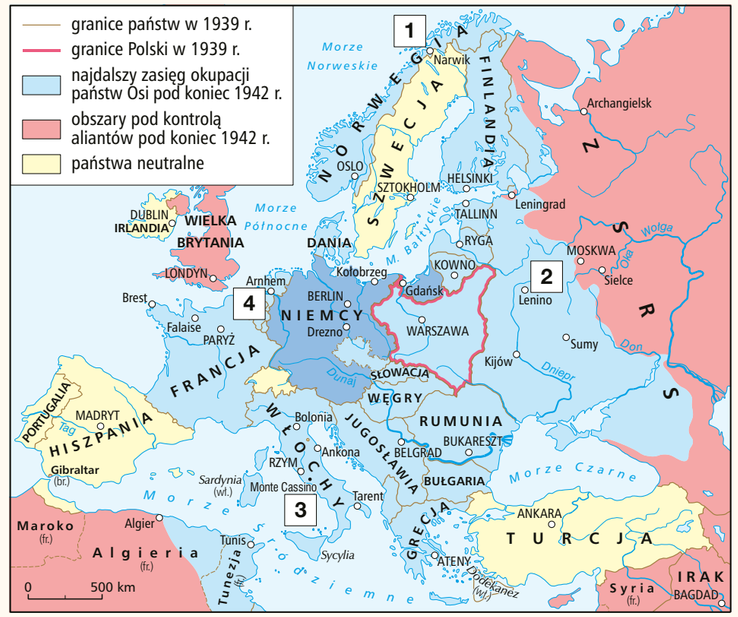
1. Po zakończeniu kampanii wrześniowej we Francji powstały Polskie Siły Zbrojne złożone z żołnierzy, którzy wydostali się z okupowanego kraju, oraz Polonii. Po klęsce Francji część armii i rząd ewakuowano do Wielkiej Brytanii.
2. Na Wyspach Brytyjskich utworzono Polskie Siły Powietrzne, a polscy lotnicy wzięli udział w bitwie o Anglię. Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich walczyła o Narwik, a Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich uczestniczyła w zmaganiach w Afryce.
3. W 1943 r. sformowano w ZSRS 1 Dywizję Piechoty pod dowództwem gen. Berlinga, którą po bitwie pod Lenino przekształcono w 1 Armię WP.
4. Z połączenia ewakuowanej z ZSRS armii gen. Andersa i Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich utworzono 2 Korpus Polski. Jego oddziały zostały przerzucone do Włoch i w 1944 r. zasłużyły się m.in. w walkach o Monte Cassino.
5. Żołnierze 1 Korpusu wzięli udział w walkach we Francji. 1 Dywizja Pancerna uczestniczyła w bitwie pod Falaise, a szlak bojowy zakończyła w Wilhelmshaven. 1 Samodzielną Brygadę Spadochronową skierowano do operacji „Market-Garden”. Mimo bohaterskiego zaangażowania w walkę z Niemcami Polacy po zakończeniu działań zbrojnych nie zyskali korzyści politycznych ani należnego im uznania.

Data	Wydarzenie
27 IX 1939 r.	utworzenie Służby Zwycięstwu Polski
30 IX 1939 r.	zaprzysiężenie Władysława Raczkiewicza na prezydenta i powołanie gen. Sikorskiego na premiera
13 XI 1939 r.	utworzenie Związku Walki Zbrojnej
XI 1939 r.	Akcja Specjalna Kraków
II 1940 r.	powstanie Politycznego Komitetu Porozumiewawczego
IV–V 1940 r.	mordowanie polskich oficerów w Katyniu, Piatichatkach i Miednoje
V 1940 r.	bitwa o Narwik
V–VII 1940 r.	akcja AB
XII 1940 r.	powołanie Delegatury Rządu RP na Kraj
30 VII 1941 r.	układ Sikorski–Majski
VIII–XI 1941 r.	obrona Tobruku
I 1942 r.	utworzenie PPR
14 II 1942 r.	utworzenie Armii Krajowej
1942 r.	rozpoczęcie realizacji Generalnego Planu Wschodniego
XII 1942 r.	utworzenie Rady Pomocy Żydom „Żegota”
26 III 1943 r.	akcja pod Arsenałem
25 IV 1943 r.	zerwanie stosunków dyplomatycznych między rządem RP a ZSRS
4 VII 1943 r.	śmierć gen. Sikorskiego pod Gibraltarem
11 VII 1943 r.	„krwawa niedziela” podczas rzezi wołyńskiej
12–13 X 1943 r.	bitwa pod Lenino
1 I 1944 r.	powstanie Krajowej Rady Narodowej
4 I 1944 r.	początek akcji „Burza”
I 1944 r.	utworzenie Rady Jedności Narodowej
1 II 1944 r.	zamach na Franza Kutscherę
V 1944 r.	bitwa o Monte Cassino
22 VII 1944 r.	ogłoszenie Manifestu PKWN
1 VIII–3 X 1944 r.	powstanie warszawskie
VIII 1944 r.	bitwa pod Falaise
19 I 1945 r.	rozwiązanie AK
28 VI 1945 r.	utworzenie TRJN

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Mapa: Polacy na frontach II wojny światowej

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

[...] wylądowały tam jednostki brytyjskie, francuskie i polska Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich [...]. Zwycięska bitwa o [...] umożliwiła sprawne przeprowadzenie ewakuacji wojsk północno-wschodniego korpusu ekspedycyjnego [...]. Dla Polaków bitwa ta miała szczególne znaczenie jako pierwsze zbrojne starcie żołnierza polskiego z wojskami niemieckimi po wrześniu 1939 roku.

Źródło: S. Komornicki i in., *Wojsko Polskie 1939–1945: barwa i broń*, Warszawa 1984, s. 28–29.

Zaznacz poprawne dokończenie zdań.

a) Wydarzenia, do których odwołuje się tekst, rozegrały się w miejscu oznaczonym na mapie cyfrą
A. 1. B. 2. C. 3. D. 4.

b) Dowódcą polskiej formacji wspominanej w tekście był
A. gen. Szyszko-Bohusz. B. gen. Berling. C. gen. Anders. D. gen. Sosabowski.

Wskazówki:

a) Odszukaj w tekście charakterystyczne miejsca, postacie lub pojęcia, które mogą stanowić podpowiedź. W cytowanym fragmencie znajdziesz ich kilka. Pierwszą jest nazwa polskiej jednostki – Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich. Drugą wskazówką może być informacja o czasie stoczenia bitwy. Trzecią podpowiedź, mniej oczywistą, zawarto we wskazanym kierunku geograficznym – *północno-wschodni korpus ekspedycyjny*, co ułatwi zlokalizowanie miejsca na mapie. Była to bitwa o Narwik.
b) Drugie zdanie wymaga użycia wiedzy własnej, czyli znajomości nazwiska dowódcy jednostki. Był nim gen. Szyszko-Bohusz. Jednak w tym przypadku podpowiedzią również może być chronologia wydarzeń. Drogą eliminacji da się ustalić, że pozostałych generałów nie można przyporządkować do odpowiedzi, ponieważ dowodzili jednostkami wojskowymi w latach późniejszych.

Odpowiedzi:

A. 1, A. gen. Szyszko-Bohusz

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło 1. Mapa

Źródło 2. Fragmenty współczesnego opracowania

Fragment 1.
[...] nazwy ulic, placów, a nawet kin i teatrów zmieniano na pochodzące z rewolucyjnego czy też „postępowego" repertuaru (dając przewagę lokalnym, ale niepolskim tradycjom) [...]; stałym elementem pejzaży miast i miasteczek były plansze i transparenty propagandowe [...]. Kościoły, cerkwie i synagogi stopniowo zamieniano na magazyny, a w niektórych organizowano [„muzea ateizmu"]. [...] zmieniły się repertuary kin i teatrów, a w tych ostatnich także i publiczność – najwidoczniej znamię zainicjowanej przez władzę rewolucji kulturalnej.

Fragment 2.
Zlikwidowano szkolnictwo wyższe i średnie, ale funkcjonowały nadal szkoły powszechne i część zawodowych. Administracja lokalna (uprzednio samorządowa) znajdowała się nadal w rękach Polaków [...]. Utrzymano polskie sądy powszechne, tyle że zakres ich kompetencji ograniczono do spraw cywilnych [...]. Utworzono, opierając się na dawnych kadrach – także dowódczych – formacje porządkowe, nadając im nazwę Policji Polskiej (powszechnie zwanej „granatową") [...].

Fragment 3.
Z góry przyjęto całkowitą i możliwie rychłą germanizację ziem [...], a których posiadanie uważano za oczywiste nawet w przypadku dojścia do porozumienia z Francją i Wielką Brytanią. Toteż ludność [...] stała się pierwszym obiektem terroru. [...] Uderzono przede wszystkim w inteligencję, działaczy społecznych i większą własność. [...] Likwidacji uległy wszystkie polskie instytucje i organizacje, łącznie z gospodarczymi, oraz szkolnictwo wszystkich stopni. Uniemożliwiano Polakom nawet wyznawanie we własnym języku wiary [...].

Źródło: A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 1996, s. 19, 23, 24.

Przyporządkuj obszary oznaczone na mapie opisującym je fragmentom opracowania.

2 Źródło. Współczesny mural z Rzeszowa

Wyjaśnij, jakie czyny Ireny Sendlerowej sprawiły, że została upamiętniona na przedstawionym muralu. W odpowiedzi odwołaj się do elementów graficznych dzieła.

3 Źródło. Biogramy postaci historycznych

Biogram 1.: Podczas kampanii wrześniowej 1939 pozostał bez przydziału, przez Rumunię przedostał się do Francji; od 30 IX 1939 premier i minister spraw wojskowych rządu RP na uchodźstwie [...], od 7 XI również naczelny wódz i generalny inspektor sił zbrojnych, twórca PSZ na Zachodzie. Podczas powrotu z podróży inspekcyjnej na Bliski Wschód zginął 4 VII 1943 w katastrofie lotniczej w Gibraltarze.

Biogram 2.: Walczył w kampanii wrześniowej 1939 w obronie Warszawy; od X 1939 w SZP i ZWZ [...], 1944–45 dowódca AK (Komendant Sił Zbrojnych w Kraju), 19 I 1945 wydał rozkaz rozwiązania AK; III 1945 podstępnie aresztowany przez NKWD w Pruszkowie, VI 1945 w procesie szesnastu w Moskwie skazany na 10 lat więzienia, zmarł w więzieniu.

Źródło: encyklopedia.pwn.pl [dostęp: 20.12.2021].

Na podstawie biogramów i wiedzy własnej podaj nazwiska postaci, których dotyczą.

4 Źródło. Dane dotyczące wyszkolenia wojskowego polskiej jednostki (stan z 5 lipca 1943 r.)

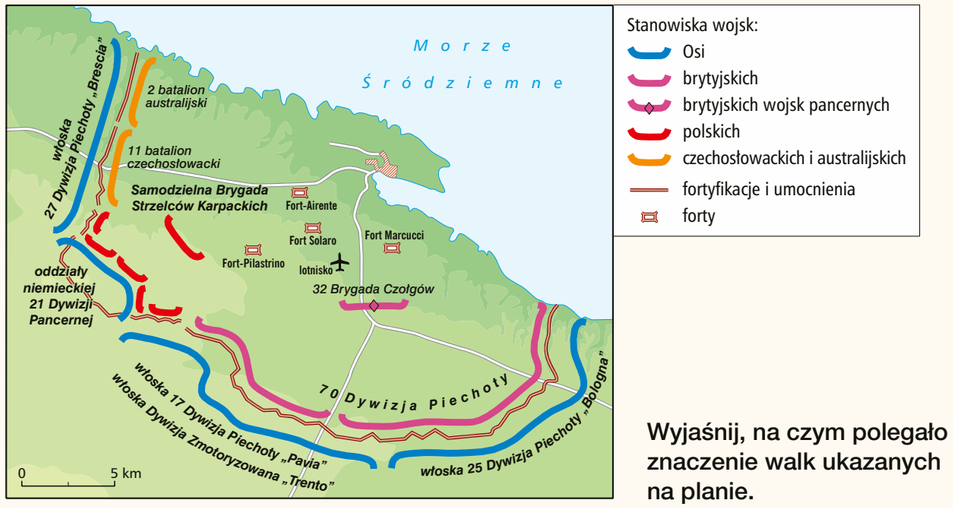
Skąd przybyli	Oficerowie	Podoficerowie	Szeregowcy	Razem
Z armii sowieckiej	448	551	1 457	2 456
Z armii polskiej do 1939 r.	195	1 352	3 326	4 873
Nie służyli w wojsku	41	50	6 960	7 051
Ogółem	684	1 953	11 743	14 380

Na podstawie: K. Sobczak, [...], Warszawa 1978, s. 84.

Oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Większość oficerów jednostki wojskowej przedstawionej w źródle przybyła z armii sowieckiej.	P	F
Większość szeregowców nie służyła wcześniej w wojsku.	P	F
Opisywana jednostka to 1 Dywizja Pancerna gen. S. Maczka.	P	F

5 Źródło. Plan bitwy

Wyjaśnij, na czym polegało znaczenie walk ukazanych na planie.

6 Źródło. Fragment dokumentu

[...] szefowie trzech rządów rozpatrzyli memorandum Polskiego Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej odnośnie [do] terytoriów na północy i zachodzie, które Polska powinna otrzymać. [...] Szefowie trzech rządów potwierdzili swój pogląd, że ostateczne ustalenie zachodniej granicy Polski powinno być odłożone do konferencji pokojowej.

Szefowie trzech rządów są zgodni co do tego, że zanim nastąpi ostateczne określenie zachodniej granicy Polski, byłe niemieckie terytoria na wschód od linii biegnącej od Morza Bałtyckiego bezpośrednio na zachód od Świnoujścia i stąd wzdłuż rzeki Odry do miejsca, gdzie wpada zachodnia Nysa, i wzdłuż zachodniej Nysy do granicy czechosłowackiej, łącznie z tą częścią Prus Wschodnich, która, zgodnie z porozumieniem osiągniętym na niniejszej konferencji, nie została oddana pod administrację Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i włączając obszar byłego Wolnego Miasta Gdańska, powinny znajdować się pod zarządem państwa polskiego i pod tym względem nie powinny być uważane za część radzieckiej strefy okupacyjnej Niemiec.

Źródło: *Ustalenia konferencji* [...] *w sprawie Polski*, [w:] https://przelomy.muzeum.szczecin.pl/ [dostęp: 21.12.2021].

Oceń prawdziwość poniższych stwierdzeń. Zaznacz P, jeśli stwierdzenie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Dokument powstał w czasie konferencji teherańskiej.	P	F
Ostateczny kształt polskich granic miał być ustalony w traktacie pokojowym.	P	F
Na czele Polskiego Rządu Jedności Narodowej wspomnianego w dokumencie stał Stanisław Mikołajczyk.	P	F

7 Wypowiedź argumentacyjna

a) W okresie od września 1939 r. do czerwca 1941 r. okupacja sowiecka wywołała głębsze przeobrażenia na ziemiach II Rzeczypospolitej niż okupacja niemiecka. Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji aspekt polityczny, społeczno-gospodarczy i kulturowy.

b) Podczas II wojny światowej dla sprawy polskiej większe znaczenie miały działania militarne prowadzone poza granicami kraju niż na jego terytorium. Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji trzy operacje, w których uczestniczyli Polacy.

▪ *Budowa muru berlińskiego, który podzielił stolicę Niemiec w 1961 r.*

III
ŚWIAT PODCZAS ZIMNEJ WOJNY

1 Powojenny podział świata
2 Początek zimnej wojny
3 Blok wschodni po śmierci Stalina
4 Daleki Wschód po II wojnie światowej
5 Dekolonizacja Afryki i Azji
6 Konflikty na Bliskim Wschodzie
7 Zimna wojna w latach 60. i 70.
8 USA i Europa Zachodnia podczas zimnej wojny
9 Przemiany społeczne i kulturowe

1 POWOJENNY PODZIAŁ ŚWIATA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- skutki II wojny światowej,
- powojenny podział świata,
- rozliczenie zbrodniarzy wojennych,
- powstanie ONZ.

SKUTKI II WOJNY ŚWIATOWEJ

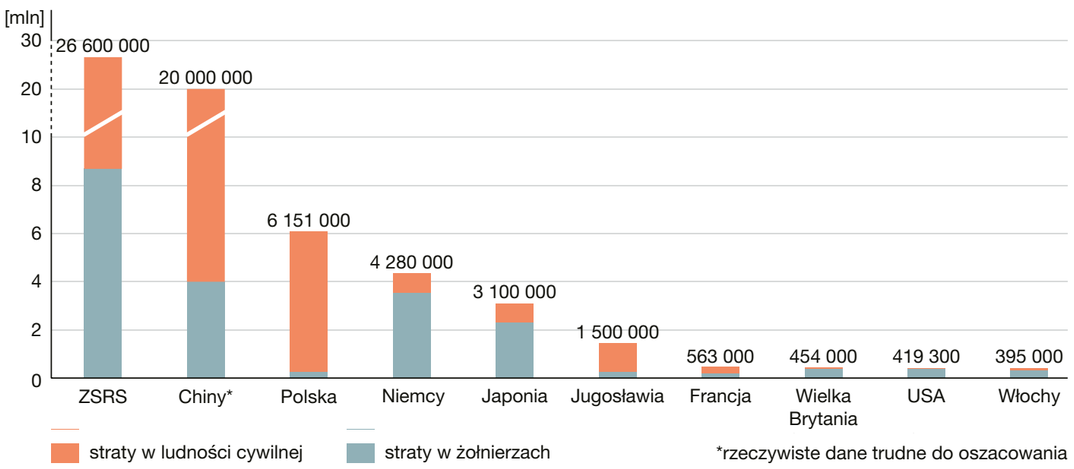
Trwająca blisko sześć lat II wojna światowa jest uważana za jeden z najstraszniejszych konfliktów w dziejach ludzkości. W jej trakcie życie straciło prawdopodobnie blisko **60 mln** ludzi, w większości cywilów, których z rozmysłem mordowano. Na całym świecie zmobilizowano niemal **110 mln** żołnierzy. Wojna charakteryzowała się też silnymi antagonizmami na tle nacjonalistycznym, rasowym oraz ideologicznym. Podczas walk sięgano po broń masowej zagłady. Dochodziło do **ludobójstwa** – ludzi zabijano w komorach gazowych, rozstrzeliwano, wyniszczano poprzez ciężką pracę i poddawano eksperymentom medycznym. Była to **wojna totalna** – obie strony stosowały wszelkie środki i metody mające na celu pokonanie przeciwnika.

Wojna przyniosła także zmiany w taktyce walki. Działania wojenne stały się bardziej dynamiczne; do ich prowadzenia na lądzie masowo wykorzystywano czołgi i samoloty, a na morzu – lotniskowce i okręty podwodne. Wzrosło znaczenie logistyki i współpracy z zapleczem naukowo-przemysłowym. Nowe wynalazki, takie jak radar czy silnik odrzutowy, po wojnie szybko znalazły cywilne zastosowanie. Ponadto w jej trakcie ludzkość weszła w epokę broni atomowej.

Największe straty materialne poniosła Europa. Prowadzona przez armie państw Osi **taktyka spalonej ziemi** oraz rabunkowa polityka okupacyjna spowodowały upadek rolnictwa, a co za tym idzie – głód i niedożywienie. W wyniku walk i okupacji wielu ludzi straciło dorobek życia. Zniszczeniu uległa infrastruktura drogowa i kolejowa. Całkowicie zostały zrujnowane europejskie miasta takie jak np.: Warszawa, Kijów, Coventry, Leningrad, Rotterdam i Stalingrad oraz niemieckie Berlin, Drezno i Hamburg. Na Dalekim Wschodzie zniszczono Tokio i Manilę, wybuchy bomb atomowych starły zaś z powierzchni ziemi Hiroszimę i Nagasaki.

Wojna pociągnęła za sobą też ogromne koszty społeczne. Setki tysięcy osób stały się inwalidami, a duża część więźniów obozów koncentracyjnych utraciła zdrowie psychiczne

Straty ludnościowe poniesione przez wybrane kraje podczas II wojny światowej

WARTO WIEDZIEĆ

Powojenne migracje

Jednym ze skutków II wojny światowej były głębokie zmiany etniczne w Europie Środkowej. Z powodu wzrostu nacjonalizmów i tendencji do tworzenia państw narodowych region, który przez setki lat pozostawał mieszanką etniczną i wyznaniową, uległ drastycznym przeobrażeniom. Zniknęli z niego Żydzi, wymordowani przez nazistów. Inne grupy etniczne zostały przymusowo przesiedlone (deportacje) lub dobrowolnie – podczas wojny bądź tuż po niej – opuściły swoje dotychczasowe terytoria. Wynikiem tych masowych migracji ludności było powstanie państw niemal jednolitych narodowościowo, co miało w przyszłości zapobiec konfliktom etnicznym. W ten sposób z krajobrazu etnicznego Polski, Czechosłowacji, Węgier, Ukrainy i państw bałtyckich zniknęło 14 mln Niemców. Ponadto 3 mln Polaków przesiedlono na zachód z Kresów Wschodnich włączonych do ZSRS.

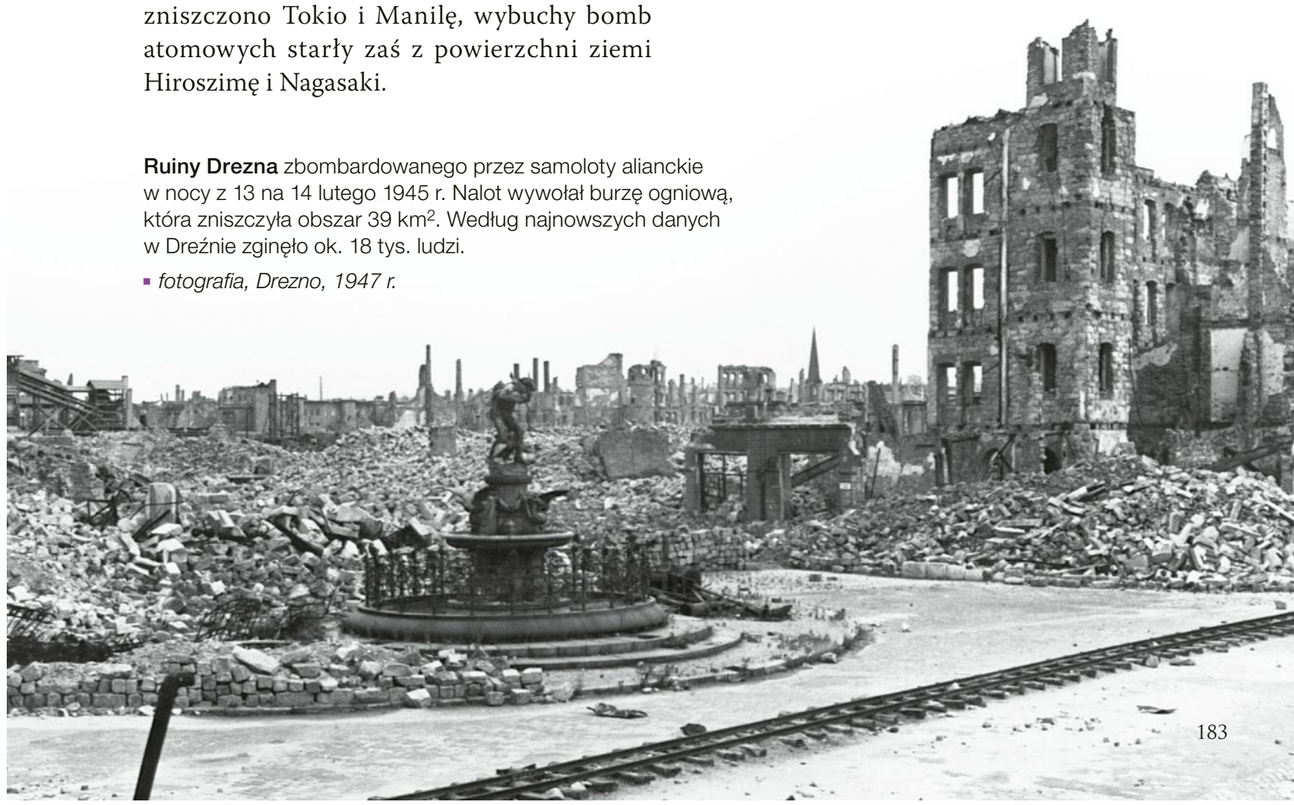
Niemcy sudeccy czekający na wywózkę do Niemiec. Decyzję o ich wysiedleniu podjął prezydent Czechosłowacji Edvard Beneš [czyt.: edward benesz].

- *fotografia, Karlowe Wary, 1946 r.*

? Jakie cele przyświecały powojennym migracjom?

Ruiny Drezna zbombardowanego przez samoloty alianckie w nocy z 13 na 14 lutego 1945 r. Nalot wywołał burzę ogniową, która zniszczyła obszar 39 km^2. Według najnowszych danych w Dreźnie zginęło ok. 18 tys. ludzi.

- *fotografia, Drezno, 1947 r.*

EUROPA PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

?

1. Wskaż państwa, w których po II wojnie światowej doszło do największych zmian terytorialnych.
2. Wymień ziemie utracone przez Niemcy na podstawie decyzji Wielkiej Trójki.

i po wyzwoleniu nie potrafiła wrócić do życia w społeczeństwie (tzw. syndrom KZ, skrót od niem. *Konzentrationslager*). Konflikt sprawił, że znacząca liczba dzieci została sierotami. Charakterystyczny powojenny widok stanowiły też tysiące bezdomnych ludzi, zwanych **dipisami** (ang. *displaced persons*, czyt.: displejst persons – 'ludzie przemieszczający się'), błąkających się po zniszczonych miastach. Należeli do nich głównie przesiedleńcy i byli więźniowie. Często dochodziło do brutalnych rozliczeń z ludźmi, którzy wspierali nazistów podczas wojny. Ponadto pogłębiły się problemy społeczne, takie jak przestępczość i alkoholizm. Gwałtownie wzrosła liczba urodzeń nieślubnych dzieci, w wielu wypadkach poczętych w wyniku gwałtów.

Wojna wyrządziła także olbrzymie spustoszenie wśród światowych dóbr kultury. Na skutek walk bezpowrotnie utracono tysiące bezcennych dzieł sztuki, które uległy zniszczeniu lub zostały zagrabione przez okupantów. Naziści rabowali wszelkie wartościowe mienie pozostawione m.in. przez mordowanych w czasie Holokaustu Żydów. Przedmioty ze złota przetapiano, a następnie przekazywano do szwajcarskich banków.

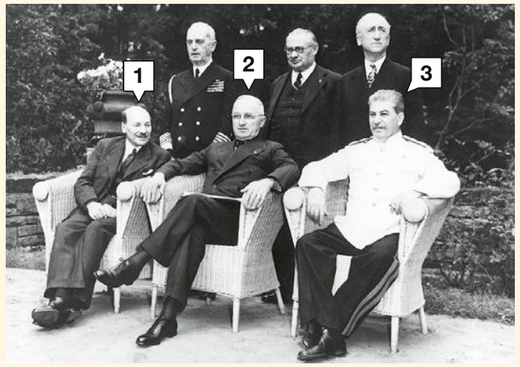
Porównanie I i II wojny światowej

Wyszczególnienie	I wojna światowa	II wojna światowa
Czas trwania wojny (w latach)	4,3	6
Obszar objęty wojną (w mln km^2)	4	223
Liczba powołanych pod broń (w mln)	70	110
Osoby objęte działaniami (w mln)	1050	1700
Nakłady bezpośrednie na wojnę (w mld USD)	208	1117

Źródło: A. Czubiński, *Historia powszechna XX w.*, Poznań 2009, s. 454.

REPARACJE WOJENNE

Na konferencji poczdamskiej przywódcy mocarstw uznali, że za wybuch wojny oraz jej tragiczne skutki odpowiedzialne są jedynie Niemcy. Z tego tytułu musiały one wypłacić zwycięzcom, w tym m.in. Związkowi Sowieckiemu, reparacje wojenne. Część środków pieniężnych przeznaczonych na odszkodowania pochodziła z demontażu niemieckich urządzeń produkcyjnych, a także z oszczędności ulokowanych przez władze niemieckie za granicą. Według postanowień aliantów rekompensatę miała otrzymać również Polska, która na skutek agresji nazistowskich Niemiec poniosła ogromne straty materialne i demograficzne. W sierpniu 1953 r., pod naciskiem ZSRS, władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zrzekły się jednak prawa do reparacji od NRD, z wyjątkiem prawa do odszkodowania za nazistowski ucisk ludności cywilnej. Po zjednoczeniu Niemiec w 1990 r. Warszawa ponownie zażądała reparacji i w kolejnych latach Polacy otrzymali prawie 5 mld zł zadośćuczynienia za zniszczone mienie. Wśród polskich polityków, prawników i historyków do dziś trwa debata, czy Polsce należą się jeszcze odszkodowania od zachodnich sąsiadów.

Przywódcy Wielkiej Trójki: premier Wielkiej Brytanii Clement Attlee [1], prezydent USA Harry Truman [2] oraz przywódca ZSRS Józef Stalin [3] podczas konferencji w Poczdamie, która odbywała się w zbudowanym pod koniec I wojny światowej pałacu Cecilienhof.

▪ *fotografia, Poczdam, VIII 1945 r.*

? Dlaczego Polska nie otrzymała przyznanych jej na konferencji poczdamskiej reparacji wojennych?

KONFERENCJA W POCZDAMIE

Ostatnia konferencja przywódców Wielkiej Trójki odbywała się w podberlińskim **Poczdamie** w dniach **17 lipca–2 sierpnia 1945 r**. Uczestniczyli w niej przywódca ZSRS Józef Stalin, nowy prezydent USA **Harry Truman** oraz premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill, którego w trakcie obrad, na skutek przegranych wyborów i utraty władzy przez konserwatystów, zastąpił nowy premier **Clement Attlee** [czyt.: klement atli] z Partii Pracy. Głównym celem spotkania było rozstrzygnięcie powojennych losów pokonanych Niemiec oraz ustalenie nowego porządku świata. Zdecydowano także o wprowadzeniu w Niemczech programu **„czterech D"**, który obejmował takie działania jak:

- **denazyfikacja**, polegająca na odsunięciu od władzy osób związanych z NSDAP oraz ukaraniu ich za zbrodnie wojenne;
- **demokratyzacja**, służąca wprowadzeniu w kraju systemu demokratycznego;
- **demilitaryzacja**, zakładająca rozbrojenie armii niemieckiej;
- **dekartelizacja**, mająca na celu zlikwidowanie karteli, czyli ogromnych niemieckich monopoli przemysłowych.

Co więcej, państwo niemieckie obarczono całkowitą winą za wybuch oraz skutki II wojny światowej i nałożono na nie obowiązek zapłacenia reparacji aliantom, a także Związkowi Sowieckiemu. Przywódcy III Rzeszy mieli zostać ujęci i osądzeni za zbrodnie, jakich dopuścili się w czasie trwania konfliktu.

Podczas konferencji ustalono też przebieg powojennych granic i wprowadzono pewne zmiany terytorialne:

- Polsce oddano wschodnie i północne tereny Niemiec, ale bez potwierdzenia tego traktatem;

PARYSKIE TRAKTATY POKOJOWE

10 lutego 1947 r. w **Paryżu** podpisano **traktaty pokojowe** z pięcioma państwami satelickimi Niemiec. Musiały one zapłacić reparacje wojenne, ograniczyć liczbę sił zbrojnych i zgodzić się na oddanie części terytoriów. Traktaty wzmocniły pozycję ZSRS w Europie Środkowo-Wschodniej. Sowieci uzyskali nabytki terytorialne oraz reparacje, a także prawo do rozmieszczenia garnizonów wojskowych w Rumunii, na Węgrzech i w Polsce. Uzasadniono to koniecznością utrzymania połączeń transportowych z sowieckimi strefami okupacyjnymi w Niemczech i Austrii.

? Jakie zmiany terytorialne przeprowadzono na mocy paryskich traktatów pokojowych?

Kraj	Ważniejsze postanowienia
Włochy	• Oddały Grecji Dodekanez i Rodos. • Przekazały Jugosławii m.in. Kosowo, Czarnogórę, zachodnią Słowenię, Istrię i miasto Fiume (Rijeka). • Straciły wszystkie posiadłości kolonialne: Libię, Somalię, Etiopię i Erytreę.
Finlandia	• Wróciła do granic z marca 1940 r. • Zdemilitaryzowała Wyspy Alandzkie. • Przekazała ZSRS Karelię i port Petsamo.
Bułgaria	• Przekazała Jugosławii Macedonię. • Oddała Grecji północne wybrzeża Morza Egejskiego. • Zatrzymała południową Dobrudżę.
Węgry	• Oddały ZSRS Ruś Zakarpacką. • Przekazały Jugosławii Wojwodinę. • Oddały Rumunii północny Siedmiogród. • Przywróciły granicę z Czechosłowacją z 1937 r.
Rumunia	• Przekazała ZSRS obszar Besarabii i północnej Bukowiny.

- ZSRS przydzielono rejon Królewca;
- przymusowo wysiedlono wszystkich Niemców zamieszkujących obszar Czechosłowacji, Węgier i Polski;
- usankcjonowano trwającą od końca wojny okupację Niemiec i Austrii – oficjalnie podzielono je na cztery strefy okupacyjne (pod rządami Wielkiej Brytanii, Francji, USA oraz ZSRS) i powołano Sojuszniczą Radę Kontroli Niemiec.

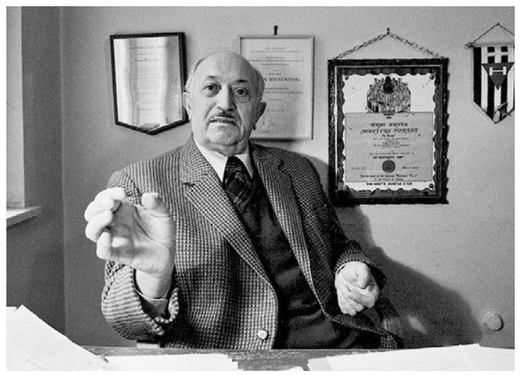
PROCESY ZBRODNIARZY WOJENNYCH

Podczas konferencji Wielkiej Trójki w Poczdamie zapadły decyzje o ukaraniu nazistowskich zbrodniarzy wojennych. Na miejsce osądzenia oskarżonych wybrano **Norymbergę**, miasto, w którym w drugiej połowie lat 30. XX w. odbywały się wielkie zjazdy NSDAP.

W pierwszym, najważniejszym procesie **Międzynarodowy Trybunał Wojskowy** sądził 22 głównych nazistowskich przywódców. Byli oni oskarżani o cztery rodzaje przestępstw:

- udział w spisku przeciwko pokojowi,
- zbrodnie przeciwko pokojowi,
- zbrodnie wojenne,
- ludobójstwo.

Funkcje sędziów i oskarżycieli pełnili przedstawiciele ZSRS, USA, Wielkiej Brytanii i Francji. Niektórzy podejrzani utrzymywali, że nie podejmowali własnych decyzji, tylko wykonywali wydane im rozkazy. Mimo

Szymon Wiesenthal [czyt.: **wi**zental] był znanym łowcą nazistów. Ten pochodzący z Polski Żyd przyczynił się m.in. do ujęcia i skazania komendanta niemieckich obozów zagłady w Treblince i Sobiborze Franza Stangla [czyt.: franca sztangla].

▪ *fotografia, Wiedeń, 1983 r.*

Nazistowscy zbrodniarze na ławie oskarżonych podczas procesu w Norymberdze. W pierwszym szeregu zasiadają: Hermann Göring [1], Rudolf Höss [2], Joachim von Ribbentrop [3] i Wilhelm Keitel [4].

▪ *fotografia, Norymberga, 1946 r.*

to na mocy wyroku ogłoszonego 1 października 1946 r. 12 oskarżonych (m.in. Hermann Göring, czyt: gering, Hans Frank, Joachim von Ribbentrop czy Wilhelm Keitel) zostało skazanych na karę śmierci, trzech (m.in. Rudolf Höss) na dożywotnie więzienie, czterech (w tym Albert Speer, czyt.: szpija, i Karl Dönitz) otrzymało długoletnie wyroki, a pozostałych trzech uniewinniono. Osoby skazane na śmierć powieszono, z wyjątkiem Göringa, który otruł się przed egzekucją. Ponadto Trybunał uznał NSDAP, SS, SD i Gestapo za organizacje zbrodnicze.

W latach 1946–1949 odbyło się 12 kolejnych procesów norymberskich. Z powodu narastającego konfliktu między państwami zachodnimi a ZSRS toczyły się one wyłącznie przed sądami amerykańskimi. Na ławie oskarżonych zasiedli m.in. członkowie Einsatzgruppen oraz załóg niemieckich obozów koncentracyjnych. Procesy członków NSDAP i SS zorganizowano również w krajach, w których naziści popełnili zbrodnie podczas okupacji, także w Polsce.

Nie wszyscy zbrodniarze odpowiedzieli jednak za swoje czyny. Część z nich – m.in. Heinrich Himmler i Joseph Goebbels – poszła w ślady Hitlera i popełniła samobójstwo. Ponadto ok. 20 tys. nazistów zdołało umknąć do Ameryki Południowej lub na Bliski Wschód. Pomagał im w tym wysoki urzędnik Watykanu, austriacki biskup Alois Hudal, który zaopatrywał uciekinierów w wizy, pieniądze oraz fałszywe dokumenty. Uważał on, iż naziści walczyli z siłami komunistycznymi i ignorował okrucieństwa, które popełnili. Dzięki jego wsparciu do Argentyny zbiegli m.in. odpowiedzialny za zaplanowanie Holokaustu Adolf Eichmann oraz Josef Mengele [czyt.: jozef **men**gele] – lekarz SS, prowadzący w Auschwitz okrutne eksperymenty na więźniach. Niektórzy zbrodniarze ukrywali się też pod zmienioną tożsamością w Niemczech i Austrii. W ich poszukiwania były zaangażowane nie tylko rządy licznych państw i organizacje wywiadowcze, lecz także tzw. łowcy nazistów, czyli prywatne osoby zbierające informacje na temat byłych nazistów i członków SS. Mimo usilnych starań wielu zbrodniarzy nigdy nie zostało ukaranych za swoje czyny, a niektórzy zrobili nawet kariery polityczne w powojennych Niemczech.

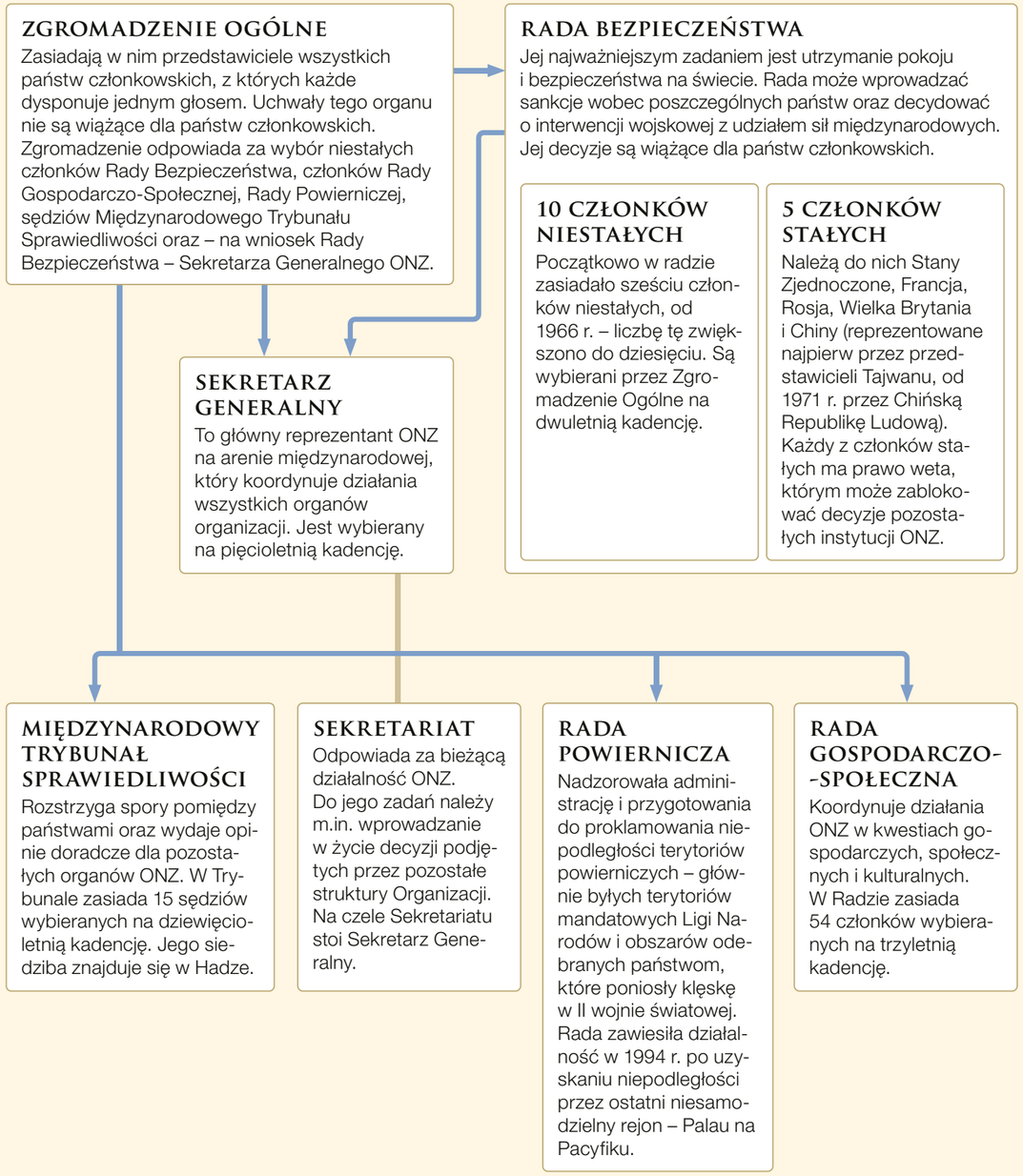
Zbrodnie japońskie były rozpatrywane przez odrębny **Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu** w Tokio, który m.in. byłego premiera Hideki Tōjō skazał na karę śmierci.

POWSTANIE ONZ

Wybuch II wojny światowej dowiódł słabości Ligi Narodów, która w 1940 r. zawiesiła swoją działalność. Nadal jednak podtrzymywano ideę założenia organizacji pokojowej rozstrzygającej międzynarodowe konflikty. Opowiadał się za tym m.in. prezydent USA Franklin

STRUKTURA ONZ

26 czerwca 1945 r. w San Francisco przedstawiciele 50 państw podpisali Kartę Narodów Zjednoczonych, na mocy której powstała ONZ. Celem organizacji stało się rozwijanie współpracy na rzecz pokojowego rozwiązywania konfliktów, ochrona praw człowieka oraz czuwanie nad światowym bezpieczeństwem i przestrzeganiem prawa międzynarodowego. Główna siedziba ONZ znajduje się w Nowym Jorku.

? Jakie uprawnienia ma Rada Bezpieczeństwa ONZ?

TEKST ŹRÓDŁOWY

POWSZECHNA DEKLARACJA PRAW CZŁOWIEKA

Uchwalona 10 grudnia 1948 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ Powszechna deklaracja praw człowieka stanowi uporządkowany zbiór praw, jakie powinny przysługiwać ludziom we wszystkich zakątkach świata.

Artykuł 1. Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw. [...]
Artykuł 2. Każdy człowiek posiada wszystkie prawa i wolności zawarte w niniejszej Deklaracji bez względu na jakiekolwiek różnice rasy, koloru, płci, języka, wyznania, poglądów politycznych i innych, narodowości, pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia lub jakiegokolwiek innego stanu. [...]
Artykuł 7. Wszyscy są równi wobec prawa i mają prawo [...] *do jednakowej ochrony prawnej.* [...]
Artykuł 9. Nikogo nie wolno samowolnie aresztować, zatrzymać lub wygnać z kraju. [...]
Artykuł 17.
1. Każdy człowiek, zarówno sam, jak i wespół z innymi, ma prawo do posiadania własności.
2. Nie wolno nikogo samowolnie pozbawiać jego własności.
Artykuł 18. Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wespół z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów.
Artykuł 19. Każdy człowiek ma prawo wolności opinii i wyrażania jej; prawo to obejmuje swobodę posiadania niezależnej opinii, poszukiwania, otrzymywania i rozpowszechniania informacji i poglądów wszelkimi środkami, bez względu na granice.
Artykuł 20.
1. Każdy człowiek ma prawo spokojnego zgromadzania i stowarzyszania się.
2. Nikogo nie można zmuszać do należenia do jakiegoś stowarzyszenia.

Źródło: http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html [dostęp: 25.02.2022].

? 1. Wyjaśnij, jakie ograniczenia nakłada na państwa Powszechna deklaracja praw człowieka.
2. Na podstawie wiedzy pozaźródłowej podaj historyczne i współczesne przykłady państw, w których wymienione w dokumencie prawa nie były bądź nadal nie są przestrzegane.

D. Roosevelt. Sądził on, iż głównymi strażnikami pokoju powinny być wielkie mocarstwa. Projekt utworzenia instytucji potwierdzono na konferencji w Jałcie. W ten sposób powstał statut **Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ)**. Konferencja założycielska ONZ rozpoczęła się **25 kwietnia 1945 r. w San Francisco**, a zakończono ją podpisaniem **Karty Narodów Zjednoczonych**. W dokumencie zawarto podstawowe zasady prawnego funkcjonowania ONZ.

Na czele organizacji stoi **sekretarz generalny**, a sprawami bieżącymi zajmuje się Sekretariat. Głównym organem decyzyjnym ONZ jest **Rada Bezpieczeństwa**. Rada ma możliwość stosowania sankcji wobec państw łamiących zasady ustalone przez ONZ i wysyłania na misje sił międzynarodowych (zwanych od koloru organizacji „**błękitnymi hełmami**"). Takie decyzje muszą jednomyślnie zaaprobować członkowie stali i większość członków niestałych. Poza tym delegaci wszystkich państw należących do ONZ biorą udział w corocznych sesjach **Zgromadzenia Ogólnego ONZ**.

Rozwiązywaniem międzynarodowych problemów ekonomicznych, kulturalnych i prawnych zajmuje się **Rada Gospodarczo-Społeczna**. Rolę organu sądowego ONZ odgrywa **Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości** z siedzibą w **Hadze**. Działalność tej instytucji jest jednak mocno ograniczona przez zasadę głoszącą, że wszystkie zainteresowane państwa muszą się zgodzić na arbitraż, czyli pokojowe rozwiązanie sporu przy pomocy ONZ.

W tym samym czasie powstały także agencje wyspecjalizowane ONZ.

- **Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy i Odbudowy** (skrót od ang. nazwy: UNRRA), utworzona już w 1943 r., ważną rolę odgrywała po wojnie;
- **Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury** (skrót od ang. nazwy: UNESCO, czyt.: junesko) działa na rzecz wzajemnego poznawania się narodów oraz współpracy naukowej i kulturalnej;
- **Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Rolnictwa i Wyżywienia** (skrót od ang. nazwy: FAO);
- **Światowa Organizacja Zdrowia** (skrót od ang. nazwy: **WHO**);
- **Fundusz ONZ Pomocy Dzieciom** (skrót od ang. nazwy: **UNICEF**, czyt.: junisef).

Głównym zadaniem ONZ stało się utrzymanie pokoju, rozwijanie przyjaźni między państwami na zasadzie równouprawnienia i samostanowienia oraz organizacja współpracy w celu rozwiązywania światowych problemów gospodarczych, społecznych i kulturowych. W 1948 r. ONZ uchwaliła **Powszechną deklarację praw człowieka**, w której znalazły się zapisy m.in. o prawie wszystkich ludzi do życia, pracy i wolności.

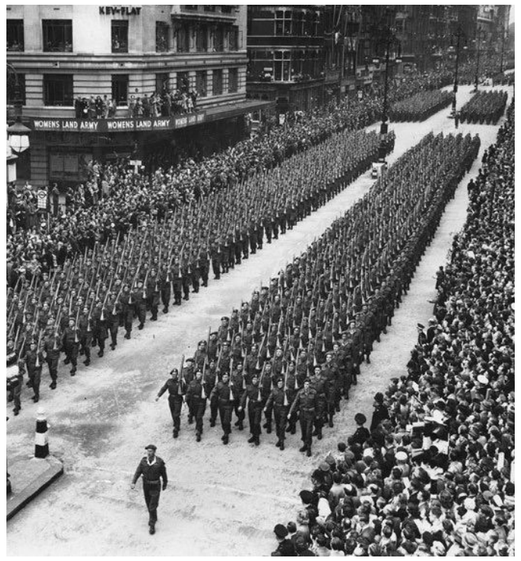
NOWE SUPERMOCARSTWA

W wyniku II wojny światowej nastąpiły duże zmiany w układzie sił na świecie. Swoją pozycję utraciły stare mocarstwa kolonialne **Wielka Brytania** i **Francja**. Nowymi liderami światowej polityki zostały **Stany Zjednoczone** i **ZSRS**, które różniły się od siebie niemal wszystkim – ustrojem politycznym, systemem społeczno-gospodarczym czy kulturą. USA były państwem demokratycznym, ZSRS – totalitarnym. W Stanach Zjednoczonych panowały zasady gospodarki rynkowej, a wzmożona produkcja w czasie wojny wpłynęła znacząco na umocnienie ekonomii amerykańskiej. Podczas trwania konfliktu zbrojnego, poza atakiem na Pearl Harbor, Stany nie doznały żadnych zniszczeń na swoim terytorium. Z kolei w ZSRS tereny objęte działaniami wojennymi zostały całkowicie zniszczone, a olbrzymie straty demograficzne powodowały, że brakowało rąk do pracy w przemyśle i rolnictwie (mimo wykorzystywania na dużą skalę przymusowej pracy niemieckich jeńców).

Już pod koniec lat 40. na świecie ukształtował się **układ dwubiegunowy**, w którym ścierały się wpływy tych supermocarstw.

EKSPANSJA KOMUNIZMU W EUROPIE

Zwycięstwo Armii Czerwonej w wojnie z III Rzeszą znacznie poszerzyło sowiecką strefę wpływów w Europie. Doszło do **inkorporacji** (włączenia) do Związku Sowieckiego: Litwy, Łotwy, Estonii, przedwojennych polskich Kresów Wschodnich, czechosłowackiej Rusi Zakarpackiej i rumuńskiej Besarabii. Tereny te objęto programem brutalnej **sowietyzacji**, nadzorowanej przez sowieckie służby specjalne, wojsko i administrację. Jednocześnie przeprowadzano **eksterminację** lokalnych elit i masowe przesiedlenia ludności. Mieszkańców obszarów przyłączonych do ZSRS przenoszono w głąb kraju, a na ich miejsce sprowadzano rosyjskich osadników.

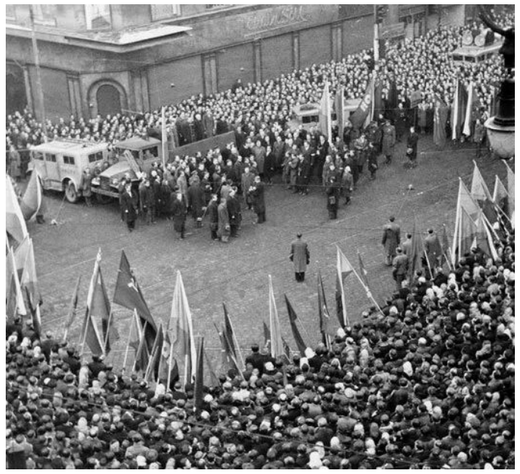

Parada wojskowa na ulicach Londynu w 1946 r. odbywająca się dla upamiętnienia zwycięstwa w II wojnie światowej.

▪ *fotografia, Londyn, 1946 r.*

Zgodnie z ustaleniami Wielkiej Trójki kraje Europy Środkowo-Wschodniej – Bułgaria, Czechosłowacja, wschodnie Niemcy, Polska, Rumunia i Węgry – znalazły się w sowieckiej strefie wpływów. Na ich terytoriach stacjonowała Armia Czerwona i funkcjonowały sowieckie służby bezpieczeństwa. Umożliwiło to **eksport rewolucji** z ZSRS i pozwoliło na przejęcie władzy lokalnym komunistom. Sposób działania był taki sam w każdym z tych państw. Najpierw tworzono wielopartyjne rządy, w których działacze komunistyczni zagarniali resorty siłowe, przejmując kontrolę nad wojskiem, służbami bezpieczeństwa i aparatem propagandy. Jednocześnie ich agenci wnikali do partii opozycyjnych i rozbijali je od środka. Po krótkim okresie rządów demokratycznych stopniowo nasilano represje wobec partii niekomunistycznych i sukcesywnie odsuwano je od władzy. Ta metoda działania, polegająca na wieloetapowej eliminacji przeciwników politycznych i przejmowaniu Europy Środkowo-Wschodniej, została nazwana **„taktyką salami"**. Określenie nawiązuje do węgierskiej kiełbasy, zjadanej poprzez odkrajanie po kolei cienkich plasterków.

ZSRS graniczył niemal ze wszystkimi państwami komunistycznymi, dlatego w razie wystąpień ludności mógł przeprowadzić szybką interwencję zbrojną. Inna sytuacja panowała natomiast w Jugosławii i Albanii. Kraje te wyzwoliły się spod niemiecko-włoskiej okupacji własnymi siłami, bez większej pomocy Armii Czerwonej. W każdym z nich władzę przejęli liderzy komunistycznych partyzantów.

Tłumy Czechów zebranych w Pradze podczas kryzysu w lutym 1948 r., gdy władzę przy pomocy Sowietów przejęli komuniści. Zgromadzeni czekają na ogłoszenie przez Klementa Gottwalda powstania nowego rządu. W wyniku puczu ze stanowiska ustąpił Edvard Beneš, który podczas wojny stał na czele rządu emigracyjnego.

▪ *fotografia, Praga, 25 II 1948 r.*

W Jugosławii był to **Josip Broz-Tito**, a w Albanii – **Enver Hodża**.

Stalin dążył do dalszego poszerzania swojej strefy wpływów. Wspierał działalność partii komunistycznych w Europie Zachodniej, szczególnie silnych we Francji i Włoszech. Domagał się też baz w Turcji i kontroli nad cieśninami czarnomorskimi (Bosforem i Dardanelami) oraz bogatym w ropę Iranem. Pomimo zakończenia wojny Armia Czerwona nie została zredukowana, w przeciwieństwie do armii amerykańskiej. Ponadto wywiad sowiecki skutecznie szpiegował państwa zachodnie.

ĆWICZENIA

1. Wymień najważniejsze społeczne i gospodarcze skutki II wojny światowej.
2. Określ, jaki status terytorialny nadano Niemcom podczas konferencji w Poczdamie.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób starano się osądzić niemieckich nazistowskich zbrodniarzy wojennych.
4. Przedstaw okoliczności i cele powstania ONZ.
5. Omów sytuację polityczną w Europie Wschodniej po zakończeniu II wojny światowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J.J. Heydecker, J. Leeb, *Proces w Norymberdze*, tłum. M. Zeller, Warszawa 2006.
K. Lowe, *Dziki kontynent. Europa po II wojnie światowej*, tłum. M.P. Jabłoński, Poznań 2013.

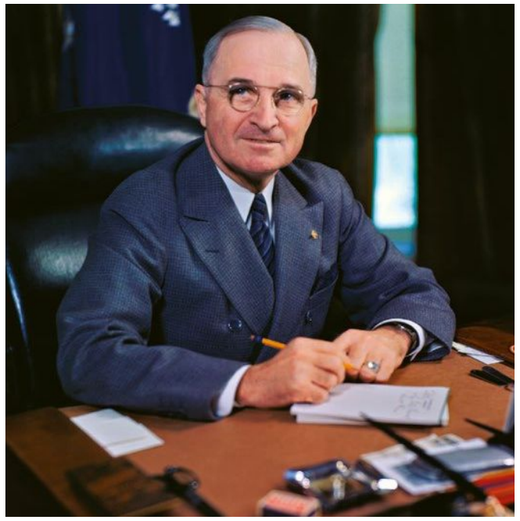
2 POCZĄTEK ZIMNEJ WOJNY

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- żelazna kurtyna i początek zimnej wojny,
- plan Marshalla i jego znaczenie,
- powojenna okupacja Niemiec,
- powstanie dwóch państw niemieckich.

DOKTRYNA TRUMANA

Pierwszym politykiem zachodnim, który już w czasie wojny dostrzegł zagrożenie ze strony ZSRS, był **Winston Churchill**. Miał on jednak ograniczony wpływ na politykę ówczesnego prezydenta USA Franklina Delano Roosevelta, przychylnie odnoszącego się do Stalina. Ochłodzenie stosunków między mocarstwami zaczęło być widoczne dopiero podczas konferencji w Poczdamie. Nowy prezydent Stanów Zjednoczonych **Harry Truman** zamierzał prowadzić zdecydowaną politykę zagraniczną,

Harry Truman (1884–1972) był amerykańskim politykiem i 33. prezydentem Stanów Zjednoczonych. Objął urząd w 1945 r. po śmierci Roosevelta. Początkowo prowadził politykę ugodową wobec ZSRS, jednak z czasem pod wpływem swoich doradców odszedł od niej na rzecz twardego kursu wobec komunistów. W 1948 r. ponownie wybrano go na prezydenta.

- *fotografia, USA, lata 40.*

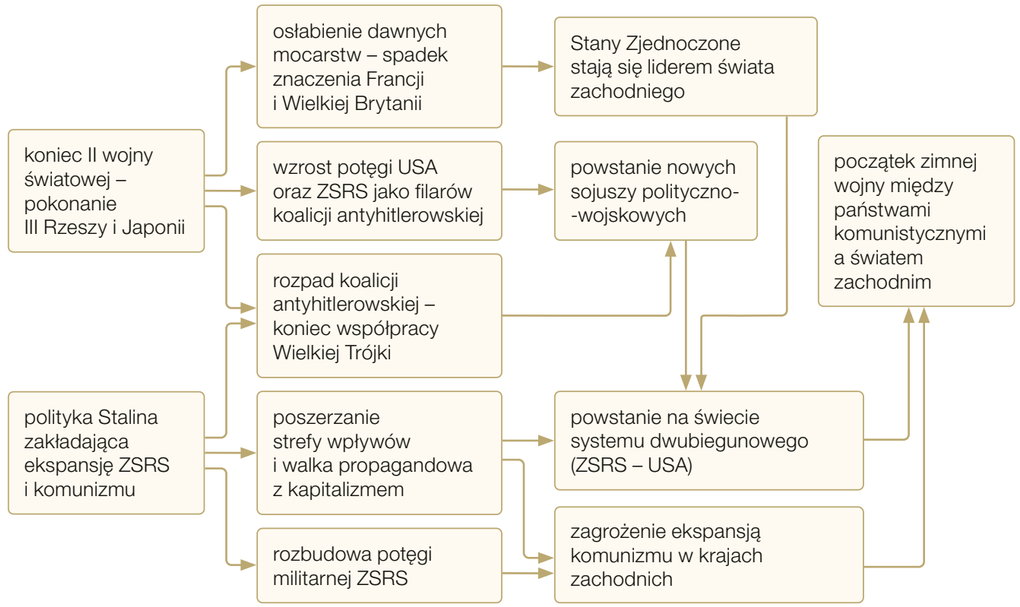
skupiającą się na powstrzymaniu ekspansjonizmu ZSRS. Poinformował Stalina, iż USA zbudowały nową broń i że planują jej wkrótce użyć przeciwko Japonii. Ku zaskoczeniu Trumana przywódca Rosji przyjął tę informację obojętnie, dlatego że – o czym nie wiedział prezydent USA – dzięki siatkom szpiegowskim znakomicie orientował się w amerykańskim programie jądrowym.

Na początku lutego 1946 r. Stalin wygłosił przemówienie, w którym oświadczył, że dopóki na świecie istnieć będą państwa kapitalistyczne, dopóty realne będzie zagrożenie nowym konfliktem zbrojnym. Kilkanaście dni później amerykański dyplomata w Moskwie George [czyt.: dżordż] F. Kennan wysłał do Waszyngtonu depeszę (tzw. długi telegram Kennana). Podkreślił on, że dyktator sowiecki widzi świat podzielony na dwa obozy – socjalistyczny i kapitalistyczny – a pokojowa koegzystencja między nimi wydaje mu się niemożliwa. Stalin dążył bowiem jedynie do wzmocnienia swojego obozu i osłabienia oraz zniszczenia przeciwnika.

Za symboliczny początek konfliktu między niedawnymi sojusznikami przyjmuje się wygłoszenie przez Churchilla przemówienia w **Fulton** [czyt.: fultyn] w USA **5 marca 1946 r.** Były brytyjski premier użył wówczas terminu „żelazna kurtyna" na określenie izolacji krajów, które leżały w sowieckiej strefie wpływów, od reszty świata niekomunistycznego. Świadkiem tego wydarzenia był także Truman, który – klaszcząc – wyrażał poparcie dla słów Churchilla. Co ważniejsze, sam tekst

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jaka była geneza wybuchu zimnej wojny?

przemówienia powstał z inspiracji prezydenta Stanów Zjednoczonych, choć administracja amerykańska później temu zaprzeczyła. Wystąpienie brytyjskiego polityka miało wybadać stosunek Amerykanów do zaostrzenia polityki wobec Stalina. Wkrótce okazało się, że opinia publiczna w USA zmieniła swoje nastawienie do sowieckiego dyktatora i ponad 70% społeczeństwa zaczęło negatywnie oceniać agresywną politykę ZSRS.

W dniu **12 marca 1947 r.** prezydent Harry Truman podczas przemówienia w Kongresie oświadczył, że rządy komunistów zagrażają światowemu pokojowi i wystąpił o wsparcie dla Grecji i Turcji, zmagających się z wpływami komunistycznymi. Zapowiedział politykę polegającą na *poparciu wolnych narodów, które stawiają opór zbrojnym mniejszościom lub zewnętrznemu naciskowi*. Tę koncepcję zatrzymania komunizmu nazwano **doktryną Trumana**. W jej ramach państwa zachodnie udzielały pomocy finansowej, wojskowej oraz politycznej krajom zagrożonym przez komunistów. Rozpoczęła się **zimna wojna**, czyli konflikt między blokami państw skupionymi wokół USA i ZSRS. Choć obydwie strony poszerzały własne strefy wpływów, zbroiły się i szykowały do walki, nie doszło między nimi do bezpośredniej konfrontacji zbrojnej.

CIEKAWOSTKA

Powołanie CIA

Centralna Agencja Wywiadowcza (ang. Central Intelligence Agency, czyt.: sentral intelidżens ejdżensy, skrót: CIA, czyt.: si-aj-ej), utworzona w 1947 r. z inicjatywy Trumana, miała zajmować się działalnością wywiadowczą, propagandową oraz dywersyjną wymierzoną we wrogie państwa (szczególnie komunistyczne). Pierwsze akcje CIA były skierowane przeciwko reżimowi albańskiemu i dotyczyły m.in. zdrady pracownika wywiadu brytyjskiego MI6 [czyt.: em aj siks] Kima Philby'ego [czyt.: fylbiego]. Zakończyły się one porażką. Podobny efekt przyniosły operacje wspierające zinfiltrowaną przez komunistów organizację „Wolność i Niezawisłość" (WiN) w Polsce.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMOWA CHURCHILLA W FULTON

Churchill postanowił spędzić miesiąc na wakacjach w USA. W czasie spotkania z Trumanem okazało się, że obydwaj podzielają poglądy na temat sowieckiego zagrożenia. To natchnęło brytyjskiego polityka do wygłoszenia 5 marca 1946 r. słynnej mowy, w której po raz pierwszy użył określenia „żelazna kurtyna".

Od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem opuściła się żelazna kurtyna w poprzek kontynentu. Poza tą linią znajdują się wszystkie stolice byłych państw środkowej i wschodniej Europy: Warszawa, Praga, Wiedeń, Budapeszt, Bukareszt i Sofia – wszystkie te sławne miasta i zamieszkująca wokół nich ludność leżą, że tak się wyrażę, w sferze radzieckiej i wszystkie, w takiej czy w innej formie, podlegają nie tylko wpływom radzieckim, ale kontroli z Moskwy w bardzo wysokim, niekiedy rosnącym stopniu. [...] *Partie komunistyczne, które były bardzo małe w tych wszystkich państwach Europy Wschodniej, otrzymały stanowisko nadrzędne i władzę o wiele przewyższającą ich liczebność i dążą wszędzie do zdobycia wpływów totalistycznych. Prawie wszędzie panują rządy policyjne, z wyjątkiem Czechosłowacji nie ma tam prawdziwej demokracji.* [...] *Nie sądzę, żeby Rosja Radziecka pragnęła wojny. Pragnie ona tylko wyciągnąć zyski z wojny i rozszerzać bez granic swoją potęgę i swoje doktryny* [...]. *Z tego com widział podczas wojny u naszych przyjaciół i sojuszników rosyjskich, doszedłem do przekonania, że niczego bardziej nie podziwiają oni niż siłę, i niczego bardziej nie lekceważą oni niż słabość, a zwłaszcza słabość militarną.*

Z tego powodu dawna doktryna o równowadze sił jest błędna. Jeżeli będziemy tylko mogli, to nie powinniśmy pozwolić sobie na operowanie wąskimi marginesami sił, stwarzając pokusę próby sił [...].

Jeżeli dodamy do mówiącej po angielsku wspólnoty narodów ludność Stanów Zjednoczonych ze wszystkimi konsekwencjami, jakie taka współpraca pociąga za sobą w powietrzu, na morzu, na całej kuli ziemskiej, jak również w dziedzinie wiedzy i przemysłu i pod względem siły moralnej, to nie będzie mogło być mowy o jakiejś chwiejnej i niestałej równowadze sił, która mogłaby stanowić pokusę dla ambicji i awanturniczości. Przeciwnie, bezpieczeństwo będzie wtedy zapewnione dzięki ogromnej przewadze sił.

Winston Churchill podczas wygłaszania swojego słynnego przemówienia w Fulton.
▪ *fotografia, Fulton, 5 III 1946 r.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 301.

? 1. Scharakteryzuj politykę zagraniczną, jaką – według autora przemowy – ZSRS prowadził od zakończenia II wojny światowej.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób Churchill proponował powstrzymać ekspansję komunizmu.

PLAN MARSHALLA

Truman przewidział, że zastraszanie Sowietów amerykańską potęgą militarną może się okazać niewystarczające. Pragnął więc ograniczyć wpływy komunistów w zubożałych krajach Europy Zachodniej, które były szczególnie podatne na populistyczną ideologię komunistyczną. Ponieważ poparcie dla radykalnej lewicy wynikało z biedy, prezydent USA postanowił odbudować gospodarkę Starego Kontynentu, skupiając się nie tylko na sojusznikach, jak Wielka Brytania, lecz także na przeciwnikach z czasów II wojny światowej. W czerwcu **1947 r.** Truman ogłosił plan amerykańskiej pomocy gospodarczej dla zniszczonej przez wojnę Europy – Europejski Plan Odbudowy. Program ten, od nazwiska ówczesnego sekretarza stanu USA George'a Marshalla [czyt.: dżordża marszala], nazwano **planem Marshalla**. Pomoc finansową zaoferowano także państwom komunistycznym. Sposób wydatkowania przyznanych funduszy miał jednak podlegać amerykańskiej kontroli. ZSRS uznał, że jest to „imperialistyczny spisek" i próba ingerowania USA w sprawy wewnętrzne innych krajów. Ostatecznie państwa bloku wschodniego, pod naciskiem Kremla, zrezygnowały z udziału w planie Marshalla, mimo że Polska i Czechosłowacja wyraziły początkowo zainteresowanie przystąpieniem do tej inicjatywy. Amerykanie spodziewali się takiego

WOJNA DOMOWA W GRECJI

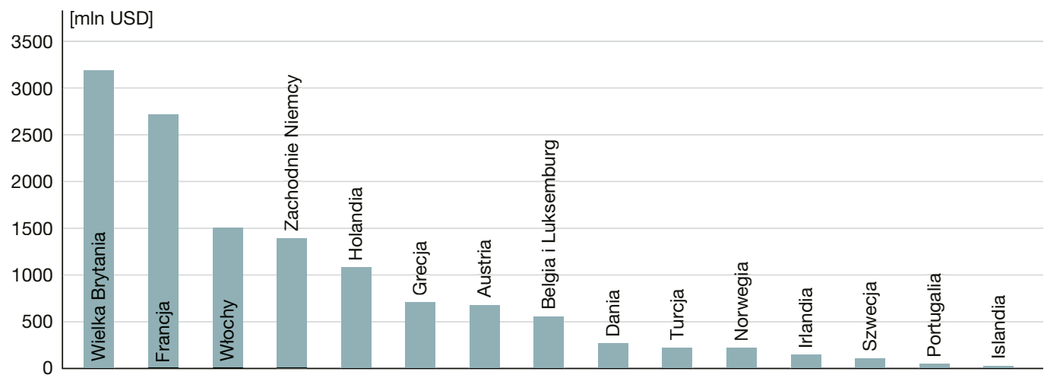
W czasie II wojny światowej w Grecji powstała silna lewicowa, republikańska partyzantka – Greckie Ludowe Wojsko Wyzwoleńcze (ELAS). Oddziały te, wspierane przez Grecką Partię Komunistyczną (KKE), cieszyły się znacznym poparciem społecznym. Po wojnie do Grecji wrócił król Jerzy II, co dodatkowo zaogniło sytuację. Lewica zbojkotowała zorganizowane w tym samym roku wybory parlamentarne i nie uznała nowego monarchistycznego rządu wspomaganego przez Londyn i Waszyngton. Wkrótce doszło do wybuchu wojny domowej. Greckich komunistów wspierały m.in. Albania, Bułgaria oraz Jugosławia. Ostatecznie w 1949 r. komunistyczne powstanie zostało stłumione, a tysiące greckich emigrantów trafiły do krajów komunistycznych, w tym do Polski.

? Jakie były przyczyny wojny domowej w Grecji?

Żołnierze armii greckiej podczas wojny domowej z komunistyczną partyzantką. Tę ostatnią bronią i zaopatrzeniem wspierały Albania oraz Jugosławia.
▪ *fotografia, Grecja, 1948 r.*

Pomoc w ramach planu Marshalla dla poszczególnych państw

EUROPA W OKRESIE POWOJENNYM

- zachodnia granica bloku komunistycznego, tzw. żelazna kurtyna
- kryzys berliński (1948–1949)
- europejskie państwa założycielskie NATO
- Państwa przyjęte do NATO w:
  - 1952 r.
  - 1955 r.
- BRUKSELA – siedziba NATO
- miejsce powstania Układu Warszawskiego
- państwa należące do UW, Albania w latach 1955–1968
- MOSKWA – siedziba Układu Warszawskiego
- wojny domowe
- M – państwa, które przyjęły pomoc w ramach planu Marshalla
- miejsce powstania RWPG
- kraje, które w latach 1949–1950 weszły w skład RWPG

?

1. Wskaż państwa, które nie otrzymały pomocy w ramach planu Marshalla.
2. Wskaż na mapie państwo bloku wschodniego, które nie przystąpiło do Układu Warszawskiego.
3. Wymień europejskie państwa założycielskie NATO.

obrotu spraw, ponieważ ZSRS odmówił już wcześniej wejścia do Międzynarodowego Funduszu Walutowego i Banku Światowego. Program pomocy finansowej zaczęto realizować w 1948 r.

Wsparcie Stanów Zjednoczonych przyniosło wiele pozytywnych efektów – rozwinęło europejską gospodarkę, poprawiło położenie materialne społeczeństwa i zmniejszyło wpływy partii komunistycznych. To właśnie dzięki niemu greckie siły rządowe wygrały toczącą się w tym kraju wojnę domową, a lider włoskiej Chrześcijańskiej Demokracji Alcide De Gasperi [czyt.: alcide de **ga**speri] pokonał sojusz komunistyczno-socjalistyczny w wyborach w 1948 r. Dodatkowo pod naciskiem USA poszczególne kraje nawiązały pomiędzy sobą ścisłą współpracę.

Wszystkie nasze barwy na maszt głosi hasło na plakacie z okresu realizacji planu Marshalla, nawołujące do jedności Europy.

▪ *plakat, 1947 r.*

KONFERENCJA W SZKLARSKIEJ POREMBIE

We wrześniu **1947 r. w Szklarskiej Porębie** odbyło się tajne spotkanie przywódców partii komunistycznych. Posiedzenie, zwołane z inicjatywy Stalina, miało na celu stworzenie komunistycznej odpowiedzi na plan Marshalla. Przy sprzeciwie niektórych polskich i jugosłowiańskich delegatów postanowiono, iż o ile sposób przejęcia władzy przez komunistów w poszczególnych krajach może być różny, o tyle już po objęciu rządów każde państwo musi się ustrojowo, gospodarczo, społecznie i kulturowo upodobnić do ZSRS. Głównymi przeciwnikami pomysłu szybkiej unifikacji byli **Josip Broz-Tito** oraz **Władysław Gomułka**. Obaj chcieli budować komunizm, ale bliższy duchowi swoich narodów. Poglądy oponentów szybko potępiono. Gomułkę odsunięto od władzy w Polsce, a Broza-Tito Stalin uznał za swojego głównego ideologicznego wroga. Mimo to przywódca Jugosławii utrzymał się przy władzy, a nawet nakazał wymordować w swojej ojczyźnie zwolenników Stalina. Poza tym zawarł z USA tajne układy, dzięki którym Amerykanie wspierali go finansowo oraz dostarczali broń. Jugosławia była państwem komunistycznym, ale niezależnym od ZSRS i współpracującym z Zachodem. Stalin zamierzał początkowo opanować ten kraj siłą, lecz zrezygnował ze swojego planu. Niepowodzeniem zakończyły się też zamachy na Broza-Tito, który sprawował dyktatorskie rządy aż do 1980 r.

W państwach zależnych od ZSRS, nazywanych **krajami demokracji ludowej**, wprowadzono zmiany polityczne na wzór sowiecki. Utworzono monopartie komunistyczne, do których należała pełna władza, i uchwalano konstytucje wzorowane na sowieckiej ustawie z 1936 r. W styczniu **1949 r.** w Moskwie powstała **Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej** (**RWPG**), zrzeszająca państwa bloku wschodniego. Kraje członkowskie musiały wprowadzić u siebie sowiecki model gospodarki centralnie sterowanej (gospodarki nakazowo-rozdzielczej) i położyć główny nacisk na **industrializację**, zwłaszcza na przemysł ciężki i zbrojeniowy, a rolnictwo poddać kolektywizacji. W tej części Europy forsowano też sowiecki system oświatowy, **realizm**

Uroczyste otwarcie polskiego odcinka rurociągu „Przyjaźń" w obecności przedstawicieli państw socjalistycznych Europy Środkowej. Został on zbudowany z inicjatywy RWPG na początku lat 60. i służył do przesyłania ropy naftowej z Syberii do Europy.

▪ *fotografia, Płock, 1964 r.*

OKUPACJA AUSTRII

Austria, podobnie jak Niemcy, decyzją konferencji poczdamskiej została podzielona na cztery strefy okupacyjne. Podziałowi poddano także Wiedeń, z zastrzeżeniem, że dzielnica pierwsza znajdzie się pod wspólną kontrolą wszystkich czterech mocarstw. W Austrii jeszcze w 1945 r. doszło do wyborów, wygranych przez socjalistów i ludowców. Powstał demokratyczny rząd, na którego czele stanął kanclerz **Karl Renner**. Jednak nowe władze tylko w niewielkim stopniu rozliczyły zbrodnie nazistów. Organem doradczym rządzących była powołana 11 września 1945 r. Aliancka Komisja ds. Austrii, w której zasiedli przedstawiciele państw okupacyjnych. Na początku lat 50. różnice w rozwoju poszczególnych stref okupacyjnych stawały się coraz wyraźniejsze, dlatego po śmierci Stalina rozpoczęto starania o wycofanie obcych wojsk. Ostatecznie 15 maja 1955 r. podpisano traktat pokojowy, którego najważniejszym postanowieniem było ogłoszenie przez Austrię konstytucyjnej neutralności.

Amerykańscy żołnierze przechodzą przez sowiecką strefę okupacyjną w okupowanej Austrii podczas ostatniej zmiany warty, która odbyła się po podpisaniu traktatu pokojowego w Wiedniu.

▪ *fotografia, Wiedeń, 27 V 1955 r.*

? Czym sytuacja w okupowanej Austrii odróżniała się od tej w Niemczech?

socjalistyczny uznawano zaś za jedyną dopuszczalną formę ekspresji artystycznej. Prowadzono również politykę ateizacji społeczeństwa. Poza tym we wszystkich krajach demokracji ludowej, podobnie jak w ZSRS, krwawo rozprawiano się z rzeczywistymi lub potencjalnymi przeciwnikami komunizmu.

OKUPACJA NIEMIEC

Państwo niemieckie oraz jego stolicę Berlin podzielono na cztery strefy okupacyjne, a koordynacją polityki zwycięskich mocarstw wobec tych terenów miała się zająć powołana w Poczdamie **Sojusznicza Rada Kontroli Niemiec**. W jej skład weszli gubernatorzy wojskowi poszczególnych stref, mający prawo weta oraz nieograniczoną władzę na podległych im terytoriach. Celem Rady było sprawowanie nadzoru nad oczyszczaniem narodu z nazizmu i wpojenie mu zasad demokracji. W tym samym czasie zdecydowano też o wprowadzeniu w Niemczech zasady „czterech D" (więcej zob. s. 185). Państwo miało zostać zdecentralizowane – część uprawnień władzy centralnej przejęły władze lokalne i samorządy. Nie powołano jednego rządu niemieckiego. W założeniu aliantów wszystkie strefy okupacyjne powinny tworzyć całość gospodarczą. Warunki życia w tym kraju nie mogły być lepsze niż w państwach, które najbardziej ucierpiały w wyniku działań nazistów.

Każde państwo członkowskie Rady miało też inne plany dotyczące Niemiec. Francuzi dążyli do politycznego rozbicia ich na kilka suwerennych jednostek administracyjnych, a przemysł, np. w Zagłębiu Saary, zamierzali silnie powiązać z gospodarką francuską. ZSRS chciał z kolei zjednoczenia Niemiec, by następnie przekształcić je w państwo komunistyczne. Stanom Zjednoczonym i Wielkiej Brytanii zależało jedynie na częściowym osłabieniu Niemiec. Stałym elementem rozpoczynającej się zimnej wojny były próby wprowadzenia propagowanego przez mocarstwa ustroju

PODZIAŁ NIEMIEC

? 1. Wymień państwa, przez które były okupowane powojenne Niemcy.

2. Wskaż na mapie strefę znajdującą się pod kontrolą Związku Sowieckiego.

politycznego w innych państwach (demokracji lub dyktatury komunistycznej).

Związek Sowiecki traktował swoją strefę okupacyjną jak teren podbity i bez ograniczeń zajmował dobra w ramach reparacji wojennych. Bez skrupułów wywożono z Niemiec wyposażenie fabryk. Wprowadzał również zmiany charakterystyczne dla krajów komunistycznych, m.in. nacjonalizację przemysłu i kolektywizację rolnictwa. Z jego inicjatywy powstała też w **1946 r. Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec** (niem. skrót **SED**). Po sfałszowaniu wyborów przejęła ona całkowitą władzę w sowieckiej strefie okupacyjnej.

Gen. Franz [czyt.: franc] **Halder** przed sądem denazyfikacyjnym w Monachium w amerykańskiej strefie okupacyjnej. Proces denazyfikacji przebiegał różnie w zależności od sektora okupacyjnego. W strefach zachodnich od zarzutów uwolniono ponad 40% osób poddanych weryfikacji, podczas gdy w sowieckiej – tylko 12%.

▪ *fotografia, Monachium, 1946 r.*

Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Francja prowadziły odmienną politykę wobec Niemiec. Szybko zrezygnowano z pobierania reparacji wojennych, a już od 1946 r. udzielano okupowanym Niemcom pomocy gospodarczej. W tej części kraju utrzymano własność prywatną i wdrożono szeroki program pomocy socjalnej dla najuboższej części społeczeństwa. Amerykanie wprowadzili ponadto reformę niemieckiego systemu oświaty, którego celem było wychowanie młodego pokolenia w duchu demokratycznych wartości. Odtworzono też wiele partii politycznych rozwiązanych przed wojną przez nazistów, m.in. chadecką **Unię Chrześcijańsko-Demokratyczną** (niem. skrót CDU), socjalistyczną **Socjaldemokratyczną Partię Niemiec** (niem. skrót SPD) i **liberalną Wolną Partię Demokratyczną** (niem. skrót FDP).

I KRYZYS BERLIŃSKI

Jedną z przyczyn eskalacji konfliktu pomiędzy państwami zachodnimi a blokiem komunistycznym stała się kwestia zarządzania powojennymi Niemcami. Wobec narastającego napięcia w stosunkach ze Stalinem USA i Wielka Brytania wysunęły koncepcję utworzenia państwa zachodnioniemieckiego. Zamierzały one w razie potrzeby wykorzystać potencjał przemysłowy podlegającego im terytorium, do którego należało m.in. strategicznie ważne Zagłębie Ruhry. W 1947 r. na obszarze dwóch stref: amerykańskiej i brytyjskiej, nazywanych potocznie **Bizonią**, przyjęto jednolitą politykę wewnętrzną. Coraz bardziej widoczne plany przekształcenia stref zachodnich w oddzielne państwo sprawiły, że w marcu 1948 r. przedstawiciel Związku Sowieckiego wystąpił z Sojuszniczej Rady Kontroli Niemiec, co w praktyce oznaczało rozpad tej instytucji. W zachodnich strefach okupacyjnych, bez zgody ZSRS, została wprowadzona nowa waluta – marka niemiecka. W odpowiedzi na to posunięcie **w nocy z 23 na 24 czerwca 1948 r.**, pod pretekstem rozpoczęcia prac remontowych, Stalin zarządził **blokadę Berlina**. W ten sposób wstrzymał dostawy do zachodnich sektorów miasta, znajdujących się pod okupacją USA, Wielkiej Brytanii i Francji. Zostały przerwane połączenia lądowe i rzeczne, odcięto także dopływ prądu. Sowiecki dyktator sądził, że pozostałe mocarstwa ulegną w obawie o życie

Berlińczycy obserwują amerykańskie samoloty transportowe z zaopatrzeniem dla odciętego miasta lądujące na lotnisku Tempelhof.

▪ *fotografia, Berlin, 1948 r.*

2,5 mln ludności Berlina Zachodniego. Próba szantażu się nie powiodła – Truman nie zmienił swojej polityki i oświadczył, że w 1948 r. nie będzie drugiego Monachium. Nawiązał w ten sposób do 10. rocznicy rozbioru Czechosłowacji i prowadzonej przed wojną polityki ustępstw wobec totalitaryzmu. Prezydent USA nie chciał jednak wysyłać eskortowanych przez czołgi konwojów, co groziło wybuchem otwartego konfliktu, lecz zdecydował się na stworzenie **mostu powietrznego**, którym zaopatrywano odcięte miasto.

Amerykanie, Brytyjczycy, Francuzi oraz ich sojusznicy przez 11 miesięcy dostarczali do Berlina Zachodniego żywność, ubrania oraz węgiel na opał. W okresie blokady samoloty wykonały ponad 280 tys. lotów. Dzięki

POSTAĆ HISTORYCZNA

KONRAD ADENAUER (1876–1967)

Niemiecki polityk o poglądach chadeckich, pierwszy kanclerz RFN. W latach 1917–1933 był burmistrzem rodzinnej Kolonii. Kiedy odmówił udziału w uroczystym powitaniu Hitlera, został pozbawiony wszelkich urzędów i zmuszony do przejścia na emeryturę. Był dwukrotnie więziony przez nazistów. Po II wojnie światowej wrócił do działalności politycznej i stał się liderem Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej. We wrześniu 1949 r. Bundestag wybrał go pierwszym kanclerzem rządu zachodnioniemieckiego. Sprawował urząd nieprzerwanie do 1963 r., a w latach 1951–1956 łączył go z funkcją ministra spraw zagranicznych. W polityce zagranicznej Adenauer opowiadał się za ścisłym sojuszem z USA. W sprawach wewnętrznych jego rząd doprowadził do dynamicznego wzrostu gospodarczego RFN.

Czołowi wschodnioniemieccy politycy komunistyczni Georg Mandtke [1], Georg Dertinger [2], Walter Ulbricht [3] i Otto Grotewohl [czyt.: **gro**tewol] [4] podczas parady w Berlinie Wschodnim. Napis za nimi głosi w języku niemieckim: *Truman grozi wojną – wymusza pokój*.

▪ *fotografia, Berlin Wschodni, 1950 r.*

znakomitej organizacji służb powietrznych w szczytowe dni samoloty lądowały w Berlinie co cztery minuty. Ostatecznie sowiecki dyktator uznał blokadę za nieskuteczną i zniósł ją **12 maja 1949 r.** Kryzys berliński zakończył się porażką ZSRS, ale uświadomił krajom Zachodu zagrożenie ze strony wschodniego mocarstwa.

POWSTANIE DWÓCH PAŃSTW NIEMIECKICH

W kwietniu 1949 r. do Bizonii dołączono strefę francuską, co dało początek **Trizonii**. Następnie przeprowadzono tam demokratyczne wybory do parlamentu (**Bundestagu**). Funkcję kanclerza objął działacz chrześcijańskiej demokracji, antykomunista **Konrad Adenauer** [czyt.: adenałer]. Za zgodą aliantów na obszarze Trizonii proklamowano we wrześniu **1949 r. Republikę Federalną Niemiec** (**RFN**), a na siedzibę jej władz wyznaczono miasteczko Bonn, aby podkreślić tymczasowość tego rozwiązania.

W odpowiedzi na posunięcie aliantów w październiku 1949 r. w sowieckiej strefie okupacyjnej utworzono **Niemiecką Republikę Demokratyczną** (**NRD**). Na jej czele stanął sekretarz generalny partii komunistycznej **Walter Ulbricht** [czyt.: ulbriśt]. Stolicą NRD został Berlin, a w zasadzie leżąca na wschodzie sowiecka strefa okupacyjna miasta. Trzy pozostałe sektory utworzyły związany z RFN **Berlin Zachodni**. Jako siły sojusznicze stacjonowało tam do końca zimnej wojny kilka tysięcy żołnierzy USA, Wielkiej Brytanii i Francji.

Stopniowo, wraz z uznaniem RFN przez państwa zachodnie, kończyła się okupacja Niemiec. Dzięki skutecznej polityce własnego rządu oraz udziałowi w planie Marshalla RFN szybko się rozwijała i wyrastała na jedno z najsilniejszych gospodarczo państw Europy Zachodniej. Amerykanie, potrzebujący potencjału gospodarczo-militarnego RFN w czasie zimnej wojny, pozwolili na remilitaryzację Niemiec. Odtworzono przemysł zbrojeniowy i powołano do istnienia armię zachodnioniemiecką – **Bundeswehrę** [czyt.: bundeswerę]. Z kolei NRD od samego początku była typowym państwem komunistycznym. Brakowało tam swobód demokratycznych i panowała trudna sytuacja ekonomiczna. Mieszkańcy wschodnich Niemiec, którzy porównywali warunki życia do realiów w Berlinie Zachodnim czy RFN, często decydowali się na ucieczkę na Zachód.

POWSTANIE NATO

Wzrost napięć międzynarodowych, obawa przed sowiecką inwazją oraz spory z ZSRS o los powojennych Niemiec sprawiły, że kraje zachodnie dostrzegły konieczność zjednoczenia się przeciwko komunizmowi. Z tego powodu **4 kwietnia 1949 r.** Belgia, Dania, Francja, Holandia, Islandia, Kanada, Luksemburg, Norwegia, Portugalia, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Włochy zawarły układ obronny, na mocy którego powstała **Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego** (ang. North Atlantic Treaty Organisation, czyt.: nors atlantik triti organajzejszyn, **NATO**). Miała ona charakter polityczno-wojskowy, a jej członkowie zobowiązywali się do niesienia sobie pomocy w razie agresji z zewnątrz. Napaść ZSRS na któregokolwiek członka NATO groziła wybuchem nowej wojny światowej.

MUR BERLIŃSKI

Masowe ucieczki z kraju stanowiły duży problem dla komunistycznego reżimu NRD. W latach 1947–1961 na Zachód przedostało się ok. 16% mieszkańców tego państwa. Były to głównie osoby młode i wykształcone, które dzięki wyjazdowi do RFN chciały sobie zapewnić lepszą przyszłość. Aby zapobiec dalszemu odpływowi ludności, w nocy z 12 na 13 sierpnia 1961 r. władze NRD oddzieliły najpierw zasiekami, a następnie murem obszar Berlina Zachodniego, przez który najczęściej dochodziło do ucieczek.

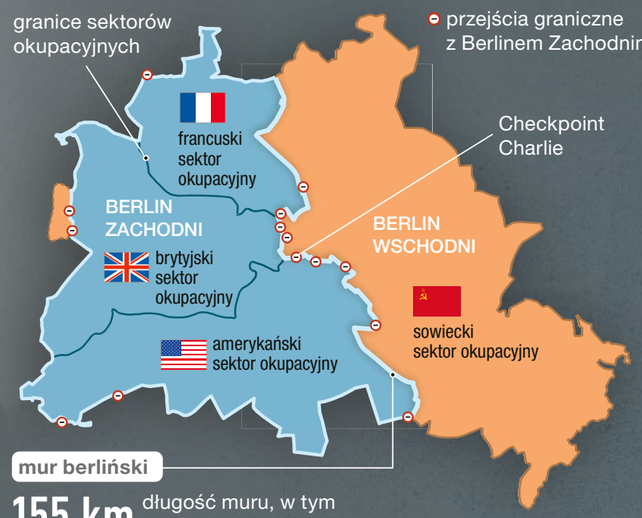
Ucieczki do Berlina Zachodniego

Ustalenie dokładnej liczby osób, które zginęły podczas prób przekroczenia muru berlińskiego, wciąż nie jest możliwe. Pierwszą ofiarą śmiertelną była Ida Siekmann [czyt.: zikman], która wyskoczyła z okna swojego położonego tuż przy murze mieszkania na trzecim piętrze, ostatnią – zastrzelony 6 lutego 1989 r. Chris Gueffroy [czyt.: kris gefroj]. Najmłodsza zabita przez strażników ofiara miała 13 lat.

5075 udanych prób przekroczenia muru w latach 1961–1989

239 ofiar śmiertelnych

Berlin podczas zimnej wojny

155 km długość muru, w tym wewnątrz miasta **43 km**

Checkpoint Charlie [czyt.: czekpojnt czarli] był najpopularniejszym przejściem granicznym pomiędzy Berlinem Zachodnim i Wschodnim. Napis na szyldzie umieszczony w czterech językach (angielskim, rosyjskim, francuskim i niemieckim) brzmiał: *Opuszczasz sektor amerykański*. Replika tablicy do dziś wisi w miejscu dawnego punktu granicznego.

Infrastruktura muru berlińskiego

Mur berliński na całej długości podlegał ciągłym rozbudowom. Ta początkowo zwykła ściana otoczona drutem kolczastym zmieniła się w skomplikowany system umocnień z betonowymi i metalowymi płotami, wieżami, bunkrami i stanowiskami strzeżonymi przez psy.

185 wież strażniczych

259 stanowisk strzeżonych przez psy (każde 100 m)

50 tys. funkcjonariuszy straży granicznej

20 bunkrów

12–13 VIII 1961 Początek budowy muru

14 VIII 1961 Zamknięcie Bramy Brandenburskiej

24 VIII 1961 Pierwsza ofiara śmiertelna zastrzelona podczas nielegalnej próby przekroczenia muru

27 X 1961 Zbrojna konfrontacja przy przejściu Checkpoint Charlie z udziałem czołgów amerykańskich i sowieckich

26 VI 1963 Wizyta prezydenta USA Johna Kennedy'ego [czyt.: dżona kenediego] w Berlinie Zachodnim

17 XII 1963 Pierwsze tymczasowe otwarcie granic dla mieszkańców Berlina Zachodniego

12 VI 1987 Przemówienie Ronalda Reagana [czyt.: regana] wzywające Gorbaczowa do zburzenia muru

9 XI 1989 Oficjalne otwarcie przejść granicznych pomiędzy RFN i NRD

Prezydent USA John Kennedy 1 oraz kanclerz RFN Konrad Adenauer na platformie widokowej obok muru berlińskiego na punkcie Checkpoint Charlie w Berlinie Zachodnim.

▪ *fotografia, Berlin Zachodni, 26 VI 1963 r.*

Państwa socjalistyczne odebrały powstanie NATO jako zapowiedź agresji na swoje terytoria. Ponieważ siły militarne bloku wschodniego były pod całkowitą kontrolą ZSRS, początkowo nie miały potrzeby tworzenia własnego układu polityczno-militarnego. Sytuacja zmieniła się dopiero po śmierci Stalina. W 1955 r. kraje komunistyczne zawarły **Układ Warszawski**, będący reakcją na przyjęcie RFN do NATO i decyzję o remilitaryzacji Niemiec Zachodnich. Oficjalnym celem organizacji była współpraca państw członkowskich w kwestiach polityki zagranicznej i obronności. W rzeczywistości jednak układ ten sankcjonował trwające od końca II wojny światowej podporządkowanie ZSRS państw bloku wschodniego i ich sił zbrojnych.

BUDOWA MURU BERLIŃSKIEGO

Pod koniec lat 50. ucieczki z NRD na Zachód uległy nasileniu. Według badań w latach 1947–1961 wschodnie Niemcy opuściło ogółem ok. 2,7 mln mieszkańców (16% całego społeczeństwa), przeważnie ludzi młodych i wykształconych. Najwięcej z nich dotarło na Zachód przez Berlin Zachodni. Aby zapobiec dalszym ucieczkom, komunistyczne władze niespodziewanie w nocy **z 12 na 13 sierpnia 1961 r.** oddzieliły najpierw zasiekami, a później **murem** Berlin Zachodni od reszty miasta. Mur ten, według propagandy, miał chronić Berlin Wschodni przed rzekomymi atakami faszystów z przeciwległej części Berlina.

Wzniesienie zapory zapoczątkowało **II kryzys berliński** i wpłynęło na zaostrzenie stosunków międzynarodowych. Nie doszło jednak do takiego wzrostu napięcia, jakie nastąpiło w latach 1948–1949. Prezydent USA **John Kennedy** nie zdecydował się na użycie siły i nie nakazał jednostkom garnizonu amerykańskiego w Berlinie Zachodnim zburzenia muru. W 1963 r. Kennedy odwiedził Berlin i wygłosił słynną mowę, w której użył określenia *Ich bin ein Berliner* (czyt.: iś bin ajn berliner, z niem. 'Jestem berlińczykiem'). Miało to wyrazić solidarność prezydenta USA z mieszkańcami Berlina Zachodniego. Ostatecznie II kryzys berliński nie doprowadził do wybuchu kolejnego światowego konfliktu.

RYWALIZACJA MOCARSTW

Stalinowi nie udało się rozciągnąć kontroli nad Niemcami, lecz komuniści odnieśli szereg sukcesów na innych polach. Przejęli władzę w Chinach, a we **wrześniu 1949 r.** ZSRS oficjalnie poinformował o przeprowadzeniu pierwszej **próby jądrowej**. Wiadomość ta zaskoczyła Amerykanów, którzy nie oczekiwali, że rywal wyprodukuje własną broń jądrową zaledwie cztery lata po USA. W rzeczywistości Stalin zawdzięczał to osiągnięcie głównie pracy swojego wywiadu. Złamanie przez ZSRS amerykańskiego monopolu nuklearnego wywołało panikę w krajach Zachodu. Zaczęto na wielką skalę poszukiwać kolejnych sowieckich szpiegów. Pod zarzutem szpiegostwa aresztowano wówczas i skazano takich agentów, jak Klaus Fuchs [czyt.: fuks], Harry Gold czy Ethel i Julius Rosenbergowie [czyt.: etel i julius rozenbergowie].

Ponadto Amerykanie nie wiedzieli, że zagrożenie atakiem jądrowym na USA jest minimalne, gdyż Sowieci nie dysponują bombowcami zdolnymi dolecieć nad amerykańskie terytorium. Jednak już samo posiadanie przez Sowietów broni nuklearnej wpłynęło na prowadzenie przez Amerykanów ostrożniejszej niż dotąd polityki zagranicznej w obawie przed wybuchem wojny jądrowej.

Wydatki na zbrojenia (w mld USD)

Rok	USA	ZSRS
1948	10,9	13,1
1949	13,5	13,4
1950	14,5	15,5
1951	33,3	20,1
1952	48,7	21,9
1953	49,6	25,5

WARTO WIEDZIEĆ

Makkartyzm

Ujawnienie w Stanach Zjednoczonych kolejnych przypadków szpiegostwa na rzecz ZSRS sprawiło, że w kraju tym rozpoczęło się **„polowanie na czarownice”**, czyli bezpodstawne oskarżanie wielu osób o współpracę z komunistami. W celu przeciwstawienia się infiltracji administracji rządowej przez członków Komunistycznej Partii Stanów Zjednoczonych i agentów NKWD w senacie powstały specjalne komisje. Właśnie od komisji kierowanej w latach 1950–1954 przez senatora USA **Josepha McCarthy'ego** [czyt.: dżozefa makkartiego] nadgorliwe szukanie szpiegów komunistycznych przy jednoczesnym kreowaniu atmosfery strachu i zagrożenia społecznego zaczęto nazywać **makkartyzmem**. McCarthy i współpracujący z nim senatorzy szybko rozszerzyli swoje działania na inwigilację środowisk opiniotwórczych – aktorów, reżyserów, dziennikarzy i naukowców. Osoby poddawane przesłuchaniom były dobierane na podstawie osobistych, niczym nieuzasadnionych podejrzeń senatora, a w przypadku gdy odmawiały współpracy i podania nazwisk innych rzekomych komunistów – niszczono ich kariery.

Joseph McCarthy był republikańskim senatorem ze stanu Wisconsin [czyt.: **łis**konsin], który stanął na czele Komisji do badania Działalności Rządu.

▪ *fotografia, USA, 1954 r.*

? Jakie działania prowadziła komisja senacka kierowana przez Josepha McCarthy'ego?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób ukształtował się na świecie układ dwubiegunowy.
2. Scharakteryzuj przebieg powojennej okupacji Niemiec.
3. Wymień różnice polityczne i gospodarczo-społeczne pomiędzy RFN i NRD.
4. Wyjaśnij, w jakim celu utworzono NATO oraz Układ Warszawski.
5. Omów okoliczności budowy muru berlińskiego i skutki jego powstania.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Applebaum, *Za żelazną kurtyną*, tłum. B. Gadomska, Warszawa 2018.
W. Rott, *Wyspa. Dzieje Berlina Zachodniego 1948–1990*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2011.
B. Steil, *Plan Marshalla. Postawić świat na nogi*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa 2020.

3 BLOK WSCHODNI PO ŚMIERCI STALINA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja ZSRS po II wojnie światowej,
- śmierć Stalina i odwilż w bloku wschodnim,
- powstanie na Węgrzech,
- odprężenie i Praska Wiosna.

ZSRS PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Po zwycięstwie w 1945 r. Związek Sowiecki stał się jednym z dwóch światowych supermocarstw. Kraj był jednak wyczerpany długotrwałym konfliktem, a ogromne zniszczenia utrudniały odbudowę. Podczas wojny represje zostały wprawdzie złagodzone, ale wkrótce terror wrócił. Jego apogeum przypadło na początek lat 50. Władze wszelkimi środkami szerzyły wiarę w „Wielki Kraj Rad" i przekonywały, że ZSRS jest państwem pokojowym, a USA – agresorem w konflikcie między nimi. Tej propagandzie towarzyszył kult jednostki, rzekomo nieomylnego Stalina.

Stalin przeprowadził też kolejną wielką czystkę pod hasłem **„nasilającej się walki klasowej"**. Chciał się pozbyć niezależnych działaczy nie tylko w ZSRS, lecz także w całej Europie Środkowo-Wschodniej. Dlatego aresztowano niewygodnych liderów partii komunistycznych i w pokazowych procesach skazywano ich na więzienie lub śmierć. W wyniku tych działań kraje komunistyczne stały się największym więzieniem świata. W 1950 r. liczba więźniów sięgała tam **15 mln**.

Józef Stalin 1 **i Andriej Żdanow** 2 byli odpowiedzialni za falę represji, która spadła na mieszkańców ZSRS po zakończeniu II wojny światowej.

- *fotografia, ZSRS, 1946 r.*

Pod koniec lat 40. bliskim współpracownikiem Stalina był **Andriej Żdanow**. Wprowadził on politykę kulturalną, która polegała na ścisłym nadzorze ideologicznym i odizolowaniu twórczości sowieckiej od wpływów zachodnich. Od jego nazwiska politykę wewnętrzną w ZSRS w tym okresie określa się mianem **żdanowszczyzny**.

WALKA O WŁADZĘ W ZSRS

Stalin zmarł **5 marca 1953 r.**, na początku kolejnej wielkiej czystki. Okoliczności śmierci przywódcy były niejasne – krążyły niepotwierdzone pogłoski o jego zamordowaniu. Wewnątrz **Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego** (**KPZS**) rozpoczęła się walka o władzę. Początkowo silną pozycję miał szef tajnych służb Ławrientij Beria. Na czele opozycji przeciw niemu stanęli m.in. nowy sekretarz generalny KPZS **Nikita Chruszczow**, **Wiaczesław Mołotow** oraz bohater II wojny światowej **marsz. Gieorgij Żukow**. Berię oskarżono o szpiegostwo oraz „zbrodniczą działalność antypaństwową i antypartyjną", prowadzoną w „interesie międzynarodowego imperializmu". Wkrótce został skazany na śmierć i stracony. Rządy objęło **kolektywne kierownictwo**, które nawoływało do **odprężenia** w stosunkach międzynarodowych i pokojowego współistnienia państw. Zapowiadało też poprawę złej sytuacji materialnej ludności.

POSTAĆ HISTORYCZNA

NIKITA CHRUSZCZOW (1894–1971)

Polityk sowiecki, przywódca ZSRS w latach 1953–1964. Pochodził z chłopskiej rodziny zamieszkałej na Ukrainie. W 1918 r. związał się z partią bolszewicką. Rok później wstąpił do Armii Czerwonej i walczył w wojnie domowej w Rosji. Przez kilka lat pełnił funkcję działacza partyjnego w Ukrainie. W 1939 r. został I sekretarzem WKP(b) Ukrainy i członkiem najwyższych władz partii. Po śmierci Stalina aktywnie zaangażował się w walkę o władzę i objął urząd sekretarza generalnego KC KPZS. Od 1958 r. piastował także stanowisko premiera ZSRS. Kres jego rządom położył spisek najbliższych współpracowników z Leonidem Breżniewem na czele. Po odsunięciu od władzy Chruszczow zamieszkał w daczy niedaleko Moskwy, gdzie dyktował swoje pamiętniki. Sowieckie media milczały o nim aż do momentu śmierci polityka.

ODWILŻ W BLOKU WSCHODNIM

Przełomem w walce o władzę po śmierci Stalina okazał się **XX Zjazd KPZS**, zorganizowany w Moskwie w **lutym 1956 r.** Chruszczow wygłosił na nim **tajny referat** *O kulcie jednostki i jego następstwach*, w którym ostro skrytykował rządy Stalina. Opisał jego pychę i nieudolność, deportacje całych narodów oraz zbrodnie popełnione na „niewinnych komunistach" podczas wielkiej czystki. Ponadto przypomniał, że dyktator zlekceważył

POWSTANIE BERLIŃSKIE

W NRD w czasach stalinowskich władzę sprawowała komunistyczna partia SED. Jej reformy – kolektywizacja rolnictwa, nacjonalizacja handlu i przemysłu oraz rozwój przemysłu ciężkiego – doprowadziły do kryzysu ekonomicznego. Ponadto Sowieci wywieźli z NRD ogromny majątek (m.in. wyposażenie fabryk) pod pretekstem ściągania reparacji. Obciążyli też kraj kosztami utrzymania stacjonującej tam armii. W rezultacie poziom życia Niemców znacznie się obniżył. Po śmierci Stalina mieszkańcy NRD liczyli na złagodzenie terroru. Jednak w maju 1953 r. władze zwiększyły normy produkcyjne o 10% i jednocześnie podwyższyły ceny żywności. Wskutek tych działań 16 czerwca 1953 r. we wschodnim Berlinie wybuchły zamieszki, błyskawicznie i krwawo stłumione przez wojsko sowieckie. Zginęło ponad 200 osób. Władze komunistyczne nazwały te wydarzenia puczem faszystowskim. Aby uspokoić sytuację, Sowieci zrezygnowali z reparacji wojennych, zmniejszyli kontyngent swoich sił zbrojnych w Niemczech i udzielili NRD kredytów na rozwój gospodarczy. Władze NRD przystąpiły też do rozbudowy przemysłu lekkiego, co poprawiło zaopatrzenie w kraju.

Robotnicy z Berlina Wschodniego rzucają kamieniami w sowieckie czołgi, które zostały wysłane do stłumienia rozruchów.

- *fotografia, Berlin Wschodni, 1953 r.*

? Dlaczego wybuchło powstanie berlińskie z 1953 r.?

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE NIKITY CHRUSZCZOWA

Przemówienie Nikity Chruszczowa w nocy z 24 na 25 lutego 1956 r. podczas XX Zjazdu KPZS zapoczątkowało odwilż w bloku wschodnim.

Towarzysze! [...] *Po śmierci Stalina Komitet Centralny Partii zaczął wprowadzać w życie politykę dokładnego i systematycznego tłumaczenia, że jest rzeczą niedopuszczalną i całkowicie duchowi marksistowsko-leninowskiemu obcą, aby wynosić jedną osobę ponad inne, aby przemieniać ją w nadczłowieka, posiadającego jakieś nadprzyrodzone cechy, takie, jakie przypisuje się Bogu. Taki człowiek rzekomo wie wszystko. Jest wszechmogący. A w czynach swoich jest całkowicie nieomylny. Taka właśnie wiara w jednego człowieka, wiara w Stalina, była u nas kultywowana przez wiele lat.* [...] *Stalin całkowicie odrzucił leninowską metodę przekonywania i kształcenia ludzi.*

Zszedł z pozycji walki ideologicznej, zamieniając ją na gwałty administracji, na masowe represje i terror. Stalin działał na coraz większą skalę poprzez instancje karne, gwałcąc wszystkie istniejące normy moralności i radzieckiego prawa. Naturalnie takie sobiepańskie [samowolne] *zachowanie się jednej osoby zachęca innych do sobiepaństwa. Masowe aresztowania i deportacje wielu tysięcy ludzi, egzekucje bez sądu i bez normalnych dochodzeń stworzyły warunki, w których zatriumfowała niepewność jutra, strach i rozpacz.* [...] *Stalin użył Partii i NKWD do masowego terroru. I to wtedy, gdy nie było już u nas klas wyzyskujących jako argumentu uzasadniającego stosowanie przemocy. Ten terror skierowany był nie tylko przeciwko resztkom klas ginących, lecz przede wszystkim przeciwko uczciwym pracownikom Partii i państwa. Posypały się przeciwko nim kłamliwe, oszczercze, absurdalne oskarżenia o „dwulicowość", „szpiegostwo", „sabotaż", o przygotowywanie fikcyjnych „zamachów"* [...].

Z całą powagą powinniśmy rozpatrzyć sprawę kultu jednostki. Nie możemy pozwolić, aby sprawa ta wydostała się poza Partię, a szczególnie nie możemy pozwolić, aby przeszła na łamy prasy. Właśnie z tego powodu rozważamy ją tutaj, na sesji naszego zjazdu, przy drzwiach zamkniętych. Powinniśmy znać granice naszej krytyki. Nie możemy dostarczać amunicji wrogowi.

Źródło: W. Pronobis, *Polska i świat w XX wieku*, Warszawa 1990, s. 451.

? **1.** Wymień elementy kultu jednostki wspomniane w tekście.
2. Podaj zarzuty, jakie Chruszczow wysunął wobec Stalina.

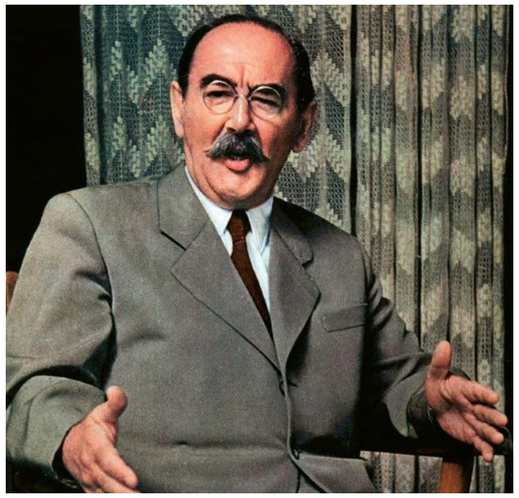
ostrzeżenia o planowanym ataku III Rzeszy na ZSRS w 1941 r. Mimo to Chruszczow nie podważył samej idei socjalizmu – zaatakował tylko jego „błędy i wypaczenia". Chruszczow skutecznie przemilczał swoje współuczestnictwo w zbrodniach stalinowskich. Przemowa wywołała duże zaskoczenie wśród władz państw bloku wschodniego. Referat, który miał być tajny, szybko dotarł do zachodnich korespondentów i był szeroko rozpowszechniany w krajach komunistycznych, co sprawiło, że również w nich zaczęło dochodzić do **destalinizacji**. Dzięki temu Chruszczow zyskał na Zachodzie opinię zwolennika reform i odprężenia w stosunkach międzynarodowych.

Tajny referat Chruszczowa z 1956 r. zapoczątkował **odwilż**, czyli złagodzenie polityki władz w państwach komunistycznych. Termin ten pochodzi od tytułu krytykującej stalinizm powieści rosyjskiego pisarza **Ilii Erenburga**. Ogłoszono amnestię dla więźniów politycznych, przeprowadzono rehabilitację skazanych i złagodzono cenzurę. Symbolicznym zakończeniem kultu wodza stało się usunięcie jego zwłok z mauzoleum Lenina w 1961 r. i zmiana nazwy miasta Stalingrad na Wołgograd. Poza tym zwiększono nakłady finansowe na produkcję towarów, przy ograniczeniu wydatków zbrojeniowych, co znacznie poprawiło warunki życia ludności w ZSRS.

POWSTANIE WĘGIERSKIE

Ze względu na istniejący w czasie II wojny światowej sojusz niemiecko-węgierski ZSRS traktował Węgry jak kraj podbity. Władze sowieckie rabowały dobra i decydowały o obsadzaniu urzędów komunistami. W efekcie tych działań przeprowadzone w listopadzie 1945 r. demokratyczne wybory przyniosły klęskę tamtejszym komunistom, którzy zdobyli zaledwie 17% głosów. Zwycięską Partię Drobnych Rolników (odpowiednik polskiego PSL Mikołajczyka) poparło natomiast 57% głosujących. Mimo to pod naciskiem ZSRS kluczowe resorty, takie jak ministerstwo spraw wewnętrznych, przejęli komuniści. Stopniowo odsuwano od władzy działaczy innych ugrupowań, m.in. pod zarzutem ich współpracy z hitlerowcami. Ostatecznie w 1947 r. komuniści, ze stojącym na ich czele **Mátyásem Rákosim** [czyt.: matjaszem rakoszim], dysponującym potężnym aparatem terroru i propagandą, przejęli pełnię władzy.

Po śmierci Stalina na Węgrzech doszło do dużych zmian w rządzie. Rákosi złożył samokrytykę, a funkcję premiera objął **Imre Nagy** [czyt.: nodź]. Wkrótce rozpoczął on demokratyczne reformy, ograniczył represje i zwiększył produkcję artykułów konsumpcyjnych. Te działania wzbudziły opór zwolenników Stalina. W 1955 r. Nagy został usunięty z partii, a reformy cofnięto. Nie zatrzymało to jednak przemian w kraju. Węgrzy – pod wpływem przekształceń w ZSRS i innych państwach bloku wschodniego – także domagali

Imre Nagy był komunistycznym politykiem i premierem Węgier podczas rewolucji w 1956 r. Zyskał popularność dzięki wprowadzonym reformom demokratycznym. Oskarżono go jednak o „prawicowe odchylenie" i odsunięto od władzy. Po aresztowaniu nie wyrzekł się swoich poglądów. W 1958 r. został zamordowany i pochowany w anonimowym grobie.

▪ *fotografia, Węgry, lata 50. XX w.*

Zniszczony sowiecki czołg T-34 na ulicy Budapesztu podczas rewolucji węgierskiej.

▪ *fotografia, Budapeszt, 29 X 1956 r.*

się demokratyzacji życia. **23 października 1956 r.** w Budapeszcie zorganizowali manifestację pod pomnikiem polsko-węgierskiego bohatera Józefa Bema. Chcieli okazać solidarność z uczestnikami polskich protestów (zob. s. 314–316). Doszło do starć ze służbą bezpieczeństwa i wojskami sowieckimi. Aby załagodzić sytuację, komuniści ponownie powołali na premiera Imre Nagya. W tym czasie walki w Budapeszcie przerodziły się w powstanie, wsparte przez część wojsk węgierskich dowodzonych przez płk. Pála Malétera [czyt.: malitera]. Ostatecznie Węgrzy zdołali wyprzeć z miasta jednostki sowieckie.

Nagy stworzył nowy, koalicyjny rząd. 1 listopada 1956 r. ogłosił decyzję o demokratyzacji kraju oraz wystąpieniu Węgier z Układu Warszawskiego. Zwrócił się także do ONZ z prośbą o nadanie Węgrom statusu państwa neutralnego. Chruszczow zaniepokoił się takim rozwojem wydarzeń. Wyłamanie się jednego państwa z bloku wschodniego mogło zachęcić pozostałe narody do podobnych działań. Aby uspokoić sytuację, lider ZSRS oficjalnie zgodził się na przemiany i ogłosił, że wycofa swoje wojska. Jednakże były to tylko pozory. Służby sowieckie podstępnie aresztowały delegację węgierską zaproszoną na rozmowy. Wkrótce na Węgrzech powołano nowy rząd na czele z komunistą **Jánosem Kádárem** [czyt.: janoszem kadarem]. Nowy premier poprosił Sowietów o pomoc w stłumieniu „kontrrewolucji". Oddziały Armii Czerwonej wkroczyły na Węgry **4 listopada 1956 r.** i w ciągu paru dni zdobyły Budapeszt. W walkach zginęło kilka tysięcy Węgrów, a ok. 200 tys. uciekło z kraju. W ramach represji stracono kilkaset osób. Imre Nagy schronił się w ambasadzie Jugosławii, lecz został stamtąd podstępnie wywabiony i w czerwcu 1958 r. zamordowany.

ONZ potępiła inwazję sowiecką, ale ograniczyła się do wydania rezolucji. Stany Zjednoczone i państwa zachodnie początkowo zachęcały Węgrów do stawiania oporu. Były jednak zajęte kryzysem sueskim (więcej zob. s. 236) i w końcu uznały powstanie węgierskie za wewnętrzną sprawę bloku wschodniego.

KRAJE BLOKU WSCHODNIEGO

- zachodnia granica bloku komunistycznego, tzw. żelazna kurtyna
- państwa należące do RWPG
- państwa stowarzyszone z RWPG (Jugosławia od 1964 r., Finlandia od 1973 r.)
- MOSKWA — siedziba RWPG
- miejsce powstania Układu Warszawskiego
- NRD — państwa należące do Układu Warszawskiego (Albania w latach 1955–1968)
- MOSKWA — siedziba Układu Warszawskiego
- protesty robotnicze w Berlinie w 1953 r.
- zamieszki i protesty społeczne w Polsce: Poznański Czerwiec '56, Grudzień '70 na Wybrzeżu
- interwencja wojsk sowieckich na Węgrzech w 1956 r.
- interwencja wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji w 1968 r.

? 1. Wymień kraje, w których doszło do protestów społecznych przeciwko władzy komunistycznej.

2. Określ, w których państwach wojska sowieckie podjęły zbrojną interwencję.

Pomocy Węgrom udzielili natomiast Polacy – w całym kraju oddawano krew i przesyłano ją na Węgry wraz z zapasami leków.

ODPRĘŻENIE W STOSUNKACH MIĘDZYNARODOWYCH

W 1952 r. prezydentem Stanów Zjednoczonych został **gen. Dwight Eisenhower** (ps. Ike, czyt.: ajk), bohater II wojny światowej. W ciągu ośmiu lat swoich rządów położył nacisk na ustabilizowanie spraw wewnętrznych, obejmujących rozwój gospodarki i prawa człowieka. W polityce zagranicznej zależało mu na uniknięciu konfliktu zbrojnego, a zwłaszcza wojny jądrowej. Eisenhower był też zwolennikiem prowadzenia tajnych operacji na świecie. Doceniał strategiczną rolę Zatoki Perskiej. Aby uniknąć rozszerzenia wpływów ZSRS na Bliskim Wschodzie, zainicjował tzw. **doktrynę Eisenhowera**, czyli politykę ekonomicznego i militarnego wspierania krajów w tamtym regionie.

Chruszczow po objęciu władzy dążył do poprawy stosunków międzynarodowych, aby skupić się na umocnieniu swojej pozycji w państwie. Doprowadził do zakończenia konfliktu w Korei, zawarł porozumienie z Jugosławią i uwolnił niemieckich jeńców wojennych. Ponadto w 1955 r. podpisał traktat pokojowy z Austrią (więcej zob. s. 198). Dzięki polepszeniu relacji z blokiem zachodnim lider ZSRS mógł ograniczyć wydatki na zbrojenia i przeznaczyć pieniądze na cele cywilne. Sukcesywnie zmieniał się także język sowieckiej

Nikita Chruszczow 1 podczas wizyty w Białym Domu. Wręczył prezydentowi USA Dwightowi Eisenhowerowi 2 kulę, która w sowieckiej sondzie Łuna wylądowała na Księżycu. Przywódca ZSRS spędził za oceanem 13 dni.

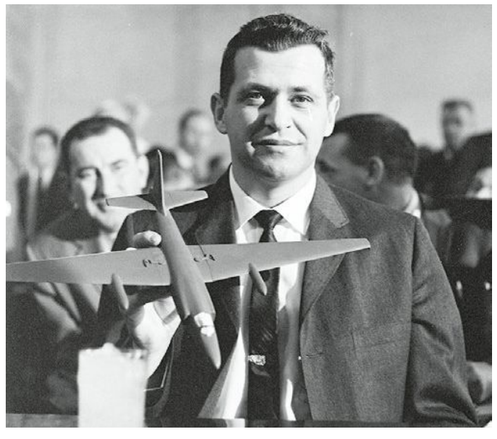
▪ *fotografia, Waszyngton, 15 IX 1959 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Misja szpiegowska U-2

Loty samolotów szpiegowskich nad ZSRS służyły CIA do zdobywania informacji. Zwykłym samolotom groziło zestrzelenie, dlatego Amerykanie skonstruowali U-2. Te specjalne maszyny przeprowadzały loty rozpoznawcze na bardzo wysokim pułapie (ponad 25 tys. m), niedostępnym dla myśliwców. Samoloty U-2 weszły do służby w 1956 r., oficjalnie jako jednostki rozpoznania pogodowego. Były wykorzystywane do lotów nad terytorium ZSRS do 1 maja 1960 r., gdy U-2 pilotowany przez kpt. Francisa Gary'ego Powersa [czyt.: fransisa garego pałersa] został zestrzelony rakietą ziemia-powietrze. Wydarzenie to doprowadziło do poważnego kryzysu w relacjach sowiecko-amerykańskich.

? W jaki sposób państwa zachodnie próbowały zdobyć przewagę informacyjną nad ZSRS?

Kpt. Francis Gary Powers przed komisją senacką po powrocie do kraju z sowieckiej niewoli. Był pilotem samolotu U-2 zestrzelonego w 1960 r. koło Swierdłowska.

▪ *fotografia, Waszyngton, 6 III 1962 r.*

CIEKAWOSTKA

Kukurydza w ręku Chruszczowa

Chruszczow obiecał społeczeństwu lepsze warunki życia, w myśl hasła *dogonimy i przegonimy Amerykę*. W tym celu chciał m.in. zwiększyć produkcję żywności. Największe plony, jego zdaniem, dawała kukurydza, dlatego też masowo obsiewano nią pola, nawet w rejonach o zbyt chłodnym klimacie. Wskutek tych eksperymentów w kraju dochodziło do niedoborów żywności. Sowieci musieli importować niezbędne produkty spożywcze, a mięso na długo pozostało towarem deficytowym.

propagandy. Hasło **„walki z imperializmem”** zastąpił slogan o **„pokojowym współistnieniu”**. Chruszczow był też pierwszym przywódcą ZSRS, który odwiedził USA.

Po kilku latach Chruszczow zrezygnował z polityki odprężenia. Uznał bierność państw zachodnich wobec wydarzeń na Węgrzech za przejaw słabości. Zaczął demonstrować militarną potęgę ZSRS, aby wzbudzić na Zachodzie lęk przed wojną atomową. Sowieci rozpoczęli też prace nad międzykontynentalnymi rakietami, które mogłyby zagrozić USA. Gdy **4 października 1957 r.** umieścili na orbicie okołoziemskiej **Sputnika** (pierwszego sztucznego satelitę Ziemi), w Stanach Zjednoczonych wybuchła panika – ponieważ oznaczało to, że Sowieci byli w stanie zaatakować za pomocą głowic atomowych terytorium USA. Amerykanie nie wiedzieli, że ZSRS nie zdoła wyprodukować odpowiedniej liczby rakiet, a na defiladach są pokazywane tylko atrapy. Chruszczow liczył jednak na to, że społeczeństwa państw zachodnich w obawie przed wojną nie pozwolą swoim rządom na twardą politykę wobec ZSRS.

Chruszczow wciągnął w rywalizację z Zachodem inne kontynenty. W **1955 r.** w mieście Bandung w Indonezji odbyła się konferencja państw afrykańskich i azjatyckich, na której potępiono rasizm i kolonializm. Związek Sowiecki ogłosił się sojusznikiem narodów walczących z kolonializmem, co było znakomitym posunięciem propagandowym. Część światowej opinii publicznej skrytykowała Stany Zjednoczone oraz ich „kolonialnych” sojuszników, czyli Wielką Brytanię i Francję. Nieprzychylnie przyjęła też popieranie przez rząd amerykański antykomunistycznych dyktatur w Afryce, Azji i Ameryce Południowej. ZSRS wykorzystywał również problem amerykańskiej ludności czarnoskórej, walczącej wówczas o pełnię praw obywatelskich, aby obnażyć hipokryzję przeciwnika. Polaryzacja stosunków na linii Wschód–Zachód objęła kolejne kraje, które sukcesywnie wyzwalały się z kolonialnej zależności. Zachód nie pozostawał jednak bierny, co doprowadziło do krwawych starć w wielu rejonach świata.

Za symboliczną datę kończącą okres odprężenia uznaje się **1 maja 1960 r.**, gdy Sowieci zestrzelili amerykański samolot szpiegowski U-2. Chruszczow wykorzystał to wydarzenie, aby odwołać planowaną w Paryżu konferencję pokojową w sprawie Niemiec.

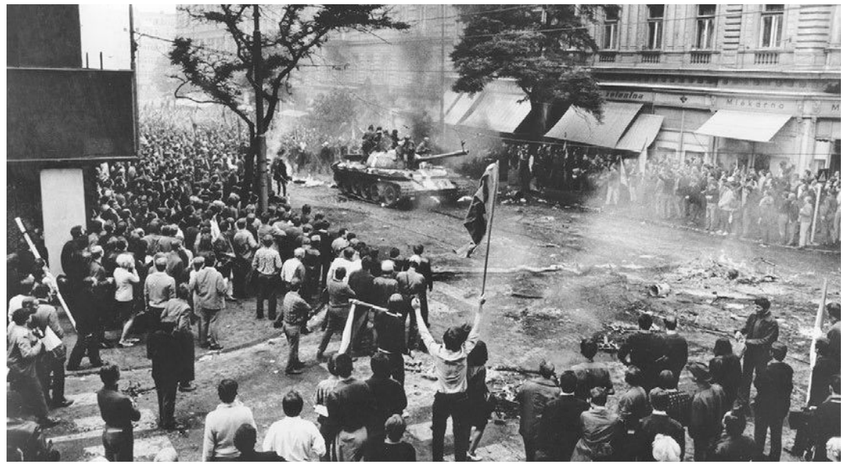
PRASKA WIOSNA

W 1964 r. władzę w ZSRS przejął Leonid Breżniew. Czechosłowacja, w której w latach 50. nie doszło do odwilży (jak np. w Polsce), dopiero wchodziła w okres rozliczeń ze stalinizmem. Na początku **1968 r.** I sekretarzem Komunistycznej Partii Czechosłowacji

Alexander Dubček 1 z pochodzenia był Słowakiem. W 1944 r. brał udział w słowackim powstaniu narodowym. Jako I sekretarz partii poparł postulaty większej przejrzystości sprawowania władzy, co doprowadziło do Praskiej Wiosny.

▪ *fotografia, Praga, 1968 r.*

Tłumy Czechów demonstrujące przeciwko interwencji wojsk Układu Warszawskiego. Najczęściej wznoszono okrzyki: *Faszyści* oraz *Rosjanie do domu*.

▪ *fotografia, Praga, 1968 r.*

został **Alexander Dubček** [czyt.: aleksander dubczek]. Podjął on próbę demokratyzacji ustroju komunistycznego i – mimo ostrzeżeń Breżniewa – zamierzał zbudować „socjalizm z ludzką twarzą”. Odsunął od władzy stalinistów i zniósł cenzurę, a wolna prasa coraz częściej krytykowała komunizm. Te wydarzenia przeszły do historii jako **Praska Wiosna**.

Wkrótce przeciwko Czechosłowacji wystąpiły pozostałe państwa Układu Warszawskiego. W nocy **z 20 na 21 sierpnia 1968 r.** wojska ZSRS, Bułgarii, Polski i Węgier pod pretekstem obrony socjalizmu wkroczyły na terytorium Czechosłowacji. Tamtejsze władze potępiły interwencję, ale zaapelowały do obywateli o niestawianie oporu. Wstrzymały się też z wysłaniem własnej armii. Przy masowych, aczkolwiek pokojowych protestach żołnierze państw Układu Warszawskiego zajęli cały kraj. Przywódcy Praskiej Wiosny zostali wywiezieni do Moskwy i zmuszeni do samokrytyki. Nowe władze Czechosłowacji, na czele z Gustávem Husákiem [czyt.: gustawem husakiem], zrezygnowały z przemian politycznych i gospodarczych. Breżniew uzasadniał swoje działanie koniecznością obrony socjalizmu. Sformułował wówczas zasady polityki zagranicznej ZSRS, znane jako **doktryna Breżniewa** lub **doktryna ograniczonej suwerenności**. Zgodnie z nią Związek Sowiecki miał prawo do interwencji zbrojnej w każdym kraju bloku komunistycznego, jeżeli uznał, że zostały w nim naruszone podstawy ustroju socjalistycznego.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj ostatnie lata rządów Stalina.
2. Opisz, jak przebiegała walka o władzę w ZSRS po śmierci Stalina.
3. Omów zjawisko odwilży w bloku wschodnim, do której doszło po wygłoszeniu tajnego referatu przez Nikitę Chruszczowa.
4. Wyjaśnij, na czym polegała polityka odprężenia prowadzona przez Chruszczowa.
5. Podaj przyczyny i skutki rewolucji węgierskiej.
6. Wymień skutki Praskiej Wiosny.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989, red. K. Persak, Ł. Kamiński, Warszawa 2010.
J.L. Gaddis, *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*, tłum. B. Pietrzyk, Kraków 2007.
M. Kuczyński, *Gorące lata zimnej wojny 1945–1965*, Warszawa 2015.

Inwazja wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację

Praska Wiosna i związana z nią inwazja wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację – poparta przez władze ZSRS, Węgier, Polski, NRD oraz Bułgarii – wciąż nasuwają pytania o zasadność decyzji podjętych w 1968 r. przez władze państw bloku wschodniego.

Uzasadnienie interwencji wojskowej

Decyzja ZSRS o inwazji na Czechosłowację była podyktowana przede wszystkim chęcią utrzymania wpływów w państwie, w którym już od początku lat 60. zachodziły stopniowe procesy demokratyzacji. Zaniepokojenie Moskwy wzbudził wybór na stanowisko I sekretarza Alexandra Dubčeka. Nowe władze Czechosłowacji zapowiedziały reformy w celu zbudowania „socjalizmu z ludzką twarzą". Przemiany demokratyczne wprowadzane wiosną 1968 r. napotkały jednak stanowczy sprzeciw państw bloku wschodniego. *Inwazja na Czechosłowację pokazała jasno prawdziwy stosunek Kremla do ewentualnych zmian w zależnych od ZSRR krajach Europy Środkowo-Wschodniej. W listopadzie 1968 roku oficjalnie sformułowano tzw. doktrynę Breżniewa, w której stwierdzano, że „wspólnota socjalistyczna ma prawo do interwencji* [w każdym kraju]*, gdy wewnętrzne i zewnętrzne siły, wrogie wobec socjalizmu, usiłują zakłócić rozwój i przywrócić kapitalizm". Sformułowanie to było publiczną deklaracją prawa ZSRR do interwencji w celu zachowania reżimów komunistycznych w tym regionie Starego Kontynentu, a tym samym zachowania* status quo (J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *Historia powszechna. Wiek XX*, Warszawa 2012, s. 697–698).

Kraje bloku wschodniego nie poprzestały na słownym potępieniu reform, lecz podjęły decyzję o zbrojnej interwencji. Takie działanie zostało uzasadnione w proklamacji wydanej przez pięć europejskich państw socjalistycznych w następujący sposób: *Odpowiadając na wezwanie o pomoc, z którym zwrócili się do nas wierni sprawie socjalizmu przywódcy partyjni i działacze państwowi Czechosłowacji, wydaliśmy naszym siłom zbrojnym polecenie udzielenia klasie robotniczej, całemu narodowi czechosłowackiemu niezbędnego poparcia dla obrony jego zdobyczy socjalistycznych, którym zagrażają coraz bardziej uporczywe ataki ze strony reakcji wewnętrznej i międzynarodowej* [...]. *Drodzy przyjaciele! Dzisiaj przybyli Wam z pomocą Wasi bracia*

Sowieckie czołgi na ulicach Pragi w sierpniu 1968 r. otoczone przez demonstrantów. Podczas operacji „Dunaj" zginęło 108 Czechów i Słowaków, ok. 500 zostało rannych.

- *fotografia, Praga, 1968 r.*

To budzi **kontrowersje**

Demonstranci w Karlowych Warach z transparentem: *Nigdy więcej ze Związkiem Sowieckim*, co było parafrazą hasła z czasów stalinowskich: *Zawsze ze Związkiem Sowieckim*. Gwałtowne protesty przeciwko inwazji organizowano w wielu czechosłowackich miastach.

- *fotografia, Karlowe Wary, 1968 r.*

klasowi. Przybyli oni do Was nie po to, żeby mieszać się do Waszych spraw wewnętrznych, lecz po to, żeby wespół z Wami stawić czoło kontrrewolucji, obronić sprawę socjalizmu i zażegnać niebezpieczeństwo grożące suwerenności, niepodległości i bezpieczeństwu Waszej ojczyzny (*Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 349–350).

Postawa władz PRL

Gomułka, niepomny wydarzeń z 1956 r., skrytykował Dubčeka i naciskał na Breżniewa, by stłumić Praską Wiosnę siłowo. Był wrogo nastawiony wobec przemian demokratycznych w Czechosłowacji również z tego względu, że manifestowano tam poparcie dla ofiar represji marcowych w Polsce (zob. s. 323–325). Polityk stwierdził: *Możemy towarzyszom radzieckim powiedzieć, że wprowadzimy nasze wojska, bo tu idzie o nasze bezpieczeństwo. Do diabła z suwerennością!* (A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*, Warszawa 2011, s. 345).

Zdecydowana większość działaczy polskiej partii komunistycznej także nie wyraziła poparcia dla reform Praskiej Wiosny. W ocenie historyków*: Na taką postawę członków PZPR złożyło się z pewnością kilka przyczyn. Pierwszą z nich było jednoznacznie negatywne od samego początku stanowisko Władysława Gomułki wobec reform Praskiej Wiosny. Postawa I sekretarza determinowała działania centralnego aparatu partyjnego, tylko on dawał wytyczne do interpretacji wydarzeń w Czechosłowacji. Istotne znaczenie miał również fakt, że systematycznie, już od przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych usuwano ze stanowisk partyjnych i państwowych osoby o skłonnościach reformatorskich. Proces ten zakończyły czystki w marcu 1968 roku dodatkowo potęgujące strach przed niezależnym myśleniem. Potencjalni rywale „Wiesława", Edward Gierek i Mieczysław Moczar, łagodnie mówiąc, nie należeli do entuzjastów przemian demokratycznych, dlatego też stosunek do wydarzeń w Czechosłowacji nie stał się elementem rozgrywek wewnątrzpartyjnych. W PZPR zabrakło sił reformatorskich, skłonnych do przeprowadzenia choćby ograniczonej liberalizacji systemu. Pojawiły się one dopiero po Sierpniu '80, ale wtedy pamięć o tragicznym końcu Praskiej Wiosny w dużym stopniu wpłynęła na ich ostateczną klęskę* (*Wokół Praskiej Wiosny*, red. Ł. Kamiński, Warszawa 2004, s. 81).

Reakcja społeczeństwa

Społeczeństwo polskie i czechosłowackie solidarnie protestowało przeciwko inwazji. Kilkanaście osób wybrało w tym celu akt samospalenia, m.in. praski student Jan Palach i Polak Ryszard Siwiec. Obywatele PRL nie wierzyli w propagandę rozpowszechnianą w rządowych mediach. Większość z nich była przeciwna interwencji. Swoje wątpliwości wyrazili także niektórzy członkowie PZPR oraz polscy żołnierze. ZSRS nie miał prawa przeprowadzać inwazji na Czechosłowację, a Polska nie miała prawa brać w tym udziału – stało się jednak inaczej. Interwencja pokazała siłę systemu komunistycznego i dominację Moskwy w bloku wschodnim, a jednocześnie uległość polskich władz w stosunku do ZSRS oraz ich wrogość wobec jakichkolwiek reform.

4 DALEKI WSCHÓD PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- wojna domowa w Chinach i jej skutki,
- rewolucja kulturalna,
- zmiany w powojennej Japonii,
- konflikt koreański.

WOJNA DOMOWA W CHINACH

Już w latach 20. XX w. powstały w Chinach dwa ugrupowania polityczne – **nacjonalistyczny Kuomintang** (**Partia Narodowa**) i **Komunistyczna Partia Chin** (**KPCh**). Prowadziły one ze sobą wojnę domową, lecz w latach 30., wobec agresji japońskiej, zaniechały bratobójczej walki. Podczas II wojny światowej alianci udzielili wsparcia walczącej z Japończykami Republice Chińskiej, na której czele stał lider Kuomintangu, dyktator **Czang Kaj-szek**. W 1945 r., po kapitulacji Japonii, Chiny odzyskały Mandżurię i wschodnią część kraju. Zdobyły również status stałego członka Rady Bezpieczeństwa ONZ.

Wkrótce okazało się jednak, że nacjonalistyczne władze nie są w stanie skutecznie administrować państwem. Wojskowi rządzący z ramienia Kuomintangu w poszczególnych prowincjach byli skorumpowani i nieudolni. Kraj ogarnęła **hiperinflacja**, a powszechnym zjawiskiem stał się głód. Doprowadziło to do wzmocnienia sił KPCh i wznowienia wojny domowej. Po trzech latach walk KPCh pokonała siły Czang Kaj-szeka i opanowała kontynentalną część Chin wraz ze stolicą. **1 października 1949 r.** proklamowano powstanie **Chińskiej Republiki Ludowej** (**ChRL**). Rząd Czang Kaj-szeka oraz resztki sił Kuomintangu schroniły się na wyspie Formoza, czyli na **Tajwanie**.

Lider komunistów Mao Zedong skupił w swoich rękach całą władzę w nowo powstałej ChRL

POSTAĆ HISTORYCZNA

MAO ZEDONG (1893–1976)

Przywódca chińskich komunistów, twórca i pierwszy prezydent Chińskiej Republiki Ludowej. Przyszedł na świat w zamożnej rodzinie chłopskiej. Po studiach podjął pracę w bibliotece na Uniwersytecie Pekińskim, gdzie zainteresował się ideologią marksistowską. W 1921 r. uczestniczył w założycielskim zjeździe Komunistycznej Partii Chin. Podczas wojny domowej stał na czele komunistycznej partyzantki zwalczającej rząd Kuomintangu. W latach 1934–1935 zorganizował wychwalany w komunistycznej propagandzie Długi Marsz (12 tys. km), który uratował wojska KPCh przed zniszczeniem. Po japońskiej agresji na Chiny podjął walkę z okupantem. Pod koniec lat 40. pokonał Kuomintang i w 1949 r. objął przywództwo w Chińskiej Republice Ludowej. Był autorem chińskiej wersji marksizmu-leninizmu, która przeszła do historii jako maoizm. Nazywany Wielkim Przewodniczącym, zmarł w wieku 83 lat. Do dzisiaj, mimo kontrowersji związanych z jego krwawymi rządami, jest uznawany przez władze ChRL za bohatera narodowego.

WARTO WIEDZIEĆ

Tybet

W 1911 r., kiedy rozpadło się cesarstwo chińskie, **teokratyczny** Tybet został niezależnym państwem. Mimo to już na początku lat 50. armia chińska bez większych problemów zajęła jego terytorium. Polityczny i religijny przywódca kraju Dalajlama XIV, uznawany przez ludność za kolejne wcielenie buddyjskiej istoty doskonałej, próbował prowadzić ugodową politykę. Pomimo jego działań władza szybko znalazła się w rękach chińskich komunistów, którzy wkrótce rozpoczęli kampanię antyreligijną, polegającą na niszczeniu buddyjskich klasztorów oraz wysiedlaniu i mordowaniu mnichów. W marcu 1959 r. wybuchło powstanie, któremu wsparcia udzieliła początkowo CIA. Bunt został jednak krwawo stłumiony przez armię chińską, Dalajlama XIV zaś, wraz z tysiącami swoich zwolenników, uciekł do Indii, gdzie utworzył rząd na uchodźstwie. Wsparcie Tybetańczyków przez Indie oraz spory o tereny pograniczne doprowadziły w 1962 r. do krótkiego starcia indyjsko-chińskiego, zakończonego sukcesem Chińczyków.

Dalajlama XIV 1 ze swoimi strażnikami podczas ucieczki do Indii w 1959 r., po nieudanym powstaniu w Tybecie.

▪ *fotografia, Himalaje, 1959 r.*

? Jaki los spotkał po II wojnie światowej niezależne państwo tybetańskie?

– był jednocześnie szefem partii i prezydentem. Jako sojusznik Stalina w 1950 r. podpisał sowiecko-chiński układ o przyjaźni i wzajemnej pomocy. Tym samym najludniejszy kraj świata stał się państwem komunistycznym i prosowieckim. Nowe władze przystąpiły też do przyłączania terytoriów, nad którymi Chiny utraciły zwierzchnictwo w poprzednich dekadach, m.in. w **1950 r.** ich wojska wkroczyły do **Tybetu**.

POLITYKA WEWNĘTRZNA MAO ZEDONGA

Propagowana przez Mao Zedonga wersja komunizmu różniła się od tej panującej w ZSRS. Chiński wariant marksizmu – **maoizm** – zakładał m.in., że komunizm trzeba wprowadzić na drodze wojny (*władza polityczna wyrasta z luf karabinów*), a główną siłą rewolucji jest nie warstwa robotnicza, lecz chłopska. Początkowo Mao Zedong, w celu utrzymania masowego poparcia dla swoich rządów, nie zdecydował się na wdrożenie radykalnych reform. Jednak kiedy KPCh umocniła swoją władzę, zaczęto stopniowo likwidować własność prywatną i zwalczać religię, aparat represji nasilił zaś swoją działalność. Prześladowania dotknęły prozachodnie elity intelektualne, prywatnych przedsiębiorców, bogatych chłopów oraz duchownych. Szacuje się, że po przejęciu władzy przez Mao zabito ok. miliona ludzi, a dwa razy więcej trafiło do obozów koncentracyjnych, gdzie poddawano ich **„reedukacji”**.

Śmierć Stalina w 1953 r. doprowadziła do rywalizacji między Chruszczowem a Mao o przywództwo nad światem komunistycznym. Mao oskarżył Kreml o „rewizjonizm”, tj. próbę przywrócenia kapitalizmu. Postanowił udowodnić, że to chińska droga do

TEKST ŹRÓDŁOWY

CHIŃSKIE OBOZY REEDUKACYJNE

Wspomnienia więźnia chińskich obozów reedukacyjnych, dziennikarza Bào Ruòwànga (Jeana Pasqualini, czyt.: żana paskłalini), obywatela Francji, urodzonego w Pekinie w rodzinie francusko-chińskiej. W latach 1957–1964 był on przetrzymywany w chińskich obozach i więzieniach.

Zostałem posłany na kurs [...] *Poprawy przez Pracę, nie do więzienia! Miejsce, w którym naprawiano moje myśli, było „szkołą", do której uczęszczałem jako „student" wraz z innymi „studentami". W Chinach rządzonych przez Mao wiedziano, że praca skazanych nigdy nie będzie wydajna, jeśli oprze się ją na metodach fizycznego przymusu, doprowadzono więc do perfekcji sztukę „motywowania" więźniów.* [...]

Nasz ośrodek przesłuchań znajdował się w mieście [...]. *Strażnicy mówili nam często:* [...] *„Czy słyszycie, jak lud chiński dokonuje heroicznych wysiłków – a wy, zgraja plugawych kontrrewolucjonistów, siedzicie tu, nic nie robiąc? Jecie to, na co nie zapracowaliście! Pasożyty! Czy wam nie wstyd? Ale wiedzcie: nawet gdybyście błagali nas, abyśmy pozwolili wam pracować, nie zrobimy tego, ponieważ praca dla zbudowania socjalizmu jest zaszczytem, na który nie zasługujecie. Straciliście prawo do pracy dla ludu".* [...]

Powtarzano nam to dzień po dniu, tydzień po tygodniu, póki nie zaczęliśmy myśleć: „Czy to znaczy, że naprawdę koniec z nami? Że nie będzie nam wolno nawet podawać cegieł?".

Przesłuchania mogą ciągnąć się przez długi czas, podczas gdy głód doprowadza człowieka do granic obłędu. Gdy więc strażnicy mówią mu w końcu, że może zacząć pisać swoje przyznanie się do winy i oskarżyć samego siebie, nie posiada się on z radości! Najgorsze już chyba minęło! Być może już wkrótce znajdzie się w obozie koncentracyjnym.

Źródło: A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993*, Kraków 1998, s. 186–187.

? **1.** Scharakteryzuj krótko Chiny pod rządami Mao Zedonga.
2. Wyjaśnij, na czym polegał kurs Poprawy przez Pracę.

komunizmu jest właściwa. W **1958 r.** rozpoczął realizację **Wielkiego Skoku**, czyli planu zakładającego szybkie przekształcenie rolniczych Chin w potęgę przemysłową. Inicjatywa ta była zgodna z prowadzoną wówczas kampanią **„trzech czerwonych sztandarów"** (linii generalnej partii, Wielkiego Skoku i komun ludowych), dążącą do szybkiego rozwoju gospodarczego i społecznego kraju. Najważniejszą rolę miały odgrywać tworzone wówczas **komuny ludowe** – ogromne, liczące średnio 25 tys. ludzi, z założenia samowystarczalne, wiejskie jednostki administracyjne. W komunach zniesiono własność prywatną, mieszkańcom nakazano korzystać ze wspólnych stołówek, planowano także odrzucić instytucję rodziny jako pozostałość dawnych, niekomunistycznych porządków. Aby rozwinąć produkcję przemysłową, polecono stworzyć tysiące prymitywnych pieców hutniczych – dymarek. Ludność, zmuszona do wytopu stali, została odciągnięta od prac rolnych, co doprowadziło do katastrofy gospodarczej. Wielki Skok zakończył się klęską. Wzrostu przemysłowego

Budowa prymitywnych pieców hutniczych podczas Wielkiego Skoku w Chinach. W ten sposób władze komunistyczne chciały przekształcić rolniczy kraj w potęgę przemysłową.

▪ *fotografia, Chiny, lata 50. XX w.*

Hunwejbini głośno recytują cytaty przewodniczącego Mao z Czerwonej książeczki, traktowanej przez nich jak Biblia. Mały format publikacji miał umożliwić wszystkim obywatelom ChRL noszenie jej przy sobie i czytanie w wolnych chwilach.

▪ *fotografia, Chiny, lata 60. XX w.*

nie odnotowano, za to masowe zatrudnienie Chińczyków przy produkcji żelaza doprowadziło do śmierci z głodu dziesiątki milionów ludzi. Niepowodzenie inicjatywy wywołało krytykę polityki Mao. Lider komunistów został przejściowo usunięty z funkcji zwierzchnika państwa, a władzę przejęli Liu Shaoqi [czyt.: **szja**oci] na stanowisku przewodniczącego ChRL i Deng Xiaoping [czyt.: **szja**opin]. Dążyli oni do odbudowy zniszczonej gospodarki, m.in. poprzez finansowanie przemysłu lekkiego.

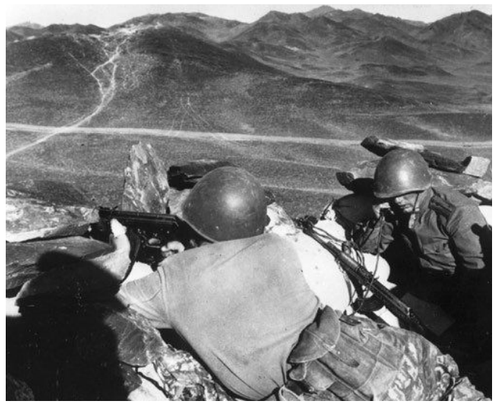
Aby utrzymać swoje wpływy, Mao i jego poplecznicy podjęli szereg działań propagandowych, mających na celu przekonanie ludności co do słuszności poglądów jedynego lidera. Na masową skalę rozpowszechniano słowa zawarte w *Cytatach z dzieł przewodniczącego Mao*, czyli w tzw. **Czerwonej książeczce**. Myśli przywódcy uważano za niepodważalną prawdę i zachęcano do uczenia się ich na pamięć. Tak doszło do **rewolucji kulturalnej**, która miała przywrócić wpływy Mao Zedonga w państwie. Przywódca przekonał do swojej wizji młodzież i nakłonił ją do wyeliminowania przeciwników politycznych. W tym celu powołano organizację młodzieżową o nazwie **Czerwona Gwardia**. Jej członkowie, **hunwejbini**, ślepo realizowali założenia lidera. Niszczono stary dorobek kulturalny Chin – zabytki architektoniczne, takie jak mury

WARTO WIEDZIEĆ

Konflikt sowiecko-chiński

Potępienie w 1956 r. rządów Stalina przez Chruszczowa wywołało niezadowolenie Mao Zedonga. Chiński dyktator, w obawie, iż podobna krytyka może spaść również na niego, odsunął się od Moskwy. Narastał kryzys, jego apogeum przypadło zaś na 1969 r., kiedy doszło do zbrojnego zatargu granicznego nad rzeką Ussuri. To doprowadziło do zdecydowanej zmiany polityki zagranicznej ChRL. Mao ostatecznie odciął się od ZSRS i nawiązał stosunki dyplomatyczne z USA. Wyrazem poprawy wzajemnych relacji była wizyta prezydenta Nixona w Chinach w 1972 r. W 1979 r. ChRL potępiła sowiecką interwencję w Afganistanie, a rok później zbojkotowała igrzyska olimpijskie w Moskwie.

? Jakie wydarzenia przyczyniły się do pogorszenia stosunków chińsko-sowieckich?

Żołnierze sowieccy na posterunku granicznym nad rzeką Ussuri podczas konfliktu z Chinami.

▪ *fotografia, rz. Ussuri, 1969 r.*

DALEKI WSCHÓD PO 1945 R.

? **1.** Wskaż na mapie miejsce, do którego przeniósł swoją siedzibę rząd Republiki Chińskiej po utworzeniu Chińskiej Republiki Ludowej.

2. Wymień główne konflikty, które toczyły się na Dalekim Wschodzie po II wojnie światowej.

miejskie, świątynie, pałace czy dzieła sztuki. Palono książki o treści niezgodnej z oficjalnie panującą ideologią maoizmu. Podczas czystek zginęło ok. miliona ludzi, głównie chińskich intelektualistów. Kolejne miliony obywateli ChRL zesłano do komun ludowych w celu **reedukacji**, oznaczającej w rzeczywistości ciężką, niewolniczą pracę, która miała zmusić uwięzione osoby do zmiany poglądów politycznych. Aresztowano także przeciwników politycznych Mao.

Rewolucja kulturalna trwała dwa lata (**1966–1968**), ale sytuacja w ChRL ustabilizowała się dopiero po śmierci Mao Zedonga w **1976 r.** Funkcję przewodniczącego KC przejął wówczas bliski współpracownik Zedonga, **Hua Guofeng** [czyt.: hła głofen], a premierem został **Deng Xiaoping**. Był on zwolennikiem odejścia od rewolucji kulturalnej i wprowadzenia reform w celu poprawy sytuacji społeczno-gospodarczej. Na wsiach zlikwidowano komuny ludowe i tworzono nowoczesne gospodarstwa rodzinne. Choć przemysł ciężki pozostawał pod ścisłą kontrolą państwa, przemysł lekki coraz częściej funkcjonował w formie spółdzielni bądź niewielkich zakładów prywatnych. ChRL zmieniła również kurs polityki zagranicznej i nawiązała stosunki dyplomatyczne z USA oraz ZSRS.

OKUPACJA I ROZWÓJ JAPONII

Po podpisaniu kapitulacji **2 września 1945 r.** Japonia znalazła się pod okupacją wojsk amerykańskich. Kraj był zrujnowany, panowały w nim głód i inflacja. Dodatkowo Japończycy utracili zajęte podczas wojny tereny w Chinach (Mandżurię i Tajwan) oraz Koreę, a ZSRS zajął japońskie Wyspy Kurylskie wraz z południowym Sachalinem. Pomimo nacisków Stalina USA nie pozwoliły jednak na podział Japonii na strefy okupacyjne. Amerykanie przekształcili Cesarstwo Japonii w państwo o liberalnym

TAJWAN

Po ewakuacji na Tajwan władze Republiki Chińskiej nadal uważały się za legalną władzę w kraju. W czasie wojny koreańskiej USA zaczęły udzielać Tajwanowi masowej pomocy ekonomicznej i militarnej. Republika Chińska aż do 1971 r. była uznawana za reprezentanta całych Chin i zajmowała miejsce w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. Tajwan, początkowo rządzony dyktatorską ręką liderów Kuomintangu, od końca lat 80. XX w. jest państwem demokratycznym i – dzięki świetnie rozwijającej się gospodarce – bardzo bogatym. Po śmierci Mao Zedonga większość państw świata zaakceptowała jednak rząd komunistyczny w Pekinie i przyjęła ChRL do ONZ, co skazało tym samym Tajwan na polityczną izolację. Rząd w Tajwanie do dziś uważa się za jedyną prawowitą władzę na terenie Chin, z kolei ChRL uznaje wyspę za swoją autonomiczną prowincję.

? W jaki sposób Amerykanie zapewnili możliwość funkcjonowania Republiki Chińskiej na Tajwanie?

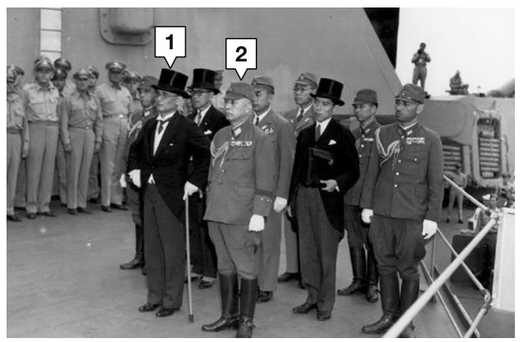

Czang Kaj-szek po ewakuacji na Tajwan aż do swojej śmierci w 1975 r. pełnił funkcję prezydenta kraju.

▪ *fotografia, Chiny, lata 40. XX w.*

ustroju demokratycznym. Przeprowadzenie tych zmian wspierał cesarz **Hirohito**, który pozostał na tronie, ale wycofał się z polityki.

W **1947 r.** weszła w życie nowa konstytucja Japonii, przygotowana przy znacznym udziale Amerykanów. Według jej postanowień cesarz sprawował odtąd jedynie funkcje reprezentacyjne, a władzę w państwie przejął dwuizbowy parlament. Ustawa zasadnicza zagwarantowała

Delegacja japońska na czele z ministrem spraw zagranicznych Mamoru Shigemitsu [czyt.: s-igemitsu) 1 i gen. Yoshijirō Umezu [czyt.: jos-iz-iro umezu] 2 przybyła na pancernik USS Missouri w celu podpisania aktu bezwarunkowej kapitulacji Cesarstwa Japonii, który ostatecznie zakończył II wojnę światową.

▪ *fotografia, Zatoka Tokijska, 2 IX 1945 r.*

Japończykom wolności obywatelskie, w tym prawa kobiet. Zamieszczono w niej także zapis o zakazie posiadania przez Japonię sił zbrojnych. Dzięki wsparciu finansowemu i technologicznemu USA szybko rozwinął się japoński przemysł. **8 września 1951 r.** w **San Francisco** Stany Zjednoczone i 48 innych państw (z wyłączeniem państw komunistycznych) podpisało z Japonią traktat pokojowy, który przywracał jej niepodległość. Mimo to armia USA pozostała w Japonii (np. na Okinawie) jako wojsko sojusznicze. Jednocześnie, ze względu na trwającą wówczas wojnę koreańską, powstały japońskie siły zbrojne, zwane z powodów konstytucyjnych siłami samoobrony.

Na skutek sojuszu z USA już w latach 50. Japonia weszła w fazę gwałtownego wzrostu gospodarczego. Produkcja została nastawiona na eksport. Japonia prowadziła sprzyjającą politykę fiskalną i udzielała przedsiębiorstwom pomocy finansowej, ponadto chroniła rodzimą produkcję barierami celnymi. W kraju prężnie rozwijały się przemysł elektroniczny i elektrotechniczny oraz branża motoryzacyjna, a gospodarka japońska szybko stała się jedną z czołowych na świecie.

WOJNA KOREAŃSKA

Zimna wojna, czyli rywalizacja między dwoma wrogimi mocarstwami, była prowadzona także poza Europą. W 1945 r. do zajmowanej przez Japończyków Korei wkroczyły od północy wojska sowieckie, a od południa – amerykańskie. Kraj podzielono na dwie strefy okupacyjne wzdłuż **38. równoleżnika**. Początkowo miało powstać jedno państwo koreańskie, jednak ze względu na pogłębiający się konflikt między USA i ZSRS tego planu nie zrealizowano. W **1948 r.** na północy utworzono komunistyczną **Koreańską Republikę Ludowo-Demokratyczną** (**KRLD**), na południu zaś – **Republikę Korei**. Przywódcą Korei Północnej został **Kim Ir Sen**, który planował zjednoczenie całego kraju i wprowadzenie tam komunizmu. Dzięki wsparciu ZSRS utworzył silną armię i za zgodą Stalina oraz Mao Zedonga planował atak na Republikę Korei.

Atak KRLD na Koreę Południową rozpoczął się **25 czerwca 1950 r.** Armia południowokoreańska została rozbita w ciągu tygodnia, lecz wbrew nadziejom Stalina prezydent Truman, zgodnie z doktryną „powstrzymywania komunizmu", podjął decyzję o wsparciu Republiki Korei. Z inicjatywy USA zwołano Radę Bezpieczeństwa ONZ. Jej posiedzenie zbojkotowali dyplomaci sowieccy, którzy protestowali przeciwko niedopuszczeniu do tego organu komunistów z ChRL. Sowieci uznali, że w ten sposób zablokują rozpoczęcie obrad. Amerykanie przeforsowali jednak wydanie rezolucji nakazującej Korei Północnej wycofanie wojsk za równoleżnik 38., a w razie odmowy Rada zezwoliła na użycie siły. Funkcję dowódcy jednostek wojskowych ONZ – w praktyce w większości były to oddziały amerykańskie – objął bohater II wojny światowej, **gen. Douglas MacArthur**.

Wkrótce wojska ONZ wyzwoliły całą Koreę Południową. Wówczas MacArthur postanowił działać wbrew zaleceniom prezydenta Trumana oraz Rady Bezpieczeństwa ONZ i zająć cały kraj. Przekroczył 38. równoleżnik i w ciągu kilku tygodni praktycznie rozbił wojska Kima. Wówczas Mao uznał, że Stany Zjednoczone zagrażają ChRL i wysłał na pomoc koreańskim komunistom setki tysięcy chińskich **„ochotników ludowych"**, będących w rzeczywistości regularną armią. Przewaga liczebna komunistów doprowadziła do odwrotu sił ONZ.

KONFLIKT W KOREI 1950–1953

? **1.** Wskaż na mapie miejsce podpisania rozejmu w lipcu 1953 r.

2. Omów zmiany, jakie nastąpiły na linii frontu między 14 września a 25 października 1950 r.

Koreańska dziewczynka niosąca na plecach młodszego brata ucieka z rejonu walk. W tle widać amerykański czołg M-26. Wskutek konfliktu na Półwyspie Koreańskim zginęło lub odniosło rany ok. miliona cywilów.

▪ *fotografia, Korea, VI 1951 r.*

Gen. MacArthur naciskał na użycie broni atomowej, lecz Truman, w obawie przed wybuchem III wojny światowej, nie zgodził się na to.

Zacięte walki toczyły się w Korei do połowy 1953 r. Wówczas, po śmierci Stalina, w **lipcu 1953 r.** zawarto rozejm w **Panmundżomie**. Na jego mocy ustanowiono strefę demarkacyjną rozdzielającą dwa państwa koreańskie wzdłuż linii frontu (z niewielkimi korektami). Wojnę miał zakończyć traktat pokojowy, którego jednak nigdy nie podpisano. W konflikcie zginęło ok. 3 mln ludzi, w tym prawie 50 tys. Amerykanów.

KOREA PÓŁNOCNA I POŁUDNIOWA

Jeszcze w 1953 r. Korea Południowa zawarła ze Stanami Zjednoczonymi układ o wzajemnej obronie, na mocy którego do dziś stacjonują tam wojska amerykańskie. Tuż po wojnie w kraju rozpoczęto prześladowania domniemanych komunistów. W 1961 r. w Korei Południowej doszło do wojskowego zamachu stanu. Rządy junty [czyt.: hunty] wojskowej trwały 16 lat. Dopiero pod koniec lat 80. wprowadzono demokratyczną konstytucję i przeprowadzono pierwsze wolne wybory parlamentarne.

W Korei Północnej po wojnie władzę nadal sprawowali komuniści. Zaczęli oni wdrażać w państwie gospodarkę centralnie planowaną, skupiającą się na rozwoju przemysłu ciężkiego. Prześladowali też osoby podejrzane o współpracę z Zachodem. Po śmierci Stalina doszło do ochłodzenia stosunków KRLD z ZSRS i zbliżenia z ChRL. Pod koniec lat 50. Kim Ir Sen przejął pełnię władzy w kraju i rozszerzył otaczający go kult jednostki na całą swoją rodzinę.

ĆWICZENIA

1. Opisz okoliczności powstania Chińskiej Republiki Ludowej.
2. Wyjaśnij, na czym polegała prowadzona przez Mao Zedonga rewolucja kulturalna.
3. Scharakteryzuj sytuację polityczną i gospodarczą Japonii po II wojnie światowej.
4. Oceń wpływ wojny koreańskiej na późniejsze przemiany polityczne, jakie zaszły w Korei Północnej i Południowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Chang, J. Halliday, *Mao. Nieznana historia*, tłum. P. Amsterdamski, Kraków 2021.
F. Dikötter, *Rewolucja kulturalna. Historia narodu 1962–1976*, tłum. B. Gadomska, Warszawa 2018.

5 DEKOLONIZACJA AFRYKI I AZJI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny rozpadu systemu kolonialnego,
- dekolonizacja Azji Południowo-Wschodniej,
- powstanie Indii i Pakistanu,
- dekolonizacja Afryki.

PRZYCZYNY ROZPADU SYSTEMU KOLONIALNEGO

Do upadku systemu kolonialnego w ogromnym stopniu przyczyniła się II wojna światowa. Wielka Brytania, Francja, Belgia oraz Holandia zostały bardzo osłabione długotrwałym konfliktem zbrojnym. Problemy wewnętrzne i finansowe, z jakimi borykały się po zakończeniu walk, sprawiły, że utrzymywanie oddziałów wojskowych, policji i administracji w licznych koloniach nie było dłużej opłacalne. W Azji, gdzie większość posiadłości kolonialnych została zajęta przez Japończyków, upadł mit „niezwyciężonego białego człowieka". Ponadto wielu pochodzących z kolonii żołnierzy, np. Hindusów czy Algierczyków, walczyło na różnych frontach wojny ramię w ramię z białymi ludźmi. Po zakończeniu działań zbrojnych oczekiwali sprawiedliwego traktowania.

Wszystkie te wydarzenia znacząco wpłynęły na rozbudzenie dążeń niepodległościowych w koloniach. Doszło w nich do zjawiska zwanego **dekolonizacją**, czyli wyzwolenia się z zależności kolonialnej ludów Afryki i Azji oraz tworzenia przez nie niepodległych państw. W Europie zmienił się też stosunek społeczeństw do kolonializmu – coraz więcej osób odrzucało go jako niehumanitarny i niemoralny. Podobne nastroje panowały w Stanach Zjednoczonych, które – jako kraj będący niegdyś kolonią brytyjską – występowały przeciwko podobnym praktykom. Ponadto problem kolonializmu został wykorzystany przez propagandę sowiecką podczas zimnej wojny, a kolonie stały się obszarami rywalizacji między supermocarstwami.

Zarówno Londyn, jak i Paryż próbowały utrzymać status imperium. W tym zadaniu Wielkiej Brytanii miała pomóc utworzona jeszcze w 1931 r. **Brytyjska Wspólnota Narodów** (ang. 'Commonwealth', czyt.: komonłels), skupiająca coraz bardziej samodzielne obszary, które jednak utrzymywały związki z Koroną brytyjską. Australia, Kanada czy Nowa Zelandia stopniowo zyskiwały niepodległość, choć formalnie uznawały monarchę brytyjskiego za głowę państwa.

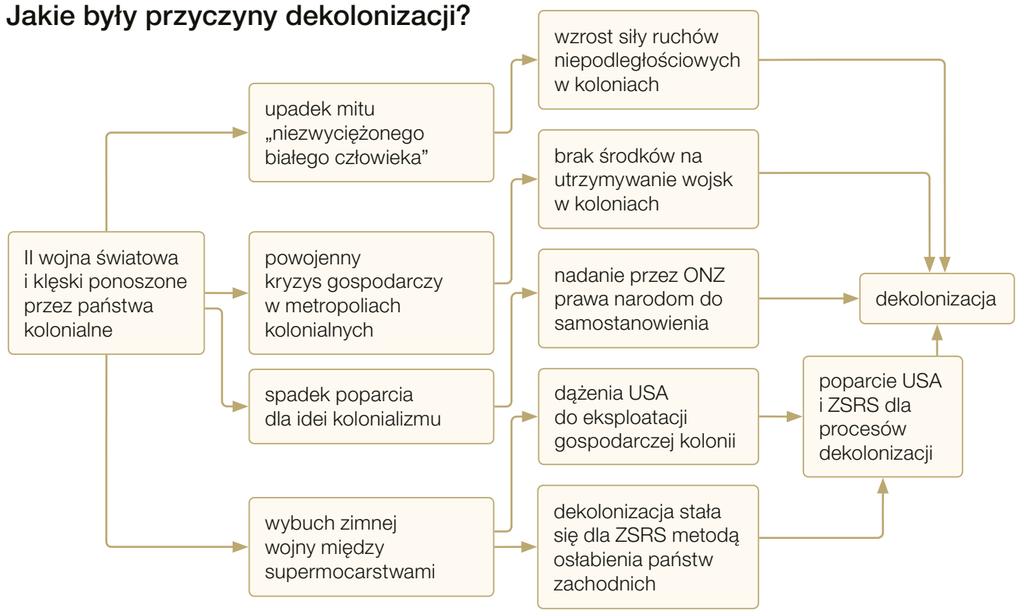

Żołnierze hinduscy podczas II wojny światowej walczyli m.in. w oddziałach brytyjskich w Afryce Północnej, a później także na Półwyspie Apenińskim.

- *fotografia, Libia, 1942 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny dekolonizacji?

Francja z kolei przekształciła swoje dotychczasowe imperium w **Unię Francuską**. Jej kolonie stały się obszarami „stowarzyszonymi", które metropolia próbowała całkowicie kontrolować, a prezydent Republiki Francuskiej był jednocześnie liderem Unii. Zgodnie z zapisem francuskiej konstytucji z 1946 r. terytoria „stowarzyszone" miały prawo do swoich przedstawicieli w parlamencie.

KONFLIKT INDOCHIŃSKI

Po kapitulacji Francji w 1940 r. Indochiny pozostały pod kontrolą rządu w Vichy. Osłabienie Francuzów wykorzystali Japończycy, którzy zajęli ten obszar, choć pozostawili na stanowiskach urzędników francuskich. Pod okupacją japońską zaczęła się tam rozwijać komunistyczna partyzantka **Viet Minh** [czyt.: wiet min], na czele której stał **Ho Chi Minh** [czyt.: szi min].

Francuscy spadochroniarze lądują w odciętym przez komunistów Dien Bien Phu. Po utracie lotniska zrzuty drogą powietrzną były jedynym sposobem udzielania pomocy obrońcom obozu.

- *fotografia, Dien Bien Phu, 20 XI 1953 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Holenderskie Indie Wschodnie

Po klęsce Japonii do Holenderskich Indii Wschodnich wkroczyli Brytyjczycy, którzy umożliwili Holendrom ponowne przejęcie kolonii. Jednak wojna nasiliła dążenia niepodległościowe lokalnej ludności. W sierpniu 1945 r. lider Narodowej Partii Indonezji Ahmed Sukarno ogłosił niepodległość kraju. Holendrzy podjęli próbę siłowego odzyskania władzy, lecz zostali szybko pokonani przez lokalnych bojowników i w 1946 r. podpisali z nimi układ o Unii Holendersko-Indonezyjskiej, pozostającej pod zwierzchnictwem holenderskiego monarchy. Dwa lata później doszło do próby przewrotu komunistycznego, co dało Holendrom pretekst do ich ponownego zaatakowania. Ostatecznie w 1949 r. pod naciskiem ONZ Holandia zaakceptowała niepodległość Indonezji.

Ahmed Sukarno był pierwszym prezydentem niepodległej Indonezji. W 1955 r. uczestniczył także we współtworzeniu Ruchu Państw Niezaangażowanych.

▪ *fotografia, Dżakarta, 1950 r.*

? W jakich okolicznościach Indonezja proklamowała niepodległość?

W sierpniu 1945 r. w Wietnamie wybuchło kierowane przez Viet Minh (wspierany przez USA) powstanie przeciwko Japończykom. Odniosło ono sukces i doprowadziło do powstania **Demokratycznej Republiki Wietnamu**. W tym okresie jednak zmienił się układ sił na arenie międzynarodowej i Stany Zjednoczone, które postanowiły umacniać pokojowe relacje z państwami europejskimi, wycofały swoje wcześniejsze poparcie dla koncepcji niepodległości Wietnamu. Jednocześnie przyzwoliły na przywrócenie francuskiej kontroli nad Indochinami. Jeszcze w tym samym roku na Półwysep Indochiński dotarły pierwsze francuskie jednostki wojskowe. Na początku 1946 r. Francja zawarła porozumienie z rządem Ho Chi Minha. Na mocy przyjętych ustaleń Wietnam miał pozostać niepodległym państwem, będącym jednocześnie częścią francuskiej **Unii Indochińskiej**.

Jednak w **1946 r.** incydent w porcie w Hajfongu doprowadził do konfliktu między Francją a Demokratyczną Republiką Wietnamu, nazywanego **I wojną indochińską**. Początkowe sukcesy Francuzów zostały zahamowane po przejęciu władzy w Chinach przez komunistów, którzy wsparli dostawami broni Viet Minh. Dzięki temu przeszedł on do ofensywy i zadał siłom francuskim klęskę w bitwie pod **Dien Bien Phu** [czyt.: djen bjen fu] w **1954 r.** Zakończyło to konflikt i doprowadziło do rozpoczęcia rozmów pokojowych. W **1955 r.**, podczas **konferencji genewskiej**, zawarto porozumienie, na mocy którego powstały cztery niepodległe państwa: zdominowana przez komunistów Demokratyczna Republika Wietnamu z Ho Chi Minhem na czele (Wietnam Północny), wspomagana przez Amerykanów Republika Wietnamu (Wietnam Południowy), Laos i Kambodża.

POWSTANIE INDII I PAKISTANU

W Indiach, będących najcenniejszą kolonią brytyjską, już w okresie międzywojennym rosły w siłę ruchy niepodległościowe. Wśród inteligencji hinduskiej popularny stał się **Indyjski Kongres Narodowy**, którego nieformalnym przywódcą został **Mahatma Gandhi** [czyt.: gandi]. Propagował on taktykę **biernego oporu**, czyli walkę z opresyjnym systemem poprzez zastosowanie pokojowych metod, takich jak demonstracje, strajki czy bojkot brytyjskich towarów. Konkurencyjną wobec Kongresu organizacją była Liga Muzułmańska, skupiająca indyjskich muzułmanów.

Po wojnie w Indiach wybuchł krwawy religijny konflikt między dominującymi liczebnie hinduistami (ok. 300 mln) a muzułmanami (ok. 100 mln). Ostatecznie skłoniło to Brytyjczyków do wycofania się z tego terytorium. Jednak przed opuszczeniem kolonii Londyn postanowił podzielić je na zdominowane przez hinduistów **Indie** oraz muzułmański **Pakistan**. Oba kraje proklamowały niepodległość w **1947 r.** W tym burzliwym okresie dochodziło do masowych migracji ludności i mordów na tle religijnym. Muzułmanie przenosili się do Pakistanu lub Bangladeszu (wówczas nazywanego Pakistanem Wschodnim), a hinduiści mieszkający na tych obszarach – do Indii. Szacuje się, że ok. 10 mln ludzi zmuszono do migracji, a milion poniósł śmierć. Do najcięższych walk doszło w **Kaszmirze**, gdy panujący tam hinduistyczny maharadża podjął decyzję o wcieleniu tej zdominowanej przez muzułmanów krainy do Indii. Ostatecznie hinduiści przy użyciu armii zajęli ⅔ Kaszmiru.

W 1947 r. niepodległość uzyskał **Nepal**, a rok później ogłosiły ją leżące na terenie dawnych Indii Brytyjskich **Birma** i **Cejlon**. Pomimo uznania suwerenności byłych kolonii Londyn zachował duże wpływy gospodarcze i polityczne w obydwu krajach.

Mahatma Gandhi 1 podczas spotkania z pierwszym premierem niepodległych Indii Jawaharlalem Nehru [czyt.: dża**wa**harlalem nehru] 2. Rok po odzyskaniu niepodległości Gandhi został zamordowany przez hinduskiego ekstremistę.

▪ *fotografia, Indie, 1947 r.*

KONFLIKT INDYJSKO-PAKISTAŃSKI

Późniejsze konflikty Indii z Pakistanem dotyczyły głównie Kaszmiru – krainy zamieszkanej zarówno przez przedstawicieli islamu, jak i hinduizmu. Pierwsza wojna o ten obszar wybuchła już w **1947 r.** Dzięki mediacjom ONZ zakończyła się zawieszeniem broni i niezrealizowanym planem przeprowadzenia plebiscytu na temat przynależności spornego terytorium. Do kolejnego konfliktu o Kaszmir doszło w **1965 r.** i ponownie na skutek mediacji ONZ strony zawarły rozejm. W **1971 r.**, dzięki poparciu Indii, niepodległość ogłosił Bangladesz, co doprowadziło do wojny indyjsko-pakistańskiej, w której klęskę poniósł Pakistan. Ostry konflikt między Indiami i Pakistanem wybuchł także w 1999 r. Był on o tyle niebezpieczny, że wówczas obydwa państwa dysponowały już bronią nuklearną.

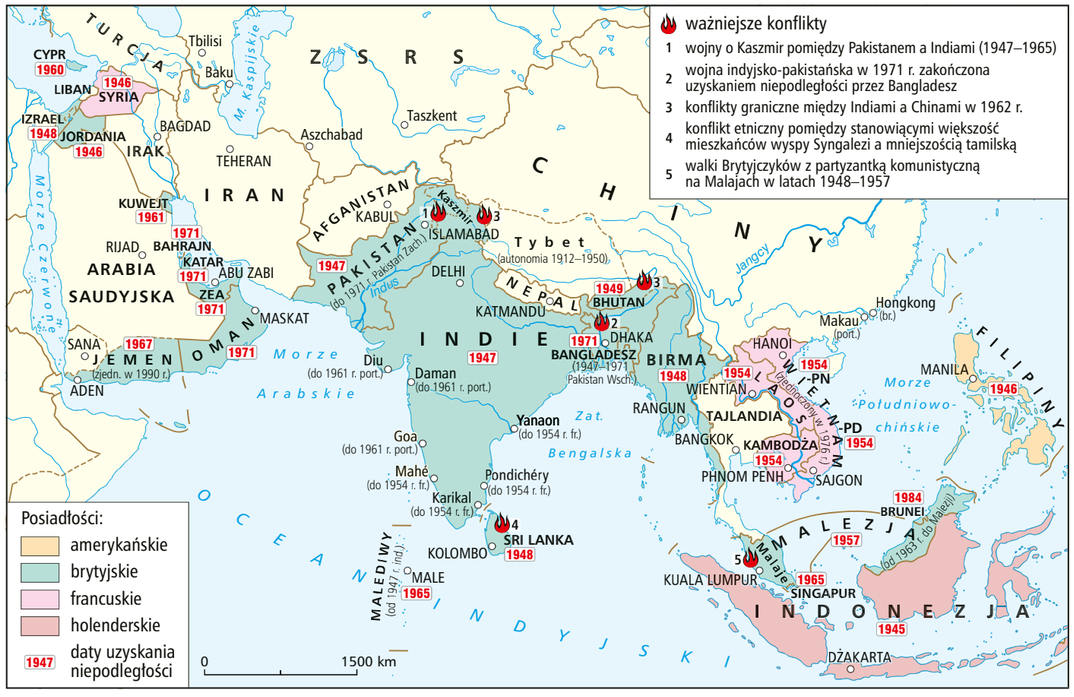

Podpisanie kapitulacji wojsk pakistańskich w Pakistanie Wschodnim (Bangladeszu), które oznaczało uzyskanie niepodległości przez ten kraj.

▪ *fotografia, Dhaka* [czyt.: daka]*, 16 XII 1971 r.*

? W którym roku rozegrał się ostatni poważny konflikt indyjsko-pakistański?

DEKOLONIZACJA AZJI

? **1.** Wymień państwa, które w 1955 r. powstały na Półwyspie Indochińskim.
2. Wskaż obszary Azji, na których wystąpiły konflikty zbrojne w czasie dekolonizacji.

WOJNA W ALGIERZE

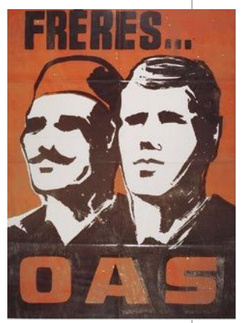
Francja z dużą niechęcią patrzyła na narastające ruchy niepodległościowe w swoich koloniach i brutalnie je tłumiła. Szczególny niepokój w Paryżu budziły nastroje w krajach **Maghrebu** [czyt.: magrebu] – **Maroku, Algierii i Tunezji**, gdyż zamieszkiwało tam wielu Francuzów (w samej Algierii było ich milion). Pozycję Francji dodatkowo osłabiła klęska w Indochinach. Po bitwie pod Dien Bien Phu wielu żołnierzy arabskich z Algierii i Maroka walczących w wojskach francuskich dostało się do niewoli komunistów. Wietnamczycy wkrótce wypuścili ich na wolność, aby wrócili do swoich krajów i opowiedzieli o porażce Francuzów. Zachęciło to ludy Afryki Północnej do walki o niepodległość.

W **1954 r.** wybuchło powstanie w **Algierii**, które wywołali arabscy nacjonaliści pod przewodnictwem **Ahmeda Ben Belli**. Ataki terrorystyczne na osadników francuskich

CIEKAWOSTKA

Organizacja Tajnej Armii

Zwolennicy utrzymania Algierii początkowo popierali dojście do władzy de Gaulle'a. Kiedy okazało się, że polityk ma zamiar uznać niepodległość kolonii, odebrali jego działania jako zdradę. Powołali Organizację Tajnej Armii (fr. skrót OAS), która dwukrotnie próbowała przeprowadzić wojskowy pucz we Francji. Zorganizowali też szereg nieudanych zamachów terrorystycznych na prezydenta, m.in. ostrzelali jego samochód z karabinów maszynowych. W 1962 r. aresztowano przywódców OAS, a organizacja straciła na znaczeniu.

Plakat propagandowy OAS z napisem: *Bracia*.
▪ *plakat, Francja, lata 50. XX w.*

Bojownicy FLN (Frontu Wyzwolenia Narodowego) schwytani przez żołnierzy francuskiej Legii Cudzoziemskiej podczas wojny o niepodległość Algierii.
▪ *fotografia, Algieria, lata 50. XX w.*

spowodowały mobilizację Francuzów i akcje odwetowe. Stosowano krwawe pacyfikacje wsi oraz tortury aresztowanych. Wojska francuskie opanowały kraj, ale nie były w stanie zdusić powstania, a ich brutalność tylko nasilała bunt. W tym samym czasie w społeczeństwie francuskim doszło do konfliktów między zwolennikami i przeciwnikami utrzymywania imperium. Międzynarodowa opinia publiczna także potępiała działania Francuzów. W tej sytuacji w 1958 r. urząd premiera Francji powierzono bohaterowi II wojny światowej, **gen. Charles'owi de Gaulle'owi**. Cieszący się dużym autorytetem polityk zmienił konstytucję i powołał **V Republikę Francuską**, z silną rolą prezydenta, którym został w 1959 r. (więcej zob. na s. 253). Postanowił także przyznać niepodległość koloniom i dał Algierczykom prawo do samookreślenia swojej przyszłości. Referendum przeprowadzono w 1961 r., wbrew woli kolonistów i armii. Algierczycy opowiedzieli się w nim za niepodległością, którą Paryż uznał rok później. W zamian otrzymał prawo do posiadania baz wojskowych i utrzymania związków gospodarczych z byłą kolonią. Kolonistom francuskim obiecano bezpieczeństwo, ale wkrótce doszło do ich masowej migracji do Francji.

DEKOLONIZACJA AFRYKI

W połowie XX w. jedynymi niepodległymi państwami w Afryce były Egipt, Etiopia i Liberia. Dużą samodzielność miały rządzone przez białych brytyjskie dominia w południowej Afryce.

REPUBLIKA POŁUDNIOWEJ AFRYKI

Związek Południowej Afryki, będący brytyjskim dominium, powstał już w 1910 r. Od 1931 r. był to kraj niepodległy, uznający jednak formalne zwierzchnictwo monarchy brytyjskiego. Rządy w ZPA sprawowała biała ludność **afrykanerska**, która ustanowiła szereg praw dyskryminujących dominującą liczebnie ludność czarnoskórą. Aby utrzymać panowanie białego człowieka, w 1948 r. władze wprowadziły **apartheid** [czyt.: aparthajt], czyli system rasowej segregacji. Wzbudziło to liczne protesty międzynarodowej opinii publicznej, w tym także brytyjskiej. Ostatecznie, aby zerwać więzy z byłą metropolią, w 1961 r. władze ZPA proklamowały powstanie niepodległej **Republiki Południowej Afryki** (**RPA**) i wystąpiły ze Wspólnoty Narodów.

? W jakich okolicznościach utworzono Republikę Południowej Afryki?

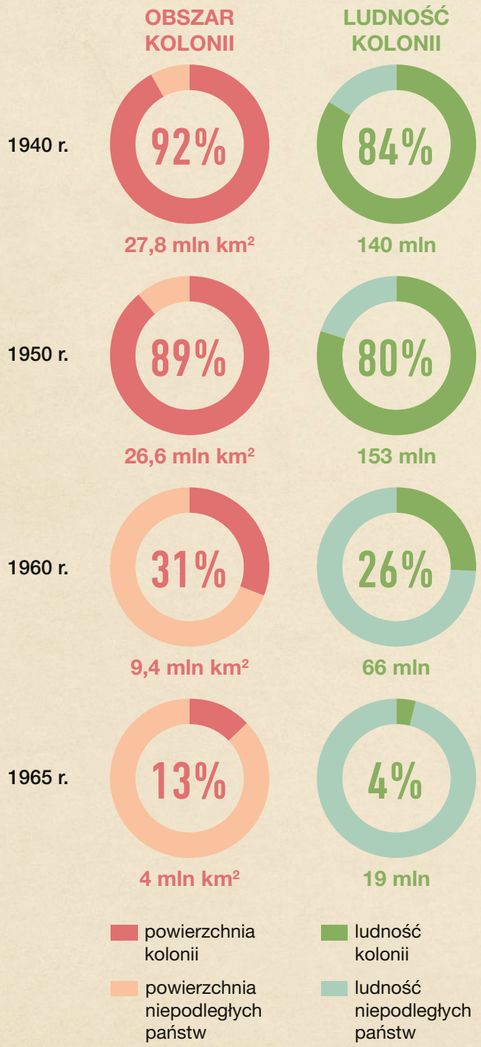

Mieszkaniec RPA obok stacji dla ludności kolorowej. Napis na tablicy głosi: *Do stacji dla ludności niebiałej*.
▪ *fotografia, Cape Town, 1967 r.*

DEKOLONIZACJA AFRYKI

W połowie XX w. większość kontynentu afrykańskiego zajmowały kolonie należące do Wielkiej Brytanii, Francji, Belgii, Portugalii i Hiszpanii. Po 1945 r. zaczęły się w nich rozwijać ruchy niepodległościowe, które doprowadziły do stopniowej dekolonizacji Afryki. Proces ten swoje apogeum miał w latach 1960–1964 i przebiegał różnie w poszczególnych krajach. Większość kolonii uzyskała niepodległość drogą pokojową, ale w części z nich doszło do długotrwałych i krwawych walk. Ponadto niektóre nowo powstałe państwa szybko pogrążyły się w wyniszczających konfliktach wewnętrznych spowodowanych waśniami plemiennymi lub religijnymi.

Proces dekolonizacji Afryki w latach 1940–1965

Ghana

Zwolennicy niepodległości Ghany [czyt.: gany], wzorem działalności Gandhiego w Indiach, prowadzili akcje biernego nieposłuszeństwa. Ostatecznie Brytyjczycy zaprzestali represji i nadali krajowi autonomię, a w 1957 r. uzyskał on pełną niepodległość.

Kwame Nkrumah, bohater walki o niepodległość Ghany i jej pierwszy premier.

Rodezja

Powstanie Republiki Rodezji (dzisiaj Zimbabwe) w 1965 r. ogłosili biali osadnicy tej brytyjskiej kolonii. Kraj nie został uznany przez żadne państwo na świecie, ale miał poparcie Republiki Południowej Afryki i Portugalii. Do końca lat 70. w Rodezji trwały walki z partyzantami dążącymi do obalenia rządów białych kolonistów.

Żołnierze rodezyjscy podczas wojny domowej z narodowowyzwoleńczą partyzantkę wspieraną przez ZSRS i Chiny. W walkach w Rodezji zginęło blisko 20 tys. osób.

Jean Bedel Bokassa [czyt.: żą be**del** boka**sa**], prezydent, a potem dyktator i zbrodniarz, twórca Cesarstwa Środkowoafrykańskiego.

Republika Środkowoafrykańska

Po uzyskaniu niepodległości w 1960 r. prezydent tego kraju zdecydował się na współpracę z Chinami. Obawa przed wpływami komunistów doprowadziła do obalenia prezydenta i przejęcia władzy dyktatorskiej przez płk. Jeana Bedela Bokassę. Rządził on za pomocą terroru, a w 1976 r. ogłosił się cesarzem Bokassą I.

Demokratyczna Republika Konga

Kraj ten uzyskał niepodległość drogą pokojową, lecz od samego początku pogrążył się w chaosie walk wewnętrznych. Gdy pierwszy premier kraju Patrice Lumumba [czyt.: pa**tris** lumum**ba**] zwrócił się o wsparcie do ZSRS, został obalony przez pucz wojskowy płk. Josepha Désiré Mobutu [czyt.: żozefa desi**re** mobu**tu**], którego poparły kraje zachodnie. Krwawe walki ciągnęły się przez kilka kolejnych lat.

Kenia

Konflikty społeczne i ruchy narodowowyzwoleńcze doprowadziły w Kenii do powstania przeciwko władzom kolonialnym. Zostało ono w 1955 r. stłumione przez Brytyjczyków. Jednak osiem lat później zrezygnowali z takiej polityki i przyznali krajowi niepodległość.

Posiadłości:

- belgijskie
- brytyjskie
- egipskie
- francuskie
- hiszpańskie
- portugalskie
- włoskie

1960 daty uzyskania niepodległości

1. Gambia (1965)
2. Gwinea Bissau (1973)
3. Gwinea Równikowa (1968)
4. Rwanda (1962)
5. Burundi (1962)

Ważniejsze konflikty:

1. wojna o niepodległość Algierii (1954–1962)
2. I wojna domowa w Sudanie (1955–1972)
3. wojna w Katandze (1960–1963)
4. kryzys kongijski (1960–1965)
5. wojna rodezyjska (1964–1979)
6. walki w Namibii (1965–1988)
7. wojna w Biafrze (1967–1970)

Mozambik

Rządzona przed dyktatora Antónia de Oliveirę Salazara [czyt.: salasara] Portugalia podjęła walkę o utrzymanie władzy w koloniach. Jej wojsko w walce z lewicowymi partyzantami wspierało białe reżimy z Rodezji i Południowej Afryki. Ostatecznie Mozambik uzyskał niepodległość w 1975 r. po rewolucji w Portugalii.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZYZNANIE NIEPODLEGŁOŚCI KRAJOM KOLONIALNYM

Fragment deklaracji Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 14 grudnia 1960 r., mówiącej o przyznaniu niepodległości krajom i narodom kolonialnym.

Uciskanie narodów przez obce państwa, ich panowanie i wyzysk stanowią zaprzeczenie podstawowych praw człowieka, są sprzeczne z Kartą Narodów Zjednoczonych i stanowią przeszkodę na drodze do zapewnienia pokoju i współpracy na całym świecie.

Wszystkie narody mają prawo do samostanowienia; na mocy tego prawa określają według własnej woli swój status polityczny i swobodnie rozwijają swe życie gospodarcze, społeczne i kulturalne.

Niedostateczne przygotowanie polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturalne nie powinno w żadnym wypadku stanowić pretekstu do zwlekania z przyznaniem niepodległości.

Należy wstrzymać wszelkie akcje zbrojne czy też kroki represyjne wymierzone przeciwko narodom zależnym, by umożliwić im realizowanie prawa do całkowitej niepodległości w warunkach pokoju i wolności; należy respektować integralność ich terytorium narodowego.

Na terytoriach powierniczych i niesamodzielnych oraz na wszelkich innych terytoriach, które nie uzyskały jeszcze niepodległości, należy niezwłocznie poczynić kroki, mające na celu przekazanie narodom i ludom terytoriów wszystkich uprawnień bez żadnych warunków lub zastrzeżeń.

[...] *Wszystkie państwa powinny ściśle przestrzegać litery i ducha postanowień Karty Narodów Zjednoczonych, Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz niniejszej Deklaracji i opierać się na zasadach równości, nieingerencji w wewnętrzne sprawy jakiegokolwiek państwa, a także poszanowania suwerennych praw wszystkich narodów i ich integralności terytorialnej.*

Źródło: A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993*, Kraków 1998, s. 230–231.

? **1.** Podaj zasady, do których przestrzegania wzywa wszystkie kraje świata deklaracja ONZ.
2. Wymień dokumenty, do których zdaniem ONZ powinny się stosować nowe państwa.

Pozostałą część kontynentu stanowiły kolonie państw europejskich. Do pierwszych skutecznych prób uzyskania niepodległości przez państwa afrykańskie doszło w koloniach brytyjskich. W 1957 r. dzięki działalności **Kwame Nkrumaha** [czyt.: kła**me** nkrumaha] niepodległość uzyskała **Ghana**. W Kenii walkę o uwolnienie spod panowania brytyjskiego prowadził **Jomo Kenyatta** [czyt.: dżomo kenjata]. Brytyjczycy stłumili wprawdzie **powstanie Mau Mau** wywołane przez plemię Kikuju i uwięzili Kenyattę, jednak po kilku latach uwolnili go i przyznali krajowi niepodległość.

Apogeum dekolonizacji w Afryce przypadło na lata 1960–1964. W tym okresie niepodległość uzyskało prawie 30 krajów, przede wszystkim z Czarnej Afryki. Przełomowy okazał się **Rok Afryki (1960 r.)**, kiedy niezależność ogłosiło 17 państw. Brytyjczycy i Francuzi opuszczali kolonie w sposób pokojowy i starali się jednocześnie zachować swoje wpływy gospodarcze. Inaczej postąpiła Portugalia, która uwikłała się w długotrwałe konflikty.

Ruchom niepodległościowym w Afryce można przypisać pewne podobieństwa. Na ich czele zawsze stawał charyzmatyczny lider, wspierany przez nieliczne wykształcone elity. Widoczne w tych rejonach rozbicie plemienne, religijne i językowe sprawiało, że jedynym czynnikiem jednoczącym społeczeństwo była nienawiść do białych kolonizatorów. Po uzyskaniu niepodległości przywódcy ruchów niepodległościowych często przekształcali się w dyktatorów. Granice nowych państw afrykańskich zostały wytyczone jeszcze w czasach kolonialnych, dlatego rzadko odzwierciedlały rzeczywiste podziały plemienne. Niewielka świadomość narodowa i podziały, podsycane jeszcze w czasach kolonialnych, skutkowały licznymi krwawymi konfliktami wewnętrznymi oraz

międzypaństwowymi. Aby przeciwdziałać tym negatywnym zjawiskom, w 1963 r. powołano **Organizację Jedności Afrykańskiej** (**OJA**), która miała dążyć do ścisłej integracji kontynentu oraz zwalczać wszelkie formy kolonializmu i rasizmu. Do dziś jednak – mimo podejmowania licznych prób – ani OJA, ani powołanej w jej miejsce **Unii Afrykańskiej** nie udało się zakończyć żadnego z większych sporów w tej części świata.

KRAJE TRZECIEGO ŚWIATA

W czasach zimnej wojny między krajami kapitalistycznymi (tzw. Pierwszym Światem) a komunistycznymi (tzw. Drugim Światem) nie wszystkie państwa opowiedziały się po jednej ze stron. Te, które starały się zachować neutralność, zaczęto wkrótce nazywać **Trzecim Światem**. Jednak w rzeczywistości szybko zostały one wciągnięte w zimnowojenne rozgrywki. W 1955 r., podczas konferencji państw azjatyckich i afrykańskich w **Bandungu**, potępiono rasizm i kolonializm. Powołano wówczas do życia organizację o nazwie **Ruch Państw Niezaangażowanych**. W tym czasie ZSRS ogłosił się sojusznikiem krajów walczących z kolonializmem. To posunięcie propagandowe sprawiło, że część światowej opinii publicznej potępiła Stany Zjednoczone i ich kolonialnych sojuszników – Wielką Brytanię i Francję – a tym samym wsparła ZSRS. Ostatecznie rywalizacja między dwiema stronami żelaznej kurtyny doprowadziła do wielu krwawych wojen w państwach Trzeciego Świata.

Po uzyskaniu niepodległości losy byłych kolonii potoczyły się w różny sposób. W Azji znakomicie rozwijał się Singapur, z kolei Indie,

Konferencja w Bandungu w Indonezji odbyła się z inicjatywy prezydenta tego państwa Achmada Sukarno w kwietniu 1955 r. Biorące w niej udział kraje z Afryki i Azji zainicjowały powstanie Ruchu Państw Niezaangażowanych, opowiedziały się przeciwko kolonializmowi i dyskryminacji rasowej i wyraziły poparcia dla zapisów Karty Narodów Zjednoczonych.

▪ *fotografia, Bandungu, 1955 r.*

mimo panującej w wielu regionach biedy, stały się lokalnym demokratycznym mocarstwem z silną armią i własną bronią nuklearną. W krajach arabskich władzę często sprawowali dyktatorzy, a elity bogaciły się na eksporcie ropy naftowej. Najgorsze warunki panowały w Afryce. Większość tamtejszych bojowników o niepodległość po przejęciu władzy stawała się krwawymi dyktatorami. Kwitła korupcja, poza tym wprowadzenie zmian społeczno-ekonomicznych wzorowanych na krajach komunistycznych doprowadzało najczęściej do katastrofy gospodarczej. Ponadto wiele kolonii utrzymywało związki gospodarcze i polityczne z dawnymi metropoliami, przez co w praktyce nadal były one kontrolowane przez mocarstwa lub międzynarodowe koncerny. Zjawisko to określa się mianem **neokolonializmu**.

ĆWICZENIA

1. Podaj przyczyny rozpadu systemu kolonialnego w Azji i Afryce.
2. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach powstały niepodległe Indie i Pakistan.
3. Scharakteryzuj ruch niepodległościowy działający w państwach afrykańskich.
4. Porównaj przebieg procesów dekolonizacyjnych w Afryce i Azji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

D. Kennedy, *Dekolonizacja*, tłum. J. Jedliński, Łódź 2017.
M. Meredith, *Historia współczesnej Afryki*, tłum. S. Piłaszewicz, H. Jankowska, Warszawa 2020.

6 KONFLIKTY NA BLISKIM WSCHODZIE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- okoliczności powstania państwa żydowskiego,
- wojny izraelsko-arabskie,
- konflikt izraelsko-palestyński,
- rewolucja w Iranie.

POWSTANIE PAŃSTWA ŻYDOWSKIEGO

W okresie międzywojennym napływ Żydów do kontrolowanej przez Brytyjczyków Palestyny doprowadził do konfliktu z mieszkającymi tam od stuleci Arabami. Władze w Londynie poparły ludność arabską i pod koniec lat 30. całkowicie zablokowały migrację Żydów na te tereny. Jednak po zakończeniu II wojny światowej Żydzi zjednoczyli się w celu stworzenia swojego państwa, które uchroniłoby ich przed kolejną zagładą. Ideę poparła także międzynarodowa opinia publiczna, łącznie z prezydentem USA Harrym Trumanem (był on przekonany, że w wyniku Holokaustu Żydzi ucierpieli i potrzebują ojczyzny) oraz władzami ZSRS (liczyły, że Izrael stanie się krajem socjalistycznym i ich sojusznikiem).

W tym czasie sytuacja w Palestynie uległa zaostrzeniu. Dochodziło do coraz liczniejszych aktów terrorystycznych, a wyczerpana Wielka Brytania nie była w stanie opanować narastającego konfliktu. W obliczu coraz krwawszych zamieszek rząd brytyjski wniósł sprawę Palestyny pod obrady ONZ. W 1947 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ postanowiło podzielić Palestynę na część arabską i żydowską, Jerozolimę oddać zaś pod międzynarodową kontrolę. Ta decyzja wywołała entuzjazm Żydów, którzy w **maju 1948 r.** proklamowali powstanie państwa **Izrael**.

NIEPODLEGŁY IZRAEL

Arabowie (zamieszkujący Egipt, Jordanię, Liban, Syrię, Arabię Saudyjską, Irak, Jemen oraz Palestynę) nie zaakceptowali uchwały

Ćwiczenia kobiecego oddziału Hagany w obsłudze broni i strzelaniu. Od 1939 r. do obrony żydowskich osiedli w Palestynie organizowano tzw. Straż, do której wstępowali zarówno mężczyźni, jak i kobiety. W Izraelu do dziś obowiązkowej służbie wojskowej podlega większość obywateli niezależnie od płci.

- *fotografia, Izrael, 1947 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA NIEPODLEGŁOŚCI IZRAELA

14 maja 1948 r. żydowski polityk i działacz syjonistyczny Dawid Ben Gurion ogłosił w Tel Awiwie powstanie niepodległego państwa Izrael, które miało objąć tereny starotestamentowego Królestwa Izraela.

Naród żydowski powstawał w Erec Israel [czyt.: erec isra**el**; biblijna Ziemia Izraela lub Ziemia Obiecana]. *Tutaj ukształtowała się jego duchowa, religijna i państwowa tożsamość. Tutaj po raz pierwszy stworzył on państwo. Tutaj stworzył skarby kultury ogólnoludzkiej i przekazał całemu światu wieczną Księgę nad Księgami.*

A później, gdy siłą wygnano naród z jego ziemi, Żydzi zachowali z nią łączność i nigdy nie przestawali się modlić i mieć nadzieję na to, że do niej powrócą i że odtworzą w niej swoją polityczną wolność. [...]

Katastrofa, która niedawno spadła na naród żydowski – mord milionów Żydów w Europie – była [...] *wyrazistym potwierdzeniem konieczności rychłego rozwiązania problemu bezdomności narodu poprzez odbudowanie w Erec Israel państwa żydowskiego.* [...]

29 listopada 1947 roku Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych przyjęło rezolucję wzywającą do ustanowienia państwa żydowskiego w Erec Israel. [...]

Dlatego też my, członkowie Rady Narodowej, przedstawiciele społeczności żydowskiej w Erec Israel i ruchu syjonistycznego, zebraliśmy się tu dziś w dzień wygaśnięcia Mandatu Brytyjskiego nad Erec Israel. Na mocy naturalnego i historycznego prawa oraz na mocy rezolucji Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych niniejszym ogłaszamy powstanie Państwa Żydowskiego w Erec Israel, które znane będzie jako Państwo Izrael. [...] *Wzywamy* [...] *arabskich mieszkańców Państwa Izrael do zachowania pokoju i współpracy w tworzeniu państwa na podstawie pełnego i równego obywatelstwa i należnej reprezentacji w jego tymczasowych i trwałych instytucjach.*

Ogłoszenie niepodległości Izraela odbyło się w Domu Dizengoffa, który był jednym z pierwszych budynków powstałych w Tel Awiwie.

- *fotografia, Tel Awiw, 14 V 1948 r.*

Źródło: http://www.izrael.badacz.org/historia/state_deklaracja.html [dostęp: 28.02.2022].

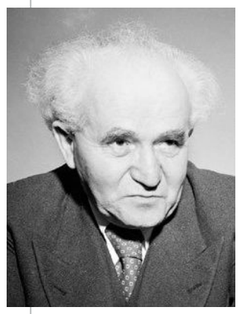
? 1. Wymień argumenty wysunięte przez autorów deklaracji, aby uzasadnić konieczność powstania państwa Izrael.

2. Określ, jaki status twórcy państwa Izrael przewidzieli dla jego nieżydowskich obywateli.

Zgromadzenia Ogólnego ONZ i zaatakowali powstające państwo żydowskie. Wojna była niezwykle krwawa, poza tym obie strony wysiedlały ludność cywilną przeciwnej strony. Mimo wielokrotnej przewagi liczebnej Arabów trwające w latach **1948–1949** walki, zwane **wojną o niepodległość Izraela**, zakończyły się sukcesem wojsk izraelskich. Obroniły one sporne obszary, a nawet powiększyły je o większość ziem przyznanych przez ONZ palestyńskim Arabom. Cisjordania (Zachodni Brzeg Jordanu) i Jerozolima Wschodnia znalazły się pod okupacją Jordanii, tymczasem Strefa Gazy – pod administracją Egiptu. Palestyńczycy zostali bez własnego państwa. Wojna zakończyła się rozejmem, ale żaden kraj arabski nie uznał formalnie istnienia państwa żydowskiego w Palestynie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

DAWID BEN GURION (1886–1973)

Żydowski polityk i pierwszy premier państwa Izrael. Przyszedł na świat w rodzinie żydowskiej zamieszkałej w Królestwie Polskim. W 1904 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie zarabiał na życie jako nauczyciel i studiował. W 1906 r. wyemigrował do Palestyny, zamieszkał w kibucu i udzielał się w samoobronie żydowskiej. Dekadę później został wydalony do Stanów Zjednoczonych za aktywność polityczną. Po ogłoszeniu deklaracji Balfoura [czyt.: belfora] walczył z Brytyjczykami o niepodległość Palestyny. W latach 1935–1948 sprawował funkcję przewodniczącego Komitetu Wykonawczego Agencji Żydowskiej. W 1948 r. ogłosił w Tel Awiwie Deklarację niepodległości Izraela i został premierem Rządu Tymczasowego. Dowodził siłami żydowskimi podczas wojny izraelsko-arabskiej. Po zakończeniu walk został pierwszym premierem Izraela. Żydzi uważają go za twórcę państwa Izrael.

Dodatkowym problemem stała się kwestia uchodźców. Blisko milion Palestyńczyków zmuszono do opuszczenia swoich dotychczasowych siedzib i osiedlenia się w **obozach uchodźców** w sąsiednich krajach arabskich. Ta sytuacja dodatkowo zwiększyła nienawiść Arabów do Żydów. Nowo powstałe państwo żydowskie, w którym funkcję premiera objął **Dawid Ben Gurion**, było otoczone przez wrogo nastawione kraje arabskie. Na pierwszą stolicę Izraela wybrano powstały w 1909 r. Tel Awiw. W 1950 r. Izrael przeniósł stolicę do Jerozolimy Zachodniej. Tej decyzji nie uznali ani Arabowie, ani większość innych narodów. Do Izraela zaczęli przyjeżdżać Żydzi z całego świata, a w celu integracji nowo przybyłych mieszkańców przyjęto kształtujący się od kilkudziesięciu lat nowohebrajski język narodowy. Pomoc dla państwa płynęła od żydowskiej **diaspory**, co przyczyniło się do dynamicznego rozwoju gospodarczego kraju.

KRYZYS SUESKI

Choć w początkowej fazie konfliktu na Bliskim Wschodzie ZSRS popierał Żydów, a państwa zachodnie opowiedziały się po stronie Arabów, sytuacja szybko uległa zmianie. Jednym z pierwszych symptomów nowego układu sojuszy była rewolucja w Egipcie w lipcu 1952 r., podczas której prozachodni król Faruk I został obalony przez armię pod dowództwem **Gamala Abdela Nasera**. Egipt stał się republiką, a w 1954 r. funkcję prezydenta objął w niej Naser, który stopniowo przejmował władzę dyktatorską. Aby wzmocnić swoją pozycję, przekształcił kraj w socjalistyczne państwo arabskie z systemem jednopartyjnym. Prezydent dążył do urzeczywistnienia **idei panarabskiej**, czyli zjednoczenia wszystkich państw arabskich. W tym celu kupował broń od krajów komunistycznych i zbroił armię egipską. Popierał też Palestyńczyków i bojowników algierskich walczących z Francuzami.

W 1956 r. Naser ogłosił nacjonalizację **Kanału Sueskiego**, który do tej pory pozostawał pod kontrolą międzynarodowej spółki, głównie z kapitałem brytyjskim. Dochody z opłat za korzystanie z kanału przeznaczono na pokrycie kosztów zbrojeń i olbrzymich prac modernizacyjnych, m.in. budowy tamy w Asuanie. Wielka Brytania, Francja oraz Izrael poczuły się zagrożone tymi działaniami i w tajemnicy opracowały plan ataku na Egipt. Wojna wybuchła w **październiku 1956 r.**, gdy wojska izraelskie wkroczyły na półwysep Synaj. Paryż i Londyn wezwały wówczas do zaprzestania walk w rejonie Kanału Sueskiego. Izrael, zgodnie z planem, zgodził się na to żądanie. Odrzucili je natomiast Egipcjanie. W tej sytuacji Brytyjczycy i Francuzi, pod pretekstem zdławienia konfliktu i ochrony żeglugi w tym strategicznym punkcie, uderzyli

ROZWÓJ PAŃSTWA IZRAEL

? **1.** Wskaż tereny mandatu Palestyny, które w 1949 r. nie weszły w skład państwa żydowskiego.

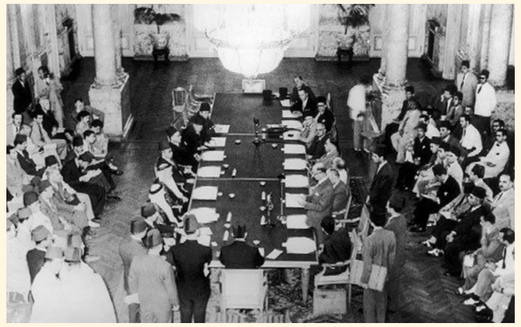
2. Wymień tereny zajęte przez Izrael podczas wojny sześciodniowej.

na egipskie bazy i wysadzili desant na brzegach kanału. Chociaż Egipt szybko poniósł klęskę, Nikita Chruszczow opowiedział się po stronie Nasera i zagroził wybuchem wojny nuklearnej. Stany Zjednoczone także potępiły atak i zmusiły wojska brytyjskie, francuskie i izraelskie do wycofania się z Egiptu pod nadzorem sił ONZ.

WOJNY SZEŚCIODNIOWA I JOM KIPPUR

Wraz z upływem czasu konflikt żydowsko-arabski stał się częścią zimnej wojny. Za pomocą dostaw sowieckiego sprzętu Egipt, Syria i Jordania były w stanie zorganizować silne armie, które przygotowywały się do wspólnego ataku na Izrael.

DEKOLONIZACJA BLISKIEGO WSCHODU

Spotkanie w Kairze, na którym przedstawiciele sześciu arabskich państw – Arabii Saudyjskiej, Iraku, Egiptu, Jordanii, Libanu i Syrii – utworzyli Ligę Państw Arabskich.

▪ *fotografia, Kair, 22 III 1945 r.*

Bliski Wschód, zamieszkiwany w większości przez ludy wyznające islam, był miejscem, w którym dochodziło do szczególnego splotu różnego rodzaju konfliktów – ruchów niepodległościowych, sporów wyznaniowych i narodowych, a także rywalizacji mocarstw. W momencie zakończenia II wojny światowej formalnie niepodległe były: Liban, Arabia Saudyjska (pozostająca wciąż w sferze wpływów amerykańsko-brytyjskich), Jemen, Egipt i Irak (gdzie silne było znaczenie Londynu). Stopniowo kraje te uzyskiwały również faktyczną niepodległość. W 1946 r. Francuzi opuścili Syrię, Brytyjczycy zaś – Jordanię. Jednym z czynników jednoczących polityków nowo powstałych państw arabskich było niedopuszczanie do utworzenia państwa żydowskiego na Bliskim Wschodzie. Służyć temu miała powołana w marcu 1945 r. Liga Państw Arabskich.

? Które kraje Bliskiego Wschodu były formalnie niepodległe w momencie zakończenia II wojny światowej?

Władze w Tel Awiwie dzięki swojemu wywiadowi dowiedziały się z wyprzedzeniem o planach agresji i postanowiły ją uprzedzić. Armia izraelska, choć słabsza liczebnie, była lepiej wyszkolona i dysponowała świetnym uzbrojeniem. **5 czerwca 1967 r.** oddziały izraelskie uderzyły niespodziewanie na przeciwników. Lotnictwo Izraela zniszczyło siły powietrzne wroga. Następnie wojska pancerno-zmotoryzowane przeprowadziły atak na armie przeciwnika. Kraje arabskie zostały pokonane w ciągu zaledwie sześciu dni, stąd konflikt został nazwany **wojną sześciodniową**. W jej wyniku Izrael zajął syryjskie Wzgórza Golan, jordański Zachodni Brzeg wraz z Jerozolimą oraz egipski półwysep Synaj. Sukcesy armii izraelskiej wywołały ogromny entuzjazm wśród ludności żydowskiej, a także ostrą odpowiedź ZSRS. Sowieci zażądali od Izraela natychmiastowego wstrzymania działań wojennych i zagrozili interwencją zbrojną. Ze względu na możliwość eskalacji konfliktu Stany Zjednoczone wysłały swoje okręty do obrony Izraela, ale też przekonywały Tel Awiw, aby jak najszybciej zakończył walki. W efekcie międzynarodowych nacisków, przy interwencji ONZ, izraelski rząd zgodził się na rozejm.

Mimo izraelskiego sukcesu w 1967 r. konflikt żydowsko-arabski nie został zakończony. Dostawy nowoczesnego sprzętu z ZSRS pozwoliły państwom arabskim na odbudowę potencjału militarnego.

6 października 1973 r. siły egipskie i syryjskie napadły na Izrael. Szturm nastąpił w jedno z największych świąt żydowskich – **Jom Kippur**

Kolumna pancerna armii izraelskiej podczas wojny sześciodniowej na półwyspie Synaj. Szybkie i zdecydowane działania Izraelczyków przyniosły im w tym konflikcie spektakularny sukces.

▪ *fotografia, półwysep Synaj, VI 1967 r.*

(Dzień Pojednania), gdy znaczna część żołnierzy izraelskich przebywała na przepustce. Początkowo wojska arabskie odniosły szereg zwycięstw – zajęły półwysep Synaj i prawie przełamały izraelską obronę na Wzgórzach Golan. Jednak wkrótce oddziały Izraela, wzmocnione sprzętem amerykańskim, rozbiły Egipcjan. W reakcji na porażkę swoich sojuszników przywódca ZSRS Leonid Breżniew zagroził interwencją zbrojną na Bliskim Wschodzie. Amerykanie również naciskali na zakończenie walk. Wobec groźby wybuchu III wojny światowej Tel Awiw wyraził zgodę na zawarcie rozejmu. Wojna zakończyła się sukcesem militarnym Izraela, lecz przyniosła mu duże straty.

ORGANIZACJA WYZWOLENIA PALESTYNY

Ciągłe klęski ponoszone przez Arabów w walce z Izraelem nie zniechęcały Palestyńczyków do walki o niepodległość. W 1964 r. powstała Organizacja Wyzwolenia Palestyny (OWP), na której czele stanął Jasir Arafat. Celem ugrupowania było stworzenie „demokratycznego i świeckiego" państwa palestyńskiego oraz „zniszczenie" Izraela.

OWP walczyła o swoje cele głównie za pomocą działań terrorystycznych. Stała m.in. za serią porwań samolotów pasażerskich. Jedną z najgłośniejszych akcji był atak na sportowców izraelskich w czasie **igrzysk olimpijskich w Monachium** w **1972 r.** Terroryści zabili wówczas 11 izraelskich zawodników. Z czasem OWP musiała zmienić taktykę działania, ponieważ akcje terrorystyczne prowadzone poza terytorium Izraela spotykały się z krytyką opinii międzynarodowej i nie służyły sprawie palestyńskiej. W **1987 r.** wybuchło powstanie Palestyńczyków, zwane **I intifadą**. Długotrwały, wyniszczający konflikt zmusił Palestyńczyków i Żydów do negocjacji. Przy mediacji amerykańskiego prezydenta Billa Clintona [czyt.: bila klintona] w **1993 r.** w **Oslo** strony podpisały porozumienie.

Na mocy układu Izrael miał przekazać wyznaczone obszary (Zachodni Brzeg Jordanu, Strefa Gazy) **Autonomii Palestyńskiej**.

UKŁAD W CAMP DAVID

Ceremonia podpisania porozumienia z Camp David przez prezydenta Egiptu Anwara as-Sadata 1, prezydenta USA Jimmy'ego Cartera 2 i premiera Izraela Menachema Begina 3 odbyła się w Białym Domu. W uznaniu ich zasług sygnatariusze pokoju z Camp David otrzymali Pokojowe Nagrody Nobla.

▪ *fotografia, Waszyngton, 17 IX 1978 r.*

Wojna Jom Kippur (jak nazwano konflikt z 1973 r.) nie przyniosła rozstrzygnięcia, lecz zmiana postawy na prozachodnią przez władze egipskie otworzyła możliwość częściowego wygaszenia sporu. Rokowania między Izraelem a Egiptem, przeprowadzone przy mediacji prezydenta USA **Jimmy'ego Cartera** [czyt.: dżimiego kartera], ostatecznie zakończyły się w **1978 r.** zawarciem układu w **Camp David** [czyt.: kamp dejwid]. Zgodnie z izraelskim planem „ziemia za pokój" rok później w **Waszyngtonie** zawarto pokój izraelsko-egipski, a Egipt odzyskał półwysep Synaj. Pozostałe kraje arabskie uznały prezydenta Egiptu as-Sadata za zdrajcę i wykluczyły Egipt z Ligi Państw Arabskich. W 1981 r. grupa terrorystów islamskich związanych z Bractwem Muzułmańskim zamordowała tego polityka. Nie zmieniło to jednak polityki Egiptu.

? Jakie były skutki zawarcia układu w Camp David?

Jasir Arafat (1929–2004) był palestyńskim politykiem, przywódcą obozu wyzwoleńczego oraz współzałożycielem al-Fatah (Palestyński Ruch Wyzwolenia Narodowego). Od 1969 r. objął kierownictwo nad OWP.

▪ *fotografia, lata 90. XX w.*

Z kolei OWP zrezygnowała z idei zniszczenia Izraela. Porozumienie to nigdy w całości nie weszło w życie. Nie uznawały go coraz silniejsze radykalne ugrupowania islamskie, które kontynuowały ataki na Żydów. Ponadto izraelski fanatyk zabił zwolennika porozumienia, premiera Izraela **Icchaka** [czyt.: ic-haka] **Rabina**, a nowe władze kraju nie wypełniały zasad umowy z Oslo.

REWOLUCJA ISLAMSKA W IRANIE

Od 1953 r. w zdominowanym przez szyitów Iranie rządy sprawował **szach (cesarz) Mohammad Reza** z dynastii Pahlawi [czyt.: pahla**wi**]. Dzierżący władzę w rejonie Zatoki Perskiej szach był strategicznym sojusznikiem Stanów Zjednoczonych. Władca rządził w sposób absolutny, wspomagany przez słynącą z okrucieństwa tajną policję Sawak. Jednocześnie wprowadził w swoim kraju szereg reform gospodarczych, społecznych i obyczajowych, nazywanych **„białą rewolucją”**. Zmiany te były wzorowane na modelach panujących w krajach zachodnich i polegały m.in. na przeprowadzeniu reformy rolnej, modernizacji opieki zdrowotnej i szkolnictwa oraz nadaniu praw wyborczych kobietom. Szach liczył, że dzięki podniesieniu poziomu życia zyska większe poparcie polityczne. Jednak społeczeństwo coraz częściej krytykowało rządy Mohammada Rezy za despotyzm, brutalność policji i szerzenie „zachodniej niemoralności”.

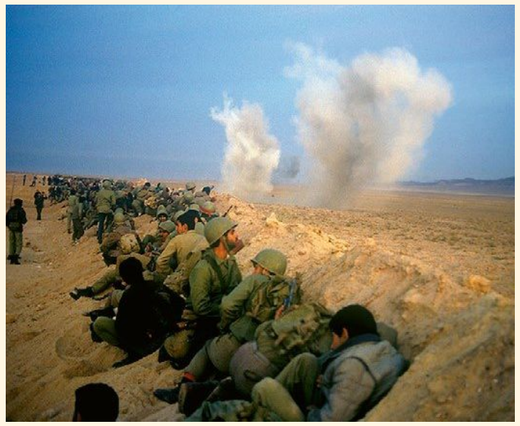
W **1979 r.** w Iranie wybuchła rewolucja, która zmusiła szacha do ucieczki z kraju. Władzy po nim nie przejęły jednak ugrupowania demokratyczne, lecz muzułmańscy fundamentaliści, popierani głównie przez konserwatywną ludność wsi. Ich lider **ajatollah Ruhollah Chomejni** został najwyższym przywódcą kraju, a Republika Iranu stała się państwem **teokratycznym**. Nowe władze przeprowadziły nacjonalizację majątku szacha i z powodów ideologicznych zerwały stosunki dyplomatyczne z Izraelem. Administracja prezydenta Cartera, wyczulonego na kwestie przestrzegania praw człowieka na świecie, nie wsparła irańskiego dyktatora. W odpowiedzi na udzielenie szachowi schronienia w Stanach Zjednoczonych rewolucjoniści zajęli ambasadę USA w Teheranie i uwięzili jej pracowników na 444 dni. Irańczycy oskarżyli też Amerykanów o próby ingerowania w sprawy wewnętrzne ich państwa. To gwałtownie zaostrzyło stosunki dyplomatyczne z USA, które do dziś pozostają bardzo napięte.

Iran chciał rozszerzyć islamską rewolucję na pozostałe kraje regionu. Islamscy **fundamentaliści** osiągnęli silne wpływy w Libanie, gdzie wspierali uznawaną za terrorystyczną organizację Hezbollah.

WOJNA IRACKO-IRAŃSKA

Chaos panujący w Iranie chciał wykorzystać dyktator sąsiedniego Iraku **Saddam Husajn**. W 1980 r. zaatakował pogranicze Iranu i próbował przejąć kontrolę nad tamtejszymi złożami ropy naftowej. Dzięki poparciu i dostawom broni (zarówno z ZSRS, jak i USA) Husajn liczył na szybki sukces. Konflikt szybko przekształcił się w trwającą osiem lat (**1980–1988**) wojnę pozycyjną. Po długich i wyczerpujących walkach z użyciem gazów bojowych **wojnę iracko-irańską** zakończyło podpisanie zawieszenia na warunkach określonych w prawie międzynarodowym łacińską zasadą *status quo ante bellum* (co można przetłumaczyć jako ‘stan istniejący przed wybuchem wojny’). Liczbę ofiar konfliktu szacuje się na milion ludzi.

? Dlaczego wsparcia Irakowi udzielały zarówno USA, jak i ZSRS?

Żołnierze irańscy z fanatycznych oddziałów Korpusu Strażników Rewolucji. Jego członkowie nie wahali się poświęcić życia w walce, co niejednokrotnie przynosiło Irańczykom sukcesy na froncie.

▪ *fotografia, Iran, 1987 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Intifada – wojna kamieni

W 1987 r. Palestyńczycy obrali nową taktykę walki o niepodległe państwo. Polegała ona na wyrażaniu społecznego buntu wobec okupacji izraelskiej. Zamiast zamachów terrorystycznych organizowali strajki, bojkoty towarów izraelskich, a także demonstracje, podczas których obrzucali kamieniami izraelskich żołnierzy. To właśnie od tych działań powstanie Palestyńczyków zaczęto nazywać intifadą, czyli „wojną kamieni”. Zdjęcia i filmy, które ukazywały dzieci oraz młodzież arabską rzucającą kamieniami w uzbrojonych żołnierzy, zjednały dla sprawy niepodległości Palestyny sympatię międzynarodowej opinii publicznej.

? Jakie skutki miała zmiana taktyki działania Palestyńczyków przeciwko Izraelowi?

Tłum Palestyńczyków, głównie młodzieży, obrzuca kamieniami żołnierzy izraelskich. Takie sceny stanowiły częsty widok podczas intifady.

▪ *fotografia, Nablus, ok. 1990 r.*

ĆWICZENIA

1. Opisz okoliczności powstania państwa Izrael.
2. Wymień skutki kryzysu sueskiego dla Francji, Wielkiej Brytanii i Egiptu.
3. Wyjaśnij, jaką rolę w zimnowojennej rywalizacji pomiędzy USA i ZSRS odegrały konflikty na Bliskim Wschodzie.
4. Wskaż przyczyny rewolucji, która wybuchła w Iranie w 1979 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H. Asadi, *Listy do mojego oprawcy. Miłość, rewolucja i irańskie więzienie*, tłum. A. Nowakowska, Wołowiec 2013.

Ben Gurion. Żywot polityczny. Z Szimonem Peresem rozmawia David Landau, tłum. H. Jankowska, Wołowiec 2013.

7 ZIMNA WOJNA W LATACH 60. I 70.

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- rywalizacja mocarstw,
- kryzys kubański,
- wojna w Wietnamie,
- odprężenie w stosunkach międzynarodowych.

RYWALIZACJA WSCHÓD–ZACHÓD

Po chwilowym odprężeniu pod koniec lat 50. rywalizacja między Moskwą a Waszyngtonem zaczęła się ponownie zaostrzać. Przywódca ZSRS **Nikita Chruszczow** liczył, że społeczeństwa państw zachodnich, w obawie przed wybuchem wojny jądrowej, uniemożliwią tamtejszym rządom podjęcie stanowczych kroków w stosunku do ZSRS. Wpływ na ofensywną politykę Moskwy miała również zmiana na stanowisku prezydenta USA. W listopadzie 1960 r. wybory wygrał **John Kennedy**, uważany przez Chruszczowa za niedoświadczonego i słabego polityka, którego nie stać na zdecydowane działania. Opinię sowieckiego polityka miała potwierdzać nikła reakcja USA na postawienie muru berlińskiego w 1961 r.

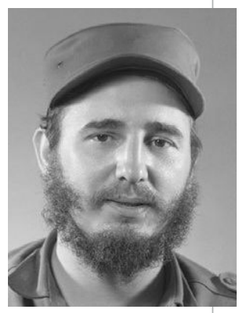
Od początku zimnej wojny liderzy supermocarstw opracowywali plany wykorzystania broni jądrowej. USA (a później także NATO) przyjęły zasadę zmasowanego odwetu. W razie jakiegokolwiek ruchu Sowietów Stany Zjednoczone zamierzały przeprowadzić skoncentrowany atak jądrowy. Zachodnie mocarstwo obawiało się jednak, że przeciwnik zdoła odpowiedzieć nuklearnym kontratakiem, co spowodowałoby ogromne zniszczenia na całym świecie. Wizja obustronnej zagłady była czynnikiem powstrzymującym rządy obu państw przed użyciem broni jądrowej. W latach 60. plan zaczęto modyfikować i wprowadzono doktrynę elastycznego reagowania. Zakładała ona wiele wariantów prowadzenia działań wojennych, w tym ograniczających użycie broni jądrowej lub z niej całkowicie rezygnujących.

KRYZYS KUBAŃSKI

Zaostrzenie konfliktu między USA a ZSRS na początku lat 60. omal nie doprowadziło do wybuchu III wojny światowej. Punktem zapalnym stała się **Kuba**, gdzie w 1959 r. władzę przejął zwolennik komunizmu **Fidel Castro** [czyt.: kastro], wspomagany przez rewolucjonistę **Ernesta Che Guevarę** [czyt.: cze gławarę]. Castro chciał przeprowadzić w kraju radykalne reformy gospodarcze, niekorzystne dla

POSTAĆ HISTORYCZNA

FIDEL CASTRO (1926–2016)

Kubański rewolucjonista, żołnierz i polityk. Edukację zdobył w szkołach jezuickich, a następnie podjął pracę jako adwokat w Hawanie. W latach 40. związał się z radykalną lewicą. W 1953 r. stanął na czele zamachu stanu, którego celem było obalenie dyktatury Batisty. W wyniku tych wydarzeń został aresztowany i skazany na 15 lat więzienia. Wypuszczony w ramach amnestii udał się na emigrację do Meksyku. W 1956 r. wraz z bratem Raúlem i Ernestem Che Guevarą rozpoczął antyrządową rewolucję. W styczniu 1959 r. wkroczył do stolicy kraju. Wprowadził reformy socjalistyczne i stał się sojusznikiem ZSRS. Prowadził politykę „eksportu rewolucji". Ze względu na prześladowania opozycji kubańskiej uważany za zbrodniarza.

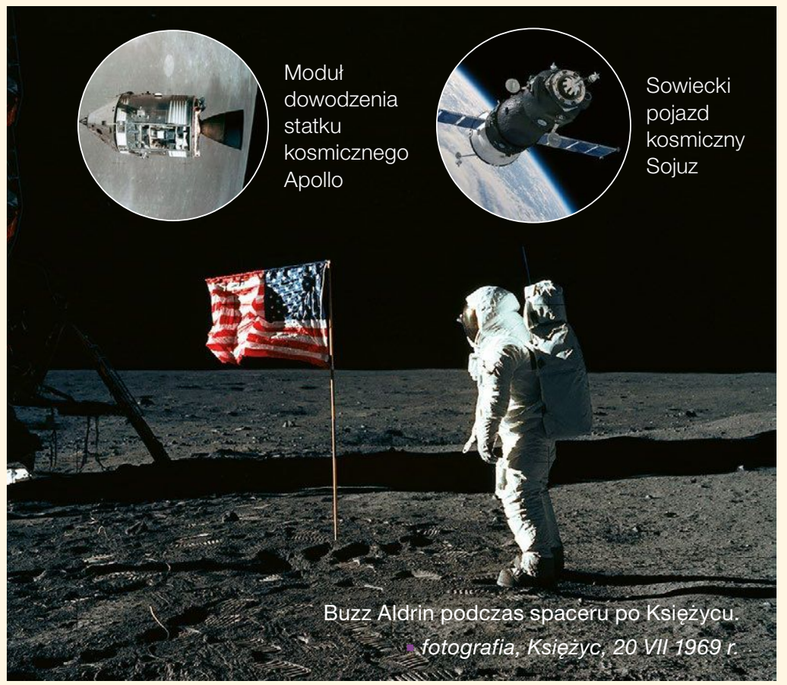
PODBÓJ KOSMOSU

Jednym z ważnych elementów zimnej wojny była rywalizacja na polu naukowym, a szczególnie badań kosmosu. Już w 1957 r. Sowieci wystrzelili w kosmos pierwszy sputnik, a w 1961 r. Jurij Gagarin jako pierwszy człowiek odbył podróż w przestrzeni okołoziemskiej. Te sukcesy sprawiły, że ZSRS mógł się poszczycić przewagą nad USA w dziedzinie badań kosmicznych. Jednak Stany Zjednoczone zaczęły szybko nadrabiać opóźnienie. Uruchomiły program Apollo i w 1969 r. amerykański astronauta Neil Armstrong [czyt.: nil amstrong] jako pierwszy człowiek stanął na Księżycu. Wydarzenie transmitowano w radiu i telewizji, co pozwoliło ludziom w krajach zachodnich na bieżąco śledzić ten przełomowy moment. Jedynym państwem bloku wschodniego, w którym relacjonowano lot Apolla 11, była Polska. W kolejnych latach Amerykanie zaczęli wysyłać w kosmos bezzałogowe sondy. Podczas misji Pioneer [czyt.: pajonir] 10 zostały wykonane zdjęcia Jowisza, a wystrzelona w 1977 r. sonda Voyager [czyt.: wojedżer] 1 nadal leci w głąb przestrzeni kosmicznej. Po ociepleniu stosunków między ZSRS i USA w 1975 r. doszło do połączenia na orbicie okołoziemskiej pojazdów kosmicznych Sojuz i Apollo.

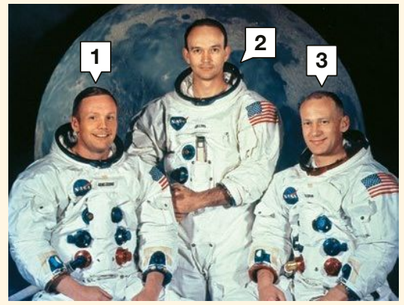
Jurij Gagarin, sowiecki kosmonauta, na pokładzie statku kosmicznego Wostok (czyt.: was**tok**, ros. 'wschód') odbył lot po orbicie okołoziemskiej. Okrążył wówczas Ziemię w 1 godzinę i 48 minut.

- *fotografia, ZSRS, 12 IV 1961 r.*

Buzz Aldrin podczas spaceru po Księżycu.

- *fotografia, Księżyc, 20 VII 1969 r.*

Załoga Apolla 11 w składzie Neil Armstrong [1], Michael Collins [czyt.: majkel kolins] [2] i Buzz Aldrin [czyt.: baz oldrin] [3]. Tylko dwaj z nich wylądowali na Księżycu. Pierwszy stanął na nim Armstrong, który podsumował swoje dokonanie słowami: *To jest mały krok dla człowieka, ale wielki skok dla ludzkości.*

- *fotografia, USA, 1969 r.*

? Jakie były najbardziej spektakularne sukcesy obydwu stron w podboju kosmosu?

WARTO WIEDZIEĆ

Wyścig zbrojeń

Nieodłącznym elementem zimnej wojny stał się wyścig zbrojeń pomiędzy mocarstwami. Polegał on na konstruowaniu wciąż nowych rodzajów uzbrojenia w celu wyprzedzenia przeciwnika i udoskonalaniu przemysłu zbrojeniowego. Powiększano także arsenały jądrowe i inwestowano w środki przenoszenia broni atomowej. Pod rządami Chruszczowa ZSRS zredukował armię konwencjonalną, ale postawił na rozwój wojsk rakietowych. Dzięki temu w 1957 r. wystrzelił w kosmos Sputnik i tym samym oznajmił światu, że posiada rakiety o zasięgu międzykontynentalnym. Zmobilizowało to USA do własnych badań, a dzięki lepszej technologii i większym funduszom wkrótce prześcignęły one ZSRS. Ponadto swoje pociski balistyczne zdolne przenosić głowice atomowe Amerykanie umieszczali w podziemnych silosach, które mogły być zniszczone tylko bezpośrednim trafieniem. ZSRS nie dysponował taką bronią. Oba mocarstwa rozbudowywały również lotnictwo, szczególnie ciężkie bombowce zdolne przenosić bomby atomowe. Prześcigały się także w konstruowaniu nowych czołgów, samolotów oraz broni strzeleckiej.

USS Nautilus był pierwszym amerykańskim okrętem podwodnym z napędem atomowym.
▪ *fotografia, USA, 18 I 1955 r.*

? Na czym polegał zimnowojenny wyścig zbrojeń?

działających tam firm amerykańskich. Nawiązał także stosunki dyplomatyczne ze Związkiem Sowieckim i innymi państwami bloku wschodniego. Działania te od początku niepokoiły rząd Stanów Zjednoczonych, dlatego zaplanował on obalenie Castro. W tym celu CIA przeszkoliła i uzbroiła kilka tysięcy kubańskich emigrantów, którzy w 1961 r. przeprowadzili desant na Kubę w **Zatoce Świń**. Inwazja została zaplanowana jeszcze przez administrację Eisenhowera, jednak nowy prezydent John Kennedy nie zdecydował się włączyć do akcji lotnictwa USA, co doprowadziło do klęski operacji i kompromitacji Stanów Zjednoczonych. Niepowodzeniem zakończyły się też próby zamachów na Castro. Po tych wydarzeniach kubański przywódca zacieśnił współpracę z ZSRS i zdławił krajową opozycję.

Amerykański samolot patrolowy nad sowieckim statkiem handlowym zmierzającym na Kubę podczas kryzysu w 1962 r.
▪ *fotografia, Atlantyk, 1962 r.*

W tym czasie Chruszczow zdawał sobie sprawę z rosnącej siły Stanów Zjednoczonych. Gdy Amerykanie rozmieścili pociski średniego zasięgu z głowicami jądrowymi w Wielkiej Brytanii, we Włoszech i w Turcji, odebrał to jako zapowiedź ataku. Postanowił więc odpowiedzieć na zagrożenie i za zgodą Castro umieścić na Kubie bazy sowieckie z wyrzutniami rakiet z głowicami jądrowymi, które mogły uderzyć we wszystkie istotne cele w USA. Dyplomacja sowiecka zaprzeczała tym działaniom, a Chruszczow uważał, że Kennedy nie podejmie żadnych kroków. Mimo

TEKST ŹRÓDŁOWY

KRYZYS KUBAŃSKI

23 października 1962 r. w Waszyngtonie prezydent Stanów Zjednoczonych John Kennedy wydał proklamację, w której ogłosił blokadę morską Kuby.

Zważywszy, że pokój świata i bezpieczeństwo Stanów Zjednoczonych oraz wszystkich państw amerykańskich zostały zagrożone wskutek zainstalowania na Kubie przez Chiny i Związek Radziecki ofensywnych baz wojskowych łącznie z bazami dla wyrzutni rakiet, których zasięg obejmuje większą część obszaru Ameryki Północnej i Południowej; zważywszy, że wspólna uchwała Kongresu Stanów Zjednoczonych, zatwierdzona w dniu 3 października [...] *roku, stwierdza, że Stany Zjednoczone są zdecydowane – przy pomocy wszelkich środków, jakie mogą okazać się konieczne, nie wyłączając użycia broni – zapobiec rozszerzeniu przez panujący na Kubie reżim marksistowsko-leninowski, przy użyciu siły lub groźby użycia siły, swej agresywnej lub wywrotowej działalności na część tej półkuli oraz że Stany Zjednoczone są zdecydowane nie dopuścić do utworzenia na Kubie bądź do wykorzystania przez ten kraj znajdującej się pod ochroną obcych wojsk bazy wojskowej, która mogłaby zagrozić bezpieczeństwu Stanów Zjednoczonych, oraz* [...] *aby nie dopuścić do tego, by znajdujące się na Kubie rakiety, które mogą być wykorzystane do celów ofensywnych, mogły stać się kiedykolwiek rzeczywistą groźbą dla pokoju i bezpieczeństwa kontynentu, wobec tego ja, John F. Kennedy, prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki, działając na mocy i z tytułu władzy, powierzonej mi przez konstytucję i ustawy Stanów Zjednoczonych i organu konsultatywnego Organizacji Państw Amerykańskich i mając ponadto na względzie bezpieczeństwo Stanów Zjednoczonych, niniejszym ogłaszam, że siły zbrojne będące pod moim dowództwem otrzymały rozkaz, by uniemożliwić, począwszy od godziny 14.00 czasu Greenwich* [czyt.: grinicz], *dnia 24 października 1962 r., zgodnie ze wskazówkami zawartymi w niniejszej proklamacji – dostarczanie Kubie broni ofensywnej i innych materiałów pomocniczych.* [...] *Sekretarz do spraw obrony może wydać wszelkie takie zarządzenia i instrukcje, jakie uzna za konieczne, by zapewnić wykonanie tego rozkazu łącznie z ustaleniem, w rozsądnej odległości od wybrzeży Kuby, stref objętych zakazem oraz wytyczeniem szlaków. Każdy statek lub łódź płynące w kierunku Kuby mogą być zatrzymane w celu zidentyfikowania ich bander, sprawdzenia rodzaju ładunku, wyposażenia i zapasów oraz portu przeznaczenia.* [...] *Przy wykonywaniu niniejszego rozkazu nie należy używać siły, chyba w razie niepodporządkowania się poleceniom lub zarządzeniom oraz dyrektywom, które zostaną wydane później przez sekretarza do spraw obrony.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 347.

? **1.** Wymień działania, jakie Stany Zjednoczone miały podjąć w celu wprowadzenia blokady morskiej.
2. Wyjaśnij, czym prezydent Kennedy umotywował podjęte kroki.

to Amerykanie, dzięki agentom CIA i samolotom U-2, odkryli zamiary przeciwnika. 22 października 1962 r. prezydent poinformował w telewizyjnym oświadczeniu społeczeństwo USA o zaistniałej sytuacji i nazwał przy tym polityków sowieckich kłamcami. W celu powstrzymania agresora zarządził wprowadzenie **blokady morskiej** wyspy („morską kwarantannę"). Okręty amerykańskie otrzymały rozkaz zatrzymania za wszelką cenę płynących na Kubę statków z bronią. Kennedy zażądał też od ZSRS wycofania rakiet. Wydarzenia te, zwane **kryzysem kubańskim** (15–28 października **1962 r.**), postawiły siły atomowe obu stron w stan najwyższej gotowości. Stanowisko USA poparły pozostałe kraje NATO.

Świat stanął na krawędzi wojny nuklearnej. Sytuacja dodatkowo zaostrzyła się, gdy 26 października sowieckie rakiety zestrzeliły prowadzący zwiad samolot amerykański U-2.

Wkrótce jednak, dzięki informacjom tajnych służb, Stanom Zjednoczonym udało się ustalić, że sowieckie zagrożenie nuklearne jest w dużej mierze blefem, a umieszczone na Kubie rakiety nie były jeszcze w pełni gotowe do użycia. Z uwagi na nieustępliwość Kennedy'ego Chruszczow zawrócił płynące na Kubę okręty i usunął zamontowane tam wcześniej rakiety. W zamian prezydent Kennedy obiecał wycofać rakiety z Turcji oraz udzielił gwarancji bezpieczeństwa dla Kuby. Kryzys został zażegnany, a przywódcy ZSRS i USA założyli tzw. **gorącą linię**, czyli bezpośrednie połączenie między Kremlem a Białym Domem, pozwalające na sprawne komunikowanie się.

Wydarzenia te doprowadziły do wzrostu popularności Kennedy'ego w USA, osłabiły natomiast pozycję Chruszczowa. W wyniku walki o władzę wewnątrz partii komunistycznej doszło do bezkrwawej zmiany ekipy rządzącej. 16 października 1964 r. sowiecka agencja prasowa TASS podała, że Chruszczow zrezygnował z funkcji premiera i I sekretarza KC KPZS *ze względu na stan zdrowia*. Nowym I sekretarzem (od 1966 r. – sekretarzem generalnym) został **Leonid Breżniew**, a premierem Aleksiej Kosygin.

WOJNA W WIETNAMIE

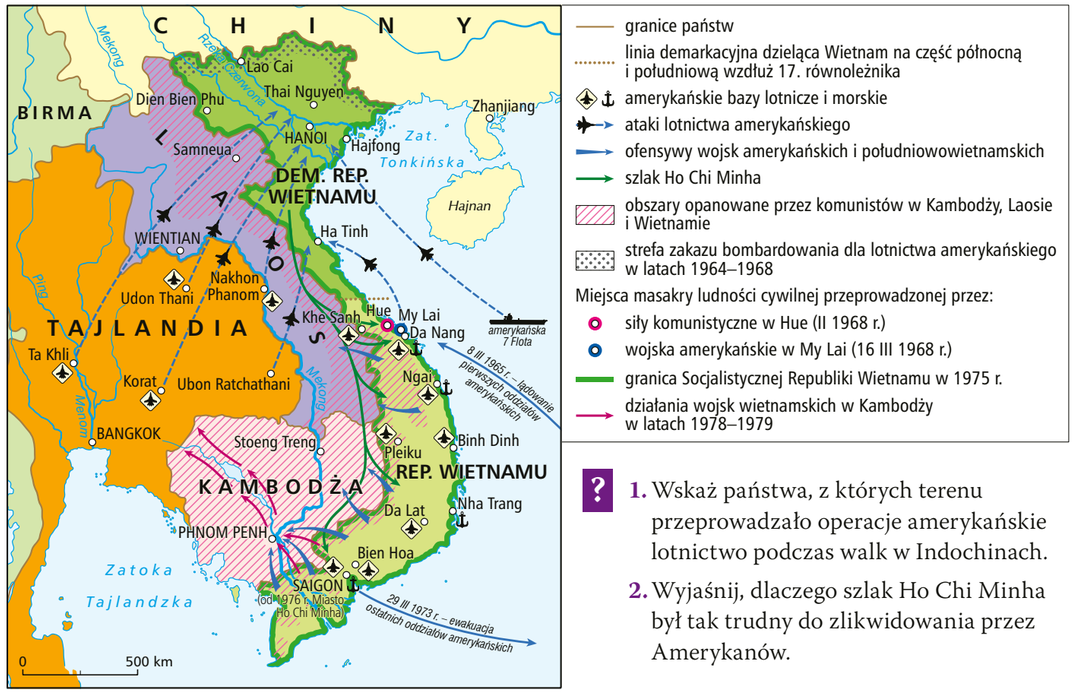
Po klęsce Francji w Indochinach utworzono dwa państwa wietnamskie: **Demokratyczną Republikę Wietnamu** (**DRW**), leżącą na północ od 17. równoleżnika i wspieraną przez ZSRS i ChRL, oraz położoną na południu **Republikę Wietnamu**. Rządzący na północy komuniści pod wodzą **Ho Chi Minha** dążyli do zjednoczenia kraju i zaprowadzenia w nim swoich rządów. Z tego powodu zaczęli wspierać bronią działającą na południu komunistyczną partyzantkę, nazywaną **Vietcongiem** [czyt.: wietkongiem]. Odbywało się to głównie tzw. **szlakiem Ho Chi Minha**, czyli ścieżkami w dżungli, prowadzącymi z Wietnamu Północnego, poprzez tereny kontrolowane przez komunistyczną partyzantkę w Laosie i Kambodży, do Wietnamu Południowego. W tej sytuacji

Oddział piechoty rusza na patrol po wylądowaniu w dżungli. Do transportowania wojsk podczas wojny w Wietnamie po raz pierwszy na szeroką skalę wykorzystano śmigłowce. Najpopularniejszy był Bell UH-1 Huey [czyt.: ju ejcz łan hjuł]. Początkowo śmigłowce zapewniały Amerykanom olbrzymią przewagę, jednak z czasem Wietnamczycy nauczyli się je skutecznie zwalczać. Podstawowa taktyka wojsk amerykańskich w Wietnamie, określana *jako search and destroy*, polegała na wysyłaniu w teren licznych patroli, które miały lokalizować wroga, podjąć z nim walkę, a następnie zniszczyć za pomocą artylerii i lotnictwa.

▪ *fotografia, Wietnam, 1 IX 1965 r.*

INDOCHINY W LATACH 1960–1980

?

1. Wskaż państwa, z których terenu przeprowadzało operacje amerykańskie lotnictwo podczas walk w Indochinach.
2. Wyjaśnij, dlaczego szlak Ho Chi Minha był tak trudny do zlikwidowania przez Amerykanów.

władze Wietnamu Południowego zwróciły się o pomoc do USA. Prezydent Kennedy, w obawie przed tzw. **efektem domina** i przejęciem władzy przez komunistów w całej Azji Południowo-Wschodniej, zdecydował o wsparciu południowego Wietnamu i wysłaniu tam wojsk amerykańskich. Początkowo zaangażowanie USA było niewielkie, a główną rolę odgrywali szkolący południowych Wietnamczyków żołnierze amerykańskich sił specjalnych („zielone berety") i służb specjalnych (CIA).

W **1964 r.** doszło do incydentu w **Zatoce Tonkińskiej**, gdy w niewyjaśnionych okolicznościach amerykański niszczyciel został zaatakowany przez okręty DRW. Nowy prezydent Stanów Zjednoczonych **Lyndon B. Johnson** [czyt.: dżonson] wykorzystał to jako pretekst do zaostrzenia działań zbrojnych i za zgodą Kongresu rozpoczął bombardowania szlaku Ho Chi Minha. Jednak w obawie przed wybuchem międzynarodowego konfliktu prezydent sam zatwierdzał cele i unikał atakowania miejsc, gdzie mogli przebywać chińscy lub sowieccy doradcy.

Zarówno działania armii amerykańskiej, jak i Wietnamczyków z Południa były ograniczane przez polityków, co uniemożliwiało skuteczne zwalczanie komunistycznej partyzantki. Skłoniło to przywódców Wietnamu Północnego do ataku nazwanego **ofensywą „Tet"**. Doszło do niej 30 stycznia **1968 r.**, w dniu chińskiego Nowego Roku. Komuniści uderzyli wówczas na wiele miast Wietnamu Południowego, w tym na jego stolicę, Sajgon. Poprzez atak z zaskoczenia i zerwanie z niepisaną zasadą rozejmu w święto Tet komuniści odnieśli kilka sukcesów, m.in. opanowali budynki przy ambasadzie USA w Sajgonie. Liczyli przy tym na wybuch wielkiego antyamerykańskiego powstania, jednak ludność wiejska ich nie wsparła. Po miesiącu walki zakończyły się klęską komunistów, lecz przyniosły także porażkę propagandową Amerykanom. Starcie pokazało, że mimo przewagi militarnej i wielokrotnie powtarzanych informacji o bliskim sukcesie, Stany Zjednoczone nie były w stanie pokonać sił komunistycznych. Ponadto za sprawą mediów – zwłaszcza coraz popularniejszej

WARTO WIEDZIEĆ

Konflikty w Laosie i Kambodży

Od początku lat 60. wojska amerykańskie i południowowietnamskie prowadziły walki z komunistami także w Laosie i Kambodży. Prezydent Nixon dążył do zniszczenia kwatery głównej Vietcongu, która miała się znajdować na terenie tych państw. W 1969 r. wojska amerykańskie rozpoczęły bombardowanie Kambodży. W tym samym czasie doszło tam do zamachu stanu, a stery państwa przejął popierany przez rząd USA Lon Nol. W rezultacie tych wydarzeń w 1970 r. w Kambodży wybuchła pięcioletnia wojna domowa. W kwietniu 1975 r. władzę w kraju objęli maoistowscy **Czerwoni Khmerzy** [czyt.: kmerzy] z Pol Potem na czele, którzy wprowadzili rządy terroru. W krótkim czasie wymordowali ok. 25% mieszkańców (ok. 2 mln ludzi).

Pol Pot na czele oddziału kambodżańskiego wojska. Ten twórca jednego z najkrwawszych totalitaryzmów i zbrodniarz kształcił się na paryskiej Sorbonie. W tym czasie odwiedził też Jugosławię.

▪ *fotografia, Kambodża, 1979 r.*

? Jakie skutki miało przejęcie władzy w Kambodży przez komunistów?

telewizji – relacjonujących okrucieństwa wojny konflikt zaczął być w USA bardzo źle odbierany. Działania wojenne pokazywano jako klęskę, armię oskarżano zaś o zbrodnie wojenne i wspieranie skorumpowanych dyktatorów. Nasiliły się protesty, organizowane m.in. przez studentów odmawiających służby wojskowej. Żołnierzy wracających z wojny część społeczeństwa traktowała jak zbrodniarzy. Wobec całkowitej klęski swojej polityki zagranicznej Johnson zrezygnował z udziału w kolejnych wyborach prezydenckich. Jego następcą został **Richard Nixon** [czyt.: riczard nikson], który w kampanii wyborczej obiecał zakończenie wojny w Indochinach.

W 1970 r. Nixon rzeczywiście rozpoczął wycofywanie żołnierzy amerykańskich z Wietnamu. Mimo to USA w dalszym ciągu wspierały wojsko południowowietnamskie, które w 1970 r. zaatakowało bazy partyzantki komunistycznej w Kambodży, a rok później w Laosie. W styczniu 1973 r. w **Paryżu** podpisano zawieszenie broni. Wówczas ostatnie oddziały amerykańskie opuściły Wietnam, poza tym władze USA obiecały udzielić pomocy w razie naruszenia granic Wietnamu Południowego. W styczniu 1975 r., gdy armia Wietnamu Północnego zaatakowała Wietnam Południowy, Amerykanie kierowani przez nowego prezydenta **Geralda Forda** [czyt.: dżeralda forda] nie wywiązali się ze swoich zobowiązań. Komuniści zagarnęli cały Wietnam, Laos i Kambodżę.

WZROST WPŁYWÓW ZSRS NA ŚWIECIE

Na początku lat 70. ZSRS nadal dążył do rozszerzenia swoich wpływów na świecie. Przy wsparciu sojuszniczej Kuby usiłował doprowadzić do przejęcia władzy przez komunistów w innych krajach Ameryki Łacińskiej. W 1970 r. ruchom lewicowym udało się odnieść sukces w **Chile**, gdzie prezydent **Salvador Allende** [czyt.: salwador aljende] zdecydował się na współpracę z ZSRS i Kubą. Po przejęciu władzy zaczął realizować program radykalnych przeobrażeń ekonomicznych i społecznych, nazywany chilijską drogą do socjalizmu. Zmiany te spowodowały niezadowolenie prawicowej opozycji, która przy wsparciu CIA we wrześniu **1973 r.** zorganizowała wojskowy

Liderzy supermocarstw czasów zimnej wojny

Przywódcy ZSRS	Prezydenci USA
Józef Stalin, IV 1922–III 1953 r.	Franklin D. Roosevelt, III 1933–IV 1945 r.
	Harry Truman, IV 1945–I 1953 r.
Ławrientij Beria, III 1953–VI 1953 r.	Dwight Eisenhower, I 1953–I 1961 r.
Nikita Chruszczow, IX 1953–X 1964 r.	John Kennedy, I 1961–XI 1963 r.
	Lyndon B. Johnson, XI 1963–I 1969 r.
Leonid Breżniew, X 1964–XI 1982 r.	Richard Nixon, I 1969–VIII 1974 r.
	Gerald Ford, VIII 1974–I 1977 r.
Jurij Andropow, XI 1982–II 1984 r.	Jimmy Carter, I 1977–I 1981 r.
Konstantin Czernienko, II 1984–III 1985 r.	Ronald Reagan, I 1981–I 1989 r.
Michaił Gorbaczow, III 1985–XII 1991 r.	George Bush (senior), I 1989–I 1993 r.

zamach stanu. Zakończył się on zabiciem prezydenta Allende i przejęciem władzy przez **gen. Augusta Pinocheta** [czyt.: pinoczeta]. Sprawował on rządy autorytarne i prześladował opozycję.

W **Nikaragui** w 1979 r. partyzanci z Sandinowskiego Frontu Wyzwolenia Narodowego obalili dyktatora Luisa Somozę, po czym przejęli władzę. Sandiniści szybko porzucili głoszone wcześniej hasła demokratyczne i wprowadzili komunistyczną dyktaturę. W kraju wkrótce założono sowieckie i kubańskie bazy wojskowe, a nikaraguańska armia stała się jedną z najsilniejszych w Ameryce Środkowej. Sowieci odnieśli też duże sukcesy w Azji i Afryce. Sojusznikami ZSRS zostały m.in. Egipt, Libia, Syria, Angola, Mozambik, Etiopia, Jemen, Wietnam, Indie i Korea Północna. W tych państwach również powstały kubańskie i sowieckie bazy wojskowe, a Moskwa wspierała tamtejsze rządy finansowo, dostawami broni oraz kadrą instruktorów wojskowych.

Rewolucjoniści z Sandinowskiego Frontu Wyzwolenia Narodowego w walce z oddziałami rządowymi wiernymi dyktatorowi Somozie.

▪ *fotografia, Nikaragua, 1978 r.*

ODPRĘŻENIE

Za rządów **Leonida Breżniewa** w ZSRS znacznie wzrosły wpływy służby bezpieczeństwa – **KGB** (skrót od ros. *Komitiet Gosudarstwiennoj Biezopasnosti*, Komitet Bezpieczeństwa Publicznego). Prowadziła ona m.in. działania przeciwko rozwijającemu się w państwie sprzeciwowi wobec systemu komunistycznego. Aby odizolować wrogów ustroju od społeczeństwa, często bezpodstawnie umieszczano ich w szpitalach psychiatrycznych. Jednocześnie złagodzono politykę zewnętrzną Związku Sowieckiego i poprawiono relacje z Zachodem.

W latach 70. nastąpił okres odprężenia i rozładowania napięcia pomiędzy dwiema stronami zimnej wojny. Taka sytuacja sprzyjała unormowaniu kwestii niemieckich. W 1970 r. RFN uznała polską granicę zachodnią, a w 1972 r. NRD i RFN zaakceptowały wzajemnie swoją odrębność państwową i granice. Wprawdzie nadal trwał wyścig zbrojeń między USA a ZSRS, lecz kraje te zawarły także wiele porozumień rozbrojeniowych, zakazujących m.in. posiadania oraz produkowania broni chemicznej czy biologicznej. Symbolem epoki odprężenia było nawiązanie współpracy

Podpisanie układu SALT II przez prezydenta USA Jimmy'ego Cartera i I sekretarza KPZS Leonida Breżniewa.

- *fotografia, Wiedeń, 18 VI 1979 r.*

w dziedzinie badań kosmicznych. Ponadto w latach **1973–1975** w **Helsinkach** odbyła się **Konferencja Bezpieczeństwa i Wspólnoty w Europie** (**KBWE**), podczas której opracowano zasady i normy dotyczące bezpieczeństwa oraz współpracy między państwami.

W maju 1972 r. I sekretarz KPZS Leonid Breżniew i prezydent USA Richard Nixon podpisali układ **SALT I**, dotyczący ograniczenia zbrojeń strategicznych, szczególnie rakiet dalekiego zasięgu. Docelowo zredukowano liczbę głowic nuklearnych i środków do ich przenoszenia. Pięć lat później między ZSRS i USA doszło do drugiej rundy rokowań w sprawie ograniczenia zbrojeń strategicznych, po której w czerwcu 1979 r. w Wiedniu podpisano układ **SALT II**. Porozumienie nie weszło jednak w życie, ponieważ po inwazji ZSRS na Afganistan w 1979 r. Stany Zjednoczone odmówiły jego ratyfikowania.

KONFERENCJA KBWE

W 1973 r. w Helsinkach zwołano Konferencję Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE). Wzięły w niej udział USA, Kanada oraz 33 państwa europejskie. Na konferencji poruszono problemy dotyczące spraw międzynarodowych, gospodarczych oraz praw człowieka. W 1975 r. został podpisany **Akt końcowy KBWE**. Na jego mocy, w zamian za udzielenie przez Zachód wsparcia ekonomicznego, kraje komunistyczne zobowiązały się do przestrzegania praw człowieka, a więc m.in. zaprzestania represji wobec opozycji. Dokument ten znacznie ułatwił demokratyczne przemiany, jakie zachodziły w kolejnych latach w Europie Środkowo-Wschodniej. Do Aktu końcowego KBWE gwarantującego przestrzeganie podstawowych praw człowieka odwoływały się ruchy **dysydenckie** w całym bloku wschodnim.

? Czego dotyczył i kiedy został podpisany Akt końcowy KBWE?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jak rozwój broni jądrowej wpłynął na konflikty zimnowojenne.
2. Opisz przebieg kryzysu kubańskiego.
3. Przedstaw etapy amerykańskiego zaangażowania w wojnę w Wietnamie.
4. Scharakteryzuj prowadzoną w latach 70. politykę odprężenia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Hastings, *Wietnam. Epicka tragedia 1945–1975*, tłum. W. Tyszka, Kraków 2021.
J.L. Gaddis, *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*, tłum. B. Pietrzyk, Kraków 2007.

8 USA I EUROPA ZACHODNIA PODCZAS ZIMNEJ WOJNY

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- RFN i Włochy w latach 60. i 70.,
- nowy układ sił na Starym Kontynencie,
- początek integracji europejskiej,
- USA w latach 60. i 70. XX w.

RFN I WŁOCHY

Utworzona pod kontrolą aliantów zachodnich **Republika Federalna Niemiec** (**RFN**) z kanclerzem Konradem Adenauerem na czele była z tymi państwami ściśle związana dyplomatycznie i gospodarczo. Jej władze w pierwszych latach funkcjonowania kraju skupiły się głównie na odbudowie ze zniszczeń wojennych. Jednocześnie coraz mniej zajmowały je kwestie rozliczeń z nazistowską przeszłością. Wskutek polityki Adenauera wielu hitlerowców, w tym zbrodniarzy wojennych, zostało uniewinnionych i zwolnionych z więzień. Za jego rządów ogłoszono m.in. dwie amnestie dla nazistów. Taka postawa doprowadziła do narastania w kraju konfliktu pokoleniowego. W RFN dojrzewało bowiem pokolenie urodzone w powojennym dobrobycie, które nie kwestionowało kształtu granic, dążyło natomiast do rozliczenia nazistowskiej przeszłości swoich rodziców.

W 1969 r. do władzy w RFN doszła koalicja socjaldemokratów (SPD) i liberałów (FDP), a kanclerzem został **Willy Brandt** [czyt.: wili brant]. Postanowił on zmienić dotychczasową politykę wschodnią RFN i w 1970 r. podpisał układy o wzajemnych stosunkach z ZSRS oraz PRL. Władze zachodnioniemieckie uznały nienaruszalność istniejących granic i zadeklarowały rezygnację z roszczeń terytorialnych. Tę politykę kontynuował kolejny kanclerz, Helmut Schmidt [czyt.: szmit]. Jednocześnie szybki rozwój ekonomiczny RFN sprawił, że pod koniec lat 70. kraj stał się najsilniejszym gospodarczo państwem Europy Zachodniej.

We Włoszech po 1945 r. skompromitowany współpracą z faszyzmem król Wiktor Emanuel III abdykował na rzecz syna, co jednak nie poprawiło wizerunku monarchii. Podczas referendum w 1946 r. niewielką przewagą głosów wygrali republikanie, co doprowadziło do przekształcenia państwa w republikę.

Kanclerz Willy Brandt klęczący przed Pomnikiem Bohaterów Getta w Warszawie oddaje hołd ofiarom. Polityk przybył do Polski w celu podpisania układu, który normalizował stosunki między obydwoma krajami.

- *fotografia, Warszawa, 7 XII 1970 r.*

PÓŁWYSEP IBERYJSKI

Od 1932 r. rządy w **Portugalii** sprawował dyktator **António de Oliveira Salazar**. Podczas zimnej wojny państwo opowiedziało się po stronie Zachodu, dzięki czemu uzyskało wsparcie finansowe USA. Jednocześnie Portugalczycy nie opuścili swoich kolonii, co uwikłało ich w wojny (Angola, Mozambik) oraz doprowadziło do kryzysu gospodarczego i izolacji politycznej. W 1974 r., cztery lata po śmierci Salazara, w kraju wybuchła tzw. **rewolucja goździków**, podczas której grupa lewicowo nastawionych oficerów, wspartych przez ludność, obaliła dotychczasowy rząd. Po tych zmianach Portugalia przekształciła się w republikę demokratyczną i zrezygnowała z utrzymywania imperium kolonialnego. Hiszpania, rządzona przez faszystowski rząd gen. Francisca Franco, po zakończeniu II wojny światowej znalazła się w międzynarodowej izolacji. W 1953 r. dyktator wyraził jednak zgodę na założenie amerykańskich baz w Hiszpanii. Zapewniło mu to wsparcie finansowe USA, które przyczyniło się do poprawy sytuacji gospodarczej kraju. W 1975 r. gen. Franco zmarł, a władzę objął, zgodnie z jego planem, **książę Juan Carlos** [czyt.: huan karlos]. Rozpoczął on wdrażanie reform prowadzących do demokratyzacji państwa. W **1977 r.** odbyły się tam pierwsze **demokratyczne wybory**, a na podstawie konstytucji z 1978 r. Hiszpania została monarchią parlamentarną.

Żołnierze portugalscy z białymi i czerwonymi goździkami wetkniętymi w lufy karabinów podczas zamachu stanu w 1974 r. Kwiaty zaczęła wręczać im kwiaciarka Celeste Caeiro [czyt.: seleszczy kairo] w dowód poparcia dla bezkrwawego puczu. Za jej przykładem poszli inni mieszkańcy Lizbony, a goździki przeszły do historii jako symbol pokojowej rewolucji.

▪ *fotografia, Lizbona, 1 V 1974 r.*

? Jakie zmiany zaszły na Półwyspie Iberyjskim w latach 70.?

Kraj okazał się niestabilny politycznie, a w latach 1945–1994 we Włoszech funkcjonowały kolejno aż 53 gabinety rządowe. Brak politycznej stabilizacji nie zakłócał jednak dynamicznego rozwoju włoskiej gospodarki.

STARE MOCARSTWA

Wielka Brytania znalazła się wprawdzie w zwycięskiej Wielkiej Trójce i uzyskała status członka stałego Rady Bezpieczeństwa ONZ, ale poniosła ogromne koszty prowadzenia wojny. Bieda, która dotknęła Brytyjczyków, sprawiła, że w 1945 r. Partia Konserwatywna (torysi) utraciła władzę na rzecz socjalistycznej Partii Pracy (laburzyści, czyt.: lejburzyści), kierowanej przez **Clementa Attlee**. Londyn musiał także pogodzić się z rozpadem brytyjskiego imperium kolonialnego. W 1951 r. w wyniku przedterminowych wyborów rządy ponownie objęli konserwatyści, a premierem został 76-letni **Winston Churchill**. Rządzące na przemian dwie główne partie stopniowo reorientowały się na współpracę europejską, choć pozostawały jednocześnie w silnym sojuszu z USA. Także społeczeństwo brytyjskie z czasem zaakceptowało nowy układ sił na świecie, w którym Wielka Brytania nie miała już statusu supermocarstwa. Pozostałością imperialnej przeszłości kraju stało się jednak utrzymanie, choć tylko w formie reprezentacyjnej, instytucji monarchii.

Także we Francji po II wojnie światowej zła sytuacja ekonomiczna doprowadziła do znacznej radykalizacji społeczeństwa i wzrostu

Koronacja Elżbiety II na królową Wielkiej Brytanii po śmierci Jerzego VI. Władczyni zasiadała na tronie rekordowo długo, bo przez 70 lat i 219 dni.

▪ *fotografia, Londyn, 2 VI 1953 r.*

poparcia dla lewicy. Wybory w 1945 r. wygrali komuniści i socjaliści, a gen. de Gaulle ustąpił ze stanowiska premiera i wycofał się z aktywnego życia politycznego. Nowy rząd znacjonalizował liczne gałęzie gospodarki i zatwierdził nową konstytucję. Częste zmiany rządów i brutalna walka polityczna osłabiały skuteczność działania francuskich władz. Kryzys pogłębiały klęski w wojnach kolonialnych w Indochinach i Algierii. Wzrosło poparcie dla radykalnej prawicy, kraj znalazł się na skraju wojny domowej. W tej sytuacji w 1958 r. premierem ponownie został de Gaulle. Otrzymał on olbrzymie uprawnienia – w tym kontrolę nad armią – dzięki którym opanował sytuację w państwie i przekształcił jego ustrój. Powstała **V Republika**, z silniejszą niż wcześniej pozycją prezydenta, którym w latach 1959–1969 był de Gaulle. Doprowadził on do zakończenia wojny w Algierii oraz podpisania niemiecko-francuskiego traktatu przyjaźni. De Gaulle dążył też do jak największej samodzielności politycznej V Republiki, dlatego zainicjował budowę francuskich sił nuklearnych. W 1960 r. Francja stała się kolejnym po USA i ZSRS mocarstwem atomowym. W 1966 r., po oskarżeniu Amerykanów o chęć zdominowania przez nich NATO, Republika Francuska wycofała się z wojskowych struktur Paktu Północnoatlantyckiego.

Prezydent Francji Charles de Gaulle podczas spotkania z prezydentem USA Johnem Kennedym w Pałacu Elizejskim.

▪ *fotografia, Paryż, 1961 r.*

POCZĄTKI INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ

Pierwsze idee zjednoczeniowe pojawiły się na Starym Kontynencie już w okresie międzywojennym. Silne nacjonalizmy uniemożliwiały jednak realizację planów integracji politycznej i gospodarczej Europy. Do tych koncepcji powrócono po zakończeniu II wojny światowej. W kwietniu 1948 r. utworzono **Organizację Europejskiej Współpracy Gospodarczej** (ang. skrót **OEEC**), będącą prekursorką współczesnej **Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju** (ang. skrót **OECD**). Rok później Belgia, Holandia i Luksemburg wprowadziły unię celną, a związek tych państw wkrótce

Winston Churchill podczas wystąpienia na temat zjednoczenia kontynentu na Kongresie Europy, który odbył się w holenderskiej Hadze.

▪ *fotografia, Haga, 29 V 1948 r.*

zaczęto nazywać **Beneluksem**. Inicjatywy te miały głównie charakter ekonomiczny.

Osłabiona gospodarczo po II wojnie światowej Francja obawiała się odbudowy potęgi militarnej Niemiec. W 1945 r. de Gaulle zaproponował Wielkiej Trójce oderwanie od tego kraju Nadrenii, Zagłębia Ruhry i Zagłębia Saary. Kiedy okazało się to niemożliwe, francuscy politycy zgłosili pomysł takiej integracji ekonomicznej Francji i RFN, aby w przyszłości konflikt militarny między tymi państwami był nieopłacalny. Idea ta, popularyzowana przez **Jeana Monneta** [czyt.: żana moneta], stała się podstawą ogłoszonej w 1950 r. deklaracji, nazwanej od nazwiska francuskiego ministra spraw zagranicznych **planem Schumana** [czyt.: szumana]. Robert Schuman, podobnie jak inni politycy reprezentujący chrześcijańską demokrację, m.in. kanclerz RFN Konrad Adenauer i premier Włoch Alcide De Gasperi, był gorącym zwolennikiem zjednoczenia Europy. Zaproponowany przez niego plan zakładał koordynację rozwoju przemysłu ciężkiego i wydobywczego Francji i RFN. Inicjatywa szybko zyskała poparcie także innych państw i w 1951 r. sześć z nich (Francja, RFN, Belgia, Holandia, Luksemburg i Włochy) zawarło w **Paryżu** traktat o powołaniu **Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali** (**EWWiS**). Układ wszedł w życie w 1952 r. Stopniowe otwarcie granic, szczególnie granicy francusko-niemieckiej, miało olbrzymie znaczenie dla młodego pokolenia Francuzów i Niemców.

Potrzeba politycznej integracji została wyraźnie zaznaczona przez byłego premiera Wielkiej Brytanii Winstona Churchilla już w 1946 r. W marcu 1948 r. Wielka Brytania, Francja, Belgia, Holandia i Luksemburg podpisały traktat o współpracy i zbiorowej obronie, który po pewnych zmianach stał się w późniejszych latach podstawą utworzenia przez te państwa **Unii Zachodnioeuropejskiej**. W maju tego samego roku na **Kongresie Europy** w Hadze spotkało się kilkuset polityków, działaczy związkowych oraz intelektualistów. Stwierdzili oni, że należy się zjednoczyć – przede wszystkim ekonomicznie, a także politycznie – i wspólnie walczyć z biedą oraz

POSTAĆ HISTORYCZNA

ROBERT SCHUMAN (1886–1963)

Francuski polityk chadecki, uznawany za ojca Unii Europejskiej. Urodził się w Luksemburgu, a młodość spędził w należącej wówczas do Niemiec Lotaryngii. Studiował prawo, ekonomię, filozofię i teologię na uniwersytetach niemieckich. Po I wojnie światowej, gdy Alzacja i Lotaryngia stały się terenami francuskimi, przyjął obywatelstwo Francji. W czasie II wojny światowej rząd Vichy umieścił go w areszcie domowym, z którego wraz z żoną uciekł, by przyłączyć się do ruchu oporu. Dwukrotnie obejmował stanowisko premiera, a w latach 1948–1953 pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych w ośmiu rządach IV Republiki. W imieniu Francji podpisał traktat waszyngtoński tworzący NATO. Doprowadził do powstania Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali. Dla upamiętnienia momentu ogłoszenia deklaracji Schumana 9 maja został ogłoszony Dniem Europy.

EUROPA W LATACH 1950–1989

? **1.** Wskaż na mapie państwa założycielskie EWWiS.

2. Wymień państwa, które wstąpiły do EWG w latach 1973–1986.

groźbą wojny. 5 maja 1949 r. w Londynie 10 państw Europy (Belgia, Holandia, Luksemburg, Francja, Włochy, Wielka Brytania, Dania, Norwegia, Szwecja, Irlandia) utworzyło **Radę Europy**. Obrońcy narodowej suwerenności poszczególnych państw nie dopuścili jednak do powstania wolnych władz ustawodawczych i wykonawczych zarządzających organem, wskutek czego Rada nie miała realnej władzy politycznej nad państwami członkowskimi. Mimo to ich liczba stopniowo wzrastała, a obecnie wynosi 47 państw. W 1950 r. w Rzymie powstała **Europejska Konwencja Praw Człowieka**, na jej bazie zaś powołano działający w Strasburgu **Europejski Trybunał Praw Człowieka**. W teorii żaden kraj europejski nie może lekceważyć wydawanych przez niego orzeczeń.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT RZYMSKI O WSPÓLNYM RYNKU

25 marca 1957 r. w Rzymie podpisano traktat stanowiący podstawę prawną powołania i funkcjonowania Wspólnoty Europejskiej.

Art. 2. Celem wspólnoty jest, poprzez ustanowienie Wspólnego Rynku i stopniowe zbliżanie polityki ekonomicznej Państw członkowskich, popieranie harmonijnego rozwoju aktywności ekonomicznej w całości Wspólnoty, trwałej i zrównoważonej ekspansji, stałego wzrostu, szybszego podnoszenia stopy życiowej i zacieśnienia stosunków pomiędzy Państwami, które jednoczy. Cele wymienione w poprzednim artykule realizowane będą [...] *przez działania wspólnoty polegające na:*

a) eliminowaniu pomiędzy Państwami członkowskimi ustaw celnych oraz ograniczeń ilościowych w imporcie i eksporcie towarów, jak też innych środków podobnie skutkujących;

b) wprowadzeniu wspólnej taryfy celnej i wspólnej polityki handlowej wobec państw trzecich;

c) usunięciu wśród Państw członkowskich przeszkód w wolnym ruchu osobowym i w obiegu usług i kapitałów [...];

e) prowadzeniu wspólnej polityki w dziedzinie transportu [...];

g) zastosowaniu procedury umożliwiającej koordynację polityki ekonomicznej Państw członkowskich i zapobiegającej zachwianiu równowagi w ich bilansach płatniczych;

h) ujednoliceniu ustawodawstwa poszczególnych krajów w stopniu niezbędnym do funkcjonowania Wspólnego Rynku;

i) utworzeniu Europejskiego Funduszu Socjalnego w celu poprawy możliwości zatrudnienia robotników i przyczynienia się do podniesienia ich stopy życiowej;

j) utworzeniu Europejskiego Funduszu Inwestycyjnego w celu ułatwienia ekspansji ekonomicznej Wspólnoty przez stworzenie nowych zasobów.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 346.

? **1.** Wymień cele, jakie stawiali przed sobą członkowie Wspólnoty.
2. Wyjaśnij, poprzez jakie działania zamierzano osiągnąć wyznaczone cele.

OD EWG DO RADY EUROPEJSKIEJ

Współpraca między sześcioma państwami członkowskimi EWWiS szybko wykroczyła poza górnictwo i hutnictwo. W 1955 r. podczas konferencji w Messynie minister spraw zagranicznych Belgii **Paul-Henri Spaak** [czyt.: pol **ą**ri spak] zaproponował stworzenie unii celnej i wspólny program rozwoju energii atomowej. W **1957 r.** w **Rzymie** zawarto traktaty powołujące **Europejską Wspólnotę Gospodarczą** (**EWG**) oraz **Europejską Wspólnotę Energii Atomowej** (**Euratom**). Zapowiedziano też utworzenie wspólnego rynku oraz ujednolicanie polityki gospodarczej państw członkowskich. Stopniowo znoszono cła, a obywatele mogli podejmować pracę we wszystkich państwach wspólnoty. Unia celna, która ostatecznie weszła w życie w 1968 r., przyczyniła się do wzrostu obrotów handlowych między państwami EWG. Pod naciskiem Francji wprowadzono także dotowany i chroniony przed napływem towarów z zewnątrz jednolity rynek rolny. Zadaniem Euratomu było z kolei zacieśnianie współpracy w dziedzinie rozwoju energetyki jądrowej, aby dzięki budowie elektrowni atomowych uniezależnić się od importu ropy. Początkowo każda z trzech wspólnot (EWWiS, EWG i Euratom) miała odrębne organy, stopniowo jednak doszło do ich połączenia. W 1967 r. zaczęła funkcjonować Komisja Wspólnot Europejskich, do której weszli przedstawiciele wszystkich państw należących do tych organizacji.

Simone Veil [czyt.: si**mon** wej] była francuską polityczką, eurodeputowaną pierwszych trzech kadencji oraz pierwszą osobą stojącą na czele Parlamentu Europejskiego wyłonionego w powszechnych wyborach.
▪ *fotografia, Strasburg, 1979 r.*

Poza wspólnotami pozostawali początkowo Brytyjczycy, bardzo sceptycznie nastawieni wobec organizacji ograniczających suwerenność swoich członków. Coraz bardziej widoczny w latach 60. sukces integracji gospodarczej zachęcił ich jednak do podjęcia decyzji o wstąpieniu do EWG. Zdecydowanie sprzeciwiła się temu Francja, ponieważ ówczesny prezydent V Republiki – de Gaulle – obawiał się, że Londyn osłabi dominującą pozycję Francji we Wspólnotach Europejskich. Dodatkowo polityk sądził, iż Wielka Brytania była zbyt blisko związana ze Stanami Zjednoczonymi, od których Paryż starał się w tym czasie uniezależnić. Wielka Brytania została przyjęta do Wspólnot dopiero po 10 latach starań, w 1973 r., wraz z Danią i Irlandią. W połowie lat 70. zwoływane co pewien czas spotkania przywódców państw członkowskich, tzw. szczyty, zaczęto nazywać **Radą Europejską**. W 1979 r. odbyły się pierwsze bezpośrednie i powszechne wybory do **Parlamentu Europejskiego** z siedzibą w **Strasburgu**.

STANY ZJEDNOCZONE W LATACH 60.

Na początku lat 60. na scenie politycznej USA dominowały dwa ugrupowania – Partia Demokratyczna i Republikańska. Politycy z obu partii często odnosili się do coraz bardziej nabrzmiewającego problemu dyskryminacji rasowej. Był on widoczny szczególnie na Południu, gdzie w miejscach publicznych wciąż obowiązywała segregacja na białych i czarnych obywateli (więcej zob. s. 264–265). Kwestia ta odegrała bardzo ważną rolę podczas wyborów prezydenckich w 1960 r. Kandydat

WARTO WIEDZIEĆ

Kryzys paliwowy

Bezpośrednią konsekwencją wojny izraelsko-arabskiej z 1973 r., zwanej wojną Jom Kippur (więcej na ten temat zob. s. 239), był międzynarodowy kryzys energetyczny. W odwecie za pomoc udzieloną Izraelowi państwa arabskie wprowadziły **embargo** na dostawy ropy naftowej (tu: zakaz wywozu tego surowca) do krajów wspierających Tel Awiw, czyli do USA, Japonii i państw Europy Zachodniej. Następnie członkowie Organizacji Krajów Eksportujących Ropę Naftową (ang. skrót OPEC; czyt.: opek) drastycznie podnieśli ceny ropy. Koszt zakupu jednej baryłki wzrósł z 2 dolarów amerykańskich do 35. Zachód wdrożył wówczas szereg działań antykryzysowych, takich jak zwiększenie wydobycia węgla i wprowadzenie technologii energooszczędnych. Aby uniezależnić się od dostaw z Bliskiego Wschodu, podjęto działania mające na celu znalezienie i eksploatowanie nowych złóż ropy. Wydobycie surowca na terytorium własnego kraju rozpoczęły Wielka Brytania, Norwegia i USA (w Zatoce Meksykańskiej i Alasce). Ponadto państwa zachodnie skupiły się na poszukiwaniu alternatywnych źródeł energii. Kryzys paliwowy negatywnie wpłynął na światową gospodarkę – spowodował recesję oraz wzrost inflacji i bezrobocia w państwach zachodnich.

Stacja benzynowa w USA podczas kryzysu naftowego. Napis informuje: *Przepraszamy za tymczasowy brak benzyny.*
▪ *fotografia, USA, 1973 r.*

? Jakie były skutki kryzysu paliwowego?

demokratów **John Kennedy** w swoim programie wyborczym wyraził silny sprzeciw wobec dyskryminacji. Pokonał republikanina Richarda Nixona i w przemówieniu inauguracyjnym zachęcił społeczeństwo do większej aktywności w życiu publicznym słowami: *Nie pytaj, co twój kraj może zrobić dla ciebie, zapytaj, co ty możesz zrobić dla swojego kraju*. Nowy prezydent wspierał również postęp Stanów Zjednoczonych w dziedzinie badań kosmosu. 20 lipca 1969 r. na Księżycu wylądował amerykański statek kosmiczny **Apollo 11** (więcej zob. s. 242–243). Kennedy nie radził sobie natomiast z nawarstwiającymi się problemami na arenie międzynarodowej. 22 listopada 1963 r. w stolicy Teksasu, Dallas, zginął od kuli zamachowca. Okoliczności i motywy zabójstwa do dziś pozostają nieznane.

Następcą zamordowanego prezydenta został dotychczasowy wiceprezydent **Lyndon**

Prezydent John Kennedy z żoną Jacqueline [czyt.: dżaklin] podczas wizyty w Dallas na kilka minut przed zamachem, który zakończył się jego śmiercią.

▪ *fotografia, Dallas, 22 XI 1963 r.*

B. Johnson. Za swoich rządów realizował on program Wielkiego Społeczeństwa, którego głównym założeniem była walka z ubóstwem. Dążył też do zwiększenia dostępu do edukacji i opieki medycznej, rozwoju zacofanych

WARTO WIEDZIEĆ

Afera „Watergate”

Na początku lat 70. Richard Nixon zaczął tracić poparcie amerykańskiego społeczeństwa, które było coraz bardziej zniecierpliwione udziałem USA w wojnie wietnamskiej. W obliczu zbliżających się wyborów polityk próbował ułatwić sobie reelekcję poprzez dyskredytację potencjalnych rywali. Aby zdobyć materiały kompromitujące przeciwników, osoby związane z jego administracją założyły podsłuch w budynku biurowym Watergate [czyt.: łotergejt], będącym siedzibą sztabu wyborczego konkurencyjnej Partii Demokratycznej. Chociaż w czerwcu 1972 r. zatrzymano pięć osób podejrzanych o nielegalne działania, zainteresowanie tą sprawą szybko ucichło, a jesienią tego samego roku Nixon został ponownie wybrany na prezydenta. Wkrótce jednak dwóch dziennikarzy „Washington Post” [czyt.: łoszington połst] rozpoczęło własne śledztwo. Doprowadziło ono do powołania specjalnej komisji senackiej, która ustaliła, że to administracja Nixona stała za akcją zakładania podsłuchów. Dodatkowo ujawniono, iż prowadzone w Białym Domu rozmowy były nielegalnie nagrywane. Na początku 1974 r. Izba Reprezentantów rozpoczęła procedurę **impeachmentu** [czyt.: impiczmentu], czyli usunięcia prezydenta ze stanowiska. Oskarżony nie czekał na zakończenie procesu i 9 sierpnia 1974 r. sam podał się do dymisji.

Prezydent Richard Nixon z rodziną w Białym Domu tuż po ogłoszeniu rezygnacji z funkcji prezydenta Stanów Zjednoczonych.

▪ *fotografia, Waszyngton, 9 VIII 1974 r.*

? Jakie wydarzenia doprowadziły do dymisji prezydenta Nixona?

Pomnik Weteranów Wojny Wietnamskiej, ukończony w 1982 r., powstał dla uczczenia żołnierzy amerykańskich, którzy zginęli w tym konflikcie. Jest to mur z czarnego granitu, na którym w kolejności chronologicznej wyryto nazwiska 58 325 poległych w Wietnamie.

▪ *fotografia współczesna, Waszyngton*

terenów, zniesieniu przeszkód w prawie do głosowania i równouprawnienia **Afroamerykanów**. Działania te przyniosły mu duże poparcie amerykańskiego społeczeństwa. Jego popularność zaczęła spadać wraz z kolejnymi decyzjami dotyczącymi coraz większego zaangażowania w wojnę w Wietnamie. W obliczu nasilających się protestów społecznych w 1968 r. Johnson zrezygnował z kandydowania w kolejnych wyborach, a fotel prezydenta zajął kandydat republikanów Richard Nixon.

AMERYKA PO WOJNIE WIETNAMSKIEJ

Amerykanie ostatecznie opuścili Wietnam w 1973 r., po podpisaniu w marcu układu w Paryżu. W niepopularnej w USA wojnie zginęło ponad 58 tys. Amerykanów. W trakcie walk, które pokazywała telewizja, dochodziło do torturowania i zabijania cywilów, co wpłynęło na negatywne postrzeganie w kraju żołnierzy wracających z Azji Południowo-Wschodniej. Wielu weteranów cierpiało na poważne problemy psychiczne, które wynikały z zespołu stresu pourazowego.

Trwająca w latach 1955–1975 wojna w Wietnamie, zwana też **II wojną indochińską**, osłabiła pozycję międzynarodową Stanów Zjednoczonych. Był to pierwszy przegrany konflikt zbrojny USA. Walka wyczerpała Stany Zjednoczone także ekonomicznie – koszty wojny osiągnęły sumę 135 mld USD. Konieczność utrzymywania w Wietnamie półmilionowej armii ograniczyła ponadto możliwości działania USA w innych regionach. Dodatkowo interwencja zbrojna spowodowała rozluźnienie stosunków wewnątrz NATO. Europejskie kraje członkowskie zaczęły stopniowo uniezależniać swoją politykę od amerykańskiej.

Porażka Amerykanów w Wietnamie sprawiła, że w kolejnych latach Stany Zjednoczone niechętnie angażowały się w konflikty w odległych zakątkach świata. Rozpoczął się okres polityki **détente** [czyt.: de**tąt**] (więcej zob. na s. 249–250) i podejmowania współpracy z państwami bloku komunistycznego.

ĆWICZENIA

1. Porównaj sytuację polityczno-gospodarczą w państwach Europy Zachodniej po II wojnie światowej.
2. Opisz pierwsze europejskie inicjatywy zjednoczeniowe.
3. Oceń politykę wewnętrzną i zagraniczną Kennedy’ego oraz Johnsona.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Audisio, A. Chiara, *Twórcy zjednoczonej Europy*, tłum. P. Borkowski, Warszawa 2016.
H. Kissinger, *Dyplomacja*, tłum. S. Głąbiński, G. Woźniak, I. Zych, Warszawa 2009.

9 PRZEMIANY SPOŁECZNE I KULTUROWE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- rewolucja obyczajowa i jej skutki,
- ruchy kontestatorskie i bunt studencki,
- walka z segregacją rasową w USA,
- przemiany w Kościele katolickim.

REWOLUCJA OBYCZAJOWA

Na przełomie lat 60. i 70. XX w. w społeczeństwach zachodnich doszło do radykalnych przemian obyczajowych. Duży wpływ na te przeobrażenia miała rewolucja naukowo-techniczna, która przyniosła rozwój środków masowego przekazu, w szczególności zaś telewizji. Upowszechnienie tego medium spowodowało przewrót w dziedzinie kultury (kultura obrazkowa zaczęła zastępować kulturę druku), a także w sferze mentalności i obyczajów. Dzięki niej ludzie mieli większy dostęp do informacji oraz rozrywki. Dobrobyt, jaki zapanował po wojnie w krajach zachodnich, przyczynił się do rozwoju edukacji. Młodzi dorośli szybko podejmowali pracę, uniezależniali się od rodziców, wchodzili w związki małżeńskie i zakładali własne rodziny. Przemiany społeczne i obyczajowe dotyczyły przede wszystkim pokolenia urodzonego już po zakończeniu II wojny światowej. Zachwianie tradycyjnego modelu życia nastąpiło dopiero w latach 60., kiedy nastolatkowie zaczęli tworzyć własną kulturę, pozostającą w opozycji do świata dorosłych. Młodzież wypowiedziała posłuszeństwo rodzicom i nauczycielom, poza tym krytykowała dotychczas darzone szacunkiem instytucje, jak np. uczelnie, organizacje

MUZYKA ROCKOWA

Symbolem nowej epoki stał się również olbrzymi wzrost popularności zespołów rockowych. Muzycy z The Beatles [czyt.: ze bitels], The Rolling Stones [czyt.: ze rolin stołns], The Animals czy The Doors byli idolami młodzieży amerykańskiej oraz zachodnioeuropejskiej. Działalność tych grup muzycznych znakomicie oddawała zmiany zachodzące w społeczeństwie. Członkowie The Beatles zaczynali swoją karierę jako „grzeczni" chłopcy w garniturach, a kończyli w 1970 r. jako długowłosi krytycy kultury zachodniej. Przemiany te docierały także, ale z wielkim opóźnieniem, do krajów Europy Wschodniej za żelazną kurtynę. Tamtejsze władze traktowały je nieufnie, jako zagrożenie dla młodzieży socjalistycznej ze strony „zgniłego" Zachodu.

The Beatles podczas koncertu w Londynie. Pierwszy album grupy wydany w 1963 r. dał początek beatlemanii, czyli olbrzymiej popularności brytyjskiego zespołu.

- *fotografia, Londyn, 1965 r.*

? Co wyrażała muzyka rockowa w latach 60.?

wyznaniowe czy tradycyjne partie polityczne. Młodzi ludzie dążyli do osiągnięcia niezależności, wolności i samorealizacji. Masowy bunt i odrzucenie dotychczasowych wartości zbiegły się z żądaniami pełnej tolerancji dla części nieakceptowanych dotąd społecznie postaw i zjawisk, takich jak odmienne orientacje seksualne czy zażywanie narkotyków.

RUCHY KONTESTATORSKIE

Kwestionowanie norm życia społecznego doprowadziło do powstania nieformalnych grup młodzieżowych – **subkultur**, w których obowiązywały zwyczaje odmienne od przyjętych przez ogół społeczeństwa. W latach 60. szczególnie popularny stał się ruch hipisowski. **Hipisi**, określani też mianem dzieci kwiatów, buntowali się przeciwko normom funkcjonującym w świecie dorosłych. Negowali konsumpcyjny (nadmiernie skupiony na zdobywaniu dóbr materialnych) styl życia i obowiązek pracy zarobkowej, a także podważali sens władzy politycznej i prawo do stosowania przez nią przemocy. Krytycznie oceniali istniejącą hierarchię społeczną oraz instytucję małżeństwa. Alternatywą miała być **kontrkultura**, odrzucająca wartości, normy i wzorce zachowań kultury oficjalnej. Jako zdeklarowani **pacyfiści**, hipisi potępiali zbrojenia i udział Amerykanów w wojnie w Wietnamie. Nie prowadzili jednak działalności politycznej. Preferowali życie w niewielkich wspólnotach – komunach, propagowali wolną miłość oraz picie alkoholu i zażywanie narkotyków.

Hipisi, noszący długie włosy i niekonwencjonalne kolorowe stroje oraz biżuterię, upodabniali się wyglądem do rdzennych mieszkańców Ameryki Północnej. Ich znakiem rozpoznawczym była pacyfa, czyli symbol pokoju.

- *fotografia, USA, lata 60. XX w.*

Elementy tej subkultury szybko się upowszechniły, szczególnie wśród młodzieży. Kultura hipisowska stała się inspiracją dla nowych trendów w muzyce rockowej, sztuce, nauce i myśli społecznej. Z tradycji tej wywodzą się muzycy, tacy jak Jimi Hendrix [czyt.: dżimi henriks] i Janis Joplin [czyt.: dżenis dżoplin], a ponadto zespoły Led Zeppelin [czyt.:

Festiwal Woodstock odbył się między 15 a 18 sierpnia 1969 r. w miejscowości Bethel [czyt.: betel] w stanie Nowy Jork w USA. Był to jeden z największych zlotów młodzieży w latach 60. XX w. Występujących na scenie artystów słuchało ok. 400 tys. osób.

- *fotografia, Woodstock, VIII 1969 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Popart

W latach 60. XX w. w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych rozwinął się prąd artystyczny zwany popartem (z ang. *popular art* – 'sztuka popularna'). W powojennej kulturze świata zachodniego popart był zjawiskiem oryginalnym, na którego powstanie wpływ miały materialistyczny charakter cywilizacji i jej główne atrybuty, takie jak reklamy i przedmioty codziennego (często jednorazowego) użytku. Twórców tego nurtu fascynował również fenomen popkultury, którą wyznaczały gwiazdy kina, rocka i polityki. Popartowi artyści korzystali z konwencji surrealistycznej lub naturalistycznej. Za króla popartu uważany jest Amerykanin Andy Warhol [czyt.: endi łorhol]. Treścią swoich prac uczynił on produkty konsumpcyjne i codziennego użytku.

? Jakie czynniki miały wpływ na powstanie popartu?

Andy Warhol na tle swoich prac, które często zawierały elementy zaczerpnięte z komiksów, filmów animowanych oraz ogłoszeń. Artysta pochodził z rodziny greckokatolickich Łemków, emigrantów z wioski Miková na Słowacji.

▪ *fotografia, Nowy Jork, 1983 r.*

zeplin] czy Jethro Tull [czyt.: dżetro tal]. Do legendy przeszedł **festiwal Woodstock** [czyt.: łudstok], który odbył się w **1969 r.** pod hasłem *Pokój, miłość i szczęście*.

W połowie lat 70. w muzyce młodzieżowej popularny stał się hard rock. Głównymi przedstawicielami tego nurtu były zespoły Deep Purple [czyt.: dip parpl] oraz Black Sabbath [czyt.: blek sabat]. Powstawały wówczas także pierwsze grupy kontestujące kulturę hipisów. Ich następcy, znacznie radykalniej odrzucający dotychczasowy porządek świata, stali się prekursorami **punk rocka** [czyt.: pank roka], który w 1976 r., w okresie głębokiego kryzysu gospodarczego, zdobył popularność na Wyspach Brytyjskich. Nowym hasłem sfrustrowanej młodzieży było wówczas sformułowanie z piosenki zespołu Sex Pistols *No future* (z ang. „bez przyszłości").

BUNTY STUDENCKIE

Szczytowe nasilenie buntów młodzieżowych przypadło na koniec lat 60. XX w. Młodzi ludzie ulegali wówczas wpływom ideologii anarchistycznej lub lewackiej, czyli skrajnie lewicowej, a za swoich idoli uważali komunistycznych rewolucjonistów, takich jak Ernesto Che Guevara czy Mao Zedong. Protestowali przeciwko dotychczasowym normom społecznym, wyzyskowi w kapitalizmie i konsumpcyjnemu stylowi życia. Sprzeciw budziły też ciągnąca się latami wojna w Wietnamie, bezrobocie czy widoczny szczególnie w USA problem nierówności rasowych.

Do największych zamieszek doszło w **maju 1968 r.** na uniwersytetach francuskich. Młodzież zażądała zmian systemu oświaty, do których zaliczały się m.in. większy udział młodych w zarządzaniu uczelnią, zniesienie opłat za studia wyższe i reforma systemu oceniania. Głośno wzywano też do ustąpienia dotychczasowych polityków, a zwłaszcza prezydenta de Gaulle'a. W zorganizowanej w Paryżu demonstracji oprócz studentów wzięli udział także robotnicy, co podniosło liczbę protestujących do kilkuset tysięcy. Francja pogrążyła się w kilkutygodniowym strajku powszechnym. Uczestniczyło w nim łącznie 10 mln osób. Na ulicach Paryża wzniesiono barykady, poza tym dochodziło do ostrych starć z policją. Wówczas de Gaulle zagroził wprowadzeniem stanu wyjątkowego i użyciem wojska. Sytuacja została załagodzona, a nowe wybory przyniosły zwycięstwo partii prezydenta i porażkę lewicy.

TERRORYZM POLITYCZNY

Ruchy młodzieżowe zaczęły stopniowo zanikać na początku lat 70. Zainicjowane przez nie zmiany nie zadowoliły jednak części najbardziej radykalnych grup marzących m.in. o wprowadzeniu w państwach Zachodu komunizmu na wzór chiński. W tych skrajnych kręgach powstawały lewackie organizacje terrorystyczne, częściowo inspirowane i wspierane przez kraje bloku wschodniego. W RFN utworzono **Frakcję Czerwonej Armii** (niem. Rote Armee Fraktion, czyt.: armi frakcją – **RAF**), zwaną też od nazwisk liderów **grupą Baader–Meinhof** [czyt.: bader majnhof]. Oskarżała ona władze RFN o kontynuowanie faszystowskiego modelu władzy i zasłynęła przeprowadzeniem szeregu akcji terrorystycznych, takich jak napady na banki, ataki na komisariaty policji czy jednostki NATO, porwania polityków i biznesmenów, a nawet zamachy na obiekty cywilne. We Włoszech działalność terrorystyczną prowadziły **Czerwone Brygady**, które porwały i zamordowały włoskiego premiera Alda Moro, z kolei we Francji w latach 70. i 80. działała **Action Directe** (czyt.: ak**sją** di**rekt**, Akcja Bezpośrednia). Równocześnie dawały o sobie znać także neofaszystowskie organizacje terrorystyczne. Podczas zorganizowanego przez jedną z nich zamachu na dworzec kolejowy we włoskiej Bolonii w sierpniu 1980 r. śmierć poniosło ponad 80 przypadkowych osób, w tym dzieci. W latach 80. organizacje terrorystyczne zostały ostatecznie rozbite, a ich liderzy zginęli lub trafili do więzienia.

? Jakie lewackie organizacje terrorystyczne działały w Europie w latach 70. i 80.?

List gończy za członkami RAF wydany przez niemiecką policję.

Logo Frakcji Czerwonej Armii

Przykład Paryża podziałał na inne kraje. Strajki wybuchały na uniwersytetach w RFN, we Włoszech i w Szwecji. Pomimo mniejszej skali skutki protestów były podobne. Choć zamieszki ostatecznie stłumiono, cele rewolty studenckiej zostały osiągnięte. Miejsce wartości konserwatywnych (podporządkowanie religii, hierarchii i władzy) zajęły w społeczeństwie **idee liberalne** lub **lewicowe** (**feminizm**, pacyfizm, wyzwolenie seksualne i ekologia). Z czasem część przywódców demonstracji studenckich z maja 1968 r. doszła do wysokich stanowisk państwowych. Nie wyparli się poglądów, które głosili w młodości, choć chcieli je realizować już w znacznie mniej radykalnej formie. Nielicznych natomiast nie usatysfakcjonowały ostrożne i wyważone zmiany. Zaczęli zakładać lewackie organizacje terrorystyczne.

W drugiej połowie lat 70. i w latach 80. na Zachodzie pojawiły się nowe zjawiska społeczne – pokolenie młodych wielkomiejskich profesjonalistów zapatrzone w swój indywidualny sukces (ang. *yuppies*, czyt.: japis) oraz „nowy konserwatyzm", głoszący tradycyjne ideały kapitalistyczne, czyli wolność, przedsiębiorczość i nieingerencję państwa w gospodarkę.

RUCHY FEMINISTYCZNE

II wojna światowa przyczyniła się do zmiany roli kobiet w zachodnim społeczeństwie. Podczas gdy mężczyźni zostali zmobilizowani do walki lub przebywali w obozach jenieckich bądź koncentracyjnych, kobiety

zajęły ich miejsce na stanowiskach pracy, aby utrzymać produkcję na potrzeby frontu. Ta sytuacja pozwoliła kobietom dostrzec swoje znaczenie w życiu publicznym i dążyć do pełnego równouprawnienia. Po zakończeniu wojny bezskutecznie próbowano przywrócić dawne zwyczaje, zmiany okazały się jednak nieodwracalne, czego dowodem było przyznanie w 1944 r. praw wyborczych obywatelkom Francji, a rok później Włoszkom. Przemiany społeczne w latach 60. sprawiły, że coraz częściej poruszano także kwestie obyczajowe. W 1962 r. wprowadzono na rynek pigułkę antykoncepcyjną, a niedługo później w poszczególnych krajach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych zalegalizowano aborcję.

Wywołało to tzw. **rewolucję seksualną** (**obyczajową**), polegającą na upowszechnieniu się wolnych związków, które zastępowały tradycyjne małżeństwa. Wzrosło zainteresowanie sprawami ludzkiej płciowości i zwiększyła się tolerancja dla nagości. Rewolucja seksualna zachwiała tradycyjnym modelem rodziny i przyczyniła do wzrostu liczby rozwodów. Czołową postacią **ruchu feministycznego** w USA, domagającego się zrównania kobiet w prawach politycznych i społecznych, stała się **Betty Friedan** [czyt.: beti friden], która w swojej twórczości krytykowała tradycyjne role przypisywane kobietom.

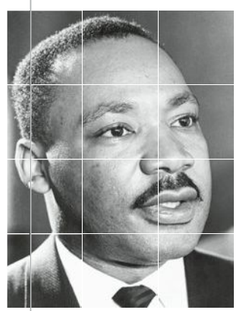
WALKA Z SEGREGACJĄ RASOWĄ

Choć niewolnictwo w Stanach Zjednoczonych zostało zniesione podczas wojny secesyjnej, czarnoskóra ludność wciąż doświadczała dyskryminacji. W wielu stanach na głębokim Południu USA obowiązywały zasady segregacji rasowej. **Afroamerykanie** uczęszczali do osobnych szkół, korzystali z innych niż biali miejsc w autobusach czy restauracjach, a nawet z odrębnych toalet publicznych. W niektórych stanach nielegalne było również zawieranie mieszanych małżeństw. Te praktyki wynikały z nacechowanego **rasizmem** stosunku do mieszkających w kraju mniejszości. Ponadto na Południu działał założony po wojnie secesyjnej **Ku-Klux-Klan** [czyt.: ku klaks klen], czyli rasistowska organizacja sprzeciwiająca się równouprawnieniu kolorowych obywateli USA. Członkowie grupy stosowali terror (m.in. pobicia, lincze, podpalenia) nie tylko wobec czarnoskórych, lecz także białych zwolenników równouprawnienia oraz katolików i Żydów.

W latach 50. XX w. na czele ruchu walczącego o prawa dla Afroamerykanów stanął pastor **Martin Luther King** [czyt.: luse king]. Zainspirowany działaniami Mahatmy Gandhiego, propagował pokojowe demonstracje oraz obywatelskie nieposłuszeństwo jako metody walki z rasizmem. Z jego inicjatywy organizowano akcje protestacyjne, takie jak zajmowanie miejsc oficjalnie przeznaczonych dla białych czy wielkie marsze. W 1955 r. w stolicy stanu Alabama, Montgomery, czarnoskóra działaczka na rzecz praw człowieka Rosa Parks [czyt.: roza paks] odmówiła ustąpienia miejsca białemu mężczyźnie i przeniesienia się na tylne siedzenie w autobusie. Było to złamanie obowiązującej zasady segregacji rasowej. Kobieta została aresztowana, co zapoczątkowało protesty czarnoskórej ludności i roczny bojkot środków komunikacji miejskiej, w których były

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARTIN LUTHER KING (1929–1968)

Amerykański pastor Kościoła baptystycznego oraz działacz na rzecz równouprawnienia i zniesienia dyskryminacji rasowej. W latach 1955–1956 stał na czele akcji bojkotu autobusów miejskich, dążącej do zniesienia segregacji rasowej w środkach komunikacji publicznej. Był zwolennikiem taktyki *sit-in*, polegającej na zajmowaniu przez Afroamerykanów miejsc zarezerwowanych dla białych w lokalach publicznych. Do realizacji swoich haseł pozyskał administrację prezydenta USA Johna Kennedy'ego. W 1963 r. pokierował marszem na Waszyngton, co okazało się przełomowym wydarzeniem w walce o równe prawa dla czarnoskórych obywateli USA. W 1964 r. odebrał Pokojową Nagrodę Nobla za całokształt swojej działalności. W kwietniu 1968 r. w miejscowości Memphis [czyt.: memfis] został zamordowany przez białego przeciwnika równouprawnienia.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MAM MARZENIE

28 sierpnia 1963 r., po zakończeniu marszu na Waszyngton, Martin Luther King wygłosił historyczne przemówienie, w którym wzywał do zniesienia dyskryminacji rasowej w USA.

Sto lat temu wielki Amerykanin, pod którego cieniem dziś stoimy, podpisał Proklamację Emancypacji [przemówienie zostało wygłoszone pod Pomnikiem Abrahama Lincolna, czyt.: linkolna – przyp. red.]. *Ten ważny dekret stał się światłem nadziei milionów murzyńskich niewolników, którzy spalali się w płomieniach miażdżącej niesprawiedliwości.*

[...] *Ale sto lat później Murzyn wciąż nie jest wolny; sto lat później życie Murzyna wciąż jest niestety paraliżowane przez kajdany segregacji i łańcuchy dyskryminacji; sto lat później Murzyn żyje na samotnej wyspie biedy pośrodku ogromnego oceanu materialnego dobrobytu* [...].

Kiedy twórcy naszej republiki pisali wspaniałe słowa naszej Konstytucji oraz Deklaracji niepodległości, podpisali obietnicę, której podlega każdy Amerykanin. Ten zapis był obietnicą, że wszyscy ludzie, tak, czarni tak samo jak biali, będą mieli zagwarantowane niezbywalne prawa do życia, wolności oraz dążenia do szczęścia. Dziś jest oczywiste, że Ameryka nie dotrzymała tej obietnicy [...]. *To upalne lato uzasadnionego niezadowolenia Murzynów nie przeminie, póki nie nastanie orzeźwiająca jesień wolności i równości. Rok 1963 nie jest końcem, ale początkiem. A ci, którzy mają nadzieję, że Murzyn potrzebuje tylko wypuścić parę z ust i teraz będzie zadowolony, będą mieli nieprzyjemną pobudkę, jeśli naród powróci do swych spraw jak zwykle. Nie będzie też odpoczynku ani spokoju w Ameryce, póki Murzynowi nie przyzna się praw obywatelskich.* [...] *Ale jest coś, co muszę powiedzieć moim ludziom, którzy stoją na ciepłym progu prowadzącym do pałacu sprawiedliwości. W procesie uzyskiwania naszego prawowitego miejsca musimy być niewinni bezprawnych czynów. Pozwólmy sobie nie szukać zaspokojenia naszego pragnienia wolności w piciu z filiżanki goryczy i nienawiści. Musimy zawsze prowadzić naszą walkę na najwyższym poziomie godności i dyscypliny. Nie możemy pozwolić, by nasz twórczy proces przerodził się w fizyczną przemoc.* [...]

Mam marzenie, że pewnego dnia na czerwonych wzgórzach Georgii synowie byłych niewolników i synowie ich właścicieli będą mogli usiąść razem przy stole braterstwa.

Mam marzenie, że pewnego dnia nawet stan Missisipi, stan upalny od gorąca niesprawiedliwości, upalny od gorąca ucisku będzie przekształcony w oazę wolności i sprawiedliwości.

Mam marzenie, że czwórka moich małych dzieci będzie pewnego dnia żyła w kraju, gdzie nie będą osądzane po kolorze ich skóry, ale po istocie ich osobowości. Mam dziś marzenie! [...]

To nasza nadzieja. To jest wiara, z którą wrócę na Południe. [...]

Z tą wiarą będziemy zdolni do wspólnego działania, do wspólnej modlitwy, do wspólnej walki, do pójścia razem do więzienia, do wspólnego stanięcia w obronie wolności, wiedząc, że pewnego dnia będziemy wolni. [...]

Jeśli Ameryka ma być wielkim narodem, to musi stać się prawdą.

Źródło: *Wielkie mowy historii*, t. 4: *Od Kennedy'ego do Ratzingera*, Warszawa 2006, s. 39–40.

? **1.** Wyjaśnij, jakie przyczyny organizowania masowych demonstracji podawał M.L. King.

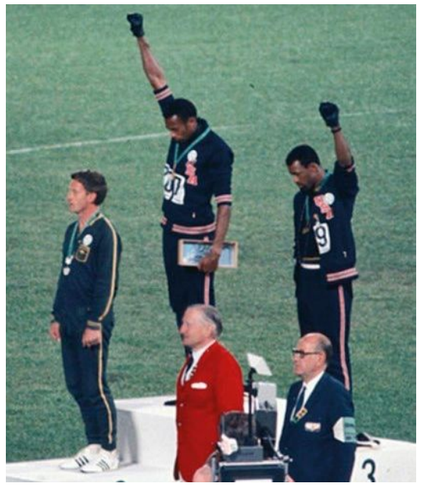
2. Oceń zaproponowane przez autora tekstu metody walki o poprawę sytuacji czarnoskórej ludności.

WARTO WIEDZIEĆ

Radykalne ugrupowania afroamerykańskie

Nie wszyscy czarnoskórzy działacze na rzecz praw obywatelskich przyjęli pokojowe metody głoszone przez pastora Kinga. Do podjęcia bardziej drastycznych kroków nawoływał m.in. lider Narodu Islamu – Malcolm X [czyt.: malkom eks]. Głosił on wyższość Afroamerykanów nad białymi ludźmi i konieczność odseparowania od siebie obu grup. Uważał, że do osiągnięcia swoich celów czarni mieszkańcy USA powinni stosować wszystkie dostępne środki, w tym ataki terrorystyczne. Innymi radykalnymi ugrupowaniami tego okresu były działające w drugiej połowie lat 60. Czarne Pantery czy ruch Black Power (czyt.: blek pałer, ang. 'czarna siła'). Choć akceptowały one użycie przemocy jako jedną z form samoobrony, to negowały rasistowskie założenia Narodu Islamu. Ruchy te kładły też duży nacisk na działania mające pomóc społeczności afroamerykańskiej żyjącej w skrajnym ubóstwie.

? Jakie radykalne ruchy na rzecz praw obywatelskich działały w Stanach Zjednoczonych w latach 60.?

Tommie Smith i John Carlos [czyt.: tomi smif i dżon karlos], amerykańscy lekkoatleci, podczas igrzysk olimpijskich w Meksyku stanęli na podium zawodów. Gdy wykonywano hymn USA, wznieśli w górę zaciśnięte pięści w czarnych rękawiczkach w geście solidarności z ruchem Black Power.

▪ *fotografia, Meksyk, 1968 r.*

wyznaczone oddzielne miejsca dla osób czarnoskórych. Ostatecznie Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych uznał segregację za niekonstytucyjną. W 1963 r. z inicjatywy Kinga odbyła się demonstracja pod hasłem równouprawnienia dla Afroamerykanów. W **marszu na Waszyngton** uczestniczyło ok. 200 tys. osób. W trakcie tego wydarzenia pastor King wygłosił swoje słynne przemówienie, opatrzone później tytułem *Mam marzenie* (ang. *I have a dream*).

Kwestie praw obywatelskich podjęli też politycy z Partii Demokratycznej, m.in. prezydenci Kennedy oraz Johnson. W obawie przed zamieszkami na tle rasowym w **1964 r.** ustanowiono prawa znoszące segregację rasową w całym kraju. Wszystkim obywatelom zapewniono m.in. równy dostęp do szkół czy środków komunikacji. W tym samym roku Martin Luther King otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. Pomimo wprowadzenia ustaw rasizm w dalszym ciągu był obecny w społeczeństwie amerykańskim.

PRZEMIANY W KOŚCIELE KATOLICKIM

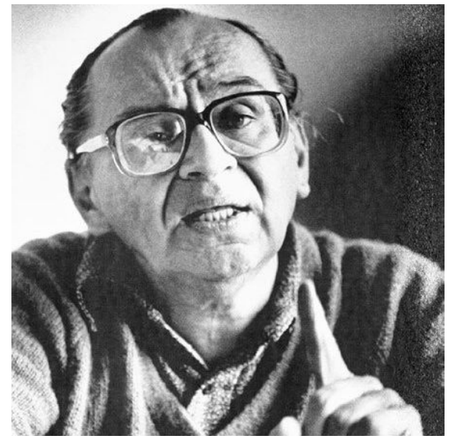
Postępujący w latach 60. wzrost dobrobytu, w połączeniu z rewolucją obyczajową, sprawił, że zachodnie społeczeństwa zaczęły odchodzić od regularnego uczestnictwa w życiu religijnym. Znacząca rola Kościoła katolickiego w Europie słabła. Aby zatrzymać ten proces, w **1962 r.** papież **Jan XXIII** zwołał **sobór watykański II**. Obrady soboru zakończyły się w 1965 r., już po śmierci Jana XXIII, za pontyfikatu **Pawła VI**. W Kościele katolickim wprowadzono szereg zmian – zamiast łaciny w liturgii zaczęto stosować języki narodowe, a kapłani odprawiali nabożeństwa, stojąc twarzą do wiernych, planowano także w większej mierze uwzględniać głos świeckich. Rozpoczęły się rozmowy z innymi Kościołami. W rezultacie porozumienia zawartego między katolickim papieżem a prawosławnym patriarchą Konstantynopola oba Kościoły cofnęły ekskomuniki nałożone na siebie w 1054 r. Poza

WARTO WIEDZIEĆ

Teologia wyzwolenia

W Ameryce Południowej, gdzie coraz większą popularność zyskiwały ruchy lewicowe, duży posłuch wśród biednych społeczeństw chrześcijańskich zyskiwały hasła sprawiedliwości społecznej, utożsamiane z naukami Chrystusa. Nastroje te sprawiły, że po soborze watykańskim II w krajach latynoamerykańskich zaczęła powstawać **teologia wyzwolenia**, czyli ruch będący połączeniem społecznej nauki Kościoła katolickiego z lewicową aktywnością polityczną i walką klas. Jezus był postrzegany jako wyzwoliciel, który przywraca sprawiedliwość – często przedstawiano go z karabinem na ramieniu. Do wyznawców tego nurtu należała również część księży i biskupów z Ameryki Południowej. Podczas pielgrzymki do Meksyku w 1979 r. papież Jan Paweł II skrytykował teologię wyzwolenia, podkreślając, iż ukazywanie Jezusa jako polityka i rewolucjonisty jest niezgodne z nauczaniem Kościoła.

? Do jakich wartości odwoływali się twórcy teologii wyzwolenia?

Gustavo Gutiérrez [czyt.: gustawo gutjeres] to dominikanin z Peru oraz filozof i teolog. Uznaje się go za jednego z twórców teologii wyzwolenia, która powstała na skutek wieloletniej pracy zakonnika z najuboższymi mieszkańcami Ameryki Łacińskiej.

▪ *fotografia, Europa, 7 IX 1984 r.*

tym podjęto dialog z wyznawcami judaizmu i islamu. Mimo tych działań proces odchodzenia od religii trwał, w podobnym stopniu także w Kościołach protestanckich. Doprowadziło to do zjawiska **laicyzacji**, czyli ograniczenia wpływów religii i duchownych na życie społeczno-polityczne. Do wyjątków należało tylko kilka państw, w tym Polska, gdzie Kościół katolicki miał silne poparcie społeczeństwa.

Po II wojnie światowej poszczególne Kościoły katolickie zaczęły dążyć do osiągnięcia porozumienia. Do tego nurtu, zwanego **ruchem ekumenicznym**, przystąpiły w Europie Kościoły prawosławne, luterańskie, anglikańskie, kalwińskie i starokatolickie. Z ich inicjatywy podczas zjazdu w Amsterdamie w 1948 r. powołano Światową Radę Kościołów, która objęła Kościoły nieuznające zwierzchnictwa papieża. Po soborze watykańskim II Kościół katolicki nawiązał dialog ze Światową Radą Kościołów, nie zdecydował się jednak na przystąpienie do zrzeszenia.

ĆWICZENIA

1. Oceń, jaki wpływ na zachodnie społeczeństwa miała rewolucja obyczajowa.
2. Scharakteryzuj ruch hipisowski.
3. Określ podłoże buntów studenckich, które wybuchły na Zachodzie w latach 60. XX w.
4. Opisz metody walki z rasizmem, jakie stosowali amerykańscy działacze na rzecz praw obywatelskich w latach 60. i 70.
5. Zdecyduj, czy sobór watykański II był przełomowym wydarzeniem w historii Kościoła katolickiego. Swoją odpowiedź uzasadnij.

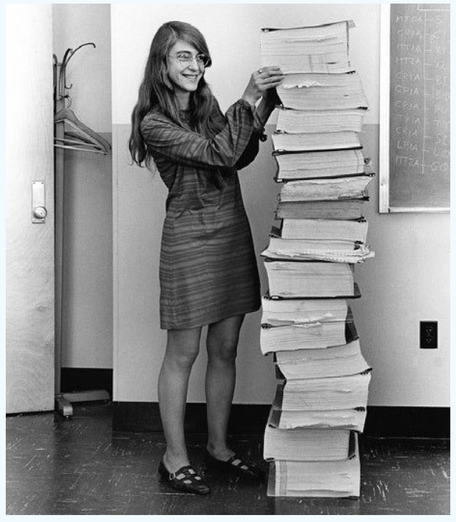
DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Jarniewicz, *All you need is love. Sceny z życia kontrkultury*, Kraków 2016.
I. Rusinowa, *Martin Luther King Jr. 1929–1968*, Warszawa 2014.

Podsumowanie rozdziału III
Świat podczas zimnej wojny

1 Powojenny podział świata

1. Podczas II wojny światowej zginęło ponad ok. 60 mln ludzi. Po jej zakończeniu doszło do kryzysu gospodarczego i niedoborów żywności.
2. Na konferencji w Poczdamie w połowie 1945 r. przywódcy Wielkiej Trójki ustalili m.in. zasadę „czterech D" wobec Niemiec, ich podział na cztery strefy wpływów oraz spłatę reparacji. W lutym 1947 r. w Paryżu podpisano traktaty pokojowe z pięcioma państwami satelickimi Niemiec.
3. Międzynarodowy Trybunał Wojskowy prowadził procesy w sprawach najważniejszych niemieckich zbrodniarzy wojennych. Wielu zostało skazanych na śmierć lub długoletnie więzienie.
4. Na mocy podpisanej 26 czerwca 1945 r. Karty Narodów Zjednoczonych powstała ONZ. Jej zadaniem jest utrzymanie pokoju i współpracy między państwami. W 1948 r. ONZ uchwaliła Powszechną deklarację praw człowieka.
5. Po II wojnie na świecie powstał dwubiegunowy układ sił, zdominowany przez nowe mocarstwa: USA i ZSRS. Sowieci inkorporowali państwa bałtyckie i przejęli wpływy w Rumunii, Bułgarii, Czechosłowacji, Polsce, na Węgrzech i we wschodnich Niemczech.

Margaret Hamilton wraz ze swoim zespołem opracowała oprogramowanie systemu pokładowego dla programu kosmicznego „Apollo". Na zdjęciu stoi obok wydruku kodu programu nawigacyjnego przez nich stworzonego.

▪ *fotografia, USA, 1969 r.*

2 Początek zimnej wojny

1. Na Zachodzie obawiano się ekspansjonistycznej polityki ZSRS. W 1947 r. USA ogłosiły doktrynę Trumana, która zakładała wsparcie krajów zagrożonych przez komunistów. Rozpoczęła się zimna wojna.
2. W 1947 r. Stany Zjednoczone przedstawiły program pomocy w odbudowie zrujnowanych gospodarek państw europejskich (plan Marshalla). Pod naciskami ZSRS odrzuciły go państwa bloku wschodniego.
3. Po wojnie Niemcy oraz Berlin, który znalazł się w sektorze sowieckim, podzielono na cztery strefy okupacyjne. Nadzór nad nimi sprawowała Sojusznicza Rada Kontroli.
4. Jesienią 1949 r. z zachodnich stref okupacyjnych powstała RFN, a ZSRS utworzył NRD.
5. W obawie przed wojną atomową i agresją ZSRS w 1949 r. państwa zachodnie podpisały układ, na mocy którego powstało NATO. Reakcją krajów bloku wschodniego było zawarcie Układu Warszawskiego w 1955 r.
6. Masowe ucieczki z NRD do RFN skłoniły komunistów do zbudowania w 1961 r. muru berlińskiego, co wywołało kolejny kryzys. Mur przeszedł do historii jako symbol zimnej wojny.

3 Blok wschodni po śmierci Stalina

1. Po śmierci Stalina w 1953 r. nastąpiło stopniowe złagodzenie terroru w ZSRS i państwach komunistycznych. Władzę objął Nikita Chruszczow, który w lutym 1956 r. potępił politykę i kult jednostki (Stalina). Doprowadziło to do tymczasowego odprężenia w stosunkach z Zachodem.
2. Prezydent USA Dwight Eisenhower dążył do unikania konfliktów zbrojnych. Stworzył doktrynę, która zakładała ekonomiczne i militarne wsparcie dla krajów Bliskiego Wschodu. Celem było powstrzymanie rozprzestrzeniania się komunizmu poza strefą wpływów ZSRS.
3. Na Węgrzech rządy przejął Imre Nagy. Nowy premier ograniczył represje i zaczął wprowadzać demokratyczne reformy, przez co został odsunięty od władzy. Wywołało to powstanie (23 października 1956 r.), stłumione przez ZSRS.
4. Alexander Dubček podjął się próby liberalizacji ustroju komunistycznego w Czechosłowacji. Doprowadziło to w 1968 r. do interwencji wojsk Układu Warszawskiego, w tym PRL.
5. 4 października 1957 r. ZSRS umieścił na orbicie pierwszego sztucznego satelitę – Sputnika.

4 Daleki Wschód po II wojnie światowej

1. 1 października 1949 r. po długiej wojnie domowej proklamowano komunistyczną Chińską Republikę Ludową. Wspierany przez USA rząd Czang Kaj-szeka przeniósł się na Tajwan.
2. Po umocnieniu władzy Mao Zedong przystąpił do wprowadzania radykalnych reform. Prześladowano osoby uważane za przeciwników maoizmu i zlikwidowano własność prywatną.
3. W 1958 r. rozpoczęto politykę Wielkiego Skoku, mającą przekształcić Chiny z kraju rolniczego w przemysłowy. W rzeczywistości wywołała ona kryzys i klęskę głodu. W 1966 r. Mao zainicjował rewolucję kulturalną, która przyniosła masowe prześladowania rzekomych przeciwników reżimu.
4. W okupowanej przez USA Japonii wprowadzono monarchię parlamentarną. W 1951 r. kraj odzyskał niepodległość i wszedł w fazę gwałtownego rozwoju gospodarczego, szczególnie w dziedzinie nowoczesnych technologii.
5. Po II wojnie światowej Korea została podzielona na komunistyczną północ i wspierane przez USA południe. 25 czerwca 1950 r. KRLD najechała Republikę Korei. W jej obronę zaangażowały się siły ONZ, natomiast komunistów wsparły Chiny i lotnictwo sowieckie. Walki zakończył rozejm w Panmundżomie zawarty w 1953 r.

5 Dekolonizacja Afryki i Azji

1. Niepowodzenia mocarstw kolonialnych podczas II wojny rozbudziły wśród narodów Azji aspiracje niepodległościowe. Metropolie stopniowo traciły kontrolę nad tymi terenami.
2. W 1946 r. wybuchła pierwsza wojna indochińska między Francją a Demokratyczną Republiką Wietnamu. Po klęsce Francuzów w 1954 r. powstały: Wietnam Północny (wspierany przez komunistów), Wietnam Południowy, Laos i Kambodża.
3. W brytyjskich Indiach Mahatma Gandhi propagował taktykę biernego oporu w celu uzyskania niepodległości. Równocześnie działała tam Liga Muzułmańska. W 1947 r. na skutek podziału kolonii brytyjskiej powstały dwa niepodległe państwa: Indie i Pakistan.
4. W 1954 r. wybuchło antyfrancuskie powstanie w Algierii. Po latach brutalnych walk kraj ten w 1962 r. uzyskał niepodległość.
5. W 1960 r., nazywanym Rokiem Afryki, niepodległość ogłosiło 17 państw tego kontynentu. Wytyczone przez dawnych kolonizatorów granice nie uwzględniały jednak naturalnych podziałów plemiennych. To powodowało liczne konflikty między nowo powstałymi państwami, w których rządy miały zwykle charakter dyktatorski.

6 Konflikty na Bliskim Wschodzie

1. W maju 1948 r. w Palestynie powstało żydowskie państwo Izrael, które rok później stoczyło z Arabami zwycięską wojnę o niepodległość. Pierwszym premierem Izraela został Dawid Ben Gurion.
2. W 1956 r. wybuchł kryzys sueski. Pod pretekstem ochrony Kanału Sueskiego w Egipcie wylądowały wojska brytyjskie i francuskie, lecz Chruszczow, wspierający przywódcę Egiptu gen. Nasera, zmusił je do ustąpienia, grożąc wojną nuklearną.
3. Dzięki zwycięstwom w 1967 r. (wojna sześciodniowa) i 1973 r. (wojna Jom Kippur) terytorium Izraela powiększyło się kosztem sąsiadów. Serię konfliktów zakończyło porozumienie w Camp David w 1978 r., w którym funkcję mediatora pełnił prezydent USA Jimmy Carter.
4. W 1964 r. powstała OWP na czele z Jasirem Arafatem. Palestyńczycy, stosujący głównie metody terrorystyczne, chcieli zniszczyć Izrael i utworzyć własne państwo. Ich działania doprowadziły w 1993 r. do powstania Autonomii Palestyńskiej, wydzielonej z terenów Izraela.
5. W 1979 r. w Iranie muzułmańscy fundamentaliści przeprowadzili rewolucję. Po obaleniu proamerykańskiego szacha Mohammada Rezy władzę zdobył ajatollah Chomejni, który wprowadził ustrój teokratyczny. W latach 1980–1988 Iran toczył wyniszczającą wojnę z sąsiednim Irakiem.

7 Zimna wojna w latach 60. i 70.

1. W październiku 1962 r. doszło do kryzysu kubańskiego. Po przejęciu władzy na wyspie przez Fidela Castro ZSRS próbował umieścić tam pociski z głowicami atomowymi, czemu sprzeciwił się prezydent USA John Kennedy. Wobec groźby wybuchu III wojny światowej Nikita Chruszczow usunął rakiety z Kuby.
2. W 1964 r. USA w ramach polityki powstrzymywania komunizmu wzięły udział w wojnie między Wietnamem Północnym i Południowym. Interwencja okazała się porażką. Wojska amerykańskie wycofano w 1973 r., a kraje Półwyspu Indochińskiego zostały zdominowane przez komunistów.
3. W latach 70. ZSRS rozszerzył wpływy w krajach Ameryki Środkowej, Azji i Afryki, w których zaczął zakładać swoje bazy wojskowe.
4. Rządy Leonida Breżniewa w ZSRS przyniosły odprężenie w relacjach z krajami Zachodu. Podpisano wówczas m.in. układy rozbrojeniowe SALT I i SALT II.
5. Ważnym elementem zimnej wojny był wyścig kosmiczny. ZSRS jako pierwszy wysłał człowieka na orbitę ziemską w 1961 r., a w 1969 r. Amerykanie przeprowadzili pierwsze załogowe lądowanie na Księżycu.

8 USA i Europa Zachodnia podczas zimnej wojny

1. W latach 70. upadły ostatnie dyktatury w zachodniej Europie. W 1974 r. w wyniku rewolucji goździków wprowadzono demokrację w Portugalii, a Hiszpania po śmierci rządzącego tam gen. Franco stała się monarchią parlamentarną.
2. Aby zyskać na znaczeniu w świecie, kraje zachodniej Europy dążyły do integracji. Powstały m.in. OEEC, Unia Zachodnioeuropejska, Rada Europy, a w 1951 r. z inicjatywy Roberta Schumana powołano EWWiS. Przyjęto również Europejską Konwencję Praw Człowieka.
3. W 1957 r. utworzono EWG i Euratom. W państwach członkowskich wprowadzono unię celną. Współpraca gospodarcza zacieśniła integrację polityczną – w latach 70. powołano Radę Europejską oraz Parlament Europejski.
4. Zaangażowanie w wojnę w Wietnamie przyniosło Stanom Zjednoczonym duże straty finansowe, militarne i wizerunkowe. Wojna doprowadziła do znacznych podziałów w amerykańskim społeczeństwie, podważyła również autorytet USA w NATO. Amerykanie ograniczyli swoje zaangażowanie w światowe konflikty, co rozpoczęło okres polityki détente, czyli odprężenia w stosunkach międzynarodowych.

9 Przemiany społeczne i kulturowe

1. W latach 60. i 70. na Zachodzie doszło do rewolucji obyczajowej. Rozwinęły się liczne ruchy kontestatorskie, z których szczególnie silny był pacyfistyczny ruch hipisowski w USA. W Europie Zachodniej studenci protestowali przeciwko konserwatywnym wartościom. Popularne stały się idee liberalne i lewicowe.
2. Przejęcie męskich ról przez kobiety w czasie wojen światowych wpłynęło na rozwój ruchów feministycznych. Feministki domagały się równości płci w sprawach politycznych i społecznych. Doszło do rewolucji seksualnej, która zrywała z tradycyjnym modelem rodziny.
3. W latach 50. Afroamerykanie wciąż doświadczali dyskryminacji ze względu na kolor skóry. Do pokojowych protestów i obywatelskiego nieposłuszeństwa wzywał Martin Luther King. Organizowano liczne marsze i akcje protestacyjne, a niektóre radykalne ugrupowania uciekały się do terroryzmu. W 1964 r. w USA zniesiono segregację rasową.
4. W 1962 r. papież Jan XXIII zwołał sobór watykański II, który miał powstrzymać odpływ wiernych z Kościoła katolickiego. Wprowadzono zmiany w liturgii, rozwinął się też ruch na rzecz pojednania między wyznaniami.

Data	Wydarzenie
26 VI 1945 r.	podpisanie Karty Narodów Zjednoczonych
17 VII–2 VIII 1945 r.	konferencja w Poczdamie
12 III 1947 r.	ogłoszenie doktryny Trumana
VI 1947 r.	ogłoszenie planu Marshalla
1947 r.	powstanie Indii i Pakistanu
V 1948 r.	powstanie państwa Izrael
24 VI 1948–12 V 1949 r.	blokada Berlina
I 1949 r.	utworzenie RWPG
4 IV 1949 r.	powstanie NATO
IX 1949 r.	utworzenie RFN
1 X 1949 r.	powstanie Chińskiej Republiki Ludowej
X 1949 r.	utworzenie NRD
25 VI 1950–VII 1953 r.	wojna koreańska
1952 r.	utworzenie EWWiS
1955 r.	powstanie Układu Warszawskiego
II 1956 r.	XX Zjazd KPZS, wygłoszenie tajnego referatu Chruszczowa
23 X 1956 r.	początek powstania węgierskiego
1957 r.	utworzenie EWG i Euratomu
4 X 1957 r.	umieszczenie Sputnika na orbicie
1958 r.	początek polityki Wielkiego Skoku w Chinach
1960 r.	Rok Afryki
13 VIII 1961 r.	rozpoczęcie budowy muru berlińskiego
15–28 X 1962 r.	kryzys kubański
1966 r.	początek rewolucji kulturalnej w Chinach
1967 r.	wojna sześciodniowa
1968 r.	Praska Wiosna
1969 r.	lądowanie amerykańskiego statku Apollo 11 na Księżycu
1972 r.	podpisanie układu SALT I
I 1973 r.	zawieszenie broni w Paryżu, wycofanie wojsk USA z Wietnamu
1973 r.	wojna Jom Kippur
1979 r.	rewolucja islamska w Iranie

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Rysunek satyryczny

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij swój wybór, odwołując się do elementów graficznych rysunku.

W czasie kryzysu berlińskiego ukazanego na ilustracji

A. utworzono most powietrzny.
B. utworzono Układ Warszawski.
C. rozpoczęto budowę muru berlińskiego.
D. wprowadzono doktrynę Breżniewa.

Wskazówki:

a) Zwróć uwagę na charakterystyczne szczegóły ilustracji, które pomogą Ci zlokalizować ukazane wydarzenie w czasie. Ilustracja przedstawia wielkiego niedźwiedzia, obejmującego swoimi zakrwawionymi łapami cały Berlin. Zwierzę to, które ma na głowie również czerwoną gwiazdę, symbolizuje ZSRS. Po II wojnie światowej Niemcy były podzielone pomiędzy zwycięskie mocarstwa, a sam Berlin, również podzielony, znajdował się w całości na terytorium okupowanym przez Sowietów. Stalin chciał jednak przejąć kontrolę nad pozostałymi sektorami miasta.
b) Dwa wydarzenia w historii określa się mianem kryzysu berlińskiego. Zaszły one w latach 1948–1949 i 1961. Na ilustracji widać trzy flagi: Wielkiej Brytanii, Francji i Stanów Zjednoczonych. W 1961 r. zachodni Berlin nie był już podzielony na trzy odrębne strefy wpływów. Wskazuje to, że ilustracja powstała w czasie pierwszego kryzysu berlińskiego.
c) Odpowiedź na zamkniętą część pytania wymaga wykorzystania wiedzy własnej. Układ Warszawski powstał w 1955 r., mur berliński w czasie II kryzysu berlińskiego, a doktrynę Breżniewa wprowadzono w 1968 r. Poprawna jest odpowiedź A. Uzasadnij ją, odwołując się do argumentów ustalonych przez Ciebie podczas analizy źródła.

Odpowiedź:

A. utworzono most powietrzny.

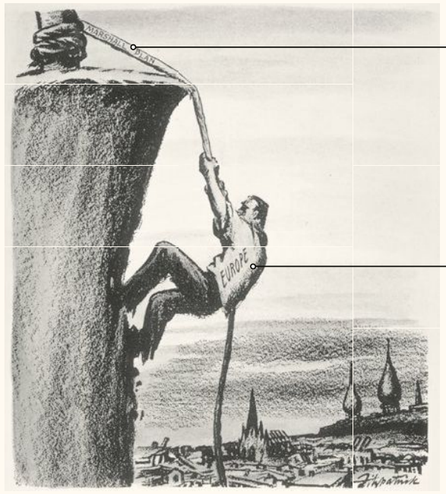
Przykładowe uzasadnienie:

Na ilustracji przedstawiono niedźwiedzia, symbol ZSRS, który swoimi łapami próbuje odciąć Berlin od dostaw i pomocy z Zachodu. Miasto na rysunku nadal jest podzielone na amerykańską, brytyjską i francuską strefę wpływów, co wskazuje na pierwszy kryzys berliński. W jego trakcie utworzono specjalny most powietrzny, dzięki któremu dostarczano niezbędne zaopatrzenie z zachodnich stref okupacyjnych.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Rysunek satyryczny *Droga powrotna*

Wyjaśnij główne przesłanie rysunku, interpretując jego elementy graficzne i uwzględniając kontekst historyczny.

2 Źródło. Fragment dokumentu

Układające się Strony,
potwierdzając ponownie swoje dążenie do stworzenia systemu bezpieczeństwa zbiorowego w Europie, [...]
uwzględniając jednocześnie sytuację, jaka powstała w Europie w wyniku ratyfikacji układów paryskich, przewidujących utworzenie nowego ugrupowania wojennego w postaci „Unii zachodnioeuropejskiej" z udziałem remilitaryzowanych Niemiec Zachodnich i ich włączeniem do bloku północnoatlantyckiego, co wzmaga niebezpieczeństwo nowej wojny i stwarza groźbę dla bezpieczeństwa narodowego państw miłujących pokój, [...] postanowiły zawrzeć niniejszy Układ [...].

Źródło: *Układ* [...], [w:] isap.sejm.gov.pl [dostęp: 23.11.2021].

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę układu powstałego na mocy zacytowanego dokumentu.

b) Podaj bezpośrednią przyczynę powstania tego układu zawartą w cytowanym fragmencie.

3 Źródło. Fragment dokumentu

Po pierwsze, po bolszewicku potępić i wykorzenić kult jednostki, tak obcy duchowi marksizmu-leninizmu i niedający się pogodzić z zasadami kierownictwa partyjnego i normami życia partyjnego, zwalczać nieubłaganie wszelkie próby wskrzeszenia go w tej czy innej postaci. Przywrócić i konsekwentnie realizować w całej naszej pracy ideologicznej najważniejsze tezy nauki marksizmu-leninizmu o ludzie jako twórcy historii, twórcy wszystkich materialnych i duchownych dóbr ludzkości, o decydującej roli partii marksistowskiej w rewolucyjnej walce o przeobrażenie społeczeństwa, o zwycięstwo komunizmu.

Źródło: W. Pronobis, *Polska i świat w XX wieku*, Warszawa 1990, s. 451.

Rozstrzygnij, któremu z przywódców ZSRS można przypisać fragment zacytowany w źródle. Podaj jego nazwisko i uzasadnij odpowiedź.

4 Źródło 1. Fragmenty nagrań radiowych

Uwaga, uwaga! „Tu mówi Imre Nagy, premier rządu [...]. Dzisiaj w godzinach rannych oddziały radzieckie zaatakowały naszą stolicę, z oczywistym zamiarem obalenia demokratycznego rządu [...]. Nasze oddziały walczą. Rząd pozostał na miejscu! Donoszę o tym społeczeństwu kraju, jak również światowej opinii publicznej!" [...]
Prosimy o zbrojną pomoc [...]. Walczymy z przygniatającym przeciwnikiem, który może i wkrótce zniszczy i naszą radiostację. Będziemy dalej walczyć w partyzantce. Możliwe, że nie usłyszycie już więcej naszych wiadomości.

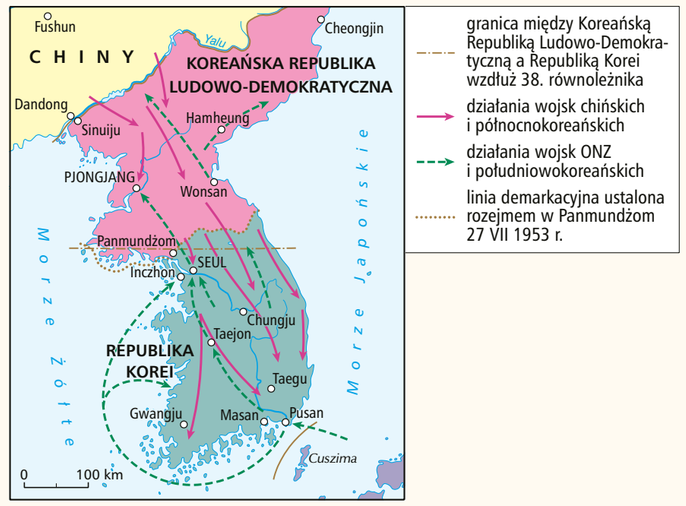
Źródło 2. Fragment dokumentu

[...] kierownictwo KPZR kilkukrotnie zwracało się bezpośrednio i listownie [...], ale wysiłki te nie przynosiły rezultatu, a Dubczek ukrywał nawet niektóre rozmowy z tow. Breżniewem przed członkami Prezydium. [...]
Trudna decyzja wkroczenia wojsk 5 państw socjalistycznych była koniecznością, podyktowaną zarówno naszym internacjonalistycznym obowiązkiem wobec sprawy socjalizmu [...], jak i naszym narodowym interesem, bezpieczeństwem i spokojem naszego i przyszłych pokoleń. Wkroczenie jednostek Układu Warszawskiego pokrzyżowało plany imperialistów.

Źródło: J. Kochanowski, *Pytania do przeszłości. Dzieje najnowsze po 1939 roku*, Warszawa 1999, s. 111–112, 140–141.

Rozstrzygnij, które ze źródeł odnosi się do wydarzeń wcześniejszych. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do obu źródeł.

5 Źródło 1. Mapa

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

Na podstawie posiadanych danych generał [...], odpowiedzialny w sztabie MacArthura za wywiad, uznał, iż wojska chińskie, które mogą stawić czoła siłom [...] w listopadzie, nie mogą liczyć więcej niż 100 tys. ludzi, gdyż większej liczby żołnierzy nie da się wykarmić. Po części miał rację, zaplecze logistyczne chińskich wojsk było wystarczające tylko dla takiej liczby ludzi – w rzeczywistości jednak siły chińskie były trzy i pół razy liczniejsze, gdyż Mao zdecydował, iż jeśli część żołnierzy pierwszego i drugiego rzutu umrze z głodu, to jest to cena, którą warto zapłacić za zaskoczenie Amerykanów.

Źródło: M. Kuczyński, *Gorące lata zimnej wojny 1945–1965*, Warszawa 2015, s. 86–87.

Rozstrzygnij, czy działania przedstawione w źródle 1. dotyczą tej samej wojny, która została opisana w źródle 2. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do obu źródeł.

6 **Źródło. Karykatura amerykańska**

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij swój wybór, odwołując się do elementów graficznych karykatury.

Karykatura dotyczy

A. pierwszego kryzysu berlińskiego.
C. kryzysu kubańskiego.
B. wojny w Wietnamie.
D. wojny w Afganistanie.

7 **Źródło. Mapa**

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij swój wybór.

Mapa przedstawia obszar zajmowany przez Izrael

A. przed wybuchem kryzysu sueskiego.
B. między zakończeniem kryzysu sueskiego a wybuchem wojny sześciodniowej.
C. między zakończeniem wojny sześciodniowej a wybuchem wojny Jom Kippur.
D. po porozumieniu w Oslo.

8 **Wypowiedź argumentacyjna**

a) Najgorętszy okres zimnej wojny zakończył się wraz ze śmiercią Stalina. Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji trzy wydarzenia z czasów rywalizacji Stanów Zjednoczonych ze Związkiem Sowieckim.

b) Do dekolonizacji Azji i Afryki nie doszłoby, gdyby nie wspierał jej Związek Sowiecki. Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji przemiany w trzech wybranych państwach kolonialnych.

▪ *Mieszkańcy oraz stoczniowcy zebrani przed Stocznią Gdańską im. Lenina w sierpniu 1980 r.*

IV
POLSKA POD WŁADZĄ KOMUNISTÓW

1 Początki rządów komunistów
2 Opór wobec nowej władzy
3 Powojenna odbudowa kraju
4 Stalinizm w Polsce
5 Odwilż i Polski Październik
6 Rządy Gomułki
7 Dekada Gierka
8 Początek opozycji demokratycznej
9 Powstanie NSZZ „Solidarność”
10 Stan wojenny

1 POCZĄTKI RZĄDÓW KOMUNISTÓW

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- nowe granice Polski,
- powojenne migracje ludności na terenie Polski,
- przejmowanie władzy w kraju przez komunistów,
- referendum i wybory do Sejmu Ustawodawczego.

NOWE GRANICE

Nowe granice Polski ukształtowały się w wyniku postanowień Wielkiej Trójki z Teheranu, Jałty i Poczdamu (więcej zob. s. 158, 161–162). Po wojnie obszar państwa zmniejszył się z ok. 388 tys. km^2 do ok. 312 tys. km^2.

Granica wschodnia miała przebiegać wzdłuż linii Curzona wyznaczonej po I wojnie światowej. Kresy Wschodnie z Lwowem i Wilnem zostały włączone do ZSRS, a Polska utraciła 178 tys. km^2 powierzchni (ponad 45% przedwojennego terytorium). Te zmiany usankcjonował **układ polsko-sowiecki z 16 sierpnia 1945 r.** Korekta granicy nastąpiła w 1951 r. Polska została wówczas zmuszona do przekazania ZSRS bogatych w węgiel kamienny terenów powiatu hrubieszowskiego (Bełz, Uhnów, Waręż), a w zamian otrzymała Ustrzyki Dolne i okoliczne obszary z wyczerpanymi zasobami ropy naftowej.

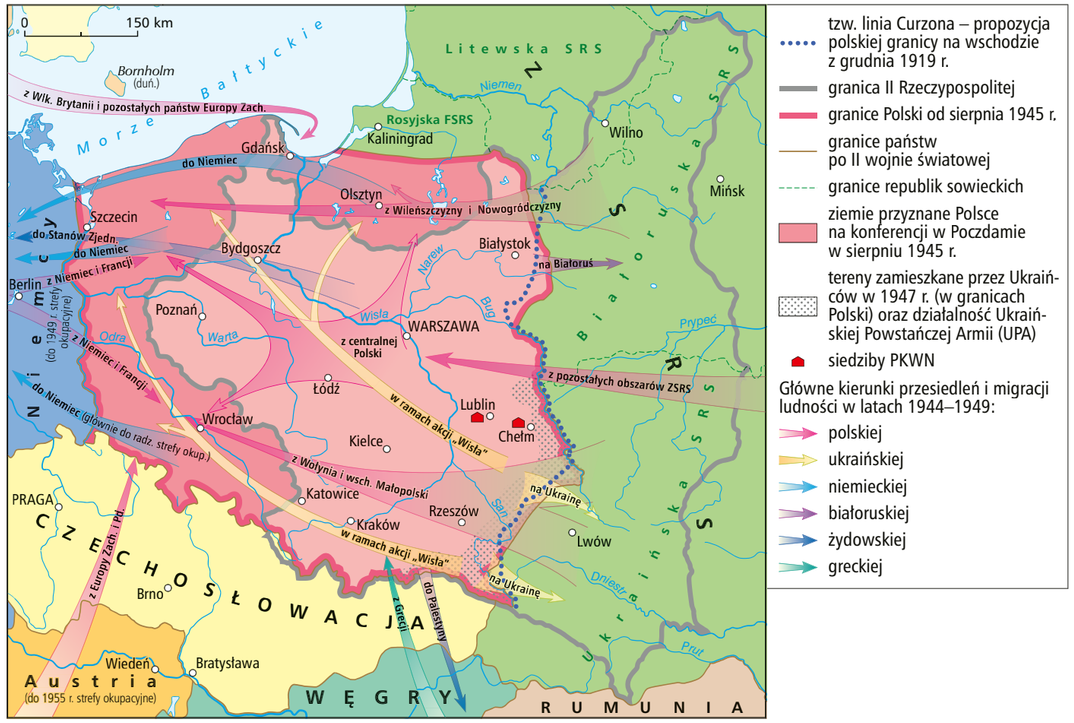
Edvard Beneš [1], prezydent Czechosłowacji w latach 1935–1938, potem na uchodźstwie 1940–1945 oraz ponownie w kraju 1945–1948, na spotkaniu z gen. Sikorskim [2]. Pomimo prób współpracy między obydwoma krajami spory z przeszłości nie pozwalały na porozumienie.

- *fotografia, Londyn, lata 40. XX w.*

Granica zachodnia i granica północna zostały przesunięte, co miało stanowić wyrównanie strat poniesionych na wschodzie. Do Polski przyłączono obszary o powierzchni ok. 104 tys. km^2, położone na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej: **Górny i Dolny Śląsk, ziemię lubuską, Pomorze z Gdańskiem** oraz **Prusy Wschodnie**. Tereny te odebrano Niemcom jako rekompensatę za straty wojenne. Prusy Wschodnie zostały podzielone układem z ZSRS z sierpnia 1945 r. Polsce przypadły Warmia i Mazury, a ZSRS – Królewiec i ziemie na północ od linii Braniewo–Bartoszyce–Gołdap. Ludność obszarów poniemieckich planowano całkowicie wysiedlić do Niemiec. Propaganda komunistyczna nazwała przyłączony teren **Ziemiami Odzyskanymi**. Miały one duży potencjał ekonomiczny, były jednak mocno zniszczone. Polska uzyskała też szeroki dostęp do Morza Bałtyckiego. Granicę zachodnią miał potwierdzić traktat pokojowy z Niemcami. Ostatecznie została ona uregulowana na mocy układu z NRD z 1950 r. oraz układu z RFN z 1970 r.

Granica południowa po wojnie wróciła do stanu z września 1938 r. Między Polską a Czechosłowacją wybuchł ostry spór o ziemie graniczne – Kotlinę Kłodzką oraz powiaty: prudnicki, głubczycki, raciborski i kozielski. Polska zaproponowała, że odda część spornych terenów w zamian za Zaolzie. Czechosłowacja nie przyjęła tej oferty, co groziło konfliktem zbrojnym. Stalin zalecił pokojowe rozwiązanie

POLSKA PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

? 1. Wskaż tereny, które Polska straciła, oraz tereny, które zyskała po II wojnie światowej.
2. Podaj, jakiej narodowości ludność opuściła Polskę tuż po II wojnie światowej.

sporu. W marcu 1947 r. pod naciskiem Moskwy Polska i Czechosłowacja zawarły układ o przyjaźni. Kwestie graniczne uregulował jednak dopiero układ z 1958 r. Polakom nie udało się odzyskać Zaolzia.

PRZESIEDLENIA LUDNOŚCI

W latach 1945–1947 na mocy porozumienia z Moskwą wysiedlono z Polski do ZSRS ok. 500 tys. Ukraińców, 36 tys. Białorusinów i kilkanaście tysięcy Litwinów. Jednocześnie trwały przesiedlenia z Kresów Wschodnich. Tamtejsi Polacy i Żydzi, którzy udokumentowali obywatelstwo polskie, mogli wybrać przynależność państwową i wyjechać do Polski.

Po wojnie z tzw. Ziem Odzyskanych wysiedlono ok. 3 mln Niemców. Zgodnie z ustaleniami z Poczdamu trafili oni do brytyjskiej lub sowieckiej strefy okupacyjnej. Na tereny opuszczone przez Niemców sprowadzano obywateli polskich z ZSRS, **reemigrantów** z Francji, Jugosławii, więźniów obozów koncentracyjnych oraz osoby powracające z robót przymusowych. Osiedlali się tam również mieszkańcy województw centralnych. Ponadto w ramach **akcji „Wisła"** na Ziemie Odzyskane

Przybycie repatriantów ze Wschodu na Ziemie Odzyskane. Najwięcej ludności dotarło na te tereny latem i jesienią 1945 r. oraz wiosną kolejnego roku.

- *fotografia, Polska, 1945 r.*

przesiedlono ludność ukraińską z południowo-wschodniej Polski oraz Łemków i Bojków zamieszkujących Beskidy i Bieszczady.

Tuż po wojnie do kraju powróciło blisko 130 tys. żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (ok. 50% całości sił). Do Polski przyjechało też prawie 1,5 mln tzw. **repatriantów** z Kresów Wschodnich. Wśród nich znalazła się m.in. kadra naukowa Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Ci pierwsi współtworzyli Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, a drudzy – Uniwersytet Wrocławski. Z kolei naukowcy Politechniki Lwowskiej zasilili kadrę Politechniki Śląskiej w Gliwicach i Politechniki Gdańskiej.

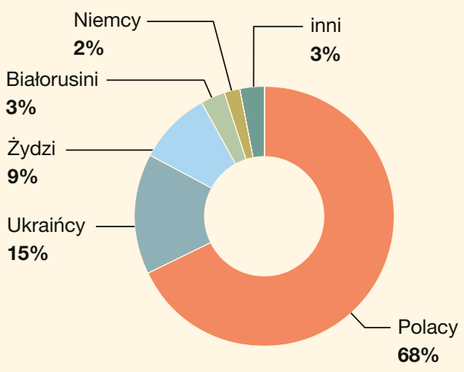
W wyniku wojny i ruchów migracyjnych Polska stała się krajem prawie całkowicie jednorodnym narodowościowo. **Autochtoniczna** ludność Śląska, Kaszub, Warmii i Mazur była traktowana przez nowe władze jak ludność niemiecka. Z tego powodu często decydowała się na wyjazd do Niemiec. Początkowo do Polski wróciło też ok. 150 tys. Żydów, którzy podczas wojny schronili się w ZSRS. Większość z nich wkrótce jednak wyemigrowała z kraju na skutek działań antysemickich.

REPRESJE NOWYCH WŁADZ

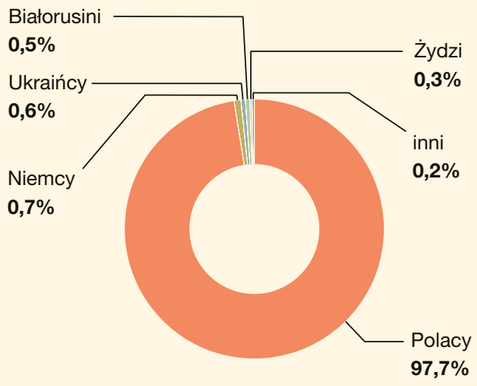
Polska Partia Robotnicza (**PPR**) odgrywała po wojnie główną rolę w kraju. Inne partie, takie jak Stronnictwo Demokratyczne (SD), Polska Partia Socjalistyczna (PPS) i Stronnictwo Ludowe (SL), były jedynie satelickie wobec komunistów. PPR miała jednak niewielkie poparcie społeczne, dlatego starała się utrzymać przy władzy za pomocą aparatu terroru. W **Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego** (**MBP**), ze Stanisławem Radkiewiczem na czele, dużą rolę odgrywali funkcjonariusze NKWD, pełniący funkcję doradczą. Wkrótce pod nadzorem MBP na różnych szczeblach administracji zaczęły powstawać Urzędy Bezpieczeństwa Publicznego. Ich funkcjonariusze zwalczali opozycję oraz wrogie wobec komunistów ugrupowania partyzanckie. Prześladowali też przedwojennych urzędników, bogatych chłopów i inteligencję. Osoby podejrzane o działalność przeciwko nowej władzy były często bezprawnie aresztowane, poddawane torturom, skazywane na wieloletnie więzienie, a nawet śmierć. Władze organizowały też procesy pokazowe, zazwyczaj osób znanych i przez to uważanych za szczególnie niebezpieczne. Ponadto

STRUKTURA NARODOWOŚCIOWA POLSKI

Struktura narodowościowa Polski w 1931 r.

Struktura narodowościowa Polski w 1954 r.

? Wyjaśnij, dlaczego liczba ludności ukraińskiej i żydowskiej w powojennej Polsce się zmniejszyła.

AKCJA „WISŁA”

Ukraińcy aresztowani przez żołnierzy Wojska Polskiego podczas akcji „Wisła”. W jej trakcie zatrzymano ok. 3 tys. rzeczywistych i domniemanych działaczy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), którzy zostali osiedleni w obozie pracy w Jaworznie.

▪ *fotografia, Bieszczady, 1946 r.*

Nowe polskie władze chciały rozwiązać kwestię mniejszości ukraińskiej w kraju. Pretekstem była likwidacja zaplecza Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA). Po wojnie UPA kontynuowała bowiem walkę o utworzenie własnego państwa. Napadała na posterunki wojskowe i milicyjne oraz usiłowała powstrzymać wywózkę ludności ukraińskiej do ZSRS. Działania UPA były skierowane także przeciwko cywilom, co prowadziło do akcji odwetowych. W 1947 r., podczas wizytacji wojsk w Bieszczadach, w zasadzce zorganizowanej przez UPA zginął gen. Karol Świerczewski. To wydarzenie dało pretekst do przeprowadzenia akcji „Wisła”. Jej prawdziwymi celami były rozproszenie i polonizacja mniejszości ukraińskiej w Polsce. Akcja trwała od kwietnia do lipca 1947 r. W jej ramach na Ziemie Odzyskane przymusowo wysiedlono ponad 140 tys. osób. Przesiedlenia objęły również mieszkających w Beskidzie Niskim i Bieszczadach Łemków i Bojków, którzy nie należeli do ukraińskiej partyzantki. Akcję nadzorował gen. Stefan Mossor, a uczestniczyli w niej żołnierze Wojska Polskiego i Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW). Podczas działań zginęło ok. 1,5 tys. Ukraińców.

? Jakie były skutki akcji „Wisła”?

do pilnowania porządku powołały **Milicję Obywatelską** (**MO**).

Komuniści rozwijali w kraju system propagandy. Wychwalała ona sukcesy partii, propagowała ideologię komunistyczną oraz podsycała wrogość wobec osób niechętnych władzy. Przystąpili również do ograniczania swobód obywatelskich. W listopadzie 1945 r. Krajowa Rada Narodowa powołała Komisję Specjalną do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym. Przeciwnicy władzy komunistycznej trafiali do obozów pracy przymusowej. W lutym 1946 r. powstał Najwyższy Trybunał Narodowy. Sądził on osoby uznane przez władze za winne klęski wrześniowej, zdrajców narodu polskiego lub zbrodniarzy hitlerowskich. W 1946 r. powołano także Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, zajmujący się szeroko zakrojoną cenzurą.

PRZEJĘCIE WŁADZY W PAŃSTWIE

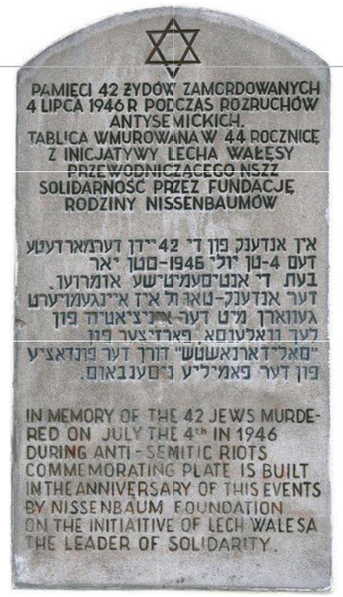
28 czerwca 1945 r. w Polsce powołano **Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej** (**TRJN**). W jego skład weszło tylko trzech polityków, którzy nie byli związani z Moskwą: **Stanisław Mikołajczyk** (jako wicepremier i minister rolnictwa), **Władysław Kiernik** i **Czesław Wycech**. Premierem został **Edward Osóbka-Morawski**, a wicepremierem – **Władysław Gomułka**. Niedługo potem, 5 lipca, mocarstwa zachodnie uznały TRJN i jednocześnie wycofały poparcie dla rządu polskiego na uchodźstwie. W reakcji na powołanie TRJN 1 lipca 1945 r. rozwiązała się **Rada Jedności Narodowej**, która opublikowała odezwę nazywaną **testamentem Polski Walczącej**. W tej deklaracji Rada zapowiedziała dalszą walkę o demokratyczne państwo. Komuniści utrudniali jednak wznowienie działalności

WARTO WIEDZIEĆ

Pogrom kielecki

4 lipca 1946 r. w Kielcach doszło do serii napaści na Żydów, którzy wrócili do miasta po wojnie. Niektórzy udali się do swoich domostw, inni natomiast chcieli wyemigrować do Palestyny i czasowo skupili się w siedzibie Komitetu Żydowskiego. Pretekstem do pogromu stało się zaginięcie chłopca Henryka Błaszczyka, rzekomo uprowadzonego i przetrzymywanego przez Żydów. W rzeczywistości chłopiec pojechał samowolnie do sąsiedniej wsi i zmyślił całą historię o porwaniu. Mieszkańcy Kielc zebrali się przed siedzibą komitetu i wtargnęli do środka razem z funkcjonariuszami Milicji Obywatelskiej, Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego i żandarmerii. Ponadto atakowali Żydów także w innych częściach miasta, gdzie dochodziło do morderstw, pobić i rabunków. W sumie 42 osoby zginęły, a ponad 40 zostało rannych. Trudno dziś ocenić, czy pogrom kielecki był prowokacją władz, czy też spontanicznym wybuchem wrogości wobec Żydów. Wskutek tych wydarzeń z Polski wyjechało ok. 60 tys. Żydów, którzy udali się do alianckich obozów przesiedleńczych w Niemczech.

? Dlaczego doszło do pogromu kieleckiego?

Tablica upamiętniająca Żydów zamordowanych podczas pogromu kieleckiego. Została zamontowana w 1990 r. z inicjatywy przewodniczącego NSZZ „Solidarność” Lecha Wałęsy.

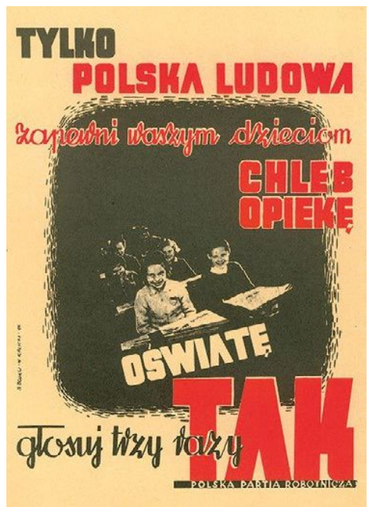
▪ *fotografia współczesna, Kielce*

przedwojennych partii politycznych. W sierpniu 1945 r. zezwolili na założenie **Polskiego Stronnictwa Ludowego** (**PSL**), jako niezależnego ruchu chłopskiego. Prezesem został Wincenty Witos, a po jego śmierci jesienią tego roku przywództwo przejął Stanisław Mikołajczyk. PSL szybko stało się najliczniejszym ugrupowaniem niechętnym PPR. Na początku 1946 r. liczyło ponad 500 tys. członków.

REFERENDUM LUDOWE

Rosnące poparcie dla PSL sprawiło, że partia rządząca zaczęła się obawiać o wynik wyborów. Postanowiła je odsunąć, a wcześniej, na czerwiec 1946 r., wyznaczyła **referendum ludowe**. W ten sposób PPR usiłowała oddalić widmo klęski wyborczej, ale też sprawdzić, jakie są jej rzeczywiste wpływy. Chciała również pokazać, że interesuje się zdaniem społeczeństwa na temat sytuacji w kraju.

Uczestnicy referendum musieli odpowiedzieć na trzy pytania. Celowo skonstruowano je tak, aby można było łatwo uzyskać odpowiedź twierdzącą. Polacy mieli zdecydować, czy chcą zniesienia senatu, nacjonalizacji gospodarki i wprowadzenia reformy rolnej oraz utrwalenia zachodnich granic na Bałtyku, Odrze i Nysie Łużyckiej. Różne partie polityczne i ugrupowania podziemne przeciwne komunistom zaapelowały o określony sposób

Komunistyczny plakat propagandowy zachęcający do trzykrotnego głosowania na „tak” podczas referendum w 1946 r.

▪ *plakat, 1946 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

TESTAMENT POLSKI WALCZĄCEJ

Odezwa programowa Rady Jedności Narodowej do narodu polskiego, nazywana testamentem Polski Walczącej, została wydana 1 lipca 1945 r. Dokument autorstwa Jerzego Brauna jest uznawany za ostatni manifest Polskiego Państwa Podziemnego.

Koniec wojny z Niemcami zastał Polskę w sytuacji niesłychanie trudnej, a nawet tragicznej. Gdy inne narody, zwłaszcza zachodnie – po zlikwidowaniu okupacji niemieckiej odzyskały rzeczywistą wolność i mogły przystąpić samodzielnie do urządzania sobie życia – Polska w wyniku wojny, w której poniosła największe ofiary, znalazła się pod nową okupacją, z rządem narzuconym przez ościenne mocarstwo i bez wyraźnych widoków na pomoc swych sojuszników zachodnich. W tym stanie rzeczy polityka nieustępliwości wobec uchwał krymskich [Jałta leży na Krymie], *prowadzona przez Rząd Polski w Londynie, zaczęła się rozmijać z faktami dokonanymi, stworzonymi przez Rosję w kraju. Szczególnie konferencja w Moskwie i wynikły z niej kompromis między grupą Mikołajczyka i kilkoma polskimi działaczami demokratycznymi a Komitetem Lubelskim stworzyły warunki, z którymi Polska Walcząca musi się liczyć.*

Z chwilą powstania nowego Rządu i uznania go przez mocarstwa zachodnie kończy się dla nas możliwość legalnej walki konspiracyjnej, opartej o uznawany powszechnie Rząd w Londynie, a powstaje problem jawnej walki stronnictw demokratycznych w Polsce o cele narodu i o swe programy. W tej jawnej walce Polska Podziemna nie chce stwarzać trudności ludziom dobrej woli, którzy znaleźli się w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej. Nie chce też ona krępować poszczególnych stronnictw w wyborze drogi linii taktycznej, którą w tej walce pójść będą chciały czy musiały. Na sesji w dniu 1 lipca br. (1945) wszystkie stronnictwa demokratyczne Polski Podziemnej, reprezentowane w Radzie Jedności Narodowej, powzięły jednomyślnie uchwałę rozwiązania Rady i podania tego faktu do wiadomości kraju i zagranicy. […]

Decyzja rozwiązania się Rady nie oznacza duchowej kapitulacji Narodu. Cele, które postawiły sobie stronnictwa Polski Walczącej, są nadal niezmienione. Wyrażamy głębokie przekonanie, że stronnictwa te nie ustaną w walce, aż zrealizowany zostanie ich wspólny postulat pełnej suwerenności Polski i ich dążenie do rzeczywistej demokracji w państwie polskim i w stosunkach międzynarodowych.

Źródło: M. Gałęzowski, *Testament Polski Walczącej. Ostatnie przesłanie Polskiego Państwa Podziemnego*, Warszawa 2015, s. 16–17.

? **1.** Odpowiedz, jak RJN oceniała sytuację międzynarodową Polski w powojennej Europie.
2. Wyjaśnij, jakie były przesłanki samorozwiązania RJN.

głosowania. PSL proponowało odpowiedź „nie” w sprawie senatu. Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” (WiN) wzywało do odpowiedzi „nie” na pierwsze dwa pytania, a Narodowe Siły Zbrojne (NSZ) i Narodowe Zjednoczenie Wojskowe (NZW) chciały przeczącej odpowiedzi na wszystkie trzy pytania. To skłoniło władze PPR do zorganizowania wielkiej akcji propagandowej pod hasłem **„3 × tak”**.

Referendum zostało przeprowadzone **30 czerwca 1946 r.** Władze sfałszowały jego wyniki. Funkcjonariusze NKWD oraz Urzędu Bezpieczeństwa (UB) i MO obstawiali lokale wyborcze, dochodziło też do podmieniania głosów. Głosowanie w wojsku było z kolei jawne. Według oficjalnych przekazów w referendum wzięło udział 85% uprawnionych, z których ogromna większość głosowała „tak” na wszystkie trzy pytania. W rzeczywistości społeczeństwo odpowiedziało twierdząco tylko na ostatnie pytanie, dotyczące utrwalenia granic na zachodzie i północy.

PRZEJĘCIE WŁADZY PRZEZ KOMUNISTÓW

Komuniści przez wiele lat za datę początku swoich rządów w Polsce uważali 22 lipca 1944 r., czyli moment ogłoszenia Manifestu PKWN w Chełmie. Jednak proces przejmowania przez nich władzy rozpoczął się dużo wcześniej i to nie w Polsce, lecz w Moskwie. Niemal od wybuchu wojny z III Rzeszą władze sowieckie pracowały nad stworzeniem zależnych od ZSRS struktur, które przejęłyby rządy w powojennej Polsce. Chwilowa współpraca z władzami w Londynie dała komunistom jedynie czas na odpowiednie przygotowania.

5 I 1942

Przerzucona z ZSRS grupa inicjatywna utworzyła na ziemiach polskich Polską Partię Robotniczą.

Wanda Wasilewska była polską i sowiecką działaczką komunistyczną. Kierowała ZPP oraz współorganizowała Wojsko Polskie. W czasie wojny zamieszkała w ZSRS.

1 III 1943

W Moskwie został utworzony Związek Patriotów Polskich na czele z Wandą Wasilewską, w którego skład weszli polscy komuniści mieszkający w ZSRS.

Uroczysta przysięga żołnierzy 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki 15 VII 1943 r.

V 1943

W Sielcach nad Oką rozpoczęto formowanie 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki – polskiego wojska podporządkowanego władzom sowieckim.

31 XII 1943/1 I 1944

Powołano w Warszawie zdominowaną przez komunistów Krajową Radę Narodową, która zaczęła uzurpować sobie prawo reprezentowania polskiego społeczeństwa.

Podpisanie przez TRJN porozumienia o granicy z ZSRS 16 VIII 1945 r.

4–11 II 1945

W Jałcie przedstawiciele trzech mocarstw podjęli decyzję o tym, że w Polsce ma powstać Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN), złożony z przedstawicieli rządu emigracyjnego i władz komunistycznych.

31 XII 1944

Krajowa Rada Narodowa powołała Rząd Tymczasowy, będący w rzeczywistości przedłużeniem PKWN.

21 VII 1944

W Moskwie powstał Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego – marionetkowy rząd złożony z polskich komunistów. Swój manifest ogłosił dzień później w Chełmie.

21 VI 1945

Został utworzony TRJN na czele z Edwardem Osóbką-Morawskim, którego zastępcami byli Władysław Gomułka i Stanisław Mikołajczyk. Międzynarodowa społeczność uznała TRJN za jedynego reprezentanta narodu polskiego.

5 VII 1945

Wielka Brytania i USA cofnęły poparcie dla polskiego rządu emigracyjnego w Londynie.

30 VI 1946

Referendum „3 x tak”, którego sfałszowany wynik miał legitymizować rządy komunistów i stał się orężem do walki z opozycją.

19 I 1947

Wybory do Sejmu Ustawodawczego, które w wyniku fałszerstw przyniosły zdecydowane zwycięstwo stworzonemu przez komunistów Blokowi Demokratycznemu.

Stanisław Mikołajczyk w 1945 r. zdecydował się na powrót do kraju i wejście w skład TRJN. Potępił też nieprzejednaną postawę władz emigracyjnych i bratobójcze walki.

21 X 1947

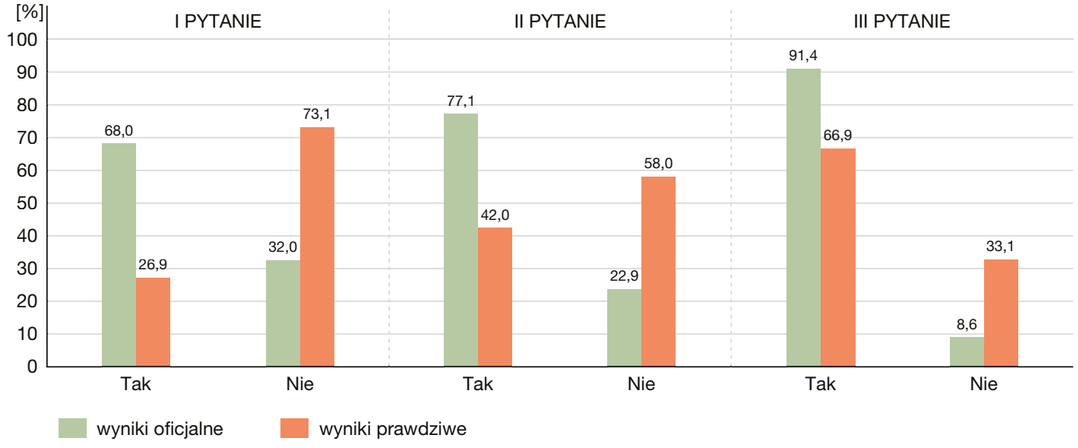
Stanisław Mikołajczyk, zagrożony aresztowaniem, potajemnie uciekł z Polski; komuniści rozbili opozycję z PSL.

15–21 XII 1948

Z połączenia PPR oraz PPS powstała Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR).

Oficjalne i prawdziwe wyniki referendum ludowego z 30 czerwca 1946 r.

WYBORY DO SEJMU USTAWODAWCZEGO

Państwa zachodnie nie zareagowały na sfałszowanie referendum. To zachęciło komunistów do dalszych działań. Stworzyli oni tzw. **Blok Demokratyczny**, złożony z PPR oraz partii satelickich: PPS, SL i SD. Rozpoczęła się kampania propagandowa. W jej trakcie dochodziło do zastraszania obywateli oraz zakłócania kampanii wyborczej przeciwników. Opozycyjni politycy i kandydaci na posłów trafiali do aresztu. W sumie ok. 140 działaczy PSL zostało zamordowanych, a wiele tysięcy uwięziono. Mikołajczyk i jego współpracownicy znaleźli się w dużym niebezpieczeństwie. Byli oskarżani o współpracę z obcymi wywiadami i zdradę ojczyzny. Komuniści zwalczali także podziemie i rozbili większość ugrupowań partyzanckich NSZ i NZW (więcej zob. s. 287–291). Ponadto uderzyli w struktury WiN.

Wybory do Sejmu Ustawodawczego odbyły się **19 stycznia 1947 r.** Określa się je mianem „cudów nad urną" z powodu masowego fałszowania wyników. Mimo protestów państw zachodnich władzę w Polsce przejęli komuniści. Nowy sejm wkrótce wybrał prezydenta, którym został **Bolesław Bierut**. Oficjalnie był on kandydatem bezpartyjnym, a faktycznie – członkiem PPR i zaufanym człowiekiem Stalina. Funkcję premiera objął **Józef Cyrankiewicz**, przedwojenny działacz PPS związany z komunistami. Podważający wyniki wyborów Mikołajczyk, zagrożony aresztowaniem, uciekł z kraju jesienią 1947 r. Choć nowy rząd z pozoru był koalicją różnych ugrupowań (PPR, PPS, SL i SD), w rzeczywistości pełnię władzy mieli przedstawiciele PPR.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jak zmieniło się terytorium Polski po II wojnie światowej.
2. Wymień przyczyny i skutki powojennej migracji ludności na ziemiach polskich.
3. Scharakteryzuj sytuację polityczną w Polsce w latach 1945–1947.
4. Opisz, jak komuniści przejmowali po wojnie władzę w Polsce.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Motyka, *Akcja Wisła '47. Komunistyczna czystka etniczna*, Kraków 2023.
W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917–1945), red. E. Kowalczyk, K. Rokicki, Warszawa 2019.

2 OPÓR WOBEC NOWEJ WŁADZY

WAŻNE W TYM TEMACIE:

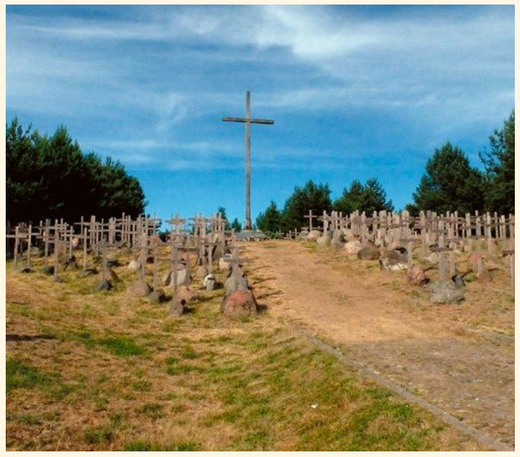
- początki władzy komunistów,
- działalność podziemia antykomunistycznego,
- żołnierze niezłomni,
- sytuacja polskiej emigracji politycznej.

POCZĄTKI RZĄDÓW KOMUNISTÓW

Przejęcie władzy w Polsce przez komunistów sprawiło, że organizacje podziemne związane z legalnym rządem w Londynie stawiły opór reżimowi. Ponadto w społeczeństwie cały czas tliła się nadzieja, że nowe rządy są przejściowe i niedługo potęga Sowietów ulegnie pod naporem państw zachodnich. Jednak terror stosowany przez komunistów sprawił, że w kraju narastał strach. Zmęczeni wojną ludzie bali się organizować manifestacje, strajki czy protesty. Starali się przystosować do nowej, trudnej sytuacji. Niektórzy ulegli wszechobecnej propagandzie i zaczęli wspierać komunistów – licząc na korzyści lub w obawie przed represjami. Mimo to nadal były widoczne przykłady oporu społecznego.

OBŁAWA AUGUSTOWSKA

Obława augustowska to akcja pacyfikacyjna zorganizowana przez władze, aby złamać opór społeczeństwa. Operacja, zwana „małym Katyniem", została przeprowadzona między 12 a 28 lipca 1945 r. w powiatach suwalskim i augustowskim. Jej celem była likwidacja tamtejszego podziemia antykomunistycznego. W obławie uczestniczyły siły 50 armii 3 Frontu Białoruskiego, 62 Dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD, a także funkcjonariusze kontrwywiadu wojskowego „Smiersz", aparatu bezpieczeństwa, milicji i Wojska Polskiego. Działaniami dowodzili gen. Iwan Gorgonow i gen. Paweł Zielenin. Podczas obławy otaczano wsie i wyłapywano osoby podejrzane o kontakty z partyzantką niepodległościową. Jak wynika z sowieckich dokumentów, kilka tysięcy osób zostało zatrzymanych i przesłuchanych. Aresztowanych Litwinów (252 osoby) związanych z litewskim ruchem niepodległościowym przekazano NKWD na Litwie. W wyniku obławy augustowskiej zamordowano 592 Polaków. Do dziś nie udało się ustalić miejsca ich spoczynku.

Krzyż w miejscowości Giby upamiętniający symbolicznie osoby pomordowane w obławie augustowskiej. Wypisano na nim 530 nazwisk.
▪ *fotografia współczesna, Giby*

? Dlaczego władze przeprowadziły obławę augustowską?

19 lutego 1947 r. władze uchwaliły małą konstytucję. Regulowała ona ustrój państwa do czasu wprowadzenia nowej ustawy zasadniczej. Teoretycznie w Polsce panował ustrój parlamentarny. Dawał on duże uprawnienia rządowi i Radzie Państwa na czele z prezydentem, którym został Bolesław Bierut. Prezydent pełnił jednocześnie funkcję przewodniczącego Rady Państwa. To rozwiązanie wzorowano na ZSRS, gdzie władza ustawodawcza była łączona z wykonawczą. W ten sposób ukrywano prawdziwy ośrodek władzy, jakim była partia komunistyczna. Rząd mógł wydawać dekrety z mocą ustaw, a rola sejmu została mocno ograniczona. Mała konstytucja nie wspominała o prawach obywateli. Sejm ogłosił wprawdzie deklarację, w której zapewniał o równości wobec prawa i wolnościach obywatelskich, jednak ten dokument miał mniejszą wagę niż zapis w konstytucji.

W 1951 r. odbył się pokazowy proces generałów. O działalność antypaństwową oskarżono w nim oficerów przedwojennego Wojska Polskiego, którzy wrócili do służby po 1945 r. Generałów Jerzego Kirchmayera [czyt.: kirchmajera], Stefana Mossora, Franciszka Hermana i Stanisława Tatara, a także płk. Mariana Utnika skazano na kary dożywotniego więzienia. Za organizatora rzekomego spisku uznano zmarłego w 1948 r. gen. Bronisława Prugara-Ketlinga.

POLACY NA UCHODŹSTWIE

Gdy mocarstwa zachodnie cofnęły uznanie dla rządu emigracyjnego w Londynie, jego sytuacja się skomplikowała. Niektórzy politycy i wojskowi powrócili wówczas do kraju. Inni pozostali za granicą, gdzie kontynuowali aktywność polityczną. Prezydent **Władysław Raczkiewicz** i premier **Tomasz Arciszewski** deklarowali, że w dalszym ciągu stanowią jedyne legalne władze polskie. W 1946 r. powstała Rada Polskich Stronnictw Politycznych, zrzeszająca polityków na obczyźnie. Po śmierci Raczkiewicza doszło wśród nich do rozłamu na dwa obozy: zwolenników nowego prezydenta Augusta Zaleskiego (tzw. obóz „Zamek") i Koncentrację Demokratyczną. Po ustąpieniu Arciszewskiego premierem został gen. Tadeusz Komorowski. Dużą rolę w utrzymywaniu kontaktów z rządem na uchodźstwie odgrywała Delegatura Zagraniczna WiN, która powstała w 1946 r. i działała do początków 1953 r. Wskutek rozbicia wewnętrznego oraz rozwiązania Polskich Sił Zbrojnych rząd emigracyjny był jednak coraz bardziej marginalizowany na arenie międzynarodowej.

Po wojnie na emigracji wydawano czasopisma w języku polskim, takie jak „Wiadomości" w Londynie oraz „Zeszyty Historyczne" i „Kultura" w Paryżu. Redaktorem obu pism paryskich był Jerzy Giedroyc. W 1946 r. założył on Instytut Literacki działający najpierw w Rzymie, a od 1947 r. w Maisons-Laffitte [czyt.: me**zą** la**fit**] pod Paryżem. Za granicą funkcjonowały także Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku oraz Instytut Władysława Sikorskiego w Londynie.

WARTO WIEDZIEĆ

2 Korpus Polski gen. Andersa

Komuniści z TRJN zażądali od rządu brytyjskiego rozwiązania Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie. Wszyscy żołnierze mieli przejść pod dowództwo gen. Karola Świerczewskiego. W wyniku tych działań wiosną 1946 r. żołnierze 2 Korpusu (andersowcy) byli przenoszeni do Wielkiej Brytanii i demobilizowani. W Londynie proponowano im powrót do kraju, ale z tej oferty skorzystało tylko ok. 40 tys. żołnierzy 2 Korpusu (z całych PSZ na Zachodzie do Polski powróciło prawie 130 tys.). Blisko 90 tys. żołnierzy zostało rozsiedlonych w różnych krajach według możliwości zatrudnienia w cywilu. W czerwcu 1946 r. TRJN oskarżył polskich generałów na obczyźnie o niepodporządkowanie się naczelnemu dowództwu Wojska Polskiego i odebrał im obywatelstwo.

Powrót do kraju żołnierzy z Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, także tych, którzy dotarli tam wcześniej z ZSRS z gen. Andersem przez Bliski Wschód.

▪ *fotografia, Szczecin, 1946 r.*

? Jaki los spotkał żołnierzy 2 Korpusu gen. Andersa?

W 1949 r. w Nowym Jorku powstało **Radio Wolna Europa**. Swoją siedzibę miało w Monachium w Niemczech Zachodnich. W latach 1951–1994 polska sekcja tej rozgłośni zajmowała się przekazywaniem Polakom prawdziwych, wolnych od propagandy komunistycznej informacji z kraju i ze świata. Władze państw komunistycznych starały się zagłuszać rozgłośnię. Przeprowadzały też bezpośrednie ataki na budynek radia, w których zginęło kilku pracowników.

PODZIEMIE ANTYKOMUNISTYCZNE

Choć Armia Krajowa oficjalnie przestała istnieć 19 stycznia 1945 r., jej struktury nie zostały całkowicie zlikwidowane. Część działaczy pozostała w konspiracji i tworzyła

ZRZESZENIE „WOLNOŚĆ I NIEZAWISŁOŚĆ"

WiN było najważniejszą oraz najliczniejszą organizacją konspiracyjną w powojennym kraju. Jej działacze zdawali sobie sprawę, że w nowej sytuacji geopolitycznej o niepodległą Polskę można walczyć tylko poprzez działania polityczne. Prowadzili więc propagandę wyborczą, ujawniali komunistyczne zbrodnie oraz rozpowszechniali w społeczeństwie informacje zatajane przez władze. Nie rozwiązali jednak wszystkich oddziałów zbrojnych. W wielu przypadkach były one bowiem jedyną ochroną dla konspiratorów i ludności przed działaniami komunistów. Do najważniejszych jednostek zbrojnych organizacji należały działające na Lubelszczyźnie oddziały mjr. Mariana Bernaciaka, ps. Orlik, oraz mjr. Hieronima Dekutowskiego, ps. Zapora, a także oddział por. Franciszka Jaskulskiego, ps. Zagończyk, na Kielecczyźnie. W 1947 r. komuniści rozbili IV Zarząd Główny WiN, co położyło kres tej organizacji.

Hieronim Dekutowski, ps. Zapora, uczestniczył w walkach we wrześniu 1939 r. Następnie dotarł do Francji, gdzie wstąpił do Polskich Sił Zbrojnych. Przeszedł szkolenie dla cichociemnych i w 1943 r. został zrzucony do kraju. Walczył z Niemcami, a później z NKWD i polskimi komunistami. Ujawnił się w 1947 r. po amnestii. Zagrożony aresztowaniem chciał wyjechać na Zachód, został jednak zatrzymany i poddany brutalnym torturom. Po otrzymaniu wyroku śmierci podjął nieudaną próbę ucieczki. Został stracony wiosną 1949 r.

? Dlaczego, Twoim zdaniem, WiN skupiło się na działalności politycznej?

ŻOŁNIERZE NIEZŁOMNI

Żołnierze niezłomni stawili opór sowietyzacji i komunistycznej władzy. Większość z nich została schwytana i zamordowana przez organy bezpieczeństwa. Do dziś nieznane są miejsca pochówku wielu z nich. Wśród zabitych znaleźli się także żołnierze zasłużeni w walkach z niemieckim okupantem, którzy po wojnie postanowili nie składać broni.

Danuta Siedzikówna, ps. Inka, w 1943 r. wstąpiła do AK, gdzie odbyła szkolenie medyczne. W 1945 r. została aresztowana za współpracę z antykomunistycznym podziemiem, a następnie uwolniona przez oddział Zygmunta Szendzielarza, ps. Łupaszka. Podjęła pracę jako sanitariuszka 4 Szwadronu odtworzonej 5 Wileńskiej Brygady AK na Białostocczyźnie. W lipcu 1946 r., podczas akcji dostarczania zaopatrzenia medycznego, została aresztowana i uwięziona. Władze oskarżyły ją o członkostwo w nielegalnej organizacji, nielegalne posiadanie broni i udział w napadach na funkcjonariuszy MO i UB. Została skazana na karę śmierci, którą wykonano 28 sierpnia 1946 r.

Feliks Selmanowicz, ps. Zagończyk, był weteranem wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. W 1939 r. należał do KOP. Podczas akcji „Burza” służył w 4 Wileńskiej Brygadzie AK. Po rozbrojeniu przez Armię Czerwoną był internowany w Kałudze, skąd uciekł. Gdy dotarł do Polski z transportem repatriantów, nawiązał kontakt z Łupaszką. Dowodził pięcioosobowym patrolem bojowo-dywersyjnym, który przeprowadził udane akcje m.in. w Gdańsku, Sopocie, Olsztynie i Tczewie. Aresztowany w 1946 r. i skazany na karę śmierci. Został stracony razem z Inką 28 sierpnia 1946 r. w Gdańsku.

Żołnierze 5 Wileńskiej Brygady Armii Krajowej podczas marszu. Na zdjęciu są widoczni m.in. rotmistrz Zygmunt Szendzielarz, ps. Łupaszka [1], kapelan ks. Aleksander Grabowski, ps. Ksiądz Ignac [2], oraz cichociemny porucznik Wiktor Wiącek, ps. Rakoczy [3].

▪ *fotografia, 1947 r.*

? W jakie działania byli zaangażowani żołnierze podziemia antykomunistycznego?

Ppłk Łukasz Ciepliński, ps. Pług, walczył w kampanii wrześniowej, m.in. w bitwie nad Bzurą. Podczas przebijania się do Warszawy zniszczył z działa przeciwpancernego sześć niemieckich czołgów, za co otrzymał Order Virtuti Militari. Brał udział w obronie stolicy. Od czerwca 1941 r. służył w ZWZ, następnie w AK. Podczas akcji „Burza” uczestniczył w wyzwalaniu Rzeszowa. Był przeciwny składaniu broni i ujawnianiu się żołnierzy AK, dlatego pozostał w konspiracji. Współtworzył organizację „Nie”, działał w Delegaturze Sił Zbrojnych na Kraj i w WiN. Aresztowany przez komunistów, uwierzył w ich zapewnienia o amnestii dla swoich podkomendnych. Gdy zrozumiał, że to kłamstwo, wycofał się i został poddany brutalnemu, trwającemu trzy lata śledztwu. Został skazany na karę śmierci, którą wykonano 1 marca 1951 r. Miejsce jego pochówku nie jest znane.

Jan Rodowicz, ps. Anoda, był harcerzem i żołnierzem Szarych Szeregów, AK i Delegatury Sił Zbrojnych. Brał udział m.in. w akcji pod Arsenałem oraz w akcji „Celestynów”, podczas której uwolniono 49 więźniów transportowanych do obozu w Auschwitz. Uczestniczył w powstaniu warszawskim. Po zajęciu Polski przez Armię Czerwoną był żołnierzem Obszaru Centralnego Delegatury Sił Zbrojnych aż do czasu jej rozwiązania. Mimo że zaprzestał działalności konspiracyjnej, w 1948 r. został aresztowany. Zginął w styczniu 1949 r. w czasie śledztwa w MBP.

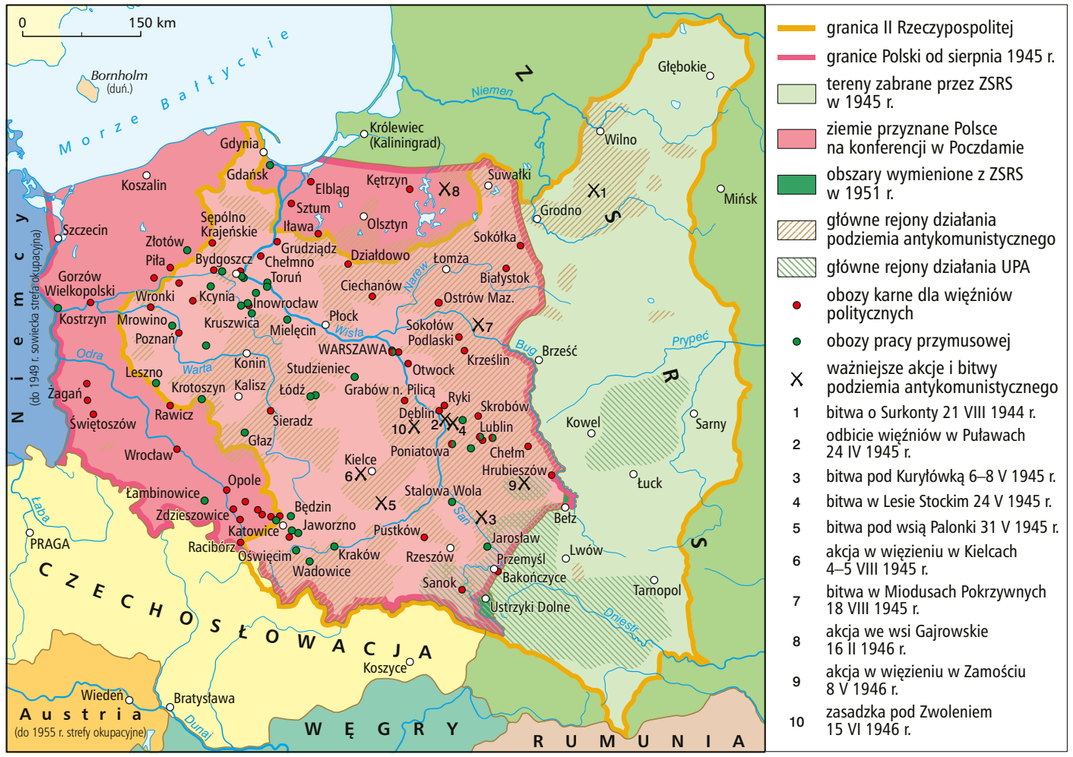
Witold Pilecki był legendarną postacią polskiego podziemia. W latach 1918–1921 służył w Wojsku Polskim i walczył w wojnie polsko-bolszewickiej. Brał udział w kampanii wrześniowej, a po jej klęsce przeszedł do konspiracji. W 1940 r. pozwolił wywieźć się do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, gdzie założył siatkę konspiracyjną – Związek Organizacji Wojskowej. Grupa ta zajmowała się m.in. przekazywaniem wiadomości z zewnątrz, a także zdobywaniem oraz rozdzielaniem żywności i odzieży. Podczas pobytu w Auschwitz Pilecki pisał raporty na temat prowadzonego tam ludobójstwa. Z obozu uciekł w kwietniu 1943 r. Brał udział w powstaniu warszawskim. W 1947 r. został oskarżony przez władze komunistyczne o szpiegostwo na rzecz gen. Andersa i skazany na karę śmierci. Wyrok wykonano w 1948 r.

Rotmistrz Witold Pilecki w trakcie procesu wytoczonego mu przez władze komunistyczne pod zarzutem szpiegostwa.

▪ *fotografia, Warszawa, 1948 r.*

DZIAŁALNOŚĆ PODZIEMIA ANTYKOMUNISTYCZNEGO PO 1945 R.

granica II Rzeczypospolitej
granice Polski od sierpnia 1945 r.
tereny zabrane przez ZSRS w 1945 r.
ziemie przyznane Polsce na konferencji w Poczdamie
obszary wymienione z ZSRS w 1951 r.
główne rejony działania podziemia antykomunistycznego
główne rejony działania UPA
obozy karne dla więźniów politycznych
obozy pracy przymusowej
X ważniejsze akcje i bitwy podziemia antykomunistycznego
1 bitwa o Surkonty 21 VIII 1944 r.
2 odbicie więźniów w Puławach 24 IV 1945 r.
3 bitwa pod Kuryłówką 6–8 V 1945 r.
4 bitwa w Lesie Stockim 24 V 1945 r.
5 bitwa pod wsią Palonki 31 V 1945 r.
6 akcja w więzieniu w Kielcach 4–5 VIII 1945 r.
7 bitwa w Miodusach Pokrzywnych 18 VIII 1945 r.
8 akcja we wsi Gajrowskie 16 II 1946 r.
9 akcja w więzieniu w Zamościu 8 V 1946 r.
10 zasadzka pod Zwoleniem 15 VI 1946 r.

? **1.** Wskaż obszary powojennej Polski, na których najintensywniej działało podziemie antykomunistyczne.
2. Wymień tereny II Rzeczypospolitej objęte działaniami UPA.

nowe organizacje. Gen. Leopold Okulicki, ps. Niedźwiadek, stanął na czele ugrupowania „Nie" (skrót od słowa „Niepodległość"). Walkę zbrojną miał poprowadzić gen. August Emil Fieldorf, ps. Nil. Działalność „Nie" została jednak sparaliżowana przez aresztowania jej przywódców wiosną 1945 r. Z kolei we wrześniu 1945 r. powstało Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość" (WiN). Jego przywódcą został płk Jan Rzepecki, zatrzymany jeszcze w tym samym roku. Po nim kierownictwo przejął płk Franciszek Niepokólczycki, a po jego aresztowaniu – ppłk Wincenty Kwieciński, ps. Lotny, który w 1947 r. został wtrącony do więzienia. Jako ostatni zrzeszeniem kierował ppłk Łukasz Ciepliński, ps. Pług.

W Polsce funkcjonowało także zbrojne podziemie antykomunistyczne. Należały do niego Narodowe Siły Zbrojne (NSZ) i Narodowe Zjednoczenie Wojskowe (NZW), zorganizowane przez działaczy przedwojennego ruchu narodowego. Na czele zbrojnego podziemia stali płk Tadeusz Danilewicz i ppłk Stanisław Kasznica. NZW miało własne formacje partyzanckie, m.in. oddział kpt. Henryka Flamego, ps. Bartek, na Śląsku Cieszyńskim. Organizacja działała głównie we wschodniej i w centralnej części kraju. Jej żołnierze walczyli z działaczami PPR i agentami UB. Rozbijali posterunki MO, uwalniali aresztowanych przez władze komunistyczne oraz chronili Polaków przed zatrzymaniami.

Po likwidacji Armii Krajowej zaczęły działać także inne, lokalne organizacje i stowarzyszenia, m.in. Ruch Oporu Armii Krajowej czy Armia Krajowa Obywatelska. Ponadto powstawały zgrupowania partyzanckie, takie jak 5 Wileńska Brygada AK. Bojowników

POSTAĆ HISTORYCZNA

AUGUST EMIL FIELDORF, PS. NIL (1895–1953)

Podczas I wojny światowej walczył w Legionach i Polskiej Organizacji Wojskowej. Brał też udział w wojnie polsko-bolszewickiej i kampanii wrześniowej w 1939 r. Następnie przedostał się do Francji, gdzie służył w Polskich Siłach Zbrojnych. W 1940 r. powrócił do okupowanej Polski jako emisariusz. Pełnił ważne funkcje w ZWZ/AK. Był również szefem Kedywu Komendy Głównej AK. Od wiosny 1944 r. współtworzył organizację „Nie", w której objął dowództwo. Wiosną 1945 r. został aresztowany przez Sowietów i osadzony w łagrze. Nie odkryli oni jednak jego tożsamości, dlatego w 1947 r. został zwolniony. Po powrocie do kraju ujawnił swoją tożsamość władzom. W 1950 r. ponownie aresztowany i po fikcyjnym procesie skazany na karę śmierci, którą wykonano w lutym 1953 r.

antykomunistycznego ruchu partyzanckiego określa się dziś mianem **żołnierzy wyklętych lub niezłomnych**. Władze walczyły z nimi przy pomocy jednostek Armii Czerwonej, Wojska Polskiego, Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Wojsk Ochrony Pogranicza oraz sił NKWD. Pod koniec 1945 r. w zwalczanie ruchu oporu były zaangażowane setki tysięcy funkcjonariuszy.

W sierpniu 1945 r. TRJN ogłosił amnestię. Skorzystało z niej ok. 30 tys. żołnierzy podziemia, których potem aresztowano lub zamordowano. W latach 1946–1947 w oddziałach zbrojnych podziemia antykomunistycznego walczyło jeszcze ok. 15–20 tys. żołnierzy. W lutym 1947 r. została ogłoszona kolejna amnestia. Ułaskawiono ponad 75 tys. osób, w tym także członków podziemia. W lasach nadal walczyło jednak blisko 2 tys. żołnierzy. Ostatnie grupy (liczące łącznie ok. 200–300 żołnierzy) poddały się dopiero w latach 50. Wielu działaczy niepodległościowych uwięziono lub skazano na śmierć. Ostatni z nich, Józef Franczak, ps. Lalek, zginął podczas obławy milicyjnej w 1963 r. W sumie w Polsce poległo ponad 8,5 tys. żołnierzy podziemia antykomunistycznego, a ok. 80 tys. zostało aresztowanych.

Podczas gdy władze zwalczały ruch oporu, na przełomie lat 40. i 50. w kraju zaczęła się tworzyć druga konspiracja – młodzieżowa.

Proces kapitan AK Barbary Sadowskiej, która w wieku 25 lat była szefową komórki wywiadowczej AK – DSZ – WiN o kryptonimie „Liceum". Do konspiracji weszła jeszcze w ramach ZWZ, a potem jako kurierka dalekobieżna podróżowała z meldunkami i rozkazami po Generalnym Gubernatorstwie. Za działalność w czasie wojny została odznaczona Orderem Virtuti Militari. Komuniści aresztowali ją w 1946 r. i skazali na dziewięć lat więzienia.

▪ *fotografia, Warszawa, 1946 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

EGZEKUCJA INKI I ZAGOŃCZYKA

28 sierpnia 1946 r. w więzieniu przy ul. Kurkowej w Gdańsku przeprowadzono egzekucję Danuty Siedzikówny, ps. Inka, i Feliksa Selmanowicza, ps. Zagończyk. We wspomnieniach ks. Mariana Prusaka zostały przedstawione ich ostatnie chwile.

Była to moja jedyna posługa przy egzekucji. Kiedy znalazłem się w więzieniu [na Kurkowej] *siedziałem może godzinę w odosobnieniu. Potem po mnie przyszli – cały czas przeżywałem to, co za chwilę miało się wydarzyć. Oddziałowy zaprowadził mnie najpierw do tego pana* [Feliksa Selmanowicza]. *Kiedy wszedłem do celi, widziałem przeraźliwy smutek w jego twarzy. Pierwsze słowa, z którymi się do mnie zwrócił, brzmiały: No tak, jednak nie skorzystano z prawa łaski... Wyspowiadałem go. Był spokojny. Może tylko taił zdenerwowanie, ale na zewnątrz nie było tego widać. Przez cały czas dokuczała mi świadomość, że mogą nas obserwować przez wizjer. Potem przeprowadzono mnie (nie wiem jak, gdyż byłem zbyt oszołomiony) do celi, w której na śmierć czekała młoda, szczupła dziewczyna* [Danka Siedzikówna] *w letniej sukience. Przyjęła mnie nadzwyczaj spokojnie, wyspowiadała się, a potem wyraziła życzenie, żeby o wyroku i o śmierci powiadomić jej siostrę. Mówiła to ciągle tak, jakby się nadal spowiadała. Czuliśmy, że możemy być obserwowani. Podała mi adres w Gdańsku-Wrzeszczu, przy Politechnice, ulica Własna Strzecha. Nie mogłem nic zapisać, starałem się zapamiętać ten adres. Jednocześnie powiedziała mi, że wysłała kartkę z zawiadomieniem, ale nie wie, czy ona dojdzie. Nie mówiła nic więcej, na nic się nie skarżyła.* [...] *Oni już tam byli.* [...] *Miałem krzyż, dałem go do pocałowania. Chciano im zawiązać oczy, nie pozwolili.* [...] *prokurator odczytał uzasadnienie wyroku i poinformował, że nie było ułaskawienia. Jego ostatnie słowa brzmiały: „Po zdrajcach narodu polskiego, ognia!". W tym momencie skazani krzyknęli, jakby się wcześniej umówili: „Niech żyje Polska!". Potem salwa i osunęli się na ziemię. Nie mogłem na to patrzeć, ale pamiętam, że obydwoje jeszcze żyli. Wtedy podszedł oficer i dobił ich strzałami w głowę.*

Źródło: *Egzekucja „Inki" i „Zagończyka"*, [w:] https://podziemiezbrojne.ipn.gov.pl/zol/teksty-historyczne/90681,Egzekucja-Inki-i-Zagonczyka.html [dostęp 28.02.2022].

? **1.** Opisz ostatnią spowiedź Inki i Zagończyka. Jakie emocje towarzyszyły temu wydarzeniu?
2. Omów przebieg egzekucji żołnierzy podziemia antykomunistycznego.

Początkowo młodzieżowe organizacje podziemne nawiązywały do AK, WiN czy NSZ, w późniejszym okresie odwoływały się do apolitycznego skautingu. Władze dopuszczały się prowokacji, m.in. tworzyły fikcyjne oddziały organizacji i werbowały do nich młodych ludzi, których następnie aresztowały i mordowały. Komuniści prześladowali też osoby podejrzewane o pomoc podziemiu. Z tego powodu do więzień trafiło ponad 35 tys. osób, a ok. 200 tys. zostało zesłanych do przymusowej pracy w kopalniach.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację polskiej emigracji politycznej i działalność rządu RP na uchodźstwie.
2. Omów działalność polskiego podziemia antykomunistycznego w latach 1945–1948.
3. Przedstaw sylwetki dwóch wybranych żołnierzy wyklętych.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób władze walczyły z podziemiem antykomunistycznym.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Koniuk, *Zapomniani bohaterowie powojennej Polski*, Gdynia 2014.
L. Łuniewska, *Szukając „Inki": życie i śmierć Danki Siedzikówny*, Warszawa 2015.
J. Pawłowicz, *Rotmistrz Witold Pilecki 1901–1948*, Warszawa 2008.

3 POWOJENNA ODBUDOWA KRAJU

WAŻNE W TYM TEMACIE

- straty demograficzne, gospodarcze i kulturowe,
- proces odbudowy kraju po wojnie,
- następstwa społeczno-gospodarcze zmiany granic,
- gospodarka powojennej Polski.

BILANS II WOJNY ŚWIATOWEJ

Wskutek działań wojennych oraz niemieckiej okupacji terytorium Polski było bardzo zniszczone. Miasta, drogi, mosty i fabryki ucierpiały w intensywnych walkach i bombardowaniach. Okupanci zagrabili wiele cennych dzieł sztuki, a w pożarach spłonęły zbiory muzeów i bibliotek. Poza tym po wojnie Polska nie odzyskała pełnej niepodległości. Znalazła się w sowieckiej strefie wpływów i utraciła na rzecz ZSRS Kresy Wschodnie wraz z tamtejszymi dobrami kultury.

W wyniku wojny zginęło **ok. 6 mln polskich obywateli** (w tym ok. 3 mln polskich Żydów). Byli wśród nich zarówno prości ludzie, jak i poddani szczególnym represjom przedstawiciele inteligencji, wybitne osobistości II Rzeczypospolitej i potencjalni przywódcy powojennego ruchu oporu.

Straty w przemyśle zostały oszacowane przez Biuro Odszkodowań Wojennych oraz Główny Urząd Statystyczny (GUS). W lipcu 1945 r. GUS przeprowadził spis zakładów przemysłowych – od małych warsztatów rzemieślniczych aż po duże fabryki. Zniszczenia były olbrzymie, zwłaszcza na terenach poniemieckich. Wynikało to m.in. z faktu, że wiele tamtejszych zakładów Armia Czerwona zdemontowała i wywiozła na wschód.

Zniszczenia w budownictwie wyniosły **ok. 12 mld zł** (według cen z 1938 r.). Dotyczyły przede wszystkim miast: Warszawy, Wrocławia, Gdańska, Szczecina i Poznania, a także Ziem Odzyskanych, czyli województw szczecińskiego i wrocławskiego. Zabudowa miejska bardziej ucierpiała na terenach poniemieckich, a wiejska – na dawnych ziemiach Polski. Straty na kolei oraz w infrastrukturze drogowej również były bardzo duże. Zniszczone zostały

Ruiny Warszawy zniszczonej celowo przez Niemców po upadku powstania warszawskiego.
- *fotografia, Warszawa, 1945 r.*

tabory kolejowe, trakcje, wiadukty, mosty i tory. Wiele mostów i wiaduktów wysadzono w powietrze, a nawierzchnia dróg wymagała naprawy. Straty taboru samochodowego oszacowano na ok. 90%. Ponadto wskutek wojny Polska utraciła statki żeglugi przybrzeżnej i tabor portowy. Niemcy przebudowali Gdynię na port wojenny, który pod koniec wojny zaminowali. Wysadzili falochrony, a wejście zablokował zatopiony pancernik. To uniemożliwiło Polakom szybką powojenną eksploatację gdyńskiego portu.

POCZĄTKI ODBUDOWY

Po wojnie istotne stało się uruchomienie poszczególnych gałęzi przemysłu. Najszybciej rozwijał się przemysł wydobywczy, zwłaszcza górnictwo węglowe, w którym w 1946 r. zatrudnienie wzrosło o 26% (w porównaniu z 1937 r.). Najbardziej uprzemysłowione były województwa śląskie, łódzkie i wrocławskie.

Aby rozwiązać problem ze zniszczeniami w budownictwie, PKWN już w listopadzie 1944 r. utworzył **Biuro Planowania i Odbudowy**. W kwietniu 1945 r. powstało z kolei Ministerstwo Odbudowy. Władze odbudowywały cały kraj, jednak szczególną uwagę przywiązywały do Górnego Śląska. Traktowały go priorytetowo ze względu na wydobycie węgla. Dzięki przejęciu ziem na zachodzie Polacy pozyskali też mieszkania poniemieckie. Mimo zniszczeń miały one zdecydowanie lepszy standard, m.in. były wyposażone w instalacje wodociągowe. To zachęciło część ludzi z obszarów silnie zniszczonych (m.in. Warszawa) do przeprowadzki na Ziemie Odzyskane.

Kolej była największym przewoźnikiem osób i towarów w kraju. Z tego powodu władze dążyły do jej szybkiej odbudowy. Inwestowały w linie tranzytowe, węzły przygraniczne oraz trakcję elektryczną. W drugiej połowie lat 40. do Polski powróciły 23 statki z Wielkiej Brytanii. Polacy zakupili też kilka nowych statków, a kilkanaście otrzymali w ramach reparacji wojennych. Ponadto rozpoczęła się budowa statków w Stoczni Gdańskiej. Uruchomiono port w Gdańsku i częściowo w Gdyni, a następnie w Szczecinie. W 1948 r. ruszyła budowa wielkiego basenu węglowego w Szczecinie.

ODBUDOWA WARSZAWY

Warszawa była najbardziej zniszczonym polskim miastem po wojnie. Odbudowa stolicy wymagała wielkich nakładów pracy całego społeczeństwa. W lutym 1945 r. powołano Biuro Odbudowy Stolicy, które miało koordynować prace renowacyjne. Rekonstrukcja metropolii stała się priorytetem do tego stopnia, że budynków uszkodzonych w innych miastach nie remontowano, lecz rozbierano, a cegły wykorzystywano do odbudowy stolicy. Ponadto całym kraju zbierano środki na odbudowę Warszawy. Wskutek tych intensywnych działań w Warszawie wznoszono nie tylko domy, lecz także odtworzono sieć wodociągową, gazową i elektryczną. Ponadto naprawiano jezdnie i chodniki. Już w 1946 r. został odtworzony Most Poniatowskiego. Budowano również nowe mieszkania, m.in. na gruzach getta powstawały osiedla Muranów, Mirów i Młynów.

Młodzież z hufca pracy (junacy) pracująca przy rozbiórce ruin kamienic na ul. Marszałkowskiej w Warszawie.
▪ *fotografia, Warszawa, 1946 r.*

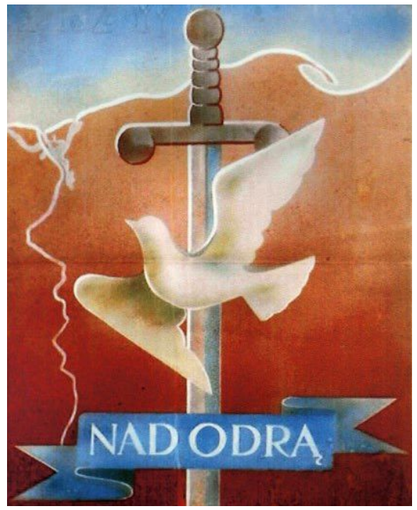
? Jakie obiekty odbudowano w powojennej Warszawie?

WARTO WIEDZIEĆ

Ziemie Odzyskane

Władze usiłowały uzasadnić społeczeństwu zajęcie Ziem Odzyskanych. Rządzącym zależało na tym, aby nowi mieszkańcy poczuli się tam jak u siebie oraz przejęli odpowiedzialność za odbudowę i rozwój tego obszaru. Jednocześnie musieli wytłumaczyć Polakom utratę rozległych wschodnich terenów na rzecz ZSRS oraz związane z tym przymusowe migracje i przesiedlenia. W 1945 r. powstało Ministerstwo Ziem Odzyskanych, którego szefem został Władysław Gomułka. W planach tego resortu Polacy przesiedlani na zachodnie terytoria mieli zaprowadzić tam nowy, polski porządek. Aby propaganda dotarła do obywateli, ukazywały się liczne broszury, ulotki i książki o charakterze pamiętnikarskim. Powstawały też filmy osadzone w realiach Ziem Zachodnich. Ponadto prowadzono badania naukowe poświęcone tej tematyce.

? W jakim celu zostało powołane Ministerstwo Ziem Odzyskanych?

Plakat propagandowy sławiący zwycięstwo nad hitlerowskimi Niemcami i przyłączenie do Polski tzw. Ziem Odzyskanych.
▪ *plakat, lata 40.*

Samoloty, urządzenia i aparatura PLL „Lot” również zostały zniszczone podczas wojny. Przedsiębiorstwo reaktywowano już w marcu 1945 r. Na warszawskim Okęciu w 1946 r. oddano do użytku dworzec tymczasowy, jedyny, który był przystosowany do lotów międzynarodowych. Uruchomiono także siedem lotnisk cywilnych do komunikacji krajowej: w Gdańsku, Katowicach, Krakowie, Łodzi, Poznaniu, Szczecinie i we Wrocławiu.

REFORMA ROLNA

Zniszczenia w rolnictwie miały charakter wielowymiarowy. Niektóre użytki rolne zostały zaminowane podczas działań wojennych. Niemcy zatopili też część żyznych ziem na Żuławach. Ponadto wiele gospodarstw, zwłaszcza na Ziemiach Odzyskanych, zostało rozgrabionych.

Po wojnie władze komunistyczne zaczęły wprowadzać zmiany w gospodarce na wzór sowiecki. Polegały one na wdrożeniu systemu centralnego planowania, likwidacji własności prywatnej i gospodarki rynkowej, a także radykalnych reformach rolnych. Pierwszym krokiem był dekret o **reformie rolnej**, wydany przez PKWN już **6 września 1944 r.** Na jego podstawie Państwowy Fundusz Ziemi przymusowo skonfiskował w Polsce majątki większe niż 50 ha, a na obszarach przyłączonych do Rzeszy podczas okupacji niemieckiej – większe niż 100 ha. Państwo nie wypłaciło odszkodowania byłym właścicielom, miało tylko zapewnić im środki potrzebne do życia. Gospodarstwa niemieckie i należące do kolaborantów były przejmowane niezależnie od ich wielkości.

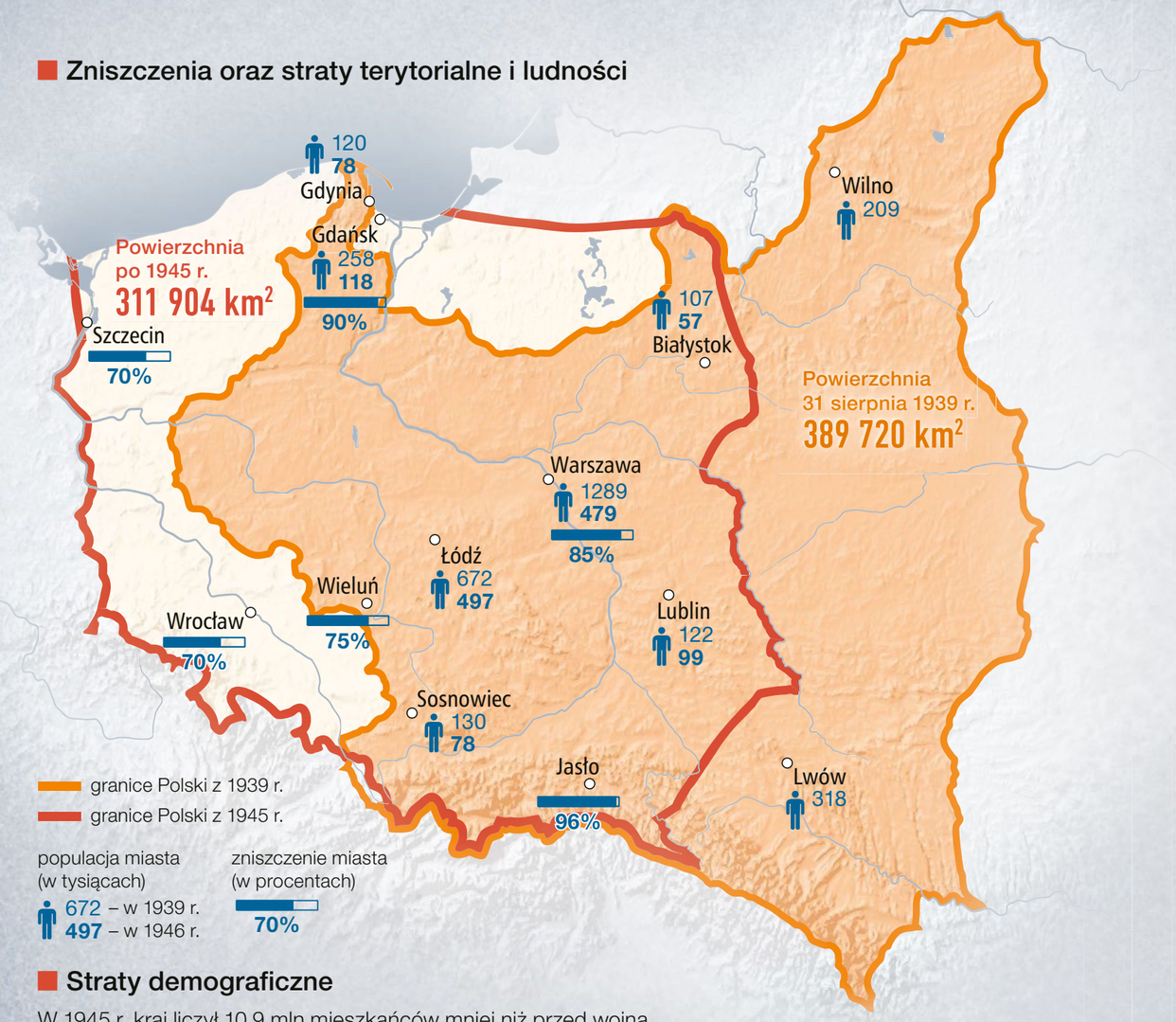

Uroczyste wręczanie zaświadczeń o prawie własności ziemi dla chłopów, którzy otrzymali ją w wyniku reformy rolnej.
▪ *fotografia, Lubelszczyzna, 1945 r.*

STRATY WOJENNE

Zniszczenia spowodowane przez walki oraz okupację na ziemiach polskich były ogromne. Oprócz strat wśród ludności, która była poddawana przez okupantów polityce eksterminacji (ludobójstwo, wysiedlenia, deportacje), objęły one niemal wszystkie dziedziny życia. Ucierpiały przemysł, transport, infrastruktura cywilna, a także kultura oraz oświata i nauka. Straty materialne szacuje się na 258 mld 140 mln złotych (wg wartości złotego z 1927 r.), co stanowi 13-krotność polskiego dochodu narodowego z 1938 r.

Zniszczenia oraz straty terytorialne i ludności

Straty demograficzne

W 1945 r. kraj liczył 10,9 mln mieszkańców mniej niż przed wojną. Był to wynik śmierci milionów Polaków (6 mln) oraz zmian granic i przymusowej emigracji przeciwników nowego ustroju.

Ludność ogółem w Polsce

1939 r. 34,8 mln

1945 r. 23,9 mln

Straty gospodarcze

Olbrzymie straty w polskiej gospodarce spowodowane były działaniami wojennymi i rabunkową polityką okupantów (na terenach poniemieckich prowadzoną przez ZSRS).

Zniszczenie majątku narodowego:

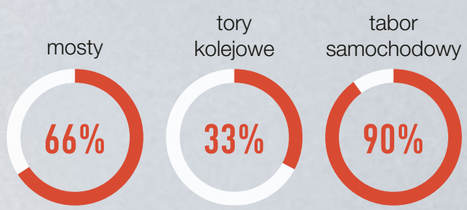
38% stanu sprzed 1939 r.

fabryki	przemysł chemiczny	przemysł elektrotechn.	przemysł spożywczy	przemysł metalowy
65%	64,5%	59,7%	53,1%	48%

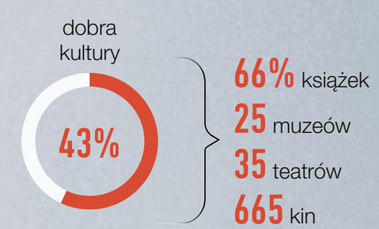

Wysadzony most na rzece San w Przemyślu był jednym z setek, które uległy zniszczeniu wskutek działań wojennych prowadzonych na ziemiach polskich. Brak przepraw utrudniał powojenną komunikację w kraju.

Straty w infrastukturze

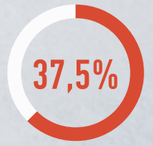

Zniszczenia w kulturze

Straty w oświacie, nauce i szkolnictwie wyższym

W wyniku wojny zginęło:

osób z wyższym wykształceniem

732 profesorów i pracowników naukowych

5596 nauczycieli (w tym 33% nauczycieli szkół wyższych)

Podczas okupacji niemieckiej utracono:

	Szkoły wyższe	Towarzystwa naukowe
Wyposażenie naukowe	70%	100%
Księgozbiory	75%	95%
Majątki	85%	100%

Obalona Kolumna Zygmunta, leżąca tuż obok wysadzonego przez Niemców w powietrze Zamku Królewskiego, stała się symbolem zniszczenia stolicy.

TEKST ŹRÓDŁOWY

REFORMA ROLNA

W dekrecie PKWN o reformie rolnej wydanym 6 września 1944 r. komuniści określili, jakie rodzaje majątków ziemskich staną się własnością państwa.

Art. 2. (1) Na cele reformy rolnej przeznaczone będą nieruchomości ziemskie:
a) Stanowiące własność skarbu państwa z jakiegokolwiek tytułu,
b) Będące własnością obywateli Rzeszy Niemieckiej, nie-Polaków i obywateli polskich narodowości niemieckiej,
c) Będące własnością osób skazanych prawomocnie za zdradę stanu, za dezercję lub uchylanie się od służby wojskowej, za pomoc udzieloną okupantowi ze szkodą dla Państwa lub miejscowej ludności, względnie za inne przestępstwa, przewidziane w dekrecie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. (Dz. U.R.P. Nr 4 poz. 16) oraz w dekrecie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 30 października 1944 r. o ochronie Państwa (Dz. U.R.P. Nr 10 poz. 50),
d) Skonfiskowane z jakichkolwiek innych prawnych przyczyn,
e) Stanowiące własność albo współwłasność osób fizycznych lub prawnych, jeżeli ich rozmiar łączny przekracza bądź 100 ha powierzchni ogólnej, bądź 50 ha użytków rolnych, a na terenie województw poznańskiego, pomorskiego i śląskiego, jeśli ich rozmiar łączny przekracza 100 ha powierzchni ogólnej, niezależnie od wielkości użytków rolnych tej powierzchni.
O położeniu prawnym nieruchomości ziemskich, należących do kościoła katolickiego lub gmin wyznaniowych innych wyznań, orzeknie Sejm Ustawodawczy. [...]

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 277–278.

? 1. Wymień rodzaje majątków ziemskich, które miały być objęte reformą rolną.
2. Na podstawie tekstu źródłowego oraz informacji z podręcznika oceń, czy reforma rolna umocniła polskie wpływy na Ziemiach Odzyskanych.

Ziemia została rozdzielona pomiędzy kilkaset tysięcy chłopów bezrolnych oraz mało- i średniorolnych. Była przyznawana za minimalną opłatą i stawała się własnością indywidualną. W efekcie powstało dużo niewielkich gospodarstw o powierzchni nie większej niż 5 ha. Wskutek reformy warstwa ziemiańska w Polsce – negatywnie postrzegana przez komunistów – została zlikwidowana. 6 września 1946 r. wprowadzono reformę także na ziemiach zachodnich i byłego Wolnego Miasta Gdańska. W efekcie z 5,6 mln ha ziemi powstało w Polsce ponad 800 tys. gospodarstw chłopskich.

PRÓBA KOLEKTYWIZACJI

Decyzja o rozpoczęciu kolektywizacji zapadła jesienią 1948 r. Władzom zależało na tym, by przejąć kontrolę nad rolnictwem, uspołecznić wieś i przekształcić tradycyjną warstwę chłopską w nową wiejską klasę robotniczą. W tym celu zamierzano tworzyć spółdzielnie produkcyjne wzorowane na sowieckich kołchozach. Już w 1949 r. rozpoczęto nagonkę na właścicieli dużych gospodarstw chłopskich, których nazwano kułakami. Nałożyły na nich wysokie podatki oraz zmusiły do obowiązkowych dostaw. Dodatkowo nastawiały przeciwko nim pozostałych chłopów, aby wywołać tym samym konflikt społeczny.

Państwowe Gospodarstwa Rolne (**PGR**) powstały w 1949 r., najczęściej w majątkach przejętych w wyniku reformy rolnej. Były własnością państwa i zatrudniały, podobnie jak zakłady pracy, pracowników rolnych. Od 1950 r. władze dążyły też do tego, aby rolnicy indywidualni (chłopi) zrzeszali się w **Rolniczych Spółdzielniach Produkcyjnych** (**RSP**). Stanowiły one wspólną własność zrzeszonych chłopów. Ich ziemia oraz inwentarz były uspołecznione, a dochód wypracowywali

WARTO WIEDZIEĆ

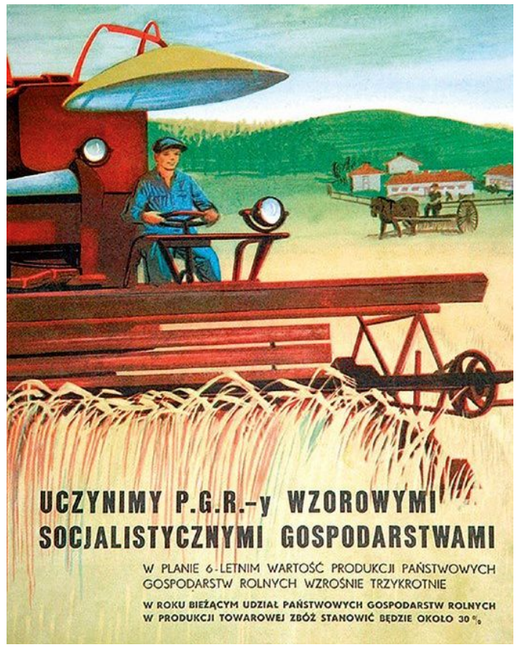
Podział administracyjny po wojnie

Po wojnie władze utrzymały trójstopniowy podział administracyjny. Polska była podzielona na województwa, powiaty i gminy. W sumie w kraju istniało 14 województw oraz dwa miasta wydzielone: Warszawa i Łódź. W czerwcu 1950 r. liczba województw zwiększyła się do 17 – powstały województwa koszalińskie, opolskie i zielonogórskie. W 1957 r. z poszczególnych województw władze wydzieliły miasta: Kraków, Poznań i Wrocław. W styczniu 1955 r. zlikwidowały nazwę „gminy" i zastąpiły ją słowem „gromady". W 1973 r. wycofały się jednak z tej zmiany i powróciły do wcześniejszego nazewnictwa.

? Ile było województw w Polsce w latach 1950–1975?

wspólnie wszyscy członkowie. RSP otrzymywały sprzęt z Państwowych Ośrodków Maszynowych. Aby zachęcić chłopów do takiego rozwiązania, propaganda wskazywała na liczne zalety kolektywizacji, takie jak organizowanie świetlic, wyjazdy turystyczne czy wizyty lekarzy na wsi.

Plakat zachęcający do wydajniejszej pracy w PGR-ach.
▪ *plakat, Polska, 1950 r.*

Największe sukcesy kolektywizacja osiągnęła na Ziemiach Odzyskanych. Tamtejsza napływowa ludność nie była jeszcze przywiązana do ziemi. Z kolei w centralnej i wschodniej Polsce do tej inicjatywy przystąpili wyłącznie najbiedniejsi rolnicy. Ogółem uspołecznianie wsi nie miało w Polsce zbyt wielu zwolenników. Do końca 1955 r. kolektywizacja objęła tylko nieco ponad 9% całej ziemi uprawnej.

NACJONALIZACJA

Gospodarka centralnie planowana polegała na tym, że to rząd odgórnie wyznaczał zadania dla poszczególnych przedsiębiorstw. Ustalał m.in. wielkość produkcji, ceny oraz poziom zatrudnienia. **3 stycznia 1946 r.** Krajowa Rada Narodowa (KRN) uchwaliła ustawę o **nacjonalizacji**. Na jej mocy państwo przejęło na własność podstawowe gałęzie gospodarki narodowej. Bez odszkodowania zawłaszczyło przedsiębiorstwa należące do obywateli Rzeszy Niemieckiej i Wolnego Miasta Gdańska (z wyjątkiem osób narodowości polskiej)

oraz do osób uznanych za zdrajców ojczyzny. Zakłady prywatne stanowiące własność Polaków były przejmowane przy wypłacie rekompensat. Całkowitej nacjonalizacji podległo 17 gałęzi przemysłu, m.in. kopalnie, przemysł naftowy, przedsiębiorstwa energetyczne i przemysł zbrojeniowy. W pozostałych sektorach państwo zagarnęło duże zakłady, które zatrudniały powyżej 50 robotników na jedną zmianę. Na skutek nacjonalizacji do wiosny 1947 r. upaństwowiono prawie 6 tys. przedsiębiorstw, w tym blisko 3 tys. poniemieckich.

HANDEL

Handel był sektorem gospodarki, który po wojnie najszybciej został odbudowany i ustabilizowany. Otwierano dawne sklepy i zakładano nowe, powstawały zakłady gastronomiczne, targi i bazary. Została również odtworzona sieć hurtowa i detaliczna. Jednak w kwietniu 1947 r. władze rozpoczęły **„bitwę o handel”**. Zamierzały całkowicie zlikwidować handel prywatny. Państwo zaczęło narzucać ceny towarów, w tym ceny maksymalne. Gdy właściciele sklepów je przekroczyli, nakładano na nich kary finansowe za spekulację, czyli działalność handlową prowadzącą do osiągnięcia zbyt dużego – zdaniem rządzących – zysku. Za takie przewinienie można było też trafić do obozu pracy przymusowej. To uniemożliwiało swobodną działalność i wielu właścicieli sklepów doprowadziło do bankructwa. Ponadto w 1947 r. rząd wydał ustawę o koncesjonowaniu. Odtąd zezwolenia na prowadzenie działalności handlowej były wydawane po opłaceniu licznych podatków i należności. Na skutek tej polityki większość prywatnych handlowców zrezygnowała z własnej działalności.

W maju 1948 r. rządzący wydali rozporządzenia, aby przejąć handel spółdzielczy. Do 1950 r. uzyskali kontrolę nad handlem hurtowym, czego efektem było całkowite upaństwowienie handlu w kraju.

Polska w okresie powojennym kupowała i sprzedawała towary także na rynku międzynarodowym. Już jesienią 1944 r. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego podpisał umowę handlową ze Związkiem Sowieckim. Z kolei jesienią 1945 r. zawarł porozumienie z **Organizacją Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy i Odbudowy** (skrót od ang. nazwy: **UNRRA**). To zapewniło Polsce pomoc w postaci dostaw żywności, leków, odzieży, obuwia oraz sprzętu medycznego. W kolejnym roku rządzący pozyskali kredyty w Banku Eksportowo-Importowym w Waszyngtonie na łączną kwotę 90 mln USD. Nawiązali także stosunki handlowe z innymi krajami, ale priorytet w handlu zagranicznym stanowiły umowy z Moskwą. Były one dla Polski niekorzystne.

Plakat propagandowy promujący regulację cen wprowadzoną przez rząd. Miała ona tu symbolicznie odciąć dłonie spekulantom, którzy trzymają się cen wolnorynkowych.

▪ *plakat, 1946 r.*

SYTUACJA ŻYCIOWA LUDNOŚCI

Sytuacja życiowa ludności na ziemiach polskich po II wojnie światowej była trudna. W 1946 r. z powodu znacznych niedoborów żywności i innych towarów władze wprowadziły system kartkowy. Polegał on na wydawaniu bonów, które uprawniały do zakupu określonych produktów. Ludność częściowo była zaopatrywana w jedzenie, leki i odzież dzięki dostawom z UNRRA. Pomoc płynąca z organizacji zakończyła się jednak wiosną 1947 r. To ponownie pogorszyło położenie Polaków. Władze wprowadziły dni bezmięsne, znane już z okresu wojny. O złą sytuację oskarżały sektor prywatny, co ułatwiało im prowadzenie „bitwy o handel”. Stopa życiowa ludności poprawiała się bardzo powoli.

? Jak wyglądała sytuacja ludności w powojennej Polsce?

Mieszkańcy Łagowa otrzymujący dary od UNRRA. Dzięki nim wielu Polaków mogło przetrwać niezwykle trudny okres tuż po zakończeniu II wojny światowej.

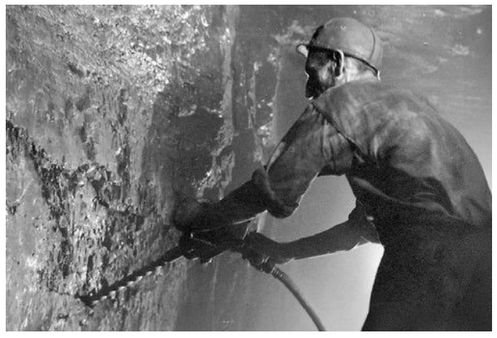
▪ *fotografia, Polska, 1946 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Wyścig pracy

Po wojnie wydajność pracy górników w kopalniach była niższa niż w II Rzeczypospolitej. Podobnie wyglądała sytuacja w innych zakładach. Wynikało to z faktu, że zatrudniano w nich dużą liczbę więźniów i pracowników przymusowych. Aby podnieść wyniki, władze wprowadziły współzawodnictwo pracy. Polegało ono na nagradzaniu pracowników, którzy przekraczali ustanowione normy. Na prekursora tego ruchu w ZSRS został wykreowany górnik Aleksiej Stachanow. W 1935 r. ustanowił on rekord wydobycia węgla podczas jednej zmiany, za co otrzymał tytuł przodownika pracy. W Polsce nurt współzawodnictwa pracy został zainicjowany w 1947 r. przez górnika z Zabrza Wincentego Pstrowskiego. Mimo komunistycznej propagandy idea współzawodnictwa nie przyjęła się jednak w polskim społeczeństwie.

? W jakim celu władze wprowadziły współzawodnictwo pracy?

Górnik Wincenty Pstrowski był jednym z najbardziej znanych przodowników pracy. Osiągnął 720% normy, a następnie został mianowany wicedyrektorem Kopalni Węgla Kamiennego „Wieczorek” w Katowicach. Swój rekord bił jednak w komfortowych warunkach, odmiennych od tych, w jakich pracowali inni górnicy.

▪ *fotografia, Polska, lata 40. XX w.*

PLAN TRZYLETNI

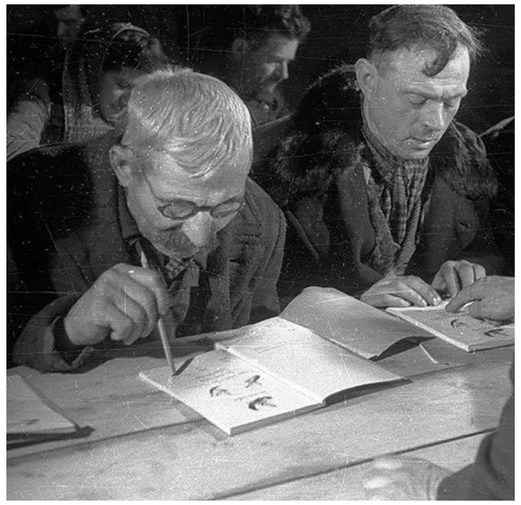
Centralnie sterowane plany gospodarcze stanowiły ważny element gospodarki na wzór sowiecki. Pierwszym powojennym planem gospodarczym w Polsce był **Plan Odbudowy Gospodarczej** na lata 1947–1949, zwany także **planem trzyletnim**. Został on przygotowany przez Centralny Urząd Planowania przy Komitecie Ekonomicznym Rady Ministrów. Za główny cel władze uznały podniesienie stopy życiowej ludności powyżej poziomu przedwojennego. Planowały także odbudować kraj ze zniszczeń wojennych, zlikwidować bezrobocie, przekształcić strukturę społeczno-gospodarczą oraz unowocześnić energetykę i transport. Ważnym elementem tej inicjatywy stało się ponadto scalenie Ziem Odzyskanych z pozostałą częścią kraju. Realizacja planu trzyletniego była utrudniona na skutek odrzucenia planu Marshalla (więcej zob. s. 194–196). Polska straciła w ten sposób możliwość korzystania z zachodnich kredytów, z których mogłaby sfinansować inwestycje. Ponadto w 1947 r. wystąpił nieurodzaj. Mimo wszystko plan

trzyletni był jedynym powojennym planem gospodarczym, który został w całości zrealizowany. Dochód narodowy wzrósł o ok. 43%, co rzeczywiście przekroczyło poziom przedwojenny. Zwiększył się stopień zatrudnienia. W rolnictwie nie zrealizowano co prawda zamierzonych celów, ale produkcja żywności na jednego mieszkańca i tak była prawie 20% wyższa niż w latach 30.

SZKOLNICTWO

Działania na rzecz zmniejszenia analfabetyzmu były bardzo istotne dla rozwoju społecznego. Umiejętność czytania i pisania miała dać robotnikom i chłopom poczucie awansu społecznego, za który będą wdzięczni rządzącym. W 1949 r. władze wprowadziły obowiązek bezpłatnej nauki dla analfabetów i półanalfabetów od 14. do 50. roku życia. Już trzy lata później ogłosiły, że analfabetyzm w Polsce został wyeliminowany. W rzeczywistości jednak dopiero w 1978 r. ponad 99% populacji osób powyżej 15. roku życia potrafiło czytać i pisać.

W 1948 r. władze ustanowiły bezpłatne, obowiązkowe, siedmioklasowe szkoły podstawowe. Następnie uczeń mógł się kształcić w szkole średniej: czteroklasowym liceum ogólnokształcącym lub technikum zawodowym (trzy-, cztero- lub pięcioletnim). Absolwent szkoły średniej mógł podjąć pracę w konkretnym zawodzie lub kontynuować naukę na uczelni wyższej. W 1961 r. wydłużono nauczanie podstawowe o rok.

Kurs nauki czytania i pisania zorganizowany przez Ministerstwo Edukacji w ramach walki z analfabetyzmem.

- *fotografia, Makowica Mazowiecka, 1948 r.*

Zmiany w szkolnictwie wyższym zostały wprowadzone w 1951 r. Od tego momentu studia składały się z dwóch stopni. Po ukończeniu drugiego stopnia można było uzyskać tytuł magistra lub magistra inżyniera. Pod koniec lat 50. powrócono jednak do jednolitych studiów magisterskich. Mimo że liczba studentów rosła, to wielu kandydatom władze ograniczały dostęp do uczelni – zgodnie z ideologią komunistyczną promowały jedynie chłopskie i robotnicze pochodzenie. Z kolei kariera pracowników naukowych w dużym stopniu zależała od ich stosunku do partii.

ĆWICZENIA

1. Omów zmiany demograficzne w Polsce po II wojnie światowej.
2. Wymień zniszczenia wojenne w poszczególnych gałęziach przemysłu.
3. Scharakteryzuj proces kolektywizacji rolnictwa.
4. Przedstaw skutki „bitwy o handel".
5. Wyjaśnij, jakie były założenia i efekty planu trzyletniego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Halicka, *Polski Dziki Zachód: przymusowe migracje i kulturowe oswajanie Nadodrza 1945–1948*, Kraków 2015.

R. Nowak, *Powstanie z ruin. Historia odbudowy Warszawy w latach 1945–1956*, Warszawa 2019.

„Rewolucja społeczna" czy „dzika przebudowa"? Społeczne skutki przekształceń własnościowych w Polsce (1944–1956), red. T. Osiński, Lublin 2016.

4 STALINIZM W POLSCE

WAŻNE W TYM TEMACIE

- proces sowietyzacji Polski,
- cechy terroru stalinowskiego,
- stosunki państwo–Kościół,
- socrealizm w kulturze polskiej.

POWSTANIE PZPR

Likwidacja systemu wielopartyjnego w Polsce była jednym z głównych celów komunistów. Już w 1944 r. zaczęli utrudniać reaktywację innych ugrupowań politycznych, np. Stronnictwa Narodowego, Stronnictwa Pracy czy Stronnictwa Demokratycznego. Zwalczali funkcjonujące w podziemiu Stronnictwo Narodowe i kontrolowali działalność pozostałych partii. Do głosu dopuszczali tylko polityków uległych wobec władzy. Ostatecznie w 1950 r. Stronnictwo Pracy zostało rozwiązane. Część jego działaczy dołączyła do Stronnictwa Demokratycznego, całkowicie już zależnego od komunistów. Po wyborach do Sejmu Ustawodawczego w 1947 r. władze rozpoczęły też likwidację pozostałych partii. Rozbito PSL, a zamiast niego w 1949 r. powstało Zjednoczone Stronnictwo Ludowe, które miało wyraźnie prokomunistyczny charakter.

W 1945 r. odrodziła się Polska Partia Socjalistyczna (PPS). Mogła ona stanowić alternatywę dla PPR, dlatego komuniści dążyli do szybkiego połączenia obu ugrupowań. Wśród działaczy socjalistycznych przeprowadzono czystkę. Utworzona jeszcze w czasie wojny Robotnicza Partia Polskich Socjalistów także coraz ściślej współpracowała z komunistami. W **dniach 15–21 grudnia 1948 r.** w gmachu Politechniki Warszawskiej odbył się kongres, na którym powstała **Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR)**. Funkcję przewodniczącego Komitetu Centralnego PZPR objął **Bolesław Bierut**. On i jego współpracownicy, m.in. Jakub Berman, Józef Cyrankiewicz i Hilary Minc, ściśle wypełniali polecenia Kremla. W tym samym czasie ze stanowisk partyjnych usunięto Władysława Gomułkę i jego współpracowników, oskarżając ich o tzw. odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW BIERUT (1892–1956)

Polski polityk, działacz komunistyczny i prezydent RP (1947–1952). W latach 1925–1927 był członkiem Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Polski (KC KPP). Działał jako funkcjonariusz Międzynarodówki Komunistycznej w Austrii, Czechosłowacji oraz Bułgarii. W latach 1933–1938 był więziony za działalność komunistyczną. Podczas II wojny światowej pracował jako agent NKWD. Po dwuletnim pobycie w Mińsku został skierowany do Warszawy, gdzie należał do kierownictwa PPR. W 1944 r. objął funkcję przewodniczącego Krajowej Rady Narodowej, a następnie prezydenta KRN i zastępcy prezydenta RP. W latach 1948–1956 kierował polską partią komunistyczną jako zaufany człowiek Stalina. W 1947 r. został wybrany na prezydenta RP przez sejm, który powołano w wyniku sfałszowanych wyborów. Zmarł podczas pobytu w Moskwie w 1956 r.

KULT JEDNOSTKI

W powojennej Polsce nasilał się proces sowietyzacji życia społecznego. Jednym z jego przejawów było wprowadzenie kultu jednostki, który dotyczył przede wszystkim Józefa Stalina. Za pomocą literatury, filmu czy sztuk plastycznych kreowano wyidealizowany, zupełnie nieprawdziwy obraz sowieckiego przywódcy. Na plakatach i obrazach często towarzyszyły mu dzieci, będące symbolem niewinności. Postać Stalina pojawiała się w szkolnych czytankach i wierszykach. Uczniowie pisali do niego listy i przygotowywali laurki z okazji urodzin. Artyści w swoich dziełach przedstawiali wodza jako geniusza, wielkiego myśliciela i „słońce narodów". Po śmierci Stalina 5 marca 1953 r. władze w Polsce ogłosiły żałobę narodową. Polskie Radio nadawało żałobną muzykę. Rada Ministrów i Rada Państwa podjęły uchwałę o przemianowaniu Katowic na Stalinogród, a Pałac Kultury i Nauki otrzymał imię Stalina. Ponadto władze zadecydowały o budowie Pomnika Stalina na Placu Defilad w Warszawie. Kult jednostki w państwach bloku wschodniego obejmował także krajowych przywódców partyjnych. W Polsce kwitł kult Bolesława Bieruta, czego przejawem była zmiana nazwy dzielnicy Karpacza na Bierutowice w 1946 r.

Stalin i Bierut na plakacie sławiącym przyjaźń polsko-sowiecką. Współpraca z potężnym sąsiadem ze Wschodu była podkreślana na każdym kroku.

▪ *plakat, Polska, 1953 r.*

Pochód pierwszomajowy, na którym uczniowie szkoły partyjnej przy KC PZPR niosą portrety Stalina i Bieruta. Był to element kultu tych jednostek, przedstawianych jako ojców komunizmu.

▪ *fotografia, Warszawa, 1 V 1952 r.*

? Czemu służył kult jednostki w państwach komunistycznych?

Ich procesu jednak nie przeprowadzono, gdyż obawiano się wyjawienia przez Gomułkę tego, że Bierut współpracował z Gestapo w czasie wojny.

Kierownictwo partii było skupione w Biurze Politycznym Komitetu Centralnego. Stanowisko najwyższego przywódcy pełnił I sekretarz Komitetu Centralnego. Spotkania Biura Politycznego KC PZPR nazywano plenami. W Polsce, podobnie jak w ZSRS, obowiązywała **nomenklatura**. Ten system polegał na obsadzaniu niepartyjnych stanowisk kierowniczych (np. dyrektorów szkół, szpitali lub fabryk) tylko osobami należącymi do PZPR.

PRZEŚLADOWANIA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Kościół był opoką dla wycieńczonego wojną społeczeństwa, w którym katolicy stanowili prawie 95%. W listopadzie 1948 r. prymasem Polski i arcybiskupem warszawsko-gnieźnieńskim został **Stefan Wyszyński**. W tym czasie

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE BOLESŁAWA BIERUTA

11 marca 1953 r. Bolesław Bierut powrócił z Moskwy z pogrzebu Józefa Stalina. Na lotnisku w Warszawie wygłosił przemówienie upamiętniające dyktatora.

Drodzy Towarzysze i Przyjaciele! Trudno jest wyrazić słowami cały bezmiar bolesnych uczuć, jakie nurtują w sercach milionów ludzi, uświadamiających sobie, że odszedł już na zawsze Człowiek, z którego ust jeszcze tak niedawno płynęły w świat słowa pełne niezrównanej siły i myśli opromieniające naszą przyszłość, rozświetlające cel naszego życia i nauki, ukazujące jasną drogę do zwycięstwa prawdy i sprawiedliwości – drogę do komunizmu. Śmierć Józefa Stalina – genialnego kontynuatora Marksa, Engelsa i Lenina, Wielkiego Budowniczego nowej epoki komunizmu, Wodza mas pracujących całego świata i czczonego przez całą przodującą i postępową ludzkość Chorążego pokoju – to tragiczna, niepowetowana i najboleśniejsza strata, jaka mogła ugodzić w nas wszystkich, w całe dzisiejsze pokolenie ludzi walczących o lepszą przyszłość, o pokój, o socjalizm, o komunizm... [...]. *W chwili gdy trumnę ze zwłokami towarzysza Stalina wnoszono do mauzoleum, aby ustawić ją obok trumny Lenina – świat zatrzymał się w ruchu. W Polsce i we wszystkich wolnych krajach świata ludzie pochylili głowy i trwali w ciszy przez długą chwilę. Najgłębsze skupienie uczuć miłości i czci objęło serca setek milionów ludzi. I w chwili tej stało się jasne dla wszystkich, że siła ta, ogarniająca świat, jest wszechpotężna, nieśmiertelna i niepokonana. Stało się jasne, że Stalin żyje w sercach olbrzymiej większości ludzi i że potęga Jego myśli, Jego idei, Jego geniuszu żyć będzie wiecznie.*

Źródło: *Historia. Teksty źródłowe do ustnego egzaminu maturalnego*, red. J. Chańko, Warszawa 1997, s. 83–84.

? **1.** Wskaż cechy przemówienia, które są charakterystyczne dla kultu jednostki.
2. Porównaj obraz Stalina nakreślony w przemówieniu z własną wiedzą historyczną na jego temat.

komuniści, którzy ugruntowali już swoją pozycję w kraju, zaczęli zwalczać Kościół katolicki. W 1950 r. przystąpili do przejęcia majątku kościelnej organizacji charytatywnej **Caritas** [czyt.: **ka**ritas]. Ponadto Kościół utracił ziemie, które zatrzymał po reformie rolnej z 1945 r. Władze konsekwentnie likwidowały też nauczanie religii w szkole. W 1949 r. zorganizowały **ruch księży patriotów**, popierający działania partii i dążący do wewnętrznego rozbicia Kościoła. Świeccy katolicy, którzy sprzyjali komunistom, zrzeszali się w **Stowarzyszeniu PAX**, utworzonym w 1947 r. PAX przejął „Tygodnik Powszechny" publikowany od 1945 r. i kontynuował jego wydawanie z zachowaniem numeracji i winiety.

Prymas Wyszyński za wszelką cenę starał się uniknąć zaostrzenia sporu. Wskutek jego ugodowej postawy **14 kwietnia 1950 r.** zostało podpisane porozumienie przez rząd i Episkopat. Duchowni zachowali prawo do działalności duszpasterskiej w wojsku, szpitalach i więzieniach, nauczania religii w szkołach oraz zakładania seminariów duchownych i domów zakonnych. Mogli też pracować charytatywnie i wydawać publikacje katolickie. W zamian za to mieli nauczać wiernych poszanowania

Kardynał Stefan Wyszyński [1] w otoczeniu wyższych dostojników kościelnych – biskupa Michała Klepacza [2] oraz biskupa Zygmunta Choromańskiego [3].

▪ *fotografia, Warszawa, X 1956 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

„Trybuna Ludu”

Gazeta „Trybuna Ludu” była oficjalnym organem prasowym PZPR. Powstała w 1948 r. z połączenia dwóch pism: „Głos Ludu” oraz „Robotnik”. Od początku ukazywała się jako dziennik. Jako główna tuba propagandowa władz PRL w pełni wspierała ich działania. W latach 70. XX w. rolę organu propagandowego przejęła całkowicie podporządkowana partii Telewizja Polska.

Trybuna Ludu

Platformą porozumienia w sprawie Niemiec może być tylko układ poczdamski

Strona tytułowa „Trybuny Ludu” z 1 czerwca 1949 r.

? W jakim celu władze wydawały dziennik „Trybuna Ludu”?

prawa i władzy państwowej. Musieli też poprzeć kolektywizację rolnictwa i odciąć się od podziemia antykomunistycznego.

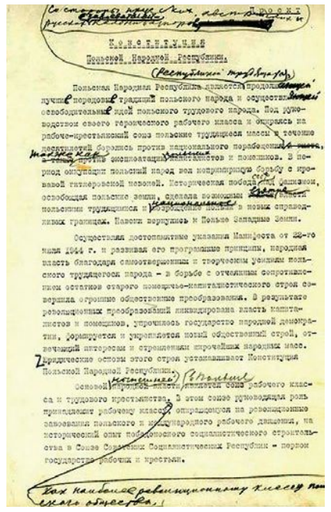
Mimo że Kościół poszedł na ustępstwa, komuniści nadal stosowali represje. W okresie stalinowskim aresztowali wielu księży. W 1951 r. zatrzymali biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka. Został on oskarżony o próbę obalenia ustroju komunistycznego oraz szpiegostwo na rzecz USA i skazany na 12 lat więzienia. Zatrzymano też członków krakowskiej kurii arcybiskupiej, posądzonych o działalność szpiegowską na rzecz USA i współpracę z politycznym uchodźstwem. W pokazowym procesie w 1953 r. zapadły wyroki śmierci, zamienione potem na kary dożywocia i wieloletniego więzienia. Ponadto w lutym 1953 r. komuniści wprowadzili dekret o obsadzaniu stanowisk kościelnych. Na jego mocy władza zyskała wpływ na wyznaczanie nowych biskupów.

8 maja 1953 r. biskupi wystosowali do władz PRL list ***Non possumus*** (z łac. ‘nie możemy’). Opisali w nim wykroczenia przeciwko Kościołowi. Podsumowali też spór między państwem a Kościołem: *należy oddać, co jest Cezara, Cezarowi, a co Bożego, Bogu. Ale gdy Cezar siada na ołtarzu, to mówimy krótko: nie wolno! Non possumus!*. Za swoją postawę prymas Wyszyński został internowany przez komunistów.

KONSTYTUCJA PRL

22 lipca 1952 r. sejm uchwalił nową konstytucję. Została ona opracowana według wzorów sowieckich, a Józef Stalin osobiście nanosił poprawki na jej projekcie. Ostateczną wersję w języku polskim zatwierdził Bolesław Bierut. Na mocy tej ustawy nazwa państwa została zmieniona z Rzeczypospolitej Polskiej na **Polską Rzeczpospolitą Ludową (PRL)**. Według konstytucji władza należała do *ludu pracującego miast i wsi*. Zamiast tradycyjnego podziału na władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą nowa ustawa zasadnicza wyróżniała władzę państwową i administrację państwową. Do władzy państwowej zaliczały się sejm, Rada Państwa i rady narodowe, a do administracji państwowej – rząd i ministerstwa.

Najważniejszym organem władzy był sejm. Uchwalał on ustawy, a także kontrolował inne organy władzy i administracji państwowej. Ponadto wybierał Radę Państwa oraz powoływał i odwoływał rząd. Wybory do sejmu miały się odbywać co cztery lata. Nadrzędna rola sejmu

Konstytucja
Polskiej Narodowej Republiki

Maszynopis Konstytucji PRL z odręcznie naniesionymi przez Stalina uwagami i dopiskami.

▪ *maszynopis, ok. 1951 r.*

INDOKTRYNACJA MŁODZIEŻY

W okresie stalinowskim władze zwracały szczególną uwagę na młode pokolenie. Próbowały przekonać je do ideologii komunistycznej za pomocą różnych zabiegów propagandowych. Z tego powodu tworzyły organizacje, w których młodzież była odpowiednio indoktrynowana.

- **Związek Młodzieży Polskiej** (**ZMP**), wzorowany na sowieckiej organizacji Komsomoł, działał w latach 1948–1957. Był w pełni podporządkowany PPR, a następnie PZPR. Władzom zależało na tym, aby młodzi odrzucili dotychczasową kulturę, tradycję i religię, przejmując ideologię komunistyczną.
- **Służba Polsce** (**SP**) była organizacją paramilitarną skupiającą młodzież w wieku 16–21 lat. Prowadziła obowiązkowe przysposobienie zawodowe i wojskowe oraz zajęcia z wychowania fizycznego, wszystko w duchu indoktrynacji komunistycznej (z użyciem **nowomowy**). Brygady SP pracowały m.in. przy odbudowie Warszawy oraz w kopalniach i kamieniołomach.
- **Ochotnicze Hufce Pracy** (**OHP**) powstały w 1958 r. Umożliwiały młodzieży nabycie kwalifikacji zawodowych, wiedzy oraz właściwego wychowania obywatelskiego. Przygotowywały także młodych ludzi do wstąpienia w przyszłości w szeregi PZPR.

? W jakim celu władza zakładała organizacje młodzieżowe?

Naszywka z logo ZMP

Kobiety na traktory – jedno z haseł propagowanych wśród młodych ludzi przez władze i organizacje komunistyczne. W duchu formalnie obowiązującego równouprawnienia zachęcało ono kobiety do podejmowania prac tradycyjnie wykonywanych przez mężczyzn.

▪ *plakat, ok. 1950 r.*

była jednak tylko fikcją. W rzeczywistości to kierownictwo PZPR podejmowało wszelkie kluczowe decyzje. Nowa ustawa zasadnicza zachowała Radę Państwa, którą wprowadziła mała konstytucja w 1947 r. Rada Państwa miała szerokie kompetencje – zarządzała wybory do sejmu, zwoływała jego sesje, nadzorowała sądownictwo i prokuraturę, stosowała prawo łaski, a gdy sejm nie obradował, mogła wydawać dekrety z mocą ustaw. Prawa obywatelskie zapisane w konstytucji zostały uzależnione od spełnienia obowiązków, takich jak przestrzeganie socjalistycznej dyscypliny pracy oraz zachowanie czujności wobec wrogów narodu. System gospodarczy miał się opierać na uspołecznionych środkach produkcji. Konstytucja wprowadzała też zasadę równouprawnienia kobiet i mężczyzn.

PLAN SZEŚCIOLETNI

21 lipca 1950 r. sejm przyjął Plan Rozwoju Gospodarczego i Budowy Podstaw Socjalizmu na lata 1950–1955. Dwa zasadnicze cele **planu sześcioletniego** skupiały się wokół rozbudowy przemysłu ciężkiego oraz kolektywizacji rolnictwa. Priorytetem stało się inwestowanie w rozwój przemysłu ciężkiego i metalowego oraz intensywna **industrializacja** kraju na wzór sowiecki.

Zasadniczym problemem okazało się sfinansowanie programu inwestycyjnego. Jako państwo komunistyczne Polska nie miała możliwości wzięcia kredytów z Zachodu. Nie mogła także korzystać ze środków finansowych pochodzących z planu Marshalla. Z podobnych powodów w 1950 r. Polska wystąpiła z Międzynarodowego Funduszu Walutowego i Banku Światowego.

SOCREALIZM

Socrealizm obowiązywał w polskiej kulturze w latach 1949–1956. Sztuka i literatura były wtedy narzędziami propagandy – miały przedstawiać socjalizm jako ustrój idealny, wychowywać obywateli w duchu tej ideologii, motywować ich do pracy i budowy nowego społeczeństwa. Dlatego twórczość musiała być zrozumiała dla szerokich mas oraz przepojona optymizmem. W zakresie formy w malarstwie i rzeźbie naśladowano dawne kierunki – realizm i akademizm. Nie oznacza to jednak, że w tym okresie nie powstały żadne dzieła mające wartość artystyczną.

Architektura

Architektura miała być *socjalistyczna w treści, narodowa w formie*. Projektanci interpretowali ten ogólny postulat na różne sposoby. Odwoływali się do rozpoznawalnych stylów architektonicznych z przeszłości, głównie renesansu i klasycyzmu. Nowo powstające osiedla dla klasy robotniczej oraz gmachy użyteczności publicznej cechował monumentalizm, który miał świadczyć o potędze socjalistycznego państwa. Wnętrza tych drugich były eleganckie i bogato dekorowane.

Pałac Kultury Zagłębia w Dąbrowie Górniczej

Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa (MDM) w Warszawie – socrealistyczne osiedle wybudowane w latach 1950–1952

Plakat

Plakat, będący jednym z głównych narzędzi propagandy, miał upowszechniać pożądane wzorce zachowań i potępiać wrogów ustroju. W tym celu stosowano realistyczną formę i prosty przekaz.

Plakaty Wojciecha Fangora i Wiktora Górki

Malarstwo

Malarstwo przedstawiało sceny z życia robotników i chłopów, m.in. odbudowę kraju, zmiany zachodzące na wsi, industrializację, oraz portrety przodowników pracy. Treść propagandowa dzieła była ważniejsza niż walory artystyczne.

Wojciech Fangor, *Murarze*

Rzeźba

Rzeźba była głównie związana z architekturą – budynki i osiedla ozdabiano reliefami oraz pomnikami ukazującymi przedstawicieli *ludu pracującego miast i wsi*.

Postać murarki na osiedlu Al w Nowych Tychach

Kino

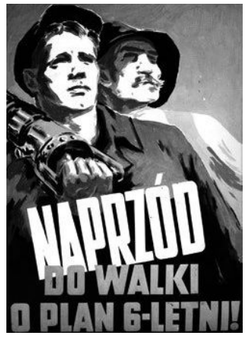
W tej dziedzinie wprowadzenie socrealizmu okazało się trudne, ponieważ filmy przesycone ideologią nie odnosiły sukcesu. Konieczność szukania równowagi między oczekiwaniami władz i gustami widzów skutkowała odchodzeniem od doktryny. Największy przebój polskiego socrealizmu, komedia romantyczna *Przygoda na Mariensztacie*, powstał dopiero w 1953 r.

Kadr z filmu *Przygoda na Mariensztacie*

Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) z kolei nie przygotowywała programów inwestycyjnych dla swoich państw członkowskich. W tym okresie zacieśniano współpracę z ZSRS i innymi krajami bloku wschodniego oraz – jak przewidywał plan – ograniczano kontakty z państwami kapitalistycznymi. Oprócz wykonania przyjętych wskaźników plan miał więc też cele ideologiczne, polegające na budowaniu **gospodarki socjalistycznej**, czyli planowej i centralnie sterowanej. W systemie tym państwo kontrolowało gospodarkę, a przedstawiciele władzy podejmowali decyzje dotyczące kierunków jej rozwoju i na tej podstawie wdrażali plany wieloletnie.

Uprzemysłowienie kraju miało się opierać na rozwoju energetyki, przemysłu wydobywczego, maszynowego, chemicznego i metalurgicznego. Z tego powodu dokonano kilku ważnych inwestycji, takich jak kombinat metalurgiczny w Nowej Hucie, huta żelaza w Częstochowie oraz wytwórnie włókien sztucznych w Gorzowie Wielkopolskim i Bolesławcu. W tym okresie powstały także zakłady samochodowe na Żeraniu w Warszawie i w Jelczu. Rozbudowano fabryki samochodów

Plakaty propagandowe wzywające robotników do wytężonej pracy przy realizacji planu sześcioletniego.
▪ *plakaty, Polska, lata 50. XX w.*

ciężarowych w Lublinie i Starachowicach oraz stocznie w Gdańsku i Szczecinie. Ponadto zbudowano stocznię w Gdyni.

Rozwój przemysłu na olbrzymią skalę spowodował migracje ludności ze wsi do miast. Byli to zazwyczaj ludzie młodzi, pragnący awansu społecznego, dobrych zarobków oraz lepszego życia. Symbolem miasta, do którego ochoczo miało zmierzać młode pokolenie, stała się opisywana w literaturze i opiewana w pieśniach socrealistycznych Nowa Huta. Miała ona stanowić duży, silny ośrodek robotniczy, równoważący wpływy położonego nieopodal inteligenckiego Krakowa.

Koncentracja inwestycji w przemyśle ciężkim i zbrojeniowym spowodowała znaczne zaniedbania w pozostałych gałęziach gospodarki. Skutkowało to problemami w zaopatrzeniu ludności w ubrania, pożywienie i inne towary konsumpcyjne do tego stopnia, że konieczny stał się powrót do reglamentacji żywności. Wprowadzono kartki na mięso, tłuszcze i cukier. Choć kartki zniesiono już w 1953 r., równocześnie podniesiono ceny artykułów żywnościowych. Efektem działań komunistów było ograniczenie inwestowania w pozostałe dziedziny życia, takie jak budownictwo mieszkaniowe. Wprawdzie w ramach realizacji planu sześcioletniego budowano mieszkania i infrastrukturę miejską, ale czyniono to głównie dla potrzeb propagandowych. W rzeczywistości inwestycje te nie zaspokajały potrzeb i nie przyniosły poprawy warunków życiowych.

Polska weszła na drogę sowieckiego systemu planowania. W następnych latach obowiązywały kolejne plany pięcioletnie, a każdy z nich zawierał szczegółowe wskaźniki, które powinny być zrealizowane. Zazwyczaj jednak osiągane lub przekraczane były tylko wskaźniki produkcji przemysłowej.

WARTO WIEDZIEĆ

Reformy aparatu bezpieczeństwa

Departament X Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego był odpowiedzialny za walkę z prowokacjami robotniczymi. Tropił także przejawy nielojalności w PZPR i organizował czystki partyjne. Funkcję wicedyrektora tej komórki pełnił Józef Światło. W 1953 r. zbiegł on do Berlina Zachodniego, a stamtąd do Stanów Zjednoczonych. Kilka miesięcy później w cyklu audycji *Za kulisami władzy i bezpieki* w Radiu Wolna Europa ujawnił szczegóły działania partii i aparatu bezpieczeństwa. Aby ratować swój wizerunek, władze PZPR wydały komunikat, w którym oskarżyły Józefa Światłę o działalność prowokatorską i agenturalną. Ostatecznie działania byłego funkcjonariusza doprowadziły jednak do likwidacji MBP. W to miejsce powstał Komitet Bezpieczeństwa Publicznego. Władze przystąpiły również do rewizji procesów, a w 1955 r. podczas III Plenum KC PZPR skrytykowały wypaczenia w pracy aparatu bezpieczeństwa.

? O jakie nieprawidłowości Józef Światło oskarżał Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego?

Józef Światło był wicedyrektorem X Departamentu MBP oraz zaufanym człowiekiem wicepremiera ZSRS Ławrientija Berii.
▪ *fotografia, Polska, lata 50. XX w.*

WYMIANA PIENIĘDZY

W październiku 1950 r. władze przyjęły przygotowaną w tajemnicy uchwałę o wymianie pieniędzy. Oficjalnie miała ona zapobiec wysokiej inflacji. Jej faktycznym celem było jednak przejęcie oszczędności obywateli. W wyniku reformy „stare" złote straciły aż ⅔ swojej wartości. 30 października podczas wypłacania pensji pracownicy za każde 100 starych złotych dostawali 3 nowe złote. W punktach wymiany i bankach gotówkę wymieniano w jeszcze mniej korzystnej proporcji 100:1. Dodatkowo władze wprowadziły ustawę o zakazie posiadania obcych walut.

? Dlaczego władze przeprowadziły w 1950 r. reformę walutową?

Banknot 500-złotowy wprowadzony do obiegu w 1950 r. Wizerunki władców i bohaterów narodowych zastąpiła na nim podobizna robotnika.
▪ *banknot (awers i rewers), 1950 r.*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw okoliczności utworzenia Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób władze zachęcały młodzież do ideologii komunistycznej.
3. Określ, jakie zmiany ustrojowe wprowadzała Konstytucja PRL z 1952 r.
4. Rozstrzygnij, czy Polska w latach 1947–1956 była państwem totalitarnym. Uzasadnij swoje zdanie.
5. Oceń efekty społeczne i gospodarcze planu sześcioletniego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Łatka, J. Marecki, *Kościół katolicki w Polsce pod rządami komunistów*, Warszawa 2017.
J. Studzińska, *Socrealizm w malarstwie polskim*, Warszawa 2014.
L. Tyrmand, *Cywilizacja komunizmu*, Warszawa 2006.
M. Wierzbicki, *Młodzież w PRL*, Warszawa 2009.

5 ODWILŻ I POLSKI PAŹDZIERNIK

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- pierwsze oznaki przemian po śmierci Stalina,
- wydarzenia Poznańskiego Czerwca ’56,
- odwilż październikowa,
- początek rządów Gomułki.

POCZĄTKI ODWILŻY

W 1954 r., podczas II Zjazdu PZPR, władze wprowadziły czwartą korektę planu sześcioletniego. Były to jednak tylko niewielkie zmiany, które nie rozwiązały trudnej sytuacji gospodarczej kraju. Plan sześcioletni zakończył się w 1955 r. Jego założenia nie zostały wykonane (oprócz wysokich wskaźników produkcji przemysłowej). Polska, pozbawiona kontaktów z Zachodem, nie miała bowiem dostępu do nowoczesnych technologii. Nie powiodły się też próby modernizacji rolnictwa, które ucierpiało na skutek kolektywizacji. Wraz z trudnościami ekonomicznymi rosło niezadowolenie społeczne. Nie pomagały nawet podwyżki płac, ponieważ brakowało towarów, które można było za te pieniądze kupić. Do głównych problemów w tym okresie należały: niegospodarność, niska jakość produkcji i biurokracja. Okazało się, że gospodarka centralnie planowana nie odpowiada na potrzeby społeczeństwa.

W pierwszych miesiącach po śmierci Stalina w Polsce nie doszło do żadnych przemian. Nadal realizowano założenia stalinizmu. Bolesław Bierut zrezygnował wprawdzie z urzędu premiera na rzecz **Józefa Cyrankiewicza**, ale pozostał na czele PZPR. Sytuacja zmieniła się dopiero po uśmierceniu szefa sowieckich służb specjalnych Ławrientija Berii pod koniec 1953 r. Osoby odpowiedzialne za represje stalinowskie zostały wówczas odsunięte od władzy w Polsce. W 1954 r. MBP przekształciło się w **Ministerstwo Spraw Wewnętrznych** (**MSW**). Były to pierwsze symptomy **odwilży**. Partia zaczęła odchodzić od rządów jednostki na rzecz władzy kolegialnej. 13 grudnia 1954 r. z więzienia wyszedł Władysław Gomułka. Mimo tych gestów Polacy nadal pozostali nieufni wobec władzy.

W sierpniu 1955 r. w piśmie „Nowa Kultura” ukazał się *Poemat dla dorosłych* **Adama Ważyka**. Poeta opisał w nim złą sytuację robotników w Nowej Hucie, uchodzącej za symbol sukcesu gospodarki socjalistycznej. Wiersz wywołał spore poruszenie. W tym samym roku opublikowano sensacyjną powieść *Zły* **Leopolda Tyrmanda**, w której autor skrytykował stosunki społeczne w Polsce. Nieprzychylne władzy teksty z żądaniami reform pojawiały się również na łamach studenckiego pisma **„Po Prostu”**, powiązanego ze Związkiem Młodzieży Polskiej (ZMP).

Na zjeździe Komunistycznej Partii ZSRS w lutym 1956 r. Nikita Chruszczow wygłosił referat, w którym skrytykował epokę stalinowską (więcej zob. s. 215–216). To zapoczątkowało przemiany w Polsce. Rządzący publicznie przyznali, że dotychczasowa polityka partii była niewłaściwa. Czasy stalinizmu nazwali „okresem błędów i wypaczeń”. Po śmierci Bieruta w marcu 1956 r. stanowisko I sekretarza KC PZPR objął Edward Ochab. Wewnątrz partii doszło do rywalizacji między grupami konserwatystów (**natolińczycy**) oraz zwolenników zmian (**puławianie**). Ostatecznie walkę o władzę wygrali puławianie, którzy kontynuowali wdrażanie reform. Ogłosili amnestię dla więźniów politycznych i rozpoczęli procesy rehabilitacyjne. Od władzy odsunęli osoby związane z Bierutem. Złagodzili też cenzurę, co umożliwiło przepływ wzorców kulturowych z Zachodu.

NATOLIŃCZYCY I PUŁAWIANIE

Podziały wewnątrz PZPR pojawiły się po XX Zjeździe KPZS w Moskwie i słynnym przemówieniu Chruszczowa. W partii powstały wówczas dwie frakcje. Pierwsza skupiała młodych działaczy zwanych puławianami – od miejsca ich spotkań przy ul. Puławskiej w Warszawie. Chcieli oni utrzymać system socjalistyczny, widzieli jednak konieczność reform. Drugą frakcją byli natolińczycy, nazywani tak od Natolina, gdzie znajdował się pałacyk Rady Ministrów. Natolińczycy uważali, że należy kontynuować dotychczasową linię partii. Twierdzili, że za stalinizację Polski odpowiadają jedynie niektórzy działacze. Ponadto podsycali antysemityzm i antyinteligenckie nastroje w PZPR.

? Jaka była różnica między puławianami i natolińczykami?

Pogrzeb Bolesława Bieruta, zmarłego w Moskwie tuż po XX Zjeździe KPZS. Przy trumnie stoi Nikita Chruszczow [1], który rozpoczął proces destalinizacji w bloku wschodnim.

- *fotografia, Warszawa, 14 III 1956 r.*

ANTYKOMUNISTYCZNY BUNT W POZNANIU

W kraju rosło napięcie społeczne. Powodem były zła sytuacja gospodarcza, braki w zaopatrzeniu sklepów i niskie zarobki. Wiosną 1956 r. załoga dawnych zakładów im. Hipolita Cegielskiego w Poznaniu zażądała podwyżek płac i mniejszych podatków. Rozmowy z dyrekcją

WARTO WIEDZIEĆ

Klub Krzywego Koła

Klub Krzywego Koła utworzony w 1955 r. zrzeszał środowiska wolnomyślicielskie, krytyczne wobec władz komunistycznych. Jego uczestnicy dyskutowali na tematy polityczne, społeczne i kulturalne. Przy stowarzyszeniu działały ponadto Teatr Krzywego Koła oraz Galeria Krzywego Koła. Publikowano też czasopismo „Nowy Nurt”, a niektórzy członkowie współpracowali z tygodnikiem „Po Prostu”. Do klubu należeli m.in. późniejsi założyciele Komitetu Obrony Robotników (KOR).

? Zastanów się, jakie znaczenie miał Klub Krzywego Koła.

po prostu
TYGODNIK STUDENTÓW I MŁODEJ INTELIGENCJI
W NUMERZE:
Nr 23 (385) 3. VI. 1956 Cena 70 gr
PAWŁOWIZM POD LUPĄ

Strona tytułowa pisma „Po Prostu”, które stało się jednym z symboli Polskiego Października. Ukazywało się w latach 1947–1957 jako tygodnik studentów i młodej inteligencji. W jego redakcji pracowali m.in. Agnieszka Osiecka, Marek Hłasko i Jan Olszewski.

- *czasopismo, 1956 r.*

oraz interwencja w Ministerstwie Przemysłu Maszynowego nie pomogły załagodzić sporu.

28 czerwca 1956 r. w Poznaniu doszło do wielkich demonstracji, które zapisały się w historii pod nazwą **Poznańskiego Czerwca**. W Zakładach Przemysłu Metalowego im. Hipolita Cegielskiego (wówczas im. Józefa Stalina) wybuchł strajk, do którego dołączyły też załogi innych przedsiębiorstw. W sumie w protestach wzięło udział ok. 100 tys. osób. Pochód niezadowolonych pracowników poznańskich fabryk ruszył w stronę budynku Komitetu Wojewódzkiego partii. Demonstranci przejęli więzienie przy ul. Młyńskiej i uwolnili osadzonych. Manifestowali też na terenie Międzynarodowych Targów Poznańskich. Aby spacyfikować strajk, władze użyły siły. Skierowały do Poznania ok. 10 tys. żołnierzy, 400 czołgów, a także jednostki Urzędu Bezpieczeństwa i Milicji Obywatelskiej. Pod gmachem Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego na demonstrujących polały się strumienie wody, a następnie w ich kierunku padły strzały. Tłum zaczął wznosić barykady i strzelać w stronę budynku z przechwyconej broni. Zginęło ok. 70 osób. Najmłodszą ofiarą był 13-letni Romek Strzałkowski. Do rana następnego dnia wystąpienia zostały spacyfikowane. Wiele osób aresztowano i poddano brutalnym przesłuchaniom. Wskutek tych wydarzeń władze podjęły decyzję o utworzeniu **Zmilitaryzowanych Odwodów Milicji Obywatelskiej** (**ZOMO**).

Manifestujący robotnicy w Poznaniu z transparentem *Żądamy chleba*. Ludzie sprowokowani złą sytuacją ekonomiczną nieśli też biało-czerwone sztandary z hasłami: *Chcemy jeść* i *Wolność*.

▪ *fotografia, Poznań, 26 VI 1956 r.*

POLSKI PAŹDZIERNIK

Wydarzenia poznańskie odbiły się szerokim echem nie tylko w Polsce, lecz także za granicą, głównie ze względu na międzynarodowe targi odbywające się w tym czasie w Poznaniu. Oburzenie społeczeństwa rosło. Rządzący rozumieli, że konieczne są zmiany na szczytach władzy. W lipcu 1956 r. do PZPR ponownie został przyjęty **Władysław Gomułka**. Polityk miał duże społeczne poparcie i nie kojarzył się z epoką stalinowską. W październiku 1956 r. zaproponowano mu stanowisko I sekretarza partii. To zaniepokoiło Moskwę – Chruszczow obawiał się bowiem, że Gomułka zlikwiduje w Polsce komunizm. Ten jednak zapewnił, że nie zamierza wprowadzać radykalnych zmian ustrojowych. Przy poparciu puławian w październiku 1956 r. Władysław Gomułka został I sekretarzem KC PZPR. Wygłosił wówczas przemówienie, w którym skrytykował epokę stalinowską i poprzednie władze PZPR. Społeczeństwo przyjęło ten wybór z radością i nadzieją na zmiany. Gomułka miał być przywódcą, który wskaże rodakom **„polską drogę do socjalizmu”**.

Październik 1956 r. był czasem wielkiej aktywności społecznej Polaków. Podczas tzw. **odwilży październikowej** władza zgodziła się na wiele ustępstw. Anulowała wyroki dla uczestników Poznańskiego Czerwca, ogłosiła amnestię dla więźniów politycznych

Czołgi na Placu Stalina (dziś Placu Mickiewicza) w Poznaniu skierowane tam przez władze komunistyczne, aby stłumić powstanie robotników w czerwcu 1956 r.

▪ *fotografia, Poznań, VI 1956 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POZNAŃSKI CZERWIEC

Wydarzenia w Poznaniu wywołały zdecydowaną reakcję władz komunistycznych. 29 czerwca 1956 r. Józef Cyrankiewicz wygłosił w Polskim Radiu przemówienie, w którym skomentował wydarzenia ostatnich dni.

Krew przelana w Poznaniu obciąża wroga, obciąża wrogie Polsce ośrodki imperialistyczne i reakcyjne podziemie, które są bezpośrednimi sprawcami zajść. Krwawe zajścia w Poznaniu nie powstrzymają jednak ani nie osłabią wysiłków partii i rządu, zmierzających do demokratyzacji naszego życia [...]. *Każdy prowokator czy szaleniec, który odważy się podnieść rękę przeciw władzy ludowej, niech będzie pewien, że mu tę rękę władza odrąbie w interesie klasy robotniczej, w interesie chłopstwa pracującego i inteligencji, w interesie walki o podnoszenie stopy życiowej ludności, w interesie dalszej demokratyzacji naszego życia, w interesie naszej Ojczyzny. Z wdzięcznością natomiast witać będziemy zawsze każdy przejaw zdrowej, patriotycznej krytyki naszych braków, błędów i niedociągnięć* [...].

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, Rzeszów 1996, s. 134.

Podczas VIII Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, które odbyło się 30 października 1956 r., Władysław Gomułka podzielił się swoją opinią na temat Poznańskiego Czerwca. Jego przemówienie różniło się znacznie od oficjalnych komunikatów, wydawanych przez władzę kilka miesięcy wcześniej.

Klasa robotnicza dała ostatnio kierownictwu partii i rządowi bolesną nauczkę. Robotnicy Poznania, chwytając za oręż strajku i wychodząc manifestacyjnie na ulice w czarny czwartek czerwcowy, zawołali wielkim głosem: Dosyć! Tak dalej nie można! Zawrócić z fałszywej drogi!

Klasa robotnicza nigdy nie chwytała się strajku jako oręża walki o swoje prawa w sposób lekkomyślny. Tym bardziej teraz, w Polsce Ludowej, rządzonej w jej imieniu i w imieniu ludzi pracy, nie zrobiła tego kroku lekkomyślnie. Najwidoczniej przebrała się miara. A miary nigdy nie można przebierać bezkarnie. Robotnicy Poznania nie protestowali przeciwko Polsce Ludowej, przeciwko socjalizmowi, kiedy wyszli na ulice miasta. Protestowali przeciwko złu, jakie szeroko rozkrzewiło się w naszym ustroju społecznym i które ich również boleśnie dotknęło, przeciwko wypaczeniom podstawowych zasad socjalizmu, który jest ich ideą [...].

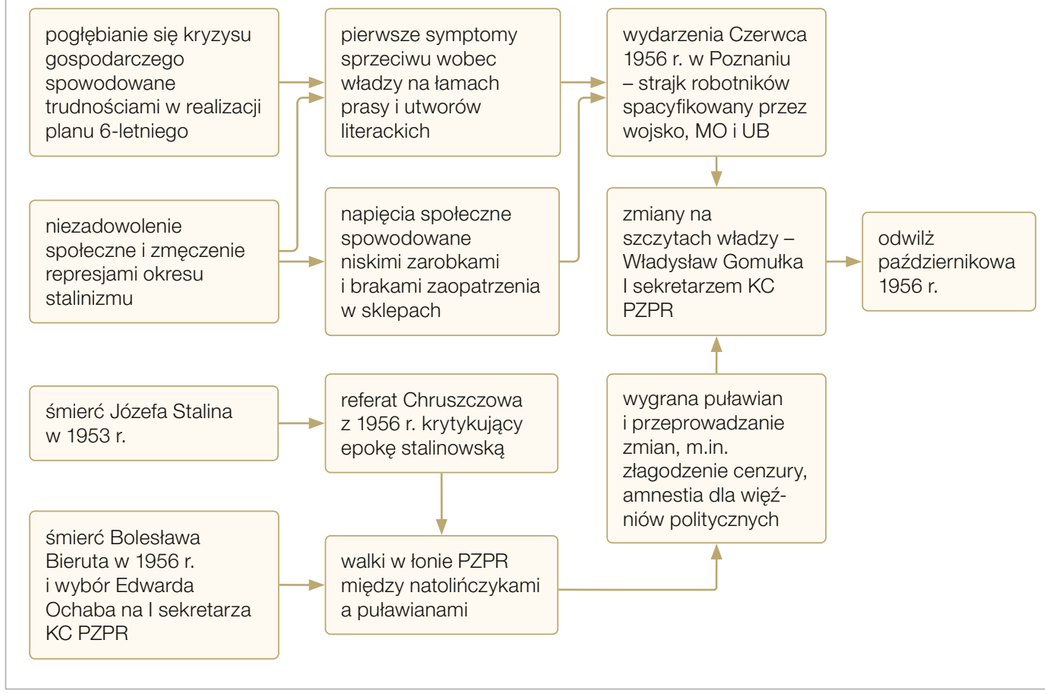
Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 399.

? **1.** Wymień różnice w wypowiedziach Cyrankiewicza i Gomułki.

2. Wyjaśnij, w jakim celu wygłoszono powyższe komunikaty.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny odwilży październikowej w 1956 r.?

i kontynuowała procesy rehabilitacyjne. Zrezygnowała też z dalszej kolektywizacji rolnictwa. W tym okresie poprawiły się również stosunki między państwem a Kościołem. Partia zezwoliła na dobrowolne lekcje religii w szkołach. Z więzień i ośrodków internowania wypuściła duchownych, w tym prymasa Wyszyńskiego. Wznowiła publikację „Tygodnika Powszechnego". Ponadto do sejmu weszło **koło poselskie „Znak"**, reprezentujące środowiska katolickie. Miało ono nadzieję na liberalizację polityki partii wobec Kościoła. Głównymi działaczami „Znaku" byli Stanisław Stomma, Jerzy Zawieyski i Stefan Kisielewski. W wyborach do sejmu w 1957 r. ugrupowanie uzyskało pięć mandatów.

POCZĄTEK RZĄDÓW GOMUŁKI

Po objęciu władzy przez Gomułkę w kraju doszło do przemian. Przy Radzie Ministrów powstała Rada Ekonomiczna, składająca się z niezależnych fachowców. Profesorowie usunięci z uczelni w okresie stalinowskim zostali przywróceni do pracy. Żołnierze i oficerowie represjonowani po wojnie mogli wrócić do służby w wojsku. Zreformowano aparat bezpieczeństwa – utworzono Służbę Bezpieczeństwa (SB) wchodzącą w skład Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. W 1957 r. Gomułka podpisał także porozumienie z Moskwą. Na jego mocy do Polski mogli wrócić ci, którzy po 1945 r. znaleźli się w ZSRS. Do kraju powróciło jednak tylko ok. 245 tys. obywateli, z czego 22 tys. z łagrów i innych miejsc osiedlenia w głębi ZSRS. Wiele osób miało bowiem problemy z udowodnieniem polskiego obywatelstwa. Na jakiś czas władze zaprzestały też zagłuszania audycji Radia Wolna Europa. Zrezygnowały z nazywania Katowic Stalinogrodem. Zezwoliły nawet na obchody 12. rocznicy powstania warszawskiego. Ponadto rząd zainicjował akcję łączenia rodzin. W jej wyniku w latach 1956–1959 z Polski do NRD wyjechało ok. 37 tys. osób, a do RFN – ponad 226 tys. osób.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW GOMUŁKA (1905–1982)

Polski polityk komunistyczny oraz I sekretarz KC PZPR. W latach międzywojennych działał w organizacji młodzieżowej PPS-Siła. W 1926 r. wstąpił do KPP. W latach 1934–1935 przebywał w Związku Sowieckim. Dwa razy aresztowano go za działalność komunistyczną i organizowanie strajków. We wrześniu 1939 r. został zwolniony z więzienia i udał się ponownie do ZSRS. Trzy lata później powrócił do kraju i wstąpił do PPR. Pełnił funkcję wicepremiera oraz ministra Ziem Odzyskanych w TRJN. W 1948 r. został oskarżony o „odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne", usunięty ze stanowiska sekretarza generalnego PPR, a następnie aresztowany i uwięziony. Do władzy powrócił w październiku 1956 r., obejmując funkcję I sekretarza KC PZPR. Odpowiadał za stłumienie protestów marcowych w 1968 r. i udział Polski w inwazji na Czechosłowację oraz za siłowe stłumienie rewolty robotniczej na Wybrzeżu w 1970 r., co też ostatecznie doprowadziło do utraty przez niego władzy.

Społeczeństwo manifestowało swoje antysowieckie nastawienie. W miastach zakładano Kluby Inteligencji Katolickiej, a na wsiach rozwiązywano kołchozy i spółdzielnie produkcyjne. Młodzież masowo występowała z ZMP. W grudniu 1956 r. reaktywowano Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP), rozwiązany w 1948 r. ZHP miał skupiać dzieci i młodzież wokół ideałów przedwojennego harcerstwa i ruchu skautowego. Młodzi ludzie zaczęli wierzyć w to, że komunizm można zreformować.

Ustępstwa władz nie były jednak zapowiedzią gruntownych zmian systemowych. Po wyborach w styczniu 1957 r. Gomułka wycofał się

SYTUACJA GOSPODARCZA

Po śmierci Stalina polska gospodarka zaczęła się przestawiać na czasy pokoju. Władze zrezygnowały z rozbudowy przemysłu zbrojeniowego i zredukowały armię. Przemysł ciężki nadal zajmował priorytetowe miejsce, ale jego rozwój był ograniczony przez brak nowoczesnych technologii. Polska handlowała bowiem głównie z krajami RWPG i nie miała możliwości skonfrontowania swoich produktów z wyrobami z państw zachodnich. Problemem było też niedoinwestowanie innych gałęzi gospodarki. Rząd usiłował to zmienić. Postanowił skupić się na sektorach, które zapewniały szybkie, widoczne efekty. W kraju produkowano więc samochody osobowe, maszyny budowlane oraz maszyny włókiennicze. Ponadto rozwijano przemysł elektroniczny i chemiczny. Władze próbowały też wprowadzić politykę „selektywnego rozwoju". Polegała ona na zwiększeniu inwestycji w nowoczesne gałęzie przemysłu kosztem przemysłu wydobywczego, hutnictwa czy przemysłu maszynowego.

Syrena 101 to polski samochód osobowy produkowany w Fabryce Samochodów Osobowych w Warszawie na początku lat 60.

▪ *fotografia, Warszawa, 1961 r.*

? W jakie gałęzie przemysłu inwestowano w Polsce w okresie rządów Gomułki?

Przemówienie Gomułki na Placu Defilad w Warszawie tuż po tym, jak został wybrany na I sekretarza KC PZPR. Wystąpienie wzbudziło owacje zgromadzonego tam niemal półmilionowego tłumu.

▪ *fotografia, Warszawa, 25 X 1956 r.*

z planów reform demokratycznych. Ponownie nasiliły się represje. Tygodnik „Po Prostu" został zamknięty, co spowodowało zamieszki na ulicach Warszawy. Władze próbowały też spacyfikować ruch młodzieżowy. W tym celu w 1957 r. utworzyły Związek Młodzieży Socjalistycznej (ZMS). Ponownie zaostrzyły też cenzurę. Gomułka starał się utrzymywać równowagę między różnymi grupami w partii. Z jednej strony, nadal krytykował błędy i wypaczenia okresu stalinowskiego, a z drugiej – atakował hasła podważające założenia komunizmu. Jesienią 1957 r. zakończył się okres chwilowych przemian społeczno-politycznych w Polsce.

KULTURA W OKRESIE RZĄDÓW GOMUŁKI

Odwilż październikowa miała duży wpływ na polską kulturę. Dzięki złagodzeniu cenzury i otwarciu na Zachód twórcy zyskali nowe możliwości. Istotną rolę w tym okresie odgrywała **muzyka jazzowa**, dotąd niechętnie widziana przez władze. Jej popularyzatorem w kraju był Leopold Tyrmand. Rozwinął się też nowy gatunek muzyki rozrywkowej – **big-beat** [czyt.: bigbit], czyli polski odpowiednik rock and rolla. Powstawały liczne zespoły rozrywkowe wzorujące się na Beatlesach, m.in. Czerwone Gitary, Skaldowie czy Czerwono-Czarni. Zaczęto też organizować festiwale piosenki w Sopocie i Opolu. W malarstwie odnowił się **nurt abstrakcyjny**. Sukcesy odnosiła sztuka plakatu. Czołowym przedstawicielem sztuki nowoczesnej był **Tadeusz Kantor**, nowatorski reżyser i scenograf.

W literaturze głosem młodego pokolenia stały się opowiadania **Marka Hłaski**. Popularnością cieszyła się poezja Wisławy Szymborskiej, poezja i proza Edwarda Stachury oraz satyryczne opowiadania Stanisława Mrożka. Międzynarodowy rozgłos zyskał **Stanisław Lem**, który pisał książki z gatunku science-fiction. Jedną z jego najsłynniejszych powieści jest *Solaris*.

Rozwijał się także teatr absurdu. Do najbardziej znanych dramaturgów tego nurtu należy zaliczyć Sławomira Mrożka i Tadeusza Różewicza. W 1962 r. Różewicz napisał sztukę *Świadkowie albo nasza mała stabilizacja*. Jej tytuł stał się symbolicznym określeniem rządów Gomułki w Polsce.

WARTO WIEDZIEĆ

Bikiniarze

Subkultura bikiniarzy zdobyła popularność w Polsce w latach 50. Przedstawiciele tej grupy byli zafascynowani amerykańską kulturą masową. Słuchali muzyki jazzowej, nadawanej w zachodnich rozgłośniach radiowych. Nosili też charakterystyczne fryzury i ubrania (m.in. kolorowe krawaty i skarpetki). W ten sposób młodzież buntowała się przeciwko narzucanym jej normom społecznym i okazywała swoją odmienność pokoleniową. Komuniści uważali subkulturę bikiniarzy za antyspołeczną i starali się ją zwalczać.

? Czym charakteryzowała się subkultura bikiniarzy?

Bikiniarz w uznawanym ówcześnie za ekstrawagancki ubiorze.

▪ *fotografia, Polska, lata 60. XX w.*

ROZWÓJ SZTUKI FILMOWEJ

Sztuka filmowa w kraju intensywnie się rozwijała, a polska szkoła filmowa zyskała międzynarodowe uznanie. W 1957 r. Andrzej Wajda wyreżyserował film *Kanał* o powstaniu warszawskim. Zrealizował też słynny *Popiół i diament* o powojennych dylematach pokolenia AK, oparty na powieści Jerzego Andrzejewskiego. Ponadto młodzi twórcy chętnie podejmowali zagadnienia z historii Polski oraz problemy cywilizacyjne. Przykładem takich dzieł są m.in. *Rękopis znaleziony w Saragossie* Wojciecha Hasa, *Sól ziemi czarnej* Kazimierza Kutza [czyt.: kuca] czy *Faraon* Jerzego Kawalerowicza. Komedią dziesięciolecia okazali się *Sami swoi* – film Sylwestra Chęcińskiego z 1967 r. W latach 60. powstały też popularne seriale, m.in. *Czterej pancerni i pies*, które miały umacniać przyjaźń polsko-sowiecką i socjalizm.

Zbigniew Cybulski, jeden z najzdolniejszych aktorów lat 60. (na zdjęciu z Ewą Krzyżewską), zasłynął jako odtwórca roli Maćka Chełmickiego w filmie *Popiół i diament* w reżyserii Andrzeja Wajdy.

▪ *fotos z filmu* Popiół i diament *z 1958 r.*

? Których reżyserów zalicza się do polskiej szkoły filmowej?

Zespół Skaldowie powstał w 1965 r. w Krakowie. Oprócz big-beatu grał także rock progresywny oraz muzykę czerpiącą z folkloru góralskiego.

▪ *fotografia, Warszawa, 1969 r.*

ĆWICZENIA

1. Opisz początki odwilży w bloku wschodnim po śmierci Stalina.
2. Wyjaśnij, jakie wydarzenia określa się mianem Poznańskiego Czerwca.
3. Przedstaw, w jakich okolicznościach w 1956 r. Gomułka przejął władzę w Polsce.
4. Scharakteryzuj okres rządów Gomułki.
5. Wymień najważniejsze osiągnięcia polskiej kultury okresu odwilży.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Gajdziński, *Gomułka: dyktatura ciemniaków*, Poznań 2017.
P. Grzelczak, *Poznański Czerwiec 1956. Walka o pamięć w latach 1956–1989*, Poznań 2016.
R. Spałek, *Na licencji Moskwy. Wokół Gomułki, Bermana i innych (1943–1970)*, Warszawa 2020.

6 RZĄDY GOMUŁKI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja w kraju w okresie małej stabilizacji,
- konflikt władzy z Kościołem katolickim,
- wydarzenia Marca ’68,
- rewolta grudniowa na Wybrzeżu.

RZĄDY GOMUŁKI

Lata rządów Władysława Gomułki nazywa się często **małą stabilizacją** – od tytułu sztuki **Tadeusza Różewicza**. Chociaż rzeczywiste przemiany zakończyły się już w 1957 r., społeczeństwo, doświadczone czasami stalinizmu, doceniało wszelkie przejawy liberalizacji systemu. Polska rozwijała się także pod względem demograficznym. W wiek dorosły wchodziła młodzież urodzona w latach powojennych, a liczba ludności miejskiej przewyższyła liczbę mieszkańców wsi. Za rządów Gomułki władza podtrzymywała model gospodarki centralnie sterowanej, opartej na planach pięcioletnich. W ich ramach powstała m.in. rafineria w Płocku, przetwarzająca ropę tłoczoną rurociągiem „Przyjaźń” z ZSRS. Otwarto również kopalnie miedzi w Lubinie i Polkowicach oraz kopalnie węgla brunatnego w Turoszowie i Koninie.

Po odejściu od kolektywizacji większość gospodarstw powróciła do rąk prywatnych. Rolnictwo było jednak niedoinwestowane, co prowadziło do niedoborów żywności w sklepach. W miastach brakowało także mieszkań. Pomimo tych trudności Polacy zyskali dostęp do nowoczesnych sprzętów, takich jak pralki, odkurzacze czy telewizory. Powoli godzili się z myślą, że rządy komunistów potrwają kolejne lata. Usiłowali przystosować się do sytuacji panującej w kraju. Wiedzieli, że potrzebują poparcia władz, aby zrobić karierę zawodową – w efekcie często wstępowali do partii.

Rafineria w Płocku została zbudowana w latach 1960–1965 na mocy porozumień zawartych przez PRL w ramach RWPG.

- *fotografia, Płock, 1970 r.*

POLITYKA ZAGRANICZNA PRL

Podczas rządów Gomułki wzmocniła się pozycja kraju na arenie międzynarodowej. Polska przedłużyła na kolejne 20 lat układ o przyjaźni i wzajemnej pomocy z ZSRS oraz unormowała stosunki z Czechosłowacją i NRD. Ponadto rozwijała kontakty z innymi krajami bloku wschodniego. Komuniści poprawili też relacje ze znaczącymi państwami spoza bloku. Dzięki temu mogli pozyskać kredyty z zachodnich banków i podpisać umowy eksportowe. Bardzo ważne stało się unormowanie stosunków dyplomatycznych z RFN i uznanie przez ten kraj zachodniej granicy Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej. Sojusznikiem w tej kwestii okazał się

Podpisanie układu o normalizacji stosunków między PRL a RFN 7 grudnia 1970 r. w Sali Kolumnowej Pałacu Rady Ministrów. Sygnatariuszami dokumentu byli premier Józef Cyrankiewicz [1] i kanclerz Willy Brandt [2].

- *fotografia, Warszawa, 7 XII 1970 r.*

ŻYCIE CODZIENNE

Choć społeczeństwo polskie w latach 60. było dość biedne, próbowało nadążyć za zachodnią kulturą i stylem życia, opartym w dużej mierze na konsumpcjonizmie. Symbolami czasów Gomułki stały się elektryczna pralka wirnikowa „Frania” oraz samochód „Syrena”, który produkowano od 1957 r. w warszawskiej Fabryce Samochodów Osobowych na Żeraniu. Mimo iż na początku lat 70. był to najpopularniejszy samochód osobowy w kraju, większość Polaków nie mogła pozwolić sobie na zakup własnego auta. Wśród mniej zamożnej części społeczeństwa popularnością cieszyły się motocykle rodzimych marek, takich jak WFM, WSK czy „Junak”. W tym okresie rozpoczęto także sprzedaż gramofonów „Bambino” i odbiorników telewizyjnych „Wisła”. Na zagraniczne wakacje mogli pozwolić sobie tylko najzamożniejsi Polacy, którzy spędzali je w Bułgarii, Rumunii czy na Węgrzech. Społeczeństwo głodne było jednak zachodniego stylu życia. Noszono niegniotące się koszule non-iron [czyt.: nonajron] i kurtki z ortalionu. Poza modą zainteresowaniem cieszyła się zachodnia kultura, w tym literatura i film, propagowane przez tygodnik „Przekrój”. Śledzono także osiągnięcia polskich sportowców. Światowe sukcesy w tym okresie odnosili bokser Jerzy Kulej i sztangista Waldemar Baszanowski. Swoją karierę rozpoczęła wówczas też lekkoatletka Irena Szewińska.

Motocykl „Junak” był produkowany w latach 1956–1965 w Szczecinie. Do użytku weszło niemal 100 tys. tych popularnych motorów.

- *fotografia, Polska, lata 60. XX w.*

? Jakie dobra konsumpcyjne produkowane w Polsce stały się symbolem czasów Gomułki?

prezydent Francji, **gen. Charles de Gaulle**, który we wrześniu **1967 r.** odwiedził Polskę. W 1969 r., po powstaniu nowego rządu niemieckiego, rozpoczęły się pertraktacje z RFN.

7 grudnia 1970 r. w Warszawie premier Józef Cyrankiewicz i kanclerz RFN **Willy Brandt** podpisali układ, który uznawał powojenną granicę polsko-niemiecką. To wydarzenie zapoczątkowało poprawę obustronnych relacji oraz współpracy gospodarczej i kulturalnej. Był to wielki sukces polityki zagranicznej Polski i osobisty sukces dyplomatyczny Gomułki.

KONFLIKT WŁADZY Z KOŚCIOŁEM

Po odwilży październikowej Gomułka powrócił do polityki antykościelnej. W 1962 r. powstał Departament IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, przeznaczony do walki z rzekomo wrogą działalnością Kościołów i związków wyznaniowych. Dziesięć lat później w departamencie została utworzona **grupa „D"** (od słowa „dezintegracja"). Jej celem było skłócanie środowiska duchownych. Z czasem działania grupy stały się bardziej brutalne – dochodziło do pobić, a nawet morderstw.

Prymas Stefan Wyszyński zainicjował przygotowania do obchodów **Milenium Chrztu Polski**. Aby zachęcić społeczeństwo do odnowy duchowej, w 1957 r. ogłosił **wędrówkę (peregrynację) obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej** po parafiach w całym kraju.

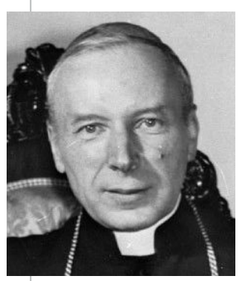
Kopia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej podczas peregrynacji po kraju w latach 60.
▪ *fotografia, Częstochowa, 3 V 1966 r.*

Z okazji nadchodzącej rocznicy polscy duchowni w 1965 r. wystosowali też orędzie do biskupów niemieckich. Chcieli załagodzić napięte po wojnie stosunki polsko-niemieckie i ułatwić pojednanie. W tekście orędzia znalazły się słynne słowa: ***udzielamy przebaczenia i prosimy o wybaczenie***. Władze PRL zareagowały natychmiast. Zarzuciły Episkopatowi proniemieckie działania, a prymasa oskarżyły o zdradę polskiej racji stanu. Obchody Milenium Chrztu Polski zostały uroczyście zainaugurowane w styczniu 1966 r. w Rzymie. Centralne uroczystości religijne odbyły się w Częstochowie **3 maja 1966 r.**

Podczas gdy Kościół świętował Milenium Chrztu Polski, rządzący zorganizowali obchody **Tysiąclecia Państwa Polskiego**. Imprezy z tej okazji stanowiły konkurencję dla obrzędów religijnych. Kulminacyjnym punktem państwowych uroczystości były nadzwyczajna sesja Sejmu PRL 21 lipca 1966 r. oraz defilada wojskowa. Aby upamiętnić rocznicę, władze zainicjowały też długofalowy projekt **„Tysiąc Szkół na Tysiąclecie"**. W jego ramach w latach 1959–1972 zbudowano prawie 1,5 tys. placówek edukacyjnych (tzw. tysiąclatek).

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN WYSZYŃSKI (1901–1981)

Polski duchowny katolicki, arcybiskup i prymas Polski. Urodził się na Podlasiu. Ukończył seminarium duchowne we Włocławku, gdzie następnie przyjął święcenia kapłańskie. Uzyskał doktorat na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W 1946 r. został biskupem lubelskim, a po śmierci kardynała Augusta Hlonda – arcybiskupem gnieźnieńsko-warszawskim i prymasem Polski. W 1953 r. otrzymał kapelusz kardynalski. W latach 1953–1956 był internowany przez władze polskie. Uczestniczył jako mediator w sporach między rządem a „Solidarnością". Walczył o prawa Kościoła i cieszył się ogromnym autorytetem polskiego społeczeństwa. Często jest nazywany Prymasem Tysiąclecia.

KOMANDOSI

Komandosi byli grupą zbuntowanych studentów, która uformowała się w Warszawie w latach 60. Należeli do niej dawni wychowankowie Jacka Kuronia. Komandosi przychodzili niespodziewanie na otwarte zebrania podstawowych organizacji partyjnych (POP PZPR) Uniwersytetu Warszawskiego i prowokowali dyskusje na niewygodne dla władzy tematy polityczne – stąd wzięła się ich nazwa. Ugrupowanie komandosów odegrało kluczową rolę podczas protestów w marcu 1968 r.

? Skąd pochodziła nazwa „komandosi"?

Jacek Kuroń 1 **i Adam Michnik** 2, tworzący w latach 60. zręby opozycji. Należeli do grona partyjnych rewizjonistów.
▪ *fotografia, Warszawa, październik 1979 r.*

MARZEC 1968 R.

W czerwcu 1967 r. wybuchła sześciodniowa wojna izraelsko-arabska (więcej na s. 238). ZSRS oraz inne państwa bloku wschodniego potępiły atak Izraela na sąsiadów i zerwały z nim stosunki dyplomatyczne. Tę sytuację wykorzystała nacjonalistyczna frakcja PZPR, kierowana przez ministra spraw wewnętrznych Mieczysława Moczara. **Moczarowców** (zwanych też **partyzantami**) łączyły antysemityzm oraz chęć przeprowadzenia zmiany pokoleniowej w PZPR. 19 czerwca 1967 r. Gomułka w przemówieniu przestrzegł przed zwolennikami **syjonizmu**. Rozpoczęła się nagonka antysemicka w mediach i na wiecach robotniczych. Sytuacja w Polsce była coraz bardziej napięta, co partyzanci postanowili wykorzystać do przejęcia rządów.

Jednocześnie w kraju narastało niezadowolenie środowisk intelektualnych oraz młodzieży. Na uczelniach wyższych narodził się ruch studentów zbuntowanych przeciwko władzy, zwanych komandosami. 30 stycznia

Brama Główna Uniwersytetu Warszawskiego z wywieszonymi na niej postulatami protestujących studentów w marcu 1968 r.
▪ *fotografia, Warszawa, 8 III 1968 r.*

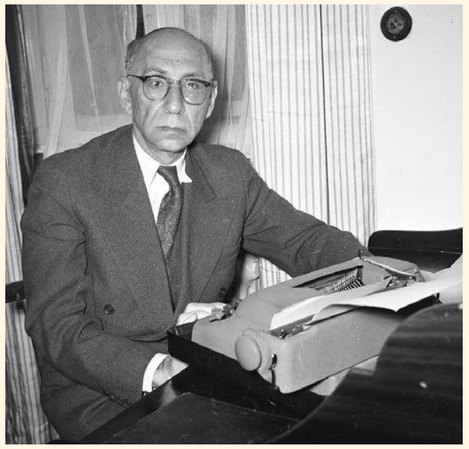
1968 r. Teatr Narodowy po raz ostatni wystawił *Dziady* Adama Mickiewicza w reżyserii Kazimierza Dejmka. Rządzący dopatrzyli się w przedstawieniu akcentów antysowieckich i zabronili kolejnych spektakli. Po sztuce odbyła się manifestacja zakończona pochodem pod Pomnik Adama Mickiewicza. W obronie *Dziadów* stanęli działacze Związku Literatów Polskich, a także studenci Uniwersytetu Warszawskiego z grupy komandosów. Adam Michnik oraz Henryk Szlajfer, którzy poinformowali zagraniczne media o sytuacji w Polsce, zostali usunięci z uczelni. W ramach protestu 8 marca komandosi zorganizowali na uniwersytecie wiec w obronie zawieszonych kolegów, brutalnie stłumiony przez władze. To doprowadziło do manifestacji na innych uczelniach. Moczarowcy podkreślali, że sprawcami zamieszek są dzieci funkcjonariuszy partyjnych o żydowskich korzeniach. W prasie określano manifestujących mianem bananowej młodzieży (banany były wówczas towarem luksusowym, dostępnym tylko dla zamożnych).

W przemówieniu wygłoszonym 19 marca 1968 r. w Warszawie Władysław Gomułka stwierdził, że protesty studentów są prowokowane przez syjonistów. Tym samym poparł moczarowców. Przemówienie wywołało oburzenie na uczelniach i wśród hierarchów kościelnych. W dniach 19–23 marca na Uniwersytecie Warszawskim i Politechnice Warszawskiej trwały strajki protestacyjne. Tydzień później odbył się wiec studentów w obronie pracowników oraz studentów wyrzuconych z uczelni. W odpowiedzi władze szkoły rozwiązały te kierunki, z których pochodziło najwięcej protestujących. Poza tym 34 osoby skreśliły z listy studentów, a setki skierowały do służby wojskowej. Rozpoczęły się także zwolnienia pracowników o żydowskim pochodzeniu i naciskanie na ich wyjazd. Wskutek tych wydarzeń z kraju wyemigrowało kilkanaście tysięcy polskich obywateli.

Aby zachować władzę w partii, Gomułka z jednej strony złagodził nieco cenzurę, a z drugiej – kontynuował procesy przywódców marcowych. Rządzący uchwalili zmiany w ustawie o szkolnictwie wyższym i stopniach naukowych. W efekcie na uczelniach pojawili się tzw. docenci marcowi, którzy awansowali mimo braku habilitacji, ponieważ cieszyli się zaufaniem partii. Ponadto władze przeprowadziły czystki antyżydowskie w aparacie partyjnym, armii i instytucjach naukowych.

OPOZYCJA LAT 60.

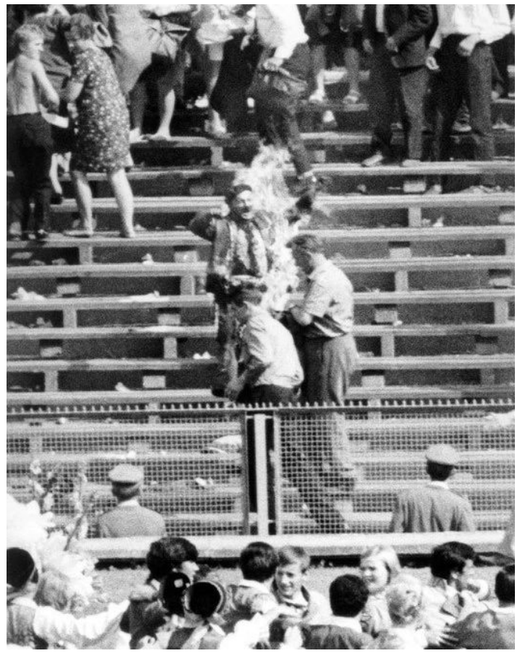
Zalążki opozycji zaczęły powstawać na początku lat 60. Tworzyły się wokół rewizjonistów, czyli działaczy PZPR, którzy widzieli potrzebę reform istniejącego ustroju. Środowiska intelektualistów także zareagowały na coraz bardziej nasiloną cenzurę. 14 marca 1964 r. 34 przedstawicieli kultury i nauki wystosowało do rządzących list otwarty (tzw. List 34). Domagali się ograniczenia cenzury oraz większej swobody twórczej. Inicjatorem listu był poeta i dramatopisarz Antoni Słonimski. W odpowiedzi władza rozpoczęła represje i szykany wobec sygnatariuszy listu. Rok później, 18 marca 1965 r., dwaj młodzi działacze PZPR Jacek Kuroń i Karol Modzelewski ogłosili List otwarty do członków PZPR. Skrytykowali w nim zarówno rządzących, jak i model funkcjonowania państwa. Domagali się reform oraz głębokich zmian systemowych. Następnego dnia zostali aresztowani. Jacek Kuroń został skazany na trzy lata, a Karol Modzelewski na trzy i pół roku więzienia.

Antoni Słonimski w latach 1956–1959 był prezesem Związku Literatów Polskich.

▪ *fotografia, Polska, 1956 r.*

? Jaki charakter miała opozycja lat 60.?

Ryszard Siwiec podczas aktu samospalenia na Stadionie Dziesięciolecia.

▪ *fotografia, Warszawa, 12 IX 1968 r.*

INTERWENCJA W CZECHOSŁOWACJI

Wydarzenia w Czechosłowacji związane z Praską Wiosną (więcej zob. s. 220–221) znalazły odbicie w Polsce. Władze przekonywały w mediach społeczeństwo o konieczności zbrojnej interwencji. Podkreślały, że zmiany w Czechosłowacji zagrażają ustrojowi komunistycznemu. Sugerowały też, że czołowi czechosłowaccy opozycjoniści są pochodzenia żydowskiego, a tamtejsi komuniści sami poprosili o pomoc w obawie o przyszłość kraju. Mimo tej propagandy Polacy bardzo negatywnie ocenili interwencję wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji.

Gomułka był zwolennikiem rozwiązania siłowego. Jednak nie wszyscy polscy żołnierze poparli udział w inwazji. Znane są zarówno pojedyncze przypadki protestu, jak i rosnący wśród wojska sceptycyzm. Także w społeczeństwie pojawiły się głosy sprzeciwu wobec interwencji polskich wojsk w Czechosłowacji. 12 września 1968 r. podczas dożynek na Stadionie Dziesięciolecia w Warszawie Polak Ryszard Siwiec dokonał aktu samospalenia. Mężczyzna oblał się rozpuszczalnikiem i podpalił, krzycząc przy tym: *Protestuję!*. Przedtem nagrał swoje antyrządowe przesłanie na taśmie magnetofonowej.

GRUDZIEŃ '70 NA WYBRZEŻU

W 1970 r. sytuacja gospodarcza kraju jeszcze bardziej się pogorszyła. Z tego powodu 12 grudnia 1970 r. Władysław Gomułka ogłosił podwyżkę cen artykułów żywnościowych, takich jak mięso, mąka czy makaron. W odpowiedzi na tę decyzję 14 grudnia 1970 r. w Stoczni Gdańskiej wybuchł strajk. Prawie 3 tys. stoczniowców zebrało się przed gmachem dyrekcji. Żądali przede wszystkim rekompensaty za wprowadzone podwyżki.

Wzburzony tłum ruszył pod gmach Komitetu Wojewódzkiego PZPR (KW PZPR) w Gdańsku. Po południu protestujący rozpoczęli szturm na gmach budynku. Wybili szyby i spalili

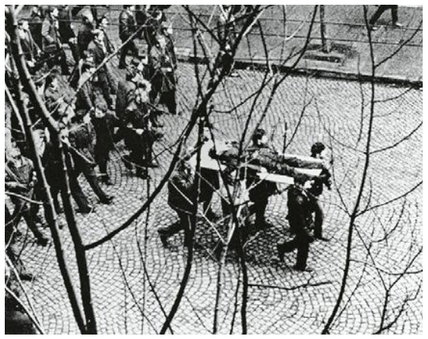
Płonący Komitet Wojewódzki PZPR w Gdańsku, podpalony przez protestujących robotników w grudniu 1970 r.

▪ *fotografia, Gdańsk, 15 XII 1970 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Ballada o Janku Wiśniewskim

Ballada o Janku Wiśniewskim stała się jednym z symboli wydarzeń Grudnia ’70. Stanowiła hołd dla Zbyszka Godlewskiego, 18-letniego pracownika portu gdyńskiego, zastrzelonego w okolicach przystanku SKM (Szybka Kolej Miejska) Gdynia Stocznia, oraz pozostałych uczestników wystąpień. W proteście przeciwko działaniom władzy strajkujący przemaszerowali przez ulice miasta, niosąc na drzwiach ciało poległego chłopaka. Autor pieśni nie znał prawdziwego imienia i nazwiska ofiary, dlatego zatytułował utwór zasłyszanym podczas wydarzeń stoczniowych. Słowa ballady nie tylko opisują tragiczną śmierć Godlewskiego, lecz także symbolicznie upamiętniają wszystkie ofiary Grudnia ’70.

Ciało Zbyszka Godlewskiego niesione na drzwiach ul. Świętojańską w Gdyni.

▪ *fotografia, Gdynia, 17 XII 1970 r.*

? Dlaczego *Ballada o Janku Wiśniewskim* stała się symbolem Grudnia ‘70?

drukarnię. Doszło do walk z oddziałami MO oraz wojska, które użyły gazu łzawiącego oraz broni. Starcia trwały do wieczora. Wiele osób zostało aresztowanych, byli też zabici i ranni. Władze KW Gdańska w porozumieniu z rządem utworzyły sztab do walki z demonstrantami. Trójmiasto i Szczecin zostały objęte blokadą telekomunikacyjną – tak aby odizolować manifestujących od reszty kraju. Kolejnego dnia fala strajków rozszerzyła się na większość Wybrzeża. W Gdańsku strajkowały załogi Stoczni Północnej, Stoczni im. Lenina oraz Gdańskiej Stoczni Remontowej, a także pracownicy innych zakładów. 15 grudnia do protestów dołączyła Stocznia im. Komuny Paryskiej w Gdyni. Tam również zawiązał się komitet strajkowy.

Transportery opancerzone i czołgi na ulicach Gdyni wysłane przez władze przeciwko pokojowo protestującym robotnikom. To w tym mieście rewolta na Wybrzeżu zebrała najkrwawsze żniwo.

▪ *fotografia, Gdynia, 17 XII 1970 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

GRUDZIEŃ ‘70

17 grudnia 1970 r. w „Życiu Warszawy” pojawiła się oficjalna informacja o wydarzeniach na Wybrzeżu. Artykuł był elementem propagandy władz, które chciały zapobiec rozlaniu się fali protestów na cały kraj.

W dniach 14 i 15 bm. w Gdańsku miały miejsce poważne zajścia uliczne. Wykorzystując sytuację, jaka stworzyła się wśród załogi Stoczni Gdańskiej, elementy awanturnicze i chuligańskie niemające nic wspólnego z klasą robotniczą zdemolowały i podpaliły kilka budynków publicznych i obrabowały kilkadziesiąt sklepów. Wobec interweniujących funkcjonariuszy porządku publicznego dopuszczono się mordów, jest również wielu ciężko rannych przebywających obecnie w szpitalach.

W wyniku starć spowodowanych przez chuliganerię 6 osób zostało pobitych, a kilkadziesiąt rannych. Konieczne w tych warunkach stanowcze kroki władz doprowadziły do rozgromienia elementów awanturniczych oraz przywrócenia porządku w mieście. Jednocześnie władze ostrzegły, że będą reagować z całą stanowczością na wszelkie naruszenia porządku publicznego, na wszelkie poczynania antypaństwowe. (PAP)

Źródło: „Życie Warszawy”, 17 grudnia 1970, s. 1.

? **1.** Odpowiedz, kim według władz były osoby odpowiedzialne za protesty w Stoczni Gdańskiej.
2. Wyjaśnij, w jakim celu opublikowano powyższy artykuł.

Żądał on cofnięcia podwyżek, sprawiedliwego podziału premii i wyrównania pensji dla najmniej zarabiających. W nocy członkowie komitetu strajkowego zostali aresztowani i osadzeni w więzieniu w Wejherowie.

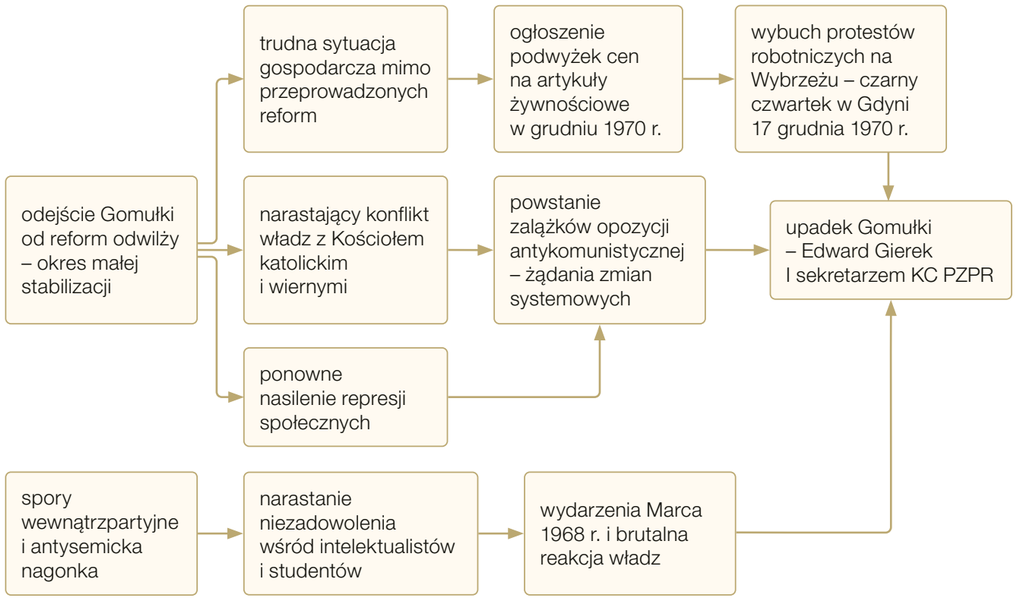
Gomułka zezwolił na użycie broni, aby stłumić demonstracje na Wybrzeżu. Odbyło się to w obecności m.in. premiera Józefa Cyrankiewicza i ministra obrony narodowej Wojciecha Jaruzelskiego. Władze ogłosiły w Gdańsku stan wyjątkowy, a w całym Trójmieście wprowadziły **godzinę milicyjną**. Ponadto ściągnęły do miasta wojsko. Pracownicy Stoczni Gdańskiej rozpoczęli strajk okupacyjny. Protestowano też w Gdyni, Słupsku i Elblągu. Wieczorem 16 grudnia wicepremier Stanisław Kociołek zaapelował w telewizji o zachowanie spokoju i powrót do pracy. Nie uzgodnił jednak swojej wypowiedzi z innymi decydentami partyjnymi, którzy zalecili zawieszenie pracy i pozostawienie wojska pod bramami zakładowymi. Pod wpływem wystąpienia Kociołka rano 17 grudnia robotnicy ruszyli do pracy, w tym także do Stoczni Gdyńskiej. Na widok zbliżających się ludzi wojsko otworzyło ogień. Pod bramą stoczni oraz w innych częściach Gdyni zginęło 18 osób. Był to najkrwawszy dzień wystąpień robotniczych na Wybrzeżu, który przeszedł do historii jako **czarny czwartek**.

Działania władz doprowadziły do dalszych walk z oddziałami MO i wojska. Liczba zabitych i rannych systematycznie rosła. Kierownictwo PZPR wiedziało, że rozwiązanie siłowe może przynieść nieodwracalne konsekwencje. W tej sytuacji Władysław Gomułka został obarczony odpowiedzialnością za wydarzenia na Wybrzeżu i odsunięty od władzy. Stanowisko I sekretarza KC PZPR objął Edward Gierek, który miał dać partii nowe otwarcie. W swoim pierwszym wystąpieniu telewizyjnym zapowiedział zmiany w planie pięcioletnim, a także wyraził zainteresowanie poprawą sytuacji materialnej Polaków. Za sytuację na Wybrzeżu obwinił wrogów socjalizmu i element przestępczy, a nie robotników. Odciął się też od działań poprzedniego kierownictwa partii. Sprawiał wrażenie przywódcy, który pochyla się nad losem społeczeństwa. Nastroje w kraju były łagodzone też przez Kościół katolicki i prymasa Wyszyńskiego.

Według oficjalnych informacji w pacyfikacji strajków na Wybrzeżu zginęło 45 osób, ponad

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny upadku rządów Władysława Gomułki?

tysiąc zostało rannych, a ok. 3 tys. pobito i aresztowano. Część historyków uważa jednak, że te dane są zaniżone. Stanowisko premiera objął Piotr Jaroszewicz. Mimo to podwyżki cen nie zostały odwołane. Na początku 1971 r. sytuacja w stoczniach Gdyni, Gdańska i Szczecina w dalszym ciągu była napięta. Ostatecznie władze zgodziły się na spotkanie przedstawicieli załóg z Gierkiem, Jaroszewiczem i gen. Jaruzelskim. Gierek stanowczo odciął się od działań Gomułki i obiecał naprawę krzywd wyrządzonych przez poprzednią ekipę. Nie był to jednak koniec protestów. W Łodzi wybuchł strajk w zakładach przemysłu tekstylnego. W efekcie tych wydarzeń 15 lutego 1971 r. ekipa Gierka cofnęła grudniowe podwyżki, co ostatecznie uspokoiło nastroje w kraju. Obiecała także podnieść najniższe płace, zamrozić ceny na najbliższe lata i złagodzić cenzurę.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj okres małej stabilizacji.
2. Opisz kierunki polityki zagranicznej PRL.
3. Wyjaśnij, jak wydarzenia Marca ’68 i Grudnia ’70 wpłynęły na pozycję Gomułki w partii i społeczeństwie.
4. Wymień powody protestów robotników, studentów i intelektualistów w latach 1956–1970.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006.
J. Eisler, *„Polskie miesiące”, czyli kryzys(y) w PRL*, Warszawa 2008.
R. Skobelski, *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970*, Poznań 2010.

7 DEKADA GIERKA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja w kraju na początku rządów Gierka,
- polska gospodarka lat 70.,
- spory wokół nowelizacji Konstytucji PRL,
- propaganda sukcesu w czasach gierkowskich.

POCZĄTKI RZĄDÓW GIERKA

Edward Gierek objął stanowisko I sekretarza KC PZPR 20 grudnia 1970 r. Jednocześnie wymieniono całą ekipę rządzącą, a osoby związane z Gomułką odsunięto do władzy. Najbliższym współpracownikiem Gierka został Piotr Jaroszewicz jako premier. Mieczysław Moczar stracił posadę sekretarza KC, zastąpiono także pierwszych sekretarzy komitetów wojewódzkich. Te działania przyniosły Gierkowi poparcie społeczeństwa. Kiedy w 1971 r. wybuchły kolejne protesty, nowa ekipa rządząca nie wysłała oddziałów milicji i ZOMO do pacyfikacji robotników, lecz osobiście przeprowadziła rozmowy ze strajkującymi. Zyskała tym przychylność Polaków. Władze złagodziły także cenzurę. Pomimo tych pozornych gestów dobrej woli PZPR cały czas wzmacniała swoją pozycję. Propaganda kreowała pozytywny wizerunek partii i przekonanie o dynamicznym rozwoju kraju pod jej rządami (tzw. propaganda sukcesu).

Spotkanie Edwarda Gierka ze strajkującymi stoczniowcami w Szczecinie. Gdy pod koniec I sekretarz zadał słynne pytanie: *To jak, pomożecie?*, stoczniowcy nie odpowiedzieli wprawdzie głośnym: *Pomożemy!* (jak twierdziła propaganda), jednak zgodzili się na zakończenie strajku.

- *fotografia, Szczecin, 24 I 1971 r.*

GOSPODARKA LAT 70.

W początkowym okresie rządów Gierka sytuacja ekonomiczna w Polsce się poprawiła. Gospodarka i rolnictwo zostały zmodernizowane i otworzyły się na rynek zachodni. Popularność zdobyło głoszone przez Gierka hasło: *Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej*. Partia przygotowała też nowy plan na lata 1971–1975. Dochód narodowy miał wzrosnąć o ok. 40%, produkcja przemysłowa o 50%, a produkcja rolna – o 20%. Władze zakładały wzrost płacy realnej o 18%, planowały też zmodernizować przemysł ciężki. Inwestycje zamierzały sfinansować dzięki zachodnim kredytom, które na początku lat 70. łatwo było uzyskać ze względu na dobrą **koniunkturę**.

Ekipa Gierka usiłowała podnieść poziom życia obywateli. W 1971 r. podpisała umowę licencyjną z włoskim Fiatem na produkcję samochodów małolitrażowych. Dzięki temu rok później w Polsce rozpoczęto produkcję Fiata 126p. Władze inwestowały też w unowocześnienie infrastruktury budowlanej: zmodernizowano trasę Warszawa–Katowice (nazwaną gierkówką), wzniesiono dworzec kolejowy Warszawa Centralna, a w Gdańsku Port Północny oraz rafinerię. Powstawały nowe drogi i osiedla bloków z wielkiej płyty.

POLSKA W LATACH 70.

Pod kierownictwem Edwarda Gierka władze obrały nowy kurs, którego celem była budowa „drugiej Polski” oraz przywrócenie zaufania społecznego do partii. Aby to osiągnąć, Gierek pozyskał kredyty na Zachodzie. Część środków przeznaczono na konsumpcję, a część na inwestycje, które miały doprowadzić do zwiększenia produkcji i eksportu, w efekcie – umożliwić spłatę zadłużenia i modernizację polskiej gospodarki.

Technologia budownictwa z wielkiej płyty nie była tania, ale umożliwiła wznoszenie bloków mieszkalnych w krótkim czasie.

2 **Huta Katowice** w Dąbrowie Górniczej była sztandarową inwestycją planu pięcioletniego. Budowa kombinatu metalurgicznego stanowiła gigantyczne przedsięwzięcie, w którym uczestniczyło ok. 50 tys. robotników.

Dostępność towarów w pierwszej połowie lat 70. stała się większa niż w czasach Gomułki. Łatwiej było kupić żywność, sprzęty domowe, a nawet samochód.

Dynamika zmian gospodarczych w latach 70. (1970 r. = 100%)

ZAŁOŻENIA PLANU PIĘCIOLETNIEGO

WZROST DOCHODU NARODOWEGO	WZROST PRODUKCJI PRZEMYSŁOWEJ	WZROST PRODUKCJI ROLNEJ	WZROST WYNAGRODZEŃ
40%	50%	20%	18%

NOWY KURS

XII 1970

Po objęciu władzy przez Edwarda Gierka w grudniu 1970 r. ekipa rządząca opracowała ambitny plan na lata 1971–1975. Nowy I sekretarz KC PZPR uchodził za dobrego gospodarza i tak właśnie się prezentował.

ROZWÓJ NA KREDYT

1971–1975

Po uzyskaniu kredytów na Zachodzie władze podjęły działania, dzięki którym nastąpił szybki wzrost gospodarczy, a poziom życia Polaków znacząco się poprawił. Sukces rozbudził oczekiwania społeczne wobec rządzących.

1 Wybudowano rekordową liczbę mieszkań – ponad 2,6 mln w ciągu całej dekady.

2 Realizowano wielkie inwestycje w przemyśle ciężkim oraz infrastrukturze komunikacyjnej i energetyce.

3 Zwiększono import, nastąpiła poprawa zaopatrzenia w towary konsumpcyjne.

4 Nastąpił wzrost wynagrodzeń (średnio o 7,2% rocznie) oraz konsumpcji.

Coca-cola, którą wcześniej w Polsce trudno było kupić, stała się symbolem konsumpcjonizmu dekady Gierka.

KRYZYS GOSPODARCZY

1976–1980

Narastający kryzys gospodarczy w drugiej połowie lat 70. przejawiał się m.in. powrotem problemów z zaopatrzeniem i ograniczeniem wzrostu wynagrodzeń. Jednocześnie rosło zadłużenie zagraniczne Polski oraz niezadowolenie społeczne. Na porażkę planów Gierka złożyło się wiele czynników, m.in.:

- **kryzys paliwowy na Zachodzie**;
- **brak rzeczywistych reform** – skostniały system gospodarczy;
- **niesprawny system planowania**, zbyt szeroka skala inwestycji i przestarzałe technologie;
- **marnotrawienie środków**;
- **niedoinwestowanie rolnictwa indywidualnego**.

POSTAĆ HISTORYCZNA

EDWARD GIEREK (1913–2001)

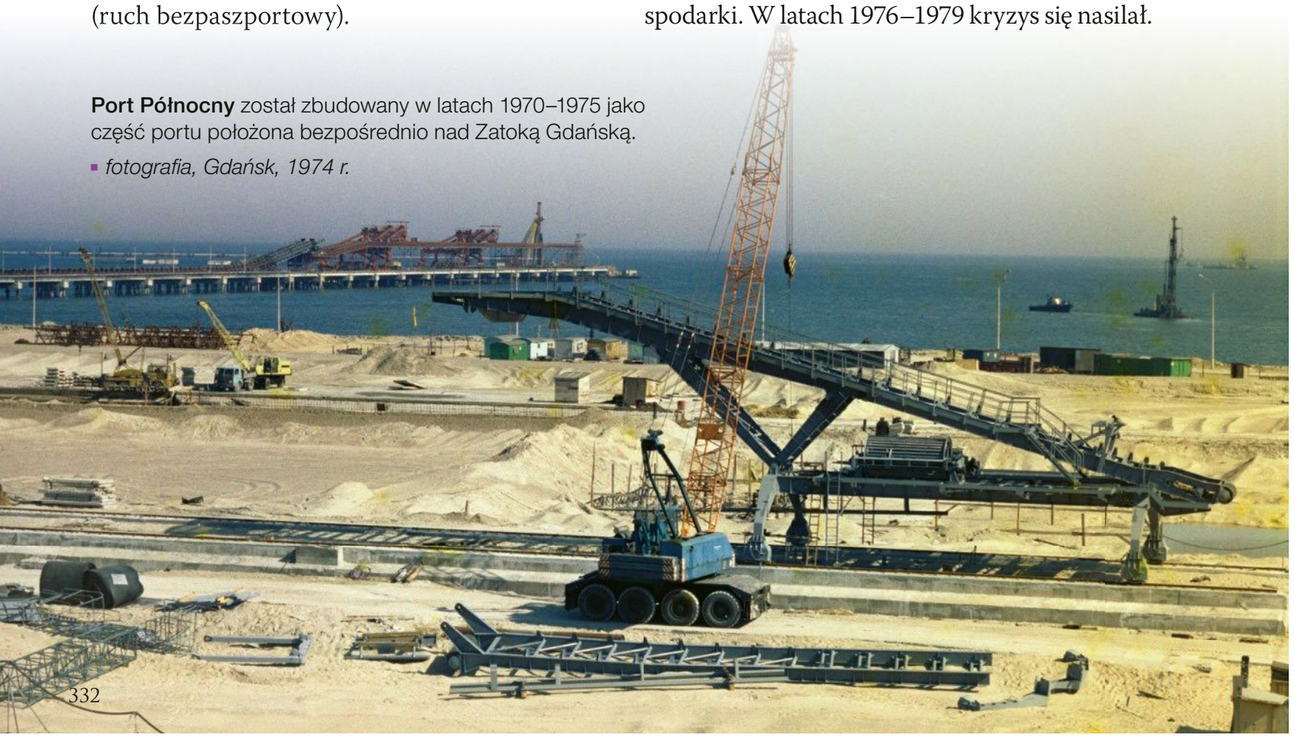

Przyszedł na świat w rodzinie robotniczej. Na początku lat 20. XX w. wyemigrował z rodziną do Francji, gdzie kilka lat później podjął pracę w kopalni. Za działalność we Francuskiej Partii Komunistycznej został deportowany do Polski. Tu odbył służbę wojskową, a następnie wyjechał do Belgii, gdzie wznowił działalność komunistyczną. Podczas II wojny światowej należał do belgijskiego ruchu oporu, a po jej zakończeniu kierował oddziałem Związku Patriotów Polskich w Belgii. W 1948 r. wrócił do kraju i wstąpił do PZPR. Po grudniu 1970 r. objął stanowisko I sekretarza KC PZPR. W sierpniu 1980 r. zgodził się na podpisanie porozumień ze strajkującymi robotnikami, a kilka dni później odwołano go ze stanowiska I sekretarza KC PZPR. 13 grudnia 1981 r. został internowany.

W przemyśle także przeprowadzono wiele inwestycji. Rozpoczęła się budowa Huty Katowice, kopalni węgla kamiennego w Zagłębiu Lubelskim i węgla brunatnego w Bełchatowie.

Rolnicy zostali objęci świadczeniami społecznej służby zdrowia i planem emerytalnym. W 1972 r. rząd zniósł dostawy obowiązkowe. Rozwinął też sieci sklepów dewizowych, takich jak „Pewex" czy „Baltona", w których kupowano za dolary lub bony. Poprawa zaopatrzenia w sklepach dawała nadzieję na trwałą zmianę. Ponadto władze ułatwiły Polakom wyjazdy zagraniczne i otworzyły granicę z NRD (ruch bezpaszportowy).

Najlepszy pod względem ekonomicznym był rok 1972. Jednak już dwa lata później doszło do załamania gospodarki. Władze zdecydowały się na podwyżkę cen. Trudna sytuacja gospodarcza wynikała zarówno z czynników krajowych, jak i zagranicznych. Na świecie rozpoczął się pierwszy kryzys naftowy (więcej zob. s. 257) i wzrosły ceny ropy, a państwa zachodnie niechętnie udzielały kolejnych kredytów. Polsce zaczęło brakować środków finansowych na zaplanowane inwestycje. Ograniczone też zostały inwestycje w przemyśle lekkim. Rok 1975 był ostatnim w miarę pomyślnym dla polskiej gospodarki. W latach 1976–1979 kryzys się nasilał.

Port Północny został zbudowany w latach 1970–1975 jako część portu położona bezpośrednio nad Zatoką Gdańską.

▪ *fotografia, Gdańsk, 1974 r.*

SUKCESY SPORTOWE POLAKÓW NA ŚWIECIE

W latach 70. polscy sportowcy odnosili liczne sukcesy na arenie międzynarodowej. Triumfy święciła szczególnie piłka nożna. Drużyna Kazimierza Górskiego otrzymała złoty medal na olimpiadzie w Monachium w 1972 r., a w 1974 r. – trzecie miejsce w mistrzostwach świata w RFN. Z kolei siatkarze prowadzeni przez Huberta Wagnera zdobyli laury na zawodach międzynarodowych w Meksyku, Jugosławii i Kanadzie. Przedstawiciele innych dyscyplin również sięgali po medale na olimpiadach w Monachium i Montrealu. Rządzący chętnie wykorzystywali osiągnięcia polskich sportowców. Chwalili się ich sukcesami i organizowali spotkania ze zwycięzcami, których traktowano jak dobro narodowe.

Reprezentacja Polski w piłce nożnej przed finałowym meczem z Węgrami na olimpiadzie w Monachium w 1972 r. Polacy pokonali przeciwników 2:1 i zdobyli złote medale.

▪ *fotografia, Monachium, 1972 r.*

? W jakich dyscyplinach sportowych Polacy odnosili międzynarodowe sukcesy w latach 70.?

POLITYKA ZAGRANICZNA GIERKA

Za rządów Gierka rząd prowadził ożywioną politykę zagraniczną, skierowaną bardziej niż dotychczas na Zachód. Do Polski z wizytą przybyli trzej prezydenci USA – Richard Nixon w 1972 r., Gerald Ford w 1975 r. i Jimmy Carter w 1977 r. W naszym kraju gościli też kanclerz RFN oraz prezydent Francji. Gierek także odwiedzał państwa Europy Zachodniej. Znał język francuski, co ułatwiało mu kontakty w międzynarodowym środowisku. Dzięki temu ówczesny I sekretarz PZPR pozyskał dla Polski liczne kredyty. Jego podróże dyplomatyczne wpisywały się w okres normalizacji stosunków pomiędzy Wschodem a Zachodem. W 1975 r. Polska podpisała Akt końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, KBWE (więcej zob. s. 250).

Prezydent Richard Nixon 1 **i Edward Gierek** 2 przed gmachem sejmu w Warszawie. Przyjazd Nixona był pierwszą w historii wizytą urzędującego prezydenta Stanów Zjednoczonych w Polsce. Rozmowy dotyczyły głównie spraw gospodarczych.

▪ *fotografia, Warszawa, V 1972 r.*

ZMIANY W KONSTYTUCJI

W połowie lat 70. władze ponownie zaostrzyły kurs ideologiczny. Nasiliły cenzurę i represje. Ponadto tłumiły próby protestów społecznych oraz rozbudowywały siły ZOMO i **ORMO** (Ochotniczej Rezerwy Milicji Obywatelskiej). W 1975 r. rozpoczęły się prace nad zmianami w Konstytucji PRL. Chodziło głównie o dodanie zapisu dotyczącego przewodniej roli PZPR i przyjaźni Polski ze Związkiem Sowieckim. Te propozycje wywołały sprzeciw intelektualistów. Jan Olszewski, Jakub Karpiński i Jacek Kuroń napisali protestacyjny list otwarty, w którym domagali się zagwarantowania przez

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIST 59

5 grudnia 1975 r. Edward Lipiński złożył do marszałka sejmu List 59. Jego sygnatariusze wyrażali sprzeciw wobec zmian w Konstytucji PRL.

Powodowani troską obywatelską uważamy, że Konstytucja i oparte na niej prawodawstwo powinny zagwarantować przede wszystkim następujące wolności obywatelskie:

Wolność sumienia i praktyk religijnych. Wolności tych nie ma, gdyż ludzie przyznający się do wierzeń religijnych lub ujawniający światopogląd odmienny od oficjalnie obowiązującego nie są dopuszczani do znacznej części kierowniczych stanowisk w urzędach i instytucjach publicznych, organizacjach społecznych i gospodarce narodowej. […]

Wolność pracy. Wolności tej nie ma, gdy państwo jest jedynym pracodawcą, a związki zawodowe są podporządkowane instancjom partyjnym, sprawującym w praktyce władzę państwową. W tych warunkach – jak wskazują doświadczenia lat 1956–1970 – próby obrony interesów robotniczych grożą rozlewem krwi i prowadzić mogą do poważnych zaburzeń. […]

Wolność słowa i informacji. Gdy nie ma wolności słowa – nie ma swobodnego rozwoju kultury narodowej. Gdy wszystkie publikacje przed ukazaniem się podlegają cenzurze państwowej, a wydawnictwa i środki masowego przekazu są kontrolowane przez państwo – obywatele nie mogą świadomie ustosunkować się do decyzji władzy państwowej, ta zaś nie wie, jaki jest stosunek społeczeństwa do jej polityki. […]

Zagwarantowanie tych podstawowych wolności nie da się pogodzić z przygotowywanym oficjalnie uznaniem kierowniczej roli jednej partii w systemie władzy państwowej. Tego rodzaju konstytucyjne stwierdzenie nadawałoby partii politycznej rolę organu władzy państwowej, nieodpowiedzialnego przed społeczeństwem i niekontrolowanego przez społeczeństwo. W tych warunkach Sejm nie może być traktowany jako najwyższy organ władzy ustawodawczej, rząd nie jest najwyższym organem wykonawczym, a sądy nie są niezawisłe. […]

Źródło: Z. Hemmerling, M. Nadolski, *Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1956–1976. Wybór dokumentów*, t. II, Warszawa 1991, s. 480–482.

? 1. Wymień wolności obywatelskie, które według sygnatariuszy Listu 59 nie były respektowane w Polsce.
2. Wyjaśnij, dlaczego zagwarantowanie podstawowych wolności obywatelskich stało w sprzeczności z kierowniczą rolą jednej partii.

PRL podstawowych praw obywatelskich, wartości demokratycznych i wolności. Edward Lipiński złożył w sejmie List 59 (nazwany tak od liczby sygnatariuszy), który został jednak zignorowany przez władze. Episkopat Polski skierował dwa memoriały protestacyjne, a intelektualiści wystosowali kolejne apele do rządzących. W efekcie burzy medialnej władze wprowadziły korektę do proponowanych zmian konstytucji. Zamiast wzmianki o *przewodniej roli PZPR w państwie* pojawił się zapis o *przewodniej sile politycznej społeczeństwa w budowaniu socjalizmu*. Z kolei *nierozerwalny sojusz ze Związkiem Radzieckim* został zastąpiony *umacnianiem przyjaźni i współpracy ze Związkiem Radzieckim*. 10 lutego 1976 r. sejm uchwalił poprawki do Konstytucji PRL. Wszyscy posłowie głosowali za ich przyjęciem, jedynie Stanisław Stomma należący do legalnej opozycji z koła „Znak” wstrzymał się od głosu.

KULTURA POLSKA LAT 70.

Na początku rządów Edwarda Gierka polityka kulturalna została zliberalizowana, m.in. osłabła cenzura. W latach 70. rozkwitł teatr. Wystawiano inscenizacje polskiej klasyki w reżyserii Andrzeja Wajdy i Adama Hanuszkiewicza. Rozwijała się też polska kinematografia. W kinach można było obejrzeć m.in. *Potop* Jerzego Hoffmana. Pod koniec lat 70.

WARTO WIEDZIEĆ

Reforma administracyjna

W 1975 r. w Polsce wprowadzono nowy podział administracyjny. Kraj został podzielony na 49 województw. Oficjalnie chodziło o zbliżenie władzy do obywateli, jednak prawdziwym celem było osłabienie rosnącej pozycji sekretarzy wojewódzkich. Zlikwidowano też powiaty i wprowadzono dwustopniowy podział na gminy i województwa.

? Porównaj powyższą mapę z mapą podziału administracyjnego z 1950 r. i odpowiedz, jakie zmiany wprowadziła reforma z 1975 r.

rozwinęło się tzw. kino moralnego niepokoju, poruszające współczesne problemy polskiego społeczeństwa i demaskujące wady komunizmu. W tym nurcie tworzyli Andrzej Wajda, Agnieszka Holland, Krzysztof Kieślowski i Krzysztof Zanussi. W 1976 r. Wajda nakręcił film *Człowiek z marmuru*, nawiązujący do okresu stalinizmu w Polsce. W kinach pojawiały się także filmy zachodnie.

Programy Telewizji Polskiej miały w dużej mierze charakter propagandowy. Popularność zyskały audycje Programu III Polskiego Radia, w którym można było posłuchać zagranicznej muzyki rockowej. Po złagodzeniu cenzury rozkwitła też polska literatura. Do czołowych poetów tego okresu należeli Tadeusz Różewicz, Wisława Szymborska i Zbigniew Herbert. Polskie życie literackie toczyło się również na emigracji. Międzynarodowe uznanie zyskali mieszkający za granicą Gustaw Herling-Grudziński, Czesław Miłosz i Sławomir Mrożek.

PROPAGANDA SUKCESU

W latach 70. rozwinęły się różne formy celebracji życia społeczno-politycznego. Władze organizowały liczne imprezy, aby zbliżyć obywateli do partii rządzącej. Najważniejszym wydarzeniem było Święto Pracy. Zaczynało się ono uroczystym pochodem pierwszomajowym, na którym obecność była obowiązkowa. Następnie odbywały się festyny ludowe oraz widowiska historyczne i akademie. Co roku obchodzono także święto „Trybuny Ludu”.

Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej
głosił transparent niesiony podczas pochodu pierwszomajowego. Ten cytat z przemówienia Gierka z 1971 r. był często wykorzystywany przez propagandę sukcesu.

▪ *fotografia, Warszawa, 1 V 1974 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwszy Polak w kosmosie

W lipcu 1978 r. mjr Mirosław Hermaszewski odbył okołoziemski lot w sowieckim statku kosmicznym. To wydarzenie relacjonowały wszystkie media w kraju. Po powrocie na Ziemię pierwszy polski kosmonauta był traktowany jak bohater narodowy. Komuniści przedstawiali lot Polaka w kosmos jako swój spektakularny sukces. Po wyborze Karola Wojtyły na papieża w październiku 1978 r. popularność zyskało hasło: *Polak w kosmosie – Polak w Watykanie*.

Mirosław Hermaszewski 1 i **Piotr Klimuk** 2 przy kapsule pojazdu kosmicznego w Gwiezdnym Miasteczku pod Moskwą przed misją statku Sojuz 30.

▪ *fotografia, ZSRS, VI 1978 r.*

? W jaki sposób władze PRL wykorzystały lot pierwszego Polaka w kosmos?

W 1973 r. hucznie celebrowano Rok Kopernikański, a rok później – 30-lecie PRL.

Sukcesy gospodarcze były świętowane podczas centralnych dożynek. W ramach obchodów dożynkowych odbywały się wystawy plonów i występy artystyczne, a działacze partyjni odwiedzali PGR-y. Podteksty polityczne miał także Dzień Kobiet, obchodzony 8 marca. Z tej okazji działacze PZPR i funkcjonariusze milicji rozdawali kobietom kwiaty. Ponadto celebrowano Dzień Wojska Polskiego, Dzień Milicjanta oraz Dzień Górnika (Barbórkę). Szczególnie huczne były obchody święta państwowego 22 lipca. Składano wówczas wieńce przy pomnikach i grobach żołnierzy poległych podczas II wojny światowej.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację gospodarczą w kraju w latach 70.
2. Przedstaw politykę zagraniczną Edwarda Gierka.
3. Oceń poprawki, które zostały wprowadzone do Konstytucji PRL w 1976 r.
4. Wyjaśnij, jak złagodzenie cenzury wpłynęło na rozwój polskiej kultury w latach 70.
5. Wyjaśnij, na czym polegała propaganda sukcesu uprawiana przez ekipę Gierka.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Gajdziński, *Gierek. Człowiek z węgla*, Poznań 2014.
I. Kienzler, *Gierek i jego czerwony dwór. Partia, rodzina, towarzysze*, Warszawa 2021.
K. Stańczak-Wiślicz, P. Perkowski, M. Fidelis, B. Klich-Kluczewska, *Kobiety w Polsce 1945–1989. Nowoczesność. Równouprawnienie. Komunizm*, Kraków 2020.

8 POCZĄTEK OPOZYCJI DEMOKRATYCZNEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- kryzys w Polsce w drugiej połowie lat 70.,
- Czerwiec ’76 i jego skutki,
- początki opozycji antykomunistycznej w Polsce,
- stosunki państwo–Kościół i wybór Karola Wojtyły na papieża.

KRYZYS GOSPODARCZY I SPOŁECZNY

Sytuacja gospodarcza Polski pogorszyła się w drugiej połowie lat 70. Zaciągnięte przez Gierka kredyty nie były już przeznaczane na inwestycje, a jedynie na konsumpcję. Dużą część funduszów pochłaniała rozbudowana biurokracja. Urzędnicy nadzorujący różnorodne projekty państwowe byli wybierani na podstawie lojalności w stosunku do partii, a nie kompetencji. Pojawiła się wszechobecna korupcja. Powszechna stała się też praktyka rozkradania materiałów przeznaczonych do produkcji przemysłowej.

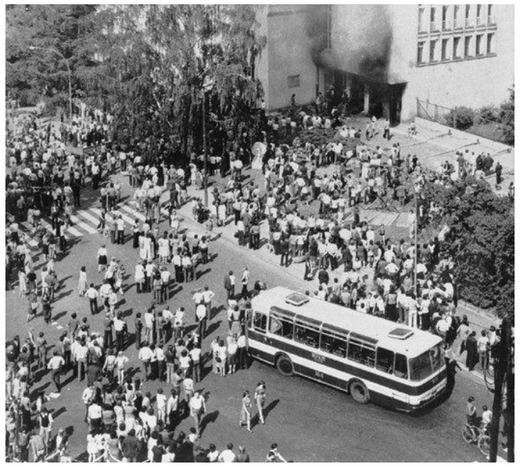
Ponadto w całym kraju panowało bezrobocie. Było ono jednak ukryte, gdyż władze, aby się do niego nie przyznać, rozwiązywały ten problem poprzez zmuszanie zakładów do zatrudniania nadmiernej liczby pracowników. Często nie mieli oni jednak żadnych obowiązków do wykonania. W sklepach zaczęło brakować towarów. Narastały też trudności w zaopatrzeniu w energię elektryczną. Władze wprowadziły system przedpłat na samochody i mieszkania, ale na zakupione dobra trzeba było czekać wiele lat. Ludzie długo też oczekiwali na podłączenie do linii telefonicznej. Rząd podnosił pensje pracownikom przemysłu wydobywczego i ciężkiego, aby zyskać ich poparcie. Mimo to w sklepach brakowało towarów, które można było kupić.

Wszystko to sprawiało, że rosło niezadowolenie społeczne. Coraz więcej osób protestowało również przeciwko zmianom w konstytucji. W tych warunkach zaczął się rozwijać ruch opozycyjny. Intelektualiści kierowani przez

Puste półki stały się codziennością w polskich sklepach w drugiej połowie lat 70.

▪ *fotografia, Polska, 1979 r.*

Wydarzenia radomskie, nazywane też radomskim Czerwcem, były bezpośrednim skutkiem zapowiedzianych przez rząd podwyżek cen mięsa i wędlin. W protestach wzięło udział ok. 20 tys. osób z 33 przedsiębiorstw.

▪ *fotografia, Radom, 25 VI 1976 r.*

Manifestacje poparcia dla władz były organizowane w całym kraju, aby potępić „warchołów z Radomia i Ursusa", jak propaganda nazywała protestujących robotników. Uczestnicy prorządowej manifestacji w Gdańsku nieśli transparent z napisem: *Towarzyszu Gierek możecie liczyć zawsze na gdańskich portowców*.

▪ *fotografia, Gdańsk, 28 VI 1976 r.*

Zdzisława Najdera utworzyli **Polskie Porozumienie Niepodległościowe** (PPN). W kierownictwie PPN znaleźli się także Jan Olszewski, Andrzej Kijowski oraz Jan Józef Szczepański. W maju 1976 r. opublikowali oni program, w którym określili cele swojej działalności. Dążyli do odzyskania przez Polskę suwerenności i przywrócenia demokracji. W kolejnych latach ukształtowała się opozycja, która występowała przeciwko władzy i wysuwała program głębokich reform. Miały one ostatecznie doprowadzić do zmiany systemu rządów w Polsce.

WYDARZENIA 1976 R.

24 czerwca 1976 r. premier Jaroszewicz zapowiedział podniesienie cen produktów żywnościowych o kilkadziesiąt procent. Sejm zaakceptował te podwyżki. W odpowiedzi dzień później robotnicy z ok. 100 zakładów w całej Polsce ogłosili strajk. Protest w Radomiu rozpoczął się w zakładach metalowych. Wkrótce dołączyli do niego pracownicy innych fabryk, domagający się cofnięcia podwyżek. Rozmowy z władzami partyjnymi nie odniosły jednak skutku. W rezultacie robotnicy podpalili siedzibę Komitetu Wojewódzkiego PZPR. Doszło też do starć ulicznych. W Płocku protestowała załoga „Petrochemu", pod Warszawą pracownicy fabryki traktorów „Ursus", w samej stolicy m.in. załoga Fabryki Samochodów Osobowych. Strajkowały też łódzkie fabryki włókiennicze oraz zakłady w Gdańsku, Poznaniu, Wrocławiu, Szczecinie i wielu innych miastach.

Władze zdecydowały się stłumić te wystąpienia siłowo. Doszło do aresztowań i pobić protestujących. Na komendach funkcjonariusze organizowali tzw. **ścieżki zdrowia**, na których aresztowani byli przeganiani przez szpaler bijących ich pałkami milicjantów. Niektórzy uczestnicy protestów zostali skazani na karę więzienia. Jednocześnie jeszcze tego samego dnia rząd cofnął decyzję o podwyżkach cen. Podczas wieczornego przemówienia w telewizji Jaroszewicz nie wspomniał o trwających protestach. Mówił jedynie o „konsultacjach społecznych", po których władza postanowiła czasowo wycofać się z podwyżek. Strajki nazwał zakłóceniem konsultacji przez chuliganów.

Wkrótce okazało się, że decyzja o rezygnacji z podwyżek była tylko pustym hasłem. Rząd zaczął bowiem stopniowo podnosić ceny, bez informowania o tym społeczeństwa. Ze względu na problemy z zaopatrzeniem w sierpniu 1976 r. wprowadził też kartki na cukier. Po wydarzeniach radomskich autorytet władzy zaczął spadać. Kraj pogrążał się w coraz większym kryzysie gospodarczym.

POSTAĆ HISTORYCZNA

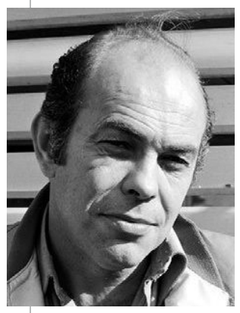
JAN OLSZEWSKI (1930–2019)

Polski polityk, adwokat i publicysta. W czasie II wojny światowej działał w Szarych Szeregach. Studiował prawo na Uniwersytecie Warszawskim. Pracował jako redaktor tygodnika „Po Prostu", w którym publikował teksty krytykujące władze komunistyczne. W latach 60. bronił oskarżonych w procesach politycznych, a później także robotników sądzonych za udział w protestach z Czerwca '76. Był współzałożycielem i członkiem Komitetu Obrony Robotników (KOR). Podczas stanu wojennego występował jako obrońca Lecha Wałęsy i innych organizatorów strajków. Uczestniczył w tworzeniu Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność" i obradach Okrągłego Stołu. W latach 1991–1992 pełnił funkcję premiera.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JACEK KUROŃ (1934–2004)

Polityk, jeden z przywódców opozycji w okresie PRL i współzałożyciel KOR. Od 15. roku życia działał w komunistycznym Związku Młodzieży Polskiej. Należał do PZPR, jednak otwarcie krytykował jej koncepcje ideologiczne. Był jednym z autorów Listu otwartego do członków PZPR, za co został wyrzucony z ugrupowania i skazany na trzy lata pozbawienia wolności. Po raz drugi uwięziony w 1968 r. za organizację strajków studenckich. Brał udział w strajkach robotników i działał w NSZZ „Solidarność". Po wprowadzeniu stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. został internowany, a rok później aresztowany pod zarzutem próby obalenia ustroju. Zwolniono go w 1984 r. Uczestniczył w rozmowach Okrągłego Stołu. Był ministrem pracy i polityki socjalnej w rządach Tadeusza Mazowieckiego i Hanny Suchockiej.

WARTO WIEDZIEĆ

Sprawa Stanisława Pyjasa

Stanisław Pyjas uczestniczył w protestach przeciwko prześladowaniom robotników z Radomia. To sprawiło, że zainteresowała się nim SB. 7 maja 1977 r. Pyjas został znaleziony martwy w kamienicy przy ul. Szewskiej 7 w Krakowie. Oficjalnie przyczyną zgonu był nieszczęśliwy wypadek. Wszystko wskazywało jednak na to, że Pyjasa śmiertelnie pobili nieznani sprawcy kierowani przez SB. Podczas pogrzebu doszło do manifestacji studentów i utworzenia Studenckiego Komitetu Solidarności (SKS). Podobne komitety powstały także w Warszawie, Poznaniu, Szczecinie i we Wrocławiu.

Stanisław Pyjas oprócz zaangażowania w KOR działał wraz z Bronisławem Wildsteinem [czyt.: wildsztajnem] w nieformalnej grupie studenckiej „Anarchiści" na Uniwersytecie Jagiellońskim.

▪ *fotografia, Kraków*

? Jakie były skutki śmierci Stanisława Pyjasa?

TEKST ŹRÓDŁOWY

APEL KOR-U

23 września 1976 r. działacze Komitetu Obrony Robotników wystosowali apel skierowany do społeczeństwa i władz PRL. Wyjaśniali w nim, dlaczego powołali KOR, domagali się też poszanowania praw represjonowanych obywateli.

Robotniczy protest przeciwko wygórowanym podwyżkom, który był wyrazem postawy niemal całego społeczeństwa, pociągnął za sobą brutalne prześladowania. W Ursusie, Radomiu i innych miastach bito, kopano i masowo aresztowano demonstrantów. Najszerszy zasięg miało wyrzucanie z pracy, co obok aresztowań szczególnie uderzyło w rodziny represjonowanych. [...]

Ofiary obecnych represji nie mogą liczyć na żadną pomoc i obronę ze strony instytucji do tego powołanych, np. związków zawodowych, których rola jest żałosna. Pomocy odmawiają też agendy opieki społecznej. W tej sytuacji rolę tę musi wziąć na siebie społeczeństwo, w interesie którego wystąpili prześladowani. Społeczeństwo bowiem nie ma innych metod obrony przed bezprawiem jak solidarność i wzajemna pomoc.

Dlatego niżej podpisani zawiązują Komitet Obrony Robotników w celu zainicjowania wszechstronnych form obrony i pomocy. Niezbędna jest pomoc prawna, finansowa i lekarska. Nie mniej istotna jest pełna informacja o prześladowaniach. Jesteśmy przekonani, że jedynie publiczne ujawnianie poczynań władzy może być skuteczną obroną. Dlatego m.in. prosimy wszystkich, którzy podlegali prześladowaniom lub wiedzą o nich, o przekazywanie członkom Komitetu wiadomości na ten temat. [...]

Zastosowane wobec robotników represje stanowią naruszenie podstawowych praw człowieka uznanych zarówno w prawie międzynarodowym, jak i obowiązujących w polskim prawodawstwie: prawo do pracy, strajku, prawo do swobodnego wyrażania własnych przekonań, prawo do udziału w zebraniach i demonstracjach. Dlatego Komitet domaga się amnestii dla skazanych i aresztowanych i przywrócenia wszystkim represjonowanym pracy – solidaryzując się w tych żądaniach z uchwałą Konferencji Episkopatu z dnia 9 września.

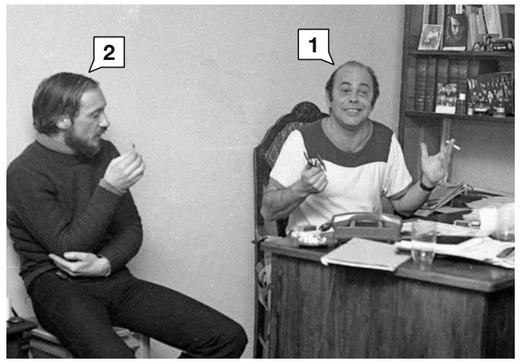
Źródło: J.J. Lipski, *Komitet Obrony Robotników KOR: Komitet Samopomocy Społecznej*, Londyn 1983, s. 393–394.

? **1.** Wyjaśnij, w jakim celu powstał Komitet Obrony Robotników.
2. Wymień żądania, które KOR kierował do władz.

POCZĄTKI OPOZYCJI

Wszelkie informacje dotyczące represji, bicia i zwalniania z pracy osób oskarżonych o udział w czerwcowych strajkach wywoływały wzburzenie społeczeństwa. Przeciwko uczestnikom zajść toczyły się procesy, w których wsparcie prawne czy też finansowe oferowały ich rodziny oraz opozycjoniści (obroną pokrzywdzonych zajmował się m.in. mec. Jan Olszewski).

We wrześniu 1976 r. działacze niepodległościowi utworzyli **Komitet Obrony Robotników (KOR)**. Był on pierwszą trwałą organizacją opozycyjną powstałą w latach 70. Do najaktywniejszych działaczy KOR należeli m.in. Jacek Kuroń, Jan Józef Lipski, Edward Lipiński, Antoni Macierewicz, Adam Michnik i Zbigniew Romaszewski. Działacze KOR wystosowali ***Apel do społeczeństwa i władz PRL***. Wzywali w nim do zaprzestania represji i pomocy robotnikom poszkodowanym wskutek czerwcowych strajków oraz ich rodzinom. Członkowie KOR nieodpłatnie bronili oskarżonych w sądach i organizowali głodówki, które stały się częstą formą protestu przeciwko władzom. Przeprowadzali także zbiórki pieniężne dla rodzin osób wyrzuconych z pracy. Dzięki ich staraniom duże kwoty napływały również z zagranicy. W efekcie tych zabiegów większość uczestników protestów udało się uwolnić z więzień. O swoich poczynaniach działacze informowali społeczeństwo w wydawanym co miesiąc „Biuletynie Informacyjnym KOR".

Zebranie członków i współpracowników KSS KOR w mieszkaniu Jacka Kuronia [1] na warszawskim Żoliborzu. Obecny był na nim m.in. współzałożyciel KOR Antoni Macierewicz [2].

▪ *fotografia, Warszawa, I 1980 r.*

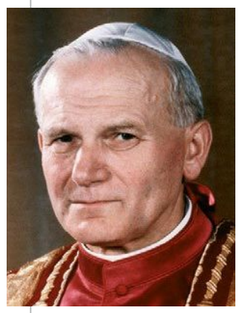
Organizacje opozycyjne powstałe pod koniec lat 70.

Organizacja opozycyjna	Założyciele i działacze	Opis
Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO)	Andrzej Czuma, Leszek Moczulski	Ruch został stworzony 25 III 1977 r. Nie był stowarzyszeniem i nie miał statutu ani władz. Jego celem było wymuszenie na władzach przestrzegania Powszechnej deklaracji praw człowieka i obywatela oraz Aktu końcowego KBWE.
Konfederacja Polski Niepodległej (KPN)	Leszek Moczulski, Romuald Szeremietiew	Była to pierwsza antykomunistyczna partia w bloku wschodnim. Utworzona 1 IX 1978 r. przez Leszka Moczulskiego po rozłamie w ROPCiO. Ugrupowanie opowiadało się za odsunięciem od władzy PZPR i dążeniem do pełnej niepodległości Polski. Organem prasowym było pismo „Droga".
Wolne Związki Zawodowe (WZZ)	Katowice (28 II 1978): Kazimierz Świtoń Gdańsk (29 IV 1978): Andrzej Gwiazda, Krzysztof Wyszkowski	Działalność WZZ miała na celu obronę praw pracowniczych i obywatelskich. Członkowie opublikowali Kartę Praw Robotniczych oraz zażądali samorządności pracowniczej i zwiększenia wpływu społeczeństwa na politykę państwa. Z WZZ Wybrzeża związani też byli Bogdan Borusewicz, Anna Walentynowicz i Lech Wałęsa.
Ruch Młodej Polski (RMP)	Jacek Bartyzel, Aleksander Hall, Marek Jurek	Został założony w sierpniu 1979 r. przez młodszych działaczy pogrążonego w kryzysie ROPCiO. Grupa była skupiona wokół pisma „Bratniak". Celem Ruchu było odzyskanie przez Polskę suwerenności.
Komitet Samoobrony Chłopskiej	m.in. Kazimierz Danielczuk, Janusz Rożek, Jerzy Górski	Organizacje opozycyjne powstające na wsiach. Były to lokalne komitety chłopskie reprezentujące interesy indywidualnych rolników. Pierwszy utworzono w lipcu 1978 r. w Milejowie. Powołano także Komitet Samoobrony Chłopskiej Ziemi Grójeckiej, Związek Zawodowy Rolników we wsi Lisów w województwie radomskim oraz Komitet Samoobrony Chłopskiej Ziemi Rzeszowskiej i Lubelskiej.

Początkowo władze PRL nie zwalczały opozycji w sposób radykalny. Sytuacja zmieniła się zasadniczo 7 maja 1977 r., gdy doszło do śmierci studenta Uniwersytetu Jagiellońskiego i współpracownika KOR **Stanisława Pyjasa**. Władze aresztowały wówczas kilku działaczy KOR, co doprowadziło do następnych protestów. Informacje o zajściach w Polsce dotarły też na Zachód. Jeszcze w lutym 1977 r. w fabryce „Ursus" Gierek wyraził ubolewanie z powodu czerwcowych wydarzeń. Zapowiedział też wydanie aktu łaski, na mocy którego większość aresztowanych została uwolniona. Ponadto pod wpływem protestów 19 lipca 1977 r. władze ogłosiły amnestię. Dzięki niej z więzień wyszli zarówno zatrzymani działacze KOR, jak i pozostali uczestnicy czerwcowych strajków. Było to zwycięstwo opozycji. 29 września 1977 r. KOR został przekształcony w Komitet Samoobrony Społecznej KOR (KSS KOR). Jego działacze zaczęli wydawać pismo „Robotnik".

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN PAWEŁ II (1920–2005)

Polski duchowny rzymskokatolicki, kardynał i 264. papież. Przyszedł na świat w 1920 r. w Wadowicach jako Karol Wojtyła. W 1938 r. rozpoczął studia polonistyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim. Wojna zmusiła go do przerwania edukacji i podjęcia pracy fizycznej. W 1942 r. wstąpił do tajnego seminarium duchownego. Cztery lata później otrzymał święcenia kapłańskie i wyjechał do Rzymu, gdzie przygotowywał rozprawę doktorską. W 1948 r. wrócił do kraju. Pracował jako wikariusz w kilku parafiach, wykładał w seminariach duchownych oraz na KUL. W 1958 r. otrzymał święcenia biskupie, pięć lat później arcybiskupie, a w 1967 r. mianowano go kardynałem. 16 października 1978 r. został wybrany na papieża i przyjął imię Jan Paweł II. Odbywał liczne pielgrzymki. 13 maja 1981 r. na Placu św. Piotra w Rzymie został postrzelony przez tureckiego zamachowca Mehmeta Ali Ağcę [czyt.: adżę]. W 2011 r. ogłoszono go błogosławionym Kościoła katolickiego, w 2014 r. świętym.

KOR skupiał ludzi o zróżnicowanych poglądach na przyszłość kraju. Z czasem doprowadziło to do podziałów i powołania nowych organizacji opozycyjnych (zob. tabela na s. 341). Aby przełamać państwowy monopol na nauczanie na poziomie akademickim, w 1977 r. opozycjoniści zainicjowali tzw. Latający Uniwersytet, przekształcony rok później w Towarzystwo Kursów Naukowych. Uniwersytet zajmował się nie tylko działalnością wykładową i wydawniczą, lecz także pomocą stypendialną. W kraju działały również podziemne wydawnictwa, funkcjonujące poza cenzurą. Należała do nich m.in. Niezależna Oficyna Wydawnicza NOWA założona w 1977 r.

RELACJE Z KOŚCIOŁEM

W latach 70. władze utrzymywały poprawne stosunki z Kościołem. Zaprzestały też agresywnej propagandy. Jednak SB kontynuowała akcję inwigilacji duchowieństwa i różnymi metodami (zastraszanie, szantaż) starała się skłonić księży do współpracy. Nadal zdarzały się także szykany wobec Kościoła – powoływanie kleryków do wojska czy utrudnianie budowy kościołów i kaplic.

We wrześniu 1976 r. Episkopat poparł robotników. Zwrócił się do rządzących, aby zaniechali represji i zastosowali amnestię wobec niesłusznie uwięzionych. Jednocześnie apelował do społeczeństwa o rzetelne wykonywanie swojej pracy. Kościół katolicki coraz częściej zabierał głos w ważnych kwestiach społecznych. Pod koniec lat 70. religia nadal była istotną częścią życia Polaków. Wierni masowo uczestniczyli w mszach i pielgrzymkach na Jasną Górę. 16 października 1978 r. konklawe (zgromadzenie kardynałów w celu wyznaczenia papieża) wybrało na papieża Polaka, metropolitę krakowskiego kardynała **Karola Wojtyłę**. To wielkie wydarzenie wywołało ogromną radość polskiego społeczeństwa. Władze PRL początkowo

Jan Paweł II podczas pierwszej pielgrzymki do ojczyzny był witany przez tłumy wiernych. W trakcie wizyty odwiedził dziewięć miejscowości.

▪ *fotografia, Nowy Targ, 8 VI 1979 r.*

wpadły w panikę, obawiając się, że wybór nowego papieża przyniesie im kłopoty. Ostatecznie zdecydowano się zareagować pozytywnie na to wydarzenie. Rządzący podkreślali, że Jan Paweł II pochodzi z „socjalistycznej Polski", wysłali depeszę gratulacyjną i zgodzili się na transmisję z uroczystości inauguracji pontyfikatu.

Pierwsza pielgrzymka papieża do Polski trwała **od 2 do 10 czerwca 1979 r.** Brały w niej udział miliony wiernych z całego kraju. Jan Paweł II w swoich kazaniach nie podejmował bezpośrednio tematów politycznych, ale usiłował wpłynąć na postawę społeczeństwa, wzmocnić w nim wiarę i zachęcić do walki o wolność. Podczas oficjalnych wystąpień przedstawiciele władz zachowywali się poprawnie. Robili jednak wszystko, aby w mediach umniejszyć znaczenie pielgrzymki.

POLSKA POD KONIEC LAT 70.

Polska gospodarka pod koniec lat 70. znajdowała się w katastrofalnym stanie. Dochód narodowy spadał, pogarszało się zaopatrzenie sklepów, a po wiele produktów trzeba było stać w długich kolejkach. Kwitła korupcja. Władze przekonywały, że te problemy wynikały ze światowej recesji. Nie była to jednak prawda. Za złą sytuację odpowiadała przede wszystkim nieodpowiednia polityka gospodarcza rządu. Problemy w przemyśle energetycznym skutkowały coraz częstszymi przerwami w dostawie prądu. System centralnego planowania był już zupełnie niewydolny. Dług Polski w 1976 r. wynosił 12 mld USD. Trzy lata później ta kwota wzrosła do 22 mld USD.

Kolejka po mięso stojąca na ulicach jednego z polskich miast.

▪ *fotografia, Polska, 1980 r.*

Za granicę sprzedawano głównie zapasy węgla, którego zaczęło brakować, co wpływało na pracę polskich elektrociepłowni. Miało to katastrofalne skutki podczas ostrej zimy na przełomie lat 1978/1979. Problemy gospodarcze odbijały się na funkcjonowaniu całego społeczeństwa. Rodziły frustracje, powodowały dezorganizację życia i wyzwalały agresję oraz zjawiska patologiczne. Jednocześnie rósł opór przeciwko władzy i złej sytuacji gospodarczej oraz politycznej.

Działania Gierka pod koniec lat 70. były niespójne. Z jednej strony, stosował represje, z drugiej – wykonywał pojednawcze gesty. Aby zachować poparcie wśród ważnych członków partii, inicjował różne formy ich nagradzania, takie jak rozdawanie samochodów i półdarmowych parcel oraz budowanie luksusowych ośrodków rządowych. Polska gospodarka stała jednak na skraju przepaści.

ĆWICZENIA

1. Podaj przyczyny narastania kryzysu gospodarczego w Polsce w połowie lat 70.
2. Omów przebieg protestów czerwcowych w 1976 r.
3. Wymień ugrupowania opozycyjne, które powstały w Polsce w latach 70.
4. Przedstaw sylwetki dwóch wybranych opozycjonistów tego okresu.
5. Oceń, jak wybór Karola Wojtyły na papieża wpłynął na sytuację w Polsce.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Friszke, *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Warszawa 2011.
P. Sasanka, *Czerwiec 1976. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2006.
P. Skibiński, *Odnowa tej ziemi. I Pielgrzymka Jana Pawła II do Polski*, czerwiec 1979, Warszawa 2020.

9 POWSTANIE NSZZ „SOLIDARNOŚĆ”

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- protesty Sierpnia ’80,
- porozumienia sierpniowe i ich skutki,
- powstanie NSZZ „Solidarność”,
- karnawał „Solidarności”.

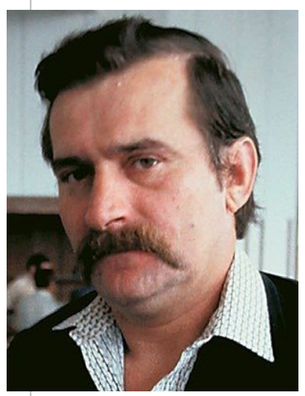
SIERPIEŃ ’80

Rządy Gierka, które miały poprawić życie Polaków, skończyły się katastrofą ekonomiczną. Rosło też zagraniczne zadłużenie. Na początku 1980 r. kryzys był już mocno odczuwalny we wszystkich sferach życia. Władze nie miały pomysłu na rozwiązanie tego problemu. Ze względu na fatalny stan gospodarki **1 lipca 1980 r.** wprowadziły podwyżkę cen mięsa w **sklepach komercyjnych**, stołówkach i kioskach zakładowych. To wywołało falę strajków w całym kraju. Liczba niezadowolonych stale rosła, pomimo prób porozumienia ze strony władz. Nastroje pogarszały się również w partii. Winą za trudną sytuację w kraju Polacy obarczali ekipę Gierka.

Strajk w Stoczni Gdańskiej wybuchł **14 sierpnia 1980 r.** Jego bezpośrednią przyczyną było zwolnienie z pracy **Anny Walentynowicz**, działaczki Wolnych Związków Zawodowych Wybrzeża. Na czele protestów stanął były stoczniowiec **Lech Wałęsa**, wyrzucony z pracy w latach 70. Strajk miał charakter okupacyjny, a robotnicy cały czas przebywali na terenie stoczni. Żądali m.in. podwyżki płac oraz przywrócenia do pracy Walentynowicz i Wałęsy. Gdy 16 sierpnia dyrekcja stoczni zgodziła się podnieść pensje, strajkujący chcieli zakończyć protest. Wówczas działaczki opozycyjne, m.in. Anna Walentynowicz, **Alina Pienkowska** i **Henryka Krzywonos**, zaczęły powstrzymywać robotników opuszczających

POSTAĆ HISTORYCZNA

LECH WAŁĘSA (ur. 1943 r.)

Działacz opozycji demokratycznej w PRL, przewodniczący NSZZ „Solidarność” i pierwszy prezydent III Rzeczypospolitej. Od końca lat 60. pracował jako elektryk w Stoczni Gdańskiej im. Lenina. Był jednym z przywódców strajku w grudniu 1970 r. W 1976 r. został wyrzucony z pracy za krytykowanie rządowych związków zawodowych. Współpracował z Wolnymi Związkami Zawodowymi i Komitetem Samoobrony Społecznej KOR. W sierpniu 1980 r. pokierował strajkiem w Stoczni Gdańskiej, a następnie stanął na czele NSZZ „Solidarność”. Stał się symbolem oporu wobec władzy komunistycznej. W czasie stanu wojennego był internowany. W 1983 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. W 1989 r. był liderem strony solidarnościowej podczas obrad Okrągłego Stołu. W latach 1990–1995 pełnił urząd Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Według badań historyków w latach 1970–1976 Lech Wałęsa był zarejestrowany jako tajny współpracownik SB o pseudonimie Bolek. Sam Wałęsa zaprzecza tym informacjom.

Msza święta dla uczestników strajku na terenie Stoczni Gdańskiej. Na pierwszym planie Lech Wałęsa [1] i Anna Walentynowicz [2], których przywrócenia do pracy domagali się stoczniowcy.

- *fotografia, Gdańsk, VIII 1980 r.*

stocznię. Przekonywały ich, że bez wsparcia stoczniowców władza z łatwością zdławi protesty w innych przedsiębiorstwach. Nakłoniły też Lecha Wałęsę do kontynuowania strajku. Jeszcze tego samego dnia stoczniowcy ogłosili **strajk solidarnościowy**. Utworzyli **Międzyzakładowy Komitet Strajkowy** (**MKS**), na którego czele stanął Wałęsa. Odtąd walczyli już nie tylko o spełnienie swoich żądań, lecz także o prawa pracowników innych zakładów.

Do protestu dołączały zakłady pracy z całej Polski. Powstawały kolejne komitety strajkowe, m.in. MKS w Szczecinie zorganizowany przez **Mariana Jurczyka**. Centrum wydarzeń cały czas pozostawał jednak Gdańsk. To tam przybywały delegacje strajkujących z innych miast, intelektualiści związani z opozycją oraz działacze KOR. Byli wśród nich m.in. **Bohdan Cywiński**, **Bronisław Geremek**, **Tadeusz Mazowiecki**, **Lech Kaczyński** i **Bogdan Borusewicz**. Widzieli oni konieczność gruntownych reform, lecz przestrzegali przed prowokowaniem władzy do użycia siły. Aby załagodzić sytuację, rządzący zaoferowali podwyżki płac. Nie zgodzili się jednak na spełnienie postulatów politycznych.

Pracownicy Stoczni Gdańskiej ogłosili listę 21 postulatów. Domagali się m.in.:

- powołania niezależnych związków zawodowych,
- prawa do strajku,
- uwolnienia więźniów politycznych,
- obniżenia wieku emerytalnego do 50 lat dla kobiet i do 55 lat dla mężczyzn,
- pełnopłatnych trzyletnich urlopów macierzyńskich,
- wolności słowa i druku.

Stoczniowcy z Gdańska wezwali też załogi lub pracowników zakładów w innych miastach do przerwania rozmów z rządem. Dopiero wtedy władze zgodziły się negocjować z MKS w Gdańsku i Szczecinie. Wicepremier Mieczysław Jagielski reprezentował stronę rządową. W mediacjach brał udział także Kościół katolicki, w tym prymas Wyszyński. Rządzący obawiali się sojuszu robotników z inteligencją

Członkowie MKS: Henryka Krzywonos [1], Anna Walentynowicz [2], Zdzisław Kobyliński [3], Bogdan Lis [4] i Andrzej Gwiazda [5], podczas posiedzenia w Sali BHP Stoczni Gdańskiej.

- *fotografia, Gdańsk, VIII 1980 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POWSTANIE WOLNYCH ZWIĄZKÓW ZAWODOWYCH

Porozumienie między Komisją Rządową a Międzyzakładowym Komitetem Strajkowym zostało zawarte 31 sierpnia 1980 r. w Stoczni Gdańskiej. W pierwszym punkcie władze zgadzały się na powstanie wolnych związków zawodowych.

Komisja Rządowa i Międzyzakładowy Komitet Strajkowy po rozważeniu 21 żądań strajkujących załóg Wybrzeża doszły do następujących ustaleń: W sprawie punktu pierwszego, który brzmi: „Akceptacja niezależnych od Partii i pracodawców wolnych związków zawodowych, wynikająca z ratyfikowanej przez PRL Konwencji nr 87 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotyczącej wolności związkowych" ustalono: Działalność Związków Zawodowych w PRL nie spełniła nadziei i oczekiwań pracowników. Uznaje się za celowe powołanie nowych samorządnych związków zawodowych, które byłyby autentycznym reprezentantem klasy pracującej. Nie kwestionuje się prawa nikogo do pozostania w dotychczasowych związkach, a w przyszłości widzieć można możliwość nawiązania współpracy między związkami. Tworząc nowe, niezależne, samorządne związki zawodowe, MKS stwierdza, że będą one przestrzegać zasad określonych w Konstytucji PRL. Nowe związki zawodowe będą bronić społecznych i materialnych interesów pracowników i nie zamierzają pełnić roli partii politycznej. Stoją one na gruncie zasady społecznej własności środków produkcji stanowiącej podstawę istniejącego w Polsce ustroju socjalistycznego. Uznając, iż PZPR sprawuje kierowniczą rolę w państwie ani nie podważając ustalonego systemu sojuszów międzynarodowych, dążą one do zapewnienia ludziom pracy odpowiednich środków kontroli, wyrażania opinii i obrony swych interesów. Komisja Rządowa stwierdza, że rząd zagwarantuje i zapewni pełne poszanowanie niezależności i samorządności nowych związków zawodowych, zarówno co do ich struktury organizacyjnej, jak i funkcjonowania na wszystkich szczeblach ich działania. Rząd zapewni nowym związkom zawodowym pełną możliwość wypełniania podstawowych funkcji w zakresie obrony interesów pracowniczych, realizacji potrzeb materialnych, społecznych i kulturalnych pracowników. Jednocześnie gwarantuje, że nowe związki zawodowe nie będą przedmiotem żadnej dyskryminacji.

Źródło: *Protokoły porozumień Gdańsk, Szczecin, Jastrzębie, Statut NSZZ „Solidarność"*, Warszawa 1980, s. 2–9.

? **1.** Wyjaśnij, co obiecał rząd w sprawie niezależnych związków zawodowych.
2. Oceń, czy podpisane porozumienie było korzystne dla robotników.

oraz paraliżu gospodarczego kraju, dlatego doszli do porozumienia ze strajkującymi. Porozumienia sierpniowe zostały zawarte 30 sierpnia (Szczecin), 31 sierpnia (Gdańsk) oraz 3 września (Jastrzębie-Zdrój).

Porozumienie podpisane 31 sierpnia 1980 r. przez Jagielskiego i Wałęsę w Sali BHP Stoczni Gdańskiej stało się symbolem sierpniowych wydarzeń. Władze zgodziły się spełnić 21 postulatów strajkujących, a stoczniowcy wkrótce wrócili do pracy. Strajki doprowadziły też do zmian na najwyższych szczeblach władzy. Edward Gierek ustąpił ze stanowiska I sekretarza KC PZPR. Jego miejsce zajął Stanisław Kania.

POWSTANIE NSZZ „SOLIDARNOŚĆ"

Następnego dnia po podpisaniu porozumień stoczniowcy wrócili do pracy. MKS przekształcił się w Międzyzakładowy Komitet Założycielski (MKZ), którego celem było utworzenie nowych związków zawodowych. W rezultacie 17 września 1980 r. w Gdańsku powstał Niezależny Samorządny Związek Zawodowy (NSZZ) „Solidarność". Na jego czele stanął Lech Wałęsa, a wiceprzewodniczącym został Andrzej Gwiazda. W całym kraju tworzono autonomiczne struktury regionalne organizacji. 24 września 1980 r. Komitet Założycielski „Solidarności" złożył w Sądzie

POSTAĆ HISTORYCZNA

ANNA WALENTYNOWICZ (1929–2010)

Działaczka Wolnych Związków Zawodowych i współzałożycielka NSZZ „Solidarność". Od 1950 r. pracowała w Stoczni Gdańskiej im. Lenina. Podczas strajków robotniczych w grudniu 1970 r. udzielała się w opozycji. W 1978 r. została współzałożycielką Wolnych Związków Zawodowych. W 1980 r. zwolniono ją z pracy w Stoczni Gdańskiej, co doprowadziło do strajku i powstania NSZZ „Solidarność". Została przywrócona do pracy po podpisaniu porozumień sierpniowych i brała udział w tworzeniu struktur NSZZ „Solidarność". W stanie wojennym była internowana. Sprzeciwiała się polityce prowadzącej do obrad Okrągłego Stołu. Zginęła 10 kwietnia 2010 r. w katastrofie prezydenckiego samolotu, do której doszło na lotnisku w Smoleńsku w Rosji.

Wojewódzkim w Warszawie wniosek o rejestrację i projekt statutu. Przedstawiciele władzy wprowadzili poprawki do dokumentu. Wykreślili punkty dotyczące prawa do strajku i dodali artykuły, w których uznano przewodnią rolę partii. Ostatecznie przedstawiciele „Solidarności" osiągnęli kompromis z władzami. Sporne kwestie zawarto w specjalnym załączniku do statutu. Taki dokument 10 listopada 1980 r. został zatwierdzony przez Sąd Najwyższy.

„Solidarność" szybko stała się ruchem masowym o charakterze społeczno-niepodległościowym. W latach 1980–1981 zrzeszała ok. 10 mln Polaków. Mimo wspólnych celów wśród działaczy narastały jednak podziały i coraz częściej dochodziło do sporów. Był to efekt pluralizmu poglądów.

I ZJAZD NSZZ „SOLIDARNOŚĆ"

I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność" odbył się jesienią 1981 r. w hali sportowo-widowiskowej „Olivia" w Gdańsku. Na obrady przyjechało ok. 900 delegatów z całej Polski. W wyniku demokratycznych wyborów przewodniczącym związku został Lech Wałęsa, który otrzymał 55% głosów. 8 września uczestnicy zjazdu wystosowali przesłanie do ludzi pracy Europy Wschodniej. Wezwali w nim do wspólnej walki o prawo do swobodnego zrzeszania się. Ponadto 7 października uchwalili program „Samorządna Rzeczpospolita", którego pomysłodawcą był Bronisław Geremek. Program dotyczył utworzenia samorządów pracowniczych i terytorialnych, a także demokratycznych reform i poprawy sytuacji gospodarczej w kraju. Zjazd był ważnym wydarzeniem społeczno-politycznym, relacjonowanym przez zachodnie media. Władze PRL oceniły go krytycznie i przedstawiły jako próbę przejęcia władzy oraz zagrożenie dla ustroju państwa.

I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność" odbył się w gdańskiej hali „Olivia" w dwóch turach: od 5 do 10 września i od 26 września do 7 października 1981 r.

▪ *fotografia, Gdańsk, 1981 r.*

? Jakie decyzje zapadły podczas I Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność"?

SIERPIEŃ ‘80

Rządy Gierka, przedstawiane przez komunistyczną propagandę jako pasmo sukcesów, doprowadziły kraj do katastrofy gospodarczej. Władze nie miały pomysłu na wyjście z kryzysu i zdecydowały się podnieść ceny artykułów spożywczych. Wywołało to latem 1980 r. falę strajków. Największy protest wybuchł w Gdańsku. Zapoczątkował on zmiany systemowe, które ostatecznie spowodowały upadek PRL i pozostałych krajów demokracji ludowej.

Kobiety „Solidarności”

Znaczący wpływ na wydarzenia Sierpnia ’80 miały działaczki opozycyjne: Anna Walentynowicz, Maryla Płońska, Ewa Ossowska, Alina Pienkowska i Henryka Krzywonos. To ich determinacja uratowała strajk, gdy 16 sierpnia po obietnicach podwyżek stoczniowcy byli gotowi go zakończyć.

Anna Walentynowicz

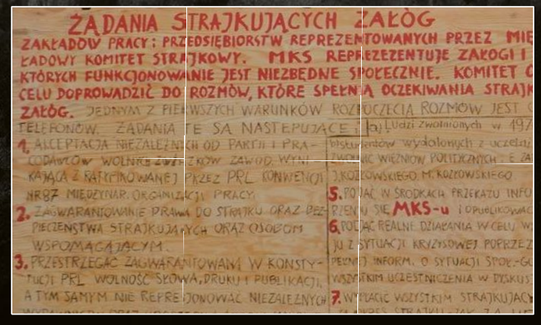
Alina Pienkowska

Henryka Krzywonos

Liczba zakładów pracy reprezentowanych przez MKS Stoczni Gdańskiej

Tablice z 21 postulatami MKS powieszono na budynku portierni przy Bramie nr 2 Stoczni Gdańskiej. Pierwszy punkt brzmiał: *Akceptacja niezależnych od partii i pracodawców wolnych związków zawodowych* [...].

Lech Wałęsa w imieniu MKS podpisuje w Sali BHP Stoczni Gdańskiej im. Lenina porozumienie z władzami.

VII/VIII

Wzrost cen mięsa ogłoszony 1 lipca 1980 r. Wywołało to protesty w zakładach pracy w Lublinie i Świdniku. Władza próbowała łagodzić je obietnicami podniesienia pensji. Nie rozwiązywało to jednak problemów, a strajki rozprzestrzeniały się na kolejne miasta.

14 VIII

Początek strajku w Stoczni Gdańskiej im. Lenina. Protestujący żądali m.in. przywrócenia do pracy Lecha Wałęsy i Anny Walentynowicz, podwyżki płac o 2 tys. zł oraz budowy pomnika ofiarom Grudnia ‘70. Na czele komitetu strajkowego stanął Lech Wałęsa.

16 VIII

Po obietnicach dyrekcji dotyczących spełnienia części żądań (podwyżki i budowa pomnika) komitet strajkowy (ok. 160 osób) przegłosował zakończenie protestu. Wówczas grupa działaczek opozycyjnych powstrzymała robotników przed opuszczeniem zakładu. Przekonały one Wałęsę o potrzebie wsparcia innych zakładów i proklamowania strajku solidarnościowego. Wieczorem ogłoszono powstanie Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego (MKS).

18 VIII

Po rozmowach protestujący stoczniowcy uzgodnili z przedstawicielami innych zakładów 21 postulatów strajkowych, które zostały przekazane wojewodzie gdańskiemu. Tego samego dnia rozpoczął się strajk w Stoczni Szczecińskiej im. Adolfa Warskiego.

19–29 VIII

Do strajkujących w Stoczni Gdańskiej dołączają zakłady w całej Polsce. Ich załogi ogłaszają solidarność z MKS w Gdańsku i uznają, że reprezentuje on także ich interesy. Do stoczni przybywają przedstawiciele ugrupowań opozycyjnych oraz artyści. Strajkujących wspiera też Kościół, np. ks. Henryk Jankowski. 24 sierpnia do Gdańska przyjeżdżają eksperci zaproszeni przez MKS. Spośród nich zostaje powołana Komisja Ekspertów, w której skład wchodzą m.in. Tadeusz Mazowiecki (przewodniczący), Bronisław Geremek, Jadwiga Staniszkis i Waldemar Kuczyński.

30–31 VIII

Skala strajków i determinacja społeczeństwa zmusiły rząd do podjęcia rozmów z protestującymi. W ich wyniku uzgodniono i zawarto tzw. porozumienia sierpniowe. W Gdańsku podpisano je 31 sierpnia. Władze zobowiązały się w nich m.in. do:

- utworzenia samorządnych związków zawodowych i zagwarantowania ustawą prawa do strajków;
- wniesienia w ciągu 3 miesięcy do sejmu ustawy o ograniczeniu cenzury;
- ponownego zatrudnienia osób zwolnionych po protestach w 1970 i 1976 r.;
- przedstawienia planu wyjścia kraju z kryzysu.

KARNAWAŁ „SOLIDARNOŚCI"

Karnawał „Solidarności" to okres legalnego działania związku od września 1980 r. do grudnia 1981 r. Komuniści uznali te miesiące swobody za zagrożenie dla swoich przywilejów. Jeszcze we wrześniu 1980 r. aresztowali przywódców KPN, z Leszkiem Moczulskim na czele. Opozycja walczyła o ich uwolnienie. W zakładach pracy w całym kraju powstawały kolejne struktury solidarnościowe. Na początku 1981 r. wybuchły strajki rolników. Ich postulaty dotyczyły głównie równego traktowania gospodarstw indywidualnych i państwowych. Ostatecznie w lutym 1981 r. zawarto porozumienie, a trzy miesiące później zarejestrowano NSZZ „Solidarność" Rolników Indywidualnych. W tym czasie zalegalizowano też Niezależne Zrzeszenie Studentów (NZS).

Pomnik Poległych Stoczniowców 1970, znajduje się na Placu Solidarności w Gdańsku, w pobliżu Bramy nr 2 Stoczni Gdańskiej. Pomnik został odsłonięty w 10. rocznicę wydarzeń Grudnia '70.

▪ *fotografia, Gdańsk, 1981 r.*

Lech Wałęsa niesiony na ramionach przez działaczy NSZZ „Solidarność". Chwilę wcześniej Sąd Najwyższy ogłosił decyzję o rejestracji związku bez zmian w statucie wprowadzonych przez Sąd Wojewódzki w Warszawie.

▪ *fotografia, Warszawa, 10 XI 1980 r.*

Nowy premier Wojciech Jaruzelski zaapelował o 90 dni spokoju i zaprzestanie strajków. Zostało to pozytywnie odebrane przez społeczeństwo.

W tym okresie cenzura została ograniczona i pojawiła się niezależna prasa, np. związkowe biuletyny zakładowe oraz pisma studenckie. Choć „Tygodnik Solidarność" ukazywał się legalnie, w Polsce funkcjonował też drugi obieg wydawniczy. Już w sierpniu w Stoczni Gdańskiej zaczęto wydawać „Strajkowy Biuletyn Informacyjny Solidarność" (w nakładzie nawet 60 tys. egzemplarzy), od września kontynuowany jako „Biuletyn Informacyjny Solidarność". Ponadto powstały Agencja Prasowa „Solidarność" oraz Biuro Informacji Prasowej NSZZ „Solidarność" w Gdańsku. Obie agencje rywalizowały między sobą. Władze regionalne i duże zakłady pracy także zaczęły wydawać własne biuletyny. W ten sposób państwowy monopol na przekazywanie informacji został przełamany.

WARTO WIEDZIEĆ

Ryszard Kukliński

Ryszard Kukliński był pułkownikiem Wojska Polskiego i zastępcą szefa zarządu operacyjnego Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Na początku lat 70. nawiązał współpracę z CIA i jako agent o pseudonimie Jack Strong [czyt.: dżak stron] przekazywał Amerykanom tajne dokumenty wojskowe Układu Warszawskiego. Twierdził, że podjął się tego z pobudek patriotycznych, aby zapobiec wojnie nuklearnej. Pod koniec 1981 r. Kukliński wraz z rodziną został przetransportowany do Stanów Zjednoczonych, aby uniknąć dekonspiracji. W 1984 r. sąd wojskowy go zdegradował, oskarżył o zdradę stanu i skazał na karę śmierci. Wyrok został umorzony dopiero w 1995 r. Były pułkownik Wojska Polskiego zmarł w 2004 r. na Florydzie. Pomimo upływu lat jego postać nadal wzbudza kontrowersje.

? Jak oceniasz postawę płk. Ryszarda Kuklińskiego?

Płk Ryszard Kukliński 1 podczas spotkania z najwyższymi dowódcami państw Układu Warszawskiego.

▪ *fotografia, Warszawa, XII 1979 r.*

NA DRODZE DO KONFRONTACJI

Rządzący zdawali sobie sprawę z tego, że metody siłowe są jedynym sposobem na rozwiązanie kwestii „Solidarności". Także Moskwa opowiedziała się za takim krokiem. Breżniew nie chciał jednak bezpośrednio angażować się w interwencję zbrojną i nakłaniał władze PZPR do samodzielnego działania. O planowanym wkroczeniu wojsk sowieckich do Polski oraz możliwym wprowadzeniu stanu wojennego poinformował Amerykanów płk Ryszard Kukliński. Zagrozili oni ZSRS sankcjami gospodarczymi, gdyby doszło do interwencji sowieckiej w Polsce.

Władze PRL usiłowały sprowokować „Solidarność", aby uzasadnić użycie siły. **19 marca 1981 r.** wicepremier Stanisław Mach oraz przedstawiciele bydgoskiej „Solidarności" na czele z Janem Rulewskim przybyli na sesję Wojewódzkiej Rady Narodowej. Podczas spotkania związkowcy domagali się zgody władz na utworzenie wiejskiej „Solidarności". Mimo toczących się obrad przewodniczący niespodziewanie zamknął sesję. W efekcie doszło do walk między związkowcami a milicją. Działacze „Solidarności" zostali pobici. Ruch związkowy zażądał ukarania sprawców i 27 marca zorganizował strajk generalny. Historycy często nazywają te wydarzenia prowokacją bydgoską, przeprowadzoną przez PZPR w celu siłowego rozwiązania „Solidarności".

Komuniści postanowili kontynuować politykę zastraszania „Solidarności", zwłaszcza po zapowiedzi strajku generalnego na 31 marca. Ostatecznie 30 marca 1981 r.

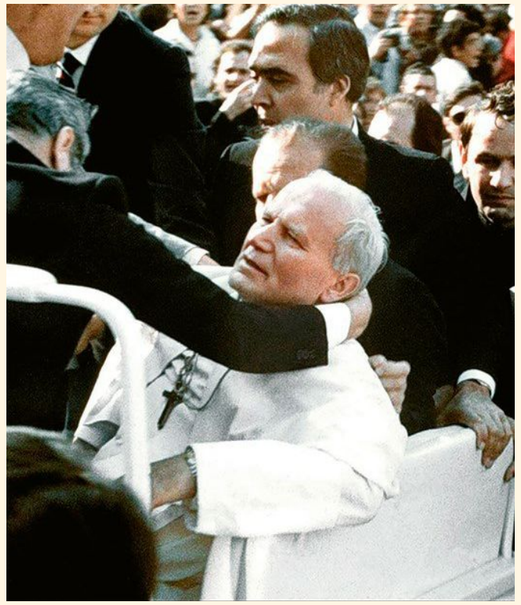

SIERPIEŃ '80
Tygodnik NSZZ „Solidarność"
W numerze:
I KRAJOWY ZJAZD DELEGATÓW NSZZ „SOLIDARNOŚĆ"
Lech Wałęsa przewodniczącym KK

„Tygodnik Solidarność" był jednym z czołowych niezależnych pism w PRL. Pierwszy numer ukazał się 3 kwietnia 1981 r. w nakładzie 500 tys. egzemplarzy. Redaktorem naczelnym biuletynu był Tadeusz Mazowiecki, po nim tę funkcję pełnił Jarosław Kaczyński.

ZAMACH NA PAPIEŻA I ŚMIERĆ PRYMASA

W pierwszej połowie 1981 r. nastąpiły też ważne wydarzenia dla polskiego Kościoła. Dnia 13 maja doszło do zamachu na papieża Jana Pawła II. Jego sprawcą był turecki zamachowiec Mehmet Ali Ağca, jednak nie wiadomo, na czyje zlecenie działał. Najprawdopodobniej za zamachem stały władze ZSRS, które jego przeprowadzenie zleciły bułgarskim służbom specjalnym. Papież trafił do szpitala w bardzo ciężkim stanie. W całym kraju organizowano modlitwy i nabożeństwa w intencji jego szybkiego powrotu do zdrowia. Dodatkowo 28 maja zmarł zmagający się z chorobą nowotworową prymas Stefan Wyszyński. Wydarzenia te były ciosem dla Polaków mierzących się z coraz trudniejszą sytuacją gospodarczą.

? Jakie znaczenie dla walki Polaków z komunizmem mieli Jan Paweł II i prymas Stefan Wyszyński?

Zamach na Jana Pawła II został przeprowadzony na Placu Świętego Piotra podczas audiencji generalnej (spotkania z wiernymi), gdy papież błogosławił zebranych.

- *fotografia, Watykan, 13 V 1981 r.*

po rozmowach Lecha Wałęsy z wicepremierem Mieczysławem F. Rakowskim związkowcy zaprzestali przygotowań do strajku. Władze w dalszym ciągu dążyły jednak do likwidacji opozycji. Ponadto po odwołaniu strajku generalnego nasilił się konflikt wewnętrzny w „Solidarności", a część działaczy oskarżyła Wałęsę o działania autorytarne. Sytuacja w kraju pozostawała napięta.

W październiku ówczesny premier i minister obrony narodowej Wojciech Jaruzelski zastąpił Stanisława Kanię na stanowisku I sekretarza KC PZPR. W kraju obserwowano coraz większą aktywność wojska. Władze przeprowadzały też prowokacje wymierzone w opozycję i usiłowały osłabić autorytet „Solidarności" w społeczeństwie.

ĆWICZENIA

1. Opisz przebieg strajków robotniczych w sierpniu 1980 r.
2. Rozstrzygnij, czy NSZZ „Solidarność" był ruchem masowym.
3. Wyjaśnij, czym się charakteryzował karnawał „Solidarności".
4. Omów, w jaki sposób komuniści usiłowali się rozprawić z opozycją.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Friszke, *Rewolucja Solidarności*, Kraków 2014.
T. Kozłowski, *Anatomia rewolucji. Narodziny ruchu społecznego „Solidarność" w 1980 roku*, Warszawa 2017.
Okruchy PRL-u. Perspektywa indywidualna, red. M. Zdrowicka-Wawrzyniak, P.M. Wiśniewska, S. Surendra, Poznań 2021.

10 STAN WOJENNY

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- wprowadzenie stanu wojennego i jego skutki,
- społeczeństwo wobec polityki komunistów,
- działalność „Solidarności" w konspiracji,
- Kościół katolicki podczas stanu wojennego.

WPROWADZENIE STANU WOJENNEGO

13 grudnia 1981 r. gen. Wojciech Jaruzelski wprowadził w Polsce stan wojenny. Winą za doprowadzenie do tej sytuacji obarczył przywódców „Solidarności", nazywając ich awanturnikami, którym należy skrępować ręce, zanim spowodują upadek ojczyzny. W kraju przestały działać telefony, a telewizja i radio nadawały wyłącznie muzykę poważną. Władze publicznie ogłosiły, jakie ograniczenia będą obowiązywać przez najbliższych kilkanaście miesięcy. Rządy w państwie przejęła **Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego** (**WRON**). W skład tego zmilitaryzowanego organu wchodzili wyżsi oficerowie, a na jego czele stanął gen. Jaruzelski. Rada działała poza obowiązującą konstytucją. W ten sposób komuniści rozpoczęli wojnę z własnym narodem.

Wprowadzenie stanu wojennego było dokładnie zaplanowaną operacją. Do liderów „Solidarności" od kilku miesięcy docierały informacje o niepokojących ruchach wojska i milicji, ale sygnały te zlekceważono. 13 grudnia na ulice miast wyjechały czołgi, wozy opancerzone i patrole milicji. Wojska sowieckie stacjonujące w Polsce pozostały jednak w swoich jednostkach. Władze ogłosiły zakaz zgromadzeń, manifestacji i strajków. Zabroniły też zmieniać miejsce pobytu bez powiadomienia odpowiednich organów państwowych. Wstrzymały wyjazdy zagraniczne. Ponadto wprowadziły cenzurę korespondencji i kontrolę rozmów telefonicznych. Zablokowały wydawanie czasopism i gazet z wyjątkiem „Trybuny Ludu" i „Żołnierza Wolności". Na kilka tygodni zamknięto także szkoły i uczelnie wyższe. W całym kraju została wprowadzona godzina milicyjna.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WOJCIECH JARUZELSKI (1923–2014)

Polski polityk, dowódca wojskowy i działacz komunistyczny. Po wybuchu II wojny światowej wraz z rodziną znalazł się pod okupacją sowiecką i trafił na Syberię. Później jako młody żołnierz wstąpił do 1 Armii Wojska Polskiego. W 1956 r. awansował na generała brygady. Rozwijał karierę w Ministerstwie Obrony Narodowej i PZPR. Nadzorował udział wojsk polskich w inwazji na Czechosłowację. Był odpowiedzialny za rozkaz użycia broni wobec manifestujących na Wybrzeżu w 1970 r. W lutym 1981 r. został premierem PRL, a w październiku – I sekretarzem KC PZPR. 13 grudnia 1981 r. wprowadził w Polsce stan wojenny. Uczestniczył w obradach Okrągłego Stołu. W 1989 r. został wybrany przez Zgromadzenie Narodowe na urząd Prezydenta PRL. Rok później zrezygnował z tej funkcji i wycofał się z życia politycznego.

Oddziały ZOMO i wojska pod Stocznią Szczecińską im. Adolfa Warskiego, w której wybuchł strajk po wprowadzeniu stanu wojennego w grudniu 1981 r.
▪ *fotografia, Szczecin, 13 XII 1981 r.*

Już pierwszej nocy milicja oraz SB aresztowały ok. 3 tys. osób. Zatrzymały m.in. liderów NSZZ „Solidarność", działaczy innych organizacji opozycyjnych oraz Edwarda Gierka i jego współpracowników. Ogółem internowano ok. 10 tys. osób. W kolejnych miesiącach SB nękała także działaczy opozycji, ich rodziny oraz osoby ich wspierające (wezwania na rozmowy, zatrzymania). Ponadto władze zawiesiły działalność „Solidarności", a także pozostałych związków zawodowych i stowarzyszeń.

OPÓR SPOŁECZEŃSTWA

Strajki w reakcji na wprowadzenie stanu wojennego wybuchły w zakładach pracy i instytucjach w całym kraju. Działacze solidarnościowi, którzy pozostali na wolności, zaczęli tworzyć komitety strajkowe. Już 13 grudnia po aresztowaniu Wałęsy i pozostałych liderów „Solidarności" w porcie w Gdańsku powstał **Krajowy Komitet Strajkowy**. Władza jednak bezwzględnie zwalczała wszelkie protesty przy pomocy wojska i ZOMO. Dochodziło też do kolejnych aresztowań i procesów politycznych. „Solidarność" wzywała społeczeństwo, by zignorować dekret o wprowadzeniu stanu wojennego. Kościół był krytyczny wobec władzy, ale nawoływał wiernych do zachowania spokoju.

Do najbardziej krwawych działań władz doszło w kopalni „Wujek" w Katowicach. ZOMO otworzyły też ogień do górników strajkujących w kopalni „Manifest Lipcowy" w Jastrzębiu-Zdroju. Na skutek tej konfrontacji czterech pracowników zostało rannych. Do wystąpień robotników doszło również w Stoczni Gdańskiej im. Lenina, w Stoczni im. Adolfa Warskiego w Szczecinie, w Hucie im. Lenina w Krakowie, w Hucie Katowice oraz w Fabryce Samochodów Ciężarowych w Lublinie. Protesty odbywały się też w Kopalni Węgla Kamiennego „Ziemowit" oraz „Piast" w Lędzinach, gdzie górnicy, aby zamanifestować swój opór wobec władz, przez kilkanaście dni przebywali pod ziemią. W rezultacie strajk trwał tam aż do 28 grudnia. Demonstracje organizowano również na ulicach miast, m.in. w Gdańsku i Krakowie. We wszystkich tych miejscach służby bezpieczeństwa PRL brutalnie tłumiły wystąpienia. 17 grudnia, podczas demonstracji ulicznych w Gdańsku, zabito 20-letniego Antoniego Browarczyka, który stał się najmłodszą ofiarą stanu wojennego.

Reakcja międzynarodowa na wprowadzenie stanu wojennego i ostrzelanie górników w kopalni „Wujek" była umiarkowana. USA nałożyły na Polskę sankcje gospodarcze, które jednak bardziej dotknęły społeczeństwo niż władze. Z kolei Jan Paweł II nawoływał do pokoju. Stany Zjednoczone i państwa Europy Zachodniej wysyłały też pomoc żywnościową dla Polaków.

PACYFIKACJA KOPALNI „WUJEK"

Górnicy z kopalni „Wujek" w Katowicach rozpoczęli protest tuż po wprowadzeniu stanu wojennego. Władze postanowiły ich spacyfikować, aby zastraszyć innych strajkujących. Wieczorem 15 grudnia podjęły decyzję o użyciu siły. Skierowały do kopalni prawie 1,5 tys. funkcjonariuszy MO i ZOMO oraz 720 żołnierzy z 22 czołgami i 44 wozami bojowymi. Pacyfikacja rozpoczęła się 16 grudnia 1981 r. Górnicy bronili się, wykorzystując trzonki łopat, kamienie i śruby. W końcu oddziały MO oraz ZOMO przystąpiły do zmasowanego ataku z użyciem broni palnej. Zginęło 9 górników, a 21 zostało rannych. To doprowadziło do załamania się masowych protestów – Polacy zdali sobie bowiem sprawę, że władza jest zdolna do użycia wszelkich środków przymusu.

Czołg przed kopalnią „Wujek" w trakcie pacyfikacji strajków. Obok grupa górników wynosi na noszach rannego kolegę.
▪ *fotografia, Katowice, 16 XII 1981 r.*

? Jakie znaczenie dla dalszej walki z władzą miała pacyfikacja kopalni „Wujek"?

TEKST ŹRÓDŁOWY

ATAK NA KOPALNIĘ „WUJEK"

16 grudnia 1981 r. siły milicji i wojska zaatakowały Kopalnię Węgla Kamiennego „Wujek" w Katowicach. Stanisław Płatek, górnik i jeden z założycieli NSZZ „Solidarność" w tym zakładzie, opisał przebieg tych dramatycznych wydarzeń.

W momencie, kiedy sforsowano lekką barykadę z lutni, która odcinała tę drogę, w okolicach kotłowni doszło do starcia. Jadący wóz pancerny, za którym szedł oddział ZOMO, usiłował przedrzeć się w kierunku łaźni, gdzie było miejsce naszej koncentracji, to znaczy wszystkich pozostałych górników. W okolicy narożnika obecnej wagi drobnicowej i narożnika kopalni doszło do naszego starcia z ZOMO. Oni za wszelką cenę chcieli się przedrzeć. Używali granatnika z gazem jako broni do przedarcia się przez nasz kordon. Widziałem górnika, który dostał granatem w skroń i padł. W pierwszym momencie zachowywał się jak nieżywy, więc został odniesiony na punkt sanitarny. Trudno powiedzieć, czy były to urazy, które mogły być śmiertelne, ale rany były na pewno. ZOMO się nie przedarło, ponieważ nie ustępowaliśmy przed wozem pancernym, który stanął przy rogu kotłowni. Górnicy próbowali go unieruchomić przez wkładanie w koła świdrów. Zomowcy odstąpili w kierunku schodów, które są u wejścia do magazynu głównego [odzieżowego]. Wtedy dokonano wyłomu w bramie głównej. Wjechał czołg, rozsunął wózki, zwalił drzewo – kasztan, który rósł pod płotem. Część muru przewróciła się i przez ten wyłom weszły następne oddziały. Nad głowami mieliśmy towarzystwo śmigłowców, z których również strzelano do nas gazem z granatników. W momencie, kiedy posuwał się oddział ZOMO w kierunku naszej lekkiej barykady, zauważyłem, że za tym oddziałem idzie człowiek ubrany w panterkę, ale bez hełmu, tylko w rogatywce, który trzymał w ręku KB AK [karabinek automatyczny]. *Widziałem, jak ten funkcjonariusz wszedł na schody magazynu odzieżowego. Rozpoznałem broń, ponieważ służyłem w wojsku. Odniosłem wrażenie, że to jest snajper. Gdy zniknęła chmura dymów, zauważyłem leżącego górnika. Od bramy i czołgu to była odległość około 50 metrów, a od magazynu około 70 metrów. Chciałem do niego podbiec i ściągnąć go za narożnik kotłowni. W tym momencie zostałem ranny. Poczułem szarpnięcie. W pierwszym momencie pomyślałem, że zostałem uderzony petardą. Dopiero gdy odskoczyłem za narożnik, zobaczyłem, że z rękawa cieknie mi krew. Wtedy zrozumiałem, że używają ostrej amunicji, wcześniej byłem przekonany, że strzelają „ślepakami".*

Źródło: „»Wujek« '81. Relacje", oprac. R. Ciupa, S. Reńca, Katowice 2020, s. 225–226.

? 1. Opisz, jakich sił użyły władze do ataku na kopalnię „Wujek" w Katowicach.
2. Przedstaw, w jaki sposób górnicy bronili się przed oddziałami wojska i milicji.

WOJNA Z NARODEM

Stan wojenny wprowadzono w nocy z 12 na 13 grudnia 1981 r. Jeszcze przed północą milicja i wojsko rozpoczęły aresztowania działaczy „Solidarności” oraz zajmowanie zakładów pracy. Władzę w kraju przejęła nielegalna Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego na czele z I sekretarzem KC PZPR, gen. Wojciechem Jaruzelskim.

Wojciech Jaruzelski ogłaszający stan wojenny w telewizji

Ograniczenia stanu wojennego:

- zmilitaryzowanie 129 zakładów pracy
- delegalizacja lub zawieszenie działalności większości organizacji społecznych na czele z NSZZ „Solidarność”
- zakaz zgromadzeń, manifestacji i strajków
- ograniczona możliwość poruszania się po kraju, o zmianie miejsca pobytu należy powiadomić odpowiednie organy państwa
- zamknięcie granic zewnętrznych państwa
- cenzura korespondencji i kontrola rozmów telefonicznych
- blokada wydawania czasopism i gazet z wyjątkiem „Trybuny Ludu” i „Żołnierza Wolności”
- zamknięcie szkół i uczelni wyższych na kilka tygodni
- godzina milicyjna od 22.00 do 6.00 (dla młodzieży od 21.00 do 6.00), a dla mieszkańców Gdańska – od 20.00 do 6.00.

Siły użyte przeciwko obywatelom podczas stanu wojennego

1950 wozów bojowych i opancerzonych

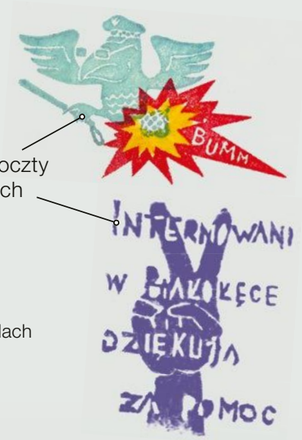
1750 czołgów

70 tys. żołnierzy

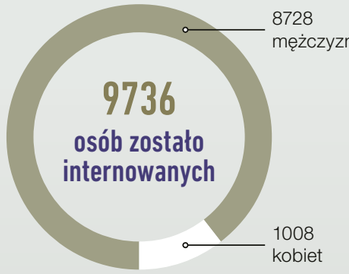
30 tys. milicjantów

Internowania

Internowania odbywały się na zasadzie swobodnych decyzji władz, w tym lokalnych. Na listach umieszczono osoby uznane za „szczególnie niebezpieczne” dla interesów państwa (władzy). Znaleźli się tam nie tylko działacze „Solidarności”, lecz także m.in. KOR, KPN i ROPCiO.

Pieczątki poczty internowanych

Ofiary i opór

Do dziś nie jest znana dokładna liczba ofiar stanu wojennego. Lista zawiera od kilkudziesięciu do ponad 100 nazwisk. Mimo represji część społeczeństwa nie porzuciła sprzeciwu. Bojkotowano radio i telewizję, wydawano w podziemiu czasopisma i książki oraz zapalano w oknach świece na znak pamięci o uwięzionych. Widocznym symbolem było też noszenie wpiętych w klapę marynarki oporników.

Opornik, element obwodu elektrycznego wykorzystywany do ograniczania prądu w nim płynącego, który stał się stosowanym w okresie stanu wojennego symbolem sprzeciwu wobec władz.

13 XII 1981 – 22 VII 1983

586 dni czas trwania stanu wojennego

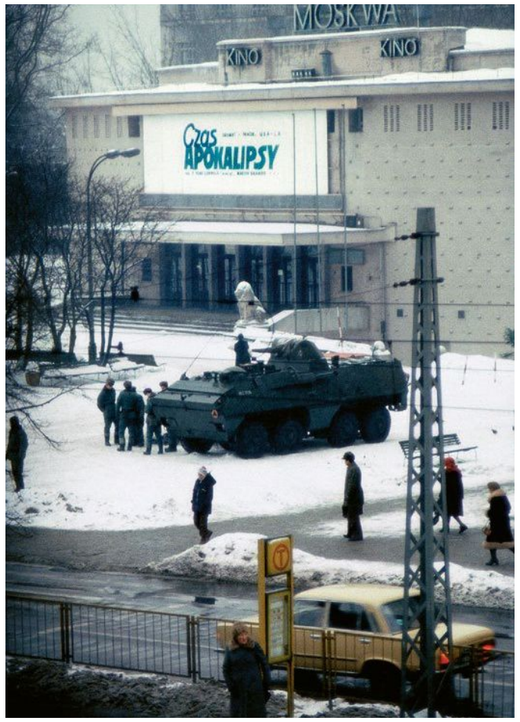
ok. 100 ofiar śmiertelnych stanu wojennego

ok. 10 000 osób postawionych przed sądem politycznym

1 000 000 osób wyemigrowało z kraju w latach 1980–1989

Wybrane wydarzenia z okresu stanu wojennego

Zdjęcie wykonane przez Chrisa Niedenthala [czyt.: krisa nidentala] dzień po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce stało się jednym z symboli tego okresu. Fotografia ukazuje wojskowy transporter ustawiony przed warszawskim Kinem „Moskwa", w którym wyświetlano film *Czas Apokalipsy* Francisa Forda Coppoli [czyt.: koppoli]. Tytuł oddawał to, co się działo na ulicach, a nazwa kina – kto stał za tymi wydarzeniami.

▪ *fotografia, Warszawa, 14 XII 1981 r.*

Choć w stanie wojennym ludzie czuli się zastraszani, stosowali różne formy protestu. W oknach palili świece na znak pamięci po zabitych i uwięzionych. Nosili też oporniki jako symbol sprzeciwu wobec działań władzy. Ponadto w godzinach emisji propagandowego Dziennika Telewizyjnego obywatele demonstracyjnie wychodzili z domów i spacerowali po ulicach.

PODZIEMNA DZIAŁALNOŚĆ „SOLIDARNOŚCI"

Po pacyfikacji kopalni „Wujek" i stłumieniu protestów w Gdańsku Krajowy Komitet Strajkowy przestał istnieć. Opozycjoniści, którzy uniknęli internowania, próbowali odtworzyć centralę „Solidarności". W styczniu 1982 r. założyli **Ogólnopolski Komitet Oporu** (**OKO**). Liczyli też na odbudowanie lokalnych filii ugrupowania. Wkrótce pomiędzy działaczami doszło jednak do sporu. Część uważała, że trzeba stworzyć silną organizację konspiracyjną i szybko ogłosić strajk generalny. Inni sądzili, że należy budować trwałe struktury i przygotować się do wielomiesięcznego pozostania w podziemiu. Był to tzw. spór o „krótki skok" lub „długi marsz". W wyniku kompromisu między tymi frakcjami 22 kwietnia 1982 r. powstała Tymczasowa Komisja Koordynacyjna (TKK) „Solidarności". Jej założyciele – m.in. Zbigniew Bujak, Władysław Frasyniuk, Bogdan Lis – zażądali zwolnienia wszystkich internowanych. Zapowiadali też strajk generalny. Ponadto TKK prowadziła działalność konspiracyjną, kolportowała nielegalną prasę i ulotki, pomagała represjonowanym i ich rodzinom. Uruchomiła też własne radio. W Gdańsku powstał Regionalny Komitet Koordynacyjny z Bogdanem Borusewiczem i Aleksandrem Hallem na czele, a w poszczególnych regionach tworzono lokalne struktury TKK. Z organizacją współpracowali m.in. Lech Kaczyński i Henryk Wujec.

ZMIANY NA SZCZEBLACH WŁADZY

Podczas stanu wojennego władze partyjne przeprowadziły czystki we własnych szeregach. Usunęły z ugrupowania ok. 200 tys. osób, których stosunek do „Solidarności" uznały za niewłaściwy. Zwalniały ze stanowiska partyjnych sekretarzy, wojewodów, prezydentów miast, a nawet dyrektorów przedsiębiorstw. Ponadto zamykały czasopisma, usuwały z pracy dziennikarzy, dyrektorów szkół, nauczycieli i pracowników uczelni wyższych. Rządzący przy pomocy propagandy usiłowali też zniechęcić społeczeństwo do „Solidarności" i skompromitować jej przywódców. W lipcu 1982 r. PZPR i sprzymierzone z nią stronnictwa powołały Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego (PRON). Miał on wspomagać działania władz i podejmować dialog ze społeczeństwem.

PROTESTY

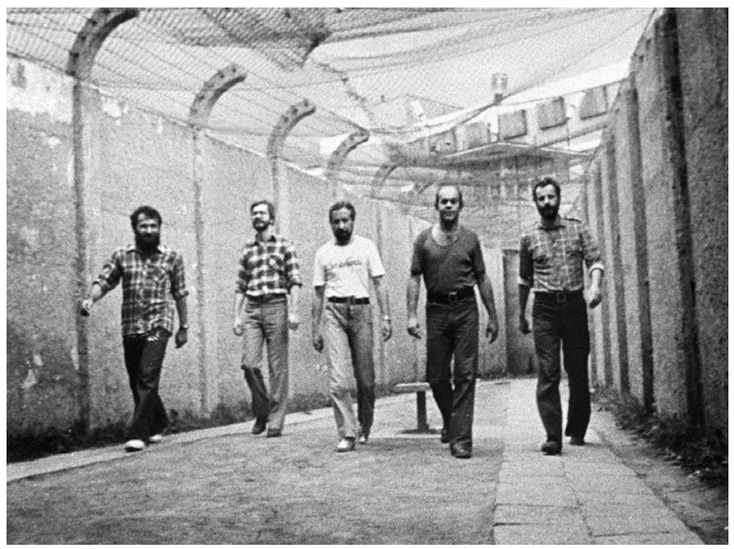
W grudniu 1981 r. nowy prymas Józef Glemp zawiązał Prymasowską Radę Społeczną. W kwietniu kolejnego roku ogłosiła ona analizę sytuacji społeczno-gospodarczej w Polsce. Rada żądała m.in. reaktywowania „Solidarności" i odwołania stanu wojennego. Krytykowała jednak radykalne działania opozycji, która też coraz częściej zadawała sobie pytanie, jak walczyć z komunistami. Niektórzy uważali, że konieczne są strajki, inni proponowali manifestacje uliczne. Taka demonstracja odbyła się w 1982 r. w rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja na Placu Zamkowym w Warszawie. Zgromadzeni zostali brutalnie zaatakowani przez ZOMO. Spór między opozycjonistami we Wrocławiu doprowadził z kolei do rozłamu i utworzenia nowej organizacji – „Solidarności Walczącej" z Kornelem Morawieckim na czele. Jej członkowie opowiadali się za podejmowaniem radykalnych działań.

Latem 1982 r. Tymczasowa Komisja Koordynacyjna „Solidarności" ogłosiła program „5 razy tak". Zażądała w nim uwolnienia więźniów politycznych i reaktywacji „Solidarności". Przedstawiciele władz zignorowali jednak te postulaty. W związku z tym opozycja wydała kolejną deklarację „5 razy nie", w której wezwała do protestów w drugą rocznicę porozumień sierpniowych. 31 sierpnia 1982 r. w ponad

Demonstracja „Solidarności" w Warszawie na Placu Zamkowym w 1982 r. w rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja. Wybór tej daty miał przypomnieć władzom, że konstytucja jest symbolem wolności i drogą do lepszej przyszłości ojczyzny. Tuż po zrobieniu fotografii widoczne w głębi oddziały ZOMO zaatakowały demonstrantów. Podczas pacyfikacji zginęły dwie osoby.

▪ *fotografia, Warszawa, 3 V 1982 r.*

Internowani działacze „Solidarności" w areszcie w Białołęce. Legendarne zdjęcie – zatytułowane *Pięciu wspaniałych* – wykonano w tajemnicy przed strażnikami i przemycono na zewnątrz, na znak, że internowani nie dali się złamać władzy. Widoczni są na nim od lewej: Henryk Wujec, Lech Dymarski, Janusz Onyszkiewicz, Jacek Kuroń i Jan Rulewski.

▪ *fotografia, Białołęka, XII 1981 r.*

60 miastach Polski doszło do manifestacji. Byli zabici i ranni. Mimo to władze nie chciały pójść na ustępstwa. Przeciwnie, w październiku 1982 r. na mocy nowej ustawy o związkach zawodowych zdelegalizowały „Solidarność", której działalność była dotąd jedynie zawieszona. W reakcji na ten ruch działacze opozycyjni wyznaczyli strajk generalny na 10 listopada 1982 r. Społeczeństwo było jednak zmęczone kryzysem gospodarczym i zniechęcone do akcji antyrządowych, dlatego tego dnia odbyły się tylko pojedyncze protesty. Z upływem czasu demonstracje stawały się coraz rzadsze.

Wkrótce sytuacja w kraju się uspokoiła. Pod koniec 1982 r. władze zawiesiły stan wojenny. Mimo to „Solidarność" nadal działała w podziemiu. Dążyła do strajku generalnego i ostatecznego obalenia rządów komunistycznych. W podziemiu wydawała pisma i biuletyny, nadawała też audycje radiowe. Wiosną 1982 r. swoją działalność rozpoczęło Radio „Solidarność".

POSTAWA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Kościół katolicki od początku stanu wojennego stał po stronie opozycji. Wspierał represjonowanych i ich rodziny, rozdzielał też pomoc napływającą z Zachodu. Ponadto wzywał społeczeństwo do zachowania spokoju i niepodejmowania radykalnych kroków. Przy parafiach powstawały Duszpasterstwa Ludzi Pracy, prowadzące działalność duchową, oświatową i kulturalną. Przedstawiciele duchowieństwa próbowali też nakłonić władze do zwolnienia internowanych i aresztowanych. Jednym z kapłanów otwarcie przeciwstawiających się władzy był Jerzy Popiełuszko.

W czerwcu 1983 r. władze zgodziły się na pielgrzymkę papieską do ojczyzny. Podczas tej wizyty Ojciec Święty spotkał się zarówno z gen. Jaruzelskim, jak i z liderem opozycji Lechem Wałęsą. Rządzący wykorzystali pielgrzymkę, aby pokazać społeczeństwu i krajom zachodnim, że sytuacja w kraju pozostaje stabilna.

JERZY POPIEŁUSZKO

Jerzy Popiełuszko był polskim duchownym katolickim i kapelanem „Solidarności". Odprawiał msze za ojczyznę i wspierał protestujących robotników. Swoją niezłomną postawą zdobył szacunek i uznanie polskiego społeczeństwa. Postępowanie kapłana nie podobało się władzom, dlatego usiłowały zdyskredytować go w oczach wiernych. Duchowny nie zaprzestał jednak działalności. 19 października 1984 r. ks. Popiełuszko i jego kierowca Waldemar Chrostowski zostali porwani przez trzech funkcjonariuszy SB. Kierowca zdołał wyskoczyć z jadącego samochodu, lecz księdza napastnicy skrępowali i wrzucili do bagażnika. Następnie był on bity, torturowany, a ostatecznie zamordowany. Jego ciało wrzucono do Wisły. Za zbrodnie odpowiedzialni byli funkcjonariusze SB kpt. Grzegorz Piotrowski, por. Leszek Pękala oraz por. Waldemar Chmielewski. Pogrzeb duchownego odbył się 3 listopada 1984 r. i zgromadził pół miliona osób. Pod naciskiem opinii publicznej władze przeprowadziły proces, w którym mordercy kapłana otrzymali wysokie wyroki więzienia. W czerwcu 2010 r. ks. Popiełuszko został ogłoszony błogosławionym Kościoła katolickiego.

Ks. Jerzy Popiełuszko podczas mszy za ojczyznę w kościele św. Stanisława Kostki na warszawskim Żoliborzu.

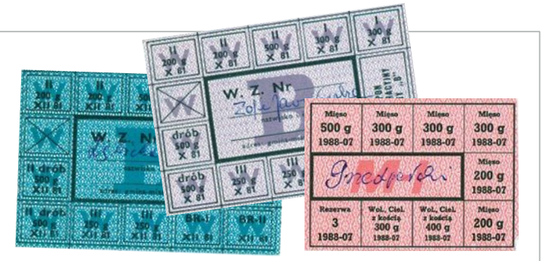
▪ *fotografia, Warszawa, 29 V 1982 r.*

? Dlaczego śmierć ks. Jerzego Popiełuszki stała się symbolem walki z komunizmem w Polsce?

WARTO WIEDZIEĆ

Polska gospodarka

Na początku lat 80. sytuacja gospodarcza w kraju stawała się coraz trudniejsza. W 1981 r. dochód narodowy spadł o 12%, a rok później – o kolejne 8%. Początkowy entuzjazm po podpisaniu porozumień sierpniowych i powołaniu „Solidarności" wygasł. Ludzie byli zmęczeni i zniechęceni. W lutym 1981 r. władze wprowadziły kartki na mięso, a później także na inne produkty żywnościowe. Jesienią zaczęły racjonować mydło, proszek do prania i papier toaletowy, następnie artykuły przemysłowe, takie jak buty czy benzyna, a także papierosy i alkohol. Rolnictwo również zmagało się z wieloma problemami. Rosła inflacja i powiększało się zadłużenie Polski. Ponadto po wprowadzeniu stanu wojennego w grudniu 1981 r. Polska została obłożona sankcjami gospodarczymi przez USA i państwa zachodnie. Społeczeństwo żyło na coraz niższym poziomie, co rodziło frustrację i agresję. Na lata 1981–1982 władze nie przygotowały planu gospodarczego. Działacze partyjni twierdzili, że w sposobie zarządzania i planowania nie są potrzebne znaczące zmiany. Z kolei naukowcy i dziennikarze mówili, że w kraju konieczna jest radykalna transformacja.

Kartki uprawniające do zakupu konkretnych towarów zostały wprowadzone przez władze z powodu pogłębiającego się kryzysu gospodarczego.

▪ *fotografia, Polska, lata 80. XX w.*

? Jakie były problemy gospodarcze w kraju na początku lat 80.?

ZNIESIENIE STANU WOJENNEGO

Stopniowo sytuacja w Polsce się uspokajała. Rzadko dochodziło do manifestacji. Władza nadal jednak pokazywała ludziom swoje najgorsze oblicze. 14 maja 1983 r. Grzegorz Przemyk, świętujący wraz z kolegami zdaną maturę, został zatrzymany i śmiertelnie pobity przez funkcjonariuszy ZOMO. Ponadto SB kontynuowała formy represji ze stanu wojennego – zatrzymania, rozmowy ostrzegawcze, a kary więzienia zastąpiono wysokimi grzywnami. 22 lipca 1983 r. władze formalnie zniosły stan wojenny. Rozwiązały WRON, ogłosiły amnestię i przywróciły działalność wielu organizacji. Zaczęły też budować ruch związkowy sprzyjający partii. W sierpniu 1983 r. rozpoczęły się rozmowy między opozycją a rządzącymi, reprezentowanymi przez wicepremiera Mieczysława F. Rakowskiego, lecz nie doprowadziły one do przełomu w obozie władzy.

ĆWICZENIA

1. Opisz okoliczności wprowadzenia stanu wojennego.
2. Scharakteryzuj podziemną działalność „Solidarności".
3. Wyjaśnij, w jaki sposób Polacy protestowali przeciwko działaniom komunistów.
4. Wymień ograniczenia i represje stosowane przez władze podczas stanu wojennego.
5. Omów działania Kościoła katolickiego w okresie stanu wojennego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Majchrzak, *Tajemnice stanu wojennego*, Warszawa 2016.
A. Paczkowski, *Wojna polsko-jaruzelska. Stan wojenny, czyli kontrrewolucja generałów*, Warszawa 2021.
J. Rulewski, *Wysoka temperatura. Od wolności do wolności 1980–1990*, Warszawa 2021.

Czy stan wojenny był konieczny?

Decyzja o wprowadzeniu stanu wojennego została podjęta przez Radę Państwa w nocy z 12 na 13 grudnia 1981 r. i ogłoszona przez gen. Wojciecha Jaruzelskiego w porannym przemówieniu telewizyjnym. Zdania na temat słuszności tego kroku są podzielone. O ile sam Jaruzelski przez lata utrzymywał, iż stan wojenny był koniecznym posunięciem władz w obliczu kryzysu wewnętrznego i zagrożeń zewnętrznych państwa, o tyle historycy różnią się w ocenach wydarzeń z grudnia 1981 r.

Argumenty władz

Propagandowa prasa starała się uzasadnić działania władz. Na łamach „Trybuny Ludowej" pisano: *Czy było inne wyjście? Czy rygory, którym zostaliśmy poddani, są cięższe od udźwignięcia niż wojna domowa, na krawędzi której staliśmy? Niż groźba przelewu krwi? Nie jest przecież tak, że nasza ręka wyciągana miesiącami do zgody zacisnęła się w pięść... To ta zgodna ręka (jak mówił premier) napotykała pięść, nie mogła się przebić przez mur ciągle podsycanej niezgody, coraz to wzniecanych konfliktów, permanentnych protestów, strajków, blokowania wszelkich inicjatyw, zmierzających do przywrócenia spokoju, otwarcia drogi do wyprowadzenia kraju z kryzysu. Polsce, nam wszystkim nic nie jest teraz bardziej potrzebne nad spokój i pracę. I to wcale nie jest sprzeczność. Ogłoszony stan wojenny powinien nam to zapewnić* (E. Fiala, *Brzemię, które przyniesie spokój,* „Trybuna Ludu", 15 XII 1981, nr 294, s. 1).
Jednocześnie władze powtarzały, że obostrzenia nie zostały wymierzone w obywateli, a jedynie w *siewców niepokoju narodowego*. Odpowiedzialnością za tragiczną sytuację w kraju obarczały przy tym „Solidarność". W przemówieniu z 13 grudnia 1981 r. Jaruzelski oznajmił: *Ojczyzna nasza znalazła się nad przepaścią. Dorobek wielu pokoleń, wzniesiony z popiołów polski dom ulega ruinie.* [...] *Dalsze trwanie obecnego stanu prowadziłoby nieuchronnie do katastrofy, do zupełnego chaosu, do nędzy i głodu.* [...] *Trzeba powiedzieć: dość! Trzeba zapobiec, zagrodzić drogę konfrontacji, którą zapowiedzieli otwarcie przywódcy „Solidarności".* [...] *Awanturnikom trzeba skrępować ręce, zanim wtrącą ojczyznę w otchłań bratobójczej walki* (A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993,* Kraków 1998, s. 279–282).

Groźba interwencji ZSRS

Na decyzję podjętą przez Radę Państwa duży wpływ miała postawa władz Związku Sowieckiego. Zdaniem Karola Modzelewskiego: *Moskwa domagała się* [...] *ukrócenia swobód i poskromienia kontrrewolucji, by inne państwa pod panowaniem ZSRR nie brały przykładu z zachowania Polaków* (F. Kowalska, *Wprowadzenie stanu wojennego w kontekście debaty historycznej*, „Refleksje" 2019, nr 19–20, s. 35). W okresie poprzedzającym wprowadzenie stanu wojennego komuniści podejmowali więc różne działania, by podkreślić dominację Moskwy, jak np. ćwiczenia wojskowe z udziałem sowieckich dywizji. ZSRS nie był jednak skłonny do podjęcia interwencji zbrojnej w Polsce. Uczestnicy Biura Politycznego KC KPZS na posiedzeniu 10 grudnia: *jednogłośnie podkreślali, iż nie może być mowy o zmianie dotychczasowej polityki Związku Sowieckiego i wprowadzeniu wojsk. Najdalej posunął się szef KGB Jurij Andropow, który dopuścił nawet możliwość, iż władzę w Polsce przejąć może „Solidarność"* (A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*, Warszawa 2011, s. 429). Moskwa nie miała więc zamiaru wkraczać do Polski. To wiązałoby się ze zbyt dużymi kosztami – zarówno politycznymi (obawiano się m.in. stanowczej reakcji USA), jak i finansowymi (podczas gdy dużo środków finansowych pochłaniała prowadzona w tym czasie interwencja w Afganistanie). *Pomoc zewnętrzna w jakiejkolwiek formie była brana pod uwagę jako ostateczność na wypadek, gdyby okazało się, że wojsko, siły porządkowe i aktyw PZPR nie są w stanie zapanować nad sytuacją lub gdyby – co było najmniej prawdopodobne – któraś z tych instytucji wyłamała się spod kontroli* (A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 2007, s. 350).

Ćwiczenia wojsk Układu Warszawskiego „Sojuz '81" (pol. 'Sojusz '81') odbyły się w Polsce wiosną 1981 r. Obecność dużych sił państw bloku wschodniego stwarzała uzasadnioną obawę podjęcia przez nie interwencji, jeśli Kreml uzna, że polscy komuniści nie radzą sobie z sytuacją w kraju.

- *fotografia, Polska, 1981 r.*

Oceny historyków

Zdania historyków na temat wprowadzenia stanu wojennego są podzielone. Zwolennicy decyzji Jaruzelskiego zwracają uwagę głównie na czynniki zewnętrzne, a więc zagrożenie interwencją wojsk sowieckich oraz uzależnienie od ZSRS, który mógł wywierać naciski na polskie władze i skłaniać je do podejmowania określonych działań. Pojawiają się też opinie o konieczności wprowadzenia stanu wojennego ze względu na rozkład państwa. *W Polsce w 1981 roku istniały tylko ograniczone możliwości porozumienia narodowego. Gwałtowny rozwój konfliktu, paraliż istniejącego systemu, wznoszenie się na wyżyny działań opozycyjnych, załamanie gospodarcze, presja zewnętrzna doprowadziły do wprowadzenia stanu wojennego. Zdaniem części historyków w istniejącej sytuacji było to mniejsze zło porażające jednych Polaków, ale przynoszące nadzieję innym* (F. Kowalska, dz. cyt., s. 45).

Pomnik dziewięciu górników zastrzelonych 16 grudnia 1981 r. podczas pacyfikacji strajku w kopalni „Wujek" przez Wojsko Polskie oraz ZOMO.

- *fotografia współczesna, Polska*

Ulotka będąca symbolem „Solidarności" i sprzeciwu wobec stanu wojennego. Litery CDN stanowiły skrót od słów *ciąg dalszy nastąpi* i dawały Polakom nadzieję na to, że związek kiedyś wróci do legalnej działalności. Mieszkańcy wielu miast wydawali ulotki amatorskimi metodami, a następnie – w ramach protestu – rozmieszczali w miejscach publicznych.

- *ulotka, Polska, lata 80. XX w.*

Przeciwnicy stanu wojennego zwracają uwagę na wiele negatywnych aspektów związanych z tym okresem, przede wszystkim niezgodnych z prawem działań władz, propagandy oraz agresji wobec społeczeństwa. Podkreślają tragiczną w skutkach pacyfikację kopalni „Wujek". Zauważają również, że stan wojenny ostatecznie pogrążył polską gospodarkę z powodu nałożonych na kraj sankcji gospodarczych. Problemy polityczno-ekonomiczne doprowadziły z kolei do zubożenia społeczeństwa, czyli **pauperyzacji**, narastania problemów społecznych (alkoholizm, przemoc, przestępczość). Zdecydowana większość historyków uważa, że stan wojenny był niepotrzebny i służył jedynie ratowaniu dyktatorskich rządów gen. Jaruzelskiego. *Z jednej strony istniała groźba interwencji radzieckiej, której być może zapobieżono przez użycie sił polskich. Nie wydaje się jednak, by gen. Jaruzelski wykorzystał wszystkie możliwości uniknięcia akcji zbrojnej przeciw swojemu narodowi, a podejmując ją, ułatwiał w pewnej mierze sytuację Kremlowi. Z drugiej strony stan wojenny kosztował życie kilkunastu osób, które zginęły w wyniku bezpośrednich akcji ZOMO i wojska, lecz ogólną liczbę ofiar* [...] *ocenia się na kilkaset osób. Poza ofiarami ceną stanu wojennego stało się zniszczenie kapitału entuzjazmu i gotowości do poświęceń dla dobra kraju, jakie wyzwoliła „Solidarność". Stan wojenny pogłębił społeczną izolację władz w społeczeństwie, ale nie zapobiegł masowej frustracji, demoralizacji i poczuciu beznadziejności* (W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2015*, Warszawa 2017, s. 435).

Podsumowanie rozdziału IV
Polska pod władzą komunistów

1 Początki rządów komunistów

1. W lipcu 1944 r. władzę w Polsce objął składający się z komunistów PKWN na czele z Edwardem Osóbką-Morawskim. PKWN wydał manifest, w którym ogłosił się jedynym legalnym organem władzy wykonawczej. Pod koniec roku PKWN przekształcono w Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej.
2. Po wojnie ukształtowały się nowe granice kraju. Granica wschodnia została ustalona na linii Curzona, w rezultacie Polska utraciła na rzecz ZSRS Kresy Wschodnie. W zamian otrzymała Górny i Dolny Śląsk, Pomorze z Gdańskiem, Warmię i Mazury oraz ziemię lubuską, zwane Ziemiami Odzyskanymi. W tym okresie rozpoczął się też proces przesiedleń ludności.
3. W czerwcu 1945 r. utworzono TRJN. Premierem został Edward Osóbka-Morawski, a wicepremierem Władysław Gomułka. TRJN został uznany przez mocarstwa zachodnie za legalny rząd polski. Rada Jedności Narodowej zapowiedziała dalszą walkę o niepodległą Polskę. W 1946 r. odbyło się referendum ludowe, którego wyniki sfałszowano. Rok później sfałszowano również wybory do sejmu, które wygrała PPR. Prezydentem został Bolesław Bierut.

2 Opór wobec nowej władzy

1. Nowa władza komunistyczna brutalnie zwalczała wszelką opozycję oraz przeciwników politycznych. W 1951 r. w Moskwie odbył się tzw. proces szesnastu, podczas którego na kary dożywotniego więzienia skazano oskarżonych o rzekomą działalność antypaństwową przywódców Państwa Podziemnego.
2. Po wojnie na emigracji cały czas działał rząd polski na uchodźstwie. Jego sytuacja skomplikowała się jednak, gdy mocarstwa zachodnie cofnęły uznanie dla tego organu władzy. Rozwiązano także Polskie Siły Zbrojne. Niewielka część żołnierzy wróciła do Polski, reszta zdecydowała się pozostać na emigracji.
3. W kraju cały czas istniało podziemie antykomunistyczne, którego członków nazwano później żołnierzami wyklętymi lub niezłomnymi. Na bazie Armii Krajowej, rozwiązanej w 1945 r., powstawały nowe organizacje konspiracyjne.
4. Do najbardziej znanych dowódców żołnierzy wyklętych należeli: mjr Zygmunt Szendzielarz, ps. Łupaszka, August Emil Fieldorf, ps. Nil, rtm. Witold Pilecki, kpt. Kazimierz Kamieński, ps. Huzar, Jan Rodowicz, ps. Anoda, oraz por. Franciszek Jaskulski, ps. Zagończyk.

3 Powojenna odbudowa kraju

1. W wyniku II wojny światowej Polska poniosła wielkie straty demograficzne. W 1945 r. kraj liczył ok. 24 mln mieszkańców. To drastyczne zmniejszenie liczby ludności było spowodowane zarówno stratami wojennymi, jak i zmianami granic.
2. Na skutek walk ogromnym zniszczeniom uległy miasta, wsie, obiekty przemysłowe oraz infrastruktura drogowa i kolejowa. Negatywne skutki wojny odbiły się także na rolnictwie i hodowli zwierząt.
3. W drugiej połowie lat 40. istotne stało się jak najszybsze uruchomienie poszczególnych gałęzi przemysłu. Aby podnieść wyniki produkcyjne, wprowadzono współzawodnictwo pracy, polegające na przekraczaniu ustanowionych przez zakłady norm. Zaczęto także odbudowę zniszczonych miast.
4. 6 września 1944 r. PKWN wydał dekret o reformie rolnej. Na jego mocy utworzono bardzo dużo małych gospodarstw rolnych o powierzchni nieprzekraczającej 5 ha. W 1948 r. podjęto decyzję o rozpoczęciu kolektywizacji, tworzono PGR-y i spółdzielnie produkcyjne.

4 Stalinizm w Polsce

1. W grudniu 1948 r. utworzono PZPR. Funkcję przewodniczącego Komitetu Centralnego objął Bolesław Bierut. Władze partyjne obsadziły najważniejsze stanowiska w państwie. Trwały represje wobec przeciwników politycznych.
2. W okresie stalinowskim nasiliły się prześladowania Kościoła katolickiego. Powstał ruch księży patriotów oraz Stowarzyszenie PAX. W kwietniu 1950 r. doszło do podpisania korzystnego dla władz porozumienia między rządem a Episkopatem, lecz już trzy lata później biskupi wystosowali do rządu list *Non possumus* (z łac. ‘nie możemy’).
3. W 1952 r. uchwalono Konstytucję PRL, co zakończyło etap wprowadzania wzorców sowieckich do Polski. Zamiast podziału na władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą zastosowano podział na władzę państwową i administrację państwową.
4. Na lata 1950–1955 zaplanowano przeprowadzenie planu sześcioletniego. Priorytetem stały się rozbudowa przemysłu ciężkiego i kolektywizacja rolnictwa. Efektem działań komunistów było ograniczenie inwestowania w pozostałe dziedziny, jak np. budownictwo mieszkaniowe.

5 Odwilż i Polski Październik

1. Po śmierci Stalina w 1953 r. sytuacja w Polsce nieznacznie się poprawiła. Od władzy odsunięto osoby odpowiedzialne za represje stalinowskie i stopniowo rezygnowano z kultu jednostki. W czerwcu 1956 r. w Poznaniu doszło do robotniczych protestów i manifestacji spowodowanych złą sytuacją gospodarczą, brakiem zaopatrzenia w sklepach i niskimi zarobkami. W wyniku walk wiele osób zostało rannych, ok. 70 zginęło. Władze potępiły poznańskie wystąpienia i utworzyły ZOMO.
2. Za rządów Władysława Gomułki zrezygnowano z metod stalinowskich. Nastąpił okres małej stabilizacji, podczas którego społeczeństwo miało dostosować się do panującej sytuacji w zamian za niewielkie ustępstwa ze strony komunistów. Obywatele nadal byli jednak niezadowoleni z poziomu życia i powszechnej kontroli.
3. Odwilż październikowa miała duży wpływ na polską kulturę. W tym czasie odrzucono socrealizm. Popularnością cieszyły się pochodzące z Zachodu jazz, big-beat, prądy literackie i artystyczne. Powstawały polskie zespoły rozrywkowe. Duże uznanie zyskała polska szkoła filmowa.

6 Rządy Gomułki

1. Za rządów Gomułki przedłużono układ o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy z ZSRS oraz znormalizowano stosunki z Czechosłowacją i NRD. W 1970 r. podpisano układ między PRL a RFN, w którym uznano nową, powojenną granicę polsko-niemiecką.
2. W 1966 r. Kościół katolicki celebrował Milenium Chrztu Polski, rządzący zaś organizowali konkurencyjne obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego. Obchodom państwowym towarzyszyły różnego typu inicjatywy, takie jak wybudowanie tysiąca szkół na tysiąclecie.
3. W 1968 r. grupa partyjnych aparatczyków, tzw. partyzantów, pod kierownictwem Mieczysława Moczara rozpętała kampanię antysemicką, w której wyniku z Polski wyjechało kilkanaście tysięcy obywateli pochodzenia żydowskiego. Ponadto zaostrzył się konflikt między rządem a środowiskami intelektualistów i młodzieżą.
4. W grudniu 1970 r., po wprowadzeniu podwyżek żywności, doszło do strajków robotników na Wybrzeżu. Najkrwawszym dniem protestów był 17 grudnia, kiedy to wojsko otworzyło ogień do demonstrujących w Gdyni. Skutkiem było odwołanie Gomułki z funkcji I sekretarza KC PZPR i powołanie na to stanowisko Edwarda Gierka.

7 Dekada Gierka

1. Pierwsze lata rządów Edwarda Gierka przyniosły poprawę sytuacji gospodarczej w kraju, a sam Gierek cieszył się dużym poparciem społeczeństwa. Pomimo pozornych ustępstw władza komunistyczna umacniała swoją pozycję w kraju.
2. Dobre relacje z przywódcami zachodnimi pozwoliły Gierkowi pozyskiwać kredyty inwestycyjne oraz konsumpcyjne. Umożliwiło to rozwój przemysłu. W tym okresie wybudowano m.in. Hutę Katowice oraz wzniesiono Port Północny i rafinerię w Gdańsku. Poziom życia Polaków na krótko się poprawił, nastąpiło otwarcie za Zachód.
3. W 1975 r. komuniści ponownie zaczęli zaostrzać kurs ideologiczny. Podjęta przez nich próba wprowadzenia zmian do konstytucji spotkała się ze sprzeciwem intelektualistów i przedstawicieli kultury, którzy wystosowali do władzy List 59. W efekcie protestów proponowane zmiany zostały poddane pewnej korekcie.
4. W latach 70. w Polsce rozwinęły się różnorodne formy celebracji życia społeczno-politycznego. Ważną rolę odgrywała obecna w mediach propaganda sukcesu, przedstawiająca rzekome osiągnięcia władzy.

8 Początek opozycji demokratycznej

1. W drugiej połowie lat 70. pogorszyła się sytuacja gospodarcza i wzrósł poziom niezadowolenia społecznego, spowodowanego niedoborami na rynku i zmianami w konstytucji.
2. W czerwcu 1976 r. rząd ogłosił podwyżki cen żywności, co wywołało strajki robotników z całej Polski. Komuniści stłumili protesty siłą i określili wystąpienia mianem chuligańskich ataków, mających na celu zakłócić proces konsultacji pomiędzy władzą a obywatelami.
3. W tym okresie w Polsce rozwinął się ruch opozycyjny. W 1976 r. powstał KOR, którego celem była pomoc osobom represjonowanym i ich rodzinom. Ugrupowanie to wydawało pismo „Robotnik”. W 1977 r. przekształcił się w KSS KOR.
4. Wiosną 1977 r. powołano do życia ROPCiO, WZZ oraz Ruch Młodej Polski. Na wsiach powstawały Komitety Samoobrony Chłopskiej. W 1977 r. założono także konspiracyjny Latający Uniwersytet, przekształcony w styczniu 1978 r. w Towarzystwo Kursów Naukowych.
5. 16 października 1978 r. papieżem został wybrany Karol Wojtyła. Jego pierwsza wizyta w Polsce odbyła się w 1979 r. Papież bezpośrednio nie odnosił się do polityki władz, jednak budował poczucie wspólnoty i zachęcał do walki o wolność.

9 Powstanie NSZZ „Solidarność”

1. W lipcu 1980 r. władze wprowadziły niewielką podwyżkę cen, co wywołało strajki w całej Polsce. Największe wybuchły w Stoczni Gdańskiej po zwolnieniu z pracy Anny Walentynowicz. Na czele strajku stanął Lech Wałęsa. Powołano MKS oraz wystosowano 21 postulatów do władz. Porozumienie z rządem, który przystał na żądania robotników, podpisano 31 sierpnia.
2. We wrześniu 1980 r. w Gdańsku utworzono NSZZ „Solidarność” na czele z Lechem Wałęsą. Wiceprzewodniczącym został Andrzej Gwiazda. Związek w krótkim czasie przekształcił się w ruch masowy o charakterze społeczno-niepodległościowym, który w latach 1980–1981 zrzeszał ok. 10 mln Polaków.
3. Powstanie „Solidarności” i podpisanie porozumień sierpniowych nie zakończyły konfliktu z władzą. Sytuacja gospodarcza w kraju stawała się coraz trudniejsza. Wprowadzono kartki na produkty żywnościowe i przemysłowe, rosła inflacja i zwiększało się zadłużenie Polski.
4. W okresie legalnego działania „Solidarności”, między wrześniem 1980 a grudniem 1981 r., cenzura została mocno ograniczona, a społeczeństwo miało możliwość swobodnego wyrażania swojego zdania. Jednocześnie rządzący przygotowywali się do siłowej rozprawy z opozycją.

10 Stan wojenny

1. 13 grudnia 1981 r. gen. Wojciech Jaruzelski ogłosił wprowadzenie w Polsce stanu wojennego, a winą za doprowadzenie do tej sytuacji obarczył przywódców „Solidarności”. Władzę w kraju przejęła Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego.
2. Wprowadzono różnego typu ograniczenia, które znacznie utrudniały codzienne życie obywateli. Zawieszono działalność „Solidarności” i internowano przywódców ruchu związkowego, co zmusiło opozycję do przejścia do konspiracji.
3. Reakcją na wprowadzenie stanu wojennego były strajki wybuchające w wielu zakładach pracy i instytucjach w całym kraju. 16 grudnia 1981 r. doszło do pacyfikacji strajku górników z kopalni „Wujek” w Katowicach. Od kul zginęło 9 górników, a 21 zostało rannych. Wystąpienia te zostały stłumione przez wojsko i milicję.
4. Władze partyjne przeprowadziły czystki we własnych szeregach i usunęły z ugrupowania ok. 200 tys. osób. Podziemna „Solidarność” organizowała protesty, trwały prześladowania opozycji, rozwijał się drugi obieg wydawniczy oraz nasilała się emigracja na Zachód. 22 lipca 1983 r. zniesiono stan wojenny.

Data	Wydarzenie
22 VII 1944 r.	Manifest PKWN
VI 1945 r.	proces szesnastu
30 VI 1946 r.	referendum ludowe
19 I 1947 r.	wybory do Sejmu Ustawodawczego
1947–1949 r.	„bitwa o handel”
IV–VII 1947 r.	akcja „Wisła”
XII 1948 r.	utworzenie PZPR
1949 r.	utworzenie PGR-ów
22 VII 1952 r.	uchwalenie Konstytucji PRL
1950–1955 r.	plan sześcioletni
28 VI 1956 r.	początek Poznańskiego Czerwca
X 1956 r.	Władysław Gomułka I sekretarzem KC PZPR
14 III 1964 r.	publikacja Listu 34
1966 r.	obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego
8 III 1968 r.	rozpędzenie wiecu studenckiego przez ZOMO
7 XII 1970 r.	układ o normalizacji stosunków PRL–RFN
14 XII 1970 r.	początek strajków na Wybrzeżu
17 XII 1970 r.	„czarny czwartek”
20 XII 1970 r.	Edward Gierek I sekretarzem KC PZPR
25 VI 1976 r.	protesty w Radomiu, Ursusie i Poznaniu
IX 1976 r.	utworzenie KOR
III 1977 r.	powołanie ROPCiO
16 X 1978 r.	wybór Karola Wojtyły na papieża – Jana Pawła II
14 VIII 1980 r.	początek strajku w Stoczni Gdańskiej
16 VIII 1980 r.	utworzenie MKS
31 VIII 1980 r.	podpisanie porozumień sierpniowych
17 IX 1980 r.	utworzenie NSZZ „Solidarność”
13 XII 1981 r.	wprowadzenie stanu wojennego
16 XII 1981 r.	pacyfikacja kopalni „Wujek”
22 VII 1983 r.	zniesienie stanu wojennego

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fotografia muralu propagandowego

Wyjaśnij główne przesłanie muralu, interpretując jego elementy graficzne i uwzględniając kontekst historyczny.

Wskazówki:

a) Zapoznaj się dokładnie z poleceniem. W odpowiedzi trzeba uwzględnić przesłanie muralu, czyli przesłanie jego zleceniodawców na temat przedstawianych wydarzeń. Odpowiedź musi zawierać odwołanie do elementów graficznych ilustracji. W ostatnim etapie należy odnieść się do wydarzeń historycznych, do których nawiązuje treść źródła.
b) Pamiętaj, aby przedstawić interpretację elementów graficznych źródła. Na muralu senat został ukazany jako kula u nogi, z ludzką głową i nogami, w ubiorze, który ma wskazywać, że noszący go człowiek należy do wyższej klasy społecznej, zgodnie z językiem komunistycznej propagandy – burżuazyjnej. Ta nieduża postać ogranicza ruchy dużo większej, której ubranie ma charakter robotniczy (ciężkie obuwie). Przesłanie muralu wobec senatu ma krytyczny wydźwięk, w duchu ideologii socjalistycznej.
c) Przypomnij sobie, do jakiego wydarzenia odwołuje się hasło: Głosuj „3 × tak”. W 1946 r. komuniści w Polsce przeprowadzili referendum ludowe. Jedną z trzech kwestii poddanych wówczas głosowaniu była likwidacja senatu jako izby wyższej parlamentu, która w II Rzeczypospolitej skupiała elitę państwa. Wyniki referendum zostały sfałszowane, co pozwoliło umocnić się komunistom u władzy.

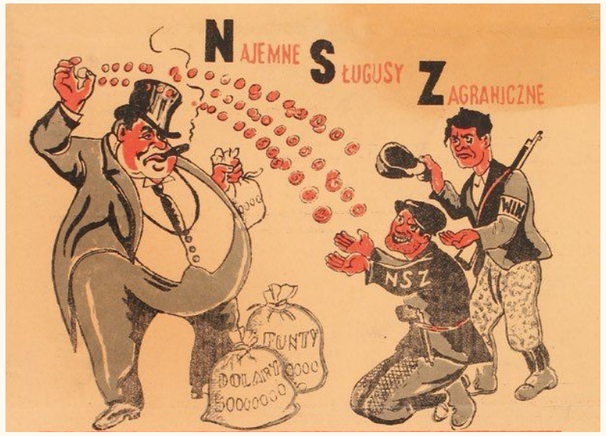
Odpowiedź:

Mural przedstawia w sposób krytyczny senat jako kulę uczepioną u nogi robotnika. Senat miał być w ludowym państwie polskim pod rządami komunistów burżuazyjnym przeżytkiem z czasów II Rzeczypospolitej (ubiór postaci symbolizującej izbę wyższą parlamentu). Dzieło stanowiło element szerokiej akcji propagandowej, która miała na celu przekonanie Polaków do głosowania „3 × tak” w referendum ludowym z 1946 r., m.in. za likwidacją senatu. Wyniki referendum zostały sfałszowane.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 **Źródło. Plakat propagandowy**

Wyjaśnij główne przesłanie plakatu, interpretując jego elementy graficzne i uwzględniając kontekst historyczny.

2 **Źródło 1. Plakat propagandowy**

Źródło 2. Fragment utworu literackiego

Ze wsi, z miasteczek wagonami jadą
zbudować hutę, wyczarować miasto,
wykopać z ziemi nowe Eldorado,
armią pionierską, zbieraną hałastrą
tłoczą się w szopach, barakach, hotelach,
człapią i gwiżdżą w błotnistych ulicach
[...].

Wielka migracja przemysł budująca,
nie znana Polsce, ale znana dziejom,
karmiona pustką wielkich słów, żyjąca
dziko, z dnia na dzień i wbrew kaznodziejom
w węglowym czadzie, w powolnej męczarni,
z niej się wytapia robotnicza klasa.
Dużo odpadków. A na razie kasza.

Źródło: A. Ważyk, *Poemat dla dorosłych*, [w:] poezja.org [dostęp: 6.12.2021].

Rozstrzygnij, czy oba źródła są zgodne z założeniami socrealizmu. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do obu źródeł.

3 **Źródło 1. Fotografia**

Źródło 2. Fragment przemówienia

[...] nie trzeba ukrywać faktu, że zbrodniczy prowokatorzy wykorzystali istniejące bezsprzecznie bolączki i niezadowolenie w niektórych zakładach pracy z powodu trudności ekonomicznych [...]. Nie przeszkodziło to prowokatorom w zorganizowaniu w czwartek demonstracji, którą od dawna przygotowywali także przy pomocy przyjezdnych organizatorów. [...] albowiem chodziło o to, aby [...] miasto Międzynarodowych Targów i w okresie Targów – uczynić terenem zamieszek. [...]
[...] Każdy prowokator czy szaleniec, który odważy się podnieść rękę przeciw władzy ludowej, niech będzie pewny, że mu tę rękę władza ludowa odrąbie w interesie klasy robotniczej, w interesie chłopstwa pracującego i inteligencji, w interesie walki o podnoszenie stopy życiowej ludności, w interesie dalszej demokratyzacji naszego życia, w interesie naszej Ojczyzny.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 398–399.

Rozstrzygnij, czy oba źródła dotyczą tego samego wydarzenia. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do obu źródeł.

4 **Źródło. Fragmenty biografii**

Fragment A.
Gdy sprawę zamknięto i podsumowano śledztwo, rezultaty rozczarowały władze. [...] nie przyznał się, że przewodził prawicowo-nacjonalistycznemu ugrupowaniu w partii, mimo poddawania go silnym naciskom. Otwarcie oskarżał kierownictwo partii [...] o chęć wyrównywania rachunków, pod pozorem szukania politycznych wrogów.

Fragment B.
Pomysł podwyżki cen wyszedł od [niego], który mimo obiekcji najbliższego otoczenia stwierdził, że jest to jedyna możliwa droga naprzód. [...] Gdy [14] grudnia wybuchły demonstracje i następnego dnia wciąż trwały, Biuro Polityczne zebrało się kilka razy, ale nie ma żadnych protokołów z tych posiedzeń. 15 grudnia przywódcy partii wydali zgodę na użycie broni [...]. Ponadto [on] życzył sobie, aby poinformować opinię publiczną o konsekwencjach zamieszek.

Fragment C.
Chciał jednak mieć Kościół pod kontrolą [...]. [...] Tłumaczył, że doszło do kryzysu, ponieważ kardynał Wyszyński chciał skłonić rząd do przedwczesnego działania w delikatnej materii relacji Polski z Niemcami Zachodnimi. Gdy prymas zaapelował do niemieckich biskupów, miał nadzieję, że zmusi rząd do negocjacji z RFN.

Źródło: A. Prażmowska, [...], Warszawa 2016, s. 164, 224, 244–245.

a) **Wskaż fragment, który opisuje wydarzenie chronologicznie pierwsze oraz chronologicznie ostatnie.**

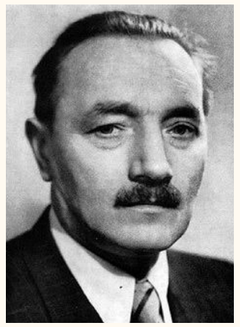
b) **Podaj nazwisko przywódcy PRL, którego dotyczą opisywane wydarzenia.**

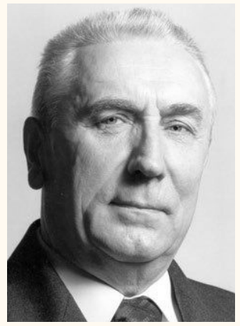
5 **Źródło 1. Fragment przemówienia**

Możecie być, towarzysze, przekonani, że my, tak samo jak wy, jesteśmy ulepieni z tej samej gliny i nie mamy innego celu, jak ten, który żeśmy zdeklarowali i to jest podstawowy program naszego działania. Jeśli nam pomożecie, to sądzę, że ten cel uda nam się wspólnie osiągnąć. Jak? Pomożecie? [...] (Oklaski wśród zgromadzonych.)

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 407.

Źródło 2. Fotografie przywódców PRL

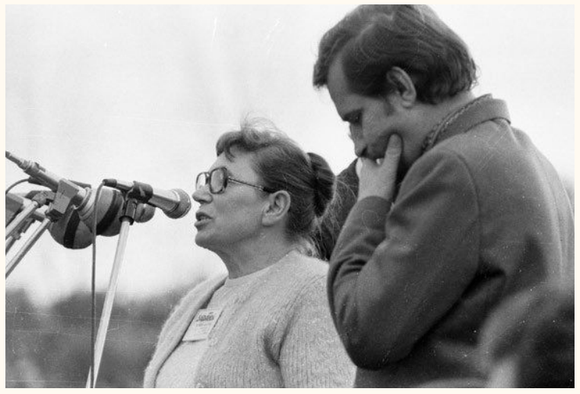
A.

B.

C.

Rozstrzygnij, któremu z przywódców PRL ze źródła 2. można przypisać fragment ze źródła 1.

6 **Źródło. Fotografia**

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij swój wybór, odwołując się do źródła.

Fotografia przedstawia wydarzenia z roku

A. 1956. B. 1968. C. 1970. D. 1980.

7 **Wypowiedź argumentacyjna**

a) Okres stalinowski był czasem całkowicie dla Polski straconym. Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji aspekt polityczny, społeczno-gospodarczy i kulturowy.

b) Tylko błędy w polityce gospodarczej prowadziły do masowych wystąpień przeciwko władzom komunistycznym. Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji trzy wydarzenia z historii Polski z lat 1945–1981.

▪ *Demontaż Pomnika Lenina w Wilnie po odzyskaniu niepodległości przez Litwę w 1991 r.*

V
ŚWIAT NA PRZEŁOMIE XX I XXI W.

1 Blok wschodni i blok zachodni w latach 80.
2 Jesień Narodów
3 Rozpad ZSRS
4 Europa na przełomie XX i XXI w.
5 Świat u progu XXI w.
6 Przemiany gospodarcze i cywilizacyjne

1 BLOK WSCHODNI I BLOK ZACHODNI W LATACH 80.

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja w bloku wschodnim,
- problemy społeczno-gospodarcze ZSRS,
- polityka i gospodarka Stanów Zjednoczonych,
- sytuacja polityczna i ekonomiczna Europy Zachodniej.

BLOK WSCHODNI

Na początku lat 70. sytuacja społeczno-gospodarcza w bloku wschodnim się poprawiła. Dzięki zwiększeniu inwestycji oraz zachodnim technologiom udało się unowocześnić przemysł. Jednak poprawa koniunktury nie trwała długo. Reformy okazały się bowiem powierzchowne, a gospodarka socjalistyczna nadal skupiała się na przemyśle ciężkim, służącym do rozwoju zbrojeń – kosztem rolnictwa oraz przemysłu rolno-spożywczego i lekkiego. System centralnego planowania zupełnie się już nie sprawdzał. W sklepach brakowało towarów, a ludzie byli coraz bardziej niezadowoleni z przewlekłego kryzysu.

Głęboką reformę gospodarczą udało się przeprowadzić tylko w Jugosławii i na Węgrzech. Jugosławia jako jedyny kraj bloku wschodniego prowadziła samodzielną politykę i notowała wzrost gospodarczy na poziomie podobnym do państw zachodnich. Już od początku lat 50., na skutek konfliktu z ZSRS, zaczęła odchodzić od wzorców sowieckich i zmierzać w kierunku gospodarki rynkowej. Dzięki temu w Jugosławii rozwinął się tzw. socjalizm rynkowy, zawierający elementy gospodarki socjalistycznej i kapitalistycznej. Z kolei węgierskie władze zwiększyły swobodę działania przedsiębiorstw. Unikały jednak wspierania kapitału prywatnego z wyjątkiem rolnictwa. Ustrój Węgier określa się często jako gulaszowy socjalizm (gulasz – danie z różnych zmieszanych składników) – ponieważ zawierał zarówno elementy socjalizmu, jak i wolnego rynku. Na Węgrzech w większym stopniu niż w innych państwach socjalistycznych przestrzegano też praw człowieka.

W pozostałych krajach bloku wschodniego gospodarka miała charakter ekstensywny. Władze usiłowały zwiększyć nieefektywną produkcję poprzez użycie dużej ilości surowców oraz zatrudnianie wielu pracowników. Prywatni przedsiębiorcy i rzemieślnicy stanowili niewielką grupę, poddawaną licznym ograniczeniom. Trudna sytuacja pogorszyła się jeszcze wskutek kryzysu naftowego i załamania światowej gospodarki. Państwa socjalistyczne zaczęły mieć problemy z eksportem oraz pozyskiwaniem kredytów na Zachodzie. W 1980 r. Polska była najbardziej zadłużonym krajem bloku wschodniego – jej zobowiązania wynosiły 24,5 mld USD. Stosunkowo dobrze radziła sobie natomiast NRD, którą wspierały finansowo Niemcy Zachodnie.

Lata socjalizmu nazywa się niekiedy okresem **woluntaryzmu gospodarczego**. Gospodarka była wówczas podporządkowana celom ideologiczno-politycznym i miała charakter nakazowo-rozdzielczy. To politycy odgórnie podejmowali decyzje ekonomiczne i wdrażali wieloletnie plany gospodarcze. W drugiej połowie lat 80. państwa bloku wschodniego zyskały, za sprawą Gorbaczowa, większą samodzielność w prowadzeniu polityki ekonomicznej. Mimo to z powodu postępującego kryzysu ich zadłużenie rosło, co budziło coraz większe niezadowolenie społeczne.

Josip Broz-Tito, przywódca Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, był zwolennikiem niezależnej drogi do socjalizmu. Sprzeciwiał się dominacji ZSRS w bloku komunistycznym.

- *fotografia, Belgrad, 1953 r.*

KONFLIKT W AFGANISTANIE

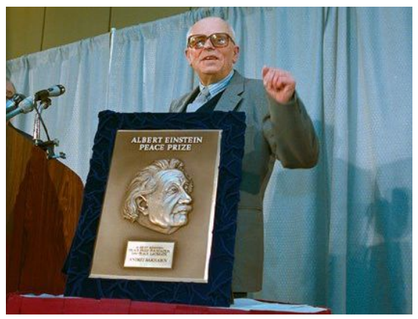
Pod koniec lat 70. władzę w Afganistanie sprawowali komuniści. Byli oni podporządkowani Moskwie i stopniowo wprowadzali sowiecki model ustrojowy. Usiłowali też zmniejszyć znaczenie religii islamskiej. Jesienią 1979 r. rządy przejął Hafizullah Amin, który chciał uniezależnić się od ZSRS. W odpowiedzi w grudniu 1979 r. Moskwa podjęła interwencję

WARTO WIEDZIEĆ

Sowiecki dysydent

Andriej Sacharow był fizykiem jądrowym, jednym z twórców sowieckiej bomby wodorowej. Z czasem jednak przestał współpracować z Kremlem i zaczął otwarcie protestować przeciwko licznym próbom jądrowym podejmowanym przez ZSRS. Stawał też po stronie ludzi więzionych bądź prześladowanych przez władze. Za swoją postawę został wyrzucony z ośrodka badań jądrowych, pozbawiony tytułów i zesłany na prowincję. Mimo to dalej działał na rzecz poszanowania praw człowieka i rozbrojenia, krytykował także ustrój komunistyczny. W 1975 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla.

? Poszukaj informacji na temat represji, jakie dotknęły Andrieja Sacharowa za sprzeciwienie się władzom komunistycznym.

Andriej Sacharow z Pokojową Nagrodą im. Alberta Einsteina, którą otrzymał w 1988 r. Naukowiec nie doczekał rozpadu Związku Sowieckiego. Zmarł w 1989 r. w wieku 68 lat.

- *fotografia, Waszyngton, 1988 r.*

ROZWIĄZANIE RWPG

Na przełomie lat 70. i 80. zaczęła rozpadać się współpraca w ramach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Handel w bloku wschodnim odbywał się zawsze na warunkach preferencyjnych dla ZSRS. Związek Sowiecki wyznaczał także kierunki rozwoju gospodarczego i militarnego całej wspólnoty. Integracja w ramach RWPG powodowała izolację gospodarczą krajów bloku wschodniego. Brakowało im nowych, zachodnich technologii, co prowadziło zarówno do zacofania gospodarki, jak i degradacji środowiska naturalnego. W 1991 r. po przemianach ustrojowych RWPG została rozwiązana.

? W jakim celu ZSRS założył RWPG?

Flagi państw wchodzących w skład RWPG na sowieckim plakacie propagandowym.

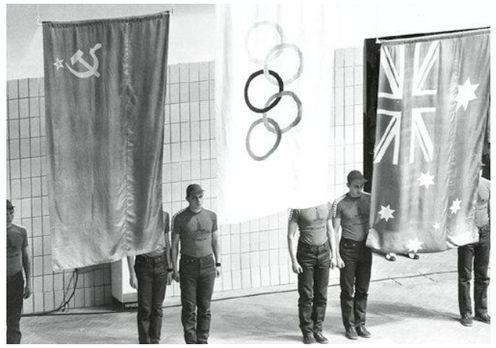
- *plakat, lata 80.*

WARTO WIEDZIEĆ

Bojkot igrzysk olimpijskich w Moskwie

Zaangażowanie Sowietów w konflikt w Afganistanie mocno obniżyło prestiż ZSRS na arenie międzynarodowej. Aby wyrazić sprzeciw wobec sowieckiej agresji, niektóre kraje zachodnie postanowiły zbojkotować XX Letnie Igrzyska Olimpijskie w Moskwie w 1980 r. Ostatecznie reprezentacje 63 państw zrezygnowały z udziału w olimpiadzie. Z kolei cztery lata później, pod naciskiem Moskwy, państwa bloku wschodniego zignorowały igrzyska odbywające się w Los Angeles [czyt.: los andżeles].

? Jak bojkot igrzysk olimpijskich w Moskwie wpłynął na międzynarodowy wizerunek ZSRS?

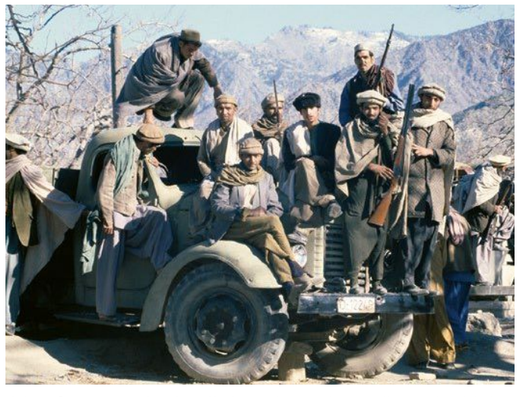

Flaga olimpijska wciągnięta podczas wręczania złotych medali brytyjskim sportowcom. W ramach protestu przeciwko polityce Związku Sowieckiego w Afganistanie zawodnicy odmówili wystąpienia pod swoimi barwami narodowymi.

▪ *fotografia, Moskwa, 1980 r.*

zbrojną. Amin został zabity, a ZSRS ustanowił nowy prosowiecki rząd, na czele którego stanął Babrak Karmal.

Konflikt w Afganistanie trwał aż do 1989 r. Miliony ludzi uciekły z kraju i szukały ratunku w obozach dla uchodźców w Iranie i Pakistanie. Wojna stanowiła duże obciążenie dla ZSRS i nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, gdyż partyzantka afgańska była wspierana finansowo oraz dostawami broni przez Amerykanów. Organizowali oni także szkolenia wojskowe dla **mudżahedinów**, czyli islamskich bojowników. Po zakończeniu tego wyniszczającego konfliktu reżim komunistyczny w Afganistanie przetrwał tylko do 1992 r.

Afgańscy mudżahedini podczas inwazji sowieckiej na ich kraj w latach 80.

▪ *fotografia, Afganistan, I 1980 r.*

Z powodu interwencji w Afganistanie ZSRS spotkała fala krytyki na arenie międzynarodowej. Było to szczególnie widoczne w 1980 r., kiedy wiele państw zachodnich zbojkotowało igrzyska olimpijskie odbywające się w Moskwie.

ZSRS W LATACH 80.

W latach 80. sytuacja gospodarcza ZSRS wyraźnie się pogarszała. W państwie doszło do kryzysu gospodarczego i społecznego. Rolnictwo oraz przemysł rolno-spożywczy były głęboko niedoinwestowane. Stopa życiowa ludności spadła, pojawiły się problemy z wyżywieniem obywateli. Gospodarka centralnie planowana stała się kompletnie niewydolna. Ponadto długotrwała wojna w Afganistanie generowała bardzo duże koszty. Znacząco obniżyły się też ceny ropy naftowej, która była jednym z głównych produktów eksportowych Sowietów. To oznaczało, że nie zdołają oni prześcignąć USA w wyścigu zbrojeń.

W 1982 r. zmarł przywódca Rosji Sowieckiej Leonid Breżniew, a jego następcą został wieloletni szef KGB Jurij Andropow. Po śmierci Andropowa funkcję sekretarza generalnego KC

KATASTROFA W CZARNOBYLU

26 kwietnia 1986 r. podczas testów doszło do katastrofy w elektrowni atomowej w Czarnobylu w ZSRS (dzisiejsza Ukraina). Na skutek wybuchu czwartego bloku reaktora skażeniu uległ obszar ponad 120 tys. km^2. Chmura radioaktywna dotarła nad terytorium państw europejskich, w tym Polski. Władze ewakuowały prawie 350 tys. osób z terenu w pobliżu elektrowni. W gaszeniu reaktora uczestniczyły liczne jednostki strażackie, a wielu strażaków szybko zmarło na chorobę popromienną. Sowieci początkowo trzymali awarię w tajemnicy, a gdy informacja o katastrofie pojawiła się w zachodnich mediach, próbowali zbagatelizować jej skutki. Polskie władze także prowadziły politykę dezinformującą. Sugerowały, że skażenie terenu Polski jest niewielkie, i pozwoliły na zorganizowanie pochodów pierwszomajowych.

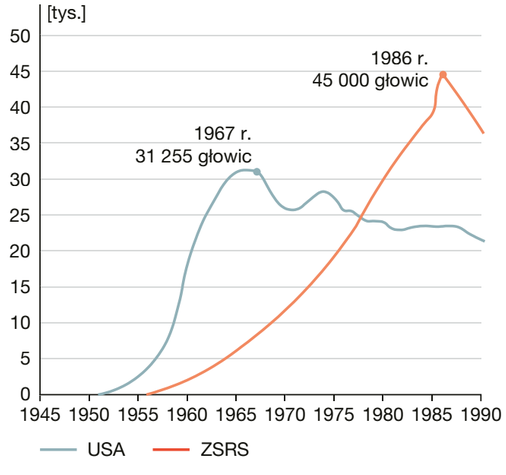
Elektrownia atomowa w Czarnobylu tuż po awarii w kwietniu 1986 r. Na pierwszym planie widać zniszczony czwarty blok reaktora. Jego wybuch spowodował skażenie radioaktywne, które doprowadziło w niedługim czasie do śmierci kilku tysięcy osób.

▪ *fotografia, Czarnobyl, 29 IV 1986 r.*

? Dlaczego władze ZSRS utrzymywały w tajemnicy katastrofę w Czarnobylu, a następnie próbowały zbagatelizować jej skutki?

KPZS objął Konstantin Czernienko, po czym w marcu 1985 r. władza przeszła w ręce Michaiła Gorbaczowa. Po objęciu władzy znacznie młodszy od poprzedników Gorbaczow podjął się reform. Zmiany były wdrażane pod hasłami *głasnosti* (z ros. 'jawność') i *pierestrojki* (z ros. 'przebudowa'). Pierwsze z nich dotyczyło swobodnego dostępu do informacji oraz możliwości wyrażania poglądów. Władze umożliwiły rozwój organizacji obywatelskich, zniosły cenzurę i wycofały z konstytucji zapis o kierowniczej roli partii. Przebudowa zakładała natomiast stopniowe odejście od gospodarki centralnie planowanej, większą niezależność przedsiębiorstw oraz wprowadzanie elementów wolnorynkowych. ZSRS podjął także rozmowy pokojowe z Zachodem i zmniejszył wydatki na zbrojenia.

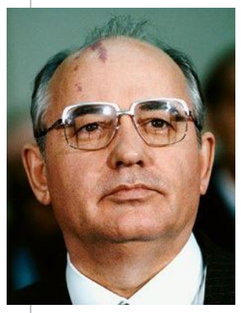
Potencjał nuklearny USA i ZSRS

Powierzchowne reformy Gorbaczowa nie poprawiły sytuacji gospodarczej w kraju. Republiki sowieckie zyskały jednak szansę na uniezależnienie się od Moskwy – tym bardziej że w 1989 r. kierownictwo partii porzuciło doktrynę Breżniewa, ograniczającą suwerenność państw bloku wschodniego. Gorbaczow cały czas miał nadzieję, że dzięki tym ustępstwom zdoła zachować dawny porządek i utrzymać rządy komunistyczne.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MICHAIŁ GORBACZOW (1931–2022)

Sowiecki polityk, ostatni przywódca Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (KPZS) i jedyny prezydent ZSRS. W 1952 r. wstąpił do partii komunistycznej. W 1971 r. wszedł w skład Komitetu Centralnego KPZS. Był członkiem Biura Politycznego. W marcu 1985 r. został sekretarzem generalnym KC KPZS i podjął próby zreformowania komunizmu. Pod koniec lat 80. rozpoczął w kraju reformy pod hasłami *głasnosti* i *pierestrojki*, które jednak nie doprowadziły do radykalnych zmian gospodarczych i społecznych. W polityce zagranicznej dążył do porozumienia z Zachodem. Wycofał wojska sowieckie z Afganistanu i zaakceptował rozpad bloku wschodniego. W 1990 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. W lutym 1991 r. został prezydentem ZSRS. Tuż po upadku państwa, 25 grudnia 1991 r., przekazał władzę Borysowi Jelcynowi.

W dniach 2–3 grudnia 1989 r. na Malcie spotkali się przywódcy dwóch dotąd wrogich mocarstw: sekretarz generalny KC KPZS Michaił Gorbaczow i prezydent Stanów Zjednoczonych George Bush (senior) [czyt.: dżordż busz]. Wydarzenie to nastąpiło zaledwie kilka tygodni po upadku muru berlińskiego (więcej na ten temat zob. s. 403) i było symbolicznym końcem zimnej wojny. Prezydent USA wyraził poparcie dla reform społeczno-gospodarczych w ZSRS. Ponadto obaj przywódcy opowiedzieli się za unormowaniem stosunków między Wschodem a Zachodem oraz dążeniem do pokoju i współpracy.

STANY ZJEDNOCZONE W LATACH 70. I 80.

Po dymisji Nixona w 1974 r. władzę w USA objął Gerald [czyt.: dżerald] Ford, a następnie w 1977 r. Jimmy Carter. W czasie ich rządów kraj zmagał się z poważnymi problemami gospodarczymi, spowodowanymi pierwszym i drugim kryzysem naftowym. Rosło bezrobocie. Zwolnienia dotyczyły głównie branży motoryzacyjnej, gdzie pracę utraciło ponad 200 tys. ludzi. Aby zwalczyć kryzys, Carter rozwinął program robót publicznych.

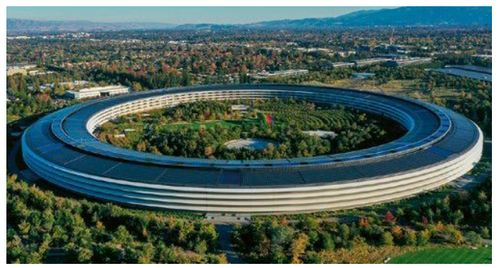
W tym okresie w USA rozwinął się konserwatywny ruch reprezentowany przez

WARTO WIEDZIEĆ

Dolina Krzemowa i Pas Słoneczny

W drugiej połowie XX w. w USA zaczęły powstawać specjalne strefy ekonomiczne. Jedną z nich była słynna Dolina Krzemowa w północnej Kalifornii, która do dziś stanowi centrum amerykańskiego przemysłu komputerowego. Wielu Amerykanów osiedlało się też w tzw. Pasie Słonecznym, w południowej części kraju. Obowiązywały tam niewielkie podatki i minimalna liczba regulacji, co sprzyjało działalności gospodarczej. Do zamieszkania w tym regionie zachęcały też niskie ceny mieszkań i wysoki poziom szkół.

? Co zachęcało ludność do osiedlania się w Dolinie Krzemowej i okolicach Pasa Słonecznego w drugiej połowie XX w.?

Siedziba firmy Apple [czyt.: apl] w Dolinie Krzemowej w północnej Kalifornii. W tym regionie znajdują się siedziby największych firm technologicznych na świecie, takich jak Facebook [czyt.: fejsbuk], Google [czyt.: gugl] czy Microsoft [czyt.: majkrosoft].

▪ *fotografia współczesna, USA*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE RONALDA REAGANA W BRYTYJSKIM PARLAMENCIE

W czerwcu 1982 r. prezydent USA Ronald Reagan wygłosił przemówienie w brytyjskim parlamencie. W swoim wystąpieniu opisał kondycję polityczno-gospodarczą świata i skrytykował ustrój komunistyczny panujący w bloku wschodnim.

Zbliżamy się do końca krwawego stulecia, którego zmorą był złowrogi polityczny wynalazek totalitaryzmu. Dziś już nie tak łatwo być optymistą, nie dlatego, że demokracja osłabła, ale za to jej wrogowie udoskonalili narzędzia ucisku. Lecz optymizm jest uzasadniony, dzień po dniu bowiem demokracja udowadnia, że nie jest delikatnym kwiatkiem. Reżimy posadowione przez totalitaryzm od Szczecina nad Bałtykiem po Warnę nad Morzem Czarnym miały już trzydzieści lat, żeby się uprawomocnić. Ale żaden – dosłownie żaden – nie odważył się przeprowadzić wolnych wyborów. Reżimy wsparte na bagnetach nigdy nie zapuszczą korzeni. [...]

Karol Marks – o ironio – miał rację. Jesteśmy świadkami wielkiego rewolucyjnego kryzysu – warunki ładu ekonomicznego stoją w bezpośredniej sprzeczności z wymogami ładu politycznego. Ale kryzys ten nie ma miejsca na wolnym, niemarksistowskim Zachodzie, lecz w ojczyźnie marksizmu-leninizmu. To właśnie ZSRR idzie pod prąd historii, odmawiając praw człowieka i ludzkiej godności swoim obywatelom. Znajduje się też w głębokich gospodarczych tarapatach. [...]

Skala tej klęski jest zdumiewająca. Kraj, gdzie jedna piąta ludności jest zatrudniona w rolnictwie, nie jest w stanie sam się wyżywić. Gdyby nie znikomy sektor prywatny ledwo tolerowany w rolnictwie, kraj znajdowałby się na skraju klęski głodowej. Owe prywatne działki zajmują jedynie 3 proc. gruntów ornych, ale dają niemal jedną czwartą produkcji rolnej, w tym jedną trzecią mięsa i warzyw. Rok po roku nadmiernie scentralizowany i niemal niedający motywacji do pracy system sowiecki przeznacza swoje najlepsze siły i surowce na budowę środków zniszczenia. [...]

Cóż, domagamy się tylko, by tamte systemy zaczęły przestrzegać swoich własnych konstytucji, szanować swoje własne prawa i zobowiązania międzynarodowe, które podjęły. Chcemy zobaczyć tylko początek procesu, ruch w dobrą stronę, wcielenie w życie podstawowych reguł przyzwoitości, a nie jakąś natychmiastową transformację. [...]

Cel, jaki proponuję, da się łatwo opisać: umocnienie infrastruktury demokracji, systemu wolnej prasy, związków zawodowych, partii politycznych, uczelni – to wszystko pozwoli danemu narodowi wybrać drogę rozwoju własnej kultury, pozwoli pogodzić wewnętrzne różnice w sposób pokojowy. [...]

Nadszedł czas, aby nasz kraj – i mam na myśli zarówno sektor publiczny, jak i prywatny, zaangażował się we wspieranie demokratycznych przemian. Mówię teraz o planach niosących nadzieję w dłuższej perspektywie, nadzieję na marsz wolności i demokracji, który wyrzuci marksizm-leninizm na śmietnik historii, podobnie jak to czynił już z innymi tyraniami dławiącymi wolność i prawo ludzi do wyrażania własnych dążeń. Z tego właśnie powodu musimy dalej umacniać NATO, choć równocześnie prezentujemy inicjatywę opcji zerowej w negocjacjach na temat broni rakietowej średniego zasięgu oraz propozycję redukcji o jedną trzecią liczby głowic do rakiet strategicznych. Nasza siła wojskowa jest warunkiem koniecznym pokoju, ale powinno być jasne, że utrzymujemy ją w nadziei, iż nigdy nie zostanie użyta. Decydującym czynnikiem w walce, która obecnie obejmuje cały świat, nie będą bowiem bomby ani rakiety, ale sprawdzian dobrej woli i idei, duchowej determinacji, trwania przy wartościach, przy naszych przekonaniach, przy ideałach, które wyznajemy.

Źródło: *Wielkie mowy historii*, t. 4: *Od Kennedy'ego do Ratzingera*, oprac. T. Zawadzki, Warszawa 2006, s. 222–226.

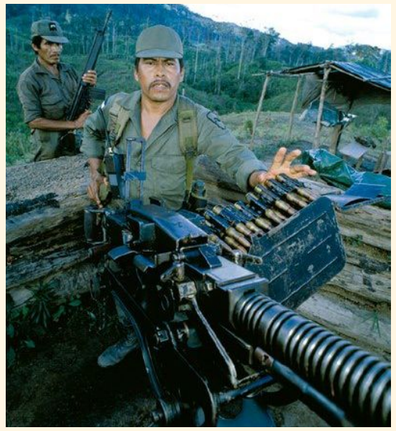
? 1. Odpowiedz, w jaki sposób – według Reagana – USA powinny wspierać demokratyczne przemiany w bloku wschodnim.

2. Wymień problemy społeczno-polityczne bloku wschodniego, o których wspomniał prezydent USA.

AFERA IRAN-CONTRAS

W latach 1986–1987 w USA doszło do głośnego skandalu politycznego. Wyszło na jaw, że Stany Zjednoczone nielegalnie sprzedawały broń Iranowi, który w zamian pomagał im uwolnić zakładników uprowadzonych przez Hezbollah. Pieniądze z tych transakcji Amerykanie przekazywali następnie rebeliantom z Contras [czyt.: kontras], prawicowej partyzantki walczącej z komunistycznym rządem w Nikaragui. Chociaż umowy na ok. 100 mln USD zostały zaakceptowane przez prezydenta Reagana, były niezgodne z amerykańskim zakazem sprzedaży broni krajom wspierającym terroryzm i z embargiem nałożonym na Iran. Z kolei finansowanie Contras pozostawało w sprzeczności z decyzjami Kongresu USA z 1984 r.

? Dlaczego Amerykanie wspierali partyzantów z Contras?

Partyzanci z Contras w obozie treningowym w Hondurasie, gdzie byli przygotowywani do walki przez agentów CIA.

▪ *fotografia, Honduras, lata 80. XX w.*

republikanów, zwany nową prawicą. Jego przedstawiciele nie uznawali aborcji, krytykowali homoseksualizm, wspierali tradycyjny model rodziny i postulowali nauczanie religii w szkołach publicznych. Opowiadali się też za **monetaryzmem**. To podejście zyskało popularność w krajach zachodnich w latach 70. i 80. XX w., kiedy zawiodła teoria **keynesizmu** [czyt.: kinesizmu], realizowana od II wojny światowej. Monetaryzm charakteryzował się zaufaniem do wolnego rynku. Zwolennikiem tej szkoły ekonomicznej był następca Cartera, prezydent Ronald Reagan, który objął rządy w 1981 r. Aby uspokoić sytuację na rynku po kryzysach naftowych, wprowadził on wolność ekonomiczną i ograniczył ingerencję państwa w gospodarkę.

Milton Friedman [czyt.: fridman] był zwolennikiem gospodarki wolnorynkowej, twórcą monetaryzmu oraz laureatem Nagrody Nobla z ekonomii.

▪ *fotografia współczesna, USA*

To przyniosło skutki i w 1983 r. USA odnotowały wzrost gospodarczy. Sytuacja w kraju w dalszym ciągu była jednak niestabilna. 19 października 1987 r. doszło do krachu na giełdzie nowojorskiej, który zapoczątkował kolejne problemy ekonomiczne.

PROGRAM GWIEZDNYCH WOJEN

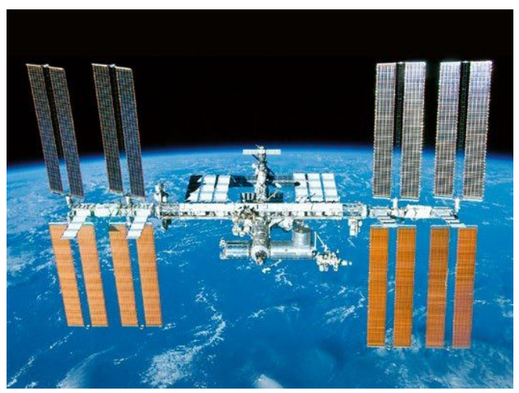
Konserwatywny gubernator Kalifornii Ronald Reagan już w kampanii prezydenckiej wzywał do tego, by przeciwstawić się ekspansji komunizmu. W swoim programie polityki zagranicznej, określanym **doktryną Reagana**, skupiał się na uzyskaniu przewagi militarnej nad ZSRS, a także wspieraniu antykomunistycznych ruchów na świecie. Gdy w 1981 r. Reagan objął urząd prezydenta USA, podjął kroki w celu osłabienia ZSRS.

Reagan wykorzystał to, że centralnie zarządzana gospodarka ZSRS była blisko upadku. Ograniczył możliwość sprzedaży towarów i usług do bloku wschodniego, co drastycznie pogorszyło sytuację państw komunistycznych. Sowieci nie mieli też nowych technologii, aby dorównać potędze militarnej Amerykanów. W telewizyjnym orędziu do narodu z 23 marca 1983 r. Reagan ogłosił program strategicznej

obrony przeciwrakietowej, zwany programem gwiezdnych wojen. Zakładał on rozmieszczenie systemu naziemnych wyrzutni, które służyłyby do zestrzelenia pocisków będących jeszcze w przestrzeni kosmicznej. Elementy tego systemu Amerykanie zamierzali ulokować na orbicie. Plan nie został zrealizowany, lecz miał duży wpływ na rozwój technologii, również tych związanych z obroną przeciwrakietową. Ponadto przyczynił się do budowy Międzynarodowej Stacji Kosmicznej.

KRYZYSY NAFTOWE

Lata 70. upłynęły pod znakiem dwóch kryzysów naftowych, które wstrząsnęły gospodarkami państw na całym świecie. Do pierwszego kryzysu naftowego, zwanego też kryzysem paliwowym lub szokiem naftowym, doszło w latach 1973–1974 (więcej na ten temat zob. s. 267). Drugi kryzys naftowy nastąpił w latach 1979–1982. Był on skutkiem rewolucji irańskiej, wojny iracko-irańskiej oraz zniszczenia największej na świecie rafinerii w Abadanie. Cena ropy wzrosła z 13,5 do 34 USD za baryłkę. Po raz kolejny doszło do załamania się światowej gospodarki. Stany Zjednoczone i państwa Europy Zachodniej podjęły wówczas kroki, by uniezależnić się od dostaw ropy z krajów OPEC. Kryzys paliwowy przyniósł natomiast duże korzyści państwom naftowym. Najbardziej wzbogaciły się na nim Arabia Saudyjska, Irak, Kuwejt i Libia.

Międzynarodowa Stacja Kosmiczna została zbudowana na orbicie Ziemi przy współudziale wielu krajów.

▪ *fotografia, 2010 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

RONALD REAGAN

(1911–2004)

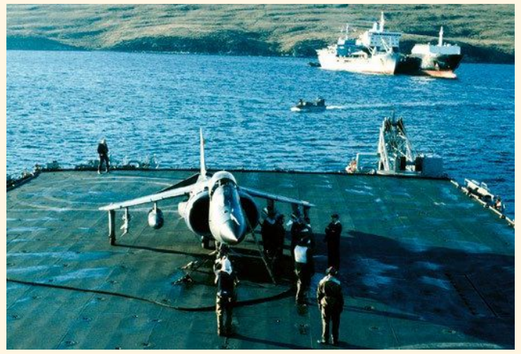
Gubernator Kalifornii oraz prezydent Stanów Zjednoczonych w latach 1981–1989. Po ukończeniu studiów pracował jako komentator sportowy, a następnie został aktorem filmowym w Hollywood. Na początku lat 60. rozpoczął karierę polityczną i związał się z Partią Republikańską. Był też gubernatorem Kalifornii. Przez całą swoją prezydenturę próbował ratować gospodarkę nadwyrężoną kryzysami naftowymi. Aktywnie wspierał ugrupowania antykomunistyczne na świecie i znacząco przyczynił się do rozpadu ZSRS. W 1986 r. zgodził się zahamować wyścig zbrojeń za cenę demokratyzacji bloku wschodniego. Reagan wspierał też finansowo Polaków w ich dążeniach do wolności.

EUROPA ZACHODNIA W LATACH 70. I 80.

Wskutek kryzysów naftowych państwa zachodniej Europy zmagały się z poważnymi trudnościami. We Francji w 1981 r. władzę objęła lewica, a prezydentem został socjalista François Mitterrand [czyt.: fran**sła** mite**rą**]. Za jego rządów francuska gospodarka została znacjonalizowana. Państwo sukcesywnie przejmowało liczne gałęzie przemysłu oraz banki. W 1986 r. do władzy doszła prawica, która z kolei zaczęła reprywatyzować banki i przedsiębiorstwa znacjonalizowane przez poprzednią ekipę. W RFN w połowie lat 70. kanclerzem został Helmut Schmidt [czyt.: szmit]. Skupiał się on na minimalizowaniu skutków kryzysów naftowych i walce z Frakcją Czerwonej Armii (RAF), skrajnie lewicową organizacją terrorystyczną (więcej na ten temat w ramce na s. 273). W latach 1982–1998 władzę sprawował Helmut Kohl [czyt.: kol], który został pierwszym

WOJNA O WYSPY FALKLANDY

Falklandy (Malwiny) położone na południowym Atlantyku od XVIII w. należały do Wielkiej Brytanii. Jednak pretensje do tych wysp zgłaszała także Argentyna. **Junta** wojskowa, rządząca w tym kraju od 1976 r., nie cieszyła się poparciem społecznym. Aby podreperować wizerunek, argentyńskie władze zdecydowały się przeprowadzić zwycięską operację militarną. 2 kwietnia 1982 r. wojska argentyńskie wylądowały na Falklandach i opanowały je po krótkim starciu. Argentyńczycy liczyli, że Wielka Brytania nie podejmie walki. Jednak rząd Margaret Thatcher [czyt.: taczer] zdecydował się na odbicie Falklandów. Brytyjczycy uzyskali poparcie USA. Pod koniec kwietnia brytyjskie wojska (marynarka, lotnictwo, piechota morska i oddziały Special Air Service, SAS) rozpoczęły operację przejęcia wysp. Walki trwały do 20 czerwca i zakończyły się pełnym sukcesem Brytyjczyków. Wojna wykazała wyższość armii zawodowej nad poborową i podniosła notowania Margaret Thatcher w kraju, dzięki czemu wygrała ona kolejne wybory. Konflikt doprowadził też do upadku junty wojskowej w Argentynie.

Samolot pionowego startu i lądowania Harrier po powrocie z misji bojowej na pokładzie okrętu brytyjskiego podczas wojny o Falklandy.

▪ *fotografia, Atlantyk, 1982 r.*

? Jakie były przyczyny wojny o Falklandy?

kanclerzem zjednoczonych Niemiec. Wspierał on dalszą integrację europejską.

Wielka Brytania zmagała się w tym okresie z dużymi problemami gospodarczymi. Wskutek kryzysów naftowych w kraju spadła produkcja przemysłowa i rosła inflacja. Panowało również ogromne bezrobocie. Jednocześnie rządząca Partia Pracy prowadziła politykę prosocjalną i stosowała **etatyzm** w gospodarce. W 1979 r. władzę przejęli konserwatyści,

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARGARET THATCHER (1925–2013)

Była politykiem i premierem Wielkiej Brytanii w latach 1979–1990. Studiowała na wydziale chemii Uniwersytetu Oksfordzkiego. W 1950 r. wstąpiła do Partii Konserwatywnej, a w 1979 r. objęła funkcję premiera i wprowadziła szereg reform, które wydobyły kraj z kryzysu gospodarczego. Wsławiła się zdecydowaną reakcją na inwazję wojsk argentyńskich na Falklandy w 1982 r. Nieustępliwość w dążeniu do celów politycznych oraz stanowczość w stosunku do strajkujących górników zapewniły jej przydomek Żelazna Dama. System rządów zwany thatcheryzmem [czyt.: taczeryzmem] wprowadzony przez nią w latach 80. czerpał z konserwatyzmu, liberalizmu ekonomicznego oraz monetaryzmu. Ostro sprzeciwiała się polityce państw komunistycznych i wspierała opozycję w bloku wschodnim. W 1990 r. utraciła władzę w wyniku spisku wewnątrz Partii Konserwatywnej, choć oficjalnie utrzymywano, że doprowadziło do tego nałożenie na Brytyjczyków nowego podatku gminnego.

WARTO WIEDZIEĆ

Konflikt w Irlandii Północnej

Od końca lat 60. XX w. w Irlandii Północnej narastał konflikt o podłożu etniczno-politycznym. W tej brytyjskiej prowincji rozwinął się silny ruch separatystyczny reprezentowany przez republikanów (głównie katolików). Domagali się oni przyłączenia Irlandii Północnej do niepodległej Republiki Irlandii. Tamtejsi unioniści (w większości protestanci) chcieli natomiast pozostać w Zjednoczonym Królestwie. Spór przybierał na sile, a Irlandzka Armia Republikańska (IRA) zaczęła organizować zamachy bombowe w całej Wielkiej Brytanii. W 1994 r. IRA ogłosiła zawieszenie broni, jednak nie przestrzegała własnych warunków rozejmu. Przełom w relacjach nastąpił w 1998 r. Na podstawie zawartego wówczas porozumienia Irlandia Północna pozostała częścią Wielkiej Brytanii, ale z własnym regionalnym parlamentem i rządem z Belfaście. Katolicy mieszkający w prowincji mieli też uzyskać rzeczywiste równouprawnienie.

Atak bombowy przeprowadzony przez IRA na sąd karny i biuro rekrutacji armii brytyjskiej przy londyńskiej ulicy Whitehall [czyt.: łajthol]. W jego wyniku zginęła jedna osoba, a setki zostało rannych.

▪ *fotografia, Londyn, 8 III 1973 r.*

? Co było powodem konfliktu w Irlandii Północnej?

a na czele rządu stanęła Margaret Thatcher. Nowa premier odeszła od polityki prosocjalnej i usiłowała ustabilizować gospodarkę. W czasach Żelaznej Damy, jak nazywano Thatcher, Wielka Brytania rozwijała nowoczesne technologie i zmniejszyła rolę związków zawodowych. Zredukowała także wydatki socjalne oraz podniosła podatki, co nie spodobało się dużej części społeczeństwa. Gdy w 1984 r. władze zamknęły 21 nierentownych kopalni, w kraju wybuchły masowe strajki górników. W 1990 r. Thatcher wprowadziła zmiany podatkowe niekorzystne dla wielu Brytyjczyków. To spowodowało protesty, a największa demonstracja w Londynie przerodziła się w zamieszki uliczne. W tej sytuacji Thatcher zrezygnowała z ponownego kandydowania na przewodniczącą Partii Konserwatywnej i urząd premiera. Za rządów Thatcher w 1982 r. wybuchła też wojna między Wielką Brytanią a Argentyną o Falklandy (Malwiny), wyspy na południowym Atlantyku. Zakończyła się ona pełnym sukcesem Brytyjczyków.

ĆWICZENIA

1. Omów problemy polityczne i gospodarcze państw bloku wschodniego w latach 80.
2. Scharakteryzuj sytuację wewnętrzną Związku Sowieckiego pod koniec lat 80.
3. Opisz politykę Ronalda Reagana wobec ZSRS.
4. Wymień skutki kryzysów naftowych z lat 70. i 80.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Holzer, *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012.
A. Leszczyński, *Skok w nowoczesność. Polityka wzrostu w krajach peryferyjnych 1943–1980*, Warszawa 2013.
Ronald Reagan. Nowa odsłona w 100-lecie urodzin, red. P. Musiewicz, Kraków 2010.
A. Stępień-Kuczyńska, *Gorbaczow. Pieriestrojka i rozpad imperium*, Łódź 2020.

2 JESIEŃ NARODÓW

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- Akt końcowy KBWE i jego znaczenie,
- upadek muru berlińskiego i zjednoczenie Niemiec,
- aksamitna rewolucja i podział Czechosłowacji,
- upadek komunizmu w państwach bloku wschodniego.

ZJEDNOCZENIE NIEMIEC

Gdy wiosną 1989 r. Węgrzy zlikwidowali zasieki na granicy z Austrią, mieszkańcy NRD zaczęli masowo uciekać do RFN przez Czechosłowację, Węgry i Austrię. Latem we wschodnich Niemczech wybuchły protesty uliczne. Ludzie coraz głośniej żądali reform i demokratyzacji kraju. Pod wpływem tych wydarzeń 18 października 1989 r. **Erich Honecker** [czyt.: eriś **ho**neker] ustąpił ze stanowiska sekretarza generalnego SED. Jego funkcję objął Egon Krenz [czyt.: krenc].

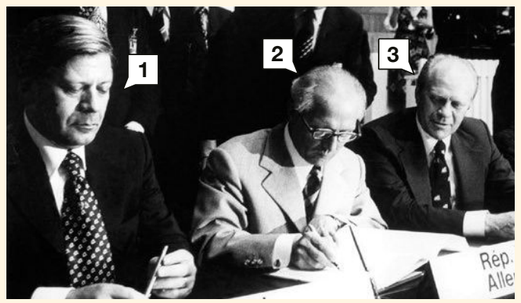
9 listopada 1989 r. rzecznik prasowy SED na konferencji prasowej ogłosił, że wszelkie ograniczenia w podróżowaniu do RFN zostają zniesione. W rzeczywistości nadinterpretował on nowe przepisy regulujące możliwość wyjazdu z NRD. Pod wpływem tych słów tysiące Berlińczyków ruszyły odwiedzić Berlin Zachodni. Przejścia graniczne zostały otwarte przez zdezorientowanych strażników, a w nocy z 9 na 10 listopada doszło do upadku muru. To wydarzenie przyspieszyło proces zjednoczenia. 28 listopada kanclerz **Helmut Kohl** ogłosił w Bundestagu 10-punktowy plan zjednoczenia Niemiec, który w kolejnych miesiącach był realizowany przez rządy obu krajów niemieckich. W maju podpisały one unię walutową i gospodarczą, a latem ustanowiły wspólną walutę (markę zachodnioniemiecką). Ponadto rząd RFN objął Niemców z NRD systemem ubezpieczeń socjalnych.

W październiku 1990 r. w Moskwie odbyła się **konferencja „dwa plus cztery”**. Uczestniczyli w niej przedstawiciele dwóch państw niemieckich oraz USA, ZSRS, Wielkiej Brytanii i Francji. Zgromadzeni podpisali układ, który zatwierdzał zjednoczenie Niemiec. Oświadczyli też, że granice połączonych Niemiec są ostateczne i w przyszłości nie będą podważane. 20 września parlamenty obu państw niemieckich ratyfikowały traktat zjednoczeniowy, a **3 października 1990 r.** NRD i Berlin Zachodni zostały włączone do RFN. To wydarzenie ostatecznie przypieczętowało proces zjednoczenia. Kilka dni później z kraju stopniowo zaczęły się wycofywać wojska sowieckie.

Entuzjazm towarzyszący przemianom nie trwał długo. Sytuacja gospodarcza zjednoczonych Niemiec okazała się bardziej skomplikowana niż przewidywano. NRD była mocno zacofana gospodarczo w porównaniu do zachodniej części kraju. Rząd skupił się na tym, by wyrównać poziom życia w państwie i wprowadzić na wschodzie system wolnorynkowy. To wiązało się z dużymi kosztami, finansowanymi z oszczędności oraz podatków nałożonych na zachodnią część kraju. Ponadto na rynku międzynarodowym zostały uruchomione programy pomocowe dla wschodnich landów. W czerwcu 1991 r. parlament zdecydował o przeniesieniu stolicy z Bonn do Berlina.

AKT KOŃCOWY KBWE

W pierwszej połowie lat 70. w Helsinkach trwały obrady **Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE)**. Zakończyły się one 1 sierpnia 1975 r. podpisaniem **Aktu końcowego KBWE**. Po raz pierwszy od początku zimnej wojny krajom z obu stron żelaznej kurtyny udało się ustalić wspólne zasady postępowania na arenie międzynarodowej. Ponadto państwa komunistyczne zobowiązały się zaniechać represji wobec swoich obywateli, w zamian za co miały otrzymać pomoc gospodarczą w formie kredytów z Zachodu. Dało to opozycji nieco większą swobodę działania. W Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech powstały **Komitety Helsińskie**, które miały obserwować sytuację polityczną i zwracać uwagę na naruszenia praw człowieka.

Podpisanie Aktu końcowego KBWE w Helsinkach przez kanclerza RFN Helmuta Schmidta [1], przywódcę NRD Ericha Honeckera [2] oraz prezydenta USA Geralda Forda [3].

- *fotografia, Helsinki, 1 VIII 1975 r.*

? Jakie były skutki podpisania Aktu końcowego KBWE?

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZJEDNOCZENIE NIEMIEC

12 września 1990 r. uczestnicy konferencji w Moskwie podpisali układ, który ostatecznie zatwierdził status zjednoczonych Niemiec.

Art. 1.
Zjednoczone Niemcy będą obejmować terytorium Republiki Federalnej Niemiec, Niemieckiej Republiki Demokratycznej i całego Berlina. Ich granice [...] *w dniu wejścia niniejszego układu będą* [...] *ostateczne* [...].
Zjednoczone Niemcy i Rzeczpospolita Polska potwierdzą istniejącą granicę w wiążącym układzie prawnomiędzynarodowym.
Zjednoczone Niemcy nie mają żadnych roszczeń terytorialnych wobec innych państw i nie będą takich roszczeń wysuwać także w przyszłości [...].
Art. 3.
Rządy Republiki Federalnej Niemiec i Niemieckiej Republiki Demokratycznej podkreślają swoją rezygnację z produkcji, posiadania i rozporządzania bronią atomową, biologiczną i chemiczną [...].
Art. 4.
Rządy Republiki Federalnej Niemiec, Niemieckiej Republiki Demokratycznej i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich uregulują w formie układu warunki i czas przebywania radzieckich sił zbrojnych na terytorium dzisiejszej Niemieckiej Republiki Demokratycznej i Berlina, a także przebieg wycofania tych wojsk [...] *do końca 1994 roku* [...].
Art. 5.
3. Po zakończeniu wycofania się radzieckich wojsk z terytorium dzisiejszej Niemieckiej Republiki Demokratycznej i Berlina mogą stacjonować w tej części Niemiec [...] *niemieckie oddziały wojskowe, które związane będą z militarnymi strukturami sojuszniczymi* [...], *jednak bez środków przenoszenia broni jądrowej* [...].
Art. 6.
Niniejszy układ nie narusza prawa zjednoczonych Niemiec do przynależności do sojuszów wraz ze wszystkimi wynikającymi z tego prawami i obowiązkami.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 355–359.

? **1.** Wymień postanowienia odnoszące się do militaryzacji zjednoczonych Niemiec.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla przyszłości Europy miały zapisy dotyczące granic.

UPADEK MURU BERLIŃSKIEGO

Mur berliński przez 28 lat był symbolem zimnej wojny oraz podziału Europy i świata na dwa wrogie obozy. Do upadku muru doszło w nocy z 9 na 10 listopada 1989 r. Przed północą zostały otwarte wszystkie przejścia graniczne, a mieszkańcy NRD masowo ruszyli do Berlina Zachodniego. Szacuje się, że w tamten weekend granice przekroczyło ponad 2 mln osób. Berlińczycy z RFN entuzjastycznie witali swoich wschodnich sąsiadów. Na ulice miasta wyszły tłumy pragnące uczestniczyć w tym wydarzeniu. Okoliczne lokale serwowały darmowe piwo, a po ulicach krążyły trąbiące sznury samochodów. Obcy ludzie padali sobie w objęcia. Już kilka godzin po otwarciu punktów kontrolnych Niemcy zaczęli wyburzać części muru za pomocą łomów i młotków – w ten sposób powstały dodatkowe, nieoficjalne przejścia graniczne. Niektórzy zabierali niewielkie fragmenty ściany na pamiątkę tych wydarzeń. Oficjalna rozbiórka muru berlińskiego rozpoczęła się 13 czerwca 1990 r. i trwała wiele tygodni. Do dziś w mieście pozostało kilka kawałków muru upamiętniających okres zimnej wojny.

Mieszkańcy Berlina wspinają się na mur dzielący miasto. Upadek muru stał się początkiem zjednoczenia Niemiec.

▪ *fotografia, Berlin, 10 XI 1989 r.*

? Co symbolizował upadek muru berlińskiego?

AKSAMITNA REWOLUCJA

Po interwencji Układu Warszawskiego w Czechosłowacji Alexander Dubček pozostał przy władzy. Ostatecznie w kwietniu 1969 r. zastąpił go Gustáv Husák. Rozpoczął on czystki w partii, zaostrzył cenzurę i rozwiązał część organizacji, czym zaprzepaścił zdobycze Praskiej Wiosny. Nowe władze siłą stłumiły też protesty, które wybuchły w pierwszą rocznicę wojskowej interwencji z 1968 r. Pod wpływem tych działań społeczeństwo na wiele lat wycofało się z aktywności politycznej.

Organizacje opozycyjne zaczęły się tworzyć w Czechosłowacji pod koniec lat 70. W 1977 r. powstała **Karta 77**, na której czele stanął znany pisarz i działacz antykomunistyczny **Václav Havel** [czyt.: waclaw hawel]. Członkowie ugrupowania walczyli o przestrzeganie praw człowieka, wolności słowa, wolności religijnej oraz prawa do prywatności. Pokojowe demonstracje przeciwko władzom, organizowane przez **Forum Obywatelskie**, nasiliły się jesienią 1989 r. Ekipa Gustáva Husáka rządząca od czasów Praskiej Wiosny próbowała stłumić protesty siłowo. Po 10 dniach pokojowych manifestacji i strajków, zwanych **aksamitną rewolucją**, Husák został jednak zmuszony do rezygnacji z urzędu. Partia odsunęła od władzy skompromitowanych przywódców i podjęła decyzję o demokratyzacji państwa. Wszystkie te przemiany zostały przeprowadzone bez rozlewu krwi. Jednym z liderów aksamitnej rewolucji był Alexander Dubček, bohater Praskiej Wiosny. Nie odnalazł się on jednak w nowych realiach i myślał raczej o korekcie ustroju komunistycznego niż o jego całkowitej likwidacji. Havel z kolei był postrzegany jako polityk wielkiego formatu i prawdziwy przywódca opozycji. W grudniu 1989 r. Zgromadzenie Federalne wybrało go na prezydenta Czechosłowacji. Pierwsza decyzja Havla dotyczyła ogłoszenia amnestii i uwolnienia 16 tys. więźniów politycznych. **8 czerwca 1990 r.** odbyły się pełnoprawne wybory, po których władzę w państwie przejęła opozycja.

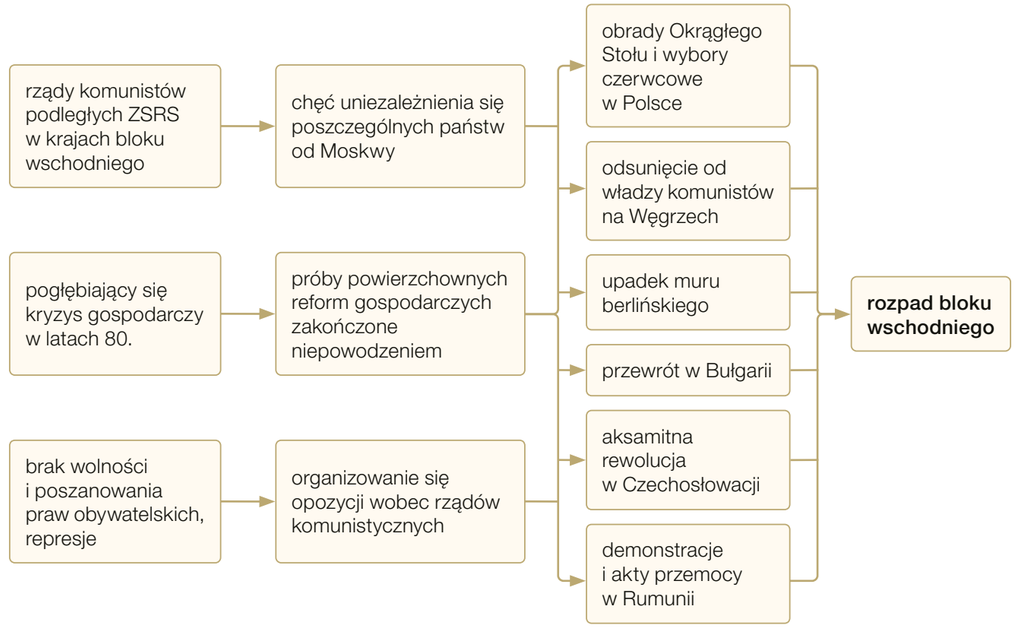

Václav Havel przemawiający podczas aksamitnej rewolucji.

▪ *fotografia, Praga, 17 XI 1989 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Przyczyny rozpadu bloku wschodniego?

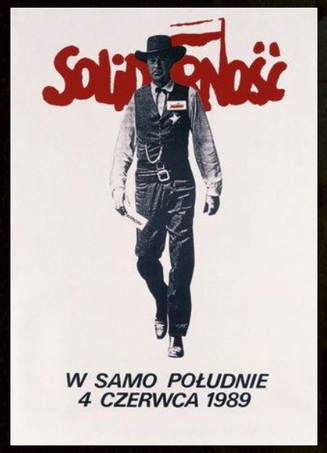
PODZIAŁ CZECHOSŁOWACJI

Upadek komunizmu nie rozwiązał wszystkich problemów Czechosłowacji. Na forum publicznym coraz częściej zaczęto mówić o dwóch niepodległych narodach i dyskutować na temat luźniejszego, federacyjnego związku Czech i Słowacji. Już w kwietniu 1990 r. została przyjęta nowa nazwa państwa: Czeska i Słowacka Republika Federacyjna. To jednak nie zatrzymało tendencji separatystycznych. Sytuacja zaostrzyła się po wyborach parlamentarnych w 1992 r. Na Słowacji zwyciężyła populistyczna Partia Ludowa, na której czele stanął Vladimír Mečiar [czyt.: **wla**dimir meczjar]. Miała ona nacjonalistyczny charakter i dążyła do całkowitej odrębności państwa. Podobnie wyglądała sytuacja w Czechach. Wybory wygrała tam Obywatelska Partia Demokratyczna kierowana przez Václava Klausa, która opowiadała się za utworzeniem niepodległej Republiki Czeskiej. 17 lipca 1992 r. Słowacka Rada Narodowa przegłosowała przyjęcie własnej flagi i konstytucji oraz zmieniła nazwę państwa na: Republika Słowacji.

JESIEŃ NARODÓW

W 1989 r. w wielu europejskich krajach komunistycznych odbyły się masowe demonstracje, które miały na celu obalenie lokalnych reżimów. Rewolucjom sprzyjały takie czynniki, jak problemy gospodarcze, działalność ugrupowań opozycyjnych, osłabienie ZSRS oraz postawa Michaiła Gorbaczowa, który przyzwalał na te historyczne przemiany i dystansował się od wewnętrznych spraw krajów bloku wschodniego. Skutkiem Jesieni Narodów było wyzwolenie się krajów Europy Środkowo-Wschodniej spod władzy komunistów.

Upadek muru berlińskiego nastąpił w nocy z 9 na 10 listopada 1989 r. Wydarzenie to sprawiło, że tłumy Berlińczyków wyszły na ulice nie tylko po to, żeby swobodnie przekroczyć granicę pomiędzy NRD i RFN, lecz także celebrować początek nowej epoki w dziejach Niemiec.

Plakat wyborczy „Solidarności” został zaprojektowany przez studenta III roku ASP Tomasza Sarneckiego. Na plakacie widać postać z westernu *W samo południe*, graną przez amerykańskiego gwiazdora filmowego Gary’ego Coopera [czyt.: garego kupera]. Bohater trzyma w ręku kartę do głosowania i na ubraniu nosi plakietkę z napisem „Solidarność”. Sarnecki przez długi czas zabiegał o zaakceptowanie tego projektu, który przez wielu opozycjonistów był uważany za „zbyt konfrontacyjny”.

Siły rządowe, wysłane przez Nicolae Ceaușescu do stłumienia powstania, które wybuchło w stolicy Rumunii Bukareszcie 22 grudnia 1989 r. Duża część żołnierzy odmówiła jednak wykonania rozkazów i stanęła po stronie protestującej ludności cywilnej.

ROK 1989

Polska

6 II–4 VI 1989
Okrągły Stół i wybory czerwcowe

Podczas obrad Okrągłego Stołu przedstawiciele władzy spotkali się z opozycją, aby ustalić wspólny plan demokratyzacji kraju. Wyrazili też zgodę na przeprowadzenie 4 czerwca częściowo wolnych wyborów parlamentarnych, które zakończyły się zwycięstwem opozycji solidarnościowej.

Węgry

13 VI 1989
Rozpoczęcie obrad Trójkątnego Stołu

W czasie obrad Trójkątnego Stołu przedstawiciele władz i opozycji ustalili główne kierunki reform polityczno-gospodarczych. Jesienią komuniści zezwolili na funkcjonowanie systemu wielopartyjnego, a w marcu 1990 r. odbyły się pierwsze wolne wybory parlamentarne.

NRD

9 XI 1989
Upadek muru berlińskiego

Mieszkańcy NRD masowo uciekali na zachód przez Polskę (w której była ambasada RFN), Węgry i Austrię. Po oficjalnym zniesieniu granicy pomiędzy państwami niemieckimi tłum Berlińczyków zaczął spontanicznie niszczyć oddzielający je mur.

Bułgaria

10 XI 1989
Przewrót w Bułgarskiej Partii Komunistycznej

Na fali masowych demonstracji lider partii komunistycznej Todor Żiwkow został odsunięty od władzy, a rządzący zaczęli szukać porozumienia z opozycjonistami. Przeprowadzone w październiku 1990 r. wybory parlamentarne wygrała opozycja demokratyczna.

Czechosłowacja

17 XI 1989
Początek aksamitnej rewolucji

Pokojowe strajki i manifestacje doprowadziły do dużych zmian politycznych, które zakończyły się obaleniem rządu komunistów i wyborem Václava Havla na prezydenta.

Rumunia

22 XII 1989
Demonstracje w Rumunii

Rumunia była jedynym krajem, w którym nie udało się uniknąć rozlewu krwi. Podczas demonstracji w Bukareszcie doszło do walk ze służbami bezpieczeństwa i śmierci ok. tysiąca osób. Ostatecznie dyktator Nicolae Ceaușescu wraz żoną zostali aresztowani i rozstrzelani.

POSTAĆ HISTORYCZNA

VÁCLAV HAVEL (1936–2011)

Czeski pisarz, dramaturg i poeta oraz polityk i działacz opozycyjny. Publikował teksty literackie w czechosłowackich czasopismach. Pod koniec lat 50. rozpoczął pracę w teatrze ABC, gdzie napisał swój pierwszy dramat. Jego twórczość obejmowała sztuki teatralne, eseje, listy i wiersze. Brał czynny udział w Praskiej Wiośnie. W latach 70. i 80. stał na czele opozycji antykomunistycznej w Czechosłowacji, a w 1989 r. został założycielem Forum Obywatelskiego i jednym z liderów aksamitnej rewolucji. Był sygnatariuszem oraz rzecznikiem Karty 77. W latach 1989–1992 sprawował funkcję prezydenta Czechosłowacji, a następnie prezydenta Czech (do 2003 r.). Aktywnie dążył do reform gospodarczych i demokratyzacji kraju. Wprowadził Czechy do NATO i przygotował je do wstąpienia do Unii Europejskiej. Był wielkim intelektualistą oraz mężem stanu.

W listopadzie Zgromadzenie Federacyjne uchwaliło ustawę, na mocy której **1 stycznia 1993 r.** Czechosłowacja została podzielona na dwa odrębne państwa: **Republikę Czeską** i **Republikę Słowacką**. Stosunki między krajami układały się bardzo dobrze.

UPADEK KOMUNIZMU W EUROPIE WSCHODNIEJ

Obalenie komunizmu w Rumunii przebiegało inaczej niż w Czechosłowacji i wiązało się z przelewem krwi. W grudniu 1989 r. wśród mieszkańców Timişoary [czyt.: timiszory] wybuchły protesty w obronie węgierskiego pastora László Tőkésa [czyt.: laslo tukesza], który publicznie krytykował władze. Podczas demonstracji doszło do licznych aktów przemocy. Wielu uczestników manifestacji zostało rannych lub zabitych. Pomimo to zdeterminowana ludność się nie poddała, a zamieszki ogarnęły cały kraj. 22 grudnia lider rządzącej partii komunistycznej **Nicolae Ceaușescu** [czyt.: nikolae czałszesku] zorganizował w Bukareszcie wiec poparcia dla siebie. Zgromadzony tłum zwrócił się jednak przeciwko przywódcy. Na stronę ludności cywilnej przeszły też oddziały wojskowe, a w mieście wybuchło powstanie. Manifestujący zdobyli pałac prezydencki, schwytali Ceaușescu i jego żonę, a następnie osądzili ich przed doraźnym trybunałem i rozstrzelali. Rządy przejął Demokratyczny Front Ocalenia Narodowego, który kontynuował politykę partii komunistycznej. Opozycja doszła do władzy w Rumunii dopiero w 1996 r.

Rządy w Bułgarii sprawowała ekipa **Todora Żiwkowa**. Usiłowała ona powstrzymać demonstracje antykomunistyczne za pomocą wojska. Opozycja miała jednak coraz większe poparcie społeczne. W rezultacie w listopadzie 1989 r. Żiwkow został odsunięty od władzy, a komuniści musieli szukać porozumienia z opozycjonistami. Choć wybory w czerwcu 1990 r. wygrała partia komunistyczna (działająca pod inną nazwą), to kandydat opozycji objął urząd prezydenta. W kolejnych wyborach w 1991 r. opozycja odniosła już pełne zwycięstwo.

Na Węgrzech w latach 80. wzmocniły się ruchy opozycyjne, także w środowiskach młodzieży oraz intelektualistów. W 1988 r. pod naciskiem opinii publicznej János Kádár zrezygnował ze stanowiska sekretarza generalnego partii komunistycznej. Jesienią 1989 r. partia przekształciła się w ugrupowanie socjalistyczne, a 23 października tego samego roku Węgry przyjęły nazwę Republiki Węgierskiej i wprowadziły system wielopartyjny.

Albania była najbiedniejszym i najbardziej zacofanym państwem bloku wschodniego. Różniła się znacznie od innych krajów socjalistycznych, także pod względem swobód obywatelskich. Mimo to upadek systemu komunistycznego przebiegał tutaj podobnie jak w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej. W marcu 1992 r. wybory

JESIEŃ NARODÓW W EUROPIE

? 1. Opisz zmiany na mapie politycznej Europy, do których doszło na przełomie lat 80. i 90.
2. Wymień państwa powstałe po 1989 r.

parlamentarne wygrała Partia Demokratyczna, a w kwietniu jej lider Sali Berisha [czyt.: berisza] został prezydentem. Rozpoczął się żmudny proces reform. Wprowadzanie zmian było niełatwe ze względu na opór części społeczeństwa i trudności gospodarcze. Mieszkańcy Albanii masowo emigrowali w poszukiwaniu lepszego życia. Rząd nie radził sobie także z korupcją i przestępczością.

Przemiany w Europie Środkowo-Wschodniej z 1989 r. zostały nazwane **Jesienią Narodów** – w nawiązaniu do Wiosny Ludów z 1848 r. Pod presją masowych demonstracji partie komunistyczne w kolejnych krajach rezygnowały z rządów. Proces demokratyzacji w tej części Europy przyspieszył dzięki wydarzeniom w Polsce, m.in. obradom Okrągłego Stołu, wyborom czerwcowym oraz powołaniu rządu Tadeusza Mazowieckiego (więcej zob. s. 465–470). Jesień Narodów doprowadziła do upadku systemu jałtańsko-poczdamskiego, funkcjonującego w Europie od zakończenia II wojny światowej.

ĆWICZENIA

1. Wymień polityczne i gospodarcze skutki zjednoczenia Niemiec.
2. Opisz, jak przebiegała aksamitna rewolucja.
3. Przedstaw proces rozpadu Czechosłowacji na dwa państwa.
4. Omów wydarzenia Jesieni Narodów w krajach bloku wschodniego.
5. Podaj przyczyny upadku komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Burakowski, A. Gubrynowicz, P. Ukielski, *1989. Jesień Narodów*, Warszawa 2021.
A. Kaczorowski, *Havel. Zemsta bezsilnych*, Wołowiec 2014.
M. Orzechowski, *Zdarzyło się w Berlinie. Polak patrzy na mur*, Warszawa 2013.

3 ROZPAD ZSRS

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny rozpadu ZSRS,
- polityczne i gospodarcze skutki upadku ZSRS,
- droga republik nadbałtyckich do niepodległości,
- imperialistyczne zapędy Rosji.

UPADEK ZSRS

Tendencje niepodległościowe w republikach sowieckich nasiliły się pod wpływem reform Gorbaczowa. Było to szczególnie widoczne w krajach nadbałtyckich oraz na Zakaukaziu. **11 marca 1990 r.** Litwa jako pierwsza ogłosiła niepodległość. W odpowiedzi Gorbaczow skierował tam wojsko. Sytuacja pozostawała nierozwiązana aż do sierpnia 1991 r., kiedy prezydent postanowił przekształcić ZSRS w federację, czyli związek luźno powiązanych republik. Część komunistycznych działaczy sprzeciwiała się postępowej polityce Gorbaczowa i zorganizowała zbrojny zamach stanu. Na czele spisku stanął **Giennadij Janajew**, zastępca sekretarza generalnego ZSRS. **Pucz Janajewa** (19–22 VIII 1991 r.) zakończył się klęską dzięki zdecydowanej reakcji prezydenta Republiki Rosyjskiej **Borysa Jelcyna**. Jelcyn szybko podporządkował sobie władzę wykonawczą. Zyskał też poparcie znacznej części wojska i mieszkańców Moskwy. Zdołał stłumić zamach stanu, a KPZS została rozwiązana.

Po tych wydarzeniach kolejne republiki sowieckie ogłaszały niepodległość. **8 grudnia 1991 r.** w Puszczy Białowieskiej Borys Jelcyn spotkał się z przewodniczącym Rady Najwyższej Białoruskiej SRS **Stanislausem Szuszkiewiczem** oraz przewodniczącym Rady Najwyższej Ukraińskiej SRS **Leonidem Krawczukiem**. Podjęli oni decyzję o utworzeniu **Wspólnoty Niepodległych Państw** (WNP). 21 grudnia 1991 r. do organizacji przystąpiły też: Armenia, Azerbejdżan, Kazachstan, Kirgizja, Mołdawia, Tadżykistan, Turkmenia i Uzbekistan. **26 grudnia 1991 r.** Michaił Gorbaczow rozwiązał ZSRS i ustąpił ze stanowiska.

REPUBLIKI NADBAŁTYCKIE

Republiki nadbałtyckie chciały odłączyć się od ZSRS. 23 sierpnia 1989 r., w 50. rocznicę podpisania paktu Ribbentrop–Mołotow, odbył się masowy protest trzech krajów nadbałtyckich: Litwy, Łotwy i Estonii. Uczestnicy demonstracji utworzyli ok. 600-kilometrowy łańcuch, przebiegający przez wszystkie trzy kraje. Trzymali flagi państwowe, śpiewali pieśni narodowe, a wieczorem wznieśli na 15 minut połączone ręce. Szacuje się, że w wydarzeniu wzięło udział ok. 2 mln osób. Ta olbrzymia mobilizacja pokazała mieszkańcom republik bałtyckich ich siłę i umocniła w dążeniu do niepodległości. Przyczyniła się też do podpisania przez Gorbaczowa deklaracji potępiającej pakt Ribbentrop–Mołotow.

Łańcuch bałtycki stworzony przez mieszkańców Litwy, Łotwy i Estonii w ramach demonstracji przeciwko uzależnieniu od ZSRS. Ta inicjatywa stała się początkiem drogi tych państw do odzyskania niepodległości.

- *fotografia, Estonia, 23 VIII 1989 r.*

Na początku lat 90. republiki nadbałtyckie ogłosiły niepodległość i wybrały własne władze. Choć w kolejnych latach w regionie zaczęły narastać tendencje nacjonalistyczne, wszystkie trzy państwa zdołały zbudować system demokratyczny. Przestawiły się też na gospodarkę rynkową. W 2004 r. Litwa, Łotwa i Estonia razem wstąpiły do Unii Europejskiej i NATO.

? Jak przebiegał pokojowy protest państw nadbałtyckich?

TEKST ŹRÓDŁOWY

PUCZ JANAJEWA

19 sierpnia 1991 r. Komitet Stanu Wyjątkowego, zrzeszający uczestników puczu Janajewa, wydał odezwę. Przedstawił w niej ocenę sytuacji polityczno-gospodarczej Związku Sowieckiego. Zaproponował też zmiany, które pomogłyby rozwiązać problemy mieszkańców ZSRS.

Zwracamy się do Was w tej ciężkiej i krytycznej dla losu Ojczyzny i naszych narodów godzinie! Nad naszą wielką Ojczyzną zawisło śmiertelne niebezpieczeństwo!

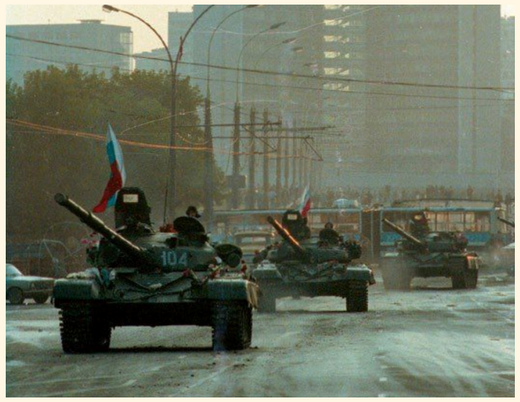
Rozpoczęta z inicjatywy M.S. Gorbaczowa polityka reform – która miała zmierzać do zabezpieczenia dynamicznego rozwoju kraju i demokratyzacji życia społecznego – z wielu powodów znalazła się w ślepej uliczce [...]. *Rozpoczęło się złośliwe wyszydzanie wszystkich instytucji państwa. Doszło do tego, że nikt nie jest w stanie rządzić naszym krajem* [...]. *Kryzys władzy katastrofalnie odbił się na gospodarce. Chaotyczne i żywiołowe przechodzenie do gospodarki rynkowej doprowadziło do wybuchu egoizmów* [...]. *Wojna ustaw i popieranie odśrodkowych tendencji spowodowały zniszczenie jednolitego mechanizmu gospodarki narodowej, budowanego przez dziesięciolecia* [...].

Pogłębiająca się destabilizacja polityczna i ekonomiczna sytuacji Związku Radzieckiego podważa naszą pozycję na świecie [...].

Zamierzamy bez zwłoki odbudować praworządność, położyć kres przelewowi krwi, wypowiedzieć bezwzględną wojnę światu przestępczemu, wyrwać z korzeniami to wszystko, co hańbi i kompromituje nasze społeczeństwo, co poniża obywateli radzieckich [...]. *Naszą najważniejszą troską będzie rozwiązanie problemu wyżywienia i mieszkań* [...].

Twardo oświadczamy, że nigdy nikomu nie pozwolimy godzić w naszą suwerenność, niezależność i terytorialną całość. Wszelkie próby rozmawiania z naszym krajem językiem dyktatu, bez względu na to, z czyjej strony one wyjdą, zostaną zdecydowanie udaremnione [...].

Źródło: A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993*, Kraków 1998, s. 289–290.

Czołgi na ulicach Moskwy podczas puczu Janajewa, będącego ostatnią próbą ratowania przez komunistów upadającego ZSRS.

- *fotografia, Moskwa, VIII 1991 r.*

? 1. Odpowiedz, jak autorzy odezwy oceniali reformy Gorbaczowa.
2. Wymień problemy, które przywódcy puczu chcieli rozwiązać po przejęciu władzy.

Puste półki w jednym z moskiewskich sklepów spożywczych. Wskutek rozpadu bloku wschodniego i przemian gospodarczych nasiliły się problemy z zaopatrzeniem sklepów w podstawowe towary.

▪ *fotografia, Moskwa, XII 1990 r.*

ROSJA PO UPADKU ZSRS

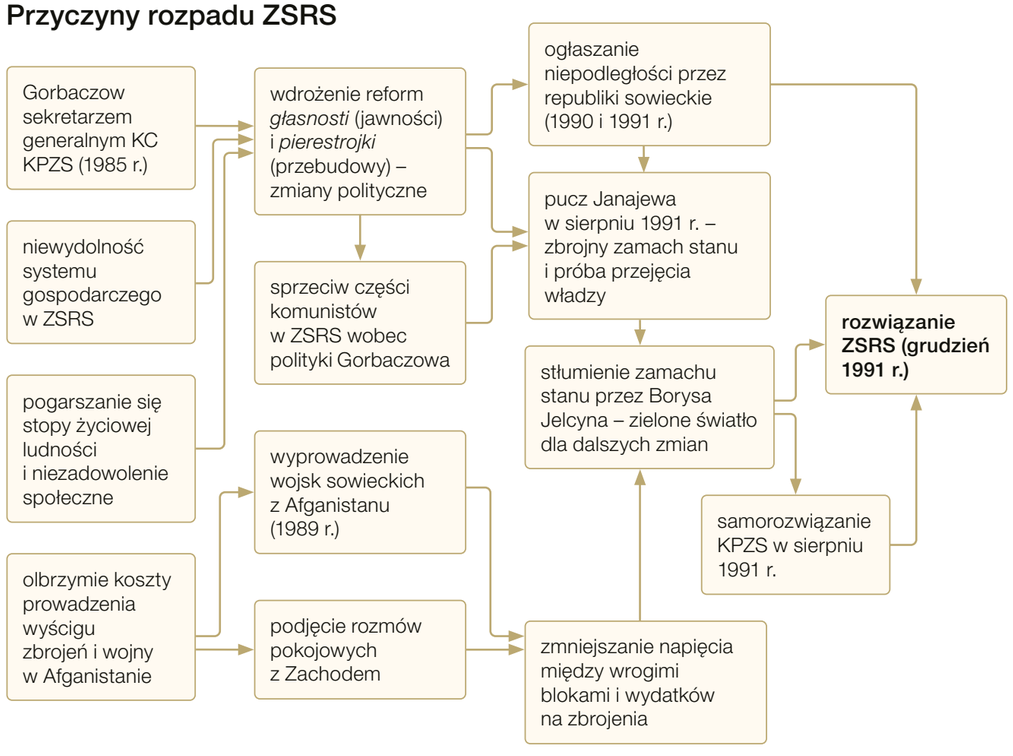
Po upadku ZSRS Federacja Rosyjska zmagała się z wielkim kryzysem gospodarczym. Aby poprawić trudną sytuację, Borys Jelcyn postanowił przeprowadzić reformy. Po **uwolnieniu cen** na produkty i usługi w państwie doszło jednak do hiperinflacji, wynoszącej w skali rocznej 2600%. Rząd nie potrafił się uporać z recesją. W kraju wybuchały strajki i protesty. Z uwagi na sprzeciw społeczny reformy wkrótce zostały zaniechane, a Rosja osiągnęła stabilizację ekonomiczną dzięki pomocy finansowej z zagranicy. Pod koniec lat 90. popularność prezydenta Jelcyna mocno spadła. Za jego rządów wśród Rosjan powstały ogromne przepaści społeczne. Oligarchowie (bogaci przedsiębiorcy, którzy często zdobyli pieniądze w niejasny sposób) zgromadzili olbrzymie majątki i mieli duże wpływy w rządzie czy biznesie, podczas gdy mieszkańcy prowincji nadal żyli w biedzie.

W 2000 r. prezydentem Federacji Rosyjskiej został **Władimir Putin**. Wcześniej był on szefem Federalnej Służby Bezpieczeństwa (dawnego KGB). Mimo rozpadu ZSRS Putin wciąż nawiązywał do potęgi Rosji i jej imperialnej historii. W 1997 r. Rosja przystąpiła do grupy G7, zrzeszającej państwa najbardziej wpływowe pod względem gospodarczym (po aneksji Krymu w 2014 r. jej członkostwo zostało zawieszone). W 2004 r. Putin wygrał kolejne wybory prezydenckie, głównie dzięki poparciu rosyjskich oligarchów i państwowych mediów. Za jego rządów demokracja w Rosji miała charakter pozorny. Cztery lata później władzę objął **Dmitrij Miedwiediew**, bliski współpracownik Putina. Od 2012 r. Putin ponownie jest prezydentem Federacji Rosyjskiej.

Od początku lat 90. Rosja dążyła do dominacji na obszarach dawnego ZSRS. Poprzez Wspólnotę Niepodległych Państw, oficjalnie służącą współpracy polityczno-gospodarczej, wywierała wpływ na byłe republiki sowieckie. Podjęła też próby integracji z Białorusią. W 1994 r. rządy w tym kraju przejął **Alaksandr Łukaszenka**. Trzy lata później powołano Związek Białorusi i Rosji (ZBiR), a w 2000 r. – Państwo Związkowe Rosji i Białorusi. To jednak nie zaspokoiło imperialnych ambicji Moskwy.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Przyczyny rozpadu ZSRS

WARTO WIEDZIEĆ

Unia Euroazjatycka

W 2011 r. Putin zaproponował utworzenie Unii Euroazjatyckiej, wzorowanej na UE. Usiłował w ten sposób poszerzyć wpływy w państwach byłego bloku wschodniego. Projekt nie zdobył jednak uznania, dlatego rosyjski przywódca przedstawił koncepcję Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej. Została ona powołana 29 maja 2014 r. (formalnie rozpoczęła działalność 1 stycznia 2015 r.), a w jej skład weszły: Rosja, Armenia, Białoruś, Kazachstan i Kirgistan. Państwami obserwatorami zostały Mołdawia, Kuba i Uzbekistan, a status kandydata przyznano Mongolii, Syrii, Tadżykistanowi i Uzbekistanowi. W organizacji obowiązują unia celna oraz swobodny przepływ kapitału, towarów, usług i siły roboczej. Moskwa próbowała przekonać do tej inicjatywy także Ukrainę. Jednak ukraińskie władze po rewolucji w Kijowie i ucieczce Janukowycza zdecydowanie opowiedziały się za integracją z Unią Europejską.

? W jakim celu Rosja powołała Euroazjatycką Unię Gospodarczą?

Najwyższy szczyt Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej w Moskwie, w którym uczestniczyli ówcześni prezydenci: Armenii – Serż Sarkisjan [1], Białorusi – Alaksandr Łukaszenka [2], Kazachstanu – Nursułtan Nazarbajew [3], Rosji – Władimir Putin [4], oraz Kirgizji – Ałmazbek Atambajew [5].

▪ *fotografia, Moskwa, 2014 r.*

Dżochar Dudajew [1] był jedynym Czeczenem w armii ZSRS, który uzyskał stopień generała. W 1991 r. przejął władzę w Czeczenii, a 1 listopada tego roku ogłosił jej niepodległość. Zginął w 1995 r. w ataku rakietowym wojsk rosyjskich.

▪ *fotografia, Grozny, 1994 r.*

KONFLIKTY W BYŁYM ZSRS

Po upadku Związku Sowieckiego jego tereny stały się zarzewiem nowych konfliktów o podłożu etnicznym, religijnym lub politycznym. Ze szczególną mocą wybuchły one na Kaukazie. Silne dążenia niepodległościowe przeplatały się tam z napięciami na tle etnicznym, zaostrzonymi dodatkowo przez masowe przesiedlenia ludności w czasach ZSRS. Sytuację komplikowały też różnice wyznaniowe między muzułmanami i chrześcijanami. Z czasem powodem kolejnych konfliktów stały się dążenia Rosji do odzyskania wpływów na terenie dawnego imperium.

1 Naddniestrze

Wojna między Mołdawią a rosyjskojęzyczną ludnością zamieszkującą lewy brzeg Dniestru wybuchła w 1991 r. Obrońcy Naddniestrza odparli wojska mołdawskie z pomocą wojsk rosyjskich. Region ten funkcjonuje jak niezależne państwo nieuznawane przez nikogo na świecie.

2 Ukraina

Po rewolucji godności i aneksji Krymu przez Rosję we wschodnich rejonach kraju doszło do inspirowanych przez Moskwę antyukraińskich wystąpień. W kwietniu 2014 r. wybuchł tam konflikt zbrojny pomiędzy prorosyjskimi separatystami a władzami w Kijowie. W jego wyniku doszło do odłączenia części obwodów ługańskiego i donieckiego. Niejasny status tych regionów i tlący się konflikt stał się pretekstem dla Rosji do pełnoskalowej wojny z Ukrainą, która wybuchła 24 lutego 2022 r.

Terroryzm w Rosji

Zamachy terrorystyczne w Rosji były jednym z elementów czeczeńskiej walki o niepodległość. Pierwszy duży atak przeprowadzono w 1995 r., gdy grupa bojowników pod dowództwem Szamila Basajewa zajęła szpital miejski w Budionnowsku. Akcja uświadomiła terrorystom skuteczność takiej formy walki. Do największych zamachów w XXI w. należały atak w moskiewskim teatrze na Dubrowce w 2002 r. oraz napad na szkołę w Biesłanie 1 września 2004 r.

6 Tadżykistan

W 1992 r. w Tadżykistanie wybuchł konflikt pomiędzy prorosyjskim rządem a opozycją, wspieraną przez islamskich fundamentalistów. Ostatecznie w 1997 r. podpisano porozumienie pokojowe, na mocy którego opozycja uzyskała ponad 30% stanowisk rządowych.

5 Górski Karabach

Zamieszki etniczne w tej zamieszkanej przez Ormian enklawie, formalnie należącej do Azerbejdżanu, wybuchły już w 1988 r. W 1992 r. mieszkańcy Karabachu ogłosili niepodległość. Doprowadziło to do wojny z Azerami zakończonej rozejmem. Górski Karabach został suwerennym państwem, nieuznawanym jednak na arenie międzynarodowej.

4 Czeczenia

Ogłoszenie w 1991 r. niepodległości przez Czeczenię spotkało się ze sprzeciwem Rosji. Podjęła ona interwencję zbrojną (1994–1996), która zakończyła się jej porażką. Dopiero II wojna czeczeńska z lat 1999–2009 pozwoliła Rosji opanować zbuntowaną republikę. W czasie walk Rosjanie dopuścili się licznych zbrodni, a ustanowione nowe władze stały się zupełnie zależne od Moskwy.

3 Gruzja

Po ogłoszeniu niepodległości przez Gruzję kraj ten musiał zmierzyć się z konfliktem z dwoma regionami – Abchazją i Osetią Południową, które nie uznały zwierzchności Tbilisi. Osetyńcy i Abchazowie przy pomocy wojsk rosyjskich odparli ataki Gruzinów. Oba regiony pozostają niepodległe, ale nieuznawane na świecie i całkowicie zależne od Moskwy.

Żołnierz ukraiński w ruinach nowego terminalu lotniska w Doniecku, które stało się miejscem jednej z najbardziej zaciętych bitew z czasów wojny w Donbasie.

Ruiny Groznego, stolicy Czeczenii, która została zdobyta przez wojska rosyjskie po krwawym szturmie na przełomie 1994 i 1995 r.

ROZPAD BLOKU WSCHODNIEGO

1. Wskaż państwa powstałe po rozpadzie bloku komunistycznego.
2. Wymień państwa sąsiadujące z Polską, które utworzono po rozpadzie ZSRS.
3. Pokaż państwa byłego ZSRS, które weszły do UE i NATO.

WOJNY CZECZEŃSKIE

W latach 90. mieszkańcy wielu regionów wschodniej Europy podjęli walkę, aby uwolnić się spod wpływów Rosji. W listopadzie 1991 r. niepodległość ogłosiła **Czeczenia**. Nie została ona jednak uznana na arenie międzynarodowej. W 1994 r. wybuchła **I wojna czeczeńska** i do kraju wkroczyły wojska rosyjskie. Podczas konfliktu dochodziło do licznych aktów terroryzmu. 14 czerwca 1995 r. separatyści czeczeńscy pod dowództwem Szamila Basajewa zaatakowali miasto Budionnowsk na południu Rosji. Zabarykadowali się w szpitalu położniczym z ok. 1,5 tys. zakładników, a następnie wystosowali listę żądań. Borys Jelcyn nie chciał negocjować z terrorystami i nakazał wojsku szturm na budynek szpitala. Po czterech dniach walki rozpoczęły się rokowania pokojowe. Atak na Budionnowsk był przełomowym wydarzeniem I wojny czeczeńskiej. Wywołał w społeczeństwie rosyjskim poczucie zagrożenia i doprowadził do zmian personalnych w rządzie moskiewskim. Pokazał również Czeczenom, że działaniami terrorystycznymi mogą osiągnąć swoje cele. W 1996 r. Rosja i Czeczenia podpisały rozejm. Spór jednak

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna w Osetii Południowej

W latach 90. XX w. Gruzja utraciła kontrolę nad częścią swojego terytorium: Abchazją i Osetią Południową. Powstały tam separatystyczne republiki nieuznawane na arenie międzynarodowej, popierane jedynie przez rząd rosyjski. Gdy na początku XXI w. Gruzja zaczęła zacieśniać relacje z Zachodem, Rosja sprowokowała kolejny konflikt w Osetii Południowej. W 2008 r. wojska gruzińskie wkroczyły do separatystycznej republiki. W odpowiedzi armia rosyjska zaatakowała Gruzję. Gruzini zostali pokonani, a Rosja uznała niepodległość Osetii Południowej i Abchazji.

? Jak doszło do wybuchu wojny w Gruzji w 2008 r.?

Prezydent Lech Kaczyński w obecności prezydentów: Gruzji – Micheila Saakaszwilego, Litwy – Valdasa Adamkusa, Estonii – Toomasa Hendrika Ilvesa, Ukrainy – Wiktora Juszczenki, i premiera Łotwy Ivarsa Godmanisa na wiecu poparcia w Tbilisi. Przywódcy Europy Wschodniej solidarnie wsparli Gruzję podczas rosyjskiej inwazji.

▪ *fotografia, Tbilisi, 12 VIII 2008 r.*

nie wygasł i w sierpniu 1999 r. wybuchła **II wojna czeczeńska**. Wojska rosyjskie ponownie wkroczyły na teren republiki. Zniszczyły m.in. stolicę w Groznym, dopuszczały się też zbrodni na ludności cywilnej. Czeczeni odpowiedzieli kolejnymi zamachami, m.in. w Bujnaksku, Moskwie i Wołgodońsku. 23 października 2002 r. terroryści czeczeńscy pod dowództwem Mowsara Barajewa przeprowadzili zamach w moskiewskim teatrze na Dubrowce. Opanowali budynek, po czym zażądali od Rosji wycofania wojsk i zakończenia wojny. Trzy dni później rosyjskie oddziały specjalne przypuściły szturm z użyciem gazu usypiającego. To wydarzenie dało Putinowi pretekst do dalszych działań zbrojnych w regionie.

1 września 2004 r. Czeczeni pod wodzą Szamila Basajewa napadli na szkołę w rosyjskim Biesłanie. Zażądali m.in. uznania niepodległości ich państwa i wycofania z niego wojsk rosyjskich. Terroryści opanowali budynek i wzięli 1181 zakładników, z których większość stanowiły dzieci. Po dwóch dniach bezowocnych negocjacji wojsko rosyjskie przeprowadziło szturm. Podczas akcji zginęły 334 osoby (w tym 156 dzieci), a 700 zostało rannych, co zostało bardzo krytycznie ocenione przez społeczeństwo rosyjskie. Władze wykorzystały atak Czeczenów jako uzasadnienie dalszych walk. II wojna czeczeńska zakończyła się oficjalnie w 2009 r. Od 2007 r. prezydentem Czeczenii jest Ramzan Kadyrow, w pełni współpracujący z Putinem.

GRUZJA

Gruzja odzyskała niepodległość w 1991 r. Państwo to musiało przeciwstawiać się wpływom rosyjskim i walczyć o własną niezależność. Pierwszym prezydentem Gruzji został Zwiad Gamsachurdia. Głosił on hasło *Gruzja dla Gruzinów*, dążył też do usunięcia z kraju armii sowieckiej. W 1992 r. przedstawiciele opozycji na czele z Eduardem Szewardnadze przeprowadzili zamach stanu i przejęli władzę. Trzy lata później Szewardnadze został prezydentem. Za jego rządów Gruzja zacieśniła współpracę z USA i skoncentrowała swoją politykę zagraniczną na partnerstwie z NATO i UE. Jednocześnie utraciła kontrolę nad Abchazją, Osetią Południową i Adżarią. W 2003 r. w Gruzji wybuchły masowe protesty spowodowane fałszerstwami podczas wyborów parlamentarnych. W trakcie tzw. **rewolucji róż** nieuzbrojeni demonstranci, trzymający w rękach róże, wdarli się do siedziby parlamentu w Tbilisi. Szewardnadze podał się do dymisji. Władzę objął **Micheil Saakaszwili**, który w 2004 r. został prezydentem Gruzji.

UKRAINA

Ukraina ogłosiła niepodległość 24 sierpnia 1991 r. Kraj znajdował się w trudnej sytuacji gospodarczej i politycznej. W 1994 r. prezydentem został Leonid Kuczma, który usiłował prowadzić politykę ugodową zarówno wobec Rosji, jak i państw zachodnich. W tym samym roku w grudniu w Budapeszcie zostało podpisane **memorandum budapesztańskie**. Na jego mocy Ukraina miała przekazać Rosji swoją broń nuklearną oraz przystąpić do układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej. W zamian USA, Rosja i Wielka Brytania zobowiązały się respektować suwerenność i integralność terytorialną tego kraju.

Do przełomowych wydarzeń w Ukrainie doszło podczas wyborów prezydenckich w 2004 r. Prorosyjski kandydat **Wiktor Janukowycz** wspierany przez Kuczmę odniósł zwycięstwo nad byłym premierem i przedstawicielem opozycji **Wiktorem Juszczenką**. Szybko jednak wyszło na jaw, że wybory mogły zostać sfałszowane. Doszło do masowych protestów społecznych oraz próby otrucia kandydata opozycji. Na przełomie 2004 i 2005 r. wybuchła **pomarańczowa rewolucja** (nazwana tak od koloru partii opozycyjnej). Ukraińcy mieli nadzieję, że dzięki Juszczence ich kraj uniezależni się od Rosji i nawiąże relacje z Zachodem. Pod wpływem protestów oraz zdecydowanej międzynarodowej reakcji w grudniu 2004 r. w Ukrainie odbyło się powtórne głosowanie, tym razem w obecności obserwatorów z innych państw.

Walki na ulicach Kijowa podczas Euromajdanu, nazywanego też rewolucją godności. Do najkrwawszych starć doszło 20 lutego, gdy milicja użyła przeciwko protestującym broni palnej. Zginęło wówczas 75 osób, a ok. 600 zostało rannych.

▪ *fotografia, Kijów, II 2014 r.*

Po wyborach Wiktor Juszczenko objął urząd prezydenta. Sytuacja polityczna i gospodarcza Ukrainy była jednak tak skomplikowana, że nowa ekipa nie potrafiła wyprowadzić kraju z kryzysu. W kolejnych wyborach prezydenckich w 2010 r. zwyciężył Janukowycz. Rozwijała się korupcja, a ludzie związani z władzą szybko zyskiwali olbrzymie majątki. Ukraina była nadal uzależniona od Rosji. Władze prześladowały też przedstawicieli opozycji, m.in. Julię Tymoszenko. W 2013 r. prezydent Janukowycz odmówił podpisania umowy stowarzyszeniowej Ukrainy z Unią Europejską. To spowodowało zryw społeczny zwany **Euromajdanem** (od Majdanu – Placu Niepodległości w Kijowie). Sytuacja zaostrzyła się,

Ukraińscy żołnierzy obsługujący działo na froncie podczas walk na wschodzie Ukrainy po inwazji Rosji.

▪ *fotografia, Ukraina, 2023 r.*

KRYZYS KRYMSKI

Putin wykorzystał chwilową destabilizację Ukrainy po Euromajdanie, aby przejąć władzę nad Krymem, zamieszkanym głównie przez mniejszość rosyjską. Już kilka dni po ucieczce Janukowycza na Krymie pojawili się rosyjscy żołnierze. Aby usankcjonować nielegalną aneksję, separatyści wspierani przez Moskwę w marcu 2014 r. przeprowadzili referendum. Według oficjalnych danych większość mieszkańców głosowała za przyłączeniem Krymu do Rosji. Władze w Kijowie uznały referendum za nieważne, a jego wyniki za sfałszowane. Aneksję Krymu potępiło także środowisko międzynarodowe, m.in. Rada Europy oraz Zgromadzenie Ogólne ONZ.

? Jak się zakończył kryzys na Półwyspie Krymskim?

Rosyjscy żołnierze, nazywani „zielonymi ludzikami", przed bazą armii ukraińskiej na Krymie. Ukraińcy nie podjęli wówczas walki z dużo silniejszym agresorem.

▪ *fotografia, Krym, 2014 r.*

gdy władze ograniczyły wolność słowa i organizację zgromadzeń. Doszło do walk ulicznych. W dniach 18–20 lutego 2014 r. siły rządowe przypuściły szturm na Majdan. Zginęło prawie 100 osób, a Janukowycz utracił kontrolę nad sytuacją i uciekł do Rosji.

Rewolucja zapoczątkowała ciąg wrogich działań ze strony Rosji. Zalicza się do nich **aneksję Krymu** w 2014 r. oraz walki prorosyjskich separatystów we wschodnich obwodach Ukrainy. Tlący się cały czas rosyjsko-ukraiński konflikt wybuchł z pełną siłą **24 lutego 2022 r.**, gdy Rosja dokonała inwazji na Ukrainę. To poskutkowało wielką falą uchodźców, którzy wyjechali z ogarniętego wojną kraju, głównie do Polski. Obecnie państwa NATO poprzez pomoc finansową i militarną wspierają Ukrainę w walce z siłami rosyjskimi. Nie są jednak bezpośrednio zaangażowane w konflikt. Na terenie objętym działaniami wojennymi wojsko rosyjskie regularnie dopuszcza się zbrodni wojennych.

ĆWICZENIA

1. Omów proces rozpadu ZSRS.
2. Oceń sytuację polityczną i gospodarczą Rosji za rządów Borysa Jelcyna.
3. Wymień konflikty, które toczyły się w latach 90. na terenie byłego ZSRS.
4. Podaj przyczyny i skutki wojen czeczeńskich.
5. Scharakteryzuj sytuację wewnętrzną Ukrainy na przełomie XX i XXI w.
6. Przedstaw politykę postsowieckiej Rosji wobec narodów Europy Wschodniej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Z. Błażewicz, P. Krzykowski, M. Żyła, *Półwysep Krymski – strategiczny element relacji rosyjsko-ukraińskich*, Warszawa 2018.
M. Gessen, *Putin. Człowiek bez twarzy*, tłum. J. Szajkowska, M. Witkowska, Warszawa 2012.
Z. Szmyd, *Republika Czeczeńska w walce o niepodległość*, Warszawa 2000.

4 EUROPA NA PRZEŁOMIE XX I XXI W.

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja międzynarodowa na przełomie XX i XXI w.,
- wojna domowa w Jugosławii,
- integracja polityczna i gospodarcza Europy,
- znaczenie NATO we współczesnym świecie.

NOWA RZECZYWISTOŚĆ NA ŚWIECIE

Świat na przełomie XX i XXI w. wyglądał zupełnie inaczej niż w czasach zimnej wojny. Chociaż w Europie nadal wybuchały lokalne spory i wojny, zniknęło zagrożenie światowym konfliktem nuklearnym. Dużym wyzwaniem w tym okresie była transformacja gospodarcza byłego bloku wschodniego. Wprowadzane tam reformy doprowadziły do niekontrolowanych zjawisk ekonomicznych i ogromnego bezrobocia. Recesja nastąpiła także na zachodzie Europy i w Stanach Zjednoczonych. Dobrze rozwijały się natomiast Japonia, Chiny i inne kraje Dalekiego Wschodu. USA utrzymały pozycję mocarstwa, które kształtowało ład na świecie. Stany Zjednoczone pod rządami Billa Clintona (1993–2001) wspierały proces przemian w Europie Środkowo-Wschodniej, a poza tym w Rosji. Ponadto pilnowały światowego porządku i zacieśniały współpracę z państwami Dalekiego Wschodu.

W 1992 r. w Nowym Jorku odbyła się uroczysta sesja Rady Bezpieczeństwa ONZ. Uczestniczyli w niej prezydenci Bush (senior) i Jelcyn oraz szefowie rządów Japonii, Chin, Francji i Wielkiej Brytanii. Zgromadzeni podpisali deklarację, która regulowała stosunki międzynarodowe w nowej rzeczywistości politycznej. W tym samym roku na sesji KBWE w Helsinkach przedstawiciele 27 państw (w tym byłego Układu Warszawskiego) podpisali Traktat o otwartych przestworzach, zwany też układem otwartego nieba. Na jego mocy nieuzbrojone samoloty rozpoznawcze mogły latać nad terytoriami krajów sygnatariuszy. W ten sposób państwa budowały między sobą wzajemne zaufanie.

Kraje europejskie były też zainteresowane współpracą regionalną. W sierpniu 1991 r. Polska, Francja i Niemcy utworzyły **Trójkąt Weimarski** [czyt.: wajmarski]. Tego samego roku powstała **Grupa Wyszehradzka**. W jej skład weszły państwa Europy Środkowej: Węgry, Polska i Czechosłowacja (od 1993 r. – Czechy i Słowacja). Z kolei w grudniu 1992 r. zostało zawarte Środkowoeuropejskie Porozumienie o Wolnym Handlu (ang. skrót CEFTA). Jego celem było zniesienie ceł i usprawnienie wymiany handlowej po rozwiązaniu RWPG.

Podpisanie porozumienia w Wyszehradzie przez prezydentów Czechosłowacji – Václava Havla, Polski – Lecha Wałęsę i Węgier – Arpada Goencza.

- *fotografia, Wyszehrad, II 1991 r.*

Po zakończeniu zimnej wojny na świecie rozpoczął się proces redukowania broni konwencjonalnej. W 1992 r. podpisano Traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie (ang. skrót CFE). Ustalił on limity liczebności wojska i typów broni dla 29 państw, w tym 7 republik postsowieckich. W 1991 i 1993 r. zostały zawarte układy **START I** i **START II**, dotyczące zniszczenia większości zapasów broni atomowej. W tym samym czasie niektóre kraje pozaeuropejskie zaczęły jednak proces intensywnych zbrojeń. Do państw posiadających broń atomową dołączyły Izrael, Indie, Pakistan i RPA. Prace nad nią prowadzono również w Iranie, Iraku oraz Libii.

ROZPAD JUGOSŁAWII

Jugosławia powstała w 1918 r. jako państwo federacyjne, zamieszkane przez wiele narodów. Dominującą pozycję szybko uzyskali tam Serbowie. Podczas II wojny światowej od federacji oddzieliła się Chorwacja, jednak po zakończeniu walk ponownie została przyłączona do Jugosławii. Władzę w odbudowanym państwie przejęła Komunistyczna Partia Jugosławii, na której czele stał Josip Broz-Tito. Przez długi czas zdołał on utrzymać poprawne stosunki między różnymi grupami narodowościowymi. Sytuacja zmieniła się po śmierci przywódcy w 1980 r. W Jugosławii zaczęły narastać tendencje separatystyczne, które ostatecznie doprowadziły do konfliktu zbrojnego o podłożu narodowościowym.

W latach 90. Jugosławia była zdominowana przez Serbów. Gdy 25 czerwca 1991 r. **Słowenia** i **Chorwacja** ogłosiły niepodległość,

MASAKRA W SREBRENICY

Masakra w Srebrenicy, przeprowadzona między 12 a 16 lipca 1995 r., stała się jednym z najtragiczniejszych symboli wojny domowej w Jugosławii. W czerwcu 1993 r. ONZ ogłosiło Srebrenicę i okoliczne tereny strefą bezpieczeństwa. Wkrótce zaczęła tam napływać ludność cywilna, szukająca schronienia przed walkami. Do nadzoru tego obszaru został przydzielony holenderski batalion ONZ, składający się z ok. 400 żołnierzy. Wojska serbskie dążyły jednak do likwidacji bośniackich enklaw i 11 lipca 1995 r. zdobyły Srebrenicę zamieszkiwaną przez muzułmanów. Siły holenderskie strzegące enklawy zostały otoczone, rozbrojone i zmuszone do wycofania się. W ciągu kilku kolejnych dni Serbowie przeprowadzili tam masowe egzekucje ponad 8 tys. muzułmańskich chłopców i mężczyzn. Po tym tragicznym wydarzeniu Amerykanie interweniowali zbrojnie z ramienia NATO. 12 października 1995 r. podpisano zawieszenie broni. Odpowiedzialni za ludobójstwo Ratko Mladić oraz Radovan Karadžić [czyt.: karadżicz] zostali po latach osądzeni przez Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii i skazani na dożywotnie więzienie. O przyczynienie się do masakry w Srebrenicy był oskarżony także prezydent Serbii Slobodan Milošević [czyt.: mi**lo**szewić]. Nie udowodniono mu jednak bezpośredniego udziału w zabójstwach.

Cmentarz i Pomnik Ofiar Ludobójstwa w Srebrenicy–Potočari [czyt.: potoczari], na którym pochowano ponad 6,5 tys. ofiar masakry z 1995 r.

- *fotografia, Srebrenica–Potočari, 2014 r.*

? Jaki los spotkał muzułmanów zamieszkujących Srebrenicę?

WOJNA W BYŁEJ JUGOSŁAWII

? **1.** Wymień państwa, które powstały w wyniku wojny domowej w Jugosławii.
2. Wskaż miejsca, gdzie stoczono najcięższe walki.
3. Pokaż miejsca, w których doszło do drastycznego łamania praw człowieka.

wojska jugosłowiańskie wkroczyły do Słowenii. Musiały się jednak wycofać z powodu oporu Słoweńców i zdecydowanej reakcji międzynarodowej. Wkrótce Jugosławia zaatakowała Chorwację, również bez sukcesów. W sierpniu 1991 r. Serbowie mieszkający w Chorwacji wzniecili powstanie na chorwacko-bośniackim pograniczu Republiki Serbskiej Krajiny. Wskutek tych wydarzeń wybuchła wojna chorwacko-serbska. Walki trwały do stycznia 1992 r. W ich trakcie dochodziło do czystek etnicznych i masowych mordów.

Macedonia proklamowała niepodległość 17 listopada 1991 r. Na arenie międzynarodowej długo nie chciała jej uznać Grecja, która uważała nazwę „Macedonia" za część greckiej tradycji narodowej. Ostatecznie państwo przyjęło nazwę Była Jugosłowiańska Republika Macedonii, a od 2019 r. – **Macedonia Północna**.

Republika Bośni i Hercegowiny ogłosiła niepodległość 3 marca 1992 r. Niebawem została uznana przez Wspólnotę Europejską i USA. Nie zgadzali się z tym jednak Serbowie, stanowiący prawie połowę ludności Bośni. Wojska jugosłowiańskie wkroczyły do Bośni, ale pod naciskiem opinii międzynarodowej musiały się wycofać. Wówczas między Serbami

Oddziały serbskie podczas oblężenia Sarajewa, trwającego od wiosny 1992 r. do końca lutego 1996 r. Wskutek działań zbrojnych i ostrzału artyleryjskiego zginęło ok. 10 tys. mieszkańców, a ponad 50 tys. zostało rannych.
▪ *fotografia, Sarajewo, II 1995 r.*

KONFLIKT W KOSOWIE

Albańczycy mieszkający w Kosowie już w 1990 r. żądali oderwania tej autonomicznej prowincji od Jugosławii i włączenia jej do **Albanii**. Prezydent Serbii **Slobodan Milošević** natychmiast skierował tam wojsko jugosłowiańskie i zniósł autonomię Kosowa. Problem został chwilowo rozwiązany, ale już w 1996 r. doszło do kolejnych wystąpień. W 1998 r. do Kosowa wkroczyło wojsko serbskie. Żołnierze dopuszczali się zbrodni na ludności cywilnej, co poskutkowało interwencją NATO. Siły sojuszu przejęły kontrolę nad spornym terenem i rozpoczęły naloty na Serbię. W 2006 r. od Serbii oddzieliła się **Czarnogóra**, która utworzyła własne państwo. Dwa lata później niepodległość ogłosiło **Kosowo** – do dziś uznawane tylko przez niektóre kraje. Serbowie nie mogą się pogodzić z utratą Kosowa, ponieważ uznają je za kolebkę swojej państwowości.

Żołnierze Armii Wyzwolenia Kosowa (alb. skrót UÇK) podczas walk z wojskami serbskimi zabijali wielu Serbów i Romów.
▪ *fotografia, Kosowo, II 1999 r.*

? Na podstawie dostępnych źródeł wymień państwa UE i NATO, które nie uznały niepodległości Kosowa.

a Bośniakami wybuchły walki. Serbowie wykorzystali sprzęt wojskowy pozostawiony przez armię jugosłowiańską i proklamowali powstanie Republiki Serbskiej. W konflikcie zginęło ok. 200 tys. osób. Część z nich padła ofiarą czystek etnicznych i aktów ludobójstwa, takich jak **masakra w Srebrenicy**.

Siły ONZ, UE i NATO bezskutecznie próbowały interweniować w rozpadającej się i skonfliktowanej Jugosławii. Walki zakończyło dopiero porozumienie pokojowe w **Dayton** [czyt.: dejton] podpisane **21 listopada 1995 r.** Zostało ono potwierdzone 14 grudnia 1995 r. układem pokojowym w Paryżu. Granice nowych państw nie miały podlegać późniejszym negocjacjom, a nad przestrzeganiem porozumienia czuwało 60 tys. żołnierzy wojsk ONZ. Każde z państw byłej Jugosławii wprowadziło swoje języki narodowe jako urzędowe. Bośnia i Hercegowina zostały podzielone na dwie autonomiczne, równe części: Federację Bośni i Hercegowiny oraz Republikę Serbską. Pomiędzy nimi powstał dystrykt Brczko, będący strefą zdemilitaryzowaną.

INTEGRACJA EUROPEJSKA

Droga do integracji europejskiej w obecnym kształcie była długa. Nie wszystkie państwa europejskie podchodziły entuzjastycznie do tego pomysłu. Procesy zjednoczeniowe często były bowiem sprzeczne z interesami krajów, które współpracowały już ze sobą gospodarczo w ramach EWG oraz wojskowo w strukturach NATO.

Po kilku latach intensywnych przygotowań 7 lutego 1992 r. w holenderskim **Maastricht** [czyt.: mastricht] podpisano **Traktat o Unii Europejskiej**. Przewidywał on integrację państw członkowskich nie tylko na polu gospodarczym, lecz także politycznym. W 1995 r. zawarto **układ w Schengen** [czyt.: szengen], który umożliwiał przekraczanie granic wewnętrznych UE bez paszportu i kontroli granicznych. Nie objął on jednak wszystkich państw członkowskich (Wielka Brytania i Irlandia nie przystąpiły do tego porozumienia). Z kolei Norwegia i Islandia weszły do strefy Schengen, mimo że nie należały do UE. W 1999 r. Unia Europejska wprowadziła

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT O UNII EUROPEJSKIEJ

7 lutego 1992 r. w Maastricht podpisano Traktat o Unii Europejskiej. Na jego mocy powstała Unia Europejska. Do głównych celów UE zaliczono wspólną politykę międzynarodową, umocnienie spójności gospodarczej oraz przestrzeganie praw człowieka.

Gotowi wkroczyć w nowy etap procesu integracji europejskiej, rozpoczętego ustanowieniem Wspólnot Europejskich,

Powołując się na historyczne znaczenie zakończenia podziału kontynentu europejskiego oraz na potrzebę stworzenia trwałych podstaw budowy przyszłej Europy. Potwierdzając przywiązanie do zasad wolności, demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności oraz rządów prawa, Pragnąc pogłębić solidarność pomiędzy swoimi narodami w poszanowaniu ich historii, kultury i tradycji,

Pragnąc wzmocnić demokratyczny charakter i skuteczność funkcjonowania instytucji, tak aby w ramach jednej instytucjonalnej struktury mogły one lepiej wykonywać powierzone im zadania, Gotowi umocnić swe gospodarki i zapewnić ich zbieżność oraz ustanowić unię gospodarczo-walutową, obejmującą, zgodnie z postanowieniami tego Traktatu, jedną i stabilną walutę, Zdecydowani popierać postęp ekonomiczny i społeczny swoich narodów poprzez budowanie rynku wewnętrznego, ochronę środowiska naturalnego, wzmacnianie spójności oraz zdecydowani stosować kierunki działania zapewniające, iż osiągnięciom w zakresie integracji gospodarczej będzie towarzyszył równoległy postęp w innych dziedzinach, Gotowi ustanowić jednolite obywatelstwo dla obywateli swoich krajów,

Gotowi realizować wspólną politykę zagraniczną i bezpieczeństwa, obejmującą docelowo sformułowanie wspólnej polityki obronnej, mogącej prowadzić w przyszłości do wspólnej obrony, wzmacniając w ten sposób europejską tożsamość i niezależność, tak aby wspierać pokój, bezpieczeństwo i postęp w Europie i na świecie,

Potwierdzając chęć umożliwienia swobodnego przepływu osób, z jednoczesnym zapewnieniem bezpieczeństwa swoich narodów, poprzez włączenie do niniejszego Traktatu postanowień dotyczących wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych,

Gotowi kontynuować proces tworzenia coraz to ściślejszego związku pomiędzy narodami Europy, w którym decyzje podejmowane są na szczeblu jak najbliższym obywatelowi [...].

Mając w perspektywie podjęcie dalszych kroków zmierzających do rozwijania integracji europejskiej, Postanowili ustanowić Unię Europejską [...].

Źródło: A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993*, Kraków 1998, s. 305–307.

? **1.** Wyjaśnij, do jakich działań zobowiązywały się państwa w traktacie z Maastricht.
2. Wymień cele, do których miała dążyć Unia Europejska.
3. Na podstawie wiedzy pozaźródłowej wskaż problemy, z którymi zmaga się UE w XXI w.

Budynek Parlamentu Europejskiego w Strasburgu, gdzie odbywają się posiedzenia plenarne parlamentu.
▪ *fotografia, Strasburg, II 2019 r.*

UNIA EUROPEJSKA I NATO PO 1989 R.

Unia Europejska (UE):
- rozszerzenie EWG o byłą NRD w 1990 r.
- państwa Unii Europejskiej przekształconej w 1992 r. z EWG
- państwa przyjęte do UE w 1995 r.
- państwa przyjęte do UE w 2004 r.
- państwa przyjęte do UE w 2007 r.
- państwa przyjęte do UE w 2013 r.
- państwa kandydujące do UE (Islandia w latach 2009–2015)
- Wielka Brytania, która opuściła UE w 2020 r.
- BRUKSELA siedziba Rady Unii Europejskiej
- € państwa używające waluty euro
- państwa strefy Schengen
- państwa członkowskie NATO (z datami przyjęcia)

? **1.** Wskaż na mapie państwa, które w 1992 r. weszły w skład Unii Europejskiej.
2. Wymień kraje byłego Układu Warszawskiego należące do NATO.

euro jako walutę rozrachunkową, która trzy lata później zaczęła obowiązywać w formie materialnej. Obecnie wspólna waluta funkcjonuje w 20 z 27 zrzeszonych państw. Początkowo do Unii Europejskiej należało tylko kilkanaście państw, lecz po upadku bloku komunistycznego i RWPG do wspólnoty chciały dołączyć kolejne. Musiały one jednak najpierw przeprowadzić reformy gospodarcze, przejść z gospodarki socjalistycznej na kapitalistyczną

WARTO WIEDZIEĆ

Działania integracyjne poza UE

Druga połowa XX w. była okresem integracji gospodarczej na całym świecie. Powstały wówczas liczne organizacje nastawione na współpracę handlową.

Nazwa organizacji	Rok powstania	Obszar
Stowarzyszenie Narodów Azji Południowo-Wschodniej (ang. skrót ASEAN)	1967	Daleki Wschód
Regionalne Porozumienie o Handlu i Współpracy między Krajami Południowego Pacyfiku (ang. skrót SPARTECA)	1980	Australia, Nowa Zelandia oraz 10 państewek południowego Pacyfiku
Wspólnota Gospodarcza Azji i Pacyfiku (ang. skrót APEC)	1989	Daleki Wschód
Stowarzyszenie Wolnego Handlu Ameryki Łacińskiej (ang. skrót LAFTA)	1961	Ameryka Południowa i Środkowa
Latynoamerykańskie Stowarzyszenie Integracyjne (hiszp. skrót ALADI)	1980	Ameryka Południowa
Północnoamerykańska Strefa Wolnego Handlu (ang. skrót NAFTA)	1994	USA, Kanada i Meksyk

? Na podstawie różnych źródeł informacji omów cele i działalność wybranej organizacji międzynarodowej o charakterze gospodarczym.

i dostosować swoje systemy prawne. W **2004 r.** do UE weszło osiem państw byłego bloku wschodniego oraz Malta i Cypr. Trzy lata później przyłączono Rumunię i Bułgarię, a w 2013 r. – Chorwację. 31 stycznia 2020 r., w wyniku procesu zwanego **brexitem** (od ang. *British* – brytyjski, *exit* – wyjście), z UE wystąpiła natomiast Wielka Brytania.

Unia Europejska jako wspólnota niepodległych państw stale się rozwija. Cały czas trwają debaty dotyczące stopnia integracji politycznej i gospodarczej. W 2007 r. został przyjęty **traktat lizboński**, który ostatecznie wszedł w życie 1 grudnia 2009 r., po ratyfikacji przez kraje członkowskie. Zwiększył on uprawnienia Parlamentu Europejskiego w kwestii budżetu, prawa unijnego oraz umów międzynarodowych. Wprowadził także stanowiska Przewodniczącego Rady Europejskiej, często nazywanego prezydentem, oraz unijnego ministra spraw zagranicznych.

W ostatnich latach w UE nasiliły się procesy dezintegracyjne. Sprzyja im rosnący nacjonalizm i populizm w niektórych krajach członkowskich. Spory wewnątrzunijne i protesty dotyczą m.in. kwestii gospodarczych oraz polityki migracyjnej i klimatycznej. Unia stoi obecnie przed dużym wyzwaniem, jakim jest ustalenie wizji wspólnej Europy w XXI w.

PARTNERSTWO DLA POKOJU

Program **Partnerstwo dla Pokoju** został zainicjowany jesienią 1993 r. Służył przygotowaniu państw Europy Środkowo-Wschodniej do wstąpienia w struktury NATO. Miał zapewnić państwom kandydującym bezpieczeństwo, a jednocześnie pokazać Federacji Rosyjskiej, że rozszerzenie NATO jest tylko kwestią czasu. W Rosji różnie oceniano starania państw byłego bloku wschodniego o przystąpienie do NATO. Wielu przedstawicieli rządu twierdziło, że rozszerzenie Paktu Północnoatlantyckiego na wschodzie zagraża bezpieczeństwu Rosji. Obawiało się ponadto jej izolacji na arenie międzynarodowej.

Oficjalny dokument Partnerstwa dla Pokoju został przyjęty w styczniu 1994 r. na szczycie NATO w Brukseli. Program ten nie był wprawdzie równoznaczny z gwarancjami bezpieczeństwa, jakich organizacja udziela swoim

WARTO WIEDZIEĆ

Działania NATO po 1989 r.

Po rozwiązaniu Układu Warszawskiego NATO stało się gwarantem pokoju i bezpieczeństwa na całym świecie. Według nowej doktryny z 1999 r. fundamentem sojuszu jest jedność transatlantycka, potwierdzona na szczycie USA–UE. W XXI w. NATO podobnie jak UE mierzy się jednak z tendencjami dezintegracyjnymi. Już podczas wojny w Iraku w 2003 r. okazało się, że Stany Zjednoczone i Europa nie są jednomyślne w sprawie udziału w konfliktach zbrojnych na świecie. Problemem pozostają także wydatki na obronność ponoszone przez sojuszników. Niektóre kraje europejskie postulują, aby zwiększyć niezależność od USA i samowystarczalność militarną, a nawet rozluźnić więzi łączące państwa NATO. Mimo tych rozbieżności sojusznicy pozostają zjednoczeni i utrzymują wspólne stanowisko w kluczowych kwestiach, takich jak wojna w Ukrainie.

Żołnierze amerykańscy podczas walk w Iraku w 2004 r. Choć oficjalnym powodem ataku koalicji sił międzynarodowych była walka z terroryzmem, nie wszyscy członkowie NATO poparli tę operację.
▪ *fotografia, Najaf* [czyt.: nadżaf]*, VIII 2004 r.*

? Jak zmieniły się cele NATO po rozwiązaniu Układu Warszawskiego?

członkom, ale miał ułatwić państwom kandydującym przystąpienie do sojuszu. Zakładał rozwijanie współpracy poprzez m.in. wspólne ćwiczenia wojskowe i planowanie obronne, a także udział w operacjach pokojowych i humanitarnych. Kraje kandydujące musiały się również zgodzić na respektowanie istniejących granic, ochronę praw człowieka i rozwiązywanie sporów drogą pokojową.

W 1991 r. wojska rosyjskie zostały wycofane z Węgier, Czech i ze Słowacji, dwa lata później z Polski i państw bałtyckich, a latem 1994 r. – z Niemiec. Był to symboliczny koniec zimnej wojny. W 1997 r. w Paryżu NATO i Federacja Rosyjska podpisały Akt stanowiący o wzajemnych stosunkach, współpracy i bezpieczeństwie oraz powołały Stałą Wspólną Radę NATO–Rosja. W kolejnych latach do NATO zaczęły dołączać kolejne państwa byłego bloku wschodniego.

Inwazja Rosji na Ukrainę w 2022 r. spowodowała wzrost napięcia między NATO i Rosją. W deklaracji szczytu NATO, który odbył się w Waszyngtonie w lipcu 2024 r., uznano Rosję za największe i bezpośrednie zagrożenie dla bezpieczeństwa sojuszników. Podkreślono też, że w obliczu tej brutalnej wojny na kontynencie europejskim NATO musi zachować jedność i solidarność.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, przed jakimi wyzwaniami stanęła Europa w latach 90.
2. Przedstaw przyczyny i skutki wojny domowej w Jugosławii.
3. Omów proces powstawania i rozszerzania Unii Europejskiej.
4. Scharakteryzuj działania NATO na przełomie XX i XXI w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Kupiecki, *NATO w polskiej perspektywie 1989–2019*, Warszawa 2019.
K. Łastawski, *Od idei do integracji europejskiej*, Warszawa 2003.
G. Vojnović, *Moja Jugosławia*, tłum. J. Pomorska, Warszawa 2019.

5 ŚWIAT U PROGU XXI W.

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- konflikty zbrojne na Bliskim Wschodzie,
- sytuacja polityczna i gospodarcza Dalekiego Wschodu,
- konflikty i niepokoje społeczne w Afryce,
- wojna z terroryzmem.

BLISKI WSCHÓD

Na przełomie XX i XXI w. na Bliskim Wschodzie doszło do licznych wojen i konfliktów o podłożu religijnym, narodowościowym oraz ekonomicznym. Wiele z nich nie zostało rozwiązanych, przez co sytuacja w regionie wciąż jest niestabilna.

W 1994 r. na skutek porozumienia z Oslo (więcej zob. s. 250) powstała **Autonomia Palestyńska**. Jej prezydentem w 1996 r. został **Jasir Arafat**. Organizacja Wyzwolenia Palestyny (OWP) i Izrael wzajemnie się uznały, a wojska izraelskie opuściły Zachodni Brzeg Jordan i Strefę Gazy. To jednak nie rozwiązało konfliktu palestyńsko-izraelskiego. Radykalne organizacje, takie jak **Hezbollah** i Hamas, cały czas dokonywały zamachów bombowych w Izraelu. Także nacjonalistyczne ugrupowania żydowskie nie zaakceptowały zawartego porozumienia. W listopadzie 1995 r. ekstremista żydowski zastrzelił premiera Icchaka Rabina. Z kolei we wrześniu 2000 r. wybuchło powstanie antyizraelskie, zwane **II intifadą**.

Sytuacja w regionie zaostrzyła się w 2002 r. W odpowiedzi na akty terroru rząd izraelski rozpoczął operację wojskową na terenie Autonomii Palestyńskiej. Do zakończenia walk dążył prezydent USA George Bush (junior), który bezskutecznie usiłował wprowadzić w życie plan pokojowy, zwany Mapą Drogową. Dotyczył on stopniowej budowy wolnej Palestyny przy zagwarantowaniu pełnego bezpieczeństwa dla Izraela. W 2004 r. zmarł Jasir Arafat. Jego następca Mahmud Abbas próbował wznowić rozmowy pokojowe. Ze względu na działalność zarówno izraelskich,

Młodzi Palestyńczycy, przebywający w pobliżu żydowskiej osady Gush Katif [czyt.: gusz katif] w południowo-zachodniej części Strefy Gazy, chowają się za prowizoryczną osłoną z blachy i prowokacyjnie machają palestyńską flagą.

- *fotografia, Strefa Gazy, X 2000 r.*

USA W LATACH 90. XX W.

Po rozpadzie ZSRS i zakończeniu zimnej wojny USA stały się niekwestionowaną potęgą polityczną, wojskową i gospodarczą na arenie międzynarodowej. Stany Zjednoczone miały też dużą przewagę technologiczną nad resztą świata i przodowały w rozwoju naukowo-badawczym. Uczeni amerykańscy robili ogromne postępy w dziedzinie atomistyki, zdobywania kosmosu, zbrojeń, a także w dziedzinie wysokiej technologii.

? Jaką pozycję na świecie zajmowały USA po zakończeniu zimnej wojny?

AH-63 Apache [czyt.: apaczi] to najnowocześniejszy śmigłowiec szturmowy na świecie. Amerykanie wykorzystali te maszyny podczas I wojny w Zatoce Perskiej, co pokazało ich przewagę militarną i technologiczną nad innymi państwami.

- *fotografia, Kuwejt, 1991 r.*

jak i palestyńskich ugrupowań zbrojnych było to jednak bardzo trudne. W kolejnych latach Izrael rozpoczął budowę wysokiego muru odgradzającego kraj od Palestyńczyków. Dochodziło też do starć w Strefie Gazy. Mimo upływu czasu konflikt palestyńsko-izraelski w dalszym ciągu pozostaje nierozwiązany.

IRAK

I wojna w Zatoce Perskiej wybuchła w 1990 r. Irak, rządzony przez dyktatora Saddama Husajna, napadł na Kuwejt, z którym konkurował na rynku ropy naftowej. Państwa zachodnie uznały, że to zagraża równowadze sił na Bliskim Wschodzie. Rada Bezpieczeństwa ONZ nałożyła sankcje na Irak i zażądała wycofania wojsk z Kuwejtu. Irak zignorował jednak te naciski. Wówczas do rejonu Zatoki Perskiej przybyły międzynarodowe oddziały wojskowe (głównie USA), które 23 lutego 1991 r. rozpoczęły operację **„Pustynna Burza”**. W jej wyniku Kuwejt został wyzwolony, a armia Husajna rozbita. Jednak mimo przegranej dyktator zachował władzę. Wojska ONZ nie otrzymały bowiem pozwolenia na zajęcie Iraku i obalenie Husajna – ich celem było tylko wyzwolenie Kuwejtu.

Żołnierze piechoty morskiej USA podczas walk o kontrolę nad irackim miastem Faludża w trakcie II wojny w Zatoce Perskiej.

- *fotografia, Faludża, 2004 r.*

II wojna w Zatoce Perskiej rozpoczęła się w marcu 2003 r. Zorganizowana przez Stany Zjednoczone koalicja sił międzynarodowych (głównie USA i Wielkiej Brytanii, ale także Polski, Danii i Australii) chciała obalić reżim Husajna, oskarżanego o posiadanie broni biologicznej i chemicznej. Ponadto zarzucała mu, że wspiera terrorystów i organizuje dla nich bazy szkoleniowe. Po trzech tygodniach ofensywy lotniczej i lądowej wojska koalicjantów opanowały Bagdad i przejęły pełną kontrolę nad krajem. Husajn został pojmany, a w 2006 r. iracki sąd skazał go na śmierć. Informacje o broni biologicznej okazały się fałszywe. Irak pogrążył się w wojnie domowej między różnymi ugrupowaniami islamskimi – szyickimi i sunnickimi. Zachodnia koalicja usiłowała stopniowo wprowadzać w kraju instytucje demokratyczne. Wśród Irakijczyków narastał jednak opór wobec wojsk okupacyjnych, poza tym fatalne warunki życiowe i kryzys gospodarczy prowadziły do eskalacji przemocy.

WARTO WIEDZIEĆ

Kurdowie

Kurdowie to naród pozbawiony własnego państwa, który zamieszkuje na Bliskim Wschodzie, m.in. Turcję, Iran, Irak i Syrię. Po II wojnie światowej Kurdowie, pragnący zdobyć niezależność, zaczęli organizować w Iraku wystąpienia zbrojne. W 1974 r. wojska irackie krwawo stłumiły kurdyjskie powstanie. Kolejne próby walki o własne państwo Kurdowie podjęli podczas wojny iracko-irańskiej. Wspomagani przez Iran zwrócili się przeciwko Saddamowi Husajnowi. Dyktator od dawna chciał spacyfikować tę mniejszość narodową, wykorzystał więc okazję, aby w 1988 r. przeprowadzić akcję zbrojną „Al-Anfal" (arab. 'łupy wojenne'). W jej trakcie wojska Husajna zniszczyły blisko 4 tys. wsi i wymordowały ok. 100 tys. Kurdów w północnym Iraku. W marcu 1988 r. podczas irackiego ataku chemicznego na miasto Halabdża zginęło prawie 5 tys. mieszkańców. Od 1984 r. walki o utworzenie państwa kurdyjskiego toczyły się także w Turcji. Na czele Kurdów stanęła komunistyczna Partia Pracujących Kurdystanu. Jej działania nie przyniosły jednak rezultatu. Sytuacja Kurdów zmieniła się dopiero w 2003 r., podczas II wojny w Zatoce Perskiej. USA wsparły wówczas Kurdów w ich dążeniach narodowościowych i na północy Iraku powstała odrębna jednostka administracyjna – autonomiczny Kurdystan. Rząd turecki nie zgadza się nadal na przyznanie autonomii Kurdom zamieszkującym południowo-wschodnią część kraju ani na utworzenie niepodległego państwa kurdyjskiego.

Bojownicy kurdyjscy zwani peszmergami (co w języku kurdyjskim oznacza 'patrzący śmierci w oczy') świętują zajęcie irackiego miasta Kirkuk wspólnie z wojskami USA. Kurdowie wsparli Amerykanów podczas II wojny w Zatoce Perskiej, dzięki czemu zyskali w Iraku szeroką autonomię.

▪ *fotografia, Kirkuk, 10 IV 2003 r.*

? W których rejonach Bliskiego Wschodu Kurdowie uzyskali autonomię?

Okupacja Iraku zakończyła się w 2011 r. za rządów prezydenta USA **Baracka Obamy** [czyt.: baraka obamy]. W czasie swojej prezydentury (2009–2017) usiłował on poprawić stosunki z krajami muzułmańskimi i zrezygnował z interwencji wojskowych w odległych częściach świata.

PRZEMIANY W CHINACH

W latach 1978–1989 rządy w Chinach sprawował **Deng Xiaoping**. Zainicjował on reformy społeczno-gospodarcze i chciał nawiązać relacje z Zachodem. Za jego kadencji rozpoczęto modernizację m.in. w rolnictwie, przemyśle, wojskowości i edukacji. W kraju zaczęły się rozwijać sektor prywatny i wolny rynek. Inwestowano też w rozwój nauki. W 1978 r. Chiny i EWG podpisały układ ekonomiczny. Ponadto władze w Pekinie nawiązały stosunki dyplomatyczne z USA.

Zmiany gospodarcze oraz polityczne w Europie Środkowo-Wschodniej zbiegły się w czasie z narastającymi w Chinach problemami społecznymi. W państwie ożywiły się ruchy opozycyjne. Na początku 1989 r. studenci zorganizowali manifestacje podczas pogrzebu zwolennika reform i przywódcy partii Hu Yaobanga [czyt.: hu jaobenga]. Oczekiwali lepszych warunków życiowych, a także zwiększenia wolności i swobód obywatelskich. W maju 1989 r. Chiny odwiedził Michaił Gorbaczow, kojarzony z przebudową systemu komunistycznego w ZSRS. Protesty studentów na Placu Tian'anmen [czyt.: tjenamen] w Pekinie coraz

Człowiek blokujący przejazd kolumny czołgów na Placu Tian'anmen w Pekinie. Fotografia, ukazująca symbolicznie brutalne działania chińskich władz, obiegła cały świat. Do dziś nie wiadomo, kim był anonimowy śmiałek, który stanął na drodze jadącym czołgom, i jak potoczyły się jego losy.

▪ *fotografia, Pekin, 4 VI 1989 r.*

bardziej się zaostrzały. 4 czerwca 1989 r. rządzący zdecydowali się na użycie broni oraz czołgów wobec protestujących. Według oficjalnych danych w masakrze na Placu Tian'anmen zginęło 241 osób, choć Chiński Czerwony Krzyż podaje ok. 2,6 tys. ofiar. Po tych wydarzeniach partia zainicjowała reformy gospodarcze, lecz nie doszło do zmiany ustroju.

Po śmierci Denga Xiaopinga w 1997 r. partia komunistyczna utrzymała pełnię władzy w państwie. Tamtejsza gospodarka rynkowa rozwija się z zawrotną szybkością, m.in. dzięki nowoczesnym technologiom i korzystnym warunkom dla inwestycji. Ma to jednak również złe strony. Wielu zagranicznych przedsiębiorców decyduje się bowiem na produkcję w Chinach ze względu na tanią siłę roboczą, zakaz strajków i brak regulacji dotyczących ochrony środowiska.

ARABSKA WIOSNA LUDÓW

Arabska Wiosna Ludów wybuchła w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie w latach 2010–2013. Podczas gwałtownych wystąpień ludność protestowała przeciwko złym warunkom życia, bezrobociu, korupcji oraz autokratycznym reżimom. Demonstracje rozpoczęły się w Tunezji w grudniu 2010 r. i z czasem przekształciły się w rewolucję. W jej wyniku prezydent Tunezji został obalony, a władzę przejął tymczasowy rząd wybrany w demokratycznych wyborach.

Pod koniec stycznia 2011 r. na ulice wyszli mieszkańcy Egiptu, którzy sprzeciwili się reżimowi **Hosniego Mubaraka**. Wieloletni prezydent musiał ustąpić, a władzę do czasu wyborów przejęło wojsko. Z kolei protesty w Libii, gdzie władzę sprawował dyktator **Mu'ammar al-Kaddafi**, przerodziły się w wojnę domową. W walki zaangażowało się także lotnictwo brytyjskie i francuskie. Ostatecznie po kilku miesiącach libijski przywódca został schwytany i zabity.

Egipcjanie masowo wyszli na ulicę, aby świętować ustąpienie ze stanowiska Hosniego Murabaka. Choć obalenie prezydenta dało obywatelom Egiptu nadzieję na poprawę sytuacji w kraju, jak dotąd nie udało się tam przeprowadzić trwałych zmian społecznych i ustrojowych.

▪ *fotografia, Kair, II 2011 r.*

W 2011 r. fala protestów dotarła do Syrii. Jednak tamtejszy dyktator **Baszar al-Asad**, wspierany przez Rosję, krwawo rozprawił się z opozycjonistami. W kraju wybuchła wojna domowa, która przyniosła setki tysięcy ofiar. Al-Asada czynnie wsparła Moskwa, natomiast ugrupowania opozycyjne otrzymały pomoc finansową od krajów zachodnich. Jednym ze skutków konfliktu jest duży napływ syryjskich uchodźców do Europy. W 2024 r. pozbawiony wsparcia Rosji (zaangażowanej w wojnę w Ukrainie) Al-Asad został obalony przez opozycję i uciekł do Moskwy.

Rewolucja wybuchła także w Jemenie. Dotychczasowy prezydent ustąpił w 2011 r. Cztery lata później w tym podzielonym religijnie i plemiennie państwie wybuchła wojna domowa, w którą zaangażowały się państwa arabskie z regionu. Konflikt wciąż trwa. W 2024 r. jemeńscy rebelianci z plemienia Huti, wspierani przez Iran, rozpoczęli ataki na statki na Morzu Czerwonym. To doprowadziło do blokady ruchu przez Kanał Sueski.

Podczas Arabskiej Wiosny Ludów do protestów doszło również m.in. w Algierii, Arabii Saudyjskiej, Maroku, Iraku, Kuwejcie, Libanie, Omanie, Katarze, Dżibuti, Somalii i Sudanie.

TYGRYSY AZJATYCKIE

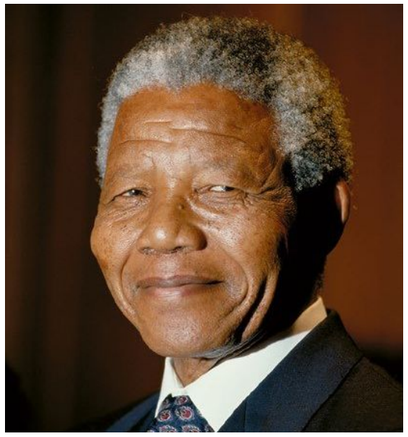
W latach 60. Korea Południowa, Tajwan, Hongkong i Singapur dzięki pomocy Zachodu weszły na ścieżkę szybkiego rozwoju gospodarczego. Państwa te, zwane **azjatyckimi tygrysami pierwszej generacji**, inwestowały w przemysł odzieżowy i tekstylny, a także elektroniczny, elektrotechniczny, komputerowy i motoryzacyjny. Znaczną część wytworzonych produktów przeznaczały na eksport. Jednocześnie stale poszerzały rynek wewnętrzny i pobudzały konsumpcję. Tamtejsze władze podjęły również reformy oświatowe, dzięki czemu zlikwidowały analfabetyzm. Tak prężny rozwój był możliwy w dużej mierze dzięki sąsiedztwu Japonii i możliwości korzystania z jej wzorców i technologii. Na sukces gospodarczy

WARTO WIEDZIEĆ

RPA – kraj przepaści społecznych

W **Republice Południowej Afryki** (**RPA**) od lat 40. XX w. funkcjonował system polityczny zwany **apartheidem** (więcej zob. s. 240). Odszedł od niego dopiero w latach 90. prezydent Frederik Willem de Klerk, obawiający się wybuchu powstania. W 1990 r. władze zwolniły z więzienia przywódcę Afrykańskiego Kongresu Narodowego **Nelsona Mandelę**, który od lat walczył z segregacją rasową. Cztery lata później ustanowiły nową konstytucję, apartheid został zaś oficjalnie zniesiony. Wskutek wieloletniej polityki dyskryminacyjnej w RPA w dalszym ciągu występują jednak ogromne podziały społeczne. Biała ludność żyje w luksusowych enklawach i cieszy się przywilejami. Tymczasem czarnoskórzy mieszkańcy zmagają się z bezrobociem, biedą, złymi warunkami mieszkaniowymi, słabą opieką zdrowotną czy oświatą na niskim poziomie. Duże różnice majątkowe prowadzą do napięć społecznych, napadów, a nawet zabójstw, których ofiarami coraz często pada biała ludność RPA.

? Omów podziały społeczne występujące współcześnie w RPA.

Nelson Mandela (1918–2013) był politykiem południowoafrykańskim, przywódcą ruchu przeciwko apartheidowi, działaczem na rzecz przestrzegania praw człowieka oraz pierwszym czarnoskórym prezydentem RPA (1994–1999). Za całokształt swojej działalności otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla.

▪ *fotografia, Londyn, 1990.*

Szwaczki pracujące w fabryce tekstyliów na wyspie Jawa w Indonezji. Zatrudnienie w branży odzieżowej daje tamtejszym kobietom szansę na zarobienie własnych pieniędzy. Ich wynagrodzenie jest jednak bardzo niskie, a one same są wyzyskiwane przez wielkie firmy odzieżowe z Europy i USA.

▪ *fotografia, Jawa, 2013 r.*

tego regionu wpłynęła też dyscyplina pracy wpisana w kulturę buddyzmu i konfucjanizmu.

W drugiej połowie lat 70. na Tajwanie realizowano Plan Dziesięciu Wielkich Projektów Rozwojowych. Powstała tam specjalna strefa gospodarcza, w której produkowano m.in. mikroprocesory i obwody scalone. W Korei Południowej utworzono tymczasem tzw. czebole, czyli koncerny finansowane przez rząd, takie jak Daewoo [czyt.: dełu], Samsung czy Hyundai [czyt.: han**daj**]. Z kolei Hongkong wzbogacił się m.in. dzięki strefie wolnocłowej. W 1997 r., na mocy układu brytyjsko-chińskiego, ponownie został częścią Chin. Od tej pory dalej rozwija przemysł elektroniczny i stoczniowy.

Tygrysy azjatyckie drugiej generacji rozwinęły się w latach 80. Należą do nich Malezja, Tajlandia, Indonezja i Filipiny. Początkowo bazowały one na przemyśle odzieżowym. Znajdujące się tam fabryki międzynarodowych koncernów czerpią zyski głównie z wykorzystania taniej siły roboczej.

KONFLIKTY W AFRYCE

Sytuacja państw afrykańskich w latach 90. była bardzo trudna. Na całym kontynencie panował głęboki kryzys gospodarczy. Afryka zmagała się z konfliktami wewnętrznymi,

WARTO WIEDZIEĆ

Piraci somalijscy

W 1991 r. w Somalii wybuchła wojna domowa. W nierozwiązany do dziś spór zaangażowały się wojska ONZ, Etiopii i Unii Afrykańskiej. Ostatecznie żołnierze musieli się wycofać. Wskutek konfliktów w regionie pojawili się jednak piraci somalijscy, atakujący statki handlowe w rejonie Zatoki Adeńskiej i Morza Arabskiego. Są to rybacy lub bezrobotni, szukający zarobku. Poruszają się szybkimi łodziami motorowymi wyposażonymi w GPS, dzięki czemu pozostają w kontakcie ze statkami odgrywającymi rolę bazy i magazynu paliwa. Piraci często biorą zakładników, za których żądają okupu. Walkę z piractwem podejmuje wiele państw i organizacji międzynarodowych. Od 2009 r. funkcjonuje specjalna grupa kontaktowa ONZ, która koordynuje działania antypirackie w tym rejonie świata.

? Jakich działań dopuszczają się piraci somalijscy?

Amerykańscy marynarze z krążownika USS San Jacinto [czyt.: hasinto] przeszukują łódź podejrzaną o działalność piracką na wodach Zatoki Adeńskiej, pomiędzy wybrzeżem Somalii a Półwyspem Arabskim. Okręt i jego załoga wchodzą w skład specjalnych międzynarodowych sił utworzonych w 2009 r. w celu zwalczania piractwa.

▪ *fotografia, Zat. Adeńska, 31 V 2010 r.*

nawracającymi klęskami głodu i epidemią AIDS oraz innych chorób zakaźnych. Sytuacja polityczna w regionie była niestabilna ze względu na niedawną dekolonizację (więcej zob. s. 238–241) i rozpad systemu dwubiegunowego (podczas którego niektóre państwa afrykańskie otrzymywały wsparcie od USA, a inne – od ZSRS). Wiele krajów pogrążyło się w wojnach domowych oraz konfliktach etnicznych i wyznaniowych. W niektórych władzę przejęli okrutni dyktatorzy. W ustabilizowaniu sytuacji na kontynencie przeszkadzała też polityka **neokolonializmu** prowadzona przez państwa rozwinięte, polegająca głównie na gospodarczym wykorzystywaniu tych terenów.

Na przełomie XX i XXI w. w Afryce dochodziło do sporów o podłożu etnicznym i plemiennym. Na początku lat 90. wybuchła wojna domowa w **Rwandzie**. Działania zbrojne zakończyły się w 1993 r., ale konflikt pozostawał nierozwiązany. W kwietniu 1994 r. siły antyrządowe zestrzeliły samolot z prezydentem Rwandy, który pochodził z plemienia **Hutu**, stanowiącego większość mieszkańców kraju. To wydarzenie zapoczątkowało krwawe walki. Bojówki Hutu uzbrojone w maczety i włócznie zaczęły mordować członków mniejszościowego plemienia **Tutsi**. Według szacunków w czystkach etnicznych zginęło ponad milion osób.

Państwa zachodnie nie angażowały się w konflikt w Rwandzie, choć na bieżąco relacjonowały go w mediach. Wojska ONZ próbowały interweniować, jednak szybko utraciły kontrolę nad sytuacją i zostały zmuszone do odwrotu. Ludobójstwo zakończyło się dopiero po przejęciu władzy przez Rwandyjski Front Patriotyczny, wywodzący się z plemienia Tutsi. Blisko 2 mln członków plemienia Hutu, w obawie przed zemstą Tutsi, uciekło wówczas za granicę. Nienawiść między tymi grupami etnicznymi rozlała się na całą środkową Afrykę. W efekcie doszło do dwóch wojen domowych w Kongu oraz konfliktu zbrojnego w Burundi.

Płonące wieże WTC były pokazywane w wiadomościach telewizyjnych na całym świecie. Atak z 11 września 2001 r. stanowił szok nie tylko dla społeczeństwa Ameryki Północnej, lecz także dla ludzi żyjących w odległych zakątkach globu.

▪ *fotografia, Nowy Jork, 11 IX 2001 r.*

WOJNA Z TERRORYZMEM

Konflikt między organizacją terrorystyczną **Al-Kaida** a Stanami Zjednoczonymi narastał od I wojny w Zatoce Perskiej (więcej zob. s. 429). Lider tego ugrupowania **Osama bin Laden** uznał interwencję krajów Zachodu za naruszenie świętej ziemi proroka Mahometa. Wypowiedział USA **dżihad**, czyli świętą wojnę. Al-Kaida, popierana przez reżim **talibów** sprawujący rządy w Afganistanie, szybko się rozbudowywała. **11 września 2001 r.** przeprowadziła największy zamach terrorystyczny w historii Stanów Zjednoczonych. Działacze Al-Kaidy porwali cztery samoloty pasażerskie, które skierowali w różne miejsca na terenie USA. Dwa uderzyły w wieżowce **World Trade Center** [czyt.: łord trejd senter] (WTC) w Nowym Jorku, a trzeci w budynek **Pentagonu** (Departamentu Obrony). Czwarty miał zniszczyć Biały Dom, lecz w wyniku walki pasażerów z terrorystami na pokładzie rozbił się na polach w Pensylwanii.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZAMACH Z 11 WRZEŚNIA 2001 R.

20 września 2001 r., dziewięć dni po zamachu, prezydent George Bush (junior) wygłosił przemówienie, w którym wypowiedział wojnę terroryzmowi.

Współobywatele, przez ostatnie dziewięć dni cały świat mógł na własne oczy przekonać się o sile naszego państwa. Dziś nasz kraj jest świadom niebezpieczeństwa i czuje się wezwany do obrony wolności. Nasz ból przerodził się w gniew, a gniew w determinację. Sprawiedliwości stanie się zadość, niezależnie od tego, czy doprowadzimy naszych wrogów przed jej oblicze, czy też dościgniemy ich, aby ją wymierzyć. [...]

11 września wrogowie wolności wypowiedzieli wojnę naszemu krajowi. [...] *Przeznaczymy na zniszczenie globalnej sieci terroru wszystkie siły i zasoby będące w naszym zasięgu: każdy środek dyplomatyczny, każdy instrument wywiadu, każde narzędzie egzekwowania prawa, wszelkie wpływy finansowe i niezbędny sprzęt wojskowy.*

Ta wojna nie będzie przypominać wojny z Irakiem sprzed dziesięciu lat, która miała szybkie zakończenie i doprowadziła do całkowitego wyzwolenia pewnego terytorium. Nie będzie przypominać wojny powietrznej nad Kosowem sprzed dwóch lat, kiedy to do walk nie weszły wojska lądowe i nie zginął żaden Amerykanin. Nasza reakcja nie może polegać jedynie na szybkim odwecie i izolowanych uderzeniach wojskowych. Amerykanie powinni się spodziewać nie jednej bitwy, lecz długiej kampanii, niepodobnej do żadnej poprzedniej. Obejmie ona zarówno spektakularne uderzenia transmitowane przez telewizję, jak i operacje, które nawet po udanym zakończeniu pozostaną tajne.

Odetniemy terrorystów od źródeł finansowania, zwrócimy jednych przeciwko drugim, przepędzimy z miejsca na miejsce, aż nie znajdą żadnej kryjówki ani miejsca na wytchnienie.

Będziemy ścigać kraje, które dostarczają pomocy i schronienia terrorystom. Każdy kraj w każdym regionie świata musi teraz zdecydować: albo jesteście z nami, albo z terrorystami. Od dziś każdy kraj, który nadal gości albo wspiera terrorystów, będzie uważany przez Stany Zjednoczone za wroga. [...]

Ale to nie jest tylko sprawa Ameryki. Gra nie toczy się tylko o jej wolność. To walka całego świata. To walka cywilizacji. To walka wszystkich, którzy wierzą w postęp i pluralizm, w tolerancję i wolność. Prosimy wszystkie kraje – dołączcie do nas.

Źródło: *Wielkie mowy historii*, t. 4: *Od Kennedy'ego do Ratzingera*, oprac. T. Zawadzki, Warszawa 2006, s. 347–353.

? 1. Wymień cele postawione społeczeństwu USA przez prezydenta Busha.
2. Opisz emocje, jakie prezydent chciał wzbudzić swoim przemówieniem.

Choć ataki zdarzały się już wcześniej, zamach z 11 września był przełomem w walce z terroryzmem. Zginęło ok. 3 tys. osób, co wstrząsnęło mieszkańcami całego świata. Prezydent USA **George Bush** (junior) (2001–2009) już w październiku skierował wojska do Afganistanu, gdzie istniały bazy szkoleniowe Al-Kaidy, a rządy sprawowali talibowie. To fundamentalistyczne ugrupowanie islamistyczne wprowadziło tam **szariat**. Pozbawiło kobiety dostępu do edukacji i większości praw publicznych, zabroniło słuchania muzyki i oglądania filmów, niszczyło dzieła sztuki. Po stronie USA opowiedziały się nie tylko wszystkie państwa będące stałymi członkami Rady Bezpieczeństwa ONZ, lecz także inne kraje, w tym arabskie. Międzynarodowa koalicja antyterrorystyczna rozpoczęła zespół operacji wojskowych pod nazwą **„Anakonda"**. Ostatecznie sojusznicy opanowali Afganistan. Nie zdołali jednak zlikwidować wszystkich baz Al-Kaidy ani schwytać jej przywódcy. Bin Laden został zabity dopiero 2 maja 2011 r., podczas tajnej operacji amerykańskich komandosów w Pakistanie. Wojska koalicji wycofały się z Afganistanu w 2021 r., a władzę w tym kraju ponownie przejęli talibowie.

PAŃSTWO ISLAMSKIE

Nie wszystkie kraje, kultury i religie są podatne na wpływy **globalizacji** i liberalnej kultury Zachodu. Od lat 90. w niektórych państwach muzułmańskich wzrasta fundamentalizm religijny. Powstały tam organizacje terrorystyczne, takie jak **ISIS** [czyt.: ajs-is] – **Państwo Islamskie**, działające w Iraku i Syrii już od 2006 r., a oficjalnie funkcjonujące jako **kalifat** od 2014 r. Celem działaczy ISIS była walka z cywilizacją zachodnią, której wartości (demokracja, prawa człowieka, laicyzacja państwa) uważali za nieakceptowalne. Europejski model życia odbierali wrogo i zwalczali najczęściej za pomocą aktów terrorystycznych. Swoje działania uzasadniali pobudkami religijnymi. W 2019 r. dzięki międzynarodowej współpracy udało się zlikwidować ISIS. Jesienią tego samego roku jednostki specjalne USA zabiły przywódcę Państwa Islamskiego i założyciela ISIS Abu Bakr al-Baghdadiego [czyt.: bagdadiego].

Kurdyjscy peszmergowie z flagą ISIS zdobytą podczas walk w Iraku.

- *fotografia, Irak, 2014 r.*

? Jaki był cel Państwa Islamskiego?

Mimo działań antyterrorystycznych w Stanach Zjednoczonych i Europie dochodziło do kolejnych zamachów. 11 marca 2004 r. w madryckim metrze napastnicy zdetonowali 10 ładunków wybuchowych. Zginęło 191 osób, a prawie 2 tys. zostało rannych. O podłożenie bomb były podejrzewane islamskie organizacje terrorystyczne. 7 lipca 2005 r. wybuchły trzy ładunki wybuchowe w metrze i jeden w autobusie miejskim w Londynie. W wyniku eksplozji zginęły 52 osoby, a ok. 700 odniosło obrażenia. Do zorganizowania ataku przyznała się Tajna Grupa Dżihadu Al-Kaidy. Z kolei w kwietniu 2013 r. podczas maratonu ulicznego w Bostonie w USA doszło do wybuchu dwóch bomb. Śmierć poniosły 3 osoby, a 264 zostały ranne. W lipcu 2016 r. we francuskiej Nicei zamachowiec staranował ciężarówką osoby spacerujące po promenadzie. W grudniu tego samego roku na jarmarku bożonarodzeniowym w Berlinie kierowca wjechał ciężarówką w uczestników i zabił 12 osób.

Współczesny świat wciąż zmaga się z falą terroryzmu. Ma on podłoże nie tylko w islamie. Coraz więcej ataków terrorystycznych w Europie jest organizowanych lub inspirowanych przez Rosję. Akty agresji nasiliły się zwłaszcza po rosyjskiej inwazji na Ukrainę. Jest to efekt zdecydowanej proukraińskiej postawy Zachodu wobec tego konfliktu.

ĆWICZENIA

1. Omów przebieg konfliktu w Iraku na przełomie XX i XXI w.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób Chiny stały się drugą po USA gospodarką na świecie.
3. Wymień gałęzie przemysłu, które rozwinęły się w krajach zaliczanych do tygrysów azjatyckich I i II generacji.
4. Opisz problemy państw afrykańskich na przełomie XX i XXI w.
5. Przedstaw etapy konfliktu izraelsko-arabskiego w ostatnich 30 latach.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Góralczyk, *Pekińska wiosna 1989. Początki ruchu demokratycznego w Chinach*, Warszawa 1999.
N. Ojewska, *Zabiłam. Historie matek skazanych za zbrodnię ludobójstwa w Rwandzie*, Warszawa 2022.

6 PRZEMIANY GOSPODARCZE I CYWILIZACYJNE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przepływ informacji we współczesnym świecie,
- globalizacja, urbanizacja oraz przemiany społeczne,
- problemy migracyjne na świecie,
- zagrożenia zdrowotne i ekologiczne.

ROZWÓJ KOMPUTERYZACJI I INTERNETU

W latach 70. rozpoczęła się rewolucja elektroniczno-informatyczna, która polegała na szybkim rozwoju komputeryzacji i telekomunikacji. W 1974 r. firma Hewlett-Packard [czyt.: hjulet pakard] uruchomiła masową produkcję kalkulatorów. W tym samym roku na rynku pojawiły się pierwsze komputery osobiste (PC), wytwarzane na dużą skalę przez firmę Apple. Nieustannie unowocześniano oprogramowanie komputerów. W 1981 r. wprowadzono system operacyjny DOS, a w 1990 r. – system Windows [czyt.: łindołs].

Choć dziś życie bez **internetu** stało się niemożliwe, to jeszcze 30 lat temu niewiele osób słyszało o sieci połączeń między komputerami. Początki internetu sięgają lat 60. XX w., ale dopiero pod koniec lat 80. zaczęto komercyjnie wykorzystywać tę nowoczesną i – jak się okazało – rewolucyjną technologię. Z roku na rok liczba użytkowników internetu na świecie rosła. Komunikowaniu się przez internet służą różnorodne **media społecznościowe** (ang. *social media*). Nowa forma komunikacji masowej pozwala nie tylko prowadzić prywatne rozmowy i nawiązywać kontakty. Za jej pomocą ludzie na całym świecie mogą także inicjować działania społeczne, edukacyjne, gospodarcze i polityczne. Trudno też wyobrazić sobie funkcjonowanie administracji czy bankowości bez internetu. Pandemia COVID-19 [czyt.: kowid] udowodniła ponadto, że internet może być pomocnym narzędziem w czasach kryzysu.

Internet niesie za sobą liczne niebezpieczeństwa, zwłaszcza dla najmłodszych użytkowników. Ułatwia dostęp do treści zawierających przemoc i pornografię, które wpływają negatywnie na rozwój psychiczny dzieci i młodzieży. W sieci rozwija się także cyberprzemoc. Z tych względów tak ważne jest korzystanie z internetu pod nadzorem dorosłych. Poza

Komputer umieszczony przy stanowisku stacji telewizyjnej BBC pozwalał na sprawne relacjonowanie meczu krykieta odbywającego się nieopodal. Rozwój technologii sprawił, że pod koniec XX w. sport stał się elementem kultury masowej.

- *fotografia, Manchester, VII 1980 r.*

tym ataki hakerów na serwery internetowe są w stanie zakłócić funkcjonowanie państw czy instytucji. Bardzo groźna bywa także prowadzona w internecie celowa dezinformacja i propaganda, czyli rozpowszechnianie fałszywych informacji (fake newsów). Wojna cybernetyczna jest częstym elementem wielu współczesnych konfliktów.

ROZWÓJ TELEKOMUNIKACJI

Pojawienie się **telefonii komórkowej** stało się kolejnym ważnym zjawiskiem w procesie globalizacji. Prace nad tą technologią zaczęły się już po II wojnie światowej. Pierwsza rozmowa przez telefon komórkowy przeznaczony do powszechnego użytku została przeprowadzona w 1973 r. w USA. Początkowo telefony komórkowe były duże i nieporęczne, a zasięg sieci telefonicznej pozostawał ograniczony. W 1992 r. udało się wysłać SMS, czyli krótką wiadomość tekstową. Kolejnym etapem było wysłanie wiadomości MMS, czyli zdjęć lub grafik.

Dynamiczny rozwój telewizji pozwalał na szybki przepływ informacji i relacjonowanie na żywo wydarzeń z drugiego końca świata. Charakterystyczne dla przełomu XX i XXI w. było powstanie telewizji prywatnych i kanałów tematycznych. Współcześnie kanały telewizyjne funkcjonują także w sieci, podobnie jak tytuły prasowe i stacje radiowe. Szybki przepływ informacji oraz komunikacja na masową skalę między mieszkańcami różnych państw i kontynentów sprawiają, że współczesny świat często określa się mianem **globalnej wioski**.

Kontenerowce zajmują ważne miejsce w międzynarodowym handlu, przewożąc olbrzymie ilości towarów z portów azjatyckich do Europy. Dlatego jakiekolwiek zakłócenia na szlakach żeglugowych mają ogromny wpływ na światową gospodarkę.

▪ *fotografia współczesna*

Protest antyglobalistów podczas spotkania grupy G7 we Francji. Ponad 900 aktywistów wyszło na ulice francuskich miast, aby wyrazić sprzeciw wobec polityki klimatycznej prowadzonej przez zrzeszone państwa.

▪ *fotografia, Bayonne* [czyt.: ba**jon**]*, 25 VIII 2019 r.*

GLOBALIZACJA

Szybki rozwój międzynarodowej wymiany handlowej i kulturowej znacząco wpływa na życie społeczne oraz światową gospodarkę. **Globalizacja** charakteryzuje się rosnącymi współzależnościami między krajami. Jest możliwa m.in. dzięki nowoczesnym technologiom i sprawnej wymianie informacji, a także przyspieszeniu i obniżeniu cen transportu oraz znoszeniu barier między państwami. Ułatwia rozwój gospodarczy i przepływ kapitału. Ma jednak także złe strony – sprawia, że kryzys na jednym końcu świata wpływa na gospodarkę odległych państw i życie ich mieszkańców. Było to szczególnie widoczne podczas Wielkiego Kryzysu w latach 1929–1933, kryzysów naftowych, wojny w Iraku czy też światowej recesji w 2008 r. Także pandemia COVID-19 [czyt.: kowid] i wojna w Ukrainie negatywnie odbiły się na sytuacji ekonomicznej licznych krajów.

Zjawisko globalizacji ma wiele różnych wymiarów. W dziedzinie gospodarki polega m.in. na ekspansji międzynarodowych korporacji, co powoduje ujednolicenie rynku. Decyzje państw zależą dziś od polityki międzynarodowych organów, takich jak np.: Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Światowa Organizacja Handlu czy Unia Europejska. Te ponadnarodowe instytucje istotnie wpływają na światową gospodarkę i pomagają rozwijać się ubogim niegdyś państwom. Wymiar polityczny globalizacji przejawia się w dążeniu do integracji i upowszechnianiu modelu demokratycznego. Z kolei wymiar społeczno-kulturowy globalizacji charakteryzuje się rosnącą popularnością kultury masowej, niezależnej od tradycji i lokalnych obyczajów. Prowadzi to do komercjalizacji kultury i rozwoju **społeczeństwa konsumpcyjnego**.

Nie wszyscy ludzie są zwolennikami globalizacji. Na świecie rozwija się ruch antyglobalistyczny, dążący do radykalnej zmiany stosunków społecznych, ekonomicznych i ekologicznych. Poszczególne organizacje z tego nurtu różnią się jednak między sobą. **Alterglobaliści** nie negują samego procesu globalizacji, lecz niektóre jego aspekty. Zwracają uwagę na rosnące nierówności społeczne oraz ubóstwo i analfabetyzm w krajach rozwijających się.

TEKST ŹRÓDŁOWY

GLOBALIZACJA

Proces globalizacji dotyczy wszystkich mieszkańców globu. Z jednej strony globalizacja znacznie poprawia poziom życia ludności, z drugiej natomiast sprawia, że zanikają lokalne produkty, kultury i tradycje.

W sumie globalizacja prowadziła do zmniejszenia kosztów produkcji, na skutek czego towary stawały się tańsze. Pobudzało to konsumpcję, choć nie wszyscy mogli korzystać z jej dobrodziejstw. W efekcie możliwy był szybszy rozwój ekonomiczny większości krajów świata. To w nich właśnie ludzie lepiej zarabiali, podnosiła się jakość i zwiększała długość życia. Wzrosła grupa zadowolonych i szczęśliwych obywateli, a także liczebność klasy średniej. Obszary nędzy, choć nie zniknęły, to zostały zredukowane, zwłaszcza w Azji Południowej (Chiny, Filipiny, Tajlandia, Indonezja), na Bliskim Wschodzie i w Ameryce latynoskiej, czyli w krajach nazywanych wschodzącymi. Jak się oblicza, w 1988 roku problem ubóstwa dotyczył 40% mieszkańców Ziemi, w 2004 roku – 18%, w 2010 roku – 15%. Rozwój sprzyjał upowszechnianiu demokracji liberalnej, lepszemu rozumieniu odmienności i różnorodności ludzi i kultur świata. [...]

Na globalizacji skorzystała nauka i technika, gdyż dzięki niej napłynęły do ośrodków naukowych i uniwersytetów miliardy dolarów, co znakomicie przyspieszyło rozwój techniki i badań naukowych, upowszechnienie internetu i postęp w dziedzinie komunikacji. Rozwinął się transport kontenerowy, który uchodzi za krwiobieg globalnego kapitalizmu.

Z kolei dla krytyków globalizacja jest tylko jedną z odmian kolonializmu i znakiem nowej polityki imperialnej bogatej Północy, zwłaszcza USA, wobec biednego Południa. Krytycy powiadali, że kraje bogate, narzucając biednym logikę rynkową i dokonując grabieży ich zasobów naturalnych, spowodowały destabilizację porządku społecznego i marginalizację. Dla milionów biedaków globalizacja miała stać się źródłem nieszczęść i upokorzenia. Brytyjski historyk Paul Kennedy pisał w 1999 roku: „Im dalej postępuje proces globalizacji i amerykanizacji, tym bardziej wzrasta prawdopodobieństwo kontrataku, co możemy obecnie zaobserwować w wielu miejscach, tam gdzie ludność czuje się upokorzona, odrzucona, urażona z uwagi na pozycję, jaka przypadła jej w twórczym rozwoju międzynarodowego kapitalizmu".

Źródło: A. Chwalba, *Historia powszechna 1989–2011*, Warszawa 2011, s. 83–84.

?

1. Wymień zalety i wady globalizacji przedstawione przez autora tekstu.
2. Na podstawie materiału źródłowego i informacji zawartych w podręczniku przedstaw własną ocenę procesu globalizacji.

Krytykują także wielkie korporacje, które celowo umieszczają fabryki w regionach, gdzie siła robocza jest tania i nie przestrzega się praw pracowniczych. Przywiązują znaczenie do kwestii ekologicznych i degradacji środowiska naturalnego. Są przeciwni ujednolicaniu kultury – w obawie, że może to prowadzić do zaniku lokalnych tradycji i obyczajów. **Antyglobaliści** z kolei krytykują sam proces globalizacji. Jako alternatywę proponują oparcie się na mniejszych społecznościach, takich jak naród, rodzina czy wspólnoty lokalne. W ostatnich latach globalizacja jest krytykowana w coraz większej części państw świata.

MIGRACJE

Po II wojnie światowej globalne migracje zarobkowe objęły cztery obszary świata, na których koncentruje się duży popyt na pracę. Należą do nich Ameryka Północna (USA i Kanada), wysoko rozwinięte państwa europejskie, bogate kraje arabskie w Zatoce Perskiej, tzw. tygrysy azjatyckie oraz Japonia i Australia. W tych regionach występuje duże zapotrzebowanie na nisko wykwalifikowanych pracowników. Migracje pracownicze coraz częściej obejmują też wysokiej klasy specjalistów, m.in. lekarzy, inżynierów, menadżerów. Z Polski w latach 80. z przyczyn ekonomicznych i politycznych wyjechało ok. 1 mln obywateli. Do kolejnej dużej fali emigracji doszło po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej w 2004 r.

Ludzie osiedlają się w krajach wysoko rozwiniętych w poszukiwaniu lepszego życia, ale także uciekając przed wojnami czy zmianami klimatycznymi. Wśród imigrantów występują przedstawiciele wszystkich kultur i religii. Współistnienie w jednym państwie tak różnych grup często jednak rodzi konflikty, a nawet wzrost nastrojów nacjonalistycznych. Rządy niektórych państw naciskają na imigrantów, by ci przystosowali się do obowiązującego prawa i tradycji. To może wzbudzać w nich niechęć oraz poczucie wykluczenia.

W 2000 r. w UE uruchomiono system Eurodac [czyt.: jurodak]. Jest to baza odcisków palców osób ubiegających się o azyl i imigrantów o nieudokumentowanym statusie. Największy kryzys migracyjny (kryzys uchodźczy) w Europie był spowodowany masowym napływem imigrantów z Syrii, którzy uciekali przed wojną domową. Nasilenie tego kryzysu przypadło na 2015 r. W tym okresie Niemcy przyjęły 1,6 mln uchodźców (w tym także imigrantów zarobkowych). Z kolei Polska w ostatnich latach stała się krajem tranzytowym lub bezpiecznego schronienia dla milionów Ukraińców uciekających przed wojną. Coraz częściej przybywają do nas także pracownicy z Azji.

Migranci bywają wykorzystywani do destabilizacji sytuacji politycznej w Europie. Przykładem był kryzys migracyjny na granicy Białorusi z UE w 2021 r. Reżim Łukaszenki przerzucał na granicę m.in. obywateli Iraku i Afganistanu, najczęściej młodych mężczyzn, łudząc ich wizją lepszego życia. Tam, pozostawieni bez środków do życia, usiłowali desperacko przedostać się do UE nielegalnymi metodami.

URBANIZACJA

Obecnie ponad połowa ludzkości świata mieszka w miastach. Ta liczba cały czas się zwiększa. Jeszcze w 1950 r. mieszkańcy miast stanowili 29,8% ludności. W 2000 r. ta wartość wzrosła do 47,2%, a według prognoz w 2030 r. wyniesie 63%. Stopień urbanizacji pozostaje zróżnicowany. Najbardziej zurbanizowane są Europa Zachodnia, Australia i obie Ameryki, a najmniej – Afryka i Azja Południowa. Na świecie jest też coraz więcej wielkich metropolii liczących ponad milion mieszkańców. Do zalet urbanizacji można zaliczyć większą łatwość znalezienia pracy, bliskość instytucji oświatowych, kulturalnych i finansowych, a także ośrodków opieki zdrowotnej. Z drugiej jednak strony urbanizacja prowadzi do przeludnienia dużych miast, wzrostu cen nieruchomości czy dewastacji środowiska. Mieszkańcy miast narzekają też na hałas i zanieczyszczenie powietrza. Ponadto na obrzeżach wielkich metropolii często tworzą się dzielnice biedy zwane slumsami [czyt.: slamsami]. Zazwyczaj kwitnie w nich zorganizowana przestępczość oraz handel narkotykami.

Tokio jest obecnie największym miastem świata. Ma ponad 37 mln mieszkańców. Powierzchnia tej metropolii wynosi prawie 2,2 tys. km^2, czyli ok. cztery razy więcej niż powierzchnia Warszawy.

▪ *fotografia współczesna, Tokio*

? Jakie są wady i zalety postępującej urbanizacji?

AMERYKANIZACJA I WESTERNIZACJA ŚWIATA

Elementem procesu globalizacji jest **amerykanizacja**, czyli przejmowanie stylu życia i zwyczajów obowiązujących w USA. Amerykanizacja wynika z dominującej roli, jaką Stany Zjednoczone odgrywają współcześnie na arenie międzynarodowej. Z tym zjawiskiem wiąże się też popularyzacja języka angielskiego. Z kolei **westernizacja** to naśladowanie wzorców życia rozpowszechnionych w świecie zachodnim. Współcześnie amerykański i zachodni styl życia szerzą się na wszystkich kontynentach. Jest to możliwe za sprawą migracji ludności, a także rozwoju turystyki, środków komunikacji i mediów. Dzięki pośrednictwu mediów upowszechnia się też **popkultura**, czyli kultura masowa, która jest uniwersalna, dobrze rozpoznawalna i prosta w przekazie. Przykładem są znane na całym świecie amerykańskie filmy i produkty muzyczne.

Sieć barów McDonald's, założona w 1940 r. w Stanach Zjednoczonych, ma filie niemal na całym świecie. Międzynarodowy rozwój tej firmy z branży fast food i jej ogromna popularność są przykładem postępującej amerykanizacji.

▪ *fotografia współczesna*

? Na czym polega proces amerykanizacji?

ZAGROŻENIA ZDROWOTNE

Współcześnie coraz więcej ludzi ma problemy zdrowotne wynikające m.in. z zanieczyszczenia środowiska, braku ruchu i niezdrowej diety oraz wydłużania się życia. Mieszkańcy państw zachodnich umierają głównie z powodu chorób cywilizacyjnych, takich jak

Kombinezony i maseczki stały się nieodłączną częścią rzeczywistości w wielu krajach podczas pandemii COVID-19.

▪ *fotografia, 2021 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój turystyki

Turystyka zaczęła się intensywnie rozwijać m.in. pod wpływem ulepszeń w transporcie i komunikacji oraz rosnącej zamożności państw zachodnich. Ludzie coraz chętniej podróżują także dzięki temu, że mogą łatwo zarezerwować bilety czy noclegi przez internet. Dużą rolę w popularyzacji tej formy spędzania wolnego czasu odegrały ponadto przemiany polityczne z lat 80. i 90. Po upadku ZSRS mieszkańcy dawnego bloku wschodniego zyskali możliwość swobodnego podróżowania, a państwa postkomunistyczne otworzyły się na turystów. Piękna architektura, cenne zabytki i atrakcje przyrodnicze przyciągają tu podróżnych z całego świata. Dzięki poprawie warunków życiowych i gospodarczych mieszkańcy innych krajów coraz chętniej osiedlają się też na stałe w Europie Środkowo-Wschodniej.

Most Karola w Pradze to jedna z najbardziej znanych i najczęściej odwiedzanych atrakcji turystycznych tego miasta. Od lat 90. Praga stała się niezwykle popularna wśród turystów z całego świata.

▪ *fotografia współczesna, Praga*

? Co wpłynęło na rozwój turystyki na przełomie XX i XXI w.?

nowotwory, choroby płuc i układu krążenia, cukrzyca, otyłość czy depresja, z którą według danych z 2010 r. zmagało się ok. 121 mln ludzi na świecie. Do dolegliwości XXI w. zalicza się też problemy z odżywianiem, m.in. anoreksję i bulimię, oraz choroby afektywne (zaburzenia nastroju). W krajach rozwijających się śmiertelne żniwo nadal zbierają choroby zakaźne, takie jak gruźlica czy malaria. Dużym problemem jest również AIDS, czyli zespół nabytego upośledzenia odporności, dotykający głównie państwa afrykańskie. W 1995 r. nosicielami wirusa HIV (który nieleczony prowadzi do AIDS) było 16–18 mln ludzi na świecie, a w 2009 r. – już ponad 37 mln, z czego ⅔ w Afryce. Choć do dziś nie wynaleziono sposobu na wyeliminowanie wirusa HIV z organizmu, to dzięki postępowi nauki w XXI w. można go leczyć i zdecydowanie wydłużyć życie osoby zakażonej. Świat wciąż zmaga się też z pandemiami chorób zakaźnych. Pod koniec 2019 r. w Chinach wybuchła pandemia COVID-19, która pochłonęła miliony ofiar na całym świecie.

ZAGROŻENIA EKOLOGICZNE

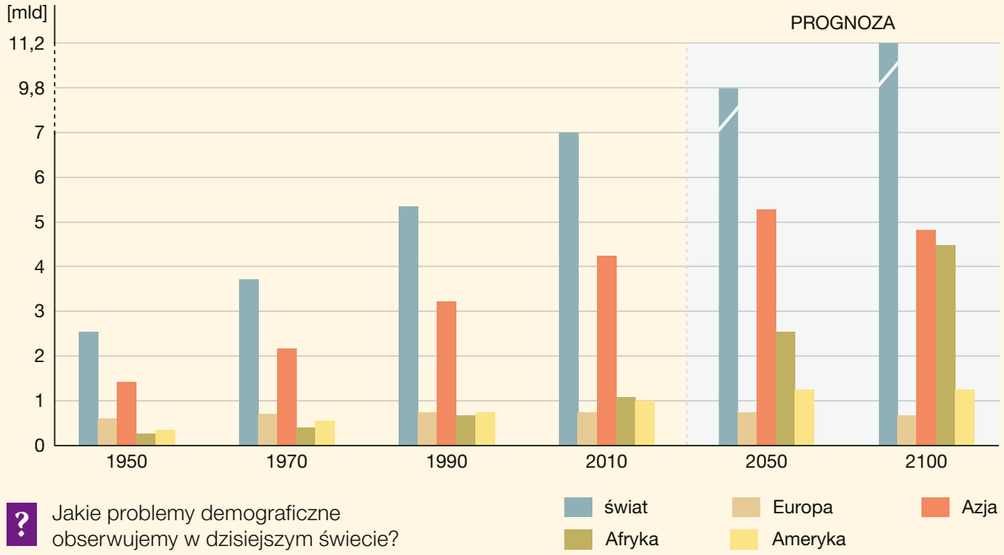
Wysokie uprzemysłowienie charakterystyczne dla XXI w. ma wiele negatywnych konsekwencji. Prowadzi m.in. do dewastacji środowiska naturalnego, zanieczyszczenia atmosfery oraz wód gruntowych i powierzchniowych. Fauna i flora mórz na całym świecie od lat 60. XX w. są regularnie zatruwane przez wycieki ropy naftowej. Do jednej z największych awarii doszło w 1989 r. u wybrzeży Alaski podczas katastrofy tankowca Exxon Valdez [czyt.: ekson wal**de**]. W 2010 r. z kolei na platformie wiertniczej Deepwater Horizon [czyt.: dipłoter horajzon] nastąpił ogromny wyciek ropy naftowej do Zatoki Meksykańskiej. Do wody dostało się prawie 700 mln litrów ropy naftowej, a plama na morzu miała powierzchnię 6,5 tys. km^2. Sytuacja została opanowana dopiero po trzech miesiącach.

Współcześnie dużym problemem pozostaje zanieczyszczenie powietrza. Jest ono spowodowane rozwojem przemysłu paliwowo-energetycznego i nasileniem ruchu samochodowego, zwłaszcza w wielkich aglomeracjach. Aby ograniczyć emisję dwutlenku węgla,

PROBLEMY DEMOGRAFICZNE

W ostatnich dziesięcioleciach liczba ludności świata znacznie się zwiększyła. W ciągu 20 lat liczba ludzi na naszym globie wzrosła o 20% i osiągnęła niemal 8 mld (w 2020 r. było to 7,8 mld). Większość z nich zamieszkuje ubogie rejony Afryki, Azji i Ameryki Południowej. W tym samym czasie na północy globu przyrost naturalny spada. Udział procentowy mieszkańców Europy i Ameryki Północnej w zaludnieniu Ziemi stale maleje. Tamtejsze społeczeństwo się starzeje. W historii ludzkości osoby starsze (powyżej 65 roku życia) stanowiły nie więcej niż 2–3% całej populacji. Dziś w krajach rozwiniętych ten odsetek wynosi 15%, a ok. 2030 r. ma dojść nawet do 25–30%. Jest to efekt dwóch trendów demograficznych: wzrostu długości życia oraz spadku dzietności.

Ludność świata w XX i XXI w.

? Jakie problemy demograficzne obserwujemy w dzisiejszym świecie?

metanu i tlenku azotu do atmosfery, państwa rozwinięte i wysoko uprzemysłowione tworzą międzynarodowe normy prawne. Przykładem jest **protokół z Kioto** wynegocjowany w 1997 r., który wszedł w życie osiem lat później i obowiązywał do końca 2012 r. Kraje UE oraz Norwegia, Islandia, Monako, Szwajcaria i Liechtenstein [czyt.: lichtensztajn] zadeklarowały przestrzeganie postanowień dokumentu do 2020 r. Także Unia Europejska podejmuje działania proekologiczne i wprowadza pakiety energetyczno-klimatyczne. Mają one na celu m.in. ograniczenie emisji gazów cieplarnianych i stosowanie odnawialnych źródeł energii, takich jak energia wodna, wiatrowa czy geotermalna. Coraz więcej gigantów branży motoryzacyjnej produkuje samochody elektryczne oraz na wodór. Nie emitują one szkodliwych związków i nie zatruwają środowiska. W ostatnich latach powraca również temat energetyki jądrowej. Mimo obaw społeczeństwa, spowodowanych katastrofami w Fukuszimie i Czarnobylu (więcej zob. s. 393), energia jądrowa należy do ekologicznych i stosunkowo bezpiecznych źródeł.

Poważne zagrożenie dla planety stanowi rabunkowa eksploatacja środowiska naturalnego. Przykładem jest wyrąb lasów w brazylijskiej Amazonii, nazywanej zielonymi płucami planety. Każdego dnia znikają tysiące drzew, które pochłaniają dwutlenek węgla i wytwarzają niezbędny do życia tlen. Obszar lasów

Wycinka lasów deszczowych Amazonii niszczy siedziby rdzennych mieszkańców tej krainy i przyczynia się do globalnych zmian klimatu, których skutki są nieprzewidywalne dla całej kuli ziemskiej.

▪ *fotografia współczesna, Amazonia.*

tropikalnych Amazonii corocznie zmniejsza się o kilkadziesiąt tysięcy kilometrów kwadratowych. Badania dowodzą, że skutkiem takiej ingerencji człowieka w środowisko będą gwałtowne zjawiska pogodowe i katastrofy klimatyczne, takie jak niekontrolowane pożary, powodzie, huragany, trąby powietrzne, susze, topnienie lodowców i podnoszenie się poziomu wód. Ponadto wskutek wylesiania wiele gatunków roślin i zwierząt utraci swoje siedliska.

Problemem dla środowiska naturalnego jest też zanieczyszczenie plastikiem. Jego ilość w ekosystemach każdego roku znacząco wzrasta. Plastik jest niezwykle rozpowszechniony, a zmiana przyzwyczajeń ludzi może okazać się trudna. Kraje rozwinięte promują działania proekologiczne, m.in. segregację śmieci, recykling i zastępowanie plastiku materiałami biodegradowalnymi. Jest to niezwykle ważne, ponieważ plastik może rozkładać się nawet kilkaset lat. Plastikowe śmieci są też dużym zagrożeniem dla morskich zwierząt. Ponadto substancje chemiczne zawarte w plastiku przedostają się do środowiska.

Organizacje ekologiczne starają się zwrócić uwagę opinii publicznej na problem niszczenia środowiska. Zależy im na rozwijaniu świadomości ekologicznej oraz podejmowaniu działań na rzecz ochrony przyrody. Istotną rolę w tym procesie odgrywają kampanie edukacyjne skierowane nie tylko do dzieci i młodzieży, lecz także do dorosłych.

PRZEMIANY OBYCZAJOWE I KULTUROWE

W ostatnich latach zaszły znaczące przemiany w mentalności i obyczajowości społeczeństw. Widać to szczególnie w krajach rozwiniętych, w których zmienił się preferowany model rodziny. Państwa zachodnie mają problem z niskim przyrostem naturalnym, ponieważ coraz mniej par decyduje się na liczne potomstwo. Ten proces rozpoczął się już pod koniec XIX w. wraz z urbanizacją i industrializacją. Stopniowo zmieniała się też rola kobiet w społeczeństwie. Coraz częściej podejmowały one pracę zawodową, co wpływało na zmniejszenie dzietności. Posiadanie potomstwa stało się dla kobiet tylko jednym z elementów samorealizacji, a nie głównym celem życiowym. Ponadto w wielu krajach zaktywizowały się ruchy walczące o prawa kobiet, osób z niepełnosprawnościami oraz o orientacji odmiennej od heteroseksualnej. W krajach rozwiniętych postępuje też laicyzacja społeczeństwa. W reakcji na ten proces w niektórych kręgach konserwatywnych mocno wzrosła religijność.

Wyschnięte Morze Aralskie, które zanikło na skutek rabunkowej działalności człowieka. Z powodu nawadniania pól bawełny w Uzbekistanie ten zbiornik wodny całkowicie wysechł. W efekcie wiele statków i łodzi rybackich osiadło na mieliźnie, a dziesiątki tysięcy ludzi utraciły źródło utrzymania.

▪ *fotografia, Uzbekistan*

WARTO WIEDZIEĆ

Subkultury młodzieżowe

Subkultury młodzieżowe wiązały się z powstaniem nowych gatunków muzycznych. Już w połowie lat 70. pojawił się *punk* [czyt.: pank]. Słowo *punk* pochodzi z języka angielskiego i oznacza coś zgniłego, bezwartościowego. Przedstawiciele tego ruchu przeciwstawiali się instytucjom państwowym i religijnym oraz wielkim korporacjom, które ich zdaniem ograniczały wolność i niezależność. Negowali też wszelkie formy rządów, co doprowadziło do rozwoju anarchizmu. Ich brak wiary w system społeczny i perspektywy na przyszłość wyrażało hasło *No future*. Muzykę punkrockową reprezentowały takie zespoły, jak Ramones, Television [czyt.: telewyżn], Blondie [czyt.: blondi] czy Sex Pistols. Narodzinom muzyki heavy metalowej, opartej na ciężkim i ostrym brzmieniu gitarowym, towarzyszyło powstanie subkultury metalowców. Z kolei subkultura gotów jest związana z mrocznym stylem gockim w metalu. Fani tego nurtu w muzyce wyróżniają się makijażem i specyficznym, czarnym ubiorem. Ponadto rozwinęły się subkultury skejtów (osób jeżdżących na deskorolkach i rolkach) czy hiphopowców (raperów). Pod koniec XX w. powstała też subkultura techno, związana z elektroniczną muzyką klubową. Jej przedstawiciele malują twarze fluorescencyjnymi farbami, noszą kolorowe, luźne ubrania i świecące opaski.

Przedstawiciele subkultury punk nosili charakterystyczne skórzane kurtki i spodnie z naszywkami z ulubionymi zespołami muzycznymi, a także kolczyki, łańcuchy, ćwieki i pacyfki. Ponadto farbowali włosy na jaskrawe kolory i czesali je na irokeza.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, początek lat 70. XX w.*

? Jakie były cechy charakterystyczne subkultury punk?

W latach 80. i 90. rozwinęły się nowe kierunki w sztuce. Popularne stały się happeningi [czyt.: hepeningi], czyli przedstawienia z udziałem widzów, oraz performance [czyt.: performans], uważany za sztukę żywą, stawiający na interakcję z odbiorcą, improwizację i spontaniczność. Uznanie zyskała również sztuka uliczna, czyli graffiti i street art [czyt.: strit art]. Nurt ten zaczął się rozwijać w USA już w latach 60. Polega na umieszczaniu obrazów, rysunków i napisów w przestrzeni publicznej. W ten sposób artysta komunikuje się z przechodniami i wyraża swoje myśli, emocje czy poglądy. Sztuka uliczna najczęściej ma charakter anonimowy.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw nowe techniki masowej komunikacji społecznej.
2. Oceń znaczenie postępu technologicznego w rozwoju społeczeństw.
3. Wymień przyczyny i skutki migracji ludności.
4. Przedstaw największe zagrożenia zdrowotne i ekologiczne współczesności.
5. Omów przemiany demograficzne na świecie w XX i XXI w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Fehler, K. Cebul, R. Podgórzańska, *Migracje jako wyzwanie dla Unii Europejskiej i wybranych państw członkowskich*, Warszawa 2017.
W. Harmata, *Zagrożenia ekologiczne*, Warszawa 2023.

Zależność państw rozwijających się od krajów Północy

Wszystkie kraje rozwijające się stają przed podobnymi problemami, do których należą m.in. ubóstwo, głód i niedożywienie, brak dostępu do edukacji i opieki zdrowotnej, wysoka śmiertelność, wszechobecna korupcja, przestępczość oraz handel narkotykami. Można tam zaobserwować również znaczne dysproporcje w podziale dochodów czy nierówności ze względu na płeć. W rozwiązanie tych złożonych trudności angażują się państwa bogatej Północy, jednak niejednokrotnie udzielana przez nie pomoc jest nieefektywna i tylko pogarsza sytuację Południa.

Problematyczna pomoc

W latach 70. XX w. popularność zdobyło przekonanie, że kraje rozwinięte zawdzięczają swoją uprzywilejowaną pozycję wykorzystywaniu państw Południa w okresie kolonialnym i dlatego powinny czuć się zobowiązane do udzielania im pomocy finansowej – jako zadośćuczynienie za lata wyzysku. Ta teoria zakładała jednokierunkowy przepływ środków z Północy do Południa. Wsparcie dla krajów najbiedniejszych w postaci kredytów, żywności, lekarstw, środków czystości, pomocy lekarskiej, budowy szkół i szpitali wydawało się właściwym rozwiązaniem. Z perspektywy czasu okazało się ono jednak mało efektywne. Niektórzy badacze sugerują, że państwa uzależniają się od bezpośredniej pomocy i nie próbują samodzielnie przezwyciężyć kryzysu.

Lekarka z organizacji Lekarze bez Granic badająca pacjenta w szpitalu położonym niedaleko obozu dla uchodźców w Demokratycznej Republice Konga. Ta międzynarodowa organizacja medyczna niesie pomoc humanitarną ofiarom konfliktów zbrojnych, epidemii, klęsk żywiołowych oraz społeczeństwom pozbawionym dostępu do podstawowej opieki zdrowotnej.

▪ *fotografia współczesna*

Kroplówka z Zachodu jest zabójcza, to studnia bez dna. Pomoc tłumi ducha przedsiębiorczości, rozleniwia i usypia, przyzwyczaja do życia za czyjeś pieniądze, bez wkładu własnej pracy (A. Chwalba, *Historia powszechna 1989–2011*, Warszawa 2011, s. 300).

Kontrowersyjnym posunięciem było też udzielanie niewypłacalnym krajom łatwych i szybkich kredytów. Przyniosło to korzyści państwom rozwiniętym i instytucjom międzynarodowym, które wzbogaciły się na odsetkach. Tymczasem spłacanie pożyczek często przekraczało możliwości finansowe Południa. Zdarzało się, że rządy tamtejszych krajów musiały się decydować na kolejne zobowiązania, aby uregulować nimi odsetki. Sytuacja ta powodowała cięcia kosztów na edukację, opiekę medyczną czy budowę potrzebnej infrastruktury i tym samym tylko potęgowała kryzys gospodarczy.

Kolejną kwestią budzącą wiele emocji było promowanie produkcji surowców eksportowych w krajach rozwijających się. Państwa te sprzedawały za granicę surowce naturalne oraz produkty rolne – takie jak kawa, herbata, kakao czy banany – w tak dużych ilościach, że ich ceny na rynku międzynarodowym drastycznie spadły. Sytuację wykorzystywały kraje rozwinięte, które mogły tanio nabywać wspomniane towary. Problemem Południa jest też rolnictwo, opierające się na rodzinnych gospodarstwach, pozbawione odpowiedniej infrastruktury oraz technologii, które mogłyby zwiększyć jego konkurencyjność na światowych rynkach. Masowa zamiana pól uprawnych w plantacje produkujące na eksport dla wielkich koncernów prowadzi z kolei do braków pożywienia dla miejscowej ludności.

Polityka prowadzona wobec państw rozwijających się jest głęboko niesprawiedliwa, ponieważ służy przede wszystkim zabezpieczeniu interesów bogatej Północy. Światowe korporacje, które budują fabryki w krajach Południa, z jednej strony dają pracę

To budzi **kontrowersje**

Międzynarodowy Czerwony Krzyż dostarczał pomoc medyczną oraz niezbędne leki m.in. podczas konfliktu w Rwandzie. Wojny domowe czy spory wewnętrzne w państwach rozwijających się często wynikają z rywalizacji politycznej i międzyplemiennej. Według historyka Andrzeja Chwalby: *Wszystkie konflikty zbrojne w zasadniczym stopniu były następstwem kolonializmu. Europejczycy dzielili terytoria afrykańskie według swoich potrzeb i wyobrażeń, nie zwracając uwagi na lokalne tradycje, rozmieszczenie poszczególnych plemion, różnice mentalne, językowe, religijne. W rezultacie państwa, które powstały w okresie dekolonizacji, były organizacjami sztucznymi, z przypadkowymi granicami* (A. Chwalba, dz. cyt., s. 289).

▪ *fotografia współczesna*

lokalnej ludności, z drugiej natomiast – wykorzystują ją jako tanią siłę roboczą. Z tej perspektywy można stwierdzić, że kraje rozwinięte przyczyniają się do hamowania postępu i rozwoju gospodarczego państw Południa.

Proponowane rozwiązania

Krajom Południa potrzebne są gruntowne reformy wewnętrzne. Uzależnianie państw rozwijających się od kredytów i doraźnej pomocy nie jest właściwą drogą. Bardziej przydałoby się im specjalistyczne wsparcie w celu usprawnienia gospodarki, prowadzenia właściwej polityki finansowej oraz przygotowania planu wyjścia z kryzysu. Tylko w ten sposób można poprawić warunki życia ludności. Wspomniane działania trudno jednak zrealizować ze względu na złożoność problemów tamtejszych społeczeństw oraz różnice kulturowe między Północą a Południem. Przedstawiciele władzy w krajach rozwijających się często dbają bardziej o prywatne interesy niż o dobro ogółu. Ponadto w niektórych państwach ze względów religijnych lub obyczajowych marginalizowana pozostaje rola kobiet na rynku pracy.

Kolejną kwestią wymagającą refleksji jest próba wdrożenia w państwach rozwijających się zachodnich rozwiązań ustrojowych. *Na stosunkach Północ–Południe ciąży ogromne historyczne brzemię. W świecie pozimnowojennym nabrały one szczególnego znaczenia w związku z zakończeniem rywalizacji dwublokowej. Liczne zagrożenia świata Północy – choćby takie jak terroryzm – wynikają w dużej mierze z wielkich dysproporcji rozwojowych między krajami rozwiniętymi i rozwijającymi się. Brak stabilności państw Południa rodzi poważne niebezpieczeństwa dla Północy, których nie da się rozwiązać wysłaniem wojsk, mających zaprowadzić spokój.* [...] *Narzucanie zachodnich wzorców kulturowych czy rozwiązań ustrojowych nie może być receptą na zmniejszenie napięcia między Północą i Południem. Demokracja nie jest bowiem wartością samą w sobie* (M.F. Gawrycki, *Południe w stosunkach międzynarodowych,* [w:] *Kraje rozwijające się na początku XXI wieku. Wybrane problemy*, red. M.W. Solarz, Warszawa 2011, s. 54). Ustrój demokratyczny zaprowadzony w niektórych państwach postkolonialnych pod koniec ubiegłego stulecia jest na tyle specyficzny, że w literaturze bywa określany jako „demokracja afrykańska". Tamtejsze partie mają bowiem charakter organizacji plemiennych, a rządzący dbają jedynie o własne interesy, a nie potrzeby społeczeństwa. Budowa dojrzałej demokracji wymaga czasu i dogodnych warunków, takich jak godziwy poziom życia czy niski wskaźnik korupcji. W efekcie jak dotąd tylko w nielicznych krajach postkolonialnych demokracja okazała się trwałym osiągnięciem.

Dostęp do czystej wody pitnej jest obecnie jednym z największych światowych problemów. Według szacunków ONZ obecnie dostępu do niej nie ma ok. 2 mld ludzi na świecie. Dotyczy to nie tylko **Afryki Subsaharyjskiej**, lecz także w coraz większym stopniu Europy (ok. 100 mln ludzi).

▪ *fotografia współczesna*

Podsumowanie rozdziału V
Świat na przełomie XX i XXI w.

1 Blok wschodni i blok zachodni w latach 80.

1. Pod koniec lat 70. i w latach 80. państwa bloku wschodniego zmagały się z coraz większym kryzysem gospodarczym, spowodowanym brakiem reform i kontynuacją gospodarki centralnie planowanej.
2. W 1979 r. Moskwa podjęła interwencję zbrojną w Afganistanie. Konflikt ten pogłębił kryzys w kraju i przyniósł falę krytyki na arenie międzynarodowej. Armia Czerwona wycofała się z Afganistanu dopiero w 1989 r., gdy władzę sprawował Michaił Gorbaczow.
3. Gorbaczow rozpoczął też proces reform społeczno-gospodarczych w kraju. Zmiany wprowadzane pod hasłami *głasnosti* i *pierestrojki* nie poprawiły jednak sytuacji ekonomicznej ZSRS. Reputację władz podkopały też ich działania i kłamstwa po wybuchu w elektrowni atomowej w Czarnobylu.
4. W 1981 r. prezydentem USA został Ronald Reagan. Zainicjował on projekt gwiezdnych wojen wymierzony w ZSRS, co spowodowało ponowne zaostrzenie stosunków między tymi państwami.
5. We Francji władzę w 1981 r. objęła lewica, a prezydentem został socjalista François Mitterrand. Za jego rządów przeprowadzono nacjonalizację krajowej gospodarki. W Wielkiej Brytanii rządy sprawowała premier Margaret Thatcher, która podjęła szereg reform społecznych i gospodarczych.

2 Jesień Narodów

1. W 1989 r. pod presją masowych demonstracji odsuwano od rządów władze komunistyczne w kolejnych państwach Europy Środkowo-Wschodniej.
2. Jesienią 1989 r. obalono mur berliński, będący symbolem zimnej wojny i podziału Europy. W 1990 r. NRD i Berlin Zachodni włączono do RFN. Duży udział w zjednoczeniu kraju miał ówczesny kanclerz RFN i pierwszy kanclerz zjednoczonych Niemiec Helmut Kohl.
3. W czechosłowackiej aksamitnej rewolucji kluczową rolę odegrał Václav Havel. W 1993 r. doszło do pokojowego podziału państwa na Czechy i Słowację. W podobnie bezkrwawy sposób przeprowadzono przemiany ustrojowe w Bułgarii i na Węgrzech.
4. Inny przebieg miały przemiany w Rumunii, gdzie rządy sprawował Nicolae Ceaușescu. Podczas demonstracji dochodziło do aktów przemocy, które przyniosły ofiary śmiertelne. Ceaușescu wraz z żoną zostali schwytani, osądzeni przez doraźny trybunał i rozstrzelani. W wyborach wygrali jednak socjaliści (byli komuniści), a opozycja doszła do władzy w kraju dopiero w 1996 r.
5. Na przebieg Jesieni Narodów w krajach Europy Środkowo-Wschodniej duży wpływ miały wydarzenia w Polsce, m.in. obrady Okrągłego Stołu i wybory czerwcowe.

Spotkanie prezydenta USA Ronalda Reagana z sekretarzem generalnym KPZS Michaiłem Gorbaczowem w Genewie.

- *fotografia, Genewa, 1986 r.*

3 Rozpad ZSRS

1. 8 grudnia 1991 r. podjęto decyzję o rozwiązaniu ZSRS. Po rozpadzie mocarstwa na Litwie, Łotwie i w Estonii szybko wprowadzono ustrój demokratyczny i gospodarkę wolnorynkową.
2. Tłumione wcześniej spory narodowościowe na Zakaukaziu odżyły po upadku ZSRS. W kolejnych latach niepodległość ogłosiły Naddniestrzańska Republika Mołdawska, Republika Górskiego Karabachu oraz będące częścią Gruzji Abchazja i Osetia Południowa. W tym okresie doszło także do wojen w Czeczenii.
3. Ukraina ogłosiła niepodległość 16 lipca 1991 r. Na przełomie 2004 i 2005 r., po sfałszowanych wyborach prezydenckich, wybuchła tam pomarańczowa rewolucja. Pod koniec 2013 r. doszło do wystąpień na Majdanie w proteście przeciwko odsunięciu przez prezydenta umowy stowarzyszeniowej Ukrainy z UE.
4. Mimo rozpadu ZSRS władze Rosji w dalszym ciągu nawiązywały do mocarstwowej historii kraju. W 1997 r. Moskwa dołączyła do grupy najbardziej wpływowych państw G7. Nastąpiło także zbliżenie z Białorusią. W 2014 r. powstała Euroazjatycka Unia Gospodarcza.

4 Europa na przełomie XX i XXI w.

1. Po zakończeniu zimnej wojny celem państw stało się nawiązanie dobrych relacji międzynarodowych. Służyło temu m.in. zawieranie układów budujących poczucie bezpieczeństwa i zaufania. Zmierzano też do redukcji broni konwencjonalnej i likwidacji broni atomowej.
2. W latach 90. nastąpił rozpad Jugosławii. Władze w Belgradzie starały się zatrzymać ten proces przy użyciu sił zbrojnych. Doszło do krwawej wojny domowej, podczas której dopuszczano się ludobójstwa.
3. W Europie Zachodniej od zakończenia II wojny światowej trwały procesy integracyjne. W 1992 r. w Maastricht podpisano traktat tworzący Unię Europejską, wspólnotę o charakterze gospodarczo-politycznym. Początkowo skupiała ona 12 państw Europy Zachodniej. W następnych latach do UE przystępowały kolejne kraje. W 2004 r. dołączyła do nich grupa państw z byłego bloku wschodniego, w tym Polska.
4. W 1993 r. zaczęto realizować program Partnerstwo dla Pokoju w celu przygotowania NATO do rozszerzenia o kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Pomimo sprzeciwu Rosji od 1999 r. do Paktu Północnoatlantyckiego dołączały kolejne z nich.

Żołnierze ukraińscy podczas walk z wojskami rosyjskimi po wybuchu pełnoskalowego konfliktu. Wojna w Ukrainie jest największym konfliktem zbrojnym w Europie od II wojny światowej i zdominowała politykę europejską po 2022 r.

- *fotografia, Ukraina, XI 2024 r.*

5 Świat u progu XXI w.

1. Pod koniec XX w. dochodziło do częstych konfliktów na Bliskim Wschodzie. Sprzeciw Palestyńczyków wobec izraelskiej okupacji poskutkował wybuchem kolejnego powstania, tzw. II intifady. W 1990 r. Irak przypuścił atak na Kuwejt, co wywołało zbrojną interwencję koalicji międzynarodowej. W 2003 r. wybuchła II wojna w Zatoce Perskiej.
2. Po śmierci Mao Zedonga w Chinach nastąpił okres reform i otwarcia na kontakty z Zachodem. Spowodowało to błyskawiczny rozwój gospodarczy i przyspieszyło procesy urbanizacji. Zmianom ekonomicznym nie towarzyszyła jednak demokratyzacja państwa. W czerwcu 1989 r. na Placu Tian'anmen doszło do protestów studenckich, krwawo stłumionych przez władze.
3. W latach 60. dzięki pomocy państw zachodnich Korea Południowa, Tajwan, Hongkong i Singapur weszły na ścieżkę szybkiego rozwoju gospodarczego. Do państw tych w latach 80. dołączyły Malezja, Tajlandia, Indonezja i Filipiny.
4. 11 września 2001 r. w Stanach Zjednoczonych islamistyczna organizacja Al-Kaida przeprowadziła atak terrorystyczny na World Trade Center. Zapoczątkowało to międzynarodową wojnę z terroryzmem. W następnych latach dochodziło do kolejnych zamachów w USA i Europie.

6 Przemiany gospodarcze i cywilizacyjne

1. Internet i telefonia komórkowa zrewolucjonizowały komunikację i przyspieszyły proces przekazywania informacji. Z tego powodu współczesny świat nazywa się niekiedy globalną wioską.
2. Mocarstwowa pozycja USA wywołała zjawisko zwane amerykanizacją, czyli rosnącą popularność kultury amerykańskiej na wszystkich kontynentach. Nastąpiło także ujednolicenie wzorców kulturowych, będące jednym z przejawów globalizacji.
3. W ostatnich latach społeczeństwo zmaga się z wieloma zagrożeniami ekologicznymi. W celu ochrony środowiska naturalnego są podejmowane liczne inicjatywy polityczne (protokół z Kioto) oraz obywatelskie. Przed ludźmi stoją także wyzwania dotyczące ochrony zdrowia, takie jak choroby cywilizacyjne, problemy psychiczne czy AIDS.
4. Do problemów współczesnego świata zalicza się m.in. nierówności społeczne oraz dysproporcje między bogatą Północą i biednym Południem. W krajach rozwiniętych widoczne jest także starzenie się populacji.

Data	Wydarzenie
1 VIII 1975 r.	podpisanie Aktu końcowego KBWE
1979–1989	interwencja ZSRS w Afganistanie
III 1985 r.	Michaił Gorbaczow przywódcą ZSRS
26 IV 1986 r.	katastrofa elektrowni atomowej w Czarnobylu
1989 r.	Jesień Narodów
9/10 XI 1989 r.	upadek muru berlińskiego
2 X 1990 r.	włączenie NRD do RFN, powstanie zjednoczonych Niemiec
23 II 1991 r.	początek operacji „Pustynna Burza"
II 1991 r.	powstanie Grupy Wyszehradzkiej
VI 1991–XI 1995	wojna w Jugosławii i jej rozpad
8 XII 1991 r.	rozpad ZSRS, powstanie Federacji Rosyjskiej
7 II 1992 r.	podpisanie Traktatu o Unii Europejskiej w Maastricht
1 I 1993 r.	podział Czechosłowacji, powstanie Czech i Słowacji
1994–1996 r.	I wojna czeczeńska
1994 r.	zniesienie apartheidu w RPA
1995 r.	układ z Schengen
1997 r.	powołanie Związku Białorusi i Rosji
X 1999 r.	początek II wojny czeczeńskiej
2000 r.	II intifada
11 IX 2001 r.	atak terrorystyczny na World Trade Center i Pentagon
X 2001 r.	początek interwencji USA i ich sojuszników w Afganistanie
III 2003 r.	początek II wojny w Zatoce Perskiej
IX 2004–I 2005 r.	pomarańczowa rewolucja na Ukrainie
2006 r.	niepodległość Czarnogóry
2008 r.	niepodległość Kosowa
III 2011 r.	wybuch wojny domowej w Syrii
2010–2013	Arabska Wiosna Ludów
21 XI 2013 r.	początek Euromajdanu w Ukrainie
17 III 2014 r.	aneksja Krymu przez Rosję
2014 r.	powstanie ISIS – Państwa Islamskiego
31 I 2020 r.	opuszczenie UE przez Wielką Brytanię (brexit)

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragmenty współczesnego opracowania

Fragment A
8 lipca, wczesnym rankiem, serbskie czołgi i piechota [...] wdarły się w głąb enklawy. Siły ONZ w Srebrenicy (holenderski batalion liczący 460 żołnierzy), zbyt słabe, aby powstrzymać atakujących, nie zareagowały. [...] Rzeź srebrenicka kosztowała życie ok. 5,5 do 6 tysięcy cywilów i jeńców [...]. Była to przerażająca zbrodnia, największa w Europie od czasów II wojny światowej.

Fragment B
Deklaracja niepodległości obu republik zaskoczyła władze federalne i serbskie. Dlatego dopiero 27 czerwca nad ranem władze federalne rozpoczęły operacje zbrojne, najpierw wymierzone wobec Słowenii. [...] Kolumny federalne utknęły szybko na barykadach i zaminowanych drogach, a wszechobecni obrońcy zadawali im ciężkie straty, ostrzeliwując z granatników przeciwpancernych.

Fragment C
Wraz z nasileniem się ataków NATO po 13 kwietnia do ataku na niespotykaną wcześniej skalę przeszły oddziały UCK[1] z obozów w Albanii. Ich głównym celem było odciągnięcie jak największej ilości sił serbskich z frontu wewnątrz Kosowa, aby uniemożliwić Serbom dobicie jednostek UCK, obleganych w górach prowincji.

[1] Armia Wyzwolenia Kosowa – organizacja stworzona przez zamieszkujących Kosowo Albańczyków

Źródło: M. Kuczyński, *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkt zapalne w Europie w latach 1990–2000*, Warszawa 2001, s. 171, 220–222, 274.

a) Rozstrzygnij, który z fragmentów opisuje wydarzenie chronologicznie pierwsze. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do pozostałych fragmentów.

b) Podaj nazwę państwa, którego proces rozpadu ukazano w źródłach.

Wskazówki:

a) Twoim zadaniem jest określenie, które z wydarzeń opisanych we fragmentach źródła zaszło najwcześniej. W tym celu zapoznaj się uważnie z tekstami i odszukaj w nich informacje o charakterystycznych miejscach, postaciach czy hasłach. Pozwolą Ci one ustalić ich kolejność chronologiczną.
b) We fragmencie A ukazano masakrę przeprowadzoną przez Serbów w Srebrenicy. Nastąpiło to w lipcu 1995 r., a więc jest chronologicznie drugie. Fragment B dotyczy ogłoszenia przez Słowenię niepodległości 25 czerwca 1991 r. Ze wszystkich trzech wydarzeń zaszło ono najwcześniej. Fragment C wymaga głębszej analizy. Jest w nim mowa o nasilonych nalotach NATO na Serbię oraz o jej interwencji w Kosowie przeciwko Albańczykom, którzy wznowili walki w 1996 r. Stanowią one wydarzenie chronologicznie ostatnie. Pamiętaj, aby w odpowiedzi odwołać się do wszystkich opisanych wydarzeń.
c) Drugi podpunkt tego zadania wymaga użycia własnej wiedzy. Serbia, Kosowo oraz leżąca w Bośni Srebrenica były wcześniej częścią jednego państwa – Jugosławii.

Odpowiedź:

a) Chronologicznie najwcześniejsze wydarzenie zostało opisane we fragmencie B. Mowa jest tam o ogłoszeniu niepodległości przez Słowenię, co nastąpiło w czerwcu 1991 r., w początkowych latach wojny. Masakra w Srebrenicy, o której mowa we fragmencie A, wydarzyła się w 1995 r., a naloty NATO na Serbię zostały przeprowadzone dopiero w 1996 r.
b) Jugosławia

Zadania powtórzeniowe

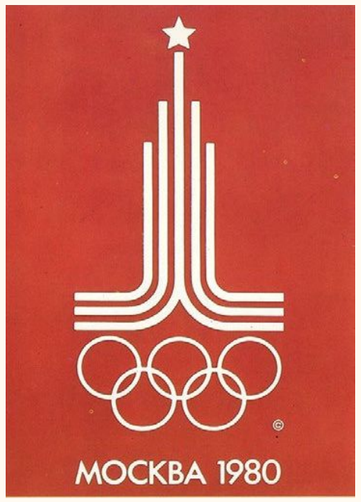
WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło 1. Fragment współczesnego opracowania

Decyzja o podjęciu interwencji zapadła wieczorem 12 grudnia 1979 r., chociaż oficjalnie nie podpisano żadnych dokumentów. Następnego dnia generał J. Maksimow – dowódca turkiestańskiego okręgu wojskowego – rozpoczął mobilizację armii. W stan gotowości została postawiona 40. Armia, Korpus Lotniczy, cztery dywizje zmotoryzowane, brygada artylerii i wojsk inżynieryjnych, a także służby kwatermistrzowskie. [...] 27 grudnia 1979 r. przebrani w [lokalne mundury] żołnierze ze specjalnej jednostki Armii Radzieckiej przeprowadzili udany zamach na życie Amina. Na jego stanowisko został desygnowany przez interwentów Babrak Karmal, który reprezentował większe skłonności do współpracy z ZSRR.

Źródło: A. Kosowski, *Interwencja ZSRR w Afganistanie*, [w:] polona.pl [dostęp: 23.11.2021].

Źródło 2. Plakat

Moskwa 1980

Wyjaśnij, w jaki sposób wydarzenia przedstawione w źródle 1. wpłynęły na wydarzenie ze źródła 2.

2 Źródło. Francis Fukuyama [czyt.: fransis fukujama] **o końcu historii**

Triumf Zachodu, zachodniej idei, przejawia się w sposób najbardziej oczywisty w całkowitym wyczerpywaniu się sił żywotnych alternatyw systemowych zachodniego liberalizmu.
Jesteśmy, być może, świadkami nie po prostu końca zimnej wojny czy też przemijania pewnego szczególnego okresu w powojennej historii świata, lecz końca historii jako takiej, to jest – końcowego punktu ideologicznej ewolucji ludzkości i uniwersalizacji zachodniej liberalnej demokracji jako ostatecznej formy rządu. Nie znaczy to, że nie będzie już odtąd wydarzeń, którymi można by wypełniać doroczne podsumowanie stosunków międzynarodowych [...], gdyż zwycięstwo liberalizmu nastąpiło głównie w sferze idei czy świadomości, a w realnym, materialnym świecie jest nadal niepełne.

Źródło: D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 2, Gdańsk 2000, s. 149.

a) **Wyjaśnij, jak autor rozumie pojęcie *koniec historii*.**
b) **Oceń, na podstawie wiedzy własnej dotyczącej wydarzeń po 1989 r., czy przewidywania autora się sprawdziły.**

3 Źródło. Rysunek satyryczny

Wyjaśnij główne przesłanie rysunku, interpretując jego elementy graficzne i uwzględniając kontekst historyczny.

4 Źródło. Fragment odezwy z sierpnia 1991 r.

Zwracamy się do Was w tej ciężkiej i krytycznej dla losu Ojczyzny i naszych narodów godzinie! Nad naszą wielką Ojczyzną zawisło śmiertelne niebezpieczeństwo!
Rozpoczęta z inicjatywy M. S. Gorbaczowa polityka reform – która miała zmierzać do zabezpieczenia dynamicznego rozwoju kraju i demokratyzacji życia społecznego – z wielu powodów znalazła się w ślepej uliczce. [...] Kryzys władzy katastrofalnie odbił się na gospodarce. Chaotyczne i żywiołowe przechodzenie do gospodarki rynkowej doprowadziło do wybuchów egoizmów. [...]. Twardo oświadczamy, że nigdy nikomu nie pozwolimy godzić w naszą suwerenność, niezależność i terytorialną całość. Wszelkie próby rozmawiania z naszym krajem językiem dyktatu, bez względu na to, z czyjej strony one wyjdą, zostaną zdecydowanie udaremnione [...].

Źródło: A. Patek, Z. Zblewski, *Polska i świat w latach 1918–1993*, Kraków 1998, s. 289–290.

a) **Wyjaśnij, do jakich reform odwołują się autorzy źródła.**
b) **Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia, podczas którego powstał cytowany fragment.**

5 Źródło. Fragment dokumentu

Artykuł 1

Niniejszym Traktatem Wysokie Umawiające się Strony ustanawiają między sobą Unię Europejską, zwaną dalej „Unią", której Państwa Członkowskie przyznają kompetencje do osiągnięcia ich wspólnych celów.
Niniejszy Traktat wyznacza nowy etap w procesie tworzenia coraz ściślejszego związku między narodami Europy, w którym decyzje podejmowane są z możliwie najwyższym poszanowaniem zasady otwartości i jak najbliżej obywateli.
Podstawę Unii stanowi niniejszy Traktat oraz Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (zwane dalej „Traktatami"). Oba te Traktaty mają taką samą moc prawną.

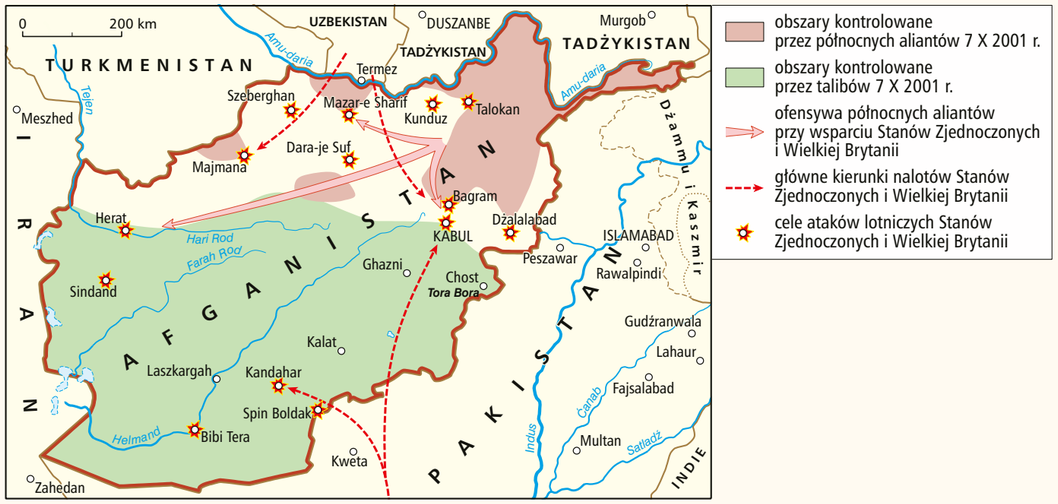
Źródło: *Traktat o Unii Europejskiej*, [w:] oide.sejm.gov.pl [dostęp: 23.11.2021].

a) **Podaj rok podpisania zacytowanego w źródle traktatu i nazwę miejscowości, w której do tego doszło.**
b) **Podaj rok, w którym Polska wstąpiła do organizacji powstałej na mocy zacytowanego dokumentu.**

6 Źródło 1. Fotografia

Źródło 2. Mapa

a) Rozstrzygnij, które ze źródeł opisuje wydarzenie chronologicznie pierwsze. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do faktografii.

b) Podaj imię przywódcy oraz nazwę organizacji, którą uznano za odpowiedzialną za wydarzenia przedstawione w źródle 1.

7 Wypowiedź argumentacyjna

a) Jeszcze w latach 80. wynik zimnej wojny nie był przesądzony, a zwycięstwo mogło przypaść Związkowi Sowieckiemu. Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji aspekt polityczny, społeczno-gospodarczy i kulturowy.

b) Jesień Ludów całkowicie przekreśliła pojałtański porządek świata. Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji przemiany w trzech wybranych państwach.

▪ *Tadeusz Mazowiecki, premier pierwszego po wojnie niekomunistycznego rządu w Polsce, podczas wygłaszania w sejmie exposé.*

VI
POLSKA I POLACY W EPOCE PRZEMIAN

1 Schyłek PRL
2 Polska droga do wolności
3 Początki III Rzeczypospolitej
4 Przemiany gospodarcze i społeczne
5 Polska w Europie i na świecie

1 SCHYŁEK PRL

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja społeczno-polityczna w Polsce w latach 80.,
- działalność opozycji antykomunistycznej,
- pierwsze próby porozumienia między władzą a opozycją,
- nieudane próby reform gospodarczych.

SYTUACJA PO ZNIESIENIU STANU WOJENNEGO

24 sierpnia 1983 r. w sali BHP Stoczni Gdańskiej wicepremier **Mieczysław Rakowski** spotkał się z reprezentacją pracowników. Lech Wałęsa zaproponował podjęcie rozmów w celu rozwiązania trudnej sytuacji w kraju, jednak Rakowski odrzucił ten pomysł. W swoim przemówieniu wicepremier winą za kryzys obarczył „Solidarność", co wzburzyło zgromadzonych robotników. Jednocześnie rząd starał się umacniać swoją pozycję w państwie. W tym celu pod koniec 1984 r. powstało **Ogólnopolskie Porozumienie Związków Zawodowych** (**OPZZ**), podporządkowane partii.

Pokojową Nagrodę Nobla przyznano w 1983 r. Lechowi Wałęsie. Noblista nie mógł osobiście pojawić się w Oslo i przyjąć wyróżnienia, gdyż obawiał się, że po opuszczeniu kraju władze komunistyczne zabronią mu powrotu, aby pozbyć się przywódcy „Solidarności". Nagrodę odebrała jego żona Danuta Wałęsa wraz z synem.

- *fotografia, Oslo, 10 XII 1983 r.*

Nadal dochodziło do aresztowań opozycjonistów. W 1985 r. na karę kilku lat więzienia za rzekomą próbę wywołania niepokoju społecznego zostali skazani Władysław Frasyniuk i Adam Michnik. Rok później aresztowano ukrywającego się Zbigniewa Bujaka. Oprócz stosowania represji i terroru władze wykonywały także gesty pojednawcze, takie jak amnestia dla więźniów politycznych w 1983 i 1984 r. Na wniosek ministra spraw wewnętrznych **gen. Czesława Kiszczaka** w 1986 r. na wolność wyszło ok. 200 pozostałych więźniów politycznych. W tym okresie doszło w ZSRS do awarii w elektrowni atomowej w Czarnobylu. Polskie władze, podobnie jak Sowieci, ukryły ten fakt przed społeczeństwem i bagatelizowały jego skutki.

Po stanie wojennym struktury „Solidarności" powoli zaczęły ujawniać się w zakładach pracy. W październiku 1987 r. w miejsce mniejszych, konspiracyjnych ośrodków kierowniczych powołano jednolite kierownictwo związku – **Krajową Komisję Wykonawczą NSZZ „Solidarność"**. Na jej czele stanął Lech Wałęsa. Nie wszyscy byli jednak zadowoleni z jego przewodnictwa. Wałęsie zarzucano skłonności do autorytarnych rządów i zbytnią ugodowość wobec władz. Przeciwko liderowi występowali m.in. radykalni antykomuniści Marian Jurczyk i Andrzej Gwiazda. W tym okresie w kraju oprócz „Solidarności" działały także Konfederacja Polski Niepodległej oraz Ruch „Wolność i Pokój", który powstał w 1985 r. W 1987 r. spróbowano odtworzyć Polską Partię Socjalistyczną. Wydawano również pisma opozycyjne.

Pod koniec lat 80. „Solidarność" miała już na tyle duże znaczenie, że jej legalizacja coraz częściej była warunkiem stawianym polskim władzom przy jej staraniach o renegocjację długu na Zachodzie. Wiceprezydent Stanów Zjednoczonych George Bush (senior) podczas wizyty w 1987 r. spotkał się zarówno z Wojciechem Jaruzelskim, jak i z Lechem Wałęsą. Złożył też wieniec na grobie ks. Jerzego Popiełuszki.

POSTAWA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Hierarchowie Kościoła katolickiego nie chcieli bezpośrednio angażować się w konflikty polityczne w kraju. Często jednak stawali w obronie wolności obywateli. We wrześniu 1983 r. prymas Józef Glemp podczas kazania na Jasnej Górze skrytykował władze za brak woli porozumienia i dialogu z robotnikami. W latach 80. Kościół podejmował też liczne inicjatywy społeczne – tworzył duszpasterstwo rodzin, wspomagał rolników i niezależnych twórców. W 1984 r. w ramach kampanii antyreligijnej prowadzonej przez rząd zaczęto usuwać krzyże z sal lekcyjnych. To wywołało protesty uczniów i rodziców, którzy żądali przywrócenia tych symboli w szkołach (tzw. wojny o krzyże).

Prezydent USA George Bush (senior) podczas spotkania z Lechem Wałęsą oraz tłumami Polaków podczas swojej wizyty w Polsce w 1989 r.

- *fotografia, Polska, 1989 r.*

W czerwcu 1987 r. Jan Paweł II po raz trzeci pielgrzymował do Polski. Papież odwiedził m.in. były hitlerowski obóz zagłady na Majdanku oraz Gdańsk – kolebkę „Solidarności", gdzie odprawił mszę w intencji ludzi pracy. Spotkał się z Lechem Wałęsą i przedstawicielami Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego

Spotkanie z Janem Pawłem II na mszy w gdańskiej dzielnicy Zaspa. Tłum wiernych zebrał się pod ołtarzem przypominającym ogromny średniowieczny żaglowiec, ciągle w budowie. Projekt ten miał nawiązywać zarówno do stoczni oraz strajkujących robotników, jak i wydarzeń Grudnia '70.

- *fotografia, Gdańsk, 12 VI 1987 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZŁO DOBREM ZWYCIĘŻAĆ

Ks. Jerzy Popiełuszko był silnie związany z ruchem robotniczym i aktywnie wspierał „Solidarność". Otwarcie sprzeciwiał się władzom komunistycznym i stawał w obronie podstawowych praw obywateli. 19 października 1984 r. w Bydgoszczy wygłosił swoje ostatnie kazanie.

Piąta tajemnica bolesna: ukrzyżowanie Chrystusa. Aby zło dobrem zwyciężać i zachować godność człowieka, nie wolno walczyć przemocą. Ojciec Święty w czasie stanu wojennego w modlitwie do Pani Jasnogórskiej powiedział, że „naród nie może rozwijać się prawidłowo, gdy jest pozbawiony praw, które warunkują jego pełną podmiotowość, i państwo nie może być mocne siłą żadnej przemocy". Komu nie udało się zwyciężyć sercem i rozumem, usiłuje zwyciężyć przemocą. Każdy przejaw przemocy dowodzi moralnej niższości. Najwspanialsze i najtrwalsze walki, jakie zna ludzkość, jakie zna historia, to walki ludzkiej myśli; najnędzniejsze i najkrótsze to walki przemocy. Idea, która potrzebuje broni, by się utrzymać, sama obumiera. Idea, która utrzymuje się tylko przy użyciu przemocy, jest wypaczona. Idea, która jest zdolna do życia, podbija sobą; za nią spontanicznie idą miliony. „Solidarność" dlatego tak szybko zadziwiła świat, że nie walczyła przemocą, ale na kolanach, z różańcem w ręku, przy polowych ołtarzach, upominała się o godność ludzkiej pracy, o godność i szacunek dla człowieka. O te wartości wołała bardziej niż o chleb powszedni. W ostatnim roku swojego życia kardynał Wyszyński powiedział, że: „Świat pracowniczy na przestrzeni ostatnich dziesiątek lat doznał wielu zawodów, ograniczeń. Ludzie pracy i całe społeczeństwo przeżywało w Polsce udrękę podstawowych praw osoby ludzkiej, ograniczenie wolności myślenia, światopoglądu, wyznawania Boga, wychowania młodego pokolenia. Wszystko to było stłamszone. Na odcinku pracy zależnej stworzono specjalny model ludzi zmuszonych do milczenia i do wydajnej pracy. Gdy ten ucisk wszystkich dostatecznie umęczył, powstał zryw ku wolności, powstała »Solidarność«, która udowodniła, że do przebudowy społeczno-gospodarczej wcale nie trzeba zrywać z Bogiem". Módlmy się, byśmy byli wolni od lęku, zastraszenia, ale przede wszystkim od żądzy odwetu i przemocy.

Źródło: *Wielkie mowy historii*, t. 4: *Od Kennedy'ego do Ratzingera*, oprac. T. Zawadzki, Warszawa 2006, s. 235.

? **1.** Omów, jak ks. Popiełuszko przedstawił w kazaniu sytuację Polaków w okresie rządów komunistów.
2. Wyjaśnij, dlaczego, według księdza, „Solidarność" tak szybko zyskała wielką popularność.

w Polsce. Ta pielgrzymka i słowa Jana Pawła II o solidarności i sile wspólnoty miały dodać otuchy pogrążonemu w apatii społeczeństwu.

Duchownych katolickich spotykały liczne represje ze strony władz. Prawdopodobnie ks. Jerzy Popiełuszko nie był jedyną ofiarą zabójstwa na tle politycznym. Do dziś nie wyjaśniono okoliczności śmierci innych księży związanych z opozycją antykomunistyczną, takich jak m.in.:

- ks. Stefan Niedzielak – kapelan rodzin katyńskich; podejmował działania niepodległościowe i współpracował z opozycją, za co był nękany przez władze; zamordowany w styczniu 1989 r. w swojej warszawskiej plebanii;
- ks. Stanisław Suchowolec – duszpasterz białostockiej „Solidarności"; po śmierci ks. Jerzego Popiełuszki założył poświęconą mu izbę pamięci i postawił symboliczny grób; inwigilowany i nękany przez SB, odbierał również listy i telefony z pogróżkami; zginął w styczniu 1989 r.;
- ks. Sylwester Zych – naraził się władzom w latach 70. podczas akcji wieszania krzyży w szkołach i przedszkolach; w latach 80. więziony za pomoc opozycjonistom, po zwolnieniu z aresztu był inwigilowany i szykanowany, grożono mu też śmiercią; jego ciało znaleziono w lipcu 1989 r.

PROTESTY 1988 R.

Zła sytuacja społeczno-gospodarcza pod koniec lat 80. sprawiła, że pogorszył się poziom życia i stan zdrowia obywateli, szerzyły się zjawiska patologiczne, jak alkoholizm, przestępczość oraz narkomania. Rosły problemy z zaopatrzeniem sklepów i kolejki oczekujących na mieszkanie. Ponadto rabunkowa polityka gospodarcza i rozwój przemysłu ciężkiego doprowadziły do dewastacji środowiska naturalnego (odprowadzanie ścieków do rzek, wycinka lasów). Rosnące trudności spowodowały wiosną 1988 r. kolejną falę strajków w kraju. Protestowali hutnicy w Stalowej Woli i Nowej Hucie oraz pracownicy komunikacji miejskiej w Bydgoszczy. 1 maja pracy zaprzestała załoga Stoczni Gdańskiej. Rządzący siłą stłumili protesty w Hucie im. Lenina, a Stocznię Gdańską otoczyły oddziały ZOMO. W sierpniu wybuchły kolejne strajki załóg kopalni na Górnym Śląsku i pracowników portu w Szczecinie i Stoczni Gdańskiej. Wszyscy protestujący wysuwali postulat ponownej legalizacji „Solidarności". Na te wystąpienia władze też zareagowały siłowo.

Strajk okupacyjny robotników w Stoczni Gdańskiej im. Lenina. Stoczniowcy żądali m.in. podwyższenia płac i legalizacji „Solidarności".

▪ *fotografia, Gdańsk, 5 V 1988 r.*

? Jakie były ogólne przyczyny fali strajków w 1988 r.?

OPOZYCJA ANTYKOMUNISTYCZNA

W latach 80. w Polsce funkcjonowała również opozycja antykomunistyczna poza strukturami „Solidarności". Szczególnie aktywna w zakładaniu organizacji i podejmowaniu inicjatyw antyrządowych była młodzież. Na Uniwersytecie Wrocławskim powstał antykomunistyczny ruch happeningowy zwany **Pomarańczową Alternatywą** (**PA**). Jej działalność zainicjowały osoby związane z solidarnościowym ruchem studenckim oraz środowiskiem hipisów. Za głównego twórcę PA uważa się **Waldemara Fydrycha**, ps. Major. Nazwa ugrupowania pochodziła od tytułu pisma wydawanego podczas wrocławskich strajków studenckich w 1981 r.

Akcje Pomarańczowej Alternatywy stanowiły pokojową formę walki z komunizmem.

Waldemar Fydrych, przebrany za milicjanta podczas jednego z happeningów. Twórca Pomarańczowej Alternatywy w czasie swojej happeningowej działalności przyjął żartobliwy tytuł „komendant Twierdzy Wrocław".

▪ *fotografia, Wrocław, 1990 r.*

KULTURA ALTERNATYWNA W LATACH 80.

W latach 80. rozwinęła się w Polsce na niespotykaną wcześniej skalę kultura młodzieżowa. Duża część towarzyszących jej zjawisk miała charakter alternatywny lub kontrkulturowy, czyli negujący zastany porządek świata – zarówno komunizm, jak i całokształt oficjalnej kultury, która pomijała dotąd tematy ważne dla młodego pokolenia, takie jak pacyfizm, anarchizm czy ekologia. Nowymi, niekonwencjonalnymi formami ekspresji zbuntowanej młodzieży stały się m.in. happeningi, punk rock, ziny i graffiti.

Pomarańczowa Alternatywa

Pomarańczowa Alternatywa była antykomunistycznym ruchem happeningowym założonym przez studentów. Skupiona w nim młodzież, zniechęcona formami oporu stosowanymi przez tzw. starą opozycję, walczyła z systemem za pomocą śmiechu. Organizowane nielegalnie happeningi służyły ukazaniu absurdów PRL i ośmieszeniu milicji, która była zmuszona np. aresztować krasnoludki.

Happening „Stosunkowo Wielkie Manewry AntyMON – SB”, zorganizowany w 1988 r. w Warszawie, miał na celu ośmieszenie zajęć wojskowych, w których musieli uczestniczyć studenci.

Pierwsze wizerunki krasnoludków, malowane przez członków Pomarańczowej Alternatywy, pojawiły się na murach w okresie stanu wojennego. W późniejszych latach krasnoludek został symbolem tego ruchu.

Trzeci obieg kultury

Trzeci obieg kultury, który wyodrębnił się w latach 80., funkcjonował niezależnie od pierwszego (oficjalnego) i drugiego (opozycyjnego). Był związany z rozwojem polskiego rocka, który stał się nośnikiem antysystemowych treści oraz subkultur młodzieżowych, zwłaszcza punk. Obejmował twórczość undergroundowych (czyt.: andergrandowych – niekomercyjnych, spoza głównego nurtu) zespołów muzycznych oraz gazetki zwane zinami, tworzone przez miłośników danej tematyki, np. ekologii, rocka lub graffiti.

Magnetofony umożliwiały nagrywanie koncertów na kasety i rozpowszechnianie muzyki alternatywnej wśród fanów.

Graffiti szablonowe było typowo polską formą sztuki ulicznej. Wzory rozpowszechniano za pośrednictwem zinów – ten wyrażał sprzeciw wobec budowy elektrowni atomowej koło Darłowa.

Festiwal w Jarocinie był w latach 80. oazą wolności dla zbuntowanej młodzieży. Występowały na nim zarówno zespoły rockowe promowane przez media, jak i takie, którym cenzura utrudniała oficjalne wydawanie płyt. Dla władz stanowił rodzaj wentylu bezpieczeństwa – dawał młodzieży okazję, aby wyładowała energię podczas koncertów i nie urządzała ulicznych protestów.

WARTO WIEDZIEĆ

Pomarańczowa Alternatywa poza Wrocławiem

Pomarańczowa Alternatywa działała również poza Wrocławiem. Do najbardziej znanych akcji grupy łódzkiej, na której czele stał aktywista i muzyk zespołu Big Cyc Krzysztof Skiba, należała „Galopująca Inflacja" z 7 listopada 1988 r. Uczestnicy happeningu biegali po ulicy Piotrkowskiej z tabliczkami *galopująca inflacja*. Po zatrzymaniu przez milicjantów gratulowali im, że ci pomogli w powstrzymaniu inflacji. Działaniom tym towarzyszyły hasła: *Żądamy byle czego* czy *Niech żyje kryzys!*. W siódmą rocznicę wprowadzenia stanu wojennego w Łodzi przeprowadzono akcję „Pomóż Milicji – Pobij się Sam". Uczestnicy śpiewali piosenkę *Do zatrzymania jeden krok*, a radiowóz, który przyjechał na interwencję, powitali chlebem i solą. W Warszawie w listopadzie 1987 r. zorganizowano z kolei mecz piłkarski między drużynami FC Dobrobyt i KS Nędza, a kilka miesięcy później przed Studium Wojskowym Uniwersytetu Warszawskiego – „Stosunkowo Wielkie Manewry AntyMON – SB" z wykorzystaniem tekturowego czołgu. Wzięło w nich udział ok. 800 osób. 1 maja 1989 r. odbyła się akcja „Wiążemy Nić Porozumienia. Celebracja Święta Miłości, czyli Wzajemne Pałowanie". Podczas tego wydarzenia kilka tysięcy ludzi szło Krakowskim Przedmieściem w Lublinie i wznosiło okrzyki: *1 maja, ale jaja!*.

„Rewolucja Krasnali", happening Pomarańczowej Alternatywy w Warszawie, w którym wzięło udział ponad 2 tys. osób. Maszerowali w czapkach krasnali ul. Marszałkowską, niosąc przed sobą portret Feliksa Dzierżyńskiego z napisem *Feliks dzieciom*.

▪ *fotografia, Warszawa, 1 VI 1988 r.*

? Jakie akcje Pomarańczowej Alternatywy zorganizowano poza Wrocławiem?

Happeningi zwoływane przez aktywistów miały na celu pokazanie absurdów PRL. Nawiązywały do rzeczywistości politycznej, świąt państwowych czy obchodów rocznicowych. Akcje zwykle kończyły się aresztowaniami i oskarżeniami o zakłócanie porządku publicznego. Członkowie ruchu wydawali także ulotki, w których w żartobliwy sposób komentowali polską rzeczywistość.

W kwietniu 1986 r. we Wrocławiu odbył się happening o nazwie „Zadymianie Rynku", podczas którego podpalano kolorowe papierowe tuby. Wywołało to interwencję milicji, jednak organizatorzy nie zostali złapani. Latem 1987 r. zorganizowano akcję „Precz z (U)pałami". Jej uczestnicy nosili koszulki z kolejnymi literami hasła, ale co chwilę celowo gubiła się osoba z literą „U" – w efekcie napis brzmiał „Precz z pałami", co nasuwało oczywiste skojarzenia z milicją używającą pałek. 7 października tego samego roku w nietypowy sposób uczczono święto milicjanta. Członkowie Pomarańczowej Alternatywy w mundurach, z pomalowanymi na niebiesko twarzami, wyszli na ulice Wrocławia, aby pomagać milicji w codziennych obowiązkach. Pomarańczowa Alternatywa nie zaprzestała działalności nawet po rozpoczęciu obrad Okrągłego Stołu, czyli oficjalnych negocjacji władz z opozycją (więcej na ten temat na s. 446–447). Kontynuowała ją także w okresie poprzedzającym wybory 4 czerwca 1989 r. (więcej na ten temat na s. 448–449). W lutym 1989 r. w Łodzi zorganizowano happening „Bicie Piany przy Okrągłym Stole". Działania Pomarańczowej Alternatywy zaczęły powoli wygasać dopiero na początku lat 90.

W środowiskach studenckich narodził się ruch **Wolność i Pokój**. Jego uczestnicy deklarowali poglądy pacyfistyczne i w działalności antykomunistycznej kierowali się zasadą *non violence* [czyt.: non wajolens], czyli niestosowania przemocy. Skupiali się na walce o prawa człowieka. Udało im się wywalczyć wprowadzenie przez władze służby zastępczej dla osób, które odmawiają służby wojskowej. Organizowali protesty w obronie przyrody.

SPOTKANIA W MAGDALENCE

26 sierpnia 1988 r. w wystąpieniu telewizyjnym gen. Kiszczak zaproponował opozycji podjęcie rozmów. Zapadła wówczas decyzja o konieczności porozumienia i wyprowadzenia kraju z kryzysu. Kiszczak zażądał od opozycji wygaszenia strajków, natomiast przywódca „Solidarności" oczekiwał ponownej legalizacji związku. Ostatecznie Wałęsa zrezygnował z tego warunku, co nie spodobało się zarówno niektórym działaczom opozycyjnym, jak i części strajkujących. Od połowy września, w ośrodku konferencyjnym MSW w podwarszawskiej **Magdalence**, kontynuowano rozmowy pomiędzy przedstawicielami „Solidarności" a władzami. W roli mediatorów występowali reprezentanci Kościoła katolickiego.

Spotkanie strony rządowej z opozycją w Magdalence. Przy stole siedzą przedstawiciele opozycji, od lewej: Tadeusz Mazowiecki i Lech Wałęsa. Obok Tadeusza Mazowieckiego stoi Jacek Ambroziak – radca prawny w sekretariacie Episkopatu Polski.

▪ *fotografia, Magdalenka, 2 III 1989 r.*

Ponownie nie udało się osiągnąć porozumienia, lecz podczas nieformalnych spotkań doszło do spoufalenia się Wałęsy i jego środowiska z gen. Kiszczakiem. 1 listopada 1988 r. nowo utworzony rząd Mieczysława Rakowskiego ogłosił prowokacyjną decyzję o postawieniu Stoczni Gdańskiej w stan likwidacji, czego powodem były rzekomo problemy ekonomiczne. Negocjacje zostały wstrzymane. Aby zyskać przychylność społeczeństwa, przedstawicielom opozycji zaproponowano wejście do rządu, jednak wszyscy odmówili współpracy z komunistami. Od tego czasu trwała próba sił.

Impas został przełamany dopiero po słynnej debacie telewizyjnej z **30 listopada 1988 r.** między przewodniczącym OPZZ **Alfredem Miodowiczem** a Lechem Wałęsą. Tuż po niej przy NSZZ „Solidarność" powstał Komitet Obywatelski, reprezentujący stanowisko społeczeństwa wobec sytuacji w kraju. Rządzący zdali sobie sprawę, że nie mogą dłużej ignorować „Solidarności". Na plenum KC PZPR pod koniec grudnia zdecydowano o oficjalnym spotkaniu z opozycją i zniesieniu ograniczeń przy zakładaniu związków zawodowych.

DEBATA MIODOWICZ–WAŁĘSA

Debata telewizyjna pomiędzy Alfredem Miodowiczem a Lechem Wałęsą, zakończona wygraną przywódcy „Solidarności", przyczyniła się do rozpoczęcia rozmów władzy z opozycją.

▪ *fotografia, Warszawa, 30 XI 1988 r.*

Z inicjatywą rozmowy z liderem „Solidarności" Miodowicz wyszedł sam, bez konsultacji z partią. Spotkanie dotyczyło sytuacji politycznej w kraju oraz **pluralizmu** związkowego. W zamyśle władz komunistycznych debata miała pokazać słabość Wałęsy i go skompromitować. W organizacji spotkania uczestniczyli Jacek Kuroń i Adam Michnik. Zgodnie z życzeniem przywódcy „Solidarności" i jego doradców za plecami rozmówców umieszczono zegar, tak aby widzowie mieli pewność, że debata odbywa się w czasie rzeczywistym i nie jest cenzurowana. Spotkanie przewodniczącego OPZZ Alfreda Miodowicza i Lecha Wałęsy było transmitowane w Telewizji Polskiej w Programie 1 i przyciągnęło przed telewizory miliony widzów. Miodowicz mówił o trudnej sytuacji w kraju i pustych sklepowych półkach, sugerując przy tym, że był to rezultat działań „Solidarności". Poza tym opowiedział się za funkcjonowaniem tylko jednego związku zawodowego w zakładzie pracy. Wałęsa z kolei skupił się na wadach systemu komunistycznego i dowodził, że to monopol rządu doprowadził do kryzysu w Polsce. W debacie, wygranej zdecydowanie przez Wałęsę, padła także zapowiedź oficjalnych rozmów rządu z opozycją.

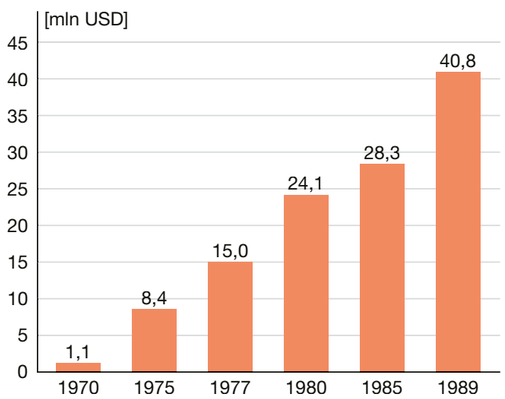
? Jak przebiegła debata telewizyjna Miodowicza z Wałęsą?

NIEUDANE PRÓBY REFORM GOSPODARCZYCH

Sytuacja gospodarcza po zniesieniu stanu wojennego była nadal bardzo trudna. Choć od 1986 r. stopniowo wycofywano kartki na różne produkty, limity dotyczące kupna mięsa obowiązywały aż do 1989 r. Dużym problemem pozostawało także ogromne zadłużenie Polski za granicą. Państwa zachodnie uzależniły udzielanie dalszych kredytów od zgody władz na ponowną legalizację „Solidarności".

W latach 1983–1985 realizowano plan trzyletni, stanowiący **I etap reformy gospodarczej**. Za cel postawiono przywrócenie

Zadłużenie zagraniczne Polski w latach 1970–1989

Gen. Wojciech Jaruzelski i minister przemysłu Mieczysław Wilczek podczas zaprzysiężenia nowego rządu.

▪ *fotografia, Warszawa, 1 I 1988 r.*

sprawnego funkcjonowania gospodarki i poprawę poziomu życia obywateli. Wskaźniki dochodu narodowego, produkcji przemysłowej i rolnej oraz płacy realnej zostały jednak zaplanowane w taki sposób, aby udało się je zrealizować. Był to więc pozorny sukces, ponieważ sytuacja społeczeństwa się nie poprawiła.

Kolejny plan pięcioletni na lata 1986–1990 realizowano tylko do 1987 r., kiedy to ówczesny premier i ekonomista **Zbigniew Messner** przygotował **II etap reformy gospodarczej**. Aby uzyskać akceptację społeczną dla planowanych zmian, władze zorganizowały ogólnokrajowe referendum. Polacy mieli odpowiedzieć na dwa pytania: czy zgadzają się na radykalny program uzdrowienia gospodarki oraz czy popierają demokratyzację życia politycznego. Referendum okazało się porażką.

Rządzący źle je zaplanowali, szczególnie pod względem ustalenia progu wejścia w życie planowanych reform – odpowiedzi twierdzące na obydwa pytania musiały stanowić ponad 50%, a ostatecznie nie przekroczyły tego poziomu. Z braku działań naprawczych nastąpiło załamanie wszystkich gałęzi gospodarki.

Pod koniec lat 80. rząd Mieczysława Rakowskiego wyszedł z propozycją programu reform, w którym usiłowano połączyć system komunistyczny z gospodarką rynkową – czyli wprowadzić socjalizm rynkowy. W grudniu 1988 r. weszła w życie **ustawa Wilczka** (od nazwiska ministra przemysłu), dająca początek **wolnemu rynkowi** w Polsce. Odtąd państwo miało zarządzać jedynie przemysłem wydobywczym i zbrojeniowym, a inne branże zyskały swobodę działania. Władze planowały też likwidować nierentowne zakłady i inwestować w rozwojowe dziedziny gospodarki. Na początku 1989 r. przyjęto ustawę o prawie bankowym i zalegalizowano handel obcymi walutami. Mimo tych działań Polska coraz bardziej pogrążała się w kryzysie gospodarczym.

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację społeczno-polityczną Polski po zniesieniu stanu wojennego.
2. Przedstaw wydarzenia, do których doszło w 1988 r.
3. Oceń skuteczność reform gospodarczych przeprowadzonych w latach 80.
4. Wyjaśnij, na czym polegał kryzys władzy pod koniec lat 80.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Kowal, *Koniec systemu władzy. Polityka ekipy gen. Wojciecha Jaruzelskiego w latach 1986–1989*, Warszawa 2012.
R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019.
Między PRL a III RP (1989–1990). Legalizm czy kontynuacja, red. P. Pleskot, Warszawa 2020.
M. Przeperski, *Dziki Wschód: transformacja po polsku 1986–1993*, Kraków 2024.
M. Przeperski, *Mieczysław F. Rakowski. Biografia polityczna*, Warszawa 2021.

2 POLSKA DROGA DO WOLNOŚCI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- obrady Okrągłego Stołu i ich postanowienia,
- wybory z czerwca 1989 r. i sejm kontraktowy,
- rząd Tadeusza Mazowieckiego i jego reformy,
- wybór Lecha Wałęsy na prezydenta Polski.

OKRĄGŁY STÓŁ

Wskutek wydarzeń z poprzedzającego roku **6 lutego 1989 r.** doszło do uroczystego rozpoczęcia obrad **Okrągłego Stołu**, czyli oficjalnych rozmów strony rządowej z opozycją. Na czele delegacji PZPR i koalicji rządowej stanął gen. Czesław Kiszczak, a liderem strony solidarnościowo-opozycyjnej był Lech Wałęsa. OPZZ zajęło niezależne stanowisko. W roli obserwatorów i mediatorów przy Okrągłym Stole zasiedli przedstawiciele Kościoła katolickiego i Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Rozmowy toczyły się w trzech zespołach:

- Zespole ds. Pluralizmu Związkowego, kierowanym przez Aleksandra Kwaśniewskiego (PZPR), Tadeusza Mazowieckiego („Solidarność") i Romualda Sosnowskiego (OPZZ);
- Zespole ds. Reform Politycznych, debatującym pod przewodnictwem Bronisława Geremka („Solidarność") i Janusza Reykowskiego (PZPR);
- Zespole ds. Gospodarki i Polityki Społecznej, na czele z Władysławem Baką (PZPR) i Witoldem Trzeciakowskim („Solidarność").

Oprócz tego powołano podzespoły tematyczne dotyczące: rolnictwa, górnictwa, reformy prawa i sądów, stowarzyszeń i samorządu terytorialnego, środków masowego przekazu, nauki, oświaty i postępu technicznego, młodzieży, ekologii, zdrowia oraz polityki mieszkaniowej. W rozmowach uczestniczyły łącznie 452 osoby, w tym 230 przedstawicieli „Solidarności", choć nie wszyscy jej działacze zgadzali się na podjęcie dialogu z władzą (więcej na temat sprzeciwu wobec Okrągłego Stołu zob. s. 454–455). Na obrady wpuszczono dziennikarzy (także opozycyjnych), a w radiu i telewizji codziennie nadawano relacje z posiedzeń. Poza tym najważniejsi reprezentanci obu stron kilkukrotnie spotkali się w Magdalence, aby negocjować szczegóły porozumienia. To tam uzgodniono powołanie urzędu prezydenta i senatu, kompetencje prezydenckie oraz zapis o apolityczności sędziów.

31 marca 1989 r. XI Plenum KC PZPR zaakceptowało kontrakt, który miał być zawarty z opozycją. 4 kwietnia ustalenia zostały przyjęte przez Biuro Polityczne KC PZPR, a następnego

Uroczyste rozpoczęcie obrad Okrągłego Stołu. Na skutek tych wydarzeń doszło do przemian ustrojowych oraz stopniowej demokratyzacji kraju.

- *fotografia, Warszawa, 6 II 1989 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POROZUMIENIE OKRĄGŁEGO STOŁU

5 kwietnia 1989 r. oficjalnie zakończyły się obrady Okrągłego Stołu. W dokumencie wymieniono reformy polityczne, które miały być wprowadzone w Polsce na mocy zawartego porozumienia.

Polityczny kompromis różnych sił, wśród których są zarówno takie, które kierują się ideami demokratycznie pojmowanego socjalizmu, jak i takie, które czerpią inspirację z chrześcijaństwa, z dorobku ideowego „Solidarności", ruchu ludowego i z innych źródeł i tradycji ideowych, pozwoli urzeczywistniać wspólny cel: niepodległą, suwerenną, bezpieczną równoprawnymi sojuszami, demokratyczną i silną gospodarczo Polskę.

Podstawą porozumienia są zasady przyszłego systemu politycznego wypływające z niezbywalnego prawa obywateli do życia w państwie, które w pełni urzeczywistnia suwerenność narodu.
Oznacza to:
– pluralizm polityczny, znajdujący swój wyraz przede wszystkim w prawie do swobodnego zrzeszania się – w ramach demokratycznego ładu konstytucyjnego w organizacjach politycznych, społecznych i zawodowych;
– wolność słowa, w tym stwarzania realnych możliwości dostępu do wszystkich rodzajów środków przekazu różnorodnym siłom politycznym;
– demokratyczny tryb powoływania wszystkich przedstawicieli organów władzy państwowej, tak, by o tym, kto sprawować będzie władzę, rzeczywiście decydowali wyborcy;
– niezawisłość sądów i ich ustawowe uprawnienia kontrolne w stosunku do innych organów powołanych do strzeżenia praworządności i porządku publicznego;
– silny pełnią praw i swobodnie wybrany samorząd terytorialny.

Strony uznały, że takie zasady powinny określać dalszą ewolucję polityczną, i deklarują, że będą im udzielały poparcia. [...]

Swoboda wyborów do Sejmu X kadencji będzie ograniczona przez uzgodniony przy Okrągłym Stole podział mandatów. [...] *Zgodnie z tym podziałem 60% mandatów poselskich przypadnie na koalicję PZPR, ZSL i SD, a dalsze 5% na PAX, PZKS i UChS. Kandydaci bezpartyjni, zgłoszeni przez niezależne grupy obywateli, rywalizować będą między sobą o 35% ogólnej liczby mandatów poselskich.* [...] *Swoboda wyborów do Senatu nie jest ograniczona żadnym uzgodnieniem dotyczącym podziału mandatów.* [...] *Senat połączony z Sejmem w Zgromadzenie Narodowe dokona wyboru Prezydenta pierwszej kadencji bezwzględną większością głosów. Kandydata na Prezydenta zgłosić może ¼ posłów i senatorów.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 415–421.

? 1. Scharakteryzuj system polityczny, który miał zostać wprowadzony w Polsce w wyniku zawartego porozumienia.

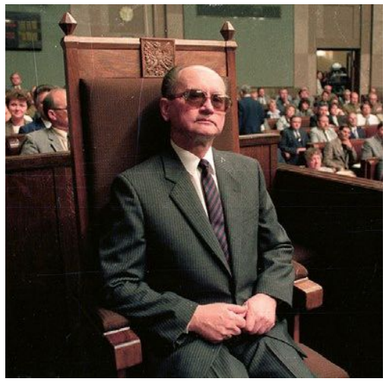
2. Na podstawie informacji z podręcznika i tekstu źródłowego oceń, czy obrady Okrągłego Stołu zakończyły się sukcesem, czy porażką opozycji antykomunistycznej.

WARTO WIEDZIEĆ

Nowela kwietniowa

7 kwietnia 1989 r. Sejm PRL uchwalił nowelizację Konstytucji PRL, czyli tzw. nowelę kwietniową, co było bezpośrednią konsekwencją ustaleń Okrągłego Stołu. Wprowadzała ona urząd prezydenta w miejsce dotychczasowej Rady Państwa, senat oraz wolne wybory do parlamentu (częściowo wolne do sejmu i całkowicie wolne do senatu). Nie zmieniała jednak ustroju państwa. Nowela przyznawała senatowi prawo wnoszenia poprawek do ustaw i prawo inicjatywy ustawodawczej, a także pozwoliła na utworzenie Krajowej Rady Sądownictwa. Prezydent dostał szerokie uprawnienia: prawo weta ustawodawczego, rozwiązywania parlamentu, zwierzchnictwa nad siłami zbrojnymi oraz wprowadzania stanu wojennego i wyjątkowego. Miał on czuwać m.in. nad przestrzeganiem konstytucji i suwerenności państwa oraz respektowaniem sojuszy i układów międzynarodowych.

? Jakie zmiany w funkcjonowaniu państwa wprowadzała nowela kwietniowa?

Wojciech Jaruzelski był pierwszym i ostatnim prezydentem PRL, a wybrano go na podstawie noweli kwietniowej.

▪ *fotografia, Warszawa, 19 VII 1989 r.*

dnia – przez Krajową Komisję Wykonawczą „Solidarności". **5 kwietnia 1989 r.** obrady Okrągłego Stołu oficjalnie się zakończyły. Na mocy podpisanych porozumień władza zapowiedziała **częściowo wolne wybory** do tzw. **sejmu kontraktowego**, w którym 65% miejsc zarezerwowano dla strony rządowej (PZPR oraz partii satelickich: Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego i Stronnictwa Demokratycznego), a pozostałe 35% przewidziano dla zwycięzców głosowania. Termin wyborów do parlamentu zaplanowano na 4 czerwca. Komuniści liczyli, że „Solidarność" nie zdoła się przygotować w tak krótkim czasie i w rezultacie władza pozostanie w ich rękach. Aby umożliwić głosowanie, zmieniono konstytucję. Wprowadzono jej nowelizację, nazwaną **nowelą kwietniową**. Przywrócono także pluralizm związkowy (17 kwietnia ponownie zalegalizowano „Solidarność") i zagwarantowano swobody obywatelskie, m.in. wolności słowa i zrzeszania się. 8 maja ukazał się organ prasowy Komitetu Obywatelskiego „Solidarność", dziennik **„Gazeta Wyborcza"**, który był pierwszą niezależną gazetą w oficjalnym obiegu.

WYBORY PARLAMENTARNE I PREZYDENCKIE

Na potrzeby kampanii wyborczej działacze opozycji powołali przy Lechu Wałęsie ruch **Komitetów Obywatelskich**. Komitety początkowo powstawały w województwach, a następnie w poszczególnych miastach lub nawet dzielnicach czy osiedlach. Tworzyli je związkowcy z „Solidarności" i „Solidarności" Rolników Indywidualnych oraz członkowie pozostałych organizacji opozycyjnych, np. Klubów Inteligencji Katolickiej. Komitety Obywatelskie zaczęły

Zbieranie podpisów pod listami poparcia kandydatów przed pierwszymi, częściowo wolnymi wyborami w 1989 r.

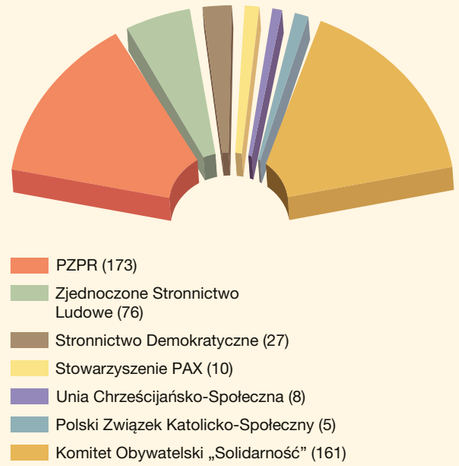
▪ *fotografia, Szczecin, 1989 r.*

WYBORY CZERWCOWE

Wybory do sejmu w 1989 r. przebiegały w dwóch turach. 4 czerwca 1989 r. przeprowadzono pierwszą z nich. Frekwencja wyniosła 62%. W głosowaniu, podczas którego w wolnych wyborach obsadzono 35% miejsc w sejmie, zdecydowanie zwyciężyli kandydaci „Solidarności" – zdobyli 160 mandatów poselskich oraz 92 mandaty senatorskie. 18 czerwca odbyła się II tura wyborów, w której wybierano 65% mandatów do parlamentu, zarezerwowanych dla PZPR i jej satelitów. Frekwencja wyniosła wówczas zaledwie 25,3%. Jednak obóz solidarnościowy zdobył w nich ostatni wolny mandat poselski oraz 7 mandatów senatorskich. Nowi parlamentarzyści z „Solidarności" utworzyli **Obywatelski Klub Parlamentarny** (OKP), na którego czele stanął prof. **Bronisław Geremek**.

? Dlaczego wybory do sejmu w 1989 r. składały się z dwóch tur?

Wyniki wyborów do sejmu kontraktowego

promować kandydatów opozycyjnych w „Gazecie Wyborczej", której redaktorem naczelnym był Adam Michnik, i wznowionym w czerwcu 1989 r. „Tygodniku Solidarność" pod kierownictwem Tadeusza Mazowieckiego. Kandydaci opozycji mieli możliwość zaprezentowania się wyborcom również w radiu i telewizji. Jednak ich audycje wyborcze były cenzurowane lub z błahych przyczyn zawieszano ich emisję.

Nie wszyscy czołowi działacze antykomunistyczni porozumieli się z Wałęsą w sprawie liczby mandatów dla poszczególnych grup opozycyjnych. W rezultacie oprócz „Solidarności" w wyborach startowali też kandydaci KPN Leszka Moczulskiego, Grupy Roboczej Komisji Krajowej, Unii Polityki Realnej Janusza Korwin-Mikkego i Ruchu Wolnych Demokratów Karola Głogowskiego. Radykalne partie i organizacje, takie jak „Solidarność Walcząca", wzywały do całkowitego bojkotu wyborów.

Pierwsze częściowo wolne wybory w powojennej Polsce przeprowadzone 4 czerwca 1989 r. (stąd nazwa **wybory czerwcowe**) zakończyły się pełnym zwycięstwem „Solidarności", której kandydaci zdobyli 160 mandatów na 161 możliwych.

19 lipca 1989 r., zgodnie z postanowieniami Okrągłego Stołu, **Zgromadzenie Narodowe** wybrało prezydenta Polski. Mimo wcześniejszych propozycji, aby wysunąć Czesława Kiszczaka na to stanowisko, ostatecznie jedynym kandydatem został Wojciech Jaruzelski. W głosowaniu wzięło udział 537 posłów i senatorów, spośród których 270 opowiedziało się za Jaruzelskim (także niektórzy parlamentarzyści

Jarosław Kaczyński 1 i **Lech Wałęsa** 2 podczas sesji zdjęciowej kandydatów Komitetu Obywatelskiego (KO) „Solidarności" przed wyborami 1989 r. W dniu 29 kwietnia 1989 r. w Sali BHP Stoczni Gdańskiej zatwierdzono listy kandydujących w wyborach i wszyscy oni zrobili sobie zdjęcia z Wałęsą do afiszy wyborczych.

▪ *fotografia, Gdańsk, 29 IV 1989 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

TADEUSZ MAZOWIECKI (1927–2013)

Katolicki działacz opozycji antykomunistycznej, publicysta, polityk i premier. Na początku lat 50. dołączył do Stowarzyszenia PAX, z którego został wykluczony za krytykowanie decyzji liderów. W 1957 r. założył warszawski Klub Inteligencji Katolickiej, a rok później miesięcznik „Więź". W latach 1961–1972 sprawował funkcję posła na Sejm PRL z ramienia koła „Znak". Był redaktorem naczelnym „Tygodnika Solidarność". Uczestniczył w obradach Okrągłego Stołu. 12 września 1989 r. został pierwszym po wojnie niekomunistycznym premierem Polski. W latach 1991–2001 pełnił urząd posła na Sejm RP. Był też specjalnym wysłannikiem ONZ podczas konfliktu w Bośni i Hercegowinie. Od 2010 r. zajmował stanowisko doradcy prezydenta Bronisława Komorowskiego ds. polityki krajowej i międzynarodowej. Wielokrotnie odznaczany i wyróżniany za swoją działalność polityczną, w 1995 r. otrzymał Order Orła Białego.

Komitetu Obywatelskiego „Solidarność"), 233 było przeciw, a 34 osoby wstrzymały się od głosu. Wojciech Jaruzelski piastował urząd głowy państwa do 22 grudnia 1990 r., kiedy to z niego zrezygnował.

SYTUACJA LATEM 1989 R.

W 1989 r. I sekretarzem PZPR został Mieczysław Rakowski. Wielu działaczy komunistycznych już wówczas zdawało sobie sprawę z tego, że nie da się zatrzymać przemian politycznych. Partia straciła kontrolę nad sytuacją gospodarczą, a kolejne próby reform kończyły się fiaskiem.

W obliczu narastającego kryzysu Jaruzelski powierzył stanowisko premiera Czesławowi Kiszczakowi. Opozycja nie zgodziła się jednak na takie rozwiązanie. Uważała, że urząd premiera powinna objąć osoba mająca poparcie społeczne. Obóz solidarnościowy rozpoczął prace nad utworzeniem „rządu odpowiedzialności narodowej", co doprowadziło do wysunięcia dwóch propozycji. Koncepcja Bronisława Geremka, Jacka Kuronia i Adama Michnika zakładała powołanie rządu z udziałem reformatorskiego skrzydła PZPR (postulat sojuszu został przedstawiony przez Michnika w artykule w „Gazecie Wyborczej" – *Wasz prezydent, nasz premier*). Z kolei Lech i Jarosław Kaczyńscy optowali za uformowaniem rządu wokół OKP, ZSL i SD, co pomogłoby odsunąć od władzy środowisko komunistów. Ostatecznie ZSL i SD przyjęły propozycję utworzenia koalicji z „Solidarnością". W tej sytuacji politycznej oraz z powodu coraz większych problemów gospodarczych i protestów społecznych, 14 sierpnia 1989 r. Kiszczak złożył dymisję, a Jaruzelski przekazał misję sformowania rządu **Tadeuszowi Mazowieckiemu**. Uzyskał on poparcie sejmu i został pierwszym po wojnie niekomunistycznym premierem Polski.

RZĄD TADEUSZA MAZOWIECKIEGO

24 sierpnia 1989 r. tuż po objęciu urzędu premiera Tadeusz Mazowiecki wygłosił słynne exposé [czyt.: ekspo**ze**], w którym przedstawił program reform. Wskazał na konieczność budowania **pluralizmu** w Polsce oraz podkreślił, że rolą wojska i milicji jest służba obywatelom. Deklarował, iż chce być premierem wszystkich Polaków. W exposé padły ważne słowa, różnie interpretowane w kolejnych latach. Mazowiecki powiedział: *Przeszłość odkreślamy grubą linią. Odpowiadać będziemy jedynie za to, co uczyniliśmy, by wydobyć Polskę z obecnego stanu załamania.* Wyrażenie *gruba linia* (zamienione w mediach na *grubą kreskę*) zostało odebrane jako zgoda elit solidarnościowych na nierozliczanie ludzi związanych z systemem komunistycznym. Według samego Mazowieckiego oznaczało to jedynie, że jego

gabinet nie będzie ponosić odpowiedzialności za czyny poprzedników.

Powołany **12 września 1989 r.** rząd Tadeusza Mazowieckiego miał charakter koalicyjny. Jego głównym celem było przywrócenie w Polsce systemu demokratycznego. W skład gabinetu weszli politycy OKP, ZSL, SD oraz przedstawiciele PZPR. Stronę solidarnościową reprezentowali ekonomista **Leszek Balcerowicz** (minister finansów) i **Krzysztof Skubiszewski** (minister spraw zagranicznych). Gen. Czesław Kiszczak, minister spraw wewnętrznych, któremu podlegało SB, odpowiedzialny za inwigilację i represje, pozostał na stanowisku, a resortem obrony narodowej kierował gen. Florian Siwicki wywodzący się z PZPR. Obsadzenie tych funkcji przez komunistów pozwoliło im na początku 1990 r. zniszczyć akta obu ministerstw i zataić wiele przestępstw popełnionych przez władze w ostatnich dekadach.

Wkrótce po utworzeniu nowego rządu jego przedstawiciele zaczęli wprowadzać w kraju liczne zmiany w celu zerwania z komunistyczną przeszłością. Zlikwidowano Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk zajmujący się cenzurą. Służbę Bezpieczeństwa przekształcono w **Urząd Ochrony Państwa** (UOP), a Milicję Obywatelską (MO) przemianowano na **policję**. Rozwiązano struktury ZOMO i ORMO, odwołano większość urzędników wyższych szczebli, pracowników administracji niższych szczebli poddano zaś weryfikacji. Kierownictwo nad Telewizją

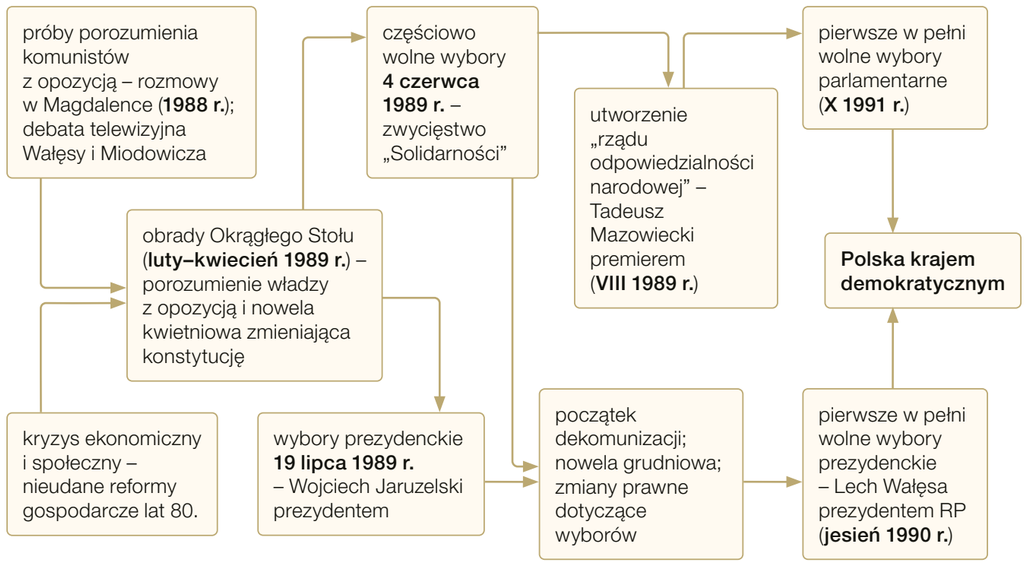

Tadeusz Mazowiecki jako nowo wybrany premier wygłosił słynne przemówienie, które było transmitowane przez stacje telewizyjne na całym świecie.

▪ *fotografia, Warszawa, 24 VIII 1989 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak doszło do przekształcenia Polski w kraj demokratyczny?

KONIEC PZPR

Wskutek przemian polityczno-społecznych w Polsce partia komunistyczna uległa samorozwiązaniu. Ostatni, XI Zjazd PZPR odbył się w styczniu 1990 r. W nocy z 28 na 29 stycznia w Sali Kongresowej Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie przemawiał I sekretarz KC PZPR Mieczysław Rakowski. W końcowym wystąpieniu podsumował działalność stronnictwa – jego ocenę pozostawił historii. Część byłych członków ugrupowania postanowiła założyć nowe partie lewicowe, które nie odwoływały się ani do ideologii komunistycznej, ani tradycji PZPR. Utworzono Socjaldemokrację Rzeczypospolitej Polskiej (SdRP), na czele z Aleksandrem Kwaśniewskim i Leszkiem Millerem, oraz Polską Unię Socjaldemokratyczną, której liderem został Tadeusz Fiszbach. W 1992 r. powstała Unia Pracy, a w 1999 r. w miejsce SdRP założono Sojusz Lewicy Demokratycznej.

Zamieszki podczas ostatniego XI Zjazdu PZPR. Na zdjęciu widać transparent, na którym demonstrujący wyrazili swoją opinię o rządach komunistów.
▪ *fotografia, Warszawa, 27–30 I 1990 r.*

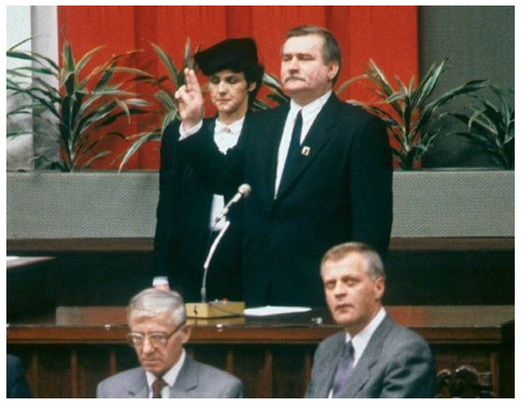
? Dlaczego, Twoim zdaniem, członkowie PZPR podjęli decyzję o samorozwiązaniu tej partii?

Polską przejęła opozycja antykomunistyczna. W maju 1990 r. przeprowadzono pierwsze wybory samorządowe, w których wyłoniono władze lokalne. Był to trudny okres pod względem gospodarczym. Kraj stał na skraju bankructwa, do tego odchodzący rząd Mieczysława Rakowskiego **uwolnił ceny**, co doprowadziło do **hiperinflacji** i drastycznego wzrostu cen jesienią 1989 r.

29 grudnia 1989 r. na mocy **noweli grudniowej** sejm wprowadził zmiany w Konstytucji PRL z 1952 r. Był to formalny koniec PRL. Przywrócono historyczną nazwę państwa: Rzeczpospolita Polska oraz Orła Białego w koronie w godle. Z ustawy zasadniczej usunięto artykuły o kierowniczej roli partii oraz przyjaźni ze Związkiem Sowieckim.

WYBORY PREZYDENCKIE W 1990 R.

W 1990 r. odbyły się pierwsze w pełni wolne wybory prezydenckie w Polsce. Było to możliwe dzięki wprowadzeniu nowej konstytucyjnej zasady powszechnych, równych, bezpośrednich i tajnych wyborów prezydenckich RP. Kampania wyborcza nie zawsze była merytoryczna. Wykorzystywano w niej populistyczne hasła czy uwagi personalne. W środowisku solidarnościowym pojawiła się rywalizacja stronnictw. Część działaczy poparła kandydaturę Lecha Wałęsy, a część – dotychczasowego premiera Tadeusza Mazowieckiego. Wydawało się, że pozostali kandydaci nie mają szans na wygraną, lecz wyniki przeprowadzonej 25 listopada I tury były zaskakujące. Na miejscu lidera znalazł się Lech Wałęsa, który jednak nie zdobył wystarczającej liczby głosów, aby można było zakończyć wybory już w I turze. Tadeusz Mazowiecki zajął dopiero trzecią pozycję. Do II tury przeszedł natomiast dotąd nieznany w polskiej polityce Stanisław Tymiński, polski emigrant i biznesmen robiący interesy za oceanem. Nazywał siebie człowiekiem spoza układu, czym zdobył sympatię społeczeństwa. Podczas kampanii wyborczej Tymińskiego oskarżano o stosowanie przemocy wobec żony, związki z libijskimi terrorystami oraz gangami narkotykowymi z Kolumbii. Wszystkie te zarzuty oddalono, choć otoczenie Tymińskiego budziło zastrzeżenia. 9 grudnia została przeprowadzona II tura, która przyniosła wyraźne zwycięstwo Lechowi Wałęsie (zdobył on 74,25% głosów, a Tymiński jedynie 25,75%). 22 grudnia 1990 r. Wojciech Jaruzelski ustąpił ze stanowiska i jeszcze tego samego dnia Wałęsa został zaprzysiężony na prezydenta.

Zaprzysiężenie prezydenta Lecha Wałęsy przed Zgromadzeniem Narodowym. Obok pierwszego demokratycznie wybranego prezydenta w powojennej Polsce stoi jego żona Danuta Wałęsa.
▪ *fotografia, Warszawa, 22 XII 1990 r.*

Rząd Jana Krzysztofa Bieleckiego 1 zwany był także rządem kontynuacji, gdyż pozostali w nim m.in. wicepremier Leszek Balcerowicz 2 oraz minister spraw zagranicznych Krzysztof Skubiszewski.
▪ *fotografia, Warszawa, 1991 r.*

GABINET JANA KRZYSZTOFA BIELECKIEGO

Po porażce w wyborach prezydenckich Tadeusz Mazowiecki ustąpił ze stanowiska premiera. W styczniu 1991 r. zastąpił go **Jan Krzysztof Bielecki** z Kongresu Liberalno-Demokratycznego. Partia ta popierała Lecha Wałęsę, a jej liderami byli Donald Tusk i Janusz Lewandowski. W nowym gabinecie, zwanym rządem kontynuacji, pozostali m.in. wicepremier Leszek Balcerowicz i minister spraw zagranicznych Krzysztof Skubiszewski. Bielecki kontynuował działania swojego poprzednika, także w zakresie radykalnych reform gospodarczych. Dużym problemem Polski było wówczas zmniejszenie handlu zagranicznego z ZSRS oraz państwami RWPG. Niezadowolenie społeczeństwa rosło, żądano zniesienia **popiwku**. Krajem wstrząsały kolejne skandale gospodarcze, m.in. afera spółki „Art-B" dotycząca oszustw bankowych. Pomimo trudności, z jakimi mierzyła się Polska w tym okresie, umorzono jej znaczną część długu zagranicznego.

ĆWICZENIA

1. Wymień najważniejsze postanowienia Okrągłego Stołu.
2. Omów przebieg i wyniki wyborów kontraktowych z 1989 r.
3. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach Tadeusz Mazowiecki objął urząd premiera.
4. Przedstaw główne dokonania rządu Tadeusza Mazowieckiego.
5. Opisz przebieg wyborów prezydenckich z 1990 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Codogni, *Okrągły stół, czyli Polski Rubikon*, Warszawa 2009.
P. Codogni, *Wybory czerwcowe 1989 roku: u progu przemiany ustrojowej*, Warszawa 2012.
A. Friszke, *Rok 1989: polska droga do wolności*, Warszawa 2009.
K. Modzelewski, *Zajeździmy kobyłę historii. Wyznania poobijanego jeźdźca*, Warszawa 2013.

Czy Okrągły Stół był zdradą?

Obrady Okrągłego Stołu to jedno z najważniejszych wydarzeń w powojennej historii Polski. Mimo że od przełomowych rozmów władzy z opozycją minęło ponad ćwierć wieku, nadal stanowią one temat ożywionej debaty publicznej. Osiągnięte wówczas porozumienie jest różnie oceniane – zarówno przez obywateli czy historyków, jak i samych uczestników tamtych wydarzeń.

Rozmowy z rządem

Część Polaków postrzegała negocjacje opozycji z władzami PRL jako zdradę ideałów solidarnościowych. Inni uznali to za przejaw mądrości, rozwagi oraz dostosowania się do potrzeb i możliwości chwili. Lech Wałęsa i jego otoczenie byli krytykowani za spotkania z przedstawicielami PZPR, do których doszło w willi MSW przy ulicy Zawrat w Warszawie i w ośrodku konferencyjnym MSW w Magdalence, jeszcze przed rozpoczęciem oficjalnych obrad. Zwolennicy Wałęsy uważają jednak, że to właśnie podczas tych nieformalnych rozmów udało się wypracować kompromisy i wspólne stanowiska przyjęte później przy Okrągłym Stole.

Obóz „Solidarności" nie był już taki sam jak w 1980 r. – na skutek stanu wojennego pozostawał wewnętrznie rozbity i osłabiony. Część działaczy chciała przede wszystkim wyraźnie opowiedzieć się przeciwko komunistom, a dopiero w dalszej kolejności zawalczyć o wolną Polskę. Od początku uznawali Okrągły Stół za układ niekorzystny dla opozycji. Bali się, że „Solidarność" zostanie oszukana, co zniweczy jej dotychczasowe osiągnięcia, trud tysięcy ludzi oraz ofiary poniesione w walce o wolność. Pojawiały się głosy, że Okrągły Stół to druga Targowica, a wybory czerwcowe nazywano pseudowyborami. *Wątpliwości i sprzeciwy w różnych środowiskach opozycji dotyczyły nie tyle samej treści porozumienia, ile sensu jego zawarcia. Wielu działaczy opozycji po doświadczeniach lat osiemdziesiątych uważało negocjacje i zawieranie porozumień z twórcami stanu wojennego za moralnie niedopuszczalne, podważające czystość moralną ludzi opozycji. Ukształtowani w postawie niezłomności i pryncypiów, uważali wchodzenie na drogę* Realpolitik [polityki opartej na kalkulacji interesów]*, układów, targów i kompromisów, za zbrukanie ideału. Obok tego zasadniczego sprzeciwu były też bardziej pragmatyczne jego uzasadnienia – niewiara w dotrzymanie przez komunistów układów, obawa, że przy najbliższej okazji złamią porozumienie, a z pewnością nie będą go przestrzegać* (A. Friszke, *Rok 1989: polska droga do wolności*, Warszawa 2009, s. 143–144).

Rozłam w szeregach opozycji

Ugrupowania wyrosłe z „Solidarności", takie jak Konfederacja Polski Niepodległej czy Polska Partia Socjalistyczna – Rewolucja Demokratyczna, wyraziły zdecydowany sprzeciw wobec wszelkich propozycji zawarcia kompromisu z władzą. Ich protesty nasilały się w miarę postępów obrad. 25 lutego 1989 r. w Jastrzębiu-Zdroju odbył się nawet Kongres Opozycji Antyustrojowej z przedstawicielami KPN, SW, PPS-RD, WiP czy NZS. Jego uczestnicy domagali się zniesienia władzy PZPR i ustalenia daty w pełni wolnych wyborów. *Problemem odrębnym była Grupa Robocza „Solidarności", kwestionująca prawomocność aktualnego, mianowanego przez*

Obrady Okrągłego Stołu prowadzono w różnych miejscach, ale ich uroczyste rozpoczęcie i zakończenie odbyło się w Pałacu Namiestnikowskim w Warszawie (obecnie Pałac Prezydencki), siedzibie Urzędu Rady Ministrów PRL.

- *fotografia, Warszawa, 1989 r.*

„Solidarność Walcząca" podczas obrad Okrągłego Stołu była przeciwna rozmowom z komunistami. Świadczy o tym transparent z okresu wyborów prezydenckich z hasłem: *Z komuną układy są dowodem zdrady*.

- *fotografia, Warszawa, 1990 r.*

Kornel Morawiecki 1, założyciel radykalnie antykomunistycznej „Solidarności Walczącej" i przeciwnik Okrągłego Stołu, podczas protestu przeciwko Lechowi Wałęsie.

- *fotografia, Warszawa, 1992 r.*

Wałęsę kierownictwa „Solidarności" oraz mandat Komitetu Obywatelskiego. [...] *Podjęcie w przeddzień otwarcia Okrągłego Stołu prób konsolidacji w obrębie „Solidarności" musiałoby opóźnić negocjacje i skomplikować ich przebieg. Pozyskanie oponentów Wałęsy z Grupy Roboczej dla powziętych już ustaleń i trybu załatwiania spraw byłoby procesem skomplikowanym i dającym niewielkie nadzieje na sukces. Budowany z trudem misterny kompromis mógłby się załamać – lub co najmniej – musiałby być negocjowany powtórnie przy braku dotychczasowego zgrania i konsekwencji w prowadzeniu rozmów. Brak konsolidacji związku w przededniu Okrągłego Stołu pociągnął jednak za sobą trwałe pęknięcia i podziały oraz przyczynił się do kwestionowania porozumienia przez część działaczy, a także formułowania oskarżeń o „zdradę ideałów" i podpisywanie tajnych paktów z komunistami* (A. Friszke, dz. cyt., s. 103–105). Opozycjoniści zaangażowani w obrady Okrągłego Stołu nie zgadzali się z takim podejściem. Uważali, że droga porozumienia jest lepsza i bezpieczniejsza dla Polski niż radykalne działania. Zdawali sobie sprawę z tego, iż ustępstwa ze strony komunistów są zaledwie początkiem procesu demokratyzacji.

Skutki porozumienia

Dużo kontrowersji wzbudzały też ostateczne postanowienia Okrągłego Stołu, w tym zgoda na częściowo wolne wybory do sejmu kontraktowego. Niektóre kręgi „Solidarności" postrzegały kompromis jako efekt cichej umowy z komunistami. Według nich czerwcowe wybory miały pomóc działaczom komunistycznym utrzymać władzę w warunkach pozornej demokracji. Opozycjonistom uczestniczącym w rozmowach zarzucano ponadto, że pozwolili przerzucić na siebie częściową odpowiedzialność za przeprowadzenie w kraju koniecznych, lecz trudnych reform gospodarczych.

Współcześni historycy uważają, że Okrągły Stół zaledwie zainicjował zmiany, jakie dokonały się w Polsce w latach 90. Nie gwarantował on równouprawnienia w prowadzeniu kampanii wyborczej ani wygranych wyborów. Niektórzy badacze zauważają, że porozumienia Okrągłego Stołu nie były przełomowe, jednak wydarzenia kolejnych miesięcy diametralnie zmieniły sytuację Polski. *Przy Okrągłym Stole wynegocjowano daleko idącą reformę PRL. Jej założenia nie naruszały monopolu władzy PZPR.* [...] *Sens całej operacji polegał oczywiście na tym, aby opozycji dać udział we władzy i tym samym obarczyć ją współodpowiedzialnością za proces reform. O tym, jak wąskie były ramy porozumienia, świadczy fakt, iż w maju 1989 roku odmówiono rejestracji NZS, organizacji legalnej przed 13 grudnia 1981 r. Na szczęście kolejne wydarzenia zmieniły bieg dziejów* (A. Dziurok i in., *Od niepodległości do niepodległości...*, Warszawa 2011, s. 458). Po dekadach komunizmu opozycja mogła zacząć stawiać władzom warunki i wymuszać na niej pewne działania. Podjęte rozmowy oraz zawarte kompromisy pozwoliły na przeprowadzenie zmian ustrojowych w Polsce bez rozlewu krwi. Przyjęty model transformacji ustroju w kraju zyskał też akceptację Kościoła. W ten sposób obrady Okrągłego Stołu dały początek wielkim przeobrażeniom i polskiej drodze do wolności.

3 POCZĄTKI III RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- proces formowania III Rzeczypospolitej,
- problemy wokół dekomunizacji,
- sytuacja na scenie politycznej w latach 90.,
- zmiany władzy na początku XXI w.

ROZPAD OBOZU SOLIDARNOŚCIOWEGO

W niepodległej, demokratycznej Polsce szybko okazało się, że idee łączące niegdyś działaczy „Solidarności" nie wystarczą, aby współpracować w nowej rzeczywistości politycznej. Dodatkowym problemem, dzielącym zarówno społeczeństwo, jak i rządzących, były trudności gospodarcze kraju. Choć Lech Wałęsa i „Solidarność" popierali działania zmierzające do poprawy sytuacji ekonomicznej, w obozie solidarnościowym pojawiały się głosy sprzeciwu wobec reform ministra finansów Leszka Balcerowicza (więcej na ten temat na s. 465–467). Polityczne tarcia podgrzewał też konflikt Wałęsy z premierem Mazowieckim. W połowie 1990 r. Wałęsa przestał zabiegać o jedność środowisk wywodzących się z „Solidarności". W kraju zaczął kształtować się system wielopartyjny. Powstały dwie nowe partie: **Porozumienie Centrum** (**PC**) i **Ruch Obywatelski Akcja Demokratyczna** (**ROAD**). Pierwsze z ugrupowań, kierowane przez Jarosława Kaczyńskiego, miało charakter prawicowy i konserwatywny, a w wyborach prezydenckich w 1990 r. opowiedziało się za Wałęsą. Reprezentowany przez Zbigniewa Bujaka ROAD poparł natomiast kandydaturę Mazowieckiego.

WYBORY PARLAMENTARNE I RZĄD JANA OLSZEWSKIEGO

Wybory czerwcowe nie były w pełni demokratyczne, dlatego już po zmianach politycznych i wprowadzeniu nowej ordynacji wyborczej zaczęto przygotowywać kolejne. Tuż przed nimi na scenie politycznej pojawiły się nowe inicjatywy partyjne. Pod koniec 1990 r. powołano do życia popierającą Tadeusza Mazowieckiego **Unię Demokratyczną** (**UD**). Wiosną 1991 r. wokół SdRP utworzono koalicję inicjatyw lewicowych, czyli **Sojusz Lewicy Demokratycznej** (**SLD**; ta koalicja w 1999 r. przekształciła się w partię o tej samej nazwie). W tym okresie w obozie solidarnościowym powstały dwa komitety wyborcze: Wyborcza Akcja Katolicka, złożona głównie z członków Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego, oraz Porozumienie Ludowe (PL), z którego już po wyborach wyłoniło się **Polskie Stronnictwo Ludowe** (**PSL**).

Pierwsze w pełni demokratyczne i wolne wybory parlamentarne w Polsce odbyły się **27 października 1991 r.** Z prawa głosu skorzystało tylko 43% uprawnionych obywateli. Do sejmu weszli przedstawiciele aż 29 partii politycznych, którzy utworzyli 18 klubów poselskich. Wybory zakończyły proces formowania się III Rzeczypospolitej. Nie została wprawdzie jeszcze uchwalona nowa konstytucja, a wojska sowieckie w dalszym ciągu stacjonowały w kraju, jednak Polska była już państwem w pełni niepodległym.

Uroczyste przekazanie insygniów władzy Lechowi Wałęsie, pierwszemu po wojnie demokratycznie wybranemu prezydentowi RP, przez Ryszarda Kaczorowskiego – ostatniego prezydenta na uchodźstwie.

- *fotografia, Warszawa, 22 XII 1990 r.*

DEKOMUNIZACJA

W okresie przemian ustrojowych w Polsce i pozostałych krajach bloku wschodniego zrodziła się potrzeba zerwania z komunistyczną przeszłością. Dotyczyło to zarówno rozliczenia przed sądem działaczy PRL za ich czyny, jak i usunięcia z przestrzeni publicznej wszelkich tytułów oraz symboli komunistycznych. Często wracano do przedwojennych nazw ulic i patronów instytucji publicznych. Usuwano również pomniki, które upamiętniały komunistycznych działaczy i wydarzenia ważne dla komunistycznego państwa. Ostatecznym zakończeniem procesu **dekomunizacji** była ustawa z 2016 r., zakazująca propagowania komunizmu i jakiegokolwiek innego ustroju totalitarnego poprzez odwołania w nazwach budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej.

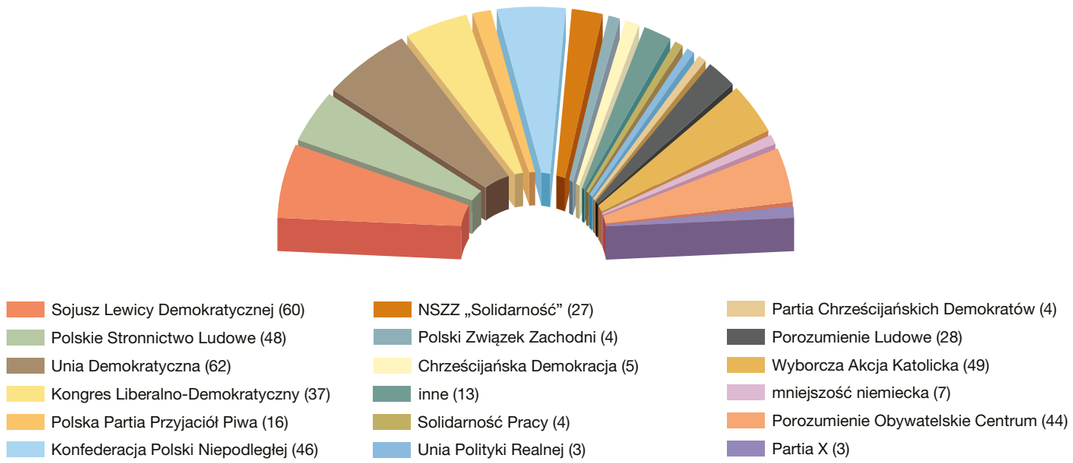
? Na czym polegał proces dekomunizacji w Polsce po 1990 r.?

Ulica Tysiąclecia w Skaryszewie, nawiązująca swoją nazwą do komunistycznych obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, została przemianowana na ulicę ks. Bronisława Świeykowskiego.

- *fotografia, Skaryszew, 5 III 1990 r.*

Skład sejmu po wyborach w październiku 1991 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Kwestia współpracy Lecha Wałęsy z SB

Prezydent Lech Wałęsa podczas obrad sejmu w dniu odwołania rządu premiera Jana Olszewskiego.

▪ *fotografia, Warszawa, 4 VI 1992 r.*

W wyniku przeprowadzonej lustracji ujawniono m.in. teczkę tajnego współpracownika SB o kryptonimie Bolek, którym miał być Lech Wałęsa. Według danych z archiwów współpracował on ze służbami bezpieczeństwa na początku lat 70. Prezydent nie przyznał się do tego i oskarżył o współpracę z SB najbliższego doradcę Olszewskiego – Zdzisława Najdera. W południe 4 czerwca do Polskiej Agencji Prasowej trafiło oświadczenie Wałęsy, w którym komentował obecność swojego nazwiska na listach Macierewicza: *Aresztowano mnie wiele razy. Za pierwszym razem, w grudniu 1970 roku, podpisałem 3 albo 4 dokumenty. Podpisałbym prawdopodobnie wtedy wszystko, oprócz zgody na zdradę Boga i Ojczyzny, by wyjść i móc walczyć. Nigdy mnie nie złamano i nigdy nie zdradziłem ideałów ani kolegów*. Gdy Wałęsa upewnił się, że ma w sejmie większość zdolną obalić rząd Olszewskiego, wycofał wcześniejszą deklarację i wydał nowe oświadczenie: *Teczki ze zbiorów MSW uruchomiono wybiórczo. Podobny charakter ma ich zawartość. Znajdujące się w nich materiały zostały w dużej części sfabrykowane* [...]. *Zastosowana procedura jest działaniem pozaprawnym. Umożliwia polityczny szantaż. Całkowicie destabilizuje struktury państwa i partii politycznych. Kwestie etyczne związane z tą operacją, mającą już w swoim założeniu charakter manipulacji, pozostawiam bez komentarza* (cyt. za: A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2005*, Kraków 2007, s. 207). Afera wokół opublikowania list oraz reakcji Lecha Wałęsy zaogniła istniejący już spór w środowisku solidarnościowym. Ruch ten zaczął także tracić poparcie społeczeństwa.

? Jakie były skutki oskarżenia Wałęsy o współpracę z SB?

Ostatecznie, po dwóch miesiącach negocjacji, w grudniu 1991 r. powstał gabinet z Janem Olszewskim na czele, wywodzącym się z Porozumienia Centrum. Okres rządów premiera nie należał do łatwych. Miał on tylko niewielką większość w sejmie, dodatkowo z powodu spraw personalnych i braku zaufania narastał jego konflikt z szefem koalicyjnej partii, która miała najwięcej ministrów w rządzie – Jarosławem Kaczyńskim. Olszewski pozostawał też w konflikcie z Lechem Wałęsą. Przyczyną był spór prezydenta z kierownictwem PC o zwalczanie wpływów dawnych władz komunistycznych w kraju. Na skutek tych nieporozumień także bracia Kaczyńscy opuścili kancelarię prezydenta.

Na początku lat 90. część środowisk solidarnościowych dążyła do **dekomunizacji**, czyli rozliczenia z przeszłością komunistyczną i pociągnięcia do odpowiedzialności osób zajmujących ważne stanowiska państwowe. Niektórzy politycy postulowali przeprowadzenie **lustracji** – polegającej na ujawnieniu nazwisk byłych funkcjonariuszy i współpracowników służb bezpieczeństwa. Ta propozycja wywołała ostry spór polityczny. W jego wyniku w maju 1992 r. prezydent Wałęsa, który był przeciwny lustracji, wycofał poparcie dla rządu Olszewskiego. Mimo braku jednomyślnej decyzji w sprawie lustracji **4 czerwca 1992 r.** doszło do tzw. nocy teczek. Minister spraw wewnętrznych **Antoni**

Rząd Jana Olszewskiego podczas posiedzenia sejmowego w dniu ogłoszenia listy Macierewicza. Na zdjęciu w pierwszym rzędzie od lewej znajduje się premier Olszewski, a w drugim rzędzie od lewej – Antoni Macierewicz.

▪ *fotografia, Warszawa, 4 VI 1992 r.*

Macierewicz przesłał najwyższym władzom oraz przewodniczącym klubów parlamentarnych dwie listy z nazwiskami osób, które pojawiały się w aktach MSW jako tajni współpracownicy. Macierewicz zastrzegł wprawdzie, że nie ma dowodów na ich współpracę ze służbami bezpieczeństwa – ale tak właśnie zostali potraktowani, zarówno przez rządzących, jak i opinię publiczną. Z akt zgromadzonych przez Macierewicza wynikało bowiem, że agentem SB był m.in. prezydent Wałęsa.

W efekcie rozpętanej burzy wokół lustracji jeszcze tego samego dnia odbyło się głosowanie w sprawie odwołania rządu Jana Olszewskiego – 273 posłów było za, 119 przeciw, a 33 wstrzymało się od głosu. Po akcji koordynowanej przez prezydenta Wałęsę rząd Jana Olszewskiego został rozwiązany.

RZĄD HANNY SUCHOCKIEJ

Po nocnym głosowaniu nad wotum nieufności dla rządu Olszewskiego prezydent Wałęsa powołał na stanowisko premiera Waldemara Pawlaka z PSL. Ze względu na brak poparcia w parlamencie nie zdołał on jednak utworzyć gabinetu. Tydzień później przedstawiciele ośmiu największych partii uzgodnili skład rządu, na którego czele stanęła **Hanna Suchocka** z Unii Demokratycznej. Sprawowała ona funkcję premiera od 10 lipca 1992 r. do października 1993 r. W tym okresie weszła w życie **mała konstytucja**.

Za rządów Suchockiej doszło do przełomowych wydarzeń w polityce zagranicznej. Już w 1990 r. Związek Sowiecki przyznał się do mordu katyńskiego i nazwał go ciężką zbrodnią stalinizmu. W 1993 r. Rosja przekazała Polsce utajnioną dotąd kopię tzw. decyzji katyńskiej, czyli zarządzenia Biura Politycznego KC Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego o zamordowaniu oficerów polskich z 5 marca 1940 r.

Latem 1993 r. Suchocka podpisała konkordat z Watykanem. W tym samym roku wobec utraty poparcia przez rząd sejm uchwalił wotum nieufności dla gabinetu Hanny Suchockiej. Jednocześnie nie wybrał on nowego premiera, co pozwoliło prezydentowi skorzystać z uprawnień przyznanych mu na mocy małej konstytucji – czyli nie przyjąć dymisji rządu Hanny Suchockiej i rozwiązać parlament.

WARTO WIEDZIEĆ

Mała konstytucja

17 października 1992 r. sejm uchwalił ustawę konstytucyjną regulującą stosunki między władzą ustawodawczą a wykonawczą oraz kwestie samorządu terytorialnego. Według nowych regulacji Rzeczpospolita Polska była państwem demokratycznym z gospodarką rynkową. Mała konstytucja przywróciła zasadę trójpodziału władzy. Organami władzy ustawodawczej były sejm i senat, wykonawczej – prezydent i rząd, sądowniczej zaś – niezawisłe sądy. Nowa ustawa zwiększała uprawnienia władzy wykonawczej. Rząd mógł odtąd wydawać rozporządzenia z mocą ustawy. Był powoływany przez prezydenta, ale musiał uzyskać wotum zaufania w sejmie. Mała konstytucja w założeniu stanowiła jedynie przejściowy akt prawny, w praktyce jednak obowiązywała aż do 1997 r., ponieważ prace nad nową ustawą zasadniczą znacznie się przedłużyły.

? Jakie zmiany wprowadzała mała konstytucja uchwalona w 1992 r.?

WARTO WIEDZIEĆ

Wycofanie wojsk sowieckich

W pierwszej połowie lat 90. najważniejszą kwestią w relacjach z Rosją było wycofanie wojsk sowieckich z Polski. Negocjacje w tej sprawie rozpoczęły się jesienią 1990 r. Mazowiecki zamierzał zgodzić się na ewakuację żołnierzy ZSRS z byłego NRD przez terytorium naszego kraju tylko wtedy, gdy Moskwa zgodzi się wycofać swoją armię z Polski. Borys Jelcyn ostatecznie porozumiał się z Lechem Wałęsą i w kwietniu 1991 r. Związek Sowiecki zaczął wycofywać swoje wojska. Miastem, w którym sowieckie oddziały przebywały najdłużej, była Legnica, nazywana niekiedy (ze względu na stacjonującą tam dużą liczbę żołnierzy) Małą Moskwą. Ostatnie jednostki opuściły Polskę 17 września 1993 r.

Wycofywanie oddziałów sowieckich z Polski rozpoczęło się w kwietniu 1991 r.

▪ *fotografia, Borne Sulinowo, 10 IV 1991 r.*

? Dlaczego wycofanie z Polski armii sowieckiej było jednym z głównych celów polityki zagranicznej III Rzeczypospolitej?

RZĄDY LEWICY

Kolejne wybory parlamentarne zostały wyznaczone na jesień 1993 r. Lech Wałęsa zapowiedział utworzenie komitetu wyborczego **Bezpartyjny Blok Wspierania Reform – BBWR**. Komitet miał zrzeszać różne ugrupowania polityczne wywodzące się z ruchu solidarnościowego i stanowić zaplecze polityczne prezydenta w nowym parlamencie. Wbrew oczekiwaniom wybory przeprowadzone 19 września 1993 r. wyłoniły koalicję rządową utworzoną przez postkomunistyczny Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD) oraz Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL).

Zgodnie z nowymi regulacjami, aby wejść do sejmu, partia musiała zdobyć 5% głosów, a koalicja – co najmniej 8%. Miało to zapobiec rozproszeniu mandatów, gdyż zbyt duża liczba partii utrudniała prace parlamentu i uniemożliwiała mu działania ustawodawcze.

Premierem nowego rządu został lider PSL **Waldemar Pawlak**. Gdy jego pozycja osłabła, w 1995 r. urząd premiera objął **Józef Oleksy**. Oskarżono go jednak o szpiegostwo na rzecz Rosji, co zaszkodziło Polsce jako krajowi starającemu się o wejście do NATO. Afera doprowadziła do kolejnej zmiany rządu i w latach 1996–1997 funkcję premiera pełnił **Włodzimierz Cimoszewicz** wywodzący się z SLD. W okresie rządów lewicy Polacy odczuli pewną poprawę sytuacji gospodarczej, lecz powrót do władzy dawnych działaczy PZPR sprawił, że celowo były hamowane niektóre przemiany ustrojowe. Między prezydentem Lechem Wałęsą a rządem trwał nieprzerwany konflikt.

Prezydenci III RP

Prezydent	Lata urzędowania
Wojciech Jaruzelski	1989–1990
Lech Wałęsa	1990–1995
Aleksander Kwaśniewski	1995–2000 (pierwsza kadencja) 2000–2005 (druga kadencja)
Lech Kaczyński	2005–2010
Bronisław Komorowski	2010–2015
Andrzej Duda	2015–2020 (pierwsza kadencja) 2020–2025 (druga kadencja)

Premier Jerzy Buzek ze swoim norweskim odpowiednikiem Jensem Stoltenbergiem podczas oficjalnej wizyty szefa norweskiego rządu w naszym kraju.

▪ *fotografia, Warszawa, 2000 r.*

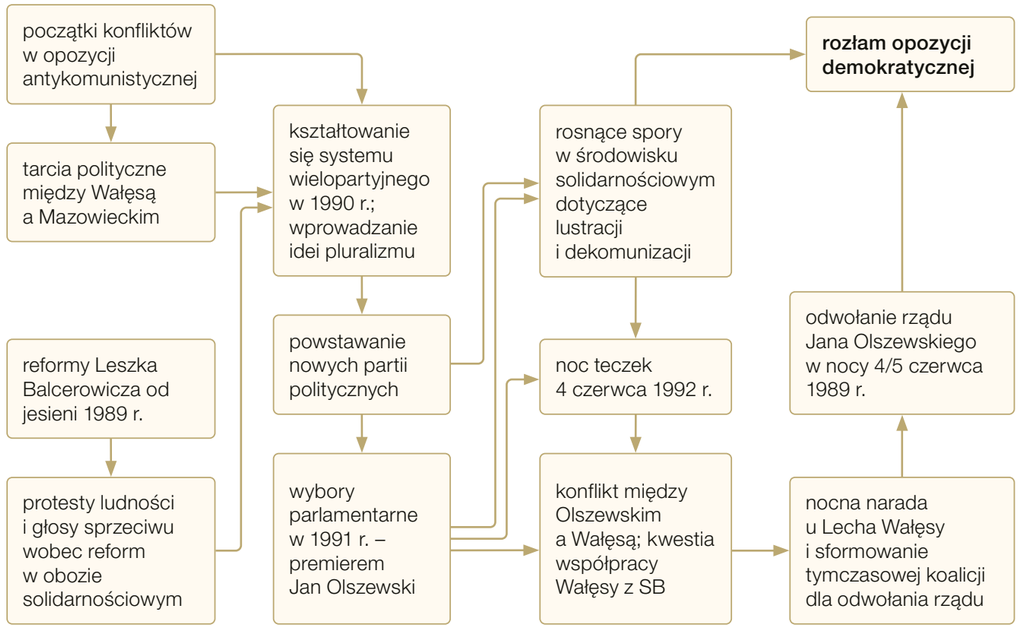
DRUGA POŁOWA LAT 90.

W 1995 r. przeprowadzono kolejne wybory prezydenckie. Z 17 chętnych do II tury przeszli Lech Wałęsa i **Aleksander Kwaśniewski**. Przeciwnicy Wałęsy rozpisywali się o błędach popełnianych przez niego podczas piastowania stanowiska. Oponenci Kwaśniewskiego z kolei wyrzucali mu komunistyczną przeszłość i nieścisłości w życiorysie dotyczące wykształcenia. Ostatecznie Lech Wałęsa uzyskał 48,3% głosów, Aleksander Kwaśniewski zaś – 51,7%, co pozwoliło mu objąć funkcję prezydenta.

W drugiej połowie lat 90. partie prawicowe, także te spoza parlamentu, uznały, że jedyną

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Przyczyny rozłamu w szeregach opozycji demokratycznej

Bronisław Geremek [1], minister spraw zagranicznych Polski w rządzie Jerzego Buzka, w towarzystwie sekretarz stanu USA Madeleine Albright [czyt.: madlen olbrajt] [2] oraz ministrów spraw zagranicznych Czech – Jana Kavana [3] – i Węgier – Janosa Martonyi [czyt.: janosza **ma**rtoni] [4] – podpisuje akt przystąpienia do NATO.

▪ *fotografia, USA, 12 III 1999 r.*

drogą do przejęcia władzy w państwie będzie zjednoczenie. W 1996 r. Marian Krzaklewski, wieloletni działacz związkowy i przewodniczący NSZZ „Solidarność", utworzył **Akcję Wyborczą „Solidarność"** (**AWS**). Koalicja ugrupowań wywodzących się ze środowisk solidarnościowych – AWS i Unii Wolności (UW) – wygrała kolejne wybory parlamentarne, przeprowadzone 21 września 1997 r. Nowym premierem został **Jerzy Buzek**. Pod koniec lat 90. jego rząd przeprowadził cztery duże reformy: administracyjną, szkolnictwa, emerytalną i zdrowotną. Reforma oświaty przekształciła obowiązujący od 1968 r. dwustopniowy system szkolnictwa w system trójstopniowy i wprowadziła nowy typ szkół – gimnazja. Wdrożono również reformę systemu emerytalnego. Utworzono trzy filary emerytalne, z których dwa pierwsze pozostawały obowiązkowe, przystąpienie do trzeciego było natomiast dobrowolne.

Reforma służby zdrowia polegała na zdecentralizowaniu systemu ubezpieczeń zdrowotnych. Wprowadzono kasy chorych, czyli

WARTO WIEDZIEĆ

Podział administracyjny z 1999 r.

24 lipca 1998 r. sejm uchwalił ustawę o trójstopniowym podziale administracyjnym. Wprowadzono 16 województw (zamiast dotychczasowych 49), złożonych z powiatów, które z kolei dzieliły się na gminy – podstawowe jednostki administracyjne. Powiaty i województwa przejęły część zadań administracji rządowej. Przedstawicielem rządu w województwie pozostawał wojewoda, a samorządem kierował marszałek województwa. Nowy podział administracyjny zaczął obowiązywać od 1 stycznia 1999 r.

? Dlaczego dążono do odejścia od małych województw na rzecz dużych regionów?

Zmiany polityczne na początku XXI w.

2000	Wybory prezydenckie wygrał w I turze ponownie Aleksander Kwaśniewski. Otrzymał 53,9% głosów przy frekwencji wynoszącej 61%.
2001	Wybory parlamentarne wygrały SLD i UP. Utworzyły koalicję z PSL. Premierem został Leszek Miller.
2002–2004	Afera Rywina dotycząca podejrzeń o korupcję z udziałem ważnych polityków. Rozpad koalicji i dymisja premiera Millera w maju 2004 r. Wejście Polski do UE.
2004–2005	Utworzenie rządu na czele z Markiem Belką. Walka z bezrobociem, wprowadzenie podatku od zysków kapitałowych (tzw. podatek Belki) w celu niwelowania dziury budżetowej.
2005–2007	Wybory parlamentarne – zwycięstwo Prawa i Sprawiedliwości. PiS weszło w koalicję z Ligą Polskich Rodzin (LPR) i Samoobroną. Premierem został Kazimierz Marcinkiewicz, a następnie Jarosław Kaczyński. W 2007 r. rozpad koalicji, skrócenie kadencji sejmu i rozpisanie nowych wyborów.
2005	Wybory prezydenckie – zwycięstwo w II turze Lecha Kaczyńskiego nad Donaldem Tuskiem stosunkiem głosów 54,04% do 45,96%.
2007–2011	Wybory parlamentarne – zwycięstwo Platformy Obywatelskiej. PO weszło w koalicję z PSL. Premierem został Donald Tusk.
2010	10 kwietnia 2010 r. – katastrofa lotnicza pod Smoleńskiem – śmierć prezydenta Lecha Kaczyńskiego, jego małżonki Marii Kaczyńskiej i 94 pozostałych osób znajdujących się na pokładzie samolotu. Władzę w kraju tymczasowo przejął marszałek sejmu Bronisław Komorowski. Wybory prezydenckie w II turze wygrał Bronisław Komorowski. Pokonał Jarosława Kaczyńskiego stosunkiem głosów 53,01% do 46,99%.

instytucje regionalne, którym powierzono finansowanie zakładów opieki zdrowotnej na danym terenie. W 2003 r. kasy chorych zastąpiono Narodowym Funduszem Zdrowia, podzielonym na 16 oddziałów regionalnych.

KONSTYTUCJA RP

Rzeczywistość polityczna, w jakiej znalazła się Polska w latach 90., wymagała zdefiniowania na nowo podstaw prawnych i ram funkcjonowania państwa. 2 kwietnia 1997 r. Zgromadzenie Narodowe uchwaliło Konstytucję RP. W ogólnopolskim referendum, którego frekwencja wyniosła 42,86%, obywatele poparli ustawę zasadniczą – za jej przyjęciem opowiedziało się 53,45% głosujących. 17 października 1997 r. ustawa została podpisana przez prezydenta Kwaśniewskiego i weszła w życie. Konstytucja RP wprowadziła zasadę demokratycznego państwa prawa, trójpodziału władzy i suwerenności narodu. Dała prawo wolności zrzeszania się i pluralizmu politycznego. Władza zwierzchnia w Polsce należy odtąd do narodu, który pełni ją poprzez wybieranych co cztery lata w wyborach parlamentarnych przedstawicieli (posłów i senatorów). Parlament sprawuje kontrolę nad rządem. Głową państwa jest prezydent, wybierany na pięć lat w wyborach powszechnych. Jego kompetencje są jednak ograniczone. Pełni on funkcję zwierzchnika sił zbrojnych, odgrywa ważną rolę w procesie tworzenia prawa, ma wpływ na politykę zagraniczną i reprezentuje państwo na arenie międzynarodowej.

Aleksander Kwaśniewski wraz z żoną Jolantą podczas zaprzysiężenia na prezydenta RP po wygranych wyborach w 1995 r.

▪ *fotografia, Warszawa, 23 XII 1995 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ (2 KWIETNIA 1997 R.)

Na początku uchwalonej w 1997 r. Konstytucji RP znajduje się preambuła, czyli uroczysty wstęp, w którym wyjaśniono przyczyny uchwalenia nowej ustawy zasadniczej.

W trosce o byt i przyszłość naszej Ojczyzny, odzyskawszy w 1989 roku możliwość suwerennego i demokratycznego stanowienia o Jej losie, my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł, równi w prawach i w powinnościach wobec dobra wspólnego – Polski, wdzięczni naszym przodkom za ich pracę, za walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami, za kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach, nawiązując do najlepszych tradycji Pierwszej i Drugiej Rzeczypospolitej, zobowiązani, by przekazać przyszłym pokoleniom wszystko, co cenne z ponadtysiącletniego dorobku, złączeni więzami wspólnoty z naszymi rodakami rozsianymi po świecie, świadomi potrzeby współpracy ze wszystkimi krajami dla dobra Rodziny Ludzkiej, pomni gorzkich doświadczeń z czasów, gdy podstawowe wolności i prawa człowieka były w naszej Ojczyźnie łamane, pragnąc na zawsze zagwarantować prawa obywatelskie, a działaniu instytucji publicznych zapewnić rzetelność i sprawność, w poczuciu odpowiedzialności przed Bogiem lub przed własnym sumieniem, ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej jako prawa podstawowe dla państwa oparte na poszanowaniu wolności i sprawiedliwości, współdziałaniu władz, dialogu społecznym oraz na zasadzie pomocniczości umacniającej uprawnienia obywateli i ich wspólnot. Wszystkich, którzy dla dobra Trzeciej Rzeczypospolitej tę Konstytucję będą stosowali, wzywamy, aby czynili to, dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka, jego prawa do wolności i obowiązku solidarności z innymi, a poszanowanie tych zasad mieli za niewzruszoną podstawę Rzeczypospolitej Polskiej.

Prezydent RP Aleksander Kwaśniewski podpisuje tekst Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej i zarządza jej opublikowanie w Dzienniku Ustaw.

- *fotografia, Warszawa, 16 VII 1997 r.*

Źródło: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1997, s. 3.

? 1. Omów rolę i znaczenie preambuły konstytucji.
2. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do przygotowania Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

ĆWICZENIA

1. Opisz konsekwencje rozpadu obozu solidarnościowego na początku lat 90.
2. Podaj przyczyny konfliktu między prezydentem Lechem Wałęsą a rządem Jana Olszewskiego.
3. Przedstaw proces budowania podstaw prawnych III Rzeczypospolitej.
4. Omów reformy rządu Jerzego Buzka.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Anioł, *Trzecia Rzeczpospolita w trzech opowieściach. Wokół polskich przemian 1989–2019*, Warszawa 2020.
A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2023*, Warszawa 2023.
R. Krasowski, *Po południu. Upadek elit solidarnościowych po zdobyciu władzy*, Warszawa 2012.

4 PRZEMIANY GOSPODARCZE I SPOŁECZNE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja społeczno-gospodarcza w latach 90.,
- plan gospodarczy Leszka Balcerowicza,
- społeczne koszty transformacji,
- Polacy w nowych realiach politycznych i społecznych.

SYTUACJA SPOŁECZNA W LATACH 90.

U schyłku PRL struktura zawodowa polskiego społeczeństwa ulegała zmianie. Sukcesywnie zmniejszała się liczba osób zatrudnionych w rolnictwie. W 1950 r. praca na roli dawała zajęcie 57% czynnej zawodowo ludności, czterdzieści lat później ten odsetek spadł do 26%. W latach 90. wskutek przestawiania państwa na gospodarkę rynkową wzrastał udział pracujących w usługach, kulturze, oświacie i ochronie zdrowia. Rozwijały się nowe branże, jak bankowość, ubezpieczenia czy reklama. Sporo Polaków wyjeżdżało także do nielegalnej, często sezonowej pracy na Zachód. Za granicą zarabiali wprawdzie mniej niż miejscowi, ale i tak kilka razy więcej niż w kraju. Te wyjazdy stanowiły niekiedy jedyną możliwość, by zgromadzić środki finansowe na zakup samochodu czy mieszkania.

Z czasem powoli i stopniowo podnosił się poziom życia społeczeństwa. Coraz więcej mieszkań wyposażano w centralne ogrzewanie oraz podłączano do sieci gazowej i wodociągowej. Własne lokum było jednak trudno osiągalne dla większości obywateli.

REFORMY LESZKA BALCEROWICZA

W okresie przemian polityczno-społecznych funkcję ministra finansów w rządzie Tadeusza Mazowieckiego, a następnie Jana Krzysztofa Bieleckiego pełnił **Leszek Balcerowicz**. Jesienią 1989 r. przedstawił on program radykalnych reform, zwany do dziś **planem Balcerowicza**, który zakładał przeprowadzenie w państwie głębokiej transformacji – z gospodarki socjalistycznej (centralnie planowanej) na gospodarkę rynkową (kapitalistyczną).

STRUKTURA NARODOWOŚCIOWA POLSKI

Pod koniec XX w. Polska była krajem prawie jednolitym narodowościowo. Najliczniejszą grupę mniejszościową (ok. 350 tys.) stanowili Niemcy. Oprócz nich przebywało tu na stałe 230 tys. Białorusinów, 220 tys. Ukraińców, 60 tys. Łemków, 25 tys. Romów i 20 tys. Litwinów, a także Słowacy, Żydzi, Rosjanie, Ormianie, Czesi, Tatarzy, Grecy i Macedończycy. W sumie mniejszości narodowe i etniczne stanowiły 2,5% populacji Polski.

? Jakie wydarzenia sprawiły, że pod koniec XX w. w Polsce mniejszości narodowe były jedynie znikomą częścią społeczeństwa?

Festiwal Kalejdoskop Kultur, który odbywa się we Wrocławiu, pozwala zaprezentować mniejszościom narodowym i etnicznym swoją kulturę.

fotografia, Wrocław, 21 VI 2009 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE TADEUSZA MAZOWIECKIEGO

24 sierpnia 1989 r., kilka dni po objęciu urzędu premiera, Tadeusz Mazowiecki wygłosił w sejmie exposé. Określił w nim cele polityczne, społeczne i gospodarcze nowego rządu.

Długofalowym strategicznym celem poczynań rządu będzie przywrócenie Polsce instytucji gospodarczych od dawna znanych i sprawdzonych. Rozumiem przez to powrót do gospodarki rynkowej oraz roli państwa zbliżonej do rozwiniętych gospodarczo krajów. Polski nie stać już na ideologiczne eksperymenty. [...]

Konieczne jest wprowadzenie rządów prawa, przyznanie każdemu obywatelowi praw zgodnych z międzynarodowymi paktami, umowami i konwencjami. Obywatele muszą mieć poczucie wolności, bezpieczeństwa i współuczestnictwa. Poczucie takie mogą mieć tylko w państwie praworządnym, w którym każde działanie władzy oparte jest na prawie, a sposób stanowienia, treść i interpretacja jego przepisów odpowiadają społecznemu poczuciu sprawiedliwości. Tylko prawo, które ma na celu dobro wspólne, może cieszyć się szacunkiem i autorytetem społecznym. [...]

Przyjaciele Polski powinni zrozumieć, że nie można czekać, aż zaczniemy tonąć. Odbudowa ekonomiczna będzie służyć nie tylko naszemu krajowi, ale i całej wspólnocie europejskiej. Europa jest jednością, obejmuje nie tylko Zachód, ale i Wschód. Przemiany w Związku Radzieckim budzą naszą żywą sympatię. Rozumiemy dobrze ich znaczenie, również dla otwarcia politycznego w naszym kraju. [...]

Rząd, który utworzę, nie ponosi odpowiedzialności za hipotekę, którą dziedziczy. Ma jednak ona wpływ na okoliczności, w których przychodzi nam działać. Przeszłość odkreślamy grubą linią. Odpowiadać będziemy jedynie za to, co uczyniliśmy, by wydobyć Polskę z obecnego stanu załamania.

Jestem świadom, że dla moich rodaków najważniejsze jest dziś pytanie, czy może być lepiej. Odpowiemy na to wszyscy.

Powodzenie działań przyszłego rządu zależy od tego, czy zostanie on zaakceptowany i zrozumiany przez społeczeństwo. Wszystkie siły społeczne i polityczne reprezentowane w parlamencie, a także występujące poza nim muszą określić swoje miejsce w obliczu nowej sytuacji. Stanowi ona wyzwanie dla wszystkich, a zwłaszcza dla młodego pokolenia, które musi dostrzec swoją wielką szansę w rozwiązywaniu stojącego przed nami zadania.

Rząd sam niczego nie uzdrowi. Musimy to zrobić wspólnie. Polska będzie inna, jeśli zechcą tego wszyscy.

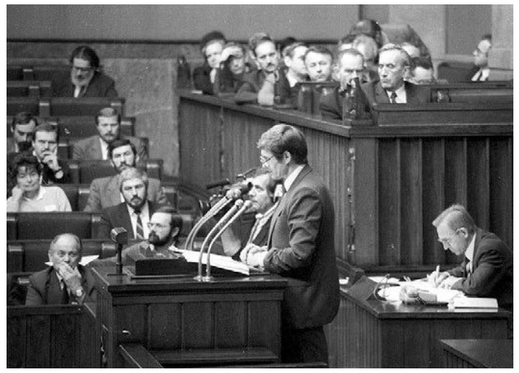
Źródło: *Wielkie mowy historii*, t. 4: *Od Kennedy'ego do Ratzingera*, oprac. T. Zawadzki, Warszawa 2006, s. 274–278.

? 1. Przedstaw cele gospodarcze, jakie stawiał przed swoim rządem premier Tadeusz Mazowiecki.
2. Wyjaśnij, jak rozumiesz sformułowanie: *Przeszłość odkreślamy grubą linią.*

Pozytywną zmianą w życiu codziennym stała się powszechna dostępność towarów, których wcześniej nie było. Jednak jeszcze w 1989 r. krajowe ceny różnych produktów zbliżyły się do poziomu obowiązującego w Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej (EWG). W efekcie podrożały podstawowe dobra, takie jak chleb, mleko czy mięso, spadły zaś ceny artykułów przemysłowych i towarów importowanych. Inflacja rosła bardzo szybko, pod koniec 1989 r. wynosiła prawie 55%. W państwowej kasie brakowało pieniędzy na bieżące wydatki. W celu zmniejszenia dziury w budżecie zwiększono stopy procentowe w bankach, zrezygnowano z dotacji do niektórych produktów, podniesiono ceny alkoholu i opłaty celne, a także opodatkowano kantory wymiany walut.

W grudniu 1989 r. w sejmie przyjęto pakiet ustaw, dzięki którym miało dojść do zaplanowanej transformacji gospodarczej. Program wdrożony w styczniu 1990 r. zakładał m.in.:

- likwidację deficytu budżetowego, tłumienie inflacji,
- rezygnację z urzędowego kształtowania cen,

Minister finansów Leszek Balcerowicz podczas sesji sejmu przedstawia projekt pakietu reform gospodarczo-ustrojowych

▪ *fotografia, Warszawa, 6 X 1989 r.*

- liberalizację przepisów dotyczących działalności gospodarczej,
- reprywatyzację przedsiębiorstw państwowych.

Na skutek tych reform ceny w kraju wzrosły prawie dwukrotnie. Nastąpił też przejściowy, ale gwałtowny wzrost inflacji, która w szczytowym momencie wyniosła 586%. Aby zatrzymać ten proces i ustabilizować wartość polskiej waluty, ustalono jej kurs na poziomie 9,5 tys. zł za 1 USD. Wprowadzono **popiwek**, czyli podatek od ponadnormatywnych wynagrodzeń, który miał przeciwdziałać nieuzasadnionym podwyżkom pensji i premiom oraz skłonić przedsiębiorstwa do prywatyzacji. Powstała sieć prywatnych kantorów wymiany walut, choć o wartości dolara w dalszym ciągu decydował Narodowy Bank Polski (NBP). Przeprowadzono również reformę systemu bankowego. Zapoczątkowało ją wydzielenie z NBP w styczniu 1989 r. dziewięciu należących do państwa banków regionalnych, ustanowionych w największych polskich miastach. Przyjęto też ustawy pozwalające na tworzenie prywatnych banków komercyjnych.

Balcerowicz dążył do poprawy sytuacji w kraju, jednak koszty społeczne tych działań były bardzo duże. Skutki przebudowy

WARTO WIEDZIEĆ

Protesty na wsi

Andrzej Lepper wraz z grupą kilkudziesięciu rolników działających w „Samoobronie" przechodzi przez przejście dla pieszych, aby zablokować drogę krajową nr 8.

▪ *fotografia, Polichno, 7 VII 2008 r.*

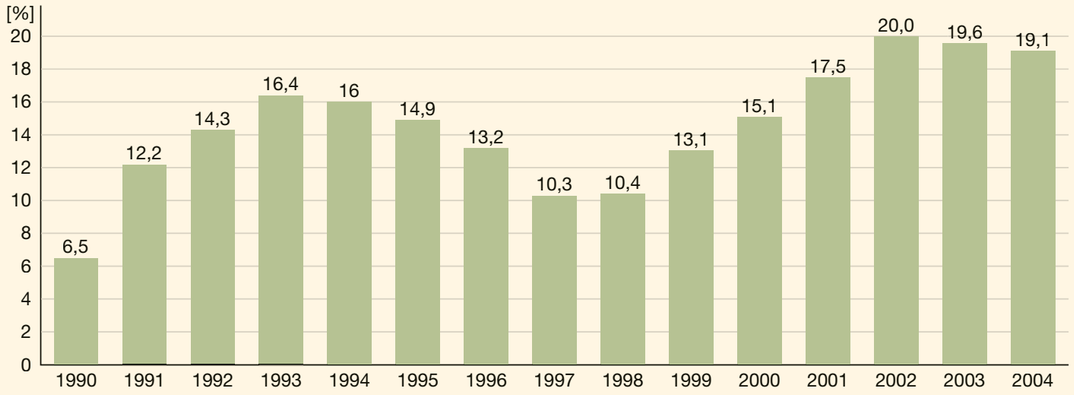
Na początku lat 90. wybuchały częste protesty rolnicze. Manifestacje zwykle polegały na blokadach dróg. W maju 1990 r. doszło do strajku kolejarzy w Słupsku i protestów rolniczych wywołanych spadkiem rentowności prowadzenia gospodarstw. W Mławie chłopi zorganizowali okupację spółdzielni mleczarskiej, która zalegała z wypłatami za dostarczone mleko, następnie zablokowali drogę Warszawa–Gdańsk. W listopadzie 1991 r. trwała dwutygodniowa głodówka pod sejmem, w kwietniu 1992 r. nastąpiła trzytygodniowa okupacja ministerstwa rolnictwa. Za większością protestów stał Związek Zawodowy Rolnictwa „Samoobrona", którego liderem był Andrzej Lepper. W czerwcu tego samego roku „Samoobrona" ogłosiła blokadę dróg w całym kraju. Rolnicy domagali się głównie nisko oprocentowanych kredytów i nienaliczania odsetek karnych od niespłaconych w terminie zobowiązań. Niedługo później zablokowali traktorami przedmieścia Warszawy, a w lutym 1993 r. grupa ok. 200 rolników z kosami zainicjowała marsz na sejm i Belweder. Protesty rolników trwały przez całe lata 90. i na początku lat 2000.

? W jaki sposób rolnicy protestowali przeciwko konsekwencjom trudnej sytuacji gospodarczej?

BEZROBOCIE

Badaniem bezrobocia zajęto się w Polsce dopiero w 1989 r. w związku z wprowadzanymi reformami i przejściem na gospodarkę rynkową. Wysokie bezrobocie odnotowywane w latach 90. było spowodowane nową sytuacją, w jakiej znalazły się krajowe przedsiębiorstwa. Po rozpadzie bloku wschodniego i dotychczasowych relacji gospodarczych Polska otworzyła się na rynki zachodnie, na których musiała konkurować z bardziej zaawansowanymi technologicznie państwami kapitalistycznymi. Załamał się handel z największym dotychczasowym odbiorcą polskich towarów – byłym ZSRS. Wiele zakładów pracy upadło lub znacznie ograniczyło liczbę pracowników. Dużym problemem były także mała mobilność Polaków oraz niechęć do przeprowadzki w poszukiwaniu pracy i przekwalifikowania. Podobne problemy związane z restrukturyzacją gospodarki przechodziły też inne kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Stopa bezrobocia w Polsce spadła nieco w drugiej połowie lat 90., aby ponownie wzrosnąć na początku nowego stulecia. Wynikało to ze spowolnienia tempa rozwoju gospodarczego we wszystkich krajach Zachodu i zwolnień grupowych w przedsiębiorstwach, w których kończyły się okresy ochronne dla załogi przed redukcją etatów.

Stopa bezrobocia w Polsce w latach 1990–2004

Źródło: Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej

? Jakie były przyczyny bezrobocia w Polsce w latach 90. XX w.?

obowiązującego od lat systemu gospodarczego mieli ponieść zwykli ludzie, którzy nie byli na to przygotowani i często nie rozumieli zachodzących procesów. Program głębokich reform doprowadził do konfliktu między ministrem finansów a Tadeuszem Mazowieckim, obawiającym się negatywnych konsekwencji społecznych tak radykalnych zmian gospodarczych. Sytuacji nie ułatwiała konieczność spłacania ogromnego zadłużenia Polski w zachodnich bankach.

SPOŁECZNE SKUTKI REFORM

Proces przechodzenia z gospodarki socjalistycznej na kapitalistyczną znacznie pogorszył sytuację materialną większości Polaków, co wywoływało społeczne niepokoje. Latem 1990 r. w zakładach w całym kraju zaczęły wybuchać strajki. Sytuacja przypominała tę sprzed dekady, a związki zawodowe żądały spełnienia ich postulatów, m.in. podwyżki płac. Kryzys udało się opanować na kilka miesięcy, ale w grudniu ruszyła kolejna fala strajków.

Reforma rynkowa otworzyła przed Polakami nowe perspektywy i rozbudziła przedsiębiorczość. W kraju zaczęły powstawać liczne przedsiębiorstwa prywatne, zajmujące się głównie handlem i usługami. Reprywatyzacja doprowadziła jednak też do bankructwa i zamknięcia licznych zakładów dotychczas dotowanych przez państwo. To zwiększyło bezrobocie, szczególnie w regionach uprzemysłowionych, jak Górny Śląsk, Zagłębie Dąbrowskie czy ziemia łódzka. W następstwie reform pojawiła się konieczność przekwalifikowania zawodowego części pracowników i dostosowania do nowych wymagań na rynku. Wiele osób, pracujących przez całe życie w jednym zakładzie na tym samym stanowisku, nie potrafiło się odnaleźć w tej nowej rzeczywistości. Skutki reform dotkliwie odczuli także mieszkańcy wsi, w których po 1989 r. zlikwidowano Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR). Byli pracownicy tych zakładów, położonych zwykle z daleka od miast, nie mieli szans na znalezienie zatrudnienia. Z biegiem lat na terenach popegeerowskich zaczęły się szerzyć patologie społeczne i **strukturalne bezrobocie**, które przechodziło na kolejne pokolenia. Utrudniony dostęp do edukacji odbierał mieszkańcom wsi możliwość zdobycia wykształcenia i pracy.

Państwowe Gospodarstwa Rolne zostały zlikwidowane na początku lat 90. W efekcie pracę straciło ok. 400 tys. mieszkańców wsi. Ze względu na ich miejsce zamieszkania w odległych i słabo skomunikowanych miejscowościach nie mieli oni szans na znalezienie zatrudnienia. Do tego budynki należące do PGR wkrótce zaczęły popadać w ruinę.

▪ *fotografia współczesna, Jabłonna*

Manifestacja pod hasłem *Balcerowicz musi odejść!* na ulicach Warszawy. Koszty przebudowy systemu gospodarczego ponosili obywatele, którzy organizowali w całym kraju protesty, aby wyrazić sprzeciw wobec wprowadzanych gwałtownie reform.

▪ *fotografia, Warszawa, II 1990 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

KURONIÓWKA

Na początku lat 90. XX w., w okresie największego kryzysu gospodarczego w Polsce, minister pracy i polityki socjalnej Jacek Kuroń zainicjował akcję wydawania darmowych posiłków, najczęściej zupy grochowej, potrzebującym mieszkańcom Warszawy. Posiłek, od nazwiska pomysłodawcy, zaczęto nazywać kuroniówką. Do dziś określenie „kuroniówka" funkcjonuje w języku polskim jako synonim zasiłku dla bezrobotnych.

Na jakimś spotkaniu z emerytami zaatakowano mnie, że jeżeli już ma być taka bieda, jak jest – to niech przynajmniej dają darmowe zupy. Pomyślałem, rzeczywiście, trzeba dawać darmowe zupy. Wówczas miałem już swoje telewizyjne wtorki, więc wymyśliłem, że zaapeluję, aby ludzie pomagali innym. Dowartościuję tych, którzy już to robią, zachęcę innych. [...] *Zupy Kuronia stały się słynne, a ludzie, którzy z dobroci, w odruchu serca pomagali innym w taki lub inny sposób, nagle poczuli się włączeni w pewną ważną państwową sprawę – sprawę ważną dla Polski.* [...] *Umiejętność zorganizowania ludzi do działania to jest fundament demokracji. Nazwałem to postawą samozaradności społecznej. Rzucając pomysł, ruszyłem całą wielką lawinę. Wpływało sporo pieniędzy, w 1990 roku – jeden miliard złotych. Ludzie się organizowali i wtedy myśmy im udzielali pomocy.* [...] *Bardzo skuteczne i trwałe okazały się te inicjatywy, które narodziły się z idei samopomocy.*

Jacek Kuroń osobiście wychodził na ulice Warszawy, aby porozmawiać z potrzebującymi i wydawać im zupę grochową.

▪ *fotografia, Warszawa, 1 VI 1991 r.*

Źródło: J. Kuroń, *Kuroń. Autobiografia*, Warszawa 2011, s. 715–716.

? **1.** Oceń, jakie społeczne korzyści przyniosła inicjatywa Jacka Kuronia.
2. Wyjaśnij, dlaczego polityk angażował innych ludzi w akcję wydawania posiłków.

Reformy Balcerowicza szybko poskutkowały pozytywnymi zmianami w państwie. Już w pierwszych latach planu sukcesywnie została ograniczona **hiperinflacja**. Rozwój życia gospodarczego i kulturalnego pozwolił znacznej części mieszkańców Polski na awans społeczny i materialny. Krytycy planu Balcerowicza do dziś jednak zarzucają politykowi, że proponowane przez niego rozwiązania stanowiły kurację szokową, a należało je rozłożyć na dłuższy okres i przeprowadzić mniejszym kosztem społecznym.

KOŚCIÓŁ PO PRZEMIANACH W POLSCE

Znaczenie Kościoła katolickiego w Polsce lat 80. było bardzo duże. Odgrywał on rolę mediatora między władzami a opozycją, a później zaangażował się w proces likwidacji systemu komunistycznego. W nowych realiach politycznych w Polsce Kościół zyskał swobodę działania, bez represji i nacisków ze strony rządzących.

28 lipca 1993 r., za rządów Hanny Suchockiej, zawarto konkordat między Stolicą Apostolską a Rzecząpospolitą Polską. Ważnymi wydarzeniami dla młodej polskiej demokracji były pielgrzymki Jana Pawła II do ojczyzny (w latach: 1991, 1995 i 1999). Po transformacji Kościół w Polsce zaczął zmagać się z nowymi problemami. Duchownych objęła lustracja, co ujawniło przypadki tajnych współpracowników służb PRL w tym środowisku. Nastąpił także widoczny spadek powołań kapłańskich. Postępowała też laicyzacja społeczeństwa, co przełożyło się na zmniejszającą się liczbę praktykujących.

NAUKA I KULTURA

Mimo trudności gospodarczych i politycznych, z jakimi mierzyła się Polska od początku lat 80., polscy badacze odnosili w tym okresie liczne sukcesy. Do wybitnych naukowców należał profesor **Zbigniew Religa**, kardiochirurg zajmujący się transplantologią. W październiku 1985 r. wraz z zespołem przeprowadził pierwszy udany przeszczep serca w Polsce. Ponadto polscy naukowcy osiągali sukcesy w astronomii. W 1991 r. zespół profesora **Aleksandra Wolszczana** odkrył w gwiazdozbiorze Panny pulsar – mającą własny system planetarny gwiazdę neutronową, która wysyła impulsy promieniowania radiowego w regularnych odstępach czasu. Było to przełomowe odkrycie astronomiczne, które dowiodło, że istnieją planety poza Układem Słonecznym.

Na lata 80. i 90. przypadł intensywny rozwój polskiej sceny muzycznej. Do najbardziej znanych zespołów tego okresu należały m.in. Republika oraz Maanam. U schyłku PRL młodzi ludzie chętnie słuchali zespołów rockowych, takich jak Perfekt, Kult i Lombard, oraz punkowych – m.in. Armii czy Dezertera. Dużą popularność zdobył też mistrz poezji śpiewanej Jacek Kaczmarski. W swoich tekstach wyrażał sprzeciw wobec zniewolenia przez ówczesne władze, a jego pieśń *Mury* stała się hymnem opozycji antykomunistycznej.

W tym okresie rozwijała się również sztuka filmowa. Dużym uznaniem cieszyły się dzieła Andrzeja Wajdy m.in. *Człowiek z żelaza* z 1981 r. Doceniana w kraju i na świecie była twórczość Krzysztofa Kieślowskiego, znanego m.in. z filmu *Przypadek* oraz cyklu dziesięciu telewizyjnych filmów psychologicznych *Dekalog* (1988), a także Agnieszki Holland – reżyserki m.in. *Gorzkich żniw* (1985). Dzieła polskich twórców, również te ukazujące się na emigracji lub w drugim obiegu, często nie przechodziły przez cenzurę i musiały czekać na zmianę sytuacji politycznej, by trafić do szerokiego grona odbiorców. Wraz z upadkiem komunizmu zniesiono ograniczenia dotyczące wolności słowa.

Polska młodzież bawiąca się na Ogólnopolskim Festiwalu Muzyki Młodej Generacji w Jarocinie, który przez lata był największą tego typu imprezą w państwach bloku wschodniego.

▪ *fotografia, Jarocin, 1980 r.*

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację społeczno-gospodarczą Polski na początku lat 90. XX w.
2. Przedstaw założenia planu Balcerowicza.
3. Oceń społeczne koszty przeprowadzonych reform gospodarczych.
4. Omów sytuację Kościoła katolickiego w Polsce w latach 90.
5. Wymień najważniejszych przedstawicieli polskiej kultury i nauki w ostatnich dekadach XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Cymer, *Długie lata 90. Architektura w Polsce czasów transformacji*, Warszawa 2024.
Dylematy. Intelektualna historia reform Leszka Balcerowicza, red. W. Morawski, J. Luszniewicz, A. Zawistowski, Warszawa 2022.
A. Idzikowska-Czubaj, *Rock w PRL-u. O paradoksach współistnienia*, Poznań 2011.
R. Kuźniar, *Droga do wolności. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.

5 POLSKA W EUROPIE I NA ŚWIECIE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- relacje Polski z sąsiadami po upadku bloku wschodniego,
- droga Polski do Unii Europejskiej,
- Polska w NATO,
- polskie wojska w Iraku i Afganistanie.

SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA POLSKI

Od 1955 r. PRL należała do Układu Warszawskiego, czyli sojuszu polityczno-wojskowego państw tworzących blok wschodni. Miał on stanowić przeciwwagę dla NATO. Służył również podporządkowaniu krajów członkowskich ZSRS zgodnie z doktryną ograniczonej suwerenności, zwaną doktryną Breżniewa, obowiązującą aż do 1989 r. Polska należała też do Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, organizacji integrującej gospodarczo kraje demokracji ludowej. Dominującym państwem w obu tych strukturach był Związek Sowiecki.

W 1991 r., po przemianach polityczno-gospodarczych w kraju i rozpadzie bloku wschodniego, Polska wystąpiła z Układu Warszawskiego oraz RWPG. Wolna Rzeczpospolita zaczęła nawiązywać kontakty z Zachodem i prowadzić samodzielną politykę wewnętrzną, w myśl hasła „Solidarności": *Jesteśmy wreszcie w swoim własnym domu*. Mimo różnic programowych między poszczególnymi gabinetami wszyscy politycy konsekwentnie dążyli do wejścia w struktury NATO oraz Unii Europejskiej. Podobne stanowisko zajmował zarówno prezydent Lech Wałęsa, jak i jego następca Aleksander Kwaśniewski.

RELACJE Z SĄSIEDNIMI PAŃSTWAMI

Tuż po przemianach, jakie zaszły w Europie Wschodniej na skutek rozpadu ZSRS, Polska zawarła układy o współpracy i dobrym sąsiedztwie z Ukrainą, Białorusią, Łotwą oraz Estonią. Punktem zwrotnym w relacjach polsko-ukraińskich była pomarańczowa rewolucja na przełomie 2004 i 2005 r. Polscy politycy

Wiktor Juszczenko 1 **i Aleksander Kwaśniewski** 2 podczas uroczystego otwarcia Cmentarza Orląt Lwowskich.

- *fotografia, Lwów, 24 VI 2005 r.*

Uchodźcy z Ukrainy, w większości kobiety i dzieci, przekraczający granicę w pierwszych dniach po napaści Rosji na Ukrainę. Polskie władze niezwłocznie otworzyły granicę przed ludnością cywilną uciekającą z ogarniętego walkami terenu, a służby i osoby prywatne niosły olbrzymią pomoc wszystkim przybywającym do naszego kraju.

- *fotografia, Polska, 2022 r.*

poparli wówczas Ukraińców w ich walce o demokrację i zabiegali o to, by państwa zachodnie potępiły sfałszowanie wyborów przez ukraińskie władze.

Polska była pierwszym krajem, który uznał niepodległość Ukrainy. Jednak na wzajemnych stosunkach często cieniem kładły się zaszłości historyczne takie jak sprawa Cmentarza Orląt Lwowskich czy rzeź wołyńska. Z tego powodu ważnym momentem w relacjach polsko-ukraińskich stało się otwarcie odbudowanego Cmentarza Orląt Lwowskich w czerwcu 2005 r. Pochowano tam ok. 3 tys. obrońców Lwowa poległych w trakcie wojny polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej. Cmentarz utworzono już w latach 20. XX w., lecz w okresie powojennym został zniszczony przez władze sowieckie. Poza tym Polacy popierali działania ukraińskiej opozycji podczas pomarańczowej rewolucji oraz w trakcie Majdanu.

Bardzo ważna dla kształtowania przyjaznych stosunków z Ukrainą była postawa Polaków wobec inwazji Rosji na ten kraj w 2022 r. Polskie instytucje państwowe, samorządy i obywatele niemal natychmiast zaangażowali się w organizowanie pomocy dla uciekających przed wojną Ukraińców, w tym żywności, noclegów i transportu. Ponadto starali się ułatwić im funkcjonowanie w pierwszych, trudnych miesiącach na uchodźstwie.

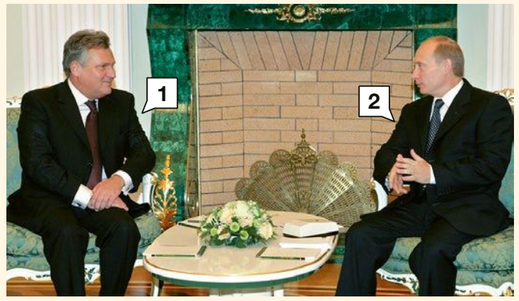
Relacje Polski z Białorusią są obecnie nieprzyjazne. Od 1994 r. władzę na Białorusi sprawuje podporządkowany Rosji, autorytarny dyktator Alaksandr Łukaszenka. Celowo wywołuje on kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej (więcej zob. na s. 421). Punktem spornym we wzajemnych stosunkach pozostają też ograniczone swobody i represje wobec mniejszości polskiej na Białorusi.

Stosunki polsko-litewskie po 1990 r. mają charakter przyjazny. Obydwa kraje nawiązały stosunki dyplomatyczne i współpracę gospodarczą. Cieniem na wzajemnych relacjach kładło się jedynie niezbyt przychylne traktowanie przez rząd litewski polskiej mniejszości w tym kraju (sprzeczność ustawy o języku państwowym z ustawą o mniejszościach narodowych). Obecnie obydwa kraje ściśle współpracują na arenie międzynarodowej, wspierając Ukrainę w walce z agresją rosyjską.

Współpraca z Republiką Federalną Niemiec została nawiązana jeszcze przed rozpadem bloku wschodniego. Helmut Kohl [czyt.: kol], kanclerz RFN i późniejszych zjednoczonych Niemiec, wspierał prozachodnie dążenia Polaków. W dużym stopniu to na skutek jego starań Polska przystąpiła do NATO i UE. Dzięki polityce kanclerza 14 listopada 1990 r. RFN uznała zachodnią granicę Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej. Relacje z Niemcami pozostają przyjazne.

STOSUNKI POLSKO-ROSYJSKIE

Na stosunki polsko-rosyjskie na przełomie XX i XXI w. wpływały różnice natury historycznej, politycznej i gospodarczej. Podstawowym dokumentem regulującym stosunki między Polską a Rosją był Traktat o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy, podpisany 22 maja 1992 r. przez Lecha Wałęsę i Borysa Jelcyna. Mimo to relacje między państwami pozostawały chłodne, a po przystąpieniu naszego kraju do NATO uległy pogorszeniu. Spotkanie Aleksandra Kwaśniewskiego z Władimirem Putinem na Kremlu i wizyta wicepremiera Rosji na uroczystości poświęcenia cmentarza ofiar zbrodni NKWD w Lesie Katyńskim nie ociepliły wzajemnych stosunków. Rosja przyznała się wprawdzie do zbrodni katyńskiej, jednak nie uznała jej za ludobójstwo, a śledztwo w tej sprawie zostało umorzone w 2005 r. Obecnie relacje polsko-rosyjskie są wrogie, na co wpływ ma przede wszystkim wojna w Ukrainie i agresywna retoryka Kremla wobec naszego kraju.

Aleksander Kwaśniewski 1 **i Władimir Putin** 2 podczas wizyty prezydenta Polski w Moskwie. Spotkanie polityków nie poprawiło wówczas relacji polsko-rosyjskich.

▪ *fotografia, Moskwa, 24 IX 2004 r.*

? Jakie czynniki wpływają od lat 90. na stosunki polsko-rosyjskie?

W 1991 r. w węgierskim Wyszehradzie doszło do spotkania prezydentów Polski (Lecha Wałęsy) i Czechosłowacji (Václava Havla) oraz premiera Węgier (Józsefa Antalla, czyt.: jożefa antala). Te trzy państwa (od podziału Czechosłowacji w 1993 r. – cztery) powołały **Grupę Wyszehradzką**. W grudniu 1992 r. te same kraje podpisały **Środkowoeuropejskie Porozumienie o Wolnym Handlu** (ang. skrót **CEFTA**), co pozwoliło znieść cła i usprawnić wymianę handlową po rozpadzie RWPG.

Msza w Krzyżowej z udziałem kanclerza RFN Helmuta Kohla i premiera RP Tadeusza Mazowieckiego. W jej trakcie obaj politycy przekazali sobie znak pokoju, co uznano za symboliczny początek pojednania między Polską a Niemcami.

▪ *fotografia, Krzyżowa, 12 XI 1989 r.*

Celem polskich władz była także poprawa stosunków z Izraelem. W listopadzie 1990 r. Episkopat wystosował pismo, w którym wyrażał ubolewanie z powodu przejawów antysemityzmu oraz krzywd wyrządzonych Żydom w Polsce. W oficjalnych wypowiedziach zwracano też uwagę na postawę Polaków niosących pomoc ludności żydowskiej w czasie II wojny światowej. W maju 1991 r. Lech Wałęsa odwiedził Izrael, gdzie wygłosił przemówienie w Knesecie podczas nadzwyczajnej sesji izraelskiego parlamentu. Prosił tam o wybaczenie zła, jakie kiedykolwiek spotkało Żydów ze strony Polaków.

DROGA POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Droga Polski do UE zajęła wiele lat. Już w 1988 r. nawiązywano stosunki dyplomatyczne z **Europejską Wspólnotą Gospodarczą** (**EWG**), a po rozpoczęciu transformacji rząd Tadeusza Mazowieckiego podjął decyzję

WARTO WIEDZIEĆ

Trójkąt Weimarski

Demokratyczna Rzeczpospolita zaczęła odbudowywać relacje także z zachodnimi sąsiadami. W sierpniu 1991 r. w niemieckim Weimarze ministrowie spraw zagranicznych Polski (Krzysztof Skubiszewski), Francji (Roland Dumas, czyt.: ro**lą** di**ma**) i Niemiec (Hans-Dietrich Genscher, czyt.: hans ditriś genszer) powołali do życia Trójkąt Weimarski [czyt.: wajmarski]. Przynależność do organizacji, w której znajdują się dwie europejskie potęgi gospodarcze, od lat przynosi Polsce wiele korzyści. Współpraca między członkowskimi państwami cały czas dobrze się rozwija. Obejmuje ona zarówno kwestie kulturalne i naukowe, jak i wypracowywanie wspólnego stanowiska w sprawach międzynarodowych.

? Jakie państwa tworzą Trójkąt Weimarski powołany w 1991 r.?

Przywódcy państw Trójkąta Weimarskiego: kanclerz Niemiec Angela Merkel 1, prezydent RP Lech Kaczyński 2 oraz prezydent Francji Jacques Chirac [czyt.: żak szi**rak**] 3 podczas szczytu w Mettlach.

▪ *fotografia, Mettlach, 5 XII 2006 r.*

o zacieśnieniu tej współpracy. Integracja z państwami Zachodu stała się jednym z najważniejszych celów polskiej polityki zagranicznej. W 1989 r. w Brukseli utworzono Przedstawicielstwo Rzeczypospolitej Polskiej z Janem Kułakowskim na czele. Polski rząd jeszcze w tym samym roku zawarł umowę o handlu i współpracy z państwami zachodnimi. 16 grudnia 1991 r. Polska podpisała układ europejski, czyli umowę stowarzyszeniową z EWG. Układ obowiązywał od 1 lutego 1994 r. i miał duże znaczenie dla polskiej gospodarki – zostały w nim uregulowane kwestie eksportu i importu, przepływu usług oraz pracowników, a także zakładania przedsiębiorstw. W umowie przewidziano ponadto współpracę w zakresie gospodarki, finansów oraz kultury.

8 kwietnia 1994 r. minister spraw zagranicznych Andrzej Olechowski złożył oficjalny wniosek o przyjęcie Polski do Unii Europejskiej. Był to początek długiego i trudnego procesu integracji. W grudniu 1994 r. Rada Europejska opracowała strategię przedczłonkowską, aby ułatwić kandydatom wejście w struktury UE, a w czerwcu 1995 r. Komisja Europejska opublikowała **białą księgę** – raport dotyczący stopnia zaawansowania przygotowań poszczególnych państw. Kilka miesięcy później Komisja Europejska rozpoczęła negocjacje z Polską oraz pięcioma pozostałymi krajami tzw. grupy luksemburskiej, w której skład wchodziły poza tym Czechy, Estonia, Słowenia, Węgry i Cypr.

W marcu 1998 r. przyjęto program „**Partnerstwo dla Członkostwa**" wyznaczający najważniejsze cele i zadania dla państw kandydujących do UE. Polska mogła w tym czasie liczyć na pomoc finansową Unii. W grudniu 2000 r. podpisano traktat nicejski, który zreformował Traktat o Unii Europejskiej z 1992 r. i przygotowywał wspólnotę na przyjęcie nowych członków. Po zakończonych przygotowaniach w grudniu 2002 r. Parlament Europejski wyraził zgodę na przyjęcie do Unii 10 nowych państw. Traktat akcesyjny został podpisany w kwietniu 2003 r. w Atenach.

W dniach **7–8 czerwca 2003 r.** w Polsce przeprowadzono ogólnonarodowe referendum. Frekwencja wyniosła 58,85%, za wstąpieniem do UE opowiedziało się 77,45% głosujących. **1 maja 2004 r.** Polska wraz z pozostałymi dziewięcioma krajami została oficjalnie przyjęta do Unii Europejskiej.

WARTO WIEDZIEĆ

Wybory do europarlamentu

Obywatele państw członkowskich wybierają swoich reprezentantów do Parlamentu Europejskiego co pięć lat. W Polsce takie wybory przeprowadzono dotychczas pięciokrotnie: w 2004, 2009, 2014, 2019 i 2024 r. W pierwszym głosowaniu, mimo medialnego szumu i podniosłej atmosfery, frekwencja była bardzo niska – tylko 20,87% uprawnionych poszło do urn wyborczych. Do tej pory wybory do europarlamentu cieszą się mniejszym zainteresowaniem niż krajowe, choć coraz więcej Polaków chce oddać głos na swoich przedstawicieli w unijnych strukturach. W 2009 r. frekwencja wyniosła 24,53%, w 2014 r. – 23,83%, w 2019 r. – aż 45,68%, w 2024 r. zaś – 40,65%.

Wielka europejska debata wyborcza zorganizowana przez mniejszość polską w Londynie przed wyborami do europarlamentu. Debata była jednocześnie elementem obchodów piątej rocznicy wejścia Polski do Unii Europejskiej.

▪ *fotografia, Londyn, 1 V 2009 r.*

? Dlaczego frekwencja podczas pierwszych w Polsce wyborów do europarlamentu była niska?

POLACY WOBEC PRZYSTĄPIENIA DO UE

Kwestia przystąpienia do UE mocno podzieliła polskie społeczeństwo. Euroentuzjaści upatrywali w tym wydarzeniu przede wszystkim szansy na wzmocnienie międzynarodowej pozycji kraju. Obecność w unijnych strukturach miała mu zapewnić bezpieczeństwo ekonomiczne, przyspieszyć rozwój gospodarczy i wyrównać różnice dzielące Polskę od państw zachodnich, m.in. za sprawą zagranicznych inwestycji i dotacji unijnych. Integracja pomogłaby też zmniejszyć dysproporcje między poszczególnymi regionami oraz między miastem i wsią. Przedsiębiorcy, w tym rolnicy, liczyli na zyski z powiększenia się rynków zbytu i programów pomocowych. Zwolennicy integracji twierdzili, że wzrośnie poziom życia Polaków, którzy zyskają ponadto możliwość swobodnego przemieszczania się i osiedlania na terenie Unii Europejskiej. Cieszyła ich perspektywa legalnej pracy w innych krajach oraz nauki na zagranicznych uczelniach.

Eurosceptycy obawiali się, że po wstąpieniu do UE Polska może utracić niedawno odzyskaną wolność. Pojawiły się wątpliwości, czy głęboka integracja ekonomiczna nie wpłynie niekorzystnie na różne procesy gospodarcze. Niepokój wywoływała możliwość wykupienia polskich przedsiębiorstw przez obcy kapitał. Pojawiały się głosy, że wspólna polityka rolna zaszkodzi rolnictwu i związanym z nim gałęziom przemysłu. Dużo wątpliwości budziła również konieczność dopasowania polskiego ustawodawstwa do przepisów unijnych. Część osób wierzyła, że większe kraje zdominują Polskę politycznie i gospodarczo, a decyzje dotyczące naszego państwa będą zapadać w Brukseli. Przeciwnicy integracji twierdzili też, że skutkami wstąpienia do UE będą ateizacja życia społecznego i kryzys ważnych dla Polaków tradycyjnych wartości. Mimo upływu lat i oczywistych korzyści wynikających z przynależności do tych struktur polskie władze nie zawsze przyjmowały przyjazne stanowisko wobec Unii Europejskiej – zależnie od opcji politycznej było ono prounijne lub krytyczne. Przekładało się to na stosunki z innymi członkami UE i kwestie finansowe wynikające z dotacji unijnych. Postawy antyunijne są propagowane przez różne środowiska polityczne i społeczne.

TEKST ŹRÓDŁOWY

NIC O NAS BEZ NAS

W 1994 r. Bill Clinton wygłosił w polskim parlamencie przemówienie, w którym poruszył kwestię rozszerzenia NATO. Prezydent Stanów Zjednoczonych zapowiedział, że po spełnieniu określonych warunków Polska, Czechy i Węgry zostaną członkami sojuszu.

To, co chcę przekazać dzisiaj narodowi polskiemu i wszystkim narodom Europy Środkowej i Wschodniej, jest proste i wyraźne. Wolne rynki i demokracja pozostają jedyną drogą ku dostatkowi i pokojowi. Trzymajcie się tego kursu! Podtrzymujcie tę odwagę cywilną, która doprowadziła was tak daleko tak szybko. Nie rezygnujcie i nie zawracajcie z obranej drogi. Nie pozostaniecie sami. [...]

Na początku mojej kadencji podkreślałem, że bezpieczeństwo Polski i wszystkich demokratycznych narodów w tym regionie jest ważne dla Stanów Zjednoczonych. W styczniu ubiegłego roku, kiedy odwiedziłem Pragę i spotkałem się z przywódcami narodów Grupy Wyszehradzkiej, nauczyłem się polskiego powiedzenia: „Nic o nas bez nas".

Te słowa dźwięczą w mojej pamięci i dzisiaj, kiedy konsolidujemy się i poszukujemy nowych rozwiązań, aby utrzymać bezpieczeństwo w Europie. Faktem oczywistym bowiem jest to, że o losie Polski nie powinno się decydować poza nią. Żadna demokracja w tym regionie świata nie powinna zostać zepchnięta do szarej strefy czy do strefy buforowej, żaden kraj nie powinien mieć prawa zgłaszania weta, dyskredytowania czy przeszkadzania demokratycznej Polsce lub któremukolwiek innemu krajowi w jego integracji z instytucjami zachodnimi, włącznie z tymi instytucjami, które gwarantują bezpieczeństwo. Wiem, że są to ambitne cele, ale historia dała nam rzadką okazję, okazję do połączenia sił i utworzenia nowej, zespolonej Europy samorządnych narodów – kontynentu, na którym demokracja i wolny rynek nie znają granic, ale gdzie narody mają pewność, że ich własne granice będą zawsze bezpieczne. Taka Europa wyłania się z Partnerstwa dla Pokoju. [...]

Jednakże Partnerstwo dla Pokoju to dopiero początek. Wprowadzenie nowych członków do NATO, jak mówiłem wielokrotnie, to nie jest kwestia, czy, ale raczej pytanie, kiedy i jak. To poszerzenie nie będzie zależało od pojawienia się nowego zagrożenia w Europie. Będzie ono instrumentem rozwijania bezpieczeństwa i stabilności w całym regionie. Współpracujemy z wami w Partnerstwie dla Pokoju po części dlatego, że Stany Zjednoczone są przekonane, że kiedy NATO zostanie poszerzone, a zostanie poszerzone, demokratyczna Polska stanie się jednym z krajów gotowych i zdolnych do przyłączenia się.

Źródło: *Wielkie mowy historii*, t. 4: *Od Kennedy'ego do Ratzingera*, oprac. T. Zawadzki, Warszawa 2006, s. 323–327.

? 1. Przedstaw wizję Europy Środkowo-Wschodniej zaprezentowaną przez Billa Clintona.
2. Zinterpretuj słowa prezydenta USA: *Nie rezygnujcie i nie zawracajcie z obranej drogi. Nie pozostaniecie sami.*

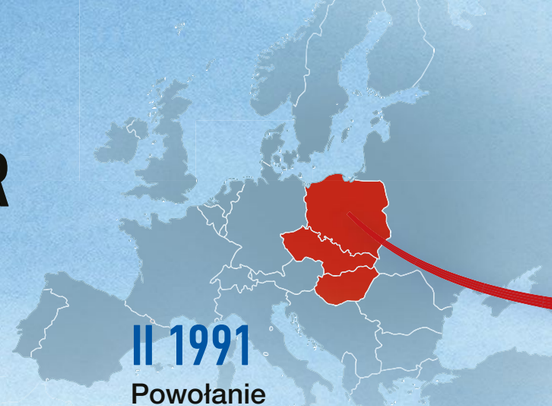
POLSKA W STRUKTURACH NATO

Przystąpienie Polski do NATO oraz nawiązanie ścisłej współpracy z USA stanowiło – tuż obok integracji z UE – jeden z podstawowych celów polskiej polityki zagranicznej w latach 90. Utworzony w 1949 r. Pakt Północnoatlantycki zapewniał państwom członkowskim poczucie stabilności oraz umożliwiał modernizację i rozwój armii. Przyjazne stosunki ze światowym mocarstwem, jakim były Stany Zjednoczone, również dawały Polsce gwarancję bezpieczeństwa, której ze względu na swoje położenie szczególnie potrzebowała.

Starania Polski o włączenie w struktury NATO sięgają 1989 r., gdy parlamentarzyści z Polski i Węgier wzięli udział w obradach Zgromadzenia Sojuszu Północnoatlantyckiego w Rzymie. W 1992 r. rząd RP podjął oficjalne starania o uzyskanie członkostwa w NATO.

DROGA DO STRUKTUR EUROPEJSKICH

W 1991 r. zlikwidowano Układ Warszawski oraz RWPG. Po ponad czterdziestu latach przynależności do bloku wschodniego celem polskiej polityki zagranicznej stała się integracja ze strukturami europejskimi i euroatlantyckimi. Umocowanie w nich miało stanowić dla Polski gwarancję bezpieczeństwa i modernizacji.

II 1991

Powołanie Grupy Wyszehradzkiej

Polska, Węgry i Czechosłowacja zdecydowały się nawiązać współpracę o charakterze regionalnym ze względu na wspólne doświadczenia historyczne, bliskość geograficzną oraz zbieżność celów politycznych: integrację ze strukturami NATO i UE.

VIII 1991

Powołanie Trójkąta Weimarskiego

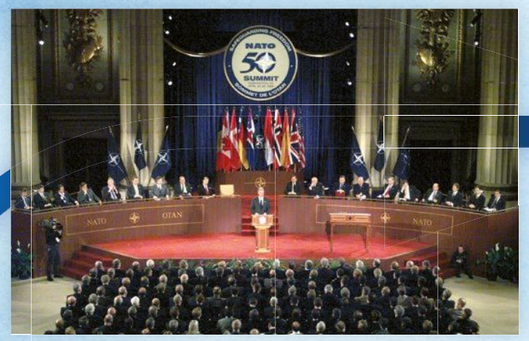
Nawiązanie przez Polskę współpracy z Francją i Niemcami, kluczowymi członkami EWG, dawało nadzieję, że Europa Zachodnia otworzy się na kraje byłego bloku wschodniego.

XII 1991

Podpisanie układu europejskiego

Układ europejski, czyli umowa stowarzyszeniowa ze Wspólnotami Europejskimi, stanowiła dla Polski ważny etap integracji gospodarczej. Podpisali go w Brukseli wicepremier Leszek Balcerowicz i minister spraw zagranicznych Krzysztof Skubiszewski (na zdjęciu). Część handlowa układu weszła w życie w 1992 r., a całość – w 1994 r.

16. szczyt NATO w Waszyngtonie był pierwszym, w którym uczestniczyła Polska. Zwołano go z okazji 50-lecia sojuszu.

▪ *fotografia, USA, 1999 r.*

12 III 1999

Wstąpienie Polski do NATO

Od przystąpienia do NATO Polska uczestniczy w misjach wojskowych oraz regularnych ćwiczeniach z siłami sojuszniczymi. W 2004 r. w Bydgoszczy powstał jeden z dwóch ośrodków szkoleniowych NATO na świecie – Centrum Szkolenia Sił Połączonych.

Żołnierz Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Afganistanie. W latach 2002–2021 Polska, jako członek międzynarodowej koalicji antyterrorystycznej, uczestniczyła w misji prowadzonej w tym kraju.

▪ *fotografia, Afganistan, 2011 r.*

Czy wyraża Pan/Pani zgodę na przystąpienie Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej?

TAK
77,45%

2003

Referendum akcesyjne

Kwestia wstąpienia do UE miała tak duże znaczenie dla narodu i państwa polskiego, że podjęto decyzję o przeprowadzeniu w tej sprawie ogólnokrajowego referendum. Wzięła w nim udział ponad połowa uprawnionych.

IV 1994

Wniosek o przyjęcie do UE

Po złożeniu oficjalnego wniosku o przyjęcie do UE Polska musiała spełnić szereg kryteriów politycznych i ekonomicznych, ustalonych przez Radę Europejską.

II 1994

Program Partnerstwo dla Pokoju

Program ten miał ułatwić państwom byłego bloku wschodniego zbliżenie i współpracę z NATO. Polska przystąpiła do niego jako pierwsza. W jego ramach prowadzono m.in. wspólne ćwiczenia wojskowe.

Budynek Parlamentu Europejskiego

▪ *fotografia współczesna, Strasburg*

1 V 2004

Wstąpienie Polski do UE

Wraz z Polską do UE zostało przyjętych dziewięć państw, m.in. pozostali członkowie Grupy Wyszehradzkiej. Było to największe rozszerzenie w historii UE.

POLSKIE DZIAŁANIA W IRAKU

Od samego początku wojny w Iraku Polska była mocno zaangażowana w operacje prowadzone przez NATO w tej części świata. Już w marcu 2003 r. został utworzony Polski Kontyngent Wojskowy w Iraku, którego celem było wsparcie działań wojennych, a następnie misji pokojowej i stabilizacyjnej na tym obszarze. Po zakończeniu walk kraj został podzielony na cztery strefy okupacyjne. Polska objęła kontrolę nad sektorem centralno-południowym. Do zadań Polaków należało m.in. ustabilizowanie sytuacji wewnętrznej, utworzenie i przeszkolenie irackich służb bezpieczeństwa oraz wsparcie odbudowy zniszczonego konfliktem terytorium. Równie ważnym elementem misji była pomoc humanitarna oferowana przez organizacje pozarządowe, takie jak Polski Czerwony Krzyż, Caritas [czyt.: **ka**ritas] czy Polska Akcja Humanitarna. Ostatni polscy żołnierze wycofali się z Iraku w 2011 r., po zakończeniu działań szkoleniowych prowadzonych przez NATO.

Polscy żołnierze podczas patrolu w Iraku. Patrole miały na celu nie tylko eliminowanie grup rebelianckich, lecz także demonstrowanie obecności wojsk koalicji NATO.

▪ *fotografia, Irak, 25 VIII 2003 r.*

? W jakich działaniach uczestniczyły polskie jednostki wojskowe w Iraku?

2 lutego 1994 r. Polska przystąpiła do programu „**Partnerstwo dla Pokoju**”, który umożliwiał państwom kandydującym udział w ćwiczeniach wojskowych oraz operacjach pokojowych i humanitarnych. W 1995 r. polską armię zaangażowano w misję NATO w Bośni.

W 1997 r. Rosja podpisała umowę o współpracy i stosunkach dwustronnych z NATO, co ułatwiło państwom byłego bloku wschodniego integrację ze strukturami tej organizacji. Podczas wizyty w Polsce w lipcu tego roku prezydent USA Bill Clinton oficjalnie zaprosił nasz kraj (a także Czechy i Węgry) do NATO. Zapoczątkowało to szczegółowe rozmowy dotyczące zobowiązań zawartych w Traktacie północnoatlantyckim oraz związanych z tym kwestii obronnych i finansowych. 16 grudnia 1997 r. Polska, Węgry i Czechy podpisały w Brukseli protokoły akcesyjne, które następnie zostały ratyfikowane przez parlamenty państw członkowskich oraz kandydujących. Polski parlament przyjął ustawę o ratyfikacji Traktatu północnoatlantyckiego w lutym 1998 r., następnie została ona podpisana przez prezydenta i opublikowana w Dzienniku Ustaw RP.

12 marca 1999 r. w miejscowości Independence [czyt.: independens] w USA minister spraw zagranicznych Bronisław Geremek podpisał dokumenty o wstąpieniu Polski do NATO. Od tej pory Rzeczpospolita Polska jest pełnoprawnym członkiem Paktu Północnoatlantyckiego.

DZIAŁANIA POLSKICH SIŁ ZBROJNYCH W NATO

Jeszcze przed przystąpieniem do NATO Polska zaczęła dostosowywać armię do standardów obowiązujących w tej organizacji. Polskie wojsko musiało przejść gruntowną modernizację, która polegała m.in. na wyszkoleniu żołnierzy według nowych procedur, a także wymianie i unowocześnieniu sprzętu.

W latach 90. Polska zmieniła rozmieszczenie swoich wojsk – skierowała je z zachodu

na wschód kraju. Skrócono służbę wojskową, zmniejszono liczebność sił zbrojnych i zaczęto dążyć do utworzenia armii zawodowej. W 1990 r. powstała jednostka do zadań specjalnych GROM, złożona z najlepiej uzbrojonych i wyszkolonych komandosów. Dzięki udziałowi w misjach bojowych na całym świecie żołnierze GROM są przygotowani do walki w różnych warunkach klimatycznych i geograficznych. Jednostka była obecna m.in. w Zatoce Perskiej (2002–2003), Iraku (2003–2004) i Afganistanie (2002–2004, 2007–2013).

Od przystąpienia do NATO Polska jest zaangażowana w działania prowadzone przez sojusz. Polscy żołnierze brali udział w misjach w Kosowie, Bośni i Hercegowinie, Albanii, Iraku i Afganistanie, a także w Macedonii i Pakistanie. Polska Marynarka Wojenna uczestniczyła w operacji „Active Endeavour” [czyt.: aktiw endewe], rozpoczętej po atakach terrorystycznych z 11 września 2001 r. Głównym celem tych działań było zapewnienie bezpieczeństwa żeglugi i zapobieganie aktom terroru na Morzu Śródziemnym.

Włączenie w operacje NATO jest znakiem awansu Polski na arenie międzynarodowej i świadczy o dużym znaczeniu naszego państwa w Europie Środkowo-Wschodniej. Przynależność do tej organizacji niekiedy wywołuje jednak w społeczeństwie gorące dyskusje. W 2005 r. kontrowersje wzbudziła sprawa więzień CIA w Polsce, gdzie według doniesień miały być przetrzymywane osoby podejrzewane o terroryzm. Ówczesne władze RP nie potwierdziły tych informacji. Napięcia

Żołnierze Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Afganistanie podczas patrolu. Polacy działali w tym kraju z ramienia NATO.

▪ *fotografia, Afganistan, 3 IX 2007 r.*

wzbudziła także propozycja umieszczenia w Polsce tarczy antyrakietowej, czyli amerykańskiego systemu obrony przed pociskami balistycznymi. Ostatecznie jego budowa w Redzikowie została ukończona. Jej gotowość do rozpoczęcia misji oficjalnie ogłoszono podczas szczytu NATO w Waszyngtonie w lipcu 2024 r., a w listopadzie tego samego roku oficjalnie ją uruchomiono.

Obecnie ze względu na toczącą się wojnę w Ukrainie przynależność Polski do NATO jest szczególnie doceniana przez naszych obywateli. Dzięki sojuszowi możemy czuć się bezpiecznie. Mimo zmian politycznych w Polsce w ciągu ostatnich 25 lat rządzący zawsze stali na stanowisku, że członkostwo w tej organizacji jest polską racją stanu.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw najważniejsze cele polityki zagranicznej III RP.
2. Scharakteryzuj stosunki Polski ze wschodnimi sąsiadami.
3. Wymień najważniejsze wydarzenia związane z drogą Polski do Unii Europejskiej.
4. Omów drogę Polski do NATO.
5. Oceń znaczenie przynależności Polski do UE i NATO.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2023*, Warszawa 2024.
R. Kupiecki, *NATO w polskiej perspektywie 1989–2019*, Warszawa 2019.
K.A. Wojtaszczyk, *Polska w Unii Europejskiej. Wybrane problemy*, Warszawa 2024.

Podsumowanie rozdziału VI
Polska i Polacy w epoce przemian

1 Schyłek PRL

1. Sytuacja w Polsce po zniesieniu stanu wojennego tylko pozornie powróciła do normalności. Wicepremier Mieczysław Rakowski nie zgodził się na podjęcie rozmów z opozycją, a winą za kryzys w państwie obarczył „Solidarność". Pod koniec 1984 r. PZPR powołała OPZZ.
2. Gospodarka Polski w latach 80. pogrążyła się w głębokim kryzysie. Problemem było m.in. zadłużenie kraju za granicą. W latach 1983–1985 realizowano plan trzyletni. Kolejny plan na lata 1986–1990 realizowano tylko do 1987 r. Reformy nie poprawiły sytuacji gospodarczej ani nie uzyskały akceptacji społecznej.
3. Jesienią 1988 r. w podwarszawskiej Magdalence doszło do negocjacji pomiędzy władzą a opozycją. Stronom nie udało się jednak osiągnąć porozumienia. Impas został przełamany dopiero po debacie telewizyjnej z udziałem przewodniczącego OPZZ Alfreda Miodowicza i Lecha Wałęsy.
4. W latach 80. w państwie funkcjonowała opozycja antykomunistyczna także poza strukturami „Solidarności". Szczególnie aktywna w podejmowaniu inicjatyw antyrządowych była młodzież.

2 Polska droga do wolności

1. Wiosną 1989 r. doszło do obrad Okrągłego Stołu, czyli oficjalnych rozmów strony rządzącej i opozycji. Na mocy podpisanych porozumień władza zapowiedziała częściowo wolne wybory do sejmu kontraktowego, w którym 65% miejsc zarezerwowano dla strony rządowej, a pozostałe 35% – dla zwycięzców głosowania.
2. 4 czerwca 1989 r. odbyła się I tura wyborów parlamentarnych, w których opozycyjne Komitety Obywatelskie zdobyły wszystkie miejsca podlegające głosowaniu oraz 99 mandatów w nowym senacie. 19 lipca Zgromadzenie Narodowe wybrało prezydenta Polski. Tę funkcję objął Wojciech Jaruzelski.
3. W obliczu narastającego w kraju kryzysu polityczno-gospodarczego Jaruzelski powierzył stanowisko premiera Czesławowi Kiszczakowi. Ten jednak 14 sierpnia 1989 r. złożył dymisję, a urząd przejął Tadeusz Mazowiecki.
4. W 1990 r. odbyły się w pełni wolne wybory prezydenckie. Wygrał je Lech Wałęsa, który w II turze pokonał Stanisława Tymińskiego. Prezydent Wojciech Jaruzelski ustąpił ze stanowiska 22 grudnia 1990 r.

3 Początki III Rzeczypospolitej

1. Wybory parlamentarne w 1991 r. wygrał obóz solidarnościowy. Różnice zdań między licznymi, niewielkimi partiami politycznymi niekorzystnie wpływały na prace parlamentu, który został rozwiązany w 1993 r. Władzę w kraju przejęła wówczas lewica (koalicja SLD–PSL). W kolejnych wyborach w 1997 r. wygrały AWS i UW, a w wyborach w 2001 r. ponownie zwyciężył SLD.
2. Funkcję prezydenta w III Rzeczypospolitej sprawowali: Lech Wałęsa (1990–1995), Aleksander Kwaśniewski (1995–2005), Lech Kaczyński (2005–2010) i Bronisław Komorowski (2010–2015). Od 2015 r. głową państwa jest Andrzej Duda.
3. W październiku 1992 r. rząd uchwalił małą konstytucję, a w kwietniu 1997 r. – Konstytucję RP. Ustawa zasadnicza wprowadzała trójpodział władzy, zasadę demokratycznego państwa prawa i suwerenności narodu. Zapewniała także wolność zrzeszania się i pluralizm polityczny.
4. Przed wyborami parlamentarnymi w 2001 r. powstały dwie partie, które od lat kształtują krajobraz polityczny Polski: Prawo i Sprawiedliwość oraz Platforma Obywatelska.

Papież Jan Paweł II witany przez prezydenta Lecha Wałęsę podczas pierwszej pielgrzymki Ojca Świętego do ojczyzny po upadku komunizmu.

▪ *fotografia, Warszawa, 1991 r.*

4 Przemiany gospodarcze i społeczne

1. Jesienią 1989 r. minister finansów Leszek Balcerowicz przedstawił program radykalnych reform, służących przestawieniu gospodarki państwa z socjalistycznej na rynkową.
2. Szybki proces wdrażania reform przyniósł oczekiwany efekt ekonomiczny w postaci obniżenia inflacji i deficytu budżetowego. Jednocześnie spowodował on upadek nierentownych przedsiębiorstw i wzrost bezrobocia, a co za tym idzie obniżenie stopy życiowej biedniejszej części społeczeństwa.
3. Po 1989 r. Kościół w Polsce zyskał swobodę działania, a w 1993 r. zawarto konkordat między Stolicą Apostolską a Rzecząpospolitą Polską. Jednak po transformacji zaczął się zmagać z nowymi wyzwaniami, takimi jak postępująca laicyzacja i brak powołań.
4. W ostatnich dekadach Polska miała duże osiągnięcia w zakresie nauki i kultury. W 1985 r. profesor Zbigniew Religa wraz ze swoim zespołem przeprowadził pierwszy udany przeszczep serca w kraju.
5. Koniec XX w. wiązał się także z rozwojem polskiej kinematografii i sceny muzycznej. Po zniesieniu cenzury artyści mogli swobodnie nawiązywać w swojej twórczości do aktualnej sytuacji polityczno-społecznej.

5 Polska w Europie i na świecie

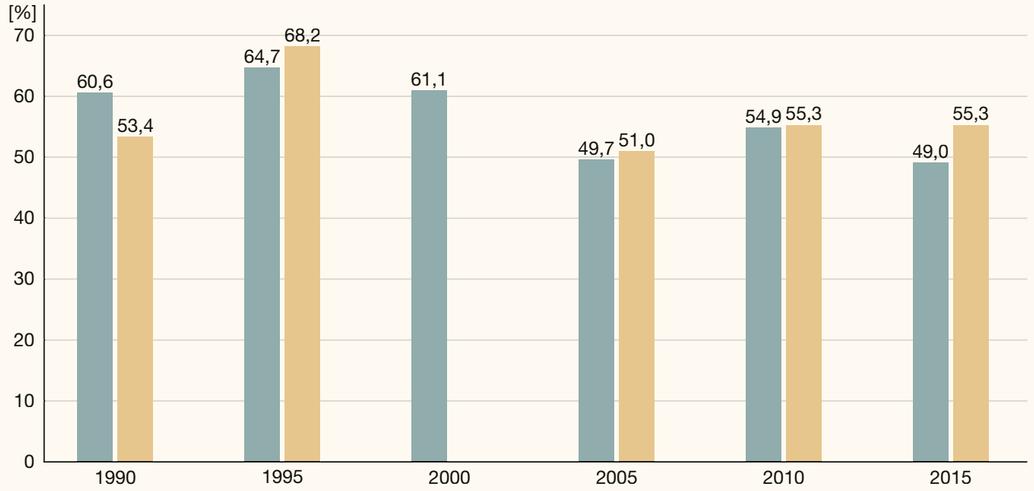
1. Jednym z podstawowych celów polskiej polityki zagranicznej w latach 90. było gospodarcze, polityczne i wojskowe zbliżenie z krajami zachodnimi. W 1993 r. z Polski wycofały się ostatnie oddziały rosyjskie. Warszawa nawiązała współpracę m.in. z państwami Europy Środkowej (Grupa Wyszehradzka) i Zachodniej (Trójkąt Weimarski).
2. Droga Polski do Unii Europejskiej rozpoczęła się już w latach 90. XX w. W dniach 7–8 czerwca 2003 r. przeprowadzono ogólnonarodowe referendum, w którym obywatele zagłosowali za dołączeniem do wspólnoty. 1 maja 2004 r. Polska została pełnoprawnym członkiem UE.
3. W 1994 r. Rzeczpospolita przystąpiła do programu Partnerstwo dla Pokoju, a 12 marca 1999 r. minister spraw zagranicznych Bronisław Geremek podpisał dokumenty o wstąpieniu Polski do NATO.
4. Polskie Siły Zbrojne musiały dostosować armię do standardów NATO, co wiązało się z modernizacją sprzętu i wyszkoleniem żołnierzy. Polska od początku jest zaangażowana w działania podejmowane przez sojusz. Polscy żołnierze uczestniczyli m.in. w operacjach NATO w Kosowie, Bośni i Hercegowinie, Albanii, Iraku, Afganistanie, Macedonii i Pakistanie.

Data	Wydarzenie
10 XII 1983 r.	Pokojowa Nagroda Nobla dla Lecha Wałęsy
IX 1988 r.	początek rozmów w Magdalence
30 XI 1988 r.	debata Miodowicz–Wałęsa
XII 1988 r.	ustawa Wilczka
6 II–5 IV 1989 r.	obrady Okrągłego Stołu
7 IV 1989 r.	uchwalenie noweli kwietniowej
8 V 1989 r.	wydanie pierwszego numeru „Gazety Wyborczej"
4 VI 1989 r.	I tura częściowo wolnych wyborów parlamentarnych
19 VII 1989 r.	Wojciech Jaruzelski prezydentem
12 IX 1989 r.	powołanie rządu Tadeusza Mazowieckiego
29 XII 1989 r.	nowela grudniowa
1 I 1990 r.	wprowadzenie planu Balcerowicza
29 I 1990 r.	rozwiązanie PZPR
22 XII 1990 r.	zaprzysiężenie Lecha Wałęsy na prezydenta
II 1991 r.	utworzenie Grupy Wyszehradzkiej
VIII 1991 r.	powołanie Trójkąta Weimarskiego
27 X 1991 r.	pierwsze w pełni demokratyczne wybory parlamentarne
4/5 VI 1992 r.	noc teczek
17 IX 1993 r.	opuszczenie Polski przez ostatnie oddziały wojsk rosyjskich
2 II 1994 r.	przystąpienie Polski do Partnerstwa dla Pokoju
23 XII 1995 r.	zaprzysiężenie Aleksandra Kwaśniewskiego na prezydenta
1996 r.	Literacka Nagroda Nobla dla Wisławy Szymborskiej
17 X 1997 r.	wejście w życie Konstytucji RP
12 III 1999 r.	przyjęcie Polski do NATO
7–8 VI 2003 r.	referendum akcesyjne do UE
1 V 2004 r.	wstąpienie Polski do Unii Europejskiej
2 IV 2005 r.	śmierć Jana Pawła II
23 XII 2005 r.	zaprzysiężenie Lecha Kaczyńskiego na prezydenta

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Frekwencja w wyborach prezydenckich po 1989 r.

Oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

W wyborach prezydenckich wygranych przez Lecha Wałęsę w II turze frekwencja była wyższa niż w I turze.	P	F
Wybory prezydenckie, w których na drugą kadencję został wybrany kandydat lewicy, rozstrzygnęły się już w I turze.	P	F
W wyborach prezydenckich, w których w II turze zwyciężył Lech Kaczyński, w I turze frekwencja nie przekraczała 50%.	P	F

Wskazówki:

a) Zapoznaj się uważnie z zaprezentowanym wykresem. Zwróć uwagę, że słupki po lewej symbolizują turę I, a po prawej – II. Do II tury wyborów przechodzą dwaj kandydaci na prezydenta z największą liczbą głosów z tury I.
b) Pod słupkami z poszczególnych lat brakuje nazwisk zwycięzców. Spróbuj ich ustalić na podstawie własnej wiedzy. Ułatwi Ci to późniejszą odpowiedź na pytania. W 1990 r. zwyciężył Lech Wałęsa, w dwóch kolejnych wyborach Aleksander Kwaśniewski, następnie w 2005 r. Lech Kaczyński, a w 2010 r. Bronisław Komorowski. W ostatnich uwzględnionych wyborach zwyciężył Andrzej Duda.
c) Pierwsze zdanie dotyczy wyborów z 1990 r. Frekwencja w I turze wyniosła aż 60,6%, a w II – kilka procent mniej. To zdanie jest fałszywe. Zdanie drugie nawiązuje do wyborów z 2000 r., które rozstrzygnęły się już w I turze (na wykresie brak danych dla tury II) – to zdanie jest prawdziwe. Zdanie trzecie wymaga wiedzy własnej na temat tego, w którym roku kandydował Lech Kaczyński. Było to w 2005 r. Zdanie dotyczy frekwencji w I turze wyborów, a więc jest prawdziwe.

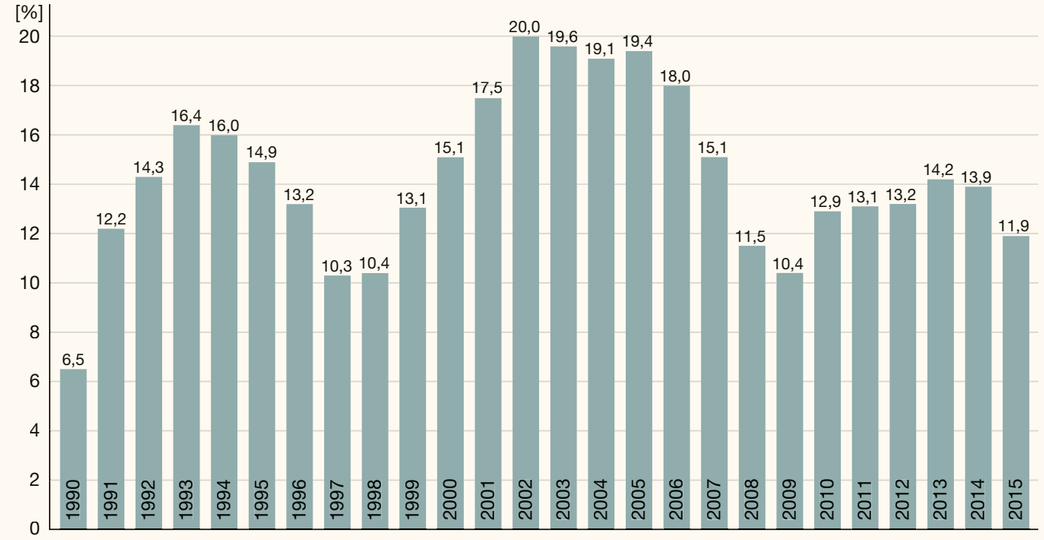
Odpowiedzi:

F, P, P

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Stopa bezrobocia w Polsce po 1989 r.

Oceń prawdziwość poniższych stwierdzeń. Zaznacz P, jeśli stwierdzenie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

W czasach rządów premiera Mazowieckiego stopa bezrobocia wzrosła z 6,5% do 12,2%.	P	F
W czasach rządów Akcji Wyborczej „Solidarność” utrzymywała się wzrostowa tendencja stopy bezrobocia.	P	F
Po roku od wstąpienia Polski do UE zaczęła się stała tendencja spadkowa stopy bezrobocia.	P	F

2 Źródło. Fragment dokumentu

Swoboda wyborów do Sejmu X kadencji będzie ograniczona przez uzgodniony [...] podział mandatów. Umowa o podziale mandatów poselskich dotyczy tylko wyborów do Sejmu X kadencji. Zgodnie z tym podziałem 60 proc. mandatów poselskich przypadnie na koalicję PZPR, ZSL i SD, a dalsze 5 proc. na PAX, PZKS i UChS. Kandydaci bezpartyjni, zgłoszeni przez niezależne grupy obywateli, rywalizować będą między sobą o 35 proc. ogólnej liczby mandatów poselskich. Część mandatów koalicji zostanie obsadzona z listy krajowej, obejmującej do 10 proc. ogółu miejsc w przyszłym Sejmie. [...]
Swoboda wyborów do Senatu nie jest ograniczona żadnym uzgodnieniem dotyczącym podziału mandatów. Liczba miejsc w Senacie, jaką uzyskują poszczególne ugrupowania, zależeć będzie wyłącznie od decyzji wyborców w poszczególnych okręgach.

Źródło: *Porozumienia* […], [w:] herder-institut.de [dostęp: 7.12.2021].

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia, podczas którego powstał zaprezentowany dokument.

b) Wyjaśnij różnicę między wyborami do sejmu i senatu wskazanymi w tym dokumencie. Na podstawie wiedzy własnej odwołaj się w odpowiedzi do ich wyniku.

3 Źródło 1. Fragment przemówienia

Panie Marszałku, Wysoka Izbo! [...]
Trzeba przywrócić w Polsce mechanizmy normalnego życia politycznego. Przejście jest trudne, ale nie musi powodować wstrząsów. Przeciwnie – będzie drogą do normalności. Zasadę walki, która prędzej czy później prowadzi do wyeliminowania przeciwnika, musi zastąpić zasada partnerstwa. Nie przejdziemy inaczej od systemu totalitarnego do demokratycznego.
[...] Chcę być premierem rządu wszystkich Polaków, niezależnie od ich poglądów i przekonań, które nie mogą być kryterium podziału obywateli na kategorie. Dołożę starań, by zasady konstrukcji rządu były jasne dla wszystkich.
[...] Długofalowym strategicznym celem poczynań rządu będzie przywrócenie Polsce instytucji gospodarczych od dawna znanych i sprawdzonych. Rozumiem przez to powrót do gospodarki rynkowej oraz roli państwa zbliżonej do rozwiniętych gospodarczo krajów. Polski nie stać już na ideologiczne eksperymenty.
[...] Przeszłość odkreślamy grubą linią. Odpowiadać będziemy jedynie za to, co uczyniliśmy, by wydobyć Polskę z obecnego stanu załamania.

Źródło: *Wystąpienie* [...] *w Sejmie 24 sierpnia 1989 r.*, [w:] dzieje.pl [dostęp: 7.12.2021].

Źródło 2. Fotografie

A.

B.

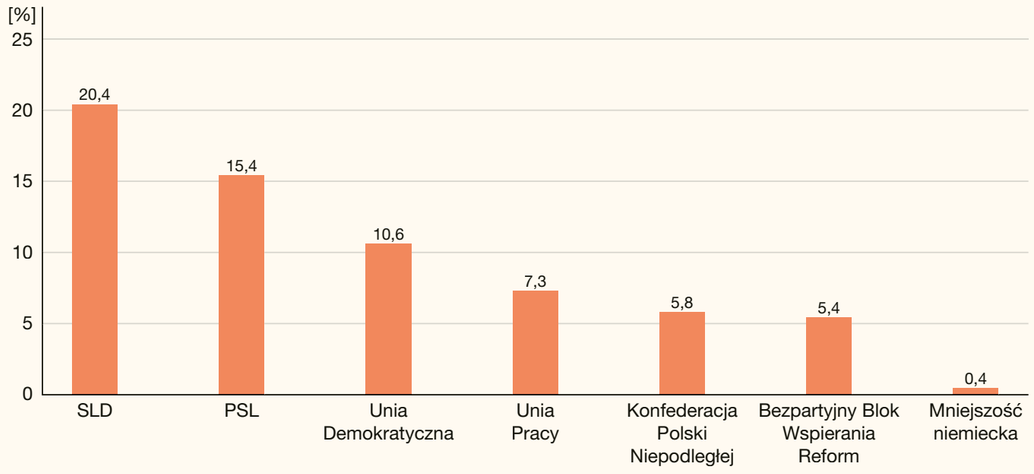

C.

Rozstrzygnij, który z premierów przedstawionych na fotografiach był autorem wystąpienia zaprezentowanego w źródle 1. Podaj jego nazwisko.

4 Źródło 1. Poparcie udzielone partiom, które znalazły się w sejmie

Źródło 2. Fragment ordynacji wyborczej

Art. 3
1. W podziale mandatów w okręgach wyborczych uwzględnia się wyłącznie okręgowe listy kandydatów na posłów tych komitetów wyborczych, których listy otrzymały co najmniej 5% ważnie oddanych głosów w skali kraju.
2. Okręgowe listy kandydatów na posłów [koalicji wyborczych] uwzględnia się w podziale mandatów w okręgach wyborczych, jeżeli ich listy otrzymały co najmniej 8% ważnie oddanych głosów w skali kraju.

Art. 5
1. Komitety wyborcze zarejestrowanych mniejszości narodowych mogą korzystać ze zwolnienia list tych komitetów z jednego warunku, o którym mowa w art. 3 ust. 1 [...], jeżeli złożą Państwowej Komisji Wyborczej oświadczenie w tej sprawie najpóźniej w 5 dniu przed dniem wyborów.

Źródło: Ustawa z dnia 28 maja 1993 r., Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, [w:] isap.sejm.gov.pl [dostęp: 7.12.2021].

Rozstrzygnij, czy źródło 1. ukazuje konsekwencje wprowadzenia w życie dokumentu, którego fragment ukazano w źródle 2. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do obydwu źródeł.

5 Źródło. Plakat wyborczy

Podaj rok przeprowadzenia wyborów, w których w II turze wygrał kandydat przedstawiony na plakacie, oraz nazwisko jego głównego konkurenta.

6 Wypowiedź argumentacyjna

a) *U schyłku lat 80. jedyną szansą na utrzymanie władzy przez obóz rządzący było podjęcie rozmów z opozycją.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji sytuację międzynarodową oraz aspekt polityczny i społeczno-gospodarczy.

b) *W latach 90. zasadnicze cele polskiej polityki zagranicznej były zgodnie realizowane przez wszystkie formacje polityczne.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji trzy wybrane osiągnięcia polskiej polityki zagranicznej.

Słowniczek

A

Ajatollah – w szyizmie honorowy tytuł nadawany wysokiej rangi znawcom teologii i prawa muzułmańskiego.

Afroamerykanie – czarnoskórzy Amerykanie, będący potomkami Afrykanów wywożonych do Ameryki od XVII do XIX w. jako niewolnicza siła robocza. Termin spopularyzowany przez radykalnego przywódcę ruchu afroamerykańskiego Malcolma X w latach 60. XX w.

Afryka Subsaharyjska – część kontynentu afrykańskiego na południe od Sahary, w większości zamieszkiwana przez czarnoskórą ludność i z tego względu nazywana również „Czarną Afryką".

Afrykanerzy – określenie białych mieszkańców Republiki Południowej Afryki oraz Namibii, potomków holenderskich, niemieckich i francuskich osadników, którzy przybyli tam w latach 1652–1795. Jeszcze na początku XX w. nazywano ich Burami.

Apartheid – system segregacji rasowej panujący w Republice Południowej Afryki w latach 1948–1994.

Autochton (od starogreckiego *autochthon* – 'z tej ziemi, tubylec') – określenie człowieka należącego do rdzennej ludności danego obszaru.

C

Czerwoni Khmerzy – ekstremistyczna frakcja ruchu komunistycznego w Kambodży, działająca w latach 1951–1998.

D

Dekolonizacja – proces wyzwalania się z zależności kolonialnej ludów Afryki i Azji oraz tworzenia przez nie niepodległych państw.

Dekomunizacja – proces likwidacji struktur związanych z ustrojem komunistycznym oraz rozliczanie z przeszłością komunistyczną osób zajmujących ważne stanowiska państwowe.

Deportacja – przymusowe przesiedlenie ludności, stosowane m.in. wobec jednostek lub całych grup narodowościowych jako forma czystki etnicznej. Celem deportacji jest ujednolicenie narodowościowe lub wyznaniowe określonego terytorium.

Destalinizacja – proces odchodzenia od kultu Stalina w państwach bloku wschodniego. Został on zapoczątkowany przemówieniem Nikity Chruszczowa wygłoszonym w 1956 r. podczas XX Zjazdu KC KPZS.

Détente – złagodzenie napięcia pomiędzy stronami zimnej wojny w latach 70. XX w.

Diaspora – rozproszenie przedstawicieli określonego narodu wśród innych nacji i grup etnicznych.

Dziwna wojna – potoczne określenie okresu od wypowiedzenia wojny III Rzeszy przez Wielką Brytanię i Francję (3 IX 1939 r.) do inwazji niemieckiej na państwa zachodnie. Pomimo przewagi nad przeciwnikiem wojska alianckie nie zdecydowały się na podjęcie działań wojennych, co naruszało zobowiązania sojusznicze wobec strony polskiej. Ograniczono się głównie do działań propagandowych.

Doktryna Breżniewa (doktryna ograniczonej suwerenności) – wprowadzona w 1968 r. zasada polityki zagranicznej ZSRS, zgodnie z którą Związek Sowiecki miał prawo podjąć interwencję zbrojną, gdyby w kraju członkowskim Układu Warszawskiego zostały naruszone „podstawy ustroju socjalistycznego".

Doktryna Reagana – jedna z doktryn powstrzymywania komunizmu, której cechą charakterystyczną był odwrót od bezpośredniego zaangażowania USA w konflikty zbrojne. W zamian zdecydowano się na rywalizację z ZSRS poprzez zwiększenie budżetu obronnego, inwestycje w nowe technologie wojskowe oraz zwiększenie obecności wojsk amerykańskich w Europie.

Doktryna Trumana – doktryna sformułowana przez prezydenta USA Harry'ego Trumana, zakładająca udzielanie pomocy militarnej, politycznej oraz wojskowej krajom, w których stabilność rządów była zagrożona przez zbrojne mniejszości lub naciski zewnętrzne.

Dysydent – człowiek, który sprzeciwia się panującej władzy i ideologii, często będący z tego powodu represjonowany; także: odstępca od dogmatów Kościoła obowiązującego na danym terenie, innowierca.

E

Embargo – wprowadzenie zakazu importu lub eksportu towarów do danego państwa lub z niego; instrument prawa międzynarodowego i forma restrykcji wobec państwa, które narusza ustalenia międzynarodowe i wywołuje ryzyko destabilizacji regionu, m.in. poprzez handel bronią na obszary konfliktu, stwarzanie zagrożeń militarnych, wspieranie terroryzmu czy łamanie praw człowieka.

Etatyzm – polityka gospodarcza polegająca na przejmowaniu przez państwo prywatnych przedsiębiorstw lub tworzeniu nowych przedsiębiorstw państwowych o kapitale państwowym lub mieszanym (państwowo-prywatnym); stoi w opozycji do wolnorynkowej gospodarki kapitalistycznej.

Eurosceptycyzm – krytyczna postawa wobec różnych elementów polityki i systemu prawnego Unii Europejskiej; może się ona charakteryzować całkowitą negacją UE jako struktury politycznej, niechętnym nastawieniem do procesów integracyjnych lub tylko odrzuceniem pewnych elementów polityki unijnej i mechanizmów politycznych UE.

F

Feminizm – ruch społeczny dążący do równouprawnienia płci w życiu politycznym, ekonomicznym, osobistym i społecznym.

G

Gestapo (z niem. Geheime Staatspolizei, czyt.: gehajme sztaatspolicaj) – tajna policja niemiecka stanowiąca narzędzie terroru w Niemczech i krajach okupowanych podczas II wojny światowej.

Getto – wydzielony obszar miasta przeznaczony do zamieszkania dla konkretnej mniejszości narodowej, etnicznej lub religijnej, poza którym dana grupa nie może się osiedlać.

Globalizacja – proces, który prowadzi do zwiększonej współzależności państw, społeczeństw, gospodarek i kultur. Efektem globalizacji jest tworzenie się „społeczeństwa światowego", zanikanie kategorii państwa narodowego oraz wzrost znaczenia organizacji ponad- i międzynarodowych.

Godzina milicyjna – ograniczenie w poruszaniu się w miejscach publicznych między godziną 22 a 6. Była wprowadzana przez władze PRL dwukrotnie: podczas robotniczych protestów na Wybrzeżu w grudniu 1970 r. i w pierwszym okresie stanu wojennego (grudzień 1981–maj 1982).

Gospodarka nakazowo-rozdzielcza (inaczej: system nakazowo-rozdzielczy, gospodarka centralnie planowana) – system gospodarczy, w którym państwo kontrolowało gospodarkę, a przedstawiciele władzy podejmowali decyzje dotyczące kierunków jej rozwoju, wdrażając plany wieloletnie. System ten został ukształtowany w ZSRS w latach 30. XX w. i narzucony europejskim krajom socjalistycznym po II wojnie światowej.

H

Hiperinflacja – bardzo szybki wzrost cen (powyżej 100%) połączony ze spadkiem wartości pieniądza, powodujący załamanie systemu finansowego kraju. Hiperinflacja wiąże się z ogromnym deficytem budżetowym, który musi być finansowany przez dodruk pieniędzy.

Hunwejbini – członkowie komunistycznej Czerwonej Gwardii, organizacji działającej w Chinach w czasie rewolucji kulturalnej. Była to młodzież studencka, robotnicza i szkolna, która zwalczała symbole dotychczasowej kultury, obyczajów i idei (np. muzea, zabytki), prześladowała „burżuazyjnych" intelektualistów oraz wszystkich uznawanych przez ideologię maoizmu za wrogów.

I

Impeachment – procedura wywodząca się z anglosaskiej tradycji parlamentarnej i polegająca na postawieniu w stan oskarżenia wysokiego urzędnika państwowego z powodu popełnienia niezgodnego z prawem czynu. Jest stosowana wobec osób powołanych na stanowisko w wyniku demokratycznych procedur (np. prezydenta).

Indoktrynacja – natarczywe wpajanie idei lub doktryn politycznych, społecznych lub religijnych za pomocą propagandy i oświaty stosowane w celu zmiany przekonań.

Industrializacja – inaczej: uprzemysłowienie, oznacza zwiększenie udziału przemysłu w stosunku do innych gałęzi gospodarki. Wiąże się również z procesem przekształcania się społeczeństw tradycyjnych (rolniczych) w przemysłowe na skutek wprowadzenia gospodarki opartej na mechanizacji produkcji; charakteryzuje się m.in. podwyższeniem odsetka osób zatrudnionych w przemyśle oraz wyraźnym podziałem pracy.

Internowanie – przymusowe umieszczenie w specjalnych obozach odosobnienia osób lub rozbrojonych oddziałów wojskowych, które przekroczyły granice państwa neutralnego. Dotyczy również cywilów uznanych za wrogich wobec danego kraju ze względu na poglądy lub narodowość.

J

Junta – określenie władzy w państwach Ameryki Łacińskiej, zdobytej zazwyczaj na drodze zbrojnego przewrotu. Terminu używa się także w odniesieniu do rządów wojskowych w Grecji (1967–1974), Portugalii (1974–1976) i Polsce (1981–1983).

K

Kalifat – muzułmańska organizacja społeczno-polityczna, na której czele stał kalif. Współczesnym kalifatem było samozwańcze Państwo Islamskie funkcjonujące w latach 2014–2019 na terenie Syrii i Iraku.

Kamikadze – specjalne formacje marynarki wojennej i lotnictwa japońskiego z okresu II wojny światowej. Nazwa oznacza z japońskiego 'boski wiatr' i odnosi się do tajfunów, które zniszczyły siły mongolskie mające zamiar zaatakować Japonię w XIII w. Jednostki kamikadze powstały pod koniec 1944 r. Ich zadaniem był samobójczy atak na nieprzyjaciela podczas pilotowania samolotów lub jednostek wodnych.

Kolaboracja – współpraca z nieprzyjacielem, okupantem lub zaborcą. Dzisiejsze rozumienie tego terminu ukształtowało się podczas II wojny światowej i oznacza działania jednostek, partii lub rządów, które podjęły współpracę na gruncie politycznym bądź wojskowym z państwami Osi.

Kolektywizacja rolnictwa – proces przekształcania indywidualnych gospodarstw rolnych w spółdzielnie rolnicze, połączony z przymusem wstępowania rolników do spółdzielczych wspólnot (np. kołchozów w ZSRS).

Koniunktura – całokształt wskaźników życia gospodarczego (do których zaliczają się m.in. Produkt Krajowy Brutto, PKB, ceny, zatrudnienie czy płace) charakteryzujący stan gospodarki danego kraju.

Kontyngent – obowiązkowa dostawa na rzecz państwa, np. kontyngent wojskowy lub kontyngent żywności.

L

Lewica – kierunek polityczno-społeczny głoszący hasła sprawiedliwości społecznej, egalitaryzmu i konieczności postępu.

Liberalizm – kierunek polityczny opowiadający się za zagwarantowaniem wolności jednostki, mniejszości narodowych, wyznaniowych itp.

Lustracja – w krajach postkomunistycznych: procedura polegająca na ujawnieniu nazwisk byłych funkcjonariuszy i współpracowników służb bezpieczeństwa.

M

Maghreb – określenie północno-zachodniej Afryki podbitej przez Arabów w średniowieczu. Pierwotnie odnosiło się do Maroka, Algierii i Tunezji, obecnie stosowane również wobec Libii, Mauretanii i Sahary Zachodniej.

Maoizm – wariant ideologii komunistycznej oparty na ideach przywódcy Komunistycznej Partii Chin Mao Zedonga, który połączył marksizm-leninizm z chińską tradycją i filozofią.

Monetaryzm – system poglądów ekonomicznych powstały ok. 1956 r., którego twórcą był amerykański ekonomista Milton Friedman. Sprzeciwiał się on nadmiernej ingerencji państwa w gospodarkę oraz opowiadał za obniżaniem podatków.

Mudżahedin (arab. ‘święty wojownik’) – bojownik islamski, prowadzący wojnę partyzancką przeciwko okupantom i dążący do usunięcia władz, których działania godzą w jego przekonaniu w dogmaty wiary muzułmańskiej.

N

Neokolonializm – uzależnienie ekonomiczne i polityczne formalnie niepodległych, dawnych krajów kolonialnych od państw wysoko rozwiniętych.

Nomenklatura – pracownicy aparatu politycznego, np. partii komunistycznej (w Polsce PZPR), jak również wysocy urzędnicy i funkcjonariusze państwa, organizacji społecznych, przemysłu itp. mianowani na stanowiska przez władze partyjne.

Nowomowa – język propagandy obowiązujący w państwach totalitarnych, dzięki któremu władza, za pomocą kontrolowanych przez siebie środków przekazu, manipulowała ludźmi i nastrojami społecznymi.

O

Obóz koncentracyjny – miejsce więzienia, niewolniczej pracy i masowej zagłady grup narodowościowych, etnicznych lub religijnych.

Obóz zagłady – miejsce masowej zagłady grup narodowościowych, etnicznych bądź religijnych.

Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej (ORMO) – ochotnicza organizacja paramilitarna, która powstała w 1946 r. w celu wsparcia działań Milicji Obywatelskiej i wojska. Siły ORMO wykorzystywano wraz z tzw. aktywem robotniczym do pacyfikacji wystąpień studenckich w 1968 r.

P

Pacyfizm – ruch społeczno-polityczny dążący do wyeliminowania wojny i przemocy jako sposobu rozstrzygania konfliktów wewnętrznych i międzynarodowych, potępiający wszystkie wojny bez względu na ich przyczyny czy charakter.

Pauperyzacja – proces społeczny polegający na obniżeniu stopy życiowej jednostek lub zbiorowości. Do głównych przyczyn pauperyzacji zalicza się niski poziom rozwoju techniki i technologii.

Pluralizm – wielość, różnorodność; w życiu politycznym i społecznym oznacza sytuację, w której różne grupy mają prawo wyrażać i walczyć o swoje interesy oraz brać udział w sprawowaniu władzy. Zakłada on uznanie równości poglądów i poszanowanie różnic społeczno-kulturowych.

Popiwek – podatek od wykraczających ponad normę wynagrodzeń, płacony przez przedsiębiorstwa państwowe w Polsce w latach 90. XX w.

R

Reedukacja – tutaj: działania represyjne wobec obywateli, którzy narazili się reżimowi lub występowali przeciwko niemu. Stosowane powszechnie w krajach totalitarnych (ZSRS, III Rzesza, Chiny, Korea Północna), gdzie na drodze brutalnej indoktrynacji „wychowywano” jednostkę na fanatycznego zwolennika reżimu, a poprzez ciężką pracę fizyczną w obozie koncentracyjnym lub łagrze likwidowano wrogów (narodu, ludu, klasy społecznej).

Reemigracja – powrót z emigracji do kraju ojczystego.

Repatriacja – powrót do kraju ojczystego osób, które na skutek różnych wydarzeń (np. wojny) znalazły się poza jego granicami, np. jeńców wojennych, osób internowanych lub przymusowo wysiedlonych. Termin był stosowany przez propagandę komunistyczną w odniesieniu do Polaków przesiedlanych z Kresów Wschodnich do powojennej Polski (w rzeczywistości nie byli oni repatriantami, a ekspatriantami, zmuszonymi do opuszczenia swojej małej ojczyzny).

Rewolucja kulturalna (także: wielka proletariacka rewolucja kulturalna) – wielki ruch społeczno-polityczny w Chinach w latach 1966–1976 zapoczątkowany przez Mao Zedonga i jego zwolenników, służący pozbyciu się przeciwników politycznych oraz wprowadzeniu własnych koncepcji politycznych.

S

Sklepy komercyjne – sklepy państwowe powstające w PRL w latach 70. XX w., sprzedające po wyższych cenach niektóre lepsze gatunkowo towary, niedostępne w zwykłych sklepach.

Sowietyzacja – narzucanie przez Związek Sowiecki krajom od niego zależnym sowieckiego systemu ustrojowego.

Strategiczne naloty – bombardowania i naloty na cele cywilne oraz militarne przeprowadzane podczas II wojny światowej.

Strukturalne bezrobocie – rodzaj bezrobocia, który występuje, kiedy poziom wykształcenia i umiejętności osób bezrobotnych nie odpowiadają potrzebom rynku. Źródłem tego zjawiska może być zamykanie poszczególnych gałęzi gospodarki bądź zmiana struktury gospodarki narodowej, np. z gospodarki centralnie planowanej na gospodarkę rynkową.

Szariat – oparte na Koranie prawo muzułmańskie, które reguluje życie religijne oraz świeckie wyznawców islamu.

T

Talibowie – skrajnie fundamentalistyczne ugrupowanie muzułmańskie, które powstało w Afganistanie w 1992 r. po upadku rządów komunistycznych, w wyniku rozłamu w opozycji muzułmańskiej.

Taktyka spalonej ziemi – sposób działania wojsk, który polega na niszczeniu wszystkich źródeł zaopatrzenia, które mogą zostać wykorzystane przez przeciwnika. Dotyczy głównie zapasów żywności i wody pitnej, a także infrastruktury komunikacyjnej, paliwowej i przemysłowej. Ponieważ ten rodzaj działań uderza przede wszystkim w ludność cywilną, został zakazany przez konwencję genewską.

Teokracja – forma rządów, w której władzę w państwie sprawuje kapłan bądź grupa kapłanów.

Teoria keynesizmu – teoria makroekonomiczna powstała w latach 30. XX w., której autorem był John Maynard Keynes. Zakładała, że gospodarka wolnorynkowa nie jest zdolna do samoregulacji i wymaga interwencji państwa poprzez zwiększenie inwestycji, aby nie doszło do wzrostu inflacji i bezrobocia. Korzystano z tej teorii szczególnie w czasie Wielkiego Kryzysu, m.in. w Stanach Zjednoczonych.

Trzeci Świat – utworzone w okresie zimnej wojny określenie państw, które starały się zachować neutralność i nie opowiedziały się po żadnej ze stron. Do dziś państwa te, położone na obszarze Afryki, Ameryki Łacińskiej i Azji, charakteryzują się słabym uprzemysłowieniem.

U

Uwolnienie cen – proces urynkowienia cen w okresie przejścia kraju z gospodarki centralnie planowanej do gospodarki wolnorynkowej. Ceny po uwolnieniu nie były już ustalane przez państwo, ale miał je regulować wolny rynek.

W

Waffen SS – siły zbrojne nazistowskiej organizacji paramilitarnej SS, niezależne od jednostek regularnej armii niemieckiej. Początkowo jej członkowie byli dobierani na podstawie kryteriów aryjskości, jednak w czasie wojny zaczęto przyjmować ochotników i poborowych z państw okupowanych przez III Rzeszę. Uznana za organizację zbrodniczą, odpowiedzialna za liczne zbrodnie popełnione w czasie II wojny światowej.

Wojna błyskawiczna (niem. *Blitzkrieg*) – wojna rozpoczęta niespodziewanym atakiem i mająca na celu odniesienie zwycięstwa w jak najkrótszym czasie.

Wojna totalna – wojna prowadzona wszelkimi dostępnymi środkami, zmierzająca do całkowitego zniszczenia przeciwnika.

Z

Zgromadzenie Narodowe – tutaj: organ konstytucyjny składający się z połączonych izb sejmu i senatu obradujących wspólnie. W II RP Zgromadzenie Narodowe dokonywało wyboru głowy państwa (podobnie było w 1989 r.), w latach 1992–1997 miało kompetencje uchwalania konstytucji, obecnie zbiera się w celu odebrania przysięgi od nowo wybranego prezydenta.

Zimna wojna – stan trwałego napięcia w polityce międzynarodowej, trwający od 1947 do 1991 r. pomiędzy blokami państw skupionych wokół USA i ZSRS. Obejmował m.in. rywalizację na płaszczyźnie ideologicznej, gospodarczej, wyścigu kosmicznego oraz wyścigu zbrojeń. Obie strony dążyły do poszerzenia stref wpływów poprzez prowokowanie konfliktów zbrojnych i przewrotów politycznych w państwach peryferyjnych, lecz mimo to nigdy nie doszło między nimi do bezpośredniej konfrontacji zbrojnej.

Indeks

I intifada (intifada kamieni) 231
I wojna czeczeńska 396
I wojna w Zatoce Perskiej 409
II intifada 408
II wojna czeczeńska 395, 397
II wojna w Zatoce Perskiej 409
XIV Dalajlama 225

1 Armia Wojska Polskiego 173
1 Dywizja Pancerna 166
1 Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki 172
1 Korpus PSZ 166
1 Samodzielna Brygada Spadochronowa 166
2 Armia Wojska Polskiego 172
2 Korpus PSZ 166
21 postulatów 360–361, 365
27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK 146

A
Action directe 263
Adenauer Konrad 200, 201, 251
afera „Watergate” 258
ajatollah 241
akcja
  AB 110, 111
  „Burza” 145–147
  pod Arsenałem 141
  scaleniowa AK 142
  „Wachlarz” 142–143
  „Wieniec” 141
  „Wisła” 277, 279
Akcja Specjalna Kraków
  (niem. Sonderaktion Krakau) 110
aksamitna rewolucja 384–385
Al-Kaida 414
Anders Władysław 166, 168, 170–171
Anielewicz Mordechaj 69
antyglobaliści 420
apartheid 229, 412
Arabska Wiosna Ludów 411
Arafat Jasir 239–240
Arciszewski Tomasz 138, 286
Armia Czerwona 17, 20, 24, 33, 34, 80, 87
Armia Krajowa (AK) 137, 140–142, 146–149
Armia Ludowa (AL) 159
Armstrong Neil 242
Attlee Clement 185, 252
Auschwitz-Birkenau obóz 53, 56–57, 65–68, 70
Autonomia Palestyńska 239

B
Babi Jar 63
Baczyński Krzysztof Kamil 150
Badoglio Pietro 82
Balcerowicz Leszek 451, 453, 465–467, 469
Basajew Szamil 395–397
Bataliony Chłopskie (BCh) 136–137
Ben Gurion Dawid 235–236
Beria Ławrientij 108, 206
Berling Zygmunt 109, 134, 151, 172–173
Bierut Bolesław 284, 286, 304–306, 312–313
bitwa
  na Łuku Kurskim 78–79
  na Morzu Koralowym 51
  nad Bzurą 15
  o Anglię 30–31
  o Ardeny 85
  o Flandrię 26
  o Guadalcanal 88
  o handel 300
  o Iwo Jimę 92
  o Monte Cassino 82, 166
  o Okinawę 92
  o Przełęcz Kasserine 42
  o Tobruk 42
  pod Dien Bien Phu 226
  pod El-Alamejn 42–43
  pod Falaise 167
  pod Kockiem 21
  pod Krojantami 14
  pod Lenino 173
  pod Midway 51
  pod Mokrą 12
  pod Moskwą 38
  pod Stalingradem 39–40
  pod Szackiem 20
  w zatoce Leyte 92
„błękitne hełmy” 189
Blitzkrieg 10
Borusewicz Bogdan 341, 435, 358
Brandt Willy 251, 322
Breżniew Leonid 212–213, 246, 249, 250
Broz-Tito Josip 51, 191, 197, 373
Bujak Zbigniew 359, 436
Bush George (junior) 408, 415
Bush George (senior) 249, 376, 408, 437
Buzek Jerzy 462

C
Carter Jimmy 239, 241, 249, 333
Castro Fidel 243
Ceaușescu Nicolae 388
Chomejni Ruhollah 241
Chruszczow Nikita 206–213, 242–246, 313, 315,
Chruściel Antoni, ps. Monter 149, 153
Churchill Winston 30, 74–77, 156–159, 185, 192, 194, 252
cichociemni 121, 140
Ciepliński Łukasz, ps. Pług 189, 190
Contras 378
Cyrankiewicz Józef 284, 303, 315, 322
Czang Kaj-szek 47, 77, 217, 221
Czarnobyl 375, 423
„czarny czwartek” 327
Czerwone Brygady 263
Czerwoni Khmerzy 248
Czuma Andrzej 341

D
Deklaracja Narodów Zjednoczonych 76
Delegatura Rządu RP na Kraj 139
denazyfikacja 185
Deng Xiaoping 219, 220, 410
deportacje 70, 72, 106, 107, 183
destalinizacja 208
détente 259
dipisi 184
Dobrzański Henryk, ps. Hubal 135
doktryna
  Breżniewa 213, 472
  Eisenhowera 211
  Trumana 193
Dolina Krzemowa 376
drugi obieg 350
Dubček Alexander 212–213
dysydent 37
dziwna wojna (też: wojna siedząca) 16
dżihad 414

E
Edelman Marek 69
Eichmann Adolf 65, 187
Einsatzgruppen 62, 63, 110
Eisenhower Dwight 43, 83, 211, 244
etatyzm 380
Euromajdan 398
Europejska Konwencja Praw Człowieka 255
Europejska Wspólnota Energii Atomowej
  (Euratom) 256
Europejska Wspólnota Gospodarcza (EWG) 255, 256, 410, 466
Europejska Wspólnota Węgla i Stali (EWWiS) 254, 255
Europejski Plan Odbudowy 195
Europejski Trybunał Praw Człowieka 255

F
„Fall Blau” 39
„Fall Gelb” 26
„Fall Weiss” 10
Fieldorf August Emil, ps. Nil 145, 290–2913
Franczak Józef, ps. Lalek 291
Frank Hans 58, 104, 114, 117
Friedan Betty 264
fundamentalizm 216, 241

G
Gandhi Mahatma 226, 227
Gaulle Charles de 28, 253, 257, 262, 322
Generalne Gubernatorstwo 53, 103
Generalny Plan Wschodni 56, 115–117
Geremek Bronisław 345, 349, 449, 462
germanizacja 103
getto 62, 69
Gierek Edward 327, 329–336
głasnost 375, 376
Gomułka Władysław 134, 159, 197, 279, 313–328
Gorbaczow Michaił 373, 375, 376, 386, 390–392
gospodarka centralnie planowana 299
gospodarka socjalistyczna 310
Grudzień ’70 325–328
Grupa Wyszehradzka 400, 474
Guderian Heinz 26, 36, 103
Gwiazda Andrzej 341, 345, 346, 436

H
Hagana 234
Havel Václav 384–388
Hermaszewski Mirosław 336
Höss Rudolf 187
Himmler Heinrich 56, 64, 115, 117, 187
hiperinflacja 216, 470
Hirohito cesarz 47, 221
Hiroszima 93
Hitler Adolf 9–11, 25, 27, 33–34, 52, 87, 102, 110, 118
Holokaust 61–73
Honecker Erich 382

I
Indyjski Kongres Narodowy 226
internowanie 88, 164, 316, 357
Irlandzka Armia Republikańska (IRA) 381
ISIS 416

J
Jan Paweł II 267, 342, 343, 352, 437
Janajew Giennadij 390
Jankowski Jan Stanisław 136, 139, 162, 163
Janukowycz Wiktor 398
Jaroszewicz Piotr 328, 329, 338
Jaruzelski Wojciech 352, 353, 356, 360, 362–363, 448
Jedwabne 63, 125
Jelcyn Borys 390–392, 400, 460
Jesień Narodów 382–389
Johnson Lyndon B. 247, 258
Juszczenko Wiktor 398

K
Kaczyński Jarosław 351, 449, 463, 475
Kaczyński Lech 345, 397, 461
kalifat 437
kamikadze 91, 92
Karmal Babrak 374
karnawał „Solidarności” 350
Karski Jan 126
Karta 77 384
Karta atlantycka 75
Karta Narodów Zjednoczonych 189
Katyń 108–109, 132–133
Keitel Wilhelm 87, 187
Kennedy John 203, 204, 242–247, 249, 253, 258, 259, 264, 266, 269
Kierownictwo Dywersji Kedyw 140, 148
Kim Ir Sen 222–223
King Luther Martin 264–266
kino moralnego niepokoju 335
Kiszczak Czesław 443, 446, 450, 451
Kleeberg Franciszek 19, 21
Klub Krzywego Koła 312
Kohl Helmut 379, 382, 473
kolaboracja 54, 55, 57, 122
Kolbe Maksymilian Maria 116
kolektywizacja 207, 299
komandosi (ruch studencki) 323
Komitet Obrony Robotników (KOR) 340, 341
Komitet Wolnej Francji 28, 59
Komorowski Tadeusz, ps. Bór 138, 153, 161, 286
Komunistyczna Partia Związku Sowieckiego
  (KPZS) 206
komuny ludowe 218
konferencja
  „dwa plus cztery” 383
  w Abbeville 16
  w Bandungu 233
  w Jałcie 84
  w Poczdamie 185, 186
  w Szklarskiej Porębie 197
  w Teheranie 75–77
  w Wannsee 64

Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) 250
Konfederacja Polski Niepodległej 341, 436
konflikt
indyjsko-pakistański 227
sowiecko-chiński 219
kontrkultura 271
Korpus Ochrony Pogranicza (KOP) 10, 20
Kossak-Szczucka Zofia 124
Krajowa Komisja Wykonawcza NSZZ „Solidarność” 436
Krawczuk Łeonid 391
kryzys
berliński 200, 204
krymski 399
kubański 243–246
naftowy 379
sueski 236–237
Krzywonos Henryka 344, 345, 348
Kukliński Ryszard 351
kult jednostki 206, 223, 304
kułak 298
Kurdowie 410
Kuroń Jacek 323, 324, 339, 450, 470
Kwaśniewski Aleksander 461, 463, 472

L
Las Szpęgawski 110
Lasy Piaśnickie 110
Lend-Lease Act 74
Liga Muzułmańska 227
Linia
Curzona 156, 276
Maginota 25
Mannerheima 23
Lis Bogdan 345, 358
List 34 324
lustracja 458, 470

Ł
łagry 107, 130, 146–147, 172
łańcuch bałtycki 390
łapanki 115, 119, 120
Łukaszenka Alaksandr 393, 473

M
MacArthur Douglas 89, 222
Macierewicz Antoni 340, 459
Magdalenka 443
makkartyzm 205
mała konstytucja 286, 307, 459
mała stabilizacja 319
mały sabotaż 123
Mandela Nelson 412
Mao Zedong 216–220
maoizm 217
Marshall George 195
Marzec ’68 323–324
Mazowiecki Tadeusz 345, 389, 450
Michnik Adam 323, 436, 450
Miednoje 107, 108
Międzynarodowy Trybunał Wojskowy 186
Międzyzakładowy Komitet Strajkowy (MKS) 345, 348
Mihailović Draža 59
Mikołajczyk Stanisław 133, 138, 148, 160–161, 279
Millenium Chrztu Polski 322
Milošević Slobodan 401, 403
Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) 278
Miodowicz Alfred 443, 444
Moczar Mieczysław 323, 324
Modzelewski Karol 324
monetaryzm 378
Montgomery Bernard 43, 83
Morawiecki Kornel 359, 455
most powietrzny 200
Mościcki Ignacy 16, 127
Mubarak Hosni 411
mudżahedin 374
mur berliński 202–204, 382, 386–387
Mussolini Benito 27, 41, 82, 87

N
nacjonalizacja 107, 299
Nagasaki 93
Nagy Imre 209, 210
Narodowa Organizacja Wojskowa (NOW) 137
Narodowe Siły Zbrojne (NSZ) 290
Narodowe Zjednoczenie Wojskowe (NZW) 290
Naser Gamal Abdel 236
NATO 201, 204, 477–480
natolińczycy 313
neokolonializm 233, 414
Nguyen Tat Thanh, ps. Hi Chi Minh 226, 246
Nimitz Chester 89
Nixon Richard 248–250, 258–259
Nkrumah Kwame 230, 232
nomenklatura 304
Non possumus 306
nowela grudniowa 452
nowela kwietniowa 448, 451

O
oblężenie Leningradu 38
obława augustowska 296
obozy koncentracyjne 56–57
obozy zagłady 65–68
obrona
Grodna 19
Lwowa 21
Poczty Polskiej 12
Warszawy 20
Westerplatte 11
Wizny 14
odwilż październikowa 315
ofensywa „Tet” 247
Ogólnopolski Komitet Oporu (OKO) 358
Ogólnopolskie Porozumienie Związków Zawodowych (OPZZ) 436
Okrągły Stół 446–448
Okulicki Leopold, ps. Niedźwiadek 148, 153, 162–163
Olszewski Jan 338, 340, 456–459
operacja
„Anakonda” 415
„Bagration” 80
„Barbarossa” 34
"Cytadela" 77
„Dynamo” 27
„Market-Garden” 83
„Ostra Brama” 146
„Overlord” 82–83
„Pustynna Burza” 409
„Tannenberg” 110
„Torch” 43
„Uran” 40
Organizacja Europejskiej Współpracy Gospodarczej (OEEC) 253
Organizacja Jedności Afrykańskiej (OJA) 233
Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ) 187–190
Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy i Odbudowy (UNRRA) 190, 301
organizacja „Nie” („Niepodległość”) 145, 162
Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego (NATO) 201, 204, 477–480
Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) 57
Organizacja Wyzwolenia Palestyny (OWP) 239
Osama bin Laden 414
Osóbka-Morawski Edward 160, 279

P
pacyfikacja kopalni „Wujek” 354
Pahlawi Mohammad Reza 240
pakt
Ribbentrop–Mołotow 23, 47
trzech 47
Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR) 298
Partnerstwo dla Członkostwa 475
Partnerstwo dla Pokoju 405
paryskie traktaty pokojowe 186
Pavelič Ante32
Pearl Harbor 48–49
Pentagon 414
Pétain Philippe 27, 55
Pienkowska Alina 344, 348
pierestrojka 375
Pilecki Witold 124, 126, 289
Pinochet Augusto 249
Piwnik Jan, ps. Ponury 142
plan
Marshalla 194–197
Schumana 254
sześcioletni 307
trzyletni 301
pluralizm 450
pogrom kielecki 280
policja granatowa 121, 125
Polska Partia Robotnicza (PPR) 134, 158, 278, 282–283
polska szkoła filmowa 319
Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR) 283, 303, 446
Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN) 159
Polskie Państwo Podziemne 135–142
Polskie Siły Zbrojne (PSZ) 164–171
Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) 280
Pomarańczowa Alternatywa 439–443
Popiełuszko Jerzy 360
popiwek 453
Porajmos 71
porozumienia sierpniowe 346, 349
powstanie
robotnicze w Berlinie 208–209
w getcie warszawskim 69
warszawskie 148–155
węgierskie 209–210
zamojskie 117
Powszechna deklaracja praw człowieka 189
Poznański Czerwiec 314, 315
prasa gadzinowa 119
Praska Wiosna 212–215
proces
szesnastu 163
w Norymberdze 186
program „czterech D” 185
propaganda sukcesu 329, 335
prowokacja gliwicka 10
pucz
Janajewa 390–391
puławianie 323
Putin Władimir 393, 397, 474
Pużak Kazimierz 136, 139, 163
Pyjas Stanisław 339

Q
Quisling Vidkun 25, 54–55

R
Raczkiewicz Władysław 138, 236
Rada Bezpieczeństwa ONZ 189
Rada Jedności Narodowej 279
Rada Pomocy Żydom „Żegota” 71, 124
Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) 197
Radio Wolna Europa 287
Raginis Władysław 14
Rakowski Mieczysław 436, 443, 450
Ratajski Cyryl 139
Reagan Ronald 377, 378, 379
reemigranci 277
referendum ludowe 280
reforma rolna 295
repatrianci 278
rewolucja
goździków 252
kulturalna 219
pomarańczowa 398
róż 397
seksualna 264
Rodowicz Jan, ps. Anoda 289
Rommel Erwin 41
Roosevelt Franklin Delano 49–50, 74–76, 84
Rowecki Stefan, ps. Grot 137
Rómmel Juliusz 20
ruch
ekumeniczny 267
księży-patriotów 305
Ruch Młodej Polski 341
Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO) 356
Ruch Państw Niezaangażowanych 233
ruchy kontestatorskie 261
Rydz-Śmigły Edward 10, 16, 127
rząd RP na uchodźstwie 127–129
rzeź wołyńska 143–144

S
Sadat, As-Anwar 239
Sadowska Barbara 291
Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich 165
Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich 168
Sapieha Adam 70, 122
Schindler Oskar 71, 73
Schuman Robert 254
Selmanowicz Feliks, ps. Zagończyk 288
Sendlerowa Irena 70, 125
Siedzikówna Danuta, ps. Inka 288, 292

Sierpień ’80 344–346, 348–349
Sikorski Władysław 128–133
Sławik Henryk 71
socjalizm rynkowy 372
socrealizm 308–309
Sojusznicza Rada Kontroli Niemiec 198
„Solidarność” 344–352, 353–360
„Solidarność Walcząca” 359, 449
sowietyzacja 190
Sputnik 212, 242
Stalin Józef 16, 23, 33–34, 76, 108–109, 132–133, 147, 155, 185, 192, 206–207, 304–305, 306, 312–313
stan wojenny 353–363
Starzyński Stefan 20, 21
Stowarzyszenie PAX 305
Stroop Jurgen 69
strukturalne bezrobocie 469
Studencki Komitet Solidarności (SKS) 339
subkultura 425
Sucharski Henryk 11
syjonizm 235
Szare Szeregi 122
szariat 415
szmalcownicy 126
Szoah, zob. Holokaust
Szpilman Władysław 126
szyityzm 240

Ś
Środkowoeuropejskie Porozumienie o Wolnym Handlu (CEFTA) 401, 474
Świerczewski Karol 173, 279

T
Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) 121, 139
tajne komplety 121
taktyka
  salami 191
  wilczych stad 46
  żabich skoków 88, 90–91
talibowie 415
teologia wyzwolenia 267
testament Polski Walczącej 279, 281
Thatcher Margaret 380, 381
traktat
  lizboński 406
  o granicach i przyjaźni 102
Traktat o Unii Europejskiej
traktaty rzymskie 256
Truman Harry 93, 185, 192, 193, 200, 222
Trzeci Świat 233
Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN) 161, 279, 282–283
Tysiąclecie Państwa Polskiego 322

U
układ
  Sikorski–Majski 129–133
  w Camp David 239
  z Schengen 403
Układ Warszawski 204, 213, 478
Ukraińska Powstańcza Armia (UPA) 143–144, 279
Ulmów rodzina 71, 125
umowa paryska 128
Unia Europejska 398, 403–406, 474–476, 478–479
Unrug Józef 18, 21
ustasze 32
ustawa Wilczka 445

V
Viet Minh 225
Vietcong 246

W
Walentynowicz Anna 341, 344, 345, 347, 348
walka cywilna 123, 124
Wallenberg Raoul 71
Wałęsa Lech 344–345, 436–437, 443, 444, 446, 449
Wanda Wasilewska 134
Wielka Trójka 76, 77, 84, 85, 185
Wielki Skok 218
Wiesenthal Szymon 186
wojna
  algierska 228
  domowa w Grecji 195
  indochińska 226
  Jom Kippur 237–239
  koreańska 222–223
  o Falklandy 399
  o niepodległość Izraela 235
  sowiecko-fińska zob. wojna zimowa
  sześciodniowa 237–239
  w Biafrze 231
  wietnamska 246–248
  zimowa 23–24
Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego (WRON) 353
Wojtyła Karol zob. Jan Paweł II
Wolne Związki Zawodowe (WZZ) 341, 347
wolny rynek 410, 445
woluntaryzm gospodarczy 373
World Trade Center 414
wybory czerwcowe 449
Wyszyński Stefan 304–305, 322

Y
Yad Vashem 70, 73
Yamamoto Isoroku 48

Z
zbrodnia katyńska 108
Ziemie Odzyskane 161, 277, 279, 294
zimna wojna 193, 222, 242
Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” 281, 287
Związek Młodzieży Polskiej (ZMP) 307
Związek Patriotów Polskich 134, 172
Związek Walki Zbrojnej (ZWZ) 136

Ż
Żabińscy Jan i Antonina 70, 125
Żdanow Andriej 206
żelazna kurtyna 192, 194
Żiwkow Todor 387, 388
żołnierze wyklęci (niezłomni) 291
Żukow Gieorgij 38, 39, 87, 206
Żydowska Organizacja Bojowa (ŻOB) 69
Żydowski Związek Wojskowy (ŻZW) 69

Autorzy ilustracji
Krzysztof Mrawiński (s. 9, 22, 31, 33, 45–46, 68, 76, 78–79, 90–91, 102, 126, 182, 195, 278, 284, 375, 423, 444, 449, 457, 468, 484, 485, 486); Marta Długokęcka (s. 120–121); TurboSquid/Gerhald3D (model 3D czołg Pantera); TurboSquid/Panaristi (model 3D czołg T-34, samolot Mitsubishi A6M2); TurboSquid/Omegavision (model 3D lotniskowiec USS Essex); Archiwum Nowej Ery (s. 44–45, model 3D U-Boot).

Projekty graficzne:
Marek Błoszko: 18–19, 66–67, 152–153, 202–203, 230–231, 282–283, 296–297, 308–309, 330–331, 386–387, 478–479; **Marek Błoszko, Krzysztof Mrawiński:** 44–45; **Marta Długokęcka, Marcin Oleksak:** 120–121; **Ewa Kaletyn:** 348–349; **Krzysztof Mrawiński, Marcin Oleksak:** 90–91; **Krzysztof Mrawiński, Marcin Oleksak, Marta Długokęcka:** 78–79; **Marcin Oleksak:** 170–171; **Zuzanna Sri, Marcin Oleksak:** 394–395; **Zuzanna Sri:** 356–357, 440–441.

Zdjęcia:
Agencja Gazeta/Rafał Klimkiewicz s. 487; **Archiwum FOTONOVA** s. 326 (Gdynia 1970); **Archiwum Nowej Ery** s. 14, 98, 150, 161 (plakat), 283 (plakat ‘Partia’, aut. Włodzimierz Zakrzewski), 289 (Łukasz Ciepliński), 361; **Bałtycka Biblioteka Cyfrowa** s. 351 (tygodnik „Solidarność”); **BE&W**: s. 264, 293, 382, 373 (plakat) 448 (Jaruzelski); Ullsteinbild/Axel Springer Syndication GmbH s. 185, AKG Images s. 23, 24, 55 (Vichy), 61 (ścinanie brody), 67 (dobytek zamordowanych), 116 (tory w Auschwitz), 141, 235, 238 (czołgi), 432, AKG Images/Pansegrau s. 384 (upadek muru berlińskiego), Alamy (OKŁADKA), s. 10, 30, (Enigma), 31 (Eric Lock), 37 (sowieccy żołnierze w niewoli), 38 (plakat), 47, 49 (Pearl Harbor), 50, 60, 67 (rampa), 76, 88 (Guadalcanal), 99, 104 (kobiety z dobytkiem na wózku), 110, 116 (Czesia Kwoka), 122 Jan Bytnar, Maciej Dawidowski – Alek), 125 (Irena Sendlerowa), 135, 143, 145, 148, 152 (powstańcy – oddział), 153 (Bór, Grzegorz), 157, 161 (gabinet Mikołajczyka), 164, 167 (Josef František, Witold Urbanowicz), 175, 200 (samoloty), 204, 217, 225, 228, 229 (bojownicy FLN), 229 (stacja benzynowa), 233, 242, 243 (Apollo 11), 243 (Sojuz TMA), 253 (Kennedy i de Gaulle), 263 (plakat), 266, 268, 287, 294, 297 (zwalona kolumna Zygmunta), 306 (konstytucja PRL – maszynopis), 307, 308 (MDM), 310 (kadr z filmu), 314 (czołgi), 326 (Zbigniew Godlewski niesiony na drzwiach), 353, 363 (pomnik), 379 (Ronald Reagan), 393 (Dudajew), 404, 413 (piraci), 421 (McDonalds), 427 (konwój), 428 (Reagan i Gorbaczow), 482, Granger Collection s. 181, D.R. Fitzpatrick s. 271, 272, Heritageimages/Art Images s. 52, Photo12 s. 128 (generał Sikorski), 154 (na barykadzie), 303; Sovfoto/Universal Images Group s. 216; Ullsteinbild/Axel Springer Syndication GmbH s. 11 (pancernik), 103, 109 (komisja katyńska), 276, 386 (mur berliński), 411 (Tiananmen), Universal History Archive/Universal Images Group s. 62 (egzekucja); Universal Images Group s. 104 (powitanie Armii Czerwonej), 212, Sovfoto s, 39 (Żukow), World History Archive s. 85, 155, s. 289 (rotmistrz Pilecki), World History Archive/Universal Images Group s. 59, 373 (plakat) 448 (Jaruzelski); **East News**: s. 153 (Monter), 309 (Murarka), 319 (kadr filmowy), 331 (sklep), 390, AFP/Anne Frank House s. 73 (dziennik), AFP/Lehtikuva/Markku Vuorela s. 344, AFP/Sputnik s. 40, AKG Images s. 186, 203 (Checkpoint Charlie), Archiwum Karlicki s. 140 (Elżbieta Zawadzka), 165 (ORP Błyskawica), Archiwum SIPA/Wojtek Łaski s. 395, Archiwum Szczecińskich s. 20, Archiwum Wojtka Łaskiego s. 274, Associated Press s. 8, 27 (Dunkierka), 54, 191, 374 (olimpiada), 384 (Havel przemawiający), 474 (Kwaśniewski i Putin), Courtesy of Everett Collection s. 156, Eric Feferberg 437 (Jan Paweł II w Gdańsku), FOTONOVA/Archiwum Andrzeja Wielowieyskiego s. 162 (Leopold Okulicki), Henry Ray Abrams s. 414, Inplus s. 309, kolekcja Krzysztofa Chojnackiego s. 295 (plakat), Krzysztof Chojnacki s. 18 (działko), 309 (Wojciech Fangor, Murarze), Laski Diffusion s. 282, 288 (Inka), Lech Charewicz s. 285, Leszek Fidusiewicz s. 356 (stan wojenny w Warszawie), Łukasz Miechowicz s. 109 (cmentarz), Mary Evans Picture Library/Estate of Shirley Baker s. 425, Muzeum Niepodległości s. 15 (plakat), 21 (rozstrzelanie), 283 (Wanda Wasilewska), s. 443 Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi, s. 280 (plakat ‘3xTAK’), Muzeum Wojska Polskiego s. 310 („Coś ty zrobił dla realizacji planu?”), NZ s. 119 (łapanka), SIPA s. 67 (komora gazowa), SPUTNIK Russia/S. Ozersky s. 38 (Tania Sawiczewa, strony z dziennika), UIG Diverse/VW Pics/Ton Koene s. 427 (Irak, rozdzielanie wody), UIG VW s. 426, Wojciech Olszanka s. 368 (plakat o planie sześcioletnim), Wojtek Łaski s. 321 (telewizor), 362, 364, 460, 350 (pomnik), 370 (Wojciech Jaruzelski), 452 (przysięga), World History Archive 370 (Bolesław Bierut), z archiwum Witolda Szuleckiego s. 486 (Jan Olszewski), zbiory Danuty Łomaczewskiej s. 291 (generał Fieldorf), Zofia i Marek Bazak s. 299 (plakat o cenach); **Europejskie Centrum Solidarności** s. 348; **FORUM**: s. 130 (szkoła), 283 (przysięga), 309 („Strzeż tajemnicy państwowej”, „Cały naród buduje swoją stolicę”), 480, RSW s. 151 (mali powstańcy), Adam Szymański 359 (internowani), Aleksander Jałosiński s. 342, 347 (Anna Walentynowicz), Andrzej Marczak s. 197 (rurociąg), archiwum Filmu s. 162 (proces w Moskwie), Bogdan Łopieński s. 335, Chris Niedenthal s. 358, 349, 359 (3 maja), 471, Edward Falkowski s. 286, 367, FoKa s. 158, 277, 280 (plakat), 318 (bikiniarz), 321 (Junak), Jacek Barcz s. 445, 452 (zamieszki), Jacek Marczewski s. 455 (Solidarność Walcząca), Jacek Sielski s. 330, Jacek Szulecki s. 454, Jan Morek s. 350 (Wałęsa), 400, Janusz Sobolewski s. 370 (Edward Gierek), Janusz Walczak s. 478 (polski żołnierz w Afganistanie), Jarosław Stachowicz s. 457, Jerzy Dąbrowski s. 312, Jerzy Kośnik s. 343, 439 (strajk), 440 (krasnoludek), Krzysztof Pawela s. 469 (manifestacja), Krzysztof Rogiński s. 444, Krzysztof Wójcik s. 440 (happening, koncert), 441 (pogo, kurtka z hasłem), 458, 459, 486 (Hanna Suchocka), Leszek Wdowiński s. 461, Łukasz Dejnarowicz s. 70, 288 (Zagończyk), Łukasz Głowała s. 357, Łukasz Zarzycki s. 280 (tablica), Marek Skorupski 122 (mała dywersja), 124, 289 (Anoda), 295 (parcelacja wsi), Michał Sadowski s. 455 (Kornel Morawiecki), Michał Tuliński s. 467 (Andrzej Lepper), Mirosław Stankiewicz s. 322 (tysiąclecie chrztu Polski), 330 (huta), Piotr Mecik s. 122 (odznaka), 127, 146, 149 (plakat), 299 (plakat), 368 (plakat „Sługusy zagraniczne”), Piotr Tumidajski s. 339 (nagrobek Stanisława Pyjasa), Rafał Guz s. 149 (pistolet maszynowy), Rainbird/War s. 49 (kapitulacja), REUTERS s. 478 (Polska w NATO), REUTERS/Jeff Taylor s. 462, Romuald Broniarek s. 317 (FSO), RSW s. 144, RSW/Zbyszko Siemaszko s. 140 (partyzanci), Scanpix s. 436, Sławek Biegański s. 338 (Jan Olszewski), Stanisław Kokurewicz s. 330 (bloki), Sz Photo s. 113, Tadeusz Zagoździński s. 336, Topfoto s. 195, Wacław Rymko s. 347 (zjazd Solidarności), Witold Górka s. 345, Włodzimierz Wasyluk s. 275, Wojtek Wilczyński s. 481, Zdzisław Ołubczyński s. 319 (Skaldowie); **FOTONOVA**: archiwum Andrzeja Wielowieyskiego s. 153 (Niedźwiadek), Erazm Ciołek s. 386 (plakat „W samo południe”, aut. Tomasz Sarnecki), Janusz Przewłocki/archiwum Andrzeja Friszke s. 323 (głodówka KOR), Janusz Rosikoń s. 342 (pierwsza pielgrzymka), Tomasz Michalak s. 340, Tomasz Wierzejski s. 486 (Tadeusz Mazowiecki); **Gallo Images Poland/Getty Images**: s. 152 (walka w ruinach), 153 (powstańcy opuszczają stolicę), Gamma Keystone/Keystone-France s. 15 („leniwa wojna”), GHI/Universal History Archive/Universal Images Grou s. 203 (maccarthyzm), Anadolu Agency s. 376 (Dolina Krzemowa), 398 (żołnierz ukraiński – artyleria), 424 (wysuszone Morze Aralskie), Apic s. 209 (Imre Nagy), Bachrach s. 378 (Milton Friedman), Ben Martin s. 251, Bettmann s. 30 (Churchill), 51, 61 (Żydzi wywożeni do obozu), 95, 187, 192, 198, 199, 201, 202, 207 (czołgi na ulicy), 211 (Chruszczow w Białym Domu), 214, 215, 226, 230 (Kwame Nkrumah), 258 (przed zamachem), 267, 318 (wiec), 342 (Jan Paweł II), 372, Bloomberg s. 413 (szwalnia), Brownie Harris s. 262, Bryn Colton s. 376 (Michaił Gorbaczow), CFOTO s. 418 (kontenerowiec), Chris Collins Studio s. 434, Classic Stock/H. Armstrong Roberts s. 257, Clayton Call s. 261 (Woodstock), Consolidated News Pictures s. 239, Corbis s. 77 (Wielka Trójka), s. 80 (B-17), 82, 84, 250, Corbis/Kaveh Kazemi s. 241, Corbis/Lois Herman s. 243 (Fidel Castro), Corbis/Patrick Robert s. 240 (intifada), Cynthia Johnson s. 402, David Brauchli s. 403, David Turnley s. 391, Diane Walker s. 437 (Bush i Wałęsa), Dirck Halstead s. 388, Encyclopaedia Britannica s. 243 (astronauci), Galerie Bilderwelt 62 (dzieci w getcie), Gamma Keystone/Keystone-France s. 27 (Rotterdam), Georges de Kerle s. 412, Giles Clarke s. 401, Global Images Ukraine s. 428 (wojna na Ukrainie), Heritage Images s. 243 (człowiek na Księżycu), Hulton Archive s. 77 (wyrzutnie), 219 (nad Ussuri), Hulton Deutsch s. 55 (Lidice), 88 (przesiedlenia), 206, HUM Images s. 83, Imagno s. 65, Interim Archives s. 223, IWM s. 31 (spitfire), 101, Jason Bleibtreu s. 378 (Honduras), Jean Guichard s. 380 (Margaret Thatcher), Jean-Claude Deutsch s. 332 (Gierek), Jean-Claude Francolon s. 252, Joe Raedle s. 407, John Giannini s. 249, Joseph Sohm; Visions of America s. 259, Karita KAKU s. 248, Kaystone-France s. 317 (Gomułka), 238 (Liga Arabska), Keystone s. 93, Kim Badawi Images s. 411 (powstanie w Egipcie), Library of Congress s. 87, (podpisanie kapitulacji), 197 (plakat), Lynsey Addario s. 416, Marco di Lauro s. 409 (Amerykanie w Falludż), Matteo Colombo s. 420, Mirrorpix s. 224, Mondadori Portfolio s. 209 (czołg), 57, 92, Nur Photo s. 398 (protesty), 418 (antyglobaliści), 422, PA Images s. 32, 194, 253 (koronacja), Pascal Manoukian s. 374 (wojna w Afganistanie), Patrick Piel s. 203 (wieżyczka strażnicza), 450, Photo 12 s. 221 (Czang Kaj-szek), Photo Quest s. 211 (Gary Powers), 213, Pierre Crom s. 399, Popperfoto/Rolls Press s. 227 (kapitulacja Pakistańczyków), Raymond Kleboe s. 183 (zbombardowane Drezno), Reporters Associes s. 254 (Robert Schuman), Roger Viollet s. 80 (Tygrys), Roger Viollet/LAPI s. 75, Royal Air Force Museum s. 41, Sasha Mordovets s. 393 (Putin w Astanie), Shephard Sherbell s. 392, SHONE s. 375, SOPA Images s. 394, Sovfoto s. 218, Stringer 183 (Niemcy przed repatriacją), 219 (hunwejbini), Stringer/Allan Jackson s. 87 (spotkanie na moście), Stringer/Bettmann s. 236, Stringer/Burak Kara s. 397, Stringer/Central Press s. 190, 381, Stringer/Fotosearch s. 42, Stringer/Grant-Parker s. 230 (walki z partyzantami), Stringer/Hulton Archive s. 417, Stringer/Keystone s. 16, 25, 231, 244 (Nautilus), 258 (przemówienie prezydenta Nixona), Stringer/Kurt Hutton s. 254 (przemówienie Churchilla), Stringer/Les Lee s. 260, Stringer/London Express s. 234, Stringer/Michael Ochs Archives s. 373 (Tito), Stringer/MPI s. 221 (kapitulacja), 244 (samolot patrolowy nad statkiem), Stringer/Patrick Barth s. 410, TASS s. 207 (Chruszczow), Terence Laheney s. 380 (Falklandy), Thierry Esch s. 408, Thierry Orban s. 435, Tim Page s. 246, U.S. Army s. 409 (Apache), Ullsteibild s. 371, 256, 263 (logo RAF), 28 (rozejm), 37 (atak Niemców), 43, 68, 94, 200 (Adenauer), 227 (Gandhi i Nehru), Ulrich Baumgarten s. 240 (Jasir Arafat), Universal History Archive s. 7, 69, 379 (stacja kosmiczna), Universal Images Group s. 39 (Stalingrad), 424 (wycinka lasów deszczowych), William Stevens s. 387, Joe Raedle s. 407; **Indigo Images**/Alamy s. 73 (Anne Frank), 122 (Tadeusz Zawadzki), 159; **Library of Congress**/Edmund S. Valtman s. 433; **Marek Wesołowski** s. 308 (Pałac Kultury Zagłębia); **Muzeum Narodowe w Krakowie** s. 170 (odznaka), 311 (banknot – awers i rewers); **Muzeum Narodowe w Warszawie** s. 301; **Narodowe Archiwum Cyfrowe** s. 12, 34, 58 (przegląd oddziałów SS), 71, 74, 111, 117, 118, 128 (Raczkiewicz i Sikorski), 129, 130 (układ), 139 (wszystkie), 167 (dywizja pancerna, samolot), 171 (ćwiczenia), 283 (Mikołajczyk); **Ośrodek KARTA**: Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie s. 168 (generał Anders, możdzierz); Mikołaj Sprudin s. 288 (oddział Łupaszki), ze zbiorów Jerzego Fedaka s. 106; **PAP**: s. 136, 171 (uchodźcy), 354 (pacyfikacja kopalni Wujek), Adam Hawałej s. 439 („Major”), 474 (msza), Andrzej Piotrowski s. 369, Andrzej Witusz Wituszyński s. 329, CAF s. 126, 133, 134, 151 (listonoszki), 163, 165 (bitwa o Narwik), 172 (Monte Cassino, Lenino), 173, 279, 291 (proces), 302, 304 (plakat, pochód), 310 (plakat „Plan sześcioletni”), 313, 314 (poznański Czerwiec), 325 (Gdańsk 1970), 338 (Radom 1976), 351 (pułkownik Kukliński), CAF/Adam Motl s. 324 CAF/Andrzej Rybczyński s. 331 (coca-cola), CAF/Jerzy Baranowski s. 299 (UNRRA), CAF/Jerzy Undro s. 354 (strajk), CAF/Maciej Sochor s. 370, CAF/Stefan Bałuk s. 174, Cezary Słomiński s. 451, Damazy Kwiatkowski s. 446, 463, 464, Darek Delmanowicz s. 179, PAP/DPA s. 73 (Oskar Schindler), 305, EPA s. 352, Grzegorz Rogiński s. 360, Ireneusz Radkiewicz s. 453, Jan Bogacz s. 467 (Leszek Balcerowicz), Jan Morek s. 321 (Willy Brandt w Polsce), 333 (Nixon), 337, 456, Janusz Mazur s. 479 (podpisanie układu stowarzyszeniowego), Janusz Uklejewski 338 (wiec), Jerzy Kośnik s. 449, Jerzy Undro s. 448 (podpisy), Krzysztof Kamiński s. 332 (Port Północny), Leszek Łożyński s. 325 (spalenie Ryszarda Siwca), PAI/Peter Robinson s. 333 (reprezentacja piłkarska), PAI/Zbigniew Wdowiński s. 320, Stanisław Dąbrowiecki s. 115, Tadeusz Zagoździński s. 323 (brama UW), 339 (Jacek Kuroń), Tomasz Gzell s. 154 (Liberator), Zygmunt Wdowiński s. 322 (Kardynał Stefan Wyszyński); **Photo Power/Bridgeman Images**: s. 72, Archives de Gaulle s. 28 (Charles de Gaulle), Don Troiani s. 58 (własowcy), Leonard de Selva s. 97, PVDE s. 91, UIG/Hoberman s. 261 (hippiska); **POLONA**/Biblioteka Narodowa s. 18 (plakat), 21 (Stefan Starzyński), 119 (plakat), 132, 283 (manifest PKWN); **Pomorska Biblioteka Cyfrowa** s. 306 („Trybuna Ludu”); **REPORTER**: Eastway s. 465, Igor Śnieciński s. 470, Jacek Boroń s. 297 (zniszczony most), Karol Makurat s. 421 (pandemia), Krzysztof Edelman s. 476, Maciej Macierzyński s. 442, Marcin Nowak s. 473, Michał Orliński s. 469 (PGR), Witold Dąbkowski s. 475, Witold Izbicki s. 472, Wojciech Stróżyk s. 125 (Ulmowie), 356 (przemówienie Jaruzelskiego); **Shutterstock**: Everett Collection s. 11 (wojsko), Olrat s. 479 (Strasbourg), Szymon Mucha s. 363 (ulotka); **Wojskowe Biuro Historyczne** s. 170 (generał Anders); **Zbiory Stowarzyszenia Rodzina Kościuszkowska** s. 283 (odznaka).

nowa era *Twoje mocne strony*

Zrozumieć przeszłość

W podręczniku *Zrozumieć przeszłość 4* omówiono wydarzenia po roku 1939. Cechują go chronologiczny układ treści, przystępny język oraz atrakcyjna szata graficzna, co ułatwia efektywną naukę. Szczególny nacisk w podręczniku położono na analizę tekstów źródłowych oraz pracę z mapą.

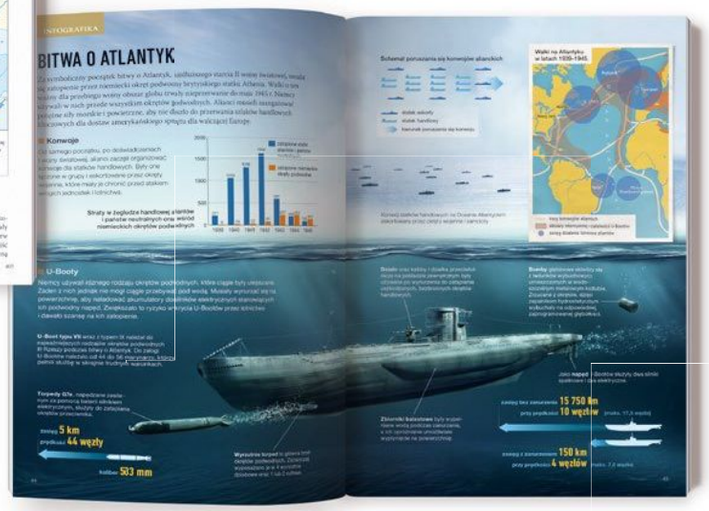

Analiza materiałów źródłowych

Teksty źródłowe i mapy wraz z obudową ćwiczeniową pomagają zrozumieć szerszy kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności historycznych.

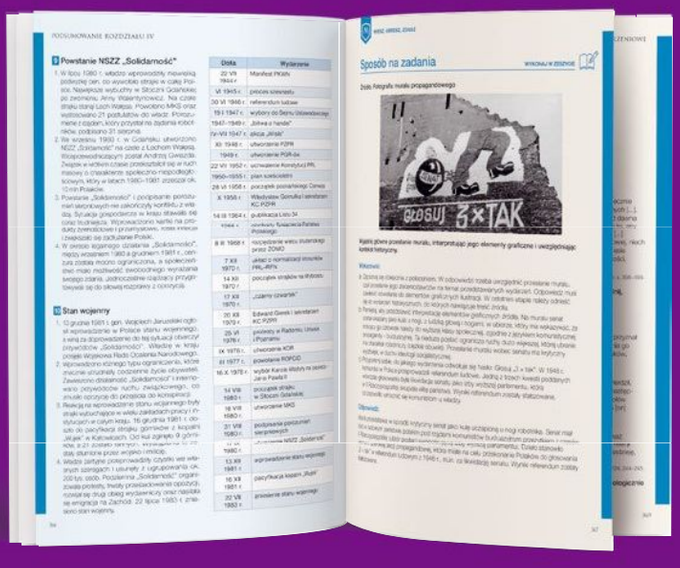
Prezentacja ważnych zagadnień

Czytelne infografiki i schematy ułatwiają zapamiętanie istotnych wiadomości.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

W podręczniku do zakresu rozszerzonego *Zrozumieć przeszłość 4* zamieszczono rozwiązania kształcące kluczowe umiejętności zawarte w podstawie programowej. Ułatwia to ponadto porządkujący wiedzę blok *Wiesz, umiesz, zdasz*, który powtarza się po każdym rozdziale. Na ten moduł składają się *Podsumowanie*, *Sposób na zadania* oraz *Zadania powtórzeniowe*.

Nowa Era Sp. z o.o.
www.nowaera.pl nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

ISBN 978-83-267-5304-6